Joanna Getka
Viktor Moisiienko

Na początku było Słowo...

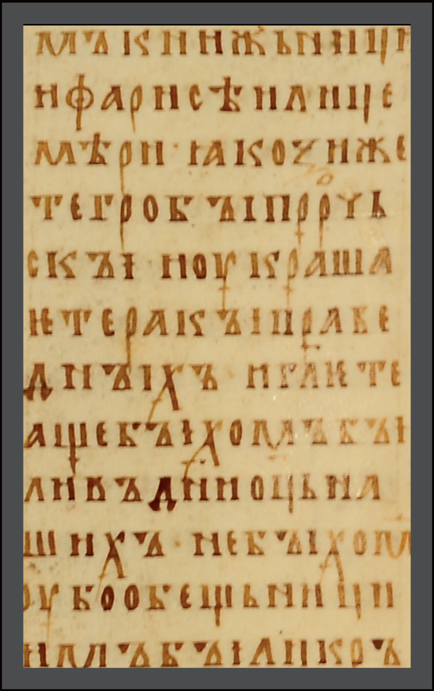

Od standardu mówionego do normy literackiej

(Zarys genezy ukraińskiego języka literackiego)

WYDAWNICTWA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO
WUW

Na początku było Słowo...

Od standardu mówionego do normy literackiej

(Zarys genezy ukraińskiego
języka literackiego)

Joanna Getka
Viktor Moisiienko

Na początku było Słowo...

Od standardu mówionego do normy literackiej

(Zarys genezy ukraińskiego
języka literackiego)

WYDAWNICTWA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO
WUW

Recenzenci
Marcin Kojder
Maria Skab

Redaktor prowadzący
Jakub Ozimek

Redakcja
Anna Chyckowska

Korekta
Krystyna Komorowska

Projekt okładki i stron tytułowych
Anna Gogolewska

Ilustracja na okładce
Pandekty Nikona Czarnogórca (XIII w.)

Skład i łamanie
Dariusz Górski

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Warszawski i Wydział Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego

Publikacja na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 3.0 PL (CC BY 3.0 PL) (pełna treść wzorca dostępna pod adresem: http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode).

Joanna Getka, Uniwersytet Warszawski, ORCID: 0000-0001-5857-7257
Viktor Moisiienko, Żytomierski Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki, ORCID: 0000-0002-8420-1947

ISBN 978-83-235-6700-4 (druk)
ISBN 978-83-235-6701-1 (pdf online)
ISBN 978-83-235-6702-8 (e-pub)
ISBN 978-83-235-6703-5 (mobi)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7
e-mail: wuw@uw.edu.pl
księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Wydanie 1, Warszawa 2024

Druk i oprawa
Totem.com.pl

Żołnierzom ukraińskim,
którym prawdę historyczno-kulturową przyszło
bronić nie argumentami naukowymi, ale bronią palną,
dedykujemy

Spis treści

1. UWAGI WSTĘPNE 11
- 1.1. Zadania badawcze 15
- 1.2. Założenia badawcze 17
- 1.3. Źródła 22

2. W POSZUKIWANIU PRZYCZYN: ZARYS PROBLEMU W UJĘCIU KULTUROWYM 26
- 2.1. Diagnoza problemu i stan obecny 26
- 2.2. Nauka w służbie polityki: filologia jako narzędzie rosyjskiego imperializmu kulturowego 32
- 2.3. Analiza sytuacji lingwokulturowej Rusi w okresie powstawania najdawniejszych zabytków piśmiennictwa 45
- 2.4. Próba wyjścia z impasu: propozycje metodologiczne 49

3. W POSZUKIWANIU „KLUCZA ZROZUMIENIA”: JĘZYK – NORMA – NORMA LITERACKA 56
- 3.1. Norma językowa i literacka w ujęciu synchronicznym i diachronicznym 56
- 3.2. Teksty w języku cerkiewnosłowiańskim jako źródło do badań nad początkami języka literackiego: kontekst rosyjski i ukraiński 64

4. W POSZUKIWANIU NORMY: CECHY JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO W NAJSTARSZYCH ZABYTKACH CERKIEWNOSŁOWIAŃSKICH REDAKCJI RUSKO-UKRAIŃSKIEJ 74
- **4.1. FONETYKA** 76
  - 4.1.1. ZAZNACZONE W ZABYTKACH CECHY FONETYCZNE, KTÓRE LEGŁY U PODSTAW UKRAIŃSKIEJ NORMY JĘZYKOWEJ 76
    - 4.1.1.1. WOKALIZM 76
      - 4.1.1.1.1. Pełnogłos 76
      - 4.1.1.1.2. Drugi pełnogłos 80

4.1.1.1.3. Nagłosowe ro-, lo- (ро-, ло-) powstałe z dawnych *ort-, *olt- 82
4.1.1.1.4. Przejawy ukraińskiego ikawizmu 83
4.1.1.1.5. Spłynięcie dawnych *i – *y w jeden dźwięk i powstanie ukraińskiego [и] 94
4.1.1.1.6. Odzwierciedlenie miękkości głosek tylnojęzykowych [k], [g], [h] 97
4.1.1.1.7. Zapisy -ьꙗ-, -ьѥ-, -ью- zamiast południowosłowiańskich -иꙗ-, -иѥ-, -ию- 99
4.1.1.1.8. Labializacja [o] > [u] 101
4.1.1.1.9. Zbliżenie artykulacji nieakcentowanych [e], [y] 103
4.1.1.1.10. Przegłos [e] > [o] 105
4.1.1.1.11. Wymiana [u] / [v]. Obecność niezgłoskotwórczego [u̯] 109
4.1.1.1.12. Losy nagłosowego [i-] 112
4.1.1.2. KONSONANTYZM 115
4.1.1.2.1. Odzwierciedlenie faryngalizowanego [г(h)] 115
4.1.1.2.2. Twardość / miękkość spółgłosek przedniojęzykowych przed historycznie półmiękkimi 116
4.1.1.2.3. Zmiany w prasłowiańskich grupach spółgłoskowych pod wpływem [j] 119
4.1.1.2.4. Odzwierciedlenie miękkości [c’] 123
4.1.1.2.5. Procesy asymilacyjno-dysymilacyjne 126
4.1.1.2.6. Spółgłoski protetyczne 130
4.1.1.2.7. Powstanie spółgłosek epentetycznych 131
4.1.1.2.8. Uproszczenia grup spółgłoskowych 132
4.1.2. ZJAWISKA FONETYCZNE ZAREJESTROWANE W XI–XIV WIEKU, BĘDĄCE OBECNIE CECHĄ WYBRANYCH DIALEKTÓW JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO 134
4.1.2.1. WOKALIZM 134
4.1.2.1.1. Realizacja dawnego *ě (jać) 134
4.1.2.1.2. Zapisy ε w miejscu ’ѧ po spółgłoskach miękkich 137
4.1.2.2. KONSONANTYZM 138
4.1.2.2.1. Odzwierciedlenie twardości etymologicznie miękkiego [r'] 138
4.1.2.2.2. Przejście [l] > [n] 139
4.1.2.2.3. Metateza głosek [s] – [v] 139
4.1.3. ZJAWISKA FONETYCZNE PIŚMIENNICTWA RUSKO-UKRAIŃSKIEGO (XI–XIV WIEK), KTÓRE NIE ZAKORZENIŁY SIĘ W JĘZYKU UKRAIŃSKIM 140
4.1.3.1. WOKALIZM 140
4.1.3.1.1. Realizacja ь, ъ przed [j] ([ŭ], [ĭ]) 140
4.1.3.1.2. Realizacja *e 143
4.1.3.1.3. Refleksy samogłoski redukowanej w połączeniu ze spółgłoską płynną скьрбь / скєрбь < (*skъrb-) 143
4.1.3.1.4. Refleksy dawnych połączeń z samogłoskami zredukowanymi 145

4.1.3.1.5. Zapisy nagłosowego [ju-] w postaci ѹ zamiast ю 147
4.1.3.2. KONSONANTYZM 148
4.1.3.2.1. Odzwierciedlenia głosek [z], [g], [ž] na styku prefiksu i rdzenia 148
4.1.3.2.2. Cekanie 149
4.1.3.2.3. Mieszanie [z] – [ž] 150
4.2. MORFOLOGIA 151
4.2.1. CECHY MORFOLOGICZNE, KTÓRE LEGŁY U PODSTAW NORMY JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO 151
4.2.1.1. IMIENNE CZĘŚCI MOWY 151
4.2.1.1.1. Końcówki -ovi, -evi rzeczowników w Dat. sg. 151
4.2.1.1.2. Formy Vocativu rzeczowników 154
4.2.1.1.3. Fleksja -ѣ > i w Gen. sg. i Nom. = Acc. pl. rzeczowników z dawnymi tematami na jā- 156
4.2.1.1.4. Fleksja -ѣ w formach Loc. sg. oraz Nom. – Acc. pl. rzeczowników z dawnymi tematami na jŏ- 158
4.2.1.1.5. Wariantywność końcówek rzeczownikowych na zasadzie analogii międzydeklinadyjnych 159
4.2.1.1.6. Formy Gen. sg. żeńskiego przymiotników i zaimków 161
4.2.1.1.7. Stopnień wyższy przymiotników: syntetyczne formy przymiotnikowe i przysłówkowe 162
4.2.1.1.8. Formy superlativu wyrażone prefiksem пре⸗ 163
4.2.1.1.9. Formy Dat. = Loc. sg. liczby pojedynczej zaimków osobowych i zaimka zwrotnego 163
4.2.1.1.10. Wybrane formy zaimkowe 165
4.2.1.1.11. Ściągnięte formy złożonej odmiany przymiotników, zaimków i imiesłowów 166
4.2.1.1.12. Wybrane formy liczebnikowe 168
4.2.1.2. WERBALNE CZĘŚCI MOWY 169
4.2.1.2.1. Czasowniki z sufiksami -ova-, -uva- 169
4.2.1.2.2. Skrócone formy czasowników 2 os. sg. praes. 170
4.2.1.2.3. Formy 3 os. sg. i pl. praes.: końcówka -ть czasowników w miejscu -тъ z protografów starobułgarskich 171
4.2.1.2.4. Formy 3 os. sg. – krótkie formy czasowników 173
4.2.1.2.5. Ewolucja form trybu rozkazującego 2 os. sg. 175
4.2.1.2.6. Tryb rozkazujący 1 os. pl 176
4.2.1.2.7. Formy czasu przeszłego 177
4.2.1.2.8. Imiesłowy bierne 178
4.2.1.3. NIEODMIENNE CZĘŚCI MOWY 179
4.2.1.3.1. Formy przysłówkowe pochodzące z żywego języka 179
4.2.1.3.2. Wykrzykniki 180
4.2.2. CECHY MORFOLOGICZNE ZABYTKÓW Z XI–XIV WIEKU, BĘDĄCE OBECNIE CECHĄ WYBRANYCH DIALEKTÓW JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO 181

4.2.2.1. IMIENNE CZĘŚCI MOWY 181
4.2.2.1.1. Końcówki -ov (<*-ojọ) w Loc. sg. rzeczowników i zaimków 181
4.2.2.1.2. Końcówka -ии rzeczowników -ĭ-tematowych w Gen. pl 182
4.2.2.1.3. Wybrane formy zaimkowe 183
4.2.2.1.4. Specyficzne formy zaimka 3. os. sg. fem. 183
4.2.2.2. WERBALNE CZĘŚCI MOWY 184
4.2.2.2.1. Infinitywny sufiks -чи 184
4.2.2.2.2. Postfiks -ся 185
4.2.2.2.3. Skrócone formy czasowników 3 os. sg. i pl. 186
4.2.3. ZJAWISKA MORFOLOGICZNE PIŚMIENNICTWA RUSKO-UKRAIŃSKIEGO (XI–XIV WIEKU), KTÓRE NIE ZAKORZENIŁY SIĘ W JĘZYKU UKRAIŃSKIM 187
4.2.3.1. IMIENNE CZĘŚCI MOWY 187
4.2.3.1.1. Wybrane formy liczebnikowe 187
4.2.3.1.2. Formy zaimka kotor- 187
4.2.3.1.3. Formy II os. sg. imperativu 188
4.3. LEKSYKA 189
4.3.1. ŹRÓDŁA ZACHOWANEJ LEKSYKI I JEJ REJESTRACJA 189
4.3.1.1. Epigrafy 190
4.3.1.2. Marginalia 192
4.3.1.2.1. Mechanizm tworzenia rosyjskich mitów leksykograficznych na bazie ukraińskich zabytków 193
4.3.1.3. Ukraińska leksyka w tekstach w języku cerkiewnosłowiańskim redakcji ukraińskiej 199
4.3.1.3.1. Leksemy z ukraińskich tekstów oryginalnych, nie ujętych dotąd w leksykonach języków słowiańskich 200
4.3.1.3.2. Wkład ruskich-ukraińskich skrybów w rozszerzenie wachlarza leksykalnego cerkiewnosłowiańszczyzny 202
4.3.2. Nazwy miesięcy 212
4.3.3. Adaptacja form imion własnych 213

5. ZAKOŃCZENIE 217

WYKORZYSTANE ZABYTKI 230

SŁOWNIKI, ENCYKLOPEDIE (i ich skróty) 234

BIBLIOGRAFIA 235

WYKAZ CECH JĘZYKOWYCH, KTÓRE STAŁY SIĘ NORMĄ JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO 243

ABSTRAKT 253

1. Uwagi wstępne

Biblijne „Na początku było słowo…” oddaje konstytutywną wartość języka dla życia wspólnoty ludzkiej. To właśnie dzięki słowu – a także pismu, piśmiennictwu – kształtowały się etnosy. Problematyka języka, jego pochodzenia, dawności łączy się bezpośrednio z podstawowymi kategoriami kulturowymi: tożsamością, procesami narodotwórczymi, w tym tzw. mitami założycielskimi, najważniejszymi dla każdego narodu.

Problem glottogenezy wschodniosłowiańskich narodowych systemów językowych i języków literackich definiowany był przez długi czas w ramach dominującego w slawistyce poglądu uczonych, którzy bardziej lub mniej świadomie legitymizowali geopolityczną ideę „starszego brata” (narodu rosyjskiego) i dwóch „młodszych braci” (narodów białoruskiego i ukraińskiego), zapoczątkowaną przez rosyjskie władze carskie i przejętą przez sowieckich ideologów. Obecnie, ponad 30 lat po rozpadzie Związku Sowieckiego i odzyskaniu niepodległości przez Białoruś i Ukrainę, problem interpretacji faktów lingwokulturowych pozostaje otwarty i wymaga ponownej analizy. Przedłożona Czytelnikowi monografia stanowi naukowy głos w dyskusji na temat genezy wschodniosłowiańskich języków narodowych i literackich.

Ze względu na złożoność podjętej problematyki koncentrować się tu będziemy na początkach języka ukraińskiego, wychodzimy bowiem z założenia, że w slawistyce współczesnej, pozostającej wciąż pod silnym wpływem ustaleń nauki rosyjskiej i sowieckiej, brakuje perspektywy szerszej, łamiącej ustalone, a nie zawsze prawdziwe sądy. Chcemy w ten sposób rozpocząć międzynarodowy dialog naukowy na temat dogmatów slawistycznych. Niniejsza monografia jest w tym ujęciu modelowa – to efekt dyskusji naukowej dwójki badaczy, z Polski i Ukrainy, co z założenia wymaga otwartości na odmienne spojrzenia oraz gotowości do reinterpretacji własnych opinii.

Na wstępie pragniemy zauważyć, że idea istnienia trzech odrębnych języków od momentu wyodrębnienia się grupy wschodniosłowiańskiej nie jest nowa. Istniejące od dawna hipotezy historyków języka, m.in. Stepana Smal-Stockiego, Ołeksandra Kołessy, Iwana Ohijenki, Pantelejmona Kowalowa, Jurija Szewelowa[1], miały jednak (ze względu na czas lub miejsce ich upublicznienia, np. tuż przed ogłoszeniem powstania ZSRS lub na emigracji) niewielki wpływ na obalenie aksjomatu o jednej staroruskiej kolebce kulturowej, a w związku z tym i wspólnym języku „staroruskim" dla trzech odrębnych przecież ludów wschodniosłowiańskich Rusi X–XIII wieku. W efekcie w nauce i w przestrzeni publicznej nadal panuje opinia, że na Rusi przynajmniej do XIV wieku wschodni Słowianie mieli wspólny język – „staroruski"[2]. Należy podkreślić, że w ciągu ostatnich dziesięcioleci teza ta została już obalona przez slawistów, którzy kontynuowali myśl naukową Smal-Stockiego, Kołessy, Ohijenki, Kowalowa czy Szewelowa. Dowodzili oni początków istnienia języków narodowych od rozpadu prasłowiańskiej wspólnoty językowej na przykładach języków ukraińskiego[3] i białoruskiego[4] czy idiomu nowogrodzkiego[5]. Nie znaleźliśmy opartej na oryginalnych źródłach pisanych naukowej argumentacji dotyczącej istnienia języka rosyjskiego po rozpadzie wspólnoty prasłowiańskiej, co tłumaczymy brakiem źródeł pisanych powstałych w najdawniejszym okresie (XI–XII wiek) na terytoriach, na których uformowała się później państwowość moskiewska (Księstwo Moskiewskie).

---

[1] С. Смаль-Стоцький, *Розвиток поглядів на сем'ю словянських мов і їх взаїмне споріднення*, wyd. 2 uzup., Прага 1927, s. 40, 45, 90; О. Колесса, *Погляд на історію української мови. Інавґураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23 жовтня 1921*, Прага 1924, s. 4; І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, Київ 1995, s. 55–65; П. Ковалів, *Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами*, [w:] „Записки Наукового Товариства імени Шевченка", t. CLXVIII, *Збірник філологічної секції*, t. 29, red. К. Кисілевський, New York–Paris–Sidney–Toronto 1958, s. 212–213; Ю. Шевельов, *Між праслов'янською і російською*, „Київська старовина" № 6/2001, s. 2–19; idem, *Історична фонологія української мови*, Харків 2002, s. 54–55.

[2] В. Иванов, *Древнерусский язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, s. 143; *Большой энциклопедический словарь*, red. А. Прохоров, Москва 1997, s. 375; Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, [w:] *Языки мира: Славянские языки*, red. А. Молдован et al., Москва 2005, s. 418; В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, [w:] *Языки мира. Славянские языки*, ibidem, s. 448; В. Крысько, *Древнерусский язык*, artykuł dostępny na stronie e-encyklopedii: https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2631460; О. Жолобов, *Древнерусская граматика: простые претериты и praesens historikum*, Казань 2017, s. 5. Anatolij Turyłow trwanie „staroruskiej" tradycji piśmienniczej datuje aż do XVI wieku, sugerując, że dopiero od drugiej połowy XIV wieku można mówić o jej dwóch wariantach – wielkorosyjskim (moskiewskim) i ukraińsko-białoruskim: „Staroruską [starorosyjską] kulturę książki XI–XVI wieku (w kontekście ostatniego półtora wieku powinniśmy już mówić o jej dwóch odmianach – wielkorosyjskiej («moskiewskiej») i ukraińsko-białoruskiej) na tle tradycji piśmienniczo-literackiej innych krajów słowiańskich można określić jako kulturę-strażniczkę lub kulturę-kontynuatorkę"; „Древнерусская книжная культура XI—XVI вв. (для последних полутора столетий следует говорить уже о двух ее вариантах – великорусском («московском») и украинско-белорусском) при сопоставлении с книжно-литературной традицией других славянских стран вполне может быть охарактеризована как культура-хранительница или культура-наследница", zob. А. Турилов, *Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян*: *Этюды и характеристики*, Москва 2012, s. 192. W mediewistyce rosyjskiej inne poglądy na to zagadnienie pozostają poza nurtem rosyjskiego językoznawstwa historycznego: „Jednego powszechnego i uniwersalnego języka potocznego na Rusi Kijowskiej w X–XII w. nie było; nie mogło być więc jednego języka pisanego. Świadczą o tym próby odzwierciedlenia mowy potocznej, odnalezione w zabytkach piśmiennictwa różnych regionów i gatunków (kroniki, listy, tłumaczenia, akty dyplomatyczne itp.)"; „Единого и общенародного разговорного языка в Киевской Руси X–XII вв. не было, как не было и единого письменного языка, да и не могло

Naukowe dowody okazują się jednak niewystarczające wobec siły oddziaływania ideologemów promowanych i wspieranych przez władze rosyjskie finansowo i organizacyjnie. Warto wspomnieć, że intensyfikacja tych działań nastąpiła w końcówce pierwszego dziesięciolecia XXI wieku: w 2008 roku (rok po utworzeniu Fundacji „Russkij Mir”) powołano, mającą gwarantować „poprawną” interpretację trudnych kart dziejów Rosji, Komisję przy Prezydencie FR do Przeciwdziałania Falsyfikacji Historii na czele z Siergiejem Naryszkinem, ówczesnym szefem Administracji Prezydenckiej, wywodzącym się z wywiadu KGB; w 2012 roku powołano Rosyjskie Towarzystwo Historyczne (RTH) i Rosyjskie Wojskowe Towarzystwo Historyczne (RWTH), których działalność kontynuowała prace Komisji[6].

быть. Об этом прямо свидетельствуют те отражения разговорной речи, какие извлекаются из памятников письменности разных уделов и разных жанров (летописей, грамот, переводов, дипломатических актов и т. д.).”, zob. Б. Ларин, *История русского языка и общее языкознание (Избранные работы)*, Москва 1977, s. 168.

[3] О. Горбач, *Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських*, [w:] *Історія української мови. Хрестоматія*, oprac. С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, Київ 1996, s. 206–225; Ю. Шевельов, *Чому общерусский язик, а не вібчоруська мова*, [w:] idem, *Вибрані праці*, t 1: *Мовознавство*, Київ 2009, s 392–393; О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри*, Дніпропетровськ 1998, s. 284; В. Німчук, *Походження української мови*, [w:] *Етнічна та етнокультурна історія України у 3-х томах,* t. I, cz. 2, red. В. Баран, et al., Київ 2005, s. 440–448; К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, „Український тиждень” № 39 z 20.09–4.10.2012, s. 62; С. Николаев, О. Тер-Аванесова, М. Толстая, *Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе*, [w:] *Славянское языкознание*, XV Международный съезд славистов, Доклады российской делегации, Минск 2013, s. 117; Г. Півторак, *Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі*, [w:] *Український глотогенез: матеріали Міжнародної наукової конференції*, Житомир 2015, s. 15–17.

[4] П. Вэкслер, *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004, s. 80–81; Г. Півторак, *Вытокі беларускай мовы: новая канцэпцыя*, [w:] idem, *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, s. 320–324.

[5] А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, wyd. 2, Москва 2004, s. 7–8.

[6] Do zadań Komisji należało nie tylko prostowanie rosyjskich i zagranicznych publikacji niezgodnych z oficjalną rosyjską narracją historycznokulturową, ale też „zachęcanie” historyków do podejmowania badań nad wątkami pożądanymi z punktu widzenia władz, ponadto finansowanie tych badań

Uwieńczeniem misji RTH było przygotowanie pierwszej „koncepcji nowego dydaktyczno-metodycznego kompleksu historii ojczystej" – tj. wytycznej do ujednolicania przekazu w podręcznikach i publikacjach historycznych. Egzemplifikacją jej tez dotyczących genezy narodów i kultur białoruskiej, rosyjskiej i ukraińskiej jest wpisujący się w tę koncepcję głośny artykuł *O jedności historycznej Rosjan i Ukraińców* (*Об историческом единстве русских и украинцев*)[7].

W efekcie, mimo nagromadzenia dowodów naukowych o odrębnym rozwoju trzech kultur wschodniosłowiańskich, obecnie wciąż powszechnie używany jest lingwonim *język staroruski – Old Russian* na określenie języka powszechnego / wspólnego dla Słowian wschodnich z okresu X–XV wieku. Pojawia się w opracowaniach encyklopedycznych, w tym tak opiniotwórczych jak *Encyclopaedia Britannica*[8], jest też oznaczony odrębnym kodem (ISO 639-3) w klasyfikacji języków świata (SIL International[9]), jest w końcu przedmiotem badań naukowych, metod badawczych i dydaktycznych, i to nie tylko w Rosji, lecz też w Polsce i w całym regionie Europy Środkowo-Wschodniej, a także w krajach Europy Zachodniej i Stanach Zjednoczonych[10].

Mimo iż obalenie rosyjskiego mitu o wspólnym etapie glottogenezy wschodniosłowiańskiej jest coraz bardziej popularyzowane przez językoznawców, i to nie tylko z Ukrainy, ale i z innych krajów[11], to geneza standardów / języków literackich ukraińskiego i białoruskiego (a idąc tym tropem – także rosyjskiego) nadal pozostaje niejasna. Co więcej, nawet jeśli niektórzy slawiści są skłonni przyznać, iż nie było jednego wspólnego dla wszystkich Słowian wschodnich języka „staroruskiego", to niepodważonymi w zasadzie pozostają ustalenia związane z rolą języka starocerkiewnosłowiańskiego i późniejszego cerkiewnosłowiańskiego jako

---

oraz publikacji. Por. J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2023, s. 45 i nast.; por. też: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, Warszawa 2022, s. 15–45, s. 19 i nast.

[7] *Статья Владимира Путина: „Об историческом единстве русских и украинцев"*, 12.07.2021, kremlin.ru, http://kremlin.ru/events/president/news/66181.

[8] Por. hasło „Old Russian Language" w e-encyklopedii: https://www.britannica.com/topic/Old-Russian.

[9] Zob. oznaczenie na SIL International, https://iso639-3.sil.org/code/orv.

[10] Por. m.in. T.B. Krause, J. Slocum, *Old Russian Online. Series Introduction*, Linguistics Research Center, artykuł na stronie https://lrc.la.utexas.edu/eieol/oruol; por. też: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty…*, op. cit., s. 15–45, s. 24, przyp. 27.

[11] A. Fałowski, *Język ukraiński*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa, E. Szczepańska, przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 128–129; M. Мозер, *Історія української мови*, Київ 2018, s. 6–11.

jednego wspólnego języka piśmiennictwa Rusi, analogicznie do łaciny na obszarze Slavii Occidentalis.

W sytuacji trwającej już 10 lat agresji rosyjskiej wobec Ukrainy, w tym ponad dwa lata w formie wojny na pełną skalę, **obowiązkiem naukowców jest rozbrajanie ideologizowanej narracji kulturowej, która – jak pokazuje historia najnowsza – poprzedza i wspiera działania militarne.** Celem niniejszego tekstu jest więc rzetelna, bo oparta bezpośrednio na źródłach literackich, a nie interpretacjach, analiza tekstów najstarszych, dokładnie zlokalizowanych i datowanych zabytków piśmiennictwa powstałych w skryptoriach ruskich (tj. w Kijowie, na ziemi halickiej i na Wołyniu) pod kątem wyodrębnienia w nich ukraińskich cech językowych. Dzięki dostępności do źródeł (pojawienie się wydań faksymilowych, zdigitalizowanych kopii najdawniejszych tekstów z XI–XII wieku, otwarcia archiwów do pracy z oryginałami) możliwa jest rewizja dawnych ustaleń i obalenie powtarzanych przez lata i dalekich od prawdy sądów.

Celem niniejszej pracy nie jest opisanie po raz kolejny systemu języka ukraińskiego i sposobów odzwierciedlania na piśmie żywego języka w najstarszym okresie funkcjonowania piśmiennictwa ukraińskiego. Niniejsza monografia ma za zadanie uzupełnić aktualny stan badań o materiały nieopisane, nieznane, a więc niebrane pod uwagę przy omawianiu procesu rozwoju normy literackiego języka ukraińskiego. Celem pracy jest zatem zmiana istniejących paradygmatów naukowych w oparciu o nowe, nieuwzględniane dotąd źródła i przykłady.

1.1. Zadania badawcze

I. W najszerszym kontekście naszym podstawowym zadaniem jest weryfikacja dominujących w językoznawstwie historycznym tez o:

1) istnieniu przed XIV wiekiem jednego pisanego „języka staroruskiego” jako wspólnego, zunifikowanego i używanego przez wszystkich wschodnich Słowian;

2) istnieniu przed XIV wiekiem jednej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego.

II. Dokładna analiza dotychczas nieopisanych zabytków oraz nowe odczytanie rękopisów, które były przedmiotem wcześniejszych badań językowych, pozwalają sformułować tezę, że **już najdawniejsi pisarze dążyli do odzwierciedlenia lokalnej wymowy**. Jeśli takich starań (nawet gdy na pierwszy rzut oka wydają się być błędami) jest wiele, to należy rozumieć je jako próby świadomego wprowadzania uzusu do tekstu, a następnie tworzenia normy. W związku z tym nasze badanie prowadzić będzie do weryfikacji postawionych przez nas nowych tez badawczych:

1) **już od XI wieku można mówić o rozwoju rusko-ukraińskiego (dawnoukraińskiego) piśmiennictwa / języka literackiego**, który dał podwaliny pod

współczesny ukraiński język literacki, a także o rozwoju w tym czasie piśmiennictwa / języka literackiego rusko-nowogrodzkiego. Tradycja piśmiennictwa Republiki Nowogrodzkiej została jednak zahamowana i zniszczona przez ekspansję moskiewską;

2) **już od XI wieku formowały się dwie tradycje (redakcje) języka cerkiewnosłowiańskiego**: na początku południoworuska (ukraińska) i następnie – charakteryzująca się również licznymi jaskrawymi cechami południoworuskimi – północnoruska (nowogrodzka).

Zgodnie z tak ujętymi zadaniami monografii szczegółowej analizie i omówieniu podlegać będą te zjawiska językowe z tekstów cerkiewnosłowiańskich XI–XII wieku, które z czasem stały się normą języka ukraińskiego. Osobno charakteryzujemy cechy, które wprawdzie występowały w pisarstwie ukraińskim w późniejszym okresie jego rozwoju (do XV stulecia), ale z różnych przyczyn nie stały się normą współczesnego ukraińskiego języka literackiego.

Warto podkreślić, że analizowane tu elementy tekstów cerkiewnosłowiańskich uzupełniają i potwierdzają cechy językowe poświadczone przez zarówno znane wcześniej, jak i niedawno odkryte inskrypcje na ścianach ukraińskich cerkwi (w tym najbardziej znanego soboru św. Zofii w Kijowie), napisy na różnych przedmiotach, na marginesach kart ksiąg itp. Analiza tych inskrypcji powinna stać się przedmiotem odrębnego opracowania. W naszym badaniu będziemy je uwzględniać jedynie kontekstowo.

W efekcie celem niniejszego opracowania jest weryfikacja tezy o ciągłości rozwoju standardu / literackiego języka ukraińskiego, poczynając od pierwszych prób stworzenia normy w XI wieku, do współczesnej, prawnie przyjętej normy ukraińskiego języka. Warto wspomnieć, że opisanie złożonego i długotrwałego procesu kształtowania się tej normy (od XV wieku do pojawienia się *Eneidy* Iwana Kotlarewskiego) będzie kolejnym celem naszej współpracy.

Mimo że przedmiotem tej analizy jest ukraiński język literacki i jego historia, to jednak – dla zrozumienia stopnia złożoności problemu – konieczne jest uwzględnienie aktualnego stanu badań nad rozwojem wschodniosłowiańskich języków literackich i tradycji literackich. Tylko takie podejście pozwoli ustalić przyczynę nieporozumień związanych z periodyzacją zarówno tzw. literackiego, jak i potocznego języka ukraińskiego między badaczami różnych epok i ośrodków. Niezbędne jest też udzielenie odpowiedzi na pytania:

1) Czym tak naprawdę jest język literacki?

2) Na czym polega różnica w podejściach badawczych do zdefiniowania (charakterystyki) języka literackiego obecnie i w przeszłości?

3) Od jakiego momentu można mówić o powstaniu języka literackiego?

1.2. Założenia badawcze

Zaproponowana w niniejszej monografii analiza opiera się na wielu założeniach badawczych. Nie są one nowe – zostały już uargumentowane w nauce przez historyków, filologów, kulturoznawców i przedstawicieli innych nauk humanistycznych i społecznych. Ich przypomnienie i zebranie w jednym miejscu stanowi punkt wyjścia do badania, ma także na celu uwrażliwienie czytelników na zakorzenione w slawistyce, bezkrytycznie przyjmowane interpretacje dotyczące dawnego etapu rozwoju kultur narodów wschodniosłowiańskich.

I. **Do ziem ruskich – Rusi – pierwotnie zaliczano Kijowszczyznę, Perejasławszczyznę, Siewierszczyznę (Mała Ruś).** W późniejszym okresie w wyniku ekspansji książąt kijowskich na północ i wschód, wskutek podbojów i ugód, do Rusi przyłączono również inne ziemie zamieszkiwane przez Słowian: a) Drewlan, Dulebów (Wołynian), Uliczów, Tywerców, Białych Chorwatów (zamieszkujących tereny należące obecnie do Ukrainy); b) Dregowiczy, Krywiczy (zamieszkujących tereny należące obecnie do Białorusi), Słowien (Słowienie, Słowianie Ilmeńscy) (zamieszkujących tereny w okolicach Nowogrodu i Pskowa). Ziemia zaleska / ziemia włodzimiersko-suzdalska (z Rostowem) została przyłączona jako ostatnia, a Słowianie (Radymicze, Wiatycze / Węcicze) stanowili niewielki procent jej mieszkańców. Autochtonicznymi narodowościami Zalesia były plemiona ugrofińskie: Merianie, Muromcy, Meszczera i – w mniejszym stopniu – Bałtowie: Galindowie Wschodni. **W ten sposób, na skutek układów politycznych i podbojów książąt kijowskich ziem na północ i wschód, powstało Państwo Ruskie (Ruś Kijowska).**

Warto zarazem wspomnieć, że wspomniana wyżej niesłowiańska ludność Zalesia została skolonizowana i zruszczona, a następnie wraz ze wzrostem znaczenia Księstwa Moskiewskiego nadano jej wielonarodowym przedstawicielom zbiorczą nazwę Moskowici (mieszkańcy Moskowii), która to nazwa utrwaliła się na wiele wieków.

II. **Termin „Mała Ruś" był pierwotnie etnonimem własnym, ukraińskim, i służył na określenie Księstwa Halicko-Wołyńskiego** – przy jego użyciu nominowano metropolitę i książąt tych ziem[12]. Etnonim „Mała Ruś", będący kalką z greckiego (*Mikrá Rhōssía* – Μικρὰ Ῥωσία), był zaś określeniem stosowanym przez książąt kijowskich dla rozróżnienia administracji świeckiej i religijnej. Ruś Mała (metropolia powstała w 1303 roku) pokrywała się z ziemiami Księstwa

---

[12] О. Русина, *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998, s. 26; С. Плохій, *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності*, Харків 2022, s. 93.

Halicko-Wołyńskiego. Na Rusi Małej znajdowało się 6 eparchii, a na Rusi Wielkiej – 13, włączając w to kijowską i włodzimierską[13]. Z czasem określenie to zaczęło być używane również w odniesieniu do struktury świeckiej: tytuł *Dux totius Russiæ minoris* przyjął w 1335 roku książę Halicko-Wołyński Bolesław Jerzy II[14], tytułem *Xiążę całey Rusi mniejszey* posługiwał się on w kontaktach z Zakonem Krzyżackim[15]. Pierwotnie więc terminy Mała Ruś – Wielka Ruś należy łączyć z rozwojem struktury kościelnej. Zostały one następnie zinstrumentalizowane przez władców moskiewskich i utraciły swe pierwotne znaczenie. Na poziomie słowotwórczym za podstawę wzięto nazwy mieszkańców tych ziem: Małorusów i Wielkorusów, jednak nie łączyły się już one ze strukturą kościelną, lecz z państwową. Terminy te zaczęto stosować dla określenia składowych ziem Carstwa i Imperium Rosyjskiego. Nazwy Wielkorosja z centrum w Moskwie, Małorosja i Ruś Biała (Zachodnia Rosja) uzasadniały imperialne plany carów i dawały ideologiczną podstawę do twierdzeń o istnieniu jednego ogólnorosyjskiego (trójjedynego) narodu złożonego z Rosjan („Wielkorusów"), Ukraińców („Małorusów") i Białorusinów („Zachodniorusów"), w którym Rosjanie mają wypełnić rolę szczególną („wielką"). Teorie te pod różnymi postaciami („Moskwa – Trzeci Rzym", słowianofilstwo, prawosławny bolszewizm, euroazjatyzm, rosyjski świat – russkij mir) wracają cyklicznie w momentach zwrotnych, otwierając na nowo pola do dyskusji nad kategoriami wartości, czyli stając się argumentem na rzecz działań militarnych.

III. **Ziemie Księstwa Moskiewskiego, które należy uważać za kolebkę Rosji, od początku jego istnienia (1213) obejmowały nie „odwieczną" Ruś, ile jej część: ziemię włodzimiersko-suzdalską, która w dodatku nie była kluczową z punktu widzenia administracji i kultury Rusi.** Analityk Janusz Bugajski, współpracownik Fundacji Jamestown, think tanku z Waszyngtonu, charakteryzuje je następująco:

> Moskwa była ledwie małą wioską targową na peryferiach konfederacji z centrum w Kijowie. Ludzie Rusi nie byli przodkami Moskowitów, a Ruś Kijowska nie ewoluowała w państwowość rosyjską[16].

---

[13] Б. Кравців, *Мала Русь*, [w:] *Енциклопедія українознавства. Словникова частина* (ЕУ-ІІ), red. В. Кубійович, t. 4, Париж–Нью-Йорк 1962, s. 1447 – zob. http://izbornyk.org.ua/encycl/euii108.htm.

[14] А.Я. Ефименко, *История украинского народа*, Київ 1990, s. 87.

[15] I. Chodynicki, *Historya stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów teraźnieyszych*, Lwów 1829, s. 22.

[16] Tłum. własne J.G., W.M. cytatu: „Москва була заледве маленькою торговельною заставою на периферії конфедерації з центром у Києві. Люди Руси не були пращурами московитів,

Wraz z najazdem imperium mongolskiego, raptem kilkadziesiąt lat po jego powstaniu, terytoria Księstwa Moskiewskiego zostały podporządkowane Złotej Ordzie, co wytworzyło odrębny typ władzy politycznej, łączącej pierwiastki rodzime i mongolskie, wynikające z doświadczenia poddaństwa: samowola opresyjnego państwa, stosowanie przemocy, przeświadczenie o konieczności bezwzględnego posłuszeństwa państwu, które odbiera wszystko, nie dając poddanym nic w zamian[17]. Ma to odzwierciedlenie w języku, do którego weszło wiele słów świadczących o opresyjności: kabała (w znaczeniu ‘niewola’), nahajka (w znaczeniu ‘bat’), kajdany itp. Ruś Litewska (z Kijowem) i Halicko-Wołyńska uniknęły tego losu. W wyniku najazdów mongolskich na znaczeniu straciła jednak stolica Rusi – Kijów. Miasto po heroicznej walce 6 grudnia 1240 roku zostało zajęte, spalone i niemal zrównane z ziemią. Przejęcie schedy politycznej po Kijowie szybko ogłosiły ziemie północne, mniej zdewastowane przez najazdy mongolskie wskutek dość słabego oporu stawianego najeźdźcom. Wkrótce po zniszczeniu Kijowa siedzibę metropolity przeniesiono najpierw do Włodzimierza nad Klaźmą, a potem do Moskwy (1326)[18]. Już na początku XIV wieku władcy znajdujących się pod panowaniem mongolskim ziem włodzimierskiej i moskiewskiej zaczęli stosować tytuł *wielki książę Wszechrusi* (Michał III Jarosławicz, Iwan I Kalita, Siemion Dumny i Wasyl I Dymitrowicz), a od połowy XV wieku tytuł *hospodara Wszechrusi* (książęta moskiewscy: Dymitr Szemiaka, Wasyl II Ślepy, Iwan III Srogi i Wasyl III)[19], choć władali oni tylko północno-wschodnimi ziemiami ruskimi podległymi Mongołom.

Trwająca otwarta wojna Rosji przeciw Ukrainie w perspektywie naukowo-historycznej jest więc wojną o spuściznę i prawo do dziedzictwa kulturowego. Kremlowscy ideolodzy stoją bowiem przed wyborem: czy uznać Ukrainę za niezależne państwo, z odrębną historią i kulturą, co pociągnie za sobą konieczność uznania tradycji Rusi Kijowskiej, Państwa Kijowskiego za jej dziedzictwo, a tym samym uznać początki Rosji w tradycji Księstwa Włodzimiersko-Suzdalskiego (ziemia zaleska), czy też – powołując się na historyczne prawo Rosji do południowych ziem Rusi Kijowskiej – uzasadniać ich inkorporację. Abstrahując od fałszywości tego założenia (bo wraz z inkorporacją ziem najeźdźca nie staje się dziedzicem jej tradycji), należy zauważyć, że Rosja wybrała drugie rozwiązanie. Agresja militarna miała zarazem powstrzymać rozwijającą się dyskusję naukową na ten temat.

а Київська Русь не еволюціонувала в російську сутність”. Zob. Я. Бугайський*, Неспроможна держава. Інструкція з розшматування Росії*, Київ 2022 (lub J. Bugajski, *Failed State. A Guide to Russa’s Pupture*, Washington 2022), s. 55.

[17] R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 2006, s. 58.

[18] L. Podhorodecki, *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2014, s. 51–53.

[19] А.Б. Лакиер, *История титула государей России*, „Журнал Министерства народного просвещения” № 10–12(56)/1847, s. 81–156, s. 107.

IV. Etnonimy i lingwonimy „ruski”, „Rusin” aż do XVIII wieku miały semantyczny związek z Rusią, nie były stosowane w historiografii obcej dla określenia Księstwa Moskiewskiego[20]; dla jego charakterystyki funkcjonowały odrębne etnonimy: *Magnus Ducatus Moscuensis*, *Moscovia* lub *Muscovia*[21].

Toponim „Rosja” jest pochodzenia greckiego (gr. Ῥωσσία – Rhōssía), zbudowany jest zgodnie z zasadami słowotwórstwa greckiego, które nazwy państw tworzy przez dodanie sufiksu -ia (np. Syria, Awaria), w odróżnieniu od dawnej tradycji słowiańskiej, w której niezależne organizmy administracyjne charakteryzowano nazwami złożonymi z przymiotnika w połączeniu rzeczownikiem „ziemia” (землѧ): np. polska (ziemia), hrvatska (ziemia) czy właśnie: Роусьскаѧ Землѧ (ruska ziemia), które to określenie występuje już w 862 roku w Kronice Nestora. Nazwa ta stosowana jest konsekwentnie w odniesieniu do Rusi (por. zapisy w *Powieści lat minionych* w odniesieniu do lat 911 czy 1110)[22]. Jednocześnie wskazaną nazwę własną spotykamy w źródłach greckich tylko w charakterze wyjątku. Na określenie Państwa Moskiewskiego stosowano obie nazwy, własną i grecką, a więc: Ruś i Rosja. **Wraz z postępem rosyjskiego imperializmu politycznego i kulturowego** – a zwieńczenie jego pierwszego etapu symbolicznie wyznacza data 1547 roku, tj. rok koronacji Iwana IV (Groźnego) na „cara Wszechrusi”, a tym samym powstania Carstwa Rosyjskiego (Moskiewskiego), w oparciu o fałszywą homonimię znaczenia toponimu „Rosja” – **rozpoczął się proces przejmowania przez Carstwo Rosyjskie spuścizny Rusi Kijowskiej**, o czym szerzej piszemy w dalszej części niniejszej książki.

V. Poczynając od Piotra I, który wcielał w życie ideę ogólnorosyjską / wszechrosyjską, poprzez rządy Katarzyny II i kolejne trzy wieki proces ten nabrał tempa: **Rosja przyjęła obcą (ukraińską, białoruską, a także nowogrodzką) historię, kulturę i język jako własną**. Służył temu m.in. stworzony w XIX wieku w murach Rosyjskiej Imperatorskiej Akademii Nauk na fali rozwoju słowiańskiego językoznawstwa historyczno-porównawczego[23] koncept „staroruskiej / ogólnoruskiej wspólnoty kulturowej” i „języka staroruskiego” na określenie jednego języka literackiego i pisanego Rusi XI–XIV wieku, z którego – zgodnie z tym ujęciem – później rozwinęły się trzy języki słowiańskie: rosyjski, białoruski i ukraiński. Przyjęcie tej fałszywej perspektywy doprowadziło do tego, że opis najstarszego okresu rozwoju kultur wschodniosłowiańskich (XI–XIV wiek), dzieje „języka, literatury i kultury staroruskiej”, zbudowany jest na przekłamaniu – opiera się głównie na zabytkach piśmiennictwa, malarstwa i architektury z ziem dawnej Rusi Małej i Rusi Wielkiej, spuścizna których należy w największym stopniu do dzisiejszych Ukraińców i Białorusinów, a tylko w niewielkim ułamku do Rosjan. Oznacza to, że najstarsze pisane fakty dotyczące języka rosyjskiego (z XI–XII wieku) badacze tego języka przedstawiają na podstawie ukraińskich zabytków z licznymi cechami dialektu Polan, Uliczów, Siewierzanów, Drewlan, Dulebów, które legły u podstaw normy języka ukraińskiego.

---

[20] В. Мойсієнко, *Кого називали «людьми руськими» на Русі та на поструських геополітичних утвореннях? (До історії вживання народоназви та мовоназви «руський» в україністиці, білорусистиці та русистиці)*, „Мовознавство” № 4/2016, s. 32–35; І. Фаріон, *Сувспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива*, Львів 2015, s. 188–200.

[21] Zob. hasło „Grand Principality of Moscow” w e-encyklopedii: https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow.

[22] А. Соловьёв, *Византийское имя России*, „Византийский временник” № 12/1957, s. 134–155, s. 136.

[23] Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., s. 419.

VI. Od XI wieku na obszarze Rusi krążyły teksty w języku cerkiewnosłowiańskim. Występujące w nich cechy wspólne pozwoliły naukowcom na wyodrębnienie lokalnych redakcji (tradycji), m.in. południowo-ruskiej (ukraińskiej) i północno-ruskiej (nowogrodzko-pskowskiej). Co ważne, miejsce powstania tekstu nie zawsze jest zgodne z miejscem jego odnalezienia, należy zatem ściśle odróżniać zabytki oryginalne dla danego centrum kulturowego od tych, które zostały do niego przywiezione. Tymczasem przyjęte w slawistyce umowne nazewnictwo najdawniejszych zabytków piśmiennictwa od miejsca ich odnalezienia, np. Ewangeliarz Archangielski, Ewangeliarz Orszański czy Ewangeliarz Turowski, zaciera ich genezę związaną ze skryptoriami kijowskimi; schematy nominacyjne prowadzą do uproszczeń, a te są budulcem kolejnych mitów naukowych, dotyczących spuścizny kulturowej narodów wschodniosłowiańskich. Mity te są zaś wykorzystywane w celach politycznych – służą jako narzędzie imperializmu kulturowego. Doprowadziło to do sytuacji, w której – **mimo braków materiałów źródłowych z tego okresu – wydzielono również redakcję rosyjską, tj. najstarsze piśmiennictwo rosyjskie**. Stworzono nawet antologie, które ilustrują tę „redakcję” tekstami z ziem Południowej Rusi, w tym Kijowszczyzny[24].

VII. **Podstawą ukraińskiego i białoruskiego języka literackiego stały się odpowiednio lokalny dialekt środkowo-naddnieprzański i dialekty środkowo-białoruskie. Podstawą rosyjskiego języka literackiego stał się w mniejszym lub większym stopniu dostosowany do potrzeb ludowej obrazowości język cerkiewnosłowiański.** Początki opracowywania naukowego, a zarazem początki tworzenia standardu języka rosyjskiego należy sytuować w XVIII wieku i wiązać z pracami Michaiła Łomonosowa, „ojca” teorii trzech stylów (*Słowo o przydatności ksiąg cerkiewnych w języku rosyjskim*, 1758), autora *Gramatyki rosyjskiej* (1755), w której język cerkiewnosłowiański uznał za środek wyrazu artystycznego. Warto podkreślić, że do tego czasu (tj. w końcu XVII, na początku XVIII wieku) wyraźnie zaznaczała się dominacja kultury Kijowa nad Moskwą, co przejawiało się w kolejnych tzw. trzech falach wpływów południowosłowiańskich. Nakazanie Synodowi korekt ksiąg cerkiewnych przez Piotra I miało na celu „wyczyszczenie” ich z naleciałości mających charakter zjawisk języka ukraińskiego.

---

[24] Н. Толстой, *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз. Лекции лауреатов Демидовской премии (1993–2004): 1994 год*, Екатеринбург 2006, s. 72–87, 74.

VIII. **Język pisany, język literacki, standard oraz język mówiony danego narodu to dwa osobne zagadnienia naukowe.** Świadomie i konsekwentnie różnicujemy terminy „historia języka” – jako historia rozwoju zaspakajania potrzeb komunikacyjnych osób posługujących się tym językiem – oraz „historia języka literackiego” – jako historii kolejnych pisanych utrwaleń zjawisk językowych, które z biegiem czasu stały się normą określonego języka[25]. Zdecydowanie odrzucamy podejście proponowane w językoznawstwie sowieckim, w którym badanie historii języka literackiego sprowadzało się w rzeczywistości do badania historii rozwoju stylów literackich, czyli stylistyki historycznej. Obowiązkowym elementem studiowania określonego i konkretnego języka literackiego, wraz z udowodnionym określonym i konkretnym faktem językowym, jest kontekst pozajęzykowy: badanie geopolitycznych, religijnych, kulturowych, historycznych i literackich elementów rozwoju określonej i konkretnej grupy etnicznej posługującej się tym językiem.

Powyższe założenia, służące za punkt odniesienia do szczegółowej analizy językowej zabytków języka ukraińskiego, zostaną rozwinięte w dalszej części książki.

1.3. Źródła

Część analizowanych w monografii zabytków była już przedmiotem badań naukowych w uogólnionych pracach nad glottogenezą ukraińską[26]. Ponowna szczegółowa analiza tekstów i odkrycie nowych faktów językowych otwierają nowe perspektywy badawcze.

---

[25] O nowych podejściach w zakresie historii języka w slawistyce zob. np. И. Подтергера, *Что такое история языка*?, „Slověne” № 1/2015, s. 394–455.

[26] А. Крымскій, *Украинская граматика*. *Научно-практическій курсъ сознательного изученія центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаними на важнѣйшие моменты изъ исторіи развития малорускаго язика начиная съ XI вѣка*, *особенно изъ исторіи нарѣчия восточно-малорусскаго (лтописнаго киево-чернигово-переяславскаго)*, t. I, Москва 1907; П. Бузук, *Про мову найдавнішої української євангелії*, „Записки історико-філологічного

Aby zweryfikować nasze obserwacje i wnioski dotyczące tych cech dialektalnych języka ukraińskiego, które później legły u podstaw normy języka literackiego (przy zachowaniu świadomości, że odzwierciedlenie pewnych cech językowych w tekstach jest możliwe dopiero w sytuacji, gdy są one już stosowane przez szerokie grupy danej społeczności), za podstawę do badań przyjęliśmy źródła, których przynależność do piśmiennictwa ukraińskiego nie budzi dyskusji. Są to:

- **XI wiek:** Ewangeliarz Reimski (Ew.Reim. XI), Ewangeliarz Ostromira (Ew.Ostr. 1056–1057), Kodeks (Izbornik) Światosława z 1073 roku (Izb. 1073), Kodeks (Izbornik) Światosława z 1076 roku (Izb. 1076), Ewangeliarz Archangielski z 1092 roku (Ew.Arch. 1092), Digesty (Pandekty) Antiocha (D.Ant. XI), Psałterz Czudowski (P.Czud. XI), Psałterz Byczkowski (P.Bycz. XI), Fragmenty Minei Dubrowskiego (Min.Dub XI), Słowa Grzegorza Teologa (Słowo.GT), Ewangeliarz Turowski (E.Tur. XI), Pateryk Synajski (P.Syn. XI);
- **XII wiek:** Ewangeliarz Mścisława, do 1117 (Ew.Mśc. 1117), Ewangeliarz Jurjewski, 1119–1128 (Ew.Jur. 1119–1128), Ewangeliarz Halicki z 1144 roku (Ew.Hal. 1144), Ewangeliarz typograficzny, I połowa XII wieku (Ew.Typ. XII), Ewangeliarz Dobriły z 1164 roku (Ew.Dob. 1164), Żywot Nikifonta, XII wiek (Żyw. Nik.), Apostoł Krystynopolski, połowa XII wieku (Apost.Kryst. XII), Służebnik Chutyński (tzw. Służebnik Warłaama Chutyńskiego), XII wiek (S.Chut. XII), Ewangeliarz Halicko-Wołyński, koniec XII wieku (Ew.Hal-Woł. XII), Żywot Teodora Studyty, XII wiek (Ż.T.S. XII), Ustaw Studyjski, XII wiek (U.Stud. XII);
- **XII–XIII wiek:** Ewangeliarz Buczacki, koniec XII – początek XIII wieku (Ew.Bucz. XII–XIII), Zbiór (Sbornik) Uspienski, koniec XII – początek XIII wieku (S.Usp. XII–XIII);
- **XIII wiek:** Pareneza Efrema Syryjczyka z 1280 roku (P.E.Syr. 1280), Ewangeliarz Euzebiusza z 1283 roku (Ew.Euz. 1283), Ewangeliarz Orszański, II połowa XIII wieku (Ew.Orsz. XIII), Ewangeliarz Chełmski (Ew.Chełm. XIII), Pandekty Nikona Czarnogórca (P.Nik.Czar. XIII); Oktoich Wiedeński I–II (Okt. Wied. I–II XIII);
- **XIV wiek:** Apostoł Biblijny, początek XIV wieku (ABib. XIV), Ewangeliarz Putniański, początek XIV wieku (Ew.Put. XIV), Psałterz Łucki, 1384 (P.Łuc. 1384), Psałterz Kijowski z 1397 roku (P.Kij. 1397), Ewangeliarz Ławryszewski,

---

відділу УАН” t. 12/1927, s. 4–25; Л. Булаховський, *Питання походження української мови*, Київ 1956; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, [w:] М. Жовтобрюх, В. Русанівський, В.Г. Скляренко, *Історія української мови. Фонетика*, Київ 1979, s. 65–329; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit.; В. Німчук, *Походження української мови*, op. cit., s. 351–468; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988.

II połowa XIV wieku (Ew.Ławr. XIV), Ewangeliarz Łucki, koniec XIV wieku (Ew. Łuck. XIV), Modlitewnik Księcia Wołodymyra (Służebnik Teodorowicza), XIV wiek (M.KsWoł. XIV), Miesiącosław – Menologium do Ewangeliarza Halickiego, XIII–XIV wiek (Men.Ew.Hal. XIII–XIV), Oktoich Wiedeński III (Okt.Wied. III XIV).

Co więcej, z dużą dozą prawdopodobieństwa można powiedzieć, że pojawienie się Ewangeliarza Kaznodziejskiego Konstantyna z końca XI – początku XII wieku (EKKon.), Zbioru Troickiego z końca XII – początku XIII wieku (Zb.Toic.), Riazańskiej Księgi Kormczej z 1284 roku (RKKorm.), Apostołu z XIV wieku (rękopis znajduje się w Synodalnej Bibliotece Typograficznej w Moskwie, № 40.[25]), zbiorczo określanego jako Tołstojowski, związane jest z działalnością pisarzy Rusinów-Ukraińców, na co wyraźnie wskazują cechy językowe w tych tekstach. Z tego względu w opisie specyficznych cech języka ukraińskiego wykorzystujemy również przykłady z tych zabytków.

W kontekście analizy kształtowania się normy języka ukraińskiego dziwić może pomysł zaliczenia do badań trzech tekstów, których tytuły łączą się ze współczesną Białorusią: Ewangeliarza Turowskiego (XI wiek), Ewangeliarza Orszańskiego (II połowa XIII wieku) i Ławryszewskiego (II połowa XIV wieku). Autorzy niniejszej monografii zdecydowali się na to posunięcie świadomie, zarazem z szacunkiem odnosząc się do białoruskiej spuścizny kulturowej. Szczegółowa analiza filologiczna Ewangeliarza Ławryszewskiego wskazuje bowiem, że choć przygotowany został w Ławryszewie, to udział w jego stworzeniu mieli pisarze pochodzący z Wołynia, co przejawia się występowaniem w tym zabytku najstarszych cech języka ukraińskiego, różnych od białoruskiego[27]. Analizy kolejnych źródeł – Ewangeliarza Turowskiego i Orszańskiego, które zostały przewiezione na ziemie białoruskie z południa Rusi, również dowodzą działalności wołyńskich pisarzy. Wskazane cechy tych zabytków nie przekreślają zarazem ich wpływu na rozwój kultury białoruskiej, a tym samym przynależności do niej[28].

Proponowana analiza nie obejmuje całego korpusu zabytków piśmiennictwa kijowskiego najstarszego okresu (XI–XIV wiek). W tym studium opisujemy jedynie dostępne obecnie źródła[29]. Zarazem, co również chcemy podkreślić, zaproponowany przez nas wybór tekstów pozwala na wyciągnięcie zobiektywizowanych wniosków dotyczących procesu historyczno-literackiego.

---

[27] Por. np. В. Мойсієнко, *Протографи і мова Лавришівського Євангелія*, [w:] *Ewangeliarz Ławryszewski XIV cт. Видання факсимільного типу*, Київ 2018, s. 468.

[28] Por. J. Getka, *Jeszcze raz o klasyfikacji zabytków ruskich. Próba uporządkowania zagadnienia. Słowem przenikanie. Szkice o języku i kulturze*, red. A. Budziak, W. Hojsak, Kraków 2022, s. 141–156.

[29] Odnośnie do korpusu najdawniejszych ukraińskich tekstów por. też: I. Огієнко, *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знимків з пам'яток з кирилівською транскрипцією*, Варшава 1929, s. 103–188; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 280–289; *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, red. В. Німчук, Харків 2018; Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, Львів 1995. Na szczególną uwagę zasługują efekty

Kończąc rozważania wstępne, pozwolimy sobie na kilka uwag technicznych.

W monografii zastosowano dwa rodzaje przypisów. Podstawowym odnośnikiem są przypisy dolne, jednak dla zachowania przejrzystości tekstu odstąpiono od tej zasady przy omawianiu przykładów zabytków i wybranych słowników. Odnośniki źródłowe skonstruowane są w następujący sposób: litery oznaczają skrót tytułu zabytku, którego rozwinięcie znajduje się w spisie źródeł, natomiast po dwukropku podajemy tom i/lub kartę, na której zamieszczony jest przykład. Ze względu na brak jednolitej paginacji tekstów podajemy bądź konkretne strony, bądź – w przypadku tekstów zawierających jedynie numerację kart – stronę z numerem, a kolejną stronę karty oznaczamy symbolem v – *verte*. Zdarzać się może, że podobny przykład występuje na jednej karcie kilkukrotnie – zaznaczono to przez zastosowanie symbolu mnożenia (x) i liczby użyć.

Wszystkie tłumaczenia tekstów źródłowych zostały sporządzone przez autorów niniejszej monografii. W celu zachowania obiektywizmu oraz umożliwienia samodzielnego formułowania opinii przez Czytelników, w przypisach podajemy oryginalne wersje.

Odnośniki do cytowanych materiałów internetowych były aktualne w dniu złożenia tekstu do druku (30.04.2024), dlatego nie zaznaczamy osobno daty dostępu.

---

projektu „Повертаємо в Україну культурну спадщину” („Przywracamy Ukrainie jej spuściznę kulturową”) realizowanego przez badaczy mediewistów w postaci elektronicznego rejestru „Українська рукописна книга” – zob. https://ukrmanuscript.com/catalog?regionType=all&s= (zebranie: L. Hnatenko, M. Kolbuch), który sukcesywnie jest uzupełniany i obecnie liczy już 112 zabytków piśmiennictwa ukraińskiego XI–XIV wieku.

2. W poszukiwaniu przyczyn: zarys problemu w ujęciu kulturowym

2.1. Diagnoza problemu i stan obecny

Termin „język staroruski” (ros. древнерусский язык), oznaczający jeden język literacki i pisany Rusi XI–XIV wieku, z którego później rozwinęły się trzy języki słowiańskie: rosyjski, białoruski i ukraiński, został wprowadzony do obiegu przez naukowców skupionych wokół Rosyjskiej Imperatorskiej Akademii Nauk na fali – jak zauważają autorzy haseł słownika *Języki świata. Języki słowiańskie* – „rozwoju słowiańskiego językoznawstwa historyczno-porównawczego”[30]. Termin ten okazał się na tyle trwały, że już od połowy XIX wieku do dziś funkcjonuje w slawistyce jako aksjomat i jest niezmiennie używany we współczesnym językoznawstwie historycznym. O jego zasięgu świadczyć może chociażby to, że hasło „język staroruski” jest definiowane w popularnej encyklopedii internetowej „Wikipedii” w 54 językach[31]. Jego rozpowszechnienie w filologii doprowadziło do powstania wypaczonego obrazu, a przez to i fałszywej oceny dziejów języków literackich Ukraińców, Białorusinów i Rosjan. Stało się to możliwe przez zastosowanie w rosyjskiej tradycji językowej i literackiej terminologicznej substytucji i fałszywej synonimii pojęć руский / руський язык (tj. ruskyj / ruskij jazyk – język ruski, język Rusinów) oraz русский язык (russkij jazyk – język rosyjski). W efekcie np. pojęcie древнерусский язык, które na język polski jest tłumaczone jako język staroruski, Rosjanie mogą rozumieć jako ‘starorosyjski’, bo tak brzmi ten termin, jeśli tłumaczyć go literalnie.

---

[30] Г. Хабургаев. *Древнерусский язык*, op. cit., s. 419.

[31] Zob. hasło „język staroruski” na stronie https://pl.wikipedia.org/wiki/Język_staroruski. Warto zaznaczyć, że długość haseł charakteryzujących w różnych językach język staroruski jest różna: od zaledwie kilku akapitów w wersji polskiej, do kilkunastu stron w języku rosyjskim.

W języku rosyjskim istnieją zresztą dwa paronimiczne słowa: русский (russkij) – российский (rossijskij), których znaczenia się częściowo pokrywają. To trudno przekładalna na inne języki gra pojęć. Określenie русский (russkij, czyli: rosyjski) łączone jest w języku rosyjskim ze spuścizną kulturową Rusi, którą Rosjanie za swoją uważają. Rosjanin powie więc o sobie: „Ja russkij” – i będzie to tłumaczone na polski: „Jestem Rosjaninem” – nie zaś: „Jestem Rusinem”. Określenie российский (rossijskij, rosyjski) wiąże się z państwowością, polityką: Российская Империя (Rossijskaja Imperija – Imperium Rosyjskie). „Ja rossijanin” – „Jestem Rosjaninem” może o sobie powiedzieć każdy obywatel Federacji Rosyjskiej niezależnie od narodowości. Czeczen czy Adygejczyk nie nazwą siebie russkimi, ale rossijanami już mogą. Nie ma tu jednak konsekwencji: Matylda Krześniewska – wybitna tancerka pochodzenia polskiego – uznawana jest za przedstawicielkę russkiego baletu (rosyjskiego), co w danym przypadku nie ma nic wspólnego ani ze spuścizną Rusi, ani też z późniejszym rosyjskim etnosem. Ruś nie miała przecież baletu, a i Polkę trudno uznać za spadkobierczynię tradycji Rusi. Co istotne – tę trudno przetłumaczalną grę językową, niezależnie od zagmatwanej semantyki, niezrozumiałej nawet dla części Rosjan, np. na język polski (ale analogicznie też na wiele innych języków) tłumaczy się w obu przypadkach jako „rosyjski”. **Terminologia jako nauka postuluje natomiast jednoznaczność; terminolodzy alarmują, że polisemiczność i wielowariantywność definicyjna prowadzić może do niezrozumienia, a co za tym idzie – stwarzać możliwości świadomej manipulacji**. A biorąc pod uwagę fakt, że termin driewnierusskij jazyk (древнерусский язык) jest tłumaczony na polski jako „język staroruski”, co jest odniesieniem do Rusi, ale – zgodnie z tym schematem – może być tłumaczony również jako „starorosyjski”, co jest odniesieniem do Rosji – oba te zjawiska (niezrozumienie, jak i manipulacja) są możliwe.

Tu ujawnia się zarazem inny problem terminologiczny, związany z tłumaczeniem pierwszego komponentu omawianego leksemu driewnierusskij jazyk (древнерусский язык) na języki słowiańskie: por. polskie: język staroruski, białoruski: старaруская мова (ale i proponowana: старажытнаруская мова); bułgarski: староруският език; chorwacki: staroruski jezik; czeski: staroruština (stará ruština), słowacki: stará ruština, słoweński: stárorúščina (również: starovzhodnoslovanščina) itd. Przymiotnik древний oznacza w języku rosyjskim tyle co pol. starożytny, antyczny: starożytny Rzym to древний Рим (driewnij Rim), nie stary Rzym. Analogicznie jest w innych językach słowiańskich. Semantycznie w języku rosyjskim przymiotnik driewnij charakteryzuje okres wcześniejszy niż określenie staryj, tak jak w języku polskim „starożytny” w odniesieniu do „stary”. To istotna uwaga w kontekście dokładności, spójności i przejrzystości periodyzacji rozwoju (literackiego) języka ukraińskiego, o czym będziemy jeszcze pisać.

Podobne zamieszanie terminologiczne panuje przy tłumaczeniu lingwonimu „język staroruski” na języki niesłowiańskie, co jest tym bardziej dotkliwe, że odbiorcy tłumaczeń w mniejszym stopniu znają kontekst kulturowy ziem ruskich. W efekcie w języku angielskim funkcjonuje określenie *Old Russian Language*, w niemieckim: *Altrussische Sprache*, litewskim: *Senoji rusų kalba*[32], we francuskim zaś *le vieux russe* lub *la langue ancienne russe*. Tłumaczenia tych terminów z wyżej wymienionych języków bez szczegółowej wiedzy specjalistycznej niejako odrywają opisywane fakty historyczno-kulturowe od kontekstu ukraińskiego i białoruskiego. Dla przykładu: bezpośrednie tłumaczenie na język polski i ukraiński wskazanych wyżej terminów angielskiego, niemieckiego i francuskiego będzie miało postać „starożytny język rosyjski” oraz давня російська мова. Semantyczny związek tego terminu ze spuścizną innych kultur wschodniosłowiańskich schodzi na plan dalszy.

Utrwaleniu opisanych wyżej różnoznacznych terminów „ruski” / „staroruski” i „rosyjski” oraz ugruntowaniu chaosu terminologicznego, który utrudnia rozumienie procesu rozwoju języków pozostałych dwóch ludów wschodniosłowiańskich – Białorusinów i Ukraińców – sprzyjał okres sowiecki. Ówczesne opracowania naukowe i encyklopedyczne stanowią doskonałą ilustrację manipulacji naukowej, o czym świadczy np. definiowanie terminu „język rosyjski” jako:

1) „ogół wszystkich żywych języków gałęzi wschodniosłowiańskiej od czasu pojawienia się wschodnich Słowian na polu historycznym przed powstaniem narodów: wielkoruskiego, ukraińskiego i białoruskiego,

2) język pisany, który rozwinął się na bazie wspólnego słowiańskiego języka literackiego (języka cerkiewnosłowiańskiego), który pełnił funkcje literackie w Rusi Kijowskiej i Rusi Moskiewskiej do powstania rosyjskiego (wielkoruskiego) języka narodowego,

3) suma wszystkich gwar i dialektów, które były i są używane jako język ojczysty przez przedstawicieli narodu rosyjskiego,

4) język ogólny, standard, język prasy, szkoły, praktyki państwowej”[33].

---

[32] Warto zauważyć, że zarówno w języku niemieckim, jak i litewskim pojawia się też określenie (odpowiednio): *Die altostslawische Sprache* i *senoji rytų slavų kalba* (język starosłowiański), co jednak nie zmienia faktu nieodrzucenia samego konceptu wspólnego języka dla wszystkich Słowian wschodnich przed XIV wiekiem.

[33] „1) совокупность всех живых языков восточнославянской ветви от времени выступления восточных славян на историческое поприще до образования наций: великорусской, украинской и белорусской, 2) письменный язык, который сложившись на основе общеславянского литературного языка (так называемого языка церковнославянского), выполнял литературные функции в Киевской и Московской Руси до образования русского (великорусского) общенационального языка, 3) совокупность всех наречий и говоров, которыми пользовался и пользуется в качестве родного языка русский народ, 4) общерусский национальный язык, язык

Od końca XIX wieku obowiązuje utrwalona w czasach sowieckich periodyzacja rozwoju literackiego języka rosyjskiego. Sprowadza się ona do następujących głównych etapów:

I. okres kijowski; w różnych opracowaniach najstarszy okres funkcjonuje pod nazwą „język literacki narodu staruruskiego" (литературный язык древнерусской народности)[34] lub „staroruski język literacki" (древнерусский литературный язык)[35];

II. okres moskiewski;

III. okres kształtowania się języka rosyjskiego (od II połowy XVII wieku do Aleksandra Puszkina);

IV. okres nowożytny (od Puszkina do współczesności)[36].

Mimo postępów w slawistyce, i dowiedzenia przez naukowców fałszywości założenia istnienia językowej wspólnoty „staroruskiej", współczesna edukacja szkolna uwzględnia następujące etapy rozwoju języka rosyjskiego:

I. okres staroruski (древнерусский период): VI–XIV wiek; rozpoczyna się od wyodrębnienia się Słowian wschodnich z grupy ogólnosłowiańskiej i kończy w XIV wieku wraz z rozwojem cech charakterystycznych dla języków rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego[37];

II. okres starorosyjski – wielkorosyjski (старорусский / великорусский), XIV–koniec XVIII wieku;

III. okres formowania się i rozwoju rosyjskiego języka narodowego (początek XIX wieku – XXI wiek).

Liczbę okresów skrócono, łącząc w jeden dwa wcześniejsze okresy, a wydłużono okres „moskiewski", który rozpoczyna się w XIV wieku i kończy wraz z twórczością Puszkina. Abstrahując od tego, że periodyzacja języka literackiego (ogólnego, standardowego) nie do końca pokrywa się z periodyzacją rozwoju samego języka – zabytki piśmiennictwa danego okresu powstają przecież w oparciu o jakąś wyrobioną wcześniej tradycję, o czym szerzej piszemy w dalszej części niniejszej książki – to warto podkreślić, że fakt istnienia jednej wspólnej gałęzi

---

прессы, школы, государственной практики" – В. Виноградов, *Избранные труды. История русского литературного языка*, Москва 1978, s. 10.

[34] А. Ефимов, *История русского литературного языка*, Москва 1955, s. 417–422; Е. Ковалевская, *История русского литературного языка*, Москва 1978, s. 36–37; А. Кожин, *Литературный язык Киевской Руси*, Москва 1981, s. 8; Н. Мещерский, *История русского литературного языка*, Ленинград 1985, s. 19–20.

[35] А. Горшков, *История русского литературного языка*, Москва 1969, s. 21; А. Камчатнов, *История русского литературного языка (XI – первая половина XIX вв.)*, Москва 2015, s. 15.

[36] А. Ларин, *Лекции по истории русского литературного языка*, Москва 1975, s. 7; por. też: В. Виноградов, *Избранные труды…*, op. cit., s. 150.

[37] В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, op. cit., s. 448–450.

dialektalnej – języka staroruskiego (albo starożytnorosyjskiego!) – w obu podziałach pozostaje i sięga aż do VI wieku.

Przez pryzmat takiego podejścia i rozumienia historii języka językoznawcy rosyjscy opracowali antologie i słowniki „języka rosyjskiego XI–XIV wieku”[38], które bazują na zabytkach z tego okresu. Co ważne – najstarsze świadectwa językowe (XI–XII wiek) w tych antologiach pochodzą głównie z tekstów powstałych na terenie Rusi-Ukrainy, tj. z Kijowa, Wołynia i ziemi halickiej, w związku z tym cechy języka rosyjskiego występują w nich **jedynie przy okazji** odzwierciedlania zjawisk języków ukraińskiego (i białoruskiego).

Podobna interpretacja historii języka literackiego / pisanego dominuje w białoruskiej tradycji językoznawczej. Mimo nieśmiałych tez dotyczących pochodzenia literackiego języka starobiałoruskiego z XIII wieku stwierdzających, że „[p]oczątek historii języka literackiego starobiałoruskiego należy lokować na przestrzeni kilku wieków – od XIII do XV włącznie”[39], ostatecznie przyjęto periodyzację, zgodnie z którą aż do XIV wieku istniał wspólny okres w rozwoju języków literackich Słowian wschodnich[40]. Cieniem położyły się tu m.in. prace wybitnego białoruskiego uczonego, niekwestionowanego autorytetu slawistyki białoruskiej Jefima Karskiego, od 1915 roku członka Petersburskiej Akademii Nauk, a od 1925 – Akademii Nauk Związku Sowieckiego. Białorusini jako jedni z pierwszych narodów słowiańskich otrzymali mapę etnograficzną ziem białoruskich i dialektów, ale zarazem periodyzację języka zgodną z linią Imperatorskiej Akademii Nauk: starożytny samodzielny okres rozwoju języka białoruskiego, nazwanego językiem zachodnioruskim, Karski plasował między XIV a XVIII wiekiem[41].

---

[38] *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, t. 1–5: red. С.Г. Бархударов, t. 7–10: red. Ф.П. Филин, t. 11–14: red. Д.Н. Шмелев, t. 14–26: red. Г. Богатова, t. 27–29: red. В. Крысько, t. 30: red. Р. Кривко, Москва 1975–2015; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, t. 1–5: red. Р.И. Аванесов, t. 6: red. И. Улуханов, t. 7–12: red. В. Крысько, Москва 1988–2019; Н. Дурново, *Хрестоматія по исторіи русскаго языка*, Москва 1914; А. Кожин, *История русского литературного языка. Хрестоматия*, Москва 1989; В. Иванов, Т.А. Сумникова, Н. Панкратова, *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 1990; А. Камчатнов, *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 2009.

[39] „Пачатак гісторыі старабеларускай літаратурнай мовы ў дыяпазоне некалькіх стагоддзяў – ад 13 да 15 уключна” – por. Л.М. Шакун, *Старабеларуская літаратурная мова*, [w:] *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, red. Б.І. Сачанка, А.Я. Міхневіч, Мінск 1994, s. 532; Я. Станкевіч, *Доля мовы беларускае (яе вонкашняя гісторыя) у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі*, [w:] idem, *Збор твораў у двух тамах*, Менск 2002, s. 49.

[40] А. Жураўскі, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, t. 1, Мінск 1967, s. 15; Б. Плотнікаў, Л. Антанюк, *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003, s. 51–52; *Гісторыя беларускай мовы. Вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў*, red. Л.М. Шакун et al., Мінск 2006, s. 24.

[41] Е. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, [w:] *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, s. 253–263; idem, *Белорусы*, t. III: *Очерки*

Analogiczny pogląd na genezę języka literackiego reprezentowali ukraińscy naukowcy okresu sowieckiego[42]. Język staroruski za wspólny dla wschodnich Słowian uznawał m.in. wybitny ukraiński uczony Wasyl Nimczuk:

> Wielu badaczy nie uznaje istnienia jednego żywego języka staroruskiego, ale wszyscy eksperci są zgodni, że Słowianie wschodni na przestrzeni XI–XIII wieku mieli wspólny język pisany i literacki: albo staroruski, albo starosłowiański (cerkiewnosłowiański), albo oba razem[43].

Jednocześnie naukowiec zawsze konsekwentnie odróżniał język pisany i literacki Rusi od żywych języków Słowian wschodnich, z których każdy rozwijał się na swój sposób po rozpadzie bazowego języka prasłowiańskiego.

We współczesnej ukraińskiej literaturze język Rusi Kijowskiej XI–XIII wieku historycy języka jednoznacznie charakteryzują jako ukraiński, nazywając go: staroruskim (давньоруська мова), starokijowskim (давньокиївська), dawnoukraińskim (староукраїнська).

Sformułowania o wspólnym okresie rozwoju trzech języków występują w literaturze anglojęzycznej – język staroruski to język używany od VII/VIII do XIII/XIV wieku, do czasu wykształcenia się języków rosyjskiego (Russian) i języków ruskich (Ruthenian), które dopiero później podzieliły się na białoruski i ukraiński[44].

Tego typu wyobrażenia o wspólnej kolebce trzech narodów występują również w polskiej literaturze tematu:

> W wyniku długotrwałej ewolucji gospodarczo-społecznej powstało w drugiej połowie IX wieku Państwo Staroruskie, zwane w źródłach historycznych Rusią Kijowską. Jej mieszkańcy – Rusini – dali początek trzem późniejszym narodom: rosyjskiemu, ukraińskiemu i białoruskiemu. Stworzyli też wspólną dla nich literaturę, nazywaną ogólnie staroruską. Z niej właśnie wyodrębniają się w rezultacie skomplikowanych procesów społeczno-politycznych i etniczno-kulturowych trzy piśmiennictwa narodowe: rosyjskie, ukraińskie, białoruskie. Dlatego ilekroć mówimy i piszemy o Rusi Kijowskiej (wiek XI–XIII), zawsze musimy mieć na uwadze wspólne dziedzictwo kulturowe tych pobratymczych narodów wschodniosłowiańskich[45].

словесности белорусского племени. 2: Старая западнорусская литература, Петроград 1921, por. Б.Б. Плотнікаў, Л. Антанюк, *Беларуская мова…*, op. cit., s. 55–56.

[42] *Курс історії української літературної мови*, t. 1, red. І. Білодід, Київ 1958, s. 14; П. Плющ, *Історія української літературної мови*, Київ 1971, s. 30–31, 135.

[43] *Багато дослідників не визнають існування єдиної давньоруської живої розмовної мови, але всі фахівці сходяться на тому, що східні слов'яни XI–XIII ст. мали спільну писемно-літературну мову: або давньоруську, або старослов'янську (церковнослов'янську) чи обидві разом.*, t. 1, red. П. Толочко, Київ 2001, s. 694.

[44] S.M. Pugh, *Testament to Ruthenian: A Linguistic Analysis of the Smotryc'kyj Variant*, Cambridge, Mass. 1996, s. 2–3.

[45] B. Mucha, *Zarys literatury ukraińskiej i białoruskiej*, Piotrków Trybunalski 2000, s. 11.

Kończąc wstępne omówienie o charakterze rekonesansu badawczego, zauważmy, że w ukraińskiej literaturze przedmiotu funkcjonują dodatkowo poglądy, że początkowym etapem rozwoju ukraińskiego języka literackiego jest ruski lub książęcy[46], bądź też staroukraiński „kijowsko-czernihowski" i „halicko-wołyński"[47], dla którego językiem pisanym był język cerkiewnosłowiański, interpretowany funkcjonalnie jako ukraiński, chociaż strukturalnie odmienny od niego[48]. Witalij Rusaniwski, w opublikowanym już po ogłoszeniu niezależności Ukrainy podręczniku z zakresu historii literackiego języka ukraińskiego, okres Rusi Kijowskiej uważa za najstarszy etap rozwoju ukraińskiego języka literackiego, a sam język nazywa „starożytnokijowskim / dawnokijowskim językiem literackim"[49].

2.2. Nauka w służbie polityki: filologia jako narzędzie rosyjskiego imperializmu kulturowego

Pochodzący z Rusi (Роусь) czy raczej ziemi ruskiej (Роусьскаѧ Землѧ) dawni pisarze z Kijowa, którzy sami określali ją zresztą jako Ruś[50], swój język – konsekwentnie – nazywali ruskim: р(о)уський языкъ, р(о)уськая мо(л)ва мова (роусьскии / роуськии / роускии ꙗзыкъ, a później роуськаꙗ / роуска молва / мова)[51]. Ich język nosił cechy ukraińskie, o czym szerzej będziemy jeszcze pisać. Tak samo jednak swój język charakteryzował skryba z Połocka czy z Nowogrodu. Określenie „ruski" jest zatem związane ze spuścizną różnych części Rusi. Jest to jednak określenie homonimiczne i nie oznaczało – mimo tej samej nazwy – tego samego dla mieszkańca dawnego Kijowa i dawnego Nowogrodu czy Połocka. Toponim „Rosja", o czym już pisaliśmy, jest z kolei pochodzenia greckiego i utworzony zgodnie z zasadami słowotwórstwa greckiego przez dodanie sufiksu -ia: Ῥωσσία (*Rhōssía*). Jego twórcom – dawnym Grekom – służył do określania Rusi.

---

[46] І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, op. cit., s. 84.

[47] О. Горбач, *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, [w:] eadem, *Зібрані статті III*, *Історія української мови*, Мюнхен 1993, s. 46.

[48] В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, Київ 2001, s. 4.

[49] Zob. „давньокиївська літературна мова" – В. Русанівський, ibidem, s. 10.

[50] J. Bonarek, *Pojęcie Ruś jako określenie grupy społecznej*, „Slavia Orientalis" t. XLVII, nr 1/1998, s. 7–16.

[51] Dla przykładu: Michał Wasyliewicz w posłowiu do przekładu Ewangeliarza Persopnickiego 1556–1561 zapisał, że księga jest przełożona z języka bułgarskiego na ruski: „єсть прекладана изь языка блъгарского на мовоу роускоую", por. *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик*, oprac. І. Чепіга, Л. Гнатенко, Київ 2001, s. 392.

Księstwo Moskiewskie (Moskowia), powstałe w 1213 roku na obszarze przyłączonej do Rusi stosunkowo późno ziemi zaleskiej, określano pierwotnie w źródłach jako *Moskovia*, *Muscovia* czy *Magnus Ducatus Moscuensis* od stolicy Księstwa – Moskwy, założonej w 1147 roku. Język mieszkańców Moskowii nazywano początkowo rossijskim albo moskiewskim[52].

Wraz z najazdami tatarskimi na ziemię ruską (od 1237 roku) władcy ziem włodzimierskiej i moskiewskiej, znajdujących się pod panowaniem Złotej Ordy, zaczęli posługiwać się tytułem *wielki książę Wszechrusi*, a od połowy XV wieku tytuł *hospodara Wszechrusi*, choć ich panowanie obejmowało tylko część ziem dawnej Rusi (podległych Ordzie). Wiek później, 16 stycznia 1547 roku, odbyła się koronacja Iwana IV Groźnego na cara Wszechrusi. Wraz z nadbudową mistyczną władzy świeckiej (namaszczenie przez metropolitę Makarego, zastosowanie jako insygnium władzy Czapki Włodzimierza Monomacha – funkcję tę pełniła aż do XVIII wieku) rozpoczęło się, pod hasłem Moskwa – Trzeci Rzym, „zbieranie ziem ruskich". Formy „Ruś" i „Rosja" zaczęły być stosowane wymiennie coraz częściej, aż w 1721 roku Piotr I nadał swojemu państwu nazwę Imperium Rosyjskie (ros. Российская Империя). W ten sposób Moskwa nazwała się najpierw Rusią, a później Rosją.

Wskazany tu problem terminologiczny nabrzmiewa od czasów Piotra I i pojawienia się koncepcji „trójjedynego narodu rosyjskiego". Warto podkreślić, że choć jeszcze w końcu XVIII wieku Katarzyna II nazywała swoich poddanych *Rossyjczykami* i prowadziła politykę rossyfikacji[53], a nestor nauki rosyjskiej Michaił Łomonosow używał określenia rossijskij również dla charakterystyki zjawisk kulturowych na ziemiach rosyjskich – swoją *Gramatykę języka rosyjskiego* (1755) nazwał *Rossijskaja* (nie russkaja) *grammatika* – to wprowadzanie od XIX wieku synonimii terminów „ruski" i „rosyjski" i uczynienie terminu „ruski" określeniem ponadnarodowym było jednym z narzędzi m.in. „zbierania ziem ruskich", jak eufemistycznie określa się w narracji rosyjskiej włączanie drogą podbojów kolejnych ziem ruskich do składu Imperium Rosyjskiego. W chwili obecnej jego zastosowanie nie ma wartości naukowej, merytorycznej – nie ułatwia rozumienia sytuacji socjolingwistycznej i historycznokulturowej ziem zamieszkałych przez Słowian Wschodnich w najdawniejszym okresie.

Współcześnie używane określenie języka dawnych skrybów jako древнерусский – driewnierusskij jazyk – w tradycji polskiej: język staroruski (ale i – jak wskazywaliśmy wcześniej – w tłumaczeniu bezpośrednim: staro[żytno]rosyjski) w powszechnym, niespecjalistycznym odbiorze wskazuje na jednoznaczny, bezpośredni związek z terminem русский язык (język rosyjski), którego korzenie zostają w ten sposób wydłużone, jego geneza zdaje się sięgać bezpośrednio początków Rusi, rugując z tej spuścizny Ukraińców (i Białorusinów).

---

[52] М. Жовтобрюх, А. Молдован, *Украинский язык*, [w:] *Языки мира*, op. cit., s. 513.

[53] J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana?*, op. cit., s. 195.

Bałagan terminologiczny i nieuzasadnione mieszanie znaczeń ruski – rosyjski (russkij / русский) i staroruski (driewnierusskij / древнерусский) pogłębiali świadomie bądź bezrefleksyjnie językoznawcy. W efekcie terminy te, występujące licznie w słownikach etymologicznych, historycznych i opracowaniach naukowych, stały się ideologemami – obsługują potrzeby pozanaukowe. Znakomitym tego przykładem może być charakterystyka sytuacji socjolingwistycznej XI-wiecznej Rusi Kijowskiej dokonana przez Anatolija Aleksiejewa na przykładzie analizy języka *Powieści lat minionych*:

> Język cerkiewnosłowiański przejmował te sfery języka, które w założeniu były w opozycji do cerkwi i chrześcijaństwa. Charakterystycznym tego przykładem może być mowa mędrców w *Powieści lat minionych* pod rokiem 1071, zawierająca wykład nauki pogańskiej, por. *Богъ мывъся въ мовници и вспотивъся, отерся ветъхомъ и верже с небесе на землю. И распрѣся сотона с богомъ, кому в немь створити человѣка. И створи дьяволь человѣка, а богъ душю в не вложи. Тѣмже аще умретъ человкъ, в землю идеть тѣло, а душа к богу* (za Latopisem Ławrientiewskim). W rzeczywistości ta przemowa mogła być wygłoszona jedynie w języku rosyjskim [русском], ale skryba podczas przepisywania usunął wszystkie jaskrawe cechy języka rosyjskiego [все яркие русские языковые особенности][54].

Już pobieżna analiza tego i podobnych spostrzeżeń, które nie są odosobnione, budzi zasadne pytanie o możliwość dyskusji na temat języka rosyjskiego (zgodnie z cytatem wyżej: русский) w XI-wiecznym Kijowie (1071). Kwestie te jednak nie były zasadniczo tematem dyskusji naukowych aż do początku XXI wieku, były raczej aksjomatem, powielanym bezkrytycznie w europejskiej i światowej slawistyce.

Inny przykład, dotyczący Ewangeliarza Turowskiego, XI-wiecznego tekstu odnalezionego na obszarze dzisiejszej Białorusi:

---

[54] „Мы находим вторжение церковнославянского языка в те сферы, которые по своей сути были противопоставлены церкви и христианству. Довольно замечательным примером этого служит речь волхвов в ПВЛ под 1071 г. с изложением языческого вероучения. Ср. «Богъ мывъся въ мовници и вспотивъся, отерся ветъхомъ и верже с небесе на землю. И распрѣся сотона с богомъ, кому в немь створити человѣка. И створи дьяволь челов҃ка, а богъ душю в не вложи. Тѣмже аще умретъ человѣкъ, в землю идеть тѣло, а душа к боку» (за Лавр. сп.). В действительности эта речь могла быть произнесена только на русском языке, но летописец при передаче ее устранил все яркие русские языковые особенности…”, za: А. Алексеев, *Почему в Древней Руси не было диглоссии*, [w:] *Литературный язык Древней Руси*, red. В. Колесов, Москва 1986, s. 7.

> Wydając fototypicznie i charakteryzując TL [„Turowskie Listki”, tj. Ewangeliarz Turowski – J.G., W.M.] pragnęliśmy wprowadzić do obiegu naukowego ten cenny zabytek języka rosyjskiego (русского)[55].

Założenie o istnieniu jednego języka (staroruski = dawny rosyjski) doprowadziło na zasadzie analogii do utworzenia jednego tworu narodowego: „narodu staroruskiego” (dawnego rosyjskiego).

> Terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego w tym okresie składało się z samej Litwy (wraz ze Żmudzią, uważaną wówczas za odrębną krainę), a także ziem smoleńskiej, witebskiej, mińskiej, grodzieńskiej, mohylewskiej, czernichowskiej, kijowskiej, Wołynia i Podola. Naród ruski / rosyjski [tłumaczenie – *russkij narod* – może być dwojakie – J.G., W.M.] dialektologicznie należał tu do trzech gałęzi, które we współczesnej nomenklaturze określa się jako białoruską, ukraińską i rosyjską [w oryg. *russkaja* – J.G., W.M.][56].

Charakterystyka języka powoduje więc wypaczone rozumienie historii Rusi. Jeśli bowiem istniał jakiś język i naród staroruski rozumiany jako rosyjski, to określany w ten sposób organizm państwowy – „państwo staroruskie” (древнерусское государство) – dla opisu konfederacji księstw ruskich staje się zgodnie z tą logiką państwem rosyjskim. Stanowi to prawdziwe wyzwanie dla współczesnych badaczy – tym większe, że jest to pogląd powtarzany nierzadko przez wielokrotnie wznawiane wysokonakładowe podręczniki do historii Rosji, opracowywane przez zachodnioeuropejskich i amerykańskich naukowców, a wydawane przez oficyny akademickie, w tym najbardziej renomowane (jak np. oksfordzka). Ich autorytet i wyobrażona obiektywność badawcza (spodziewana niezależność od ideologii sowieckiej i rosyjskiej) wpływa na rozpowszechnienie wyobrażenia o obecności Rosjan (sic!) w Państwie Kijowskim. I nie mówimy tu już o niuansach semantycznych w tekście rosyjskojęzycznym, ale o tłumaczeniu na inny język, w tym przypadku polski, dysponujący przecież odpowiednimi środkami leksykalnymi dla dyferencjacji spuścizny Rusi i Rosji. Zawarte w opracowaniach naukowych i popularnonaukowych ahistoryczne i po prostu nieprawdziwe opisy umacniają powszechne wyobrażenie o początkach historii Rosji w ukraińskim Kijowie. Nie są rzadkością sformułowania typu: „kontakty z Bizancjum zwiększały prestiż i zyski Rosjan…”, dotyczące X wieku i charakterystyki dziejów politycznych Rusi Kijowskiej[57] lub (akapit niżej w cytowanym siódmym wydaniu polskim *Historii Rosji*, Nicolasa V. Riasanovskiego i Davida Steinberga):

---

[55] „Фототипическим изданием и описанием ТЛ мы хотели бы ввести в научный оборот этот ценный памятник русского языка XI в.” – za: И. Тот, Э. Хоргони, Г. Хорват, *Туровские Листки*, [w:] „Acta Universitatis Szegediensis de Atila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae”, Szeged 1978, t. XIII, s. 186.

[56] „Территория Великого княжества Литовского этого периода состояла из собственно Литвы (включая Жемайтию, считавшуюся в то время отдельной землей), а также из областей Смоленской, Витебской, Минской, Гродненской, Могилевской, Черниговской, Киевской, Волынской, Подольской. Русский народ диалектологически принадлежал здесь к трем ветвям, которые в современной номенклатуре обозначаются как белорусская, украинская и русская” – К.А. Смирнова, *«Проста мова» как лингвистический феномен (реконструкция глагольной системы на материале Евангелия Тяпинского)*, Москва 2011, s. 1.

> nagła śmierć Igora sprawiła, że rządy w państwie kijowskim sprawowała wdowa po nim, Olga, gdyż ich syn Światosław był jeszcze małym chłopcem. Olga stanęła na wysokości zadania, władając państwem od 945 do mniej więcej 962 r. Została pierwszą sławną kobietą w historii Rosji, a także świętą Kościoła prawosławnego. Przekazy na jej temat mówią o tym, jak srogo ukarała Drzewian za śmierć Igora, i wspominają o jej nieustannych wysiłkach zmierzających do umocnienia władzy Rusi Kijowskiej[58].

Taka perspektywa jest utrwalana również przez dydaktykę akademicką na kursach historii kultury rosyjskiej w Rosji, ale i poza nią[59].

W podanych przykładach z opracowań wydanych w języku polskim czy rosyjskim napisano wyraźnie „Rosjanie”, „język rosyjski (russkij)”, choć do sytuacji socjolingwistycznej Rusi w XI wieku terminy te nie mają żadnego odniesienia. Prowokacyjnie możemy jedynie zapytać o reakcję znacznego grona slawistów, gdybyśmy pozwolili sobie na równie ahistoryczne tłumaczenia, typu: „Kontakty z Bizancjum zwiększały prestiż i zyski Ukraińców…” (czy Białorusinów).

Zrównanie pojęć „ruski” i „rosyjski” wzmacnia wyliczanie w jednym ciągu, bez żadnego komentarza i rozróżnienia, miasta / ziem ukraińskich i rosyjskich jako połączonych tą samą odwieczną tradycją:

> Kronikarstwem zajmowano się w wielu ruskich / rosyjskich [w oryg. *ruskich* – J.G., W.M.] miastach – Kijowie, Haliczu, Włodzimierzu, Nowogrodzie Wielkim, Pskowie, Twerze, Moskwie[60].

Tego typu stwierdzenia są normą terminologiczną dla lingwistów rosyjskich, zakorzeniły się także w slawistycznym obiegu naukowym poza granicami Rosji.

---

[57] N.V. Riasanovsky, D. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków 2009, rozdział: *Ruś Kijowska: Zarys dziejów politycznych*, s. 31.

[58] Ibidem.

[59] Por. np. T.B. Krause, J. Slocum, *Old Russian online*, op. cit.; kursy z cyklu *Historia i kultura Rosji* (UWM), gdzie określenie „staroruski” dotyczy tak samo tradycji kijowskiej, jak i nowogrodzkiej – por. https://usosweb.uwm.edu.pl/kontroler.php?_action=katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot&kod=98S1O-HiKR1. Język staroruski jest obecnie przedmiotem obowiązkowego nauczania na kierunkach języka rosyjskiego, ukraińskiego i białoruskiego. Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., s. 419.

[60] „Летописная работа велась во многих русских городах – Киеве, Галиче, Владимире, Великом Новгороде, Пскове, Твери, Москве”, za: О. Киянова, *Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков*, Санкт-Петербург 2010, s. 10.

Ich źródeł – co warto jeszcze raz podkreślić – należy szukać w rosyjskiej narracji imperialnej i sile przebicia głosu rosyjskich naukowców w okresie, gdy językoznawstwo historyczno-porównawcze dopiero się kształtowało jako nauka. W najkrótszych słowach: **Rosyjska Imperatorska Akademia Nauk narzuciła innym narodom słowiańskim, a później i niesłowiańskim, własną interpretację procesu kształtowania się języków słowiańskich. Taka narracja wpisywała się w panujące wówczas** (również wśród rosyjskich elit intelektualnych uważających się za demokratyczne i postępowe) **idee panslawizmu i ogólnego zjednoczenia Słowian pod przywództwem Rosji.**

Zabytki piśmiennictwa z inkorporowanych do Imperium Rosyjskiego ziem dzisiejszej Ukrainy i Białorusi, podobnie jak z podbitej i startej na trwałe z mapy Republiki Nowogrodzkiej, zwiezione do Moskwy i Petersburga zostały zakwalifikowane jako „własne”, pochodzące z ziem Imperium Rosyjskiego, a więc – „rosyjskie”. Z tej perspektywy swoje badania historii języka prowadzili rosyjscy XIX-wieczni slawiści (Fiodor Busławiew, Aleksandr Wostokow, Filipp Fortunatow, Anton Budilowicz, Piotr Ławrowski, Aleksiej Szachmatow, Aleksiej Sobolewski i in.). Wpisywały się one w założenia autorytarnych rządów Aleksandra III i we wprowadzaną w życie dewizę jego rządów: „prawosławie – samodzierżawie – narodowość” (православие, самодержавие, народность), która w wymiarze kulturowym polegała na niszczeniu tożsamości kulturowej narodów ziem inkorporowanych do Imperium i polityce totalnej kolonizacji („rosyzacji”). Znakomitym tego przykładem jest fakt, że część wspomnianych wyżej badaczy była również oddanymi urzędnikami państwowymi: Piotr Ławrowski w latach 1884–1890 pełnił funkcję rektora Uniwersytetu Warszawskiego, wówczas (w ramach represji po powstaniu styczniowym 1863–1864) funkcjonującego jako Cesarski Uniwersytet Warszawski z wykładowym językiem rosyjskim. W trakcie jego rządów, w warunkach prowadzonej, w ścisłej współpracy z niesławnym kuratorem Aleksandrem Apuchtinem, „rosyzacji” liczba polskich wykładowców na uniwersytecie spadła do dziesięciu[61].

Przyjmując dla nauki założenia jednej dla całego obszaru imperium „narodowości”, i ahistorycznie transponując XIX-wieczne rosyjskie realia polityczne na realia XI–XIII-wiecznej Rusi, w jedno połączyli oni całą spuściznę różnych obszarów dawnej Rusi północnej (Nowogrodu, ziemi białoruskich) i południowej (obszaru ukraińskiego), a także opisali ją jako wspólną dla obszaru poszerzonego o ziemie rostowską, suzdalską czy muromską, choć nie brak zabytków z tych ziem sprzed XIV wieku. Przy opisie tym zignorowano (bo potraktowano jako błędy) zapisy odzwierciedlające cechy północno- czy

---

[61] Zob. https://www.uw.edu.pl/uniwersytet/mikolaj-lawrowski/.

południoworuskie – uznano je za specyfikę lokalną jednej, jakoby wspólnej tradycji. Z jednej strony dało to podstawy do wydłużenia tradycji rosyjskiej / „wielkoruskiej” (poprzez maskowanie braku tekstów powstałych na obszarze, na którym uformowała się państwowość rosyjska), z drugiej zaś pozwoliło deprecjonować tradycje białoruską i ukraińską (w ówczesnej terminologii: „zachodnioruską” i „małoruską”), którym symbolicznie odbierano źródła z XI–XIII wieku. Zafunkcjonowały one wówczas w obiegu naukowym jako wspólne – „ogólnoruskie”, jednakowe dla obszaru całej wschodniosłowiańskiej części XIX-wiecznej Rosji.

Co istotne, ten mit naukowy, powstały w XIX wieku, nie został do tej pory zdekonstruowany. Po rozpadzie Związku Sowieckiego slawistyka zajęła się w pierwszej kolejności dyskusją na temat przekłamań naukowych powstałych w czasach ZSRS. Z tego względu **mitu o wspólnej jedności narodów słowiańskich w XIV wieku nie podawano pod wątpliwość: Sowieci bowiem, choć ZSRS ogłosił się antagonistą Rosji carskiej, z tych samych co poprzednio celów imperialnych kontynuowali poprzednią narrację. To błędne koło trwa w slawistyce do dziś, a twierdzenia o istnieniu staroruskiej wspólnoty językowej i piśmienniczej mimo braków dowodów na jej istnienie powtarzane są w opracowaniach naukowych.** Obrazowym tego przykładem jest to, że Łopatin i Ułuchanow, autorzy hasła 1.5.1. „okres staroruski” (XI–XIV wiek) w rozwoju języka rosyjskiego, w akademickiej encyklopedii *Języki świata. Języki słowiańskie* nie wskazują ani jednej cechy tego języka, a przechodzą od razu do punktu 1.5.2. „okres starorosyjski” albo „wieloruski (XIV–XVII)[62].

Podobne stwierdzenia, wywodzące się ze wcześniejszych manipulacji danymi, występują także w rosyjskich wydaniach encyklopedycznych z okresu sowieckiego. Zgodnie z nimi język staroruski (древнерусский язык) to wspólny język Słowian wschodnich, który powstał w państwie staroruskim w VII–VIII wieku i trwał do XIV–XV stulecia, kiedy to podzielił się na trzy odrębne języki (rosyjski, ukraiński i białoruski)[63]. Zarazem, jako najstarsze z zachowanych zabytków pisanych odzwierciedlających elementy „potocznego języka rosyjskiego” (русской речи) wskazano Ewangeliarz Ostromira 1056–1057, Kodeksy (Izborniki) Światosława 1073, 1076, Ewangeliarz Archangielski 1092, Nowogrodzką Mineję Służbową 1096–1097[64]. Natomiast cechy języka ukraińskiego dostrzeżono dopiero w zabytkach piśmiennictwa kancelaryjnego z XIV–XV wieku, np. w Ewangeliarzu Peresopnickim 1556–1561 itd.[65].

---

[62] В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, op. cit., s. 448.

[63] В. Иванов, *Древнерусский язык*, op. cit., s. 143.

[64] Ф. Филин, *Русский язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, op. cit, s. 430.

[65] Н. Пилинский, *Украинский язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, op. cit., s. 534.

Z dzisiejszej perspektywy można by powiedzieć, że dyskusja nad specyficzną terminologią języka rosyjskiego jest bezprzedmiotowa z kilku względów: subiektywnego – braku inicjatyw tego typu ze strony środowiska rosyjskich slawistów, i obiektywnego – określenia russkij / drewnierusskij funkcjonują już w nauce kilka wieków. Przypomnijmy jednak, że ziemie przodków dzisiejszych Rosjan aż do XVIII wieku określano jako *Magnus Ducatus Moscuensis*, *Moscovia* lub *Muscovia*[66]. O tym, jak etnonim „moskiewski" był silnie zakorzeniony w świadomości ówczesnych Rusinów, może świadczyć choćby tragiczna w skutkach korespondencja Bohdana Chmielnickiego z carem Aleksiejem Michajłowiczem. List z Czerkas z 8 czerwca 1648 roku rozpoczyna on zwrotem:

> Najjaśniejszy Wielmożny Przesławny Carze Moskiewski, a nam Wielce Miłościwy Panie i Dobrodzieju…[67]

Upowszechnienie w miejsce „moskiewski" terminów trudno przetłumaczalnych na inne języki i nie do końca jasnych dla samych Rosjan, mianowicie słowa russkij, teoretycznie związanego z etnosem, i rossijskij, związanego z państwowością[68], jest narzędziem wielowiekowej rosyjskiej przemocy ideologicznej – całkowicie wyklucza ona obecność białoruskiego i ukraińskiego komponentu kulturowego w najstarszym okresie, m.in. piśmiennictwa Rusi. Białorusini (w terminologii carskiej: „Zapadnorusy") – Zachodni Rosjanie oraz Ukraińcy („Małorusy") – Małorosjanie są w tym ujęciu „młodszymi braćmi" Russkich – Rosjan, których nie dookreśla się żadnym przymiotnikiem lub dookreśla wyłącznie charakterystyką „wielki" („Wielikorusy", Wielkorosjanie). Zgodnie z taką logiką Rosjanie są pierwszymi. Zaprezentowane tu przykładowo fragmenty są więc reprezentatywne dla współczesnej oficjalnej ideologii rosyjskiej. W zmienionej w 2020 roku Konstytucji FR stwierdza się, iż:

> Federacja Rosyjska, zjednoczona tysiącletnią historią, zachowując pamięć przodków, którzy przekazali nam ideały i wiarę w Boga, a także ciągłość rozwoju państwa rosyjskiego, uznaje historycznie ustanowioną jedność państwa[69].

---

[66] Zob. hasło „Grand Principality of Moscow" w e-encyklopedii Britannica na stronie: https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow.

[67] Наяснѣйший, велможний и преславний цару московский, а нам велце милостивий пане и добродѣю… *Лист Богдана Хмельницкого, посланный из Черкас царю Алексею Михайловичу, с сообщением о победах над польским войском и желании украинского народа объединиться с Россией, 8 июня 1648 г*, https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/bogdan2.jpg.

[68] O celowym mieszaniu tych pojęć dla ugruntowania ich synonimii przez W. Putina pisaliśmy w innym opracowaniu – zob. J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana?*, op. cit., s. 106.

[69] *Полный текст поправок в Конституцию: что меняется?*, Государственная Дума, 14.03.2020, duma.gov.ru, za: M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość! Rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego" autorytaryzmu*, Raport OSW z maja 2021, s. 88.

Podejście to, noszące cechy imperializmu kulturowego, nie ma analogii w historii światowej. Dla przykładu: Francuzom, choć ich kulturowe korzenie leżą niezaprzeczalnie w łacińskiej kulturze antycznej Rzymu, nie przyszłoby do głowy mówić, że historia ich państwa zaczyna się w tym okresie i za kolebkę swojej państwowości uznać Państwo Franków, które powstało po upadku Cesarstwa Zachodniorzymskiego. Rosjanie zaś – choć za kolebkę ich państwowości należy uznać Księstwo Moskiewskie, powstałe w 1213 roku, już po upadku potęgi Rusi Kijowskiej, która nastąpiła po śmierci Jarosława Mądrego w 1054 i wskutek postępujących sporów wewnętrznych wywołanych rozbiciem dzielnicowym, a także umocnieniem Cesarstwa Łacińskiego w wyniku wypraw krzyżowych – uparcie powtarzają, że tradycja Kijowa jest ich historią. Niewątpliwie tradycja rzymska dla Francuzów, a tradycja kijowska dla Rosjan była inspiracją do rozwoju. W obu przypadkach były to różne organizmy państwowe z różnymi systemami władzy, różnym stosunkiem do instytucji kościoła itp. Państwowość kijowska ze stolicą w Kijowie jest jednak – z jej doświadczeniem wzlotów i upadków – powiedzmy wprost: spuścizną historyczną Ukrainy, tak jak dawne Księstwa Połockie i Turowskie są kolebką dzisiejszej Białorusi. Różnic interpretacyjnych własnych dziejów między Rosją (w stosunku do Białorusinów i Ukraińców) a państwami romańskimi należy więc upatrywać w rosyjskim imperializmie kulturowym: o ile państwowość starożytnego Rzymu jako część własnej historii jest wykładana na uniwersytetach włoskich, o tyle w uczelniach francuskich występuje ona jako kontekst – podwaliny kulturowe własnego państwa, zjednoczonego pod dynastią Merowingów. W grupie romańskiej nie znajdziemy narodu, który chciałby wykazać swoją wyższość, jak już od czasów Iwana IV (Groźnego) czyniła Moskwa w odniesieniu do innych narodów grupy wschodniosłowiańskiej[70].

Dążenie do przejęcia spuścizny Rusi Kijowskiej przejawiło się już wcześniej: w czasach Iwana Kality, od 1335 roku księcia moskiewskiego, który rozciągnął swą zwierzchność na słabsze księstwa. Za czasów syna Iwana III – wielkiego księcia moskiewskiego Wasyla III (1505–1533) – było ono uzasadniane mitycznym konstruktem „Moskwa – trzeci Rzym”. Funkcjonujący początkowo jako myśl religijna – dążenie do wzmocnienia Cerkwi Prawosławnej po upadku Konstantynopola – szybko został zinstrumentalizowany jako doktryna państwowa, ta zaś dawała argumenty dla dążeń książąt moskiewskich do zebrania należących się im, utraconych wraz z podbojami mongolskimi „ziem ruskich".

---

[70] Białoruski historyk języka Iwan Kramko przyczynę pojawienia się idei wspólnej „staroruskości” widzi w potrzebie wykazania wyższości narodu rosyjskiego – por. I. Крамко, *Адзiная старажытнарускасць. Цi была яна?*, „Наша слова” № 33(620)/2003, s. 2. Szerzej na ten temat zob. też: N. Barszczewska, *Bałtycko-słowiańska geneza języka białoruskiego*, t. LXVI serii „Rozprawy Komisji Językowej”, Łódź 2018, s. 21–37. Por. też: J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana?*, op. cit., s. 128.

Wydłużenie historii państwa o tradycję kijowską, na czym zbudowano kategorię wspólnoty ogólnoruskiej, a co daje Rosji prawo do aspiracji o prymat wśród narodów słowiańskich, wraca co jakiś czas w kolejnych odsłonach: słowianofilstwa, „prawosławnego bolszewizmu" Trubieckoja, euroazjatyzmu itd. Ich najnowszą wersją jest koncepcja „rosyjskiego świata" (русский мир), wyartykułowana wyraźnie w ramach *Koncepcji dydaktyki kursu „Historia Rosji"*, stanowiącego wykładnię metodyczną do opisywania dziejów ojczyzny[71]. Tekst ten, w części zawierającej standardy historyczno-kulturowe, rozpoczyna się od rozdziału I: *Od Państwa Ruskiego do Rosyjskiego* (ros. *От Русского до Российского государства*), co ma jednoznacznie wskazywać korzenie Rosji, jednym z władców której miałby być św. Włodzimierz. We wspomnianym materiale metodycznym nazwa „Kijów" pojawia się manipulacyjnie – jako synonim kryzysu, przy okazji okresu upadku państwa konfederacyjnego i jego rozpadu dzielnicowego. Nawet jednak w tym trudnym okresie – przekonują autorzy *Koncepcji…* – mimo formalnej niezależności, trwała pamięć o:

> jedności Rusi, Kijowie jako ogólnorosyjskiej (общерусской) stolicy, o pierwszeństwie księcia kijowskiego („księcia całej Rusi") nad wszystkimi Rurykowiczami[72].

Ten krótki fragment ukazuje mechanizm służący utrwalaniu zapisanego w nowej Konstytucji FR wyobrażenia o ciągłości „tysiącletniego państwa rosyjskiego" (początkiem którego miałby być przyjazd Ruryka do Kijowa w 862 roku) – przemilczenie wybranych faktów (np. nie wspomina się o roli Kijowa dla kultury ukraińskiej). W tym kontekście warto podkreślić, że sformułowanie „Ruś Kijowska", którego używano wymiennie z określeniem „Stara Ruś" (Древняя Русь) nawet w czasach sowieckich, w *Koncepcji…* nie występuje w ogóle, zastąpione jest określeniem „państwo staroruskie / starorosyjskie" (древнерусское государство), co jest zgodne z trendami historiografii rosyjskiej[73]. O ile bowiem termin „Ruś

---

[71] *Концепция преподавания учебного курса «История России»*, ЧОУ ДПО, 20.12.2020, https://akadem-centr.ru/news/kontseptsiya-prepodavaniya-istorii-rossii.news (treść dokumentu do pobrania na tej stronie).

[72] „В XII в. государство Русь распалось на ряд фактически самостоятельных государственных образований – земель, в большинстве из них правили представители разросшегося рода Рюриковичей. Наступил период политической раздробленности. Несмотря на фактическую суверенность земель, продолжало существовать представление о единстве Руси, о Киеве как общерусской столице, о главенстве киевского князя («князя всея Руси») над всеми Рюриковичами" – za: *Концепция преподавания учебного курса «История России»…*, op. cit., s. 28.

[73] M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość!…*, op. cit., s. 88. Warto zarazem podkreślić, że rosyjskie społeczeństwo wykazuje dużą podatność na kierowany do niego przez Kreml

Kijowska” dla współczesnego odbiorcy ma jednoznaczne konotacje z Ukrainą, to przynależność „państwa staroruskiego” nie jest oczywista, zwłaszcza że roszczenia do schedy po nim zgłaszają przede wszystkim Rosjanie – jako „starsi bracia” Ukraińców i Białorusinów. Manipulacji służy też nazwanie Państwa Kijowskiego (niezdefiniowaną) „Rusią”, czyli „ziemią rosyjską” (Русь lub „Русская Земля”), czyli terminem ahistorycznym, wykorzystującym fałszywie pozorne podobieństwo do sformułowania „ziemia ruska” (Роусьскаѧ Землѧ), z którym nie jest tożsame. Służy to celom ideologicznym, buduje bowiem przekonanie o uprzywilejowanej pozycji Rosjan wśród narodów wschodniosłowiańskich, potwierdza również pozycję imperialną, którą Rosja traci wraz z „utratą”, tj. niezależnością Ukrainy, wyzwoloną spod wpływów rosyjskich. Rosja traci bowiem w ten sposób znaczną część spuścizny historycznej, kulturowej i duchowej, którą zawłaszczyła, zbierając nie swoje „ziemie ruskie” bądź „odzyskując je i przywracając macierzy”. Na tego typu manipulacje terminologiczne prowadzące do wynaturzeń faktograficznych, prowadzących do ahistorycznego poglądu na obecność Rosjan na Rusi Kijowskiej, zwracaliśmy uwagę wielokrotnie[74].

Innym mechanizmem manipulacyjnym jest wyolbrzymienie – uwypuklenie pożądanych elementów: np. poprzez podkreślanie znaczenia dynastii Rurykowiczów, kojarzonych powszechnie, choć nie w pełni słusznie, z tradycją rosyjską, a także zwykłe naginanie i przeinaczanie faktów. Warto zarazem zauważyć, że wraz ze sztucznym wydłużaniem własnej historii autorzy *Koncepcji…* utrwalają obraz wroga destabilizującego „idylliczną jedność ziem rosyjskich pod rządami Rurykowiczów”. Długotrwały kryzys polityczny od połowy XI wieku doprowadził w tak rozumianej historii dziejów do okupacji / przejęcia ziem rosyjskich przez Wielkie Księstwo Litewskie i Polskę:

> W tych warunkach przestała funkcjonować formalna jedność rosyjskich ziem [русских земель] z Kijowem na czele. Zachodnie i południowe ziemie rosyjskie [русские земли] w okresie drugiej poł. XIII w. – pocz. XV w. wchodziły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego[75].

---

przekaz ideologiczny, w tym historyczny, co ma wyraz m.in. w niemal 20-procentowym wzroście idei Rosji jako wielkiego mocarstwa po aneksji Krymu (z 47 proc. w 2011 do 65 proc. w 2015 r.), por. ibidem, s. 86.

[74] Por. В. Мойсієнко, *Кого називали «людьми руськими» на Русі…*, op. cit., s. 22–39; J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana?*, op. cit., s. 100 i nast.; J. Getka, V. Moisiienko, *Origins of the Ukrainian Literary Language in the Context of the Polish Hypothesis on Genesis Polish Literary Language*, „Українська полоністика” № 17/2020, s. 27–39.

[75] „В этих условиях перестало существовать формальное единство русских земель во главе с Киевом. Западные и южные русские земли в течение второй половины XIII – начала XV в. вошли в состав Великого княжества Литовского и Польского королевства” – zob. *Концепция преподавания учебного курса «История России»…*, op. cit., s. 28.

Sformułowania tego typu wpisują się znakomicie w tezę uzupełniającą tę o ciągłości państwowości Rosji, a związaną z odwieczną rywalizacją cywilizacji prawosławnej (bizantyjskiej) z cywilizacją rzymską, która dąży do zokcydentalizowania (spolonizowania, „okatoliczenia") Ukraińców i Białorusinów. Wpisują się też w kremlowską narrację propagandową, zgodnie z którą język ukraiński i białoruski powstały przez zgubny wpływ polszczyzny na język „staroruski".

Wróćmy do współczesnej nauki – chcemy bowiem zauważyć, że zdarzają się oczywiście prace badaczy rosyjskich, które świadczą o dążeniu do bycia w zgodności z obiektywnymi faktami, nie zaś z ideologizowanymi ustaleniami historycznymi, jednak są to wyjątki. Widać to na przykładzie ewolucji poglądów Wiktora Żywowa. O ile w końcu lat 80. XX wieku stosował on współczesne glottonimy русская, русский (russkaja, russkij) dla charakterystyki zjawisk historycznych:

> Wiemy, że piśmiennictwo ruskie / rosyjskie [w oryg. *russkaja knižnost'* – J.G., W.M.] i rosyjski [w oryg. *Russkij* – J.G., W.M.] język literacki najstarszej epoki (język cerkiewnosłowiański redakcji rosyjskiej [russkogo izwoda] powstały na bazie literatury niesłowiańskiej, na podstawie wspólnego dla wszystkich Słowian dziedzictwa cyrylicko-metodiańskiego)[76],

o tyle 30 lat później, wypowiadając się na temat terminologii używanej dla określenia języka najstarszego okresu Rusi, zauważył, że określenie staroruski (drewnierusskij) jest nadmiernie nacechowane i może prowadzić do błędów interpretacyjnych:

> język staroruski [starorosyjski – древнерусский] ustanawia zbyt jednoznaczną perspektywę etniczną lub państwowo-etniczną, ponieważ jest często rozumiany jako język rosyjski w czasach najdawniejszych i staje się tożsamy z zupełnie niepasującym do podjętych badań nad dawnym językiem ukraińskim, a przecież nie jesteśmy gotowi do mówienia o np. starożytnym języku ukraińskim w Nowogrodzie Wielkim[77].

Tego typu postawy naukowe są w rosyjskiej nauce rzadkością. Do tego, pozostawiając na marginesie fakt, że w kontekście Nowogrodu Wielkiego faktycznie nie jesteśmy (i nie powinniśmy) być gotowi do mówienia nie tylko o powszechnie używanym tam dawnym języku ukraińskim, lecz także o dawnym języku rosyjskim

---

[76] „Мы знаем, что русская книжность и русский литературный язык древнейшей эпохи (церковнославянский язык русского извода возникли на основе инославянской книжности, на основе общего для всех славян кирилло-мефодиевского наследия)" – za: В. Живов, *Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе* (*По поводу книги И. Тота «Русская редакция...»)*, „Вопросы языкознания" № 1/1987, s. 51.

[77] „...древнерусский задает слишком однозначную этническую или государственно-этническую перспективу, поскольку легко понимается как русский язык в древности и становится в один ряд с совсем не подходящим для наших задач древнеукраинским языком поскольку мы не готовы говорить, например, о древнеукраинском языке в Великом Новгороде" – za: В. Живов, *История языка русской письменности*, Москва 2017, s. 77.

(język Nowogrodu był odrębny, o czym mowa w dalszej części pracy), chcemy zaznaczyć, że tego typu wypowiedzi nie oznaczają negacji samej idei wspólnego języka, lecz są uwagą do terminologii – zauważają, że określenie „staroruski" myli się powszechnie z „starorosyjskim". Mimo jednak różnych przejawów nowych prób interpretacyjnych związanych z coraz lepszym poznaniem historii, zabytków piśmiennictwa, a co za tym idzie – i sytuacji socjolingwistycznej ziem wschodniosłowiańskich, sama interpretacja najdawniejszych dziejów Rosji pozostaje niezmienna:

> Język staroruski (J.S.) to umowna nazywa języka słowiańskiej ludności starożytnej Rusi w IX–XIV wieku, na bazie którego później powstały języki wschodniosłowiańskie: rosyjski (wielkorosyjski), ukraiński, białoruski. Powstanie J.S. jest wynikiem konwergencji dialektów słowiańskich Europy Wschodniej w związku ze zjednoczeniem ich użytkowników w jednym państwie (z centrum w Kijowie), w którego granicach w ciągu IX–XI wieków nastąpiła kulturowa i etnograficzna konsolidacja zróżnicowanej populacji starożytnej Rusi[78].

Mimo więc dążenia do poprawności politycznej, związanej z uznaniem pewnej odrębności kulturowej Ukraińców i Rosjan (pojęcia русский народ, русская народность, tj. „naród rosyjski" zostało zastąpione określeniami славянское население, разноплеменное население – „ludność słowiańska", „różnoplemienna ludność"), to nawet autorzy uważani w slawistyce za otwartych na nowe ujęcia badawcze, społecznie zaś kojarzeni z rosyjskimi środowiskami demokratycznymi, a za takich można uznać redaktorów akademickiego słownika *Языки мира. Славянские языки* (*Języki świata. Języki słowiańskie*), nie są w stanie dopuścić myśli o skróceniu własnej (rosyjskiej – „wielkorosyjskiej") tradycji. Zgodnie z zakorzenionymi konstruktami imperialnymi gotowi są uznać niemożliwe w procesach glottogenetycznych. Przyjmują bowiem, że w ciągu dwóch wieków (IX–XI) na – powtórzmy – bazie dialektów słowiańskich Europy Wschodniej w związku ze zjednoczeniem ich użytkowników w jednym państwie (z centrum w Kijowie), powstał jeden język, który następnie – po kolejnych trzech wiekach – rozpadł się na dialekty, które go pierwotnie stworzyły!

Przyznanie oczywistego, że w ramach konfederacyjnego Państwa Ruskiego od początku równocześnie rozwijały się wybrane dialekty, które następnie

---

[78] „Древнерусским языком (Д.я.) условно называют язык славянского населення древней Руси IX–XIУ вв., на базе которого позднее сформировались восточнославянские языки: русский (великорусский), украинский, белорусский. Образование Д.я. — результат конвергенции славянских диалектов Восточной Европы в связи с обьединением их носителей в едином государстве (с центром в Києве), в границах которого на протяжении IX–XI вв. происходила культурно-зтнографическая консолидация разноплеменного населення древней Руси" – za: Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., s. 419.

legły u podstaw różnych języków narodowych i literackich, nie wchodzi w grę: oznaczałoby to bowiem konieczność pogodzenia się z uszczupleniem dziedzictwa uznanego za własne, na co rosyjska (i nie tylko rosyjska) slawistyka nie jest jeszcze gotowa.

2.3. Analiza sytuacji lingwokulturowej Rusi w okresie powstawania najdawniejszych zabytków piśmiennictwa

Niepodważalnym faktem jest, że cerkiewnosłowiański był jednym z języków piśmiennictwa Rusi. Niezaprzeczalny jest też fakt, że cechy niektórych języków wschodniosłowiańskich przenikały do tych tekstów od czasów najdawniejszych. Dlatego zabytki cerkiewnosłowiańskie dookreśla się jako lokalne redakcje: ukraińską (od połowy XI wieku), niedługo później nowogrodzką (od końca XI wieku), białoruską (od XIII wieku), rosyjską (od XIV wieku). Poświadczone przez skrybów cechy rodzimej gwary (rusko-kijowskiej, rusko-halickiej, rusko-wołyńskiej, rusko-połockiej, rusko-smoleńskiej, rusko-nowogrodzkiej) oczywiście z czasem stały się impulsem do rozwoju lokalnej tradycji piśmienniczej, a w efekcie odrębnych tradycji: językowej i piśmienniczej. Trudność przeprowadzenia analizy tego procesu wynika m.in. z różnego stopnia rozwoju kulturalnego wybranych ziem przestrzeni kulturowej Rusi w XI i XII stuleciu. Przejawia się to w nierównomierności rozlokowania zachowanych zabytków pisanych. Początki piśmiennictwa ruskiego wiązane są z Kijowem i Nowogrodem, ponieważ stamtąd pochodzą najstarsze zachowane teksty, których datację można ustalić i nie budzi ona kontrowersji naukowców. Stąd wniosek, że **w XI wieku możemy mówić jedynie o swoistej konkurencji między południem Rusi (Ukraina) a północą Rusi – Nowogrodem**[79]. **Niepodważalnych dowodów językowych (tekstów pisanych) z XI–XII wieku z terenów dzisiejszej Białorusi obecnie nie ma, choć ich istnienie jest prawdopodobne.**

Jeśli chodzi o rozwój literatury i pisarstwa na terenach Zalesia, na których powstało Księstwo Moskiewskie, to obecnie nauka nie dysponuje danymi na temat umiejętności pisania i przygotowywania ksiąg w XI–XII wieku na tym obszarze. Nie jest to zaskakujące – piśmiennictwu potrzebne są centra kulturowe, a tych tam nie było; ślady pierwszych szkół odnajdujemy w Nowogrodzie i Pskowie dopiero za rządów Iwana Groźnego (1533–1584). Znacznie później, w 1682 roku, Fiodor III założył Akademię Duchowną w Moskwie. Nauczycielami byli tam nie miejscowi uczeni, ale Ukraińcy („Małorossijanie”) i Białorusini. Dopiero Piotr I „zakładał szkoły wojskowe i morskie i polecił Leibnitzowi ułożenie planu akademii umiejętności”[80]. Co prawda rosyjscy uczeni (np. Aleksiej Sobolewskij, Michaił Tichomirow, Gerold Wzdornow, Olga Kniaziewska, Anatolij Turiłow, Lubow Stolarowa, Sergiej Kasztanow) periodycznie próbują dowieść istnienia skryptorium w Rostowie w XII–XIII wieku[81], jednak badania te pozostają w sferze dyskusji naukowej. Zabytki piśmiennictwa z tego okresu, które zostały odnalezione na terenach Zalesia, zostały tam przywiezione z Rusi Południowej – Kijowa – lub Północnej – Nowogrodu, lub też przepisane tam przez pisarzy z tych terenów.

---

[79] O większej bliskości kulturowej Nowogrodu z Kijowem niż z Moskwą w najstarszym okresie świadczą fakty kulturowe: walutą w Nowogrodzie – jak i na całej Rusi – była grzywna nowogrodzka.

Podkreślamy zarazem, że świadomie odrzucamy rosyjskie mity założycielskie i rozróżniamy spuściznę dwóch różnych – walczących ze sobą – terytoriów: Nowogrodu i ziemi zaleskiej. Rozwinięty już w XI wieku Nowogród (Księstwo Nowogrodzkie, a po rozbiciu dzielnicowym Rusi i uzyskaniu niezawisłości – od 1136 roku: Republika Nowogrodzka) przeciwstawiał się najpierw księstwom wchodzącym w skład ziemi włodzimiersko-suzdalskiej, później Księstwu Moskiewskiemu (od 1213), aż do 1478 roku, kiedy to nastąpiła jego inkorporacja przez Iwana III Srogiego. Nowogród (i wszystkie inne miasta na drodze do niego z Moskwy) z pomocą opryczniny zdobył i zniszczył Iwan IV Groźny w trakcie „ekspedycji karnej” do nieposłusznego miasta. „Masakra nowogrodzka” w 1570 roku miała według różnych źródeł pochłonąć ponad 20 tys. ofiar. **Dobra cerkiewne, kupieckie i bojarskie, w tym dzieła sztuki i kultury, zostały skonfiskowane i wywiezione do Moskwy[82]. W ten sposób zniszczona została spuścizna kulturowa Nowogrodu**.

---

[80] Por. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9: *Rossya*, Warszawa 1888, s. 790.

[81] Л. Столярова, С. Каштанов, *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, Москва 2010, s. 207–223; Е. Уханова, *О форме объединения древнерусских писцов в конце XI – начале XII в.*, [w:] *Монфокон. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике*, red. Б.Л. Фонкич, Москва 2017, s. 525; Р. Кривко, *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, Москва 2015, s. 51. Jeśli przyjąć założenie, że księgi te były przepisywane w tym skryptorium, to warto podkreślić, że tego typu zabytki z wyraźnymi cechami ukraińskimi na poziomie ortografii, fonetyki, morfologii i innych poziomów języka, jak Pandekty Nikona Czarnogórca, Zbiór Uspienski, Złotostrój z Liturgiami świątecznymi były pisane albo przez skrybów z Rusi Południowej, albo zostały przepisane przez Moskwicinów z ukraińskiego protografu bez wniesienia żadnych zmian, albo – ostatnie wyjście – w dawnym Rostowie mówiło się z ukraińska.

[82] Г. Штаден, *О Москве Ивана Грозного*, b.m. 1925, s. 90–91; por. *Dzieje Polski*, t. 4, red. A. Nowak, Kraków 2019; M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, wyd. III, Warszawa 2002, s. 168–169; Российская академия наук. Институт русской литературы (Пушкинский Дом), *Повесть о разгроме Новгорода Иваном Грозным* – zob. http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4564.

Zarazem prowadzone wiele lat i stale uzupełniane o nowe świadectwa piśmiennicze z ziemi pskowsko-nowogrodzkiej studia doprowadziły rosyjskiego slawistę Andrieja Zalizniaka do stwierdzenia, iż w tych skrajnie niesprzyjających okolicznościach powstał i funkcjonował aż do XIV wieku odrębny, czwarty język wschodniosłowiański, na bazie dialektu nowogrodzko-pskowskiego, który był kontynuacją późnego języka prasłowiańskiego. Uczony podkreśla, że zrozumienie się nawzajem między wszystkimi Słowianami w tym najdawniejszym okresie nie nastręczało szczególnych trudności, a stąd wyciąga logiczny wniosek, że zasadnym jest mówienie jeszcze w XI wieku o późnym języku prasłowiańskim i jego dialektach, jednym z których miałby być właśnie nowogrodzki:

> W związku z tym dawny dialekt nowogrodzki z tego wczesnego okresu jawi się po prostu jako dialekt późnego języka prasłowiańskiego, zaliczyć go można do grupy dialektów wschodniosłowiańskich. Biorąc pod uwagę niejednoznaczność opisanej sytuacji, uważamy za dopuszczalne i praktyczne mówienie po prostu o starożytnym dialekcie nowogrodzkim (bez dookreślania, dialektu jakiego języka, jeśli nie ma ku temu szczególnej potrzeby)[83].

Idąc tym tropem, Zalizniak zauważa, że dialekt nowogrodzko-pskowski nie jest poprzednikiem najstarszego języka rosyjskiego, ale funkcjonował równolegle z nim:

> dialekt nowogrodzko-pskowski i ponaddialekt staroruski [древнерусский; starożytnorosyjski – J.G., V.M.] pochodzą z jednego źródła nie na poziomie wschodniosłowiańskim, ale prasłowiańskim…[84].

Zalizniak nie zakwestionował lansowanej w nauce rosyjskiej tezy o istnieniu jednego wspólnego języka „staroruskiego" do XIV wieku dla Białorusinów, Rosjan i Ukraińców, ale jego spostrzeżenia wpisują się w analizy tych specjalistów, którzy widzieli różnorodność dialektalną Słowian już w najwcześniejszym okresie piśmiennictwa (XI–XIII wiek). Należy tu wspomnieć przede wszystkim o ustaleniach Jurija Szewelowa o makrostrefach, czyli zgodnie z terminologią tego naukowca: „jednostkach-regionach językowo-terytorialnych”. Wyróżnił on pięć obszarów:

---

[83] „Соответственно, древненовгородский диалект этого раннего периода предстает просто как диалект позднего праславянского, входящий в группу восточнославянских диалектов. Учитывая двойственный характер описанной ситуации, мы считаем допустимым и практически удобным в дальнейшем говорить просто о древненовгородском диалекте (не уточняя, какого языка, если в этом нет специальной необходимости)" – por. А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, op. cit., s. 7–8.

[84] „Описанный здесь эксперимент реконструкции попросту говоря показывает, что новгородско-псковский диалект и наддиалектный древнерусский сводятся к единому источнику не на правосточнославянском уровне, а на праславянском…" – za: А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, op. cit., s. 57.

1) kijowsko-poleski,
2) nowogrodzko-twerski,
3) połocko-smoleński,
4) muromsko-riazański,
5) halicko-podolski,

Na ich bazie miały się ukształtować w późniejszym okresie trzy języki wschodniosłowiańskie[85].

Sumując powyższe spostrzeżenia, przyjmujemy, że **w najdawniejszym okresie z późnego języka prasłowiańskiego wyewoluowały cztery główne dialekty wschodniosłowiańskie, w dzisiejszej terminologii można je nazwać: ukraińskim, nowogrodzkim (dialekt nowogrodzko-pskowski), białoruskim i rosyjskim, które funkcjonowały równocześnie, a nie na zasadzie nieokreślonego starszeństwa (przemiany – ewolucji jednego w drugi).** Oczywiste jest, że w przypadku niektórych regionów nie było bezpośredniej perspektywy dla dalszego rozwoju wybranego języka ze względu na brak struktury politycznej czy ośrodka kulturowego, które mogłyby wspierać rozwój danej tradycji. Takiej właśnie perspektywy nie miał dialekt nowogrodzki, który przestał istnieć wraz z ostatecznym podbojem Republiki Nowogrodzkiej przez Moskwę w końcu XV wieku, po niemal trzech wiekach walki o utrzymanie niezależności.

Zarazem języki i kultury nigdy nie rozwijają się w próżni, a w wyniku mniej lub bardziej natężonych kontaktów wzajemnych, co – na poziomie językoznawstwa – ma odzwierciedlenie w zabytkach piśmiennictwa, formach dialektalnych itp. Na pograniczu obszarów językowych poleskiego i smoleńskiego (kontakty ukraińsko-białoruskie), połockiego i nowogrodzkiego (kontakty białorusko-nowogrodzkie) dochodziło do przenikania się systemów językowych. Jednocześnie, o ile w tym najdawniejszym okresie można mówić o kontaktach użytkowników dialektów regionów kijowsko-poleskiego i halicko-podolskiego, które legły u podstaw języka ukraińskiego, z nosicielami uległemu zanikowi dialektu nowogrodzko-pskowskiego, czego dowodem jest występowanie wybranych cech dialektów kijowsko-poleskiego i halicko-podolskiego w nowogrodzkich gramotach na korze brzozowej[86], o tyle nie ma dowodów na tego typu kontakty z użytkownikami dialektów obszaru twerskiego i muromsko-riazańskiego, będących protoplastami języka rosyjskiego. W tym przypadku można mówić nie o kontaktach kulturowych równorzędnych partnerów, lecz o jednostronnych wpływach Kijowa i Nowogrodu na Moskwę. Wszystkie te obserwacje dają podstawy do wysunięcia konkretnych propozycji metodologicznych w slawistyce.

---

[85] Ю. Шевельов, *Чому общерусский язик, а не вібчоруська мова*, op. cit., s. 389, 392.

[86] Г. Півторак, *Мовна ситуація у давній Русі. Вплив української мови на північно-східну периферію*, [w:] idem, *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, s. 119; К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, op. cit., s. 46–47.

2.4. Próba wyjścia z impasu: propozycje metodologiczne

Analiza stanu badań filologicznych oraz sytuacji socjolingwistycznej na ziemiach wschodniosłowiańskich w XI wieku ukazuje konieczność redefinicji zjawisk z zakresu slawistyki na polu spuścizny kulturowej, terminologii, periodyzacji itd. **Wznowienie dyskusji naukowej w tym zakresie jest niezbędne dla oczyszczenia slawistyki z funkcjonujących w niej mitów lingwokulturowych motywowanych politycznie, realizujących cele mocarstwowe, a nie naukowe.**

Wnioski z istniejących opracowań tematu oraz szczegółowe ponowne badanie dostępnych danych językowych pozwoliły nam opracować schemat rozwoju języków wschodniosłowiańskich.

Zaproponowany schemat opiera się zarówno na materiałach historycznych (uwzględnia etapy kolonizacji obszarów Rusi), jak i na świadectwach piśmiennictwa tego obszaru. Opisane w dawnych latopisach plemiona wschodniosłowiańskie, z wyjątkiem Wiatyczów i Radzimiczów, w przeszłości posługiwały się własnymi językami i dialektami. Potwierdzają to liczne elementy z zabytków z najstarszego okresu w dziejach Rusi. Fakt istnienia najdawniejszego języka ukraińskiego, najdawniejszego białoruskiego czy idiomu nowogrodzkiego jest bezsporny, co znajduje odzwierciedlenie na diagramie. Nie jest dziś możliwe potwierdzenie lub zaprzeczenie odrębności językowej Wiatyczów czy Radzimiczów ze względu na brak odzwierciedlenia stosowanych faktów językowych w tekstach źródłowych[87]. Dlatego zakwalifikowaliśmy je jako plemiona „o niepewnych podstawach językowych".

Schemat ukazuje rolę języka cerkiewnosłowiańskiego w procesie kształtowania się pisma narodów słowiańskich w ogóle, a w szczególności późniejszego tworzenia ich języków pisanych i literackich. Rola ta była inna dla każdego ze współczesnych języków wschodniosłowiańskich:

---

[87] Próby rosyjskich naukowców ukazania tych plemion jako plemion o słowiańskiej podstawie etnojęzykowej na równi z Polanami, Drewlanami, Dregowiczami, Sieweranami, Uliczami, Bużanami, Krywiczami i Słowienami (por. jedna z nowszych prac na ten temat: А. Щавелев, *Славянские «племена» восточной Европы X – первой половины XI века: аутентификация, локализация и хронология*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana" № 2/2015, s. 99–133) pozostają nieprzekonujące ze względu na niewielką liczbę dowodów.

– dla ukraińskiego i białoruskiego została sprowadzona na margines, gdyż języki literackie tych narodów pojawiły się na bazie wernakularnej i potocznej,

– dla rosyjskiego język cerkiewnosłowiański stał się podstawą.

Na schemacie widać także tragiczny los idiomu nowogrodzkiego, który nie miał jak się rozwinąć w odrębny język ze względu na agresywną politykę Moskwy[88].

Należy także zaznaczyć, że po upadku potęgi Państwa Kijowskiego na początku XIII wieku (upadek Kijowa) książęce dziedzictwo kulturowe i językowe stolicy nie zanikło.

Wbrew temu, co głosi oficjalna narracja rosyjska**, spadkobiercą Kijowa jest nie obca Kijowowi kulturowo Moskwa, lecz ukraińska tradycja własna, czyli Królestwo Halicko-Wołyńskie**. Tradycje książęce Kijowa – pisane, kulturalno-artystyczne, religijne, prawne – były kontynuowane przede wszystkim na ziemi halickiej i na Wołyniu, a nie w Moskwie, gdzie w tym czasie kształtował się zupełnie nowy byt geopolityczny, na lokalnej bazie ugrofińskiej, do której z czasem przedostał się element słowiański i mongolski.

Charakterystyka rozwoju języków słowiańskich ze szczególnym uwzględnieniem tzw. grupy wschodniosłowiańskiej prowadzi do konstatacji, że **wszystko, co powstało (w formie pisemnej i ustnej) w XI–XIV wieku w Kijowie, Haliczu, Włodzimierzu, Czernihowie, należy uznać za dziedzictwo ukraińskiej tradycji literackiej i językowej**; **to, co powstało w Nowogrodzie i Pskowie – za spuściznę nowogrodzką, w Smoleńsku i Połocku – białoruską, natomiast w Muromiu, Riazaniu, Rostowie, Twerze, Suzdalu, Moskwie – moskiewską (rosyjską).** Przyjmując to założenie, nie wolno zapominać o roli kulturowo-religijno-językowego centrum Rusi – Kijowa, w którym rodziła się ruska tradycja piśmiennicza (a w związku z tym i jej norma), która stamtąd rozszerzała się na inne obszary Rusi.

Jak wspominaliśmy wcześniej, w dyskusji na temat glottogenezy języka ukraińskiego teza o historycznym okresie funkcjonowania języka (język protoukraiński) i dohistorycznym (praukraiński) uznana jest za dowiedzioną, ponieważ pojawienie się jakiejś cechy w przekazie pisanym sugeruje, że cecha ta faktycznie pojawiła się w mowie dużo wcześniej. Normy wymowy każdego języka rozwijają się stopniowo. Składają się na nie pewne uzusy tego dialektu, który ze względu na uwarunkowania historyczne staje się podstawą kształtowania się języka narodowego. Zarazem, co warto przypomnieć w kontekście rozwoju języka ukraińskiego:

---

[88] Por. też: А. Исаченко, *Если бы в конце XV века Новгород одержал победу над Москвой*, „Wiener slawistisches Jahrbuch” t. XVIII, Wien 1973, s. 48–53.

Schemat 1. Schemat rozwoju języków słowiańskich

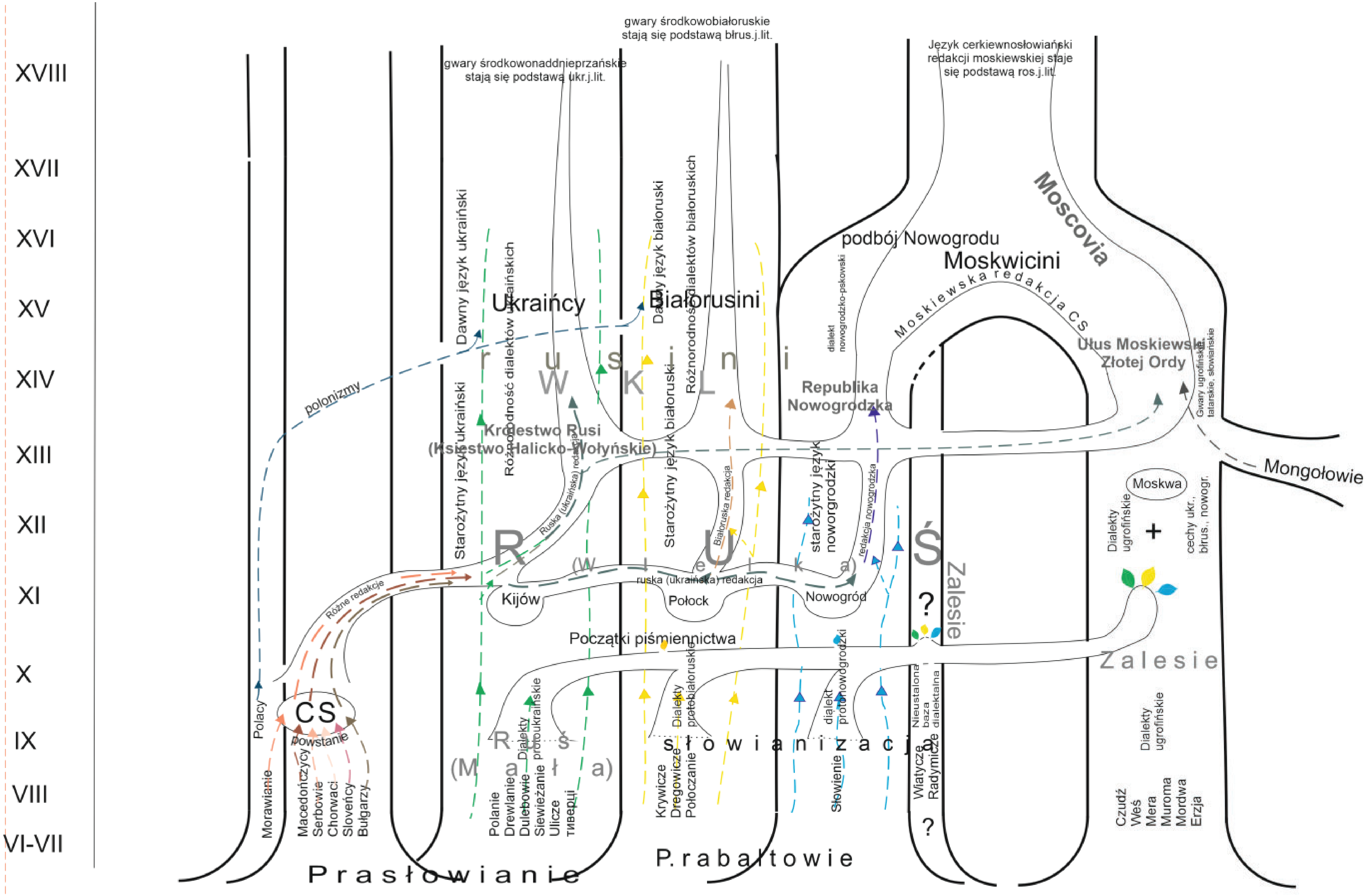

Oprac. V. Moisiienko (pragniemy podziękować Dmytrowi Moskalence za techniczne opracowanie projektu)

> Jeśli wychodzimy z założenia, że w X–XI wieku istniał już żywy język ukraiński, w podstawowych parametrach był bliski współczesnemu, to – zgodnie z tą logiką – jego elementy powinny być odzwierciedlone na piśmie[89].

Faktycznie, tradycje ortoepiczna i ortograficzna są ze sobą ściśle powiązane. Zapisane (odzwierciedlone na piśmie) nawyki wymowy rodzimych użytkowników danego języka z biegiem czasu wpływają na późniejszą tradycję ortograficzną. Co istotne, uzus ten można odnaleźć zarówno w tekstach napisanych w języku wybranej grupy etnicznej, jak i w tekstach pisanych przez przedstawicieli tej grupy etnicznej w innych, obcych językach. Dlatego dla zrozumienia pochodzenia struktury wybranego języka ważne są różne świadectwa pisane, niekoniecznie pochodzące ze źródeł zapisanych w tym konkretnym języku.

Dla przykładu: dla poznania rozwoju języka polskiego ważne są świadectwa z zabytków łacińskojęzycznych, w których polskie elementy pojawiają się początkowo w charakterze glos[90], by w końcu, w tekście głównym, wśród tekstu łacińskojęzycznego w Księdze Henrykowskiej (1268–1310) ukazało się całe pierwsze polskie zdanie *Day, ut ia pobrusa, a ti poziwai*. Zrozumieniu rozwoju języka białoruskiego przysłuży się analiza zabytków w języku cerkiewnosłowiańskim białoruskiej redakcji z XIII wieku, napisanych przez Rusinów-Białorusinów na terenie dzisiejszej Białorusi i dawnego Księstwa Smoleńskiego (istniejącego mniej więcej w latach 988–1405, po czym Księstwo zostało przyłączone do Wielkiego Księstwa Litewskiego; w składzie Rosji Smoleńsk był z przerwami od XVI wieku. Ostatecznie Rzeczpospolita zrzekła się Smoleńska na rzecz Rosji podczas rozejmu andruszowskiego w 1667 roku, potwierdzonego traktatem Grzymułtowskiego z 1686). Pomocnymi dla oceny rozwoju języka ukraińskiego będą zabytki w języku cerkiewnosłowiańskim ukraińskiej redakcji z XI wieku, napisanych przez Rusinów-Ukraińców na terytorium dzisiejszej Ukrainy. Badacze języka rosyjskiego powinni zaś opierać swoje wywody na zabytkach w języku cerkiewnosłowiańskim moskiewskiej (rosyjskiej) redakcji z XIV wieku, napisanych przez Moskwicinów-Rosjan na obszarze dzisiejszych zachodnich obwodów dzisiejszej Federacji Rosyjskiej, poza terytorium Nowogrodu i Pskowa, gdyż te reprezentowały osobną tradycją kulturową, która – podbita przez Moskwę – nie stała się tym samym jej poprzedniczką, a co najwyżej inspiracją dla późniejszej tradycji moskiewskiej, analogicznie do stosunku między tradycją starożytnego Rzymu a kulturą francuską (o czym była już mowa).

Idąc tym tropem, przypomnijmy omawiane wyżej złożoności terminologiczne i wykorzystanie ukraińskich i białoruskich zabytków pod wspólną nazwą

---

[89] О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських*, op. cit., s. 127.

[90] Por. np. E. Belcarzowa, *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, cz. I–IV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981–2001.

„staroruski” w podręcznikach i słownikach „języka rosyjskiego XI–XIV wieku”, co nie odpowiada rzeczywistości językowej tamtych czasów. Dążąc do uczciwości naukowej, a także pozostając w zgodzie z już istniejącą tradycją lingwistyczną stosującą określenia „starobiałoruski”, „starorosyjski”, „staroukraiński” dla faktów kulturowych występujących od XIV wieku, logicznym i umotywowanym merytorycznie byłoby wprowadzenie do obiegu naukowego glottonimów do nazywania języków wschodnich Słowian w XI–XIV wieku w odniesieniu do kolebki – Rusi, przy jednoczesnej dyferencjacji dróg rozwoju od najwcześniejszego okresu. Otrzymane w ten sposób terminy: staroruskoukraiński, staroruskobiałoruski, staroruskorosyjski, uwzględniałyby różnorodność dziedzictwa najstarszej Rusi. Zdajemy sobie jednak sprawę z faktu skomplikowanej budowy tych terminów.

Zarazem, w nawiązaniu do poruszanego już problemu związanego z zakorzenieniem się w nauce terminu „staroruski” – древнерусский, utrwalającego nieprawdziwy obraz wspólnego jakoby okresu rozwoju trzech różnych narodów, zasadnym mogłoby być wprowadzenie terminów skonstruowanych również w odpowiedniości do wspomnianej tradycji nazewnictwa okresu od XIV wieku. Perspektywa czasowa dla charakterystyki okresu wcześniejszego, do XIV wieku, pozwala na zastosowanie określenia „starożytny”: starożytnobiałoruski, starożytnorosyjski, starożytnoukraiński (давньоукраїнська, давньобілоруська, давньоросійська мова). Mało uwagi poświęcamy tu nowogrodzkiej tradycji językowo-literackiej, gdyż nie sformułowała się ona w osobny język. Synonimicznymi do tych określeń mogłyby być terminy jednoznacznie wskazujące związek spuścizny kulturowej z konkretnym centrum kulturowym. W efekcie mielibyśmy do czynienia z zabytkami:

– starożytnoukraińskimi, czyli wskazanymi wyżej staroruskoukraińskimi lub po prostu kijowskimi XI–XIV wieku;
– starożytnorosyjskimi, czyli wskazanymi wyżej staroruskorosyjskimi lub moskiewskimi XI–XIV wieku;
– starożytnobiałoruskimi, czyli wskazanymi wyżej staroruskobiałoruskimi lub połockimi XI–XIV wieku.

W języku rosyjskim terminy te wyglądałyby odpowiednio:

– древнеукраинский;
– древнерусский;
– древнебеларуский.

Z powyższego wynika, że sam rosyjski termin древнерусский (w polskiej terminologii staroruski, ale w tłumaczeniu dosłownym: starożytnorosyjski, ukr. давньоросійська) może, naszym zdaniem, w slawistyce pozostać. Konieczna jest jednak jego redefinicja – zawężenie znaczenia, tak aby oddawało rzeczywistość socjolingwistyczną. Oznaczać więc on może jedynie najstarszy okres rozwoju języka rosyjskiego. Rosyjskim naukowcom i historykom języka rosyjskiego pozostawiamy zarazem:

1) określenie ram czasowych tego okresu,

2) wskazanie zabytków piśmiennictwa powstałych na ziemiach, na których sformułowała się kolebka współczesnej Rosji – Księstwo Moskiewskie,

3) opisanie cech językowych tych zabytków z odniesieniem do cech, które legły u podstaw normy język rosyjskiego.

Idąc dalej tym tropem, pojawiają się kolejne – konieczne do wyprostowania w dyskursie naukowym – problemy terminologiczne, związane z powstałymi w wyniku kontaktów kulturowych transferami na różnych poziomach języków: fonetycznym, gramatycznym, słowotwórczym, leksykalnym itp. Co istotne, nie zaczynamy tu na „pustym polu” – próby wypracowania spójnej terminologii były już prowadzone. Dla przykładu: w języku polskim funkcjonował, dziś uznawany za archaiczny, termin „rusyzm” dla oznaczenia wyrazu albo innego elementu językowego pochodzącego z języków używanych na wschodnich rubieżach dawnej Polski i ziemiach z nią sąsiadujących[91]. Termin utworzony od toponimu Ruś, zgodnie ze strategiami słowotwórczymi polszczyzny, przede wszystkim charakteryzował te zjawiska językowe, które wiązać można z dzisiejszymi systemami białoruszczyzny i ukraińszczyzny, dopiero w dalszym planie te z języka rosyjskiego (wskazanie na ziemie sąsiadujące z dawną Rzeczpospolitą). Na określenie zjawisk kulturowych związanych z Rusią stosuje się także określenie pochodzenia łacińskiego: rutenizm (od łac. *Ruthenia* – Ruś).

Funkcjonujący natomiast obecnie termin „rusycyzm” („wyraz, zwrot lub konstrukcja składniowa przejęte z języka rosyjskiego albo na nim wzorowane”[92]) utworzony został od późniejszego glottonimu russkij jazyk – język rosyjski i należy go uznać za kalkę z języka rosyjskiego. Wobec wskazanych wyżej manipulacji terminologicznych prowadzących do przesunięcia znaczenia pierwotnego: Ruś > rus’kyj (tj. ruski) > russkij (tj. rosyjski) > rusycyzm, termin ten nie oddaje rzeczywistej sytuacji międzyjęzykowej: etymologicznie wiąże się z Rusią (nie z Rosją!), którą – przypomnijmy – zamieszkiwali przecież również przodkowie dzisiejszych Białorusinów i Ukraińców. Uniknąć tego typu nieporozumień pozwoliłoby stosowanie nominacji jednoznacznej: ukrainizm, białorutenizm, rosyzm, zgodnej z zasobami słowotwórczymi języków, bądź form opisowych: rutenizm-ukrainizm, rutenizm-białorutenizm, rutenizm-rosyzm.

---

[91] Por. hasło „rusyzm” w *Wielkim Słownik Języka Polskiego* – https://wsjp.pl/haslo/podglad/96502/rusyzm.

[92] Por. hasło „rusycyzm” w *Słowniku języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego* – https://sjp.pwn.pl/slowniki/rusycyzm.html.

W kontekście powyższego termin „rusyfikacja” jest logiczny i motywowany do odzwierciedlenia wpływów językowych Rusinów (mieszkańców Rusi) na inne terytoria, przede wszystkim ludy podbite przez książąt ruskich: Bałtów, Ugrofinów i Turków. Oznacza to, że wpływy na linii Ruś – Moskowia do połowy XVII wieku polegały na ciągłej rusyfikacji mieszkańców Księstwa Moskiewskiego (wpływ elementów rusko-ukraińskich, białoruskich, nowogrodzkich). Od czasów Piotra, czyli po ostatecznym podboju przez Moskwę większości terytorium Rusi, rozpoczęła się „rosyzacja” Rusinów: Ukraińców, Białorusinów (tradycję Nowogrodu zniszczono już wcześniej), co ukazuje potrzebę ujęcia tej problematyki w nurcie badań kolonialnych. W wyniku tak rozumianej rosyzacji pierwotna kultura i język Nowogrodu została całkowicie zniszczona.

Proponujemy zatem wyraźne rozróżnienie dwóch terminów określających kontakty językowe Rusinów (Ukraińców, Białorusinów, mieszkańców Nowogrodu) i Moskwicinów (Rosjan): **rusyfikacja** – wpływ języka Rusinów na język mieszkańców Moskwy (trwający od czasów pierwszych wypraw kolonizacyjnych książąt ruskich do Zalesia do połowy XVII wieku); **rosyzacja** – wpływ języka Moskwicinów (Rosjan) na języki ukraiński, białoruski i idiom nowogrodzki, a także na języki innych ludów zniewolonych (od drugiej połowy XVII wieku do współczesności).

Teraz kilka słów o charakterystyce języka cerkiewnosłowiańskiego, do którego już od najdawniejszych czasów przenikały elementy tzw. żywego języka. Wyraźna odrębność tradycji cerkiewnej dała naukowcom podstawy do wydzielenia różnych tradycji języka cerkiewnosłowiańskiego: białoruskiej, rosyjskiej i ukraińskiej. Wspomniana odrębność – inność redakcji – była zarazem wyzwaniem dla kolejnych władców rosyjskich, unaoczniała bowiem różnice w ramach postulowanej jedności „Wszechrusi”, co więcej: wpływy południowosłowiańskie, jak eufemistycznie określa się kijowskie wpływy kulturowe w Państwie Moskiewskim w II połowie XVII wieku, dowodziły wyższości kulturowej Kijowa nad Moskwą, która ulegała tym wpływom (tzw. III fala wpływów południowosłowiańskich). Dowodem swoistego kompleksu Moskwy w tym zakresie, a zarazem walki z tym zjawiskiem, był nakaz Piotra I, by Synod dokonał „prawki”, czyli korekty ksiąg cerkiewnych w celu usunięcia z nich elementów odmiany kijowskiej.

W odniesieniu do najstarszego okresu język tekstów cerkiewnosłowiańskich powinno się charakteryzować jako:

a) język cerkiewnosłowiański redakcji rusko-ukraińskiej (teksty kijowskie, galicyjsko-wołyńskie XI–XIV wieku);

b) język cerkiewnosłowiański redakcji rusko-nowogrodzkiej (teksty nowogrodzkie i pskowskie XI–XIV wieku);

c) język cerkiewnosłowiański redakcji rusko-białoruskiej (teksty smoleńskie i połockie XII–XIV wieku);

d) język cerkiewnosłowiański redakcji rusko-rosyjskiej (moskiewskiej) (teksty z Muromia, Rostowa, Suzdalu, Riazania, Tweru z XIV wieku).

Odwołując się do ustaleń innych badaczy rozwoju języka ukraińskiego[93], przyjmujemy periodyzację:

1. rozwoju ukraińskiego języka ludowego (gwary), obejmującą okres przedpiśmienny, wstępny, bazowy:

a. protoukraiński (протоукраїнський період) – VII – I połowa XI wieku,

b. staroukraiński (давньоукраїнський період) – XI–XIV wiek,

c. okres środkowoukraiński (середньоукраїнський період) – XV wiek – pierwsze lata XVIII wieku,

d. okres utrwalenia języka ukraińskiego na bazie ludowej – od końca XVIII wieku okres środkowoukraiński późny (пізньосередньоукраїнський період), w którym źródła pisane często odnotowują mieszankę języków ukraińskiego i rosyjskiego w różnych proporcjach;

2. ukraińskiego języka literackiego, obejmującego okresy wstępny i bazowy:

a. książęcy (княжий період) – XI–XIV wiek: literacki język Rusi i narastanie rejestracji cech języka mówionego, pierwsze fiksacje normy,

b. okres środkowoukraiński (середньоукраїнський період) – połowa XV–XVIII wieku: język Rusinów-Ukraińców w okresie znajdowania się ziem ukraińskich w ramach Wielkiego Księstwa Litewskiego, Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Moskowii, ciągłość i narastanie fiksacji ukraińskiej normy,

c. okres stopniowej dominacji normy ludowej – od końca XVIII wieku.

Świadomie i konsekwentnie nie uznajemy czasu od końca XVIII stulecia okresem „nowego” języka literackiego, ponieważ nie jest to nowy język, a jedynie inna jakość jednej struktury językowej, od czasu pojawienia się pierwszych poświadczonych pisemnie rejestracji normy do czasów dzisiejszych.

---

[93] Przede wszystkim warto tu wymienić prace J. Szewelowa, O. Horbacza, I. Ohijenki, W. Rusaniwskiego, m.in. Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 54–55; idem, *Українська літературна мова*, [w:] *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*, t. 8, Харків 1999, s. 84–96; О. Горбач, *Генеза української мови…*, op. cit., s. 206–225; І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, op. cit., s. 84–169; В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, op. cit., s. 10–22.

3. W poszukiwaniu „klucza zrozumienia”: język – norma – norma literacka

3.1. Norma językowa i literacka w ujęciu synchronicznym i diachronicznym

Rozważania te rozpoczniemy przewrotnie słowami Jurija Szewelowa, który w swojej interpretacji piśmiennictwa dawnej Rusi zauważa:

> nie ma ani jednego pomnika ułożonego w żywym języku Rusinów; wszystko, co się zachowało, ma podstawę starosłowiańską. Fakt ten wystarczy, aby obalić teorie, według których Kijów posługiwał się własnym językiem literackim, stworzonym na bazie języka potocznego, przed pojawieniem się języka starosłowiańskiego[94].

Faktycznie, co już niejednokrotnie powtarzaliśmy, u wielu narodów periodyzacja struktury języka etnicznego (codziennego) i literackiego (pisanego) nie pokrywają się: pierwsze przejawy cech wernakularnych danego języka poprzedzają początki jego tradycji literackiej, a na późniejsze etapy ich rozwoju wpływają różne czynniki – wewnętrzne lub zewnętrzne. Proces ten rodzi szereg pytań: na czym polega zbieżność / niekompatybilność kolejnych etapów rozwoju języków literackich? Od kiedy można mówić o normie językowej określonego języka? Posiłkując się spostrzeżeniami Aleksandra Pieszkowskiego, który charakteryzuje język literacki jako „to, co było, częściowo to, co jest, ale niekoniecznie to, co będzie”[95], wciąż szukamy odpowiedzi dotyczącej normy: kiedy dokładnie przyszło to, co było? W jaki sposób trwa tradycja określonego języka literackiego?[96] Pojawia się również inny ważny problem dla zrozumienia genezy języka literackiego: jak interpretować język literacki w diachronii? Znajdując odpowiedzi na te pytania, będziemy mogli zbliżyć się do wypracowania nowego podejścia do opisu rozwoju ukraińskiego języka literackiego.

---

[94] „Жодної пам’ятки, складеної живорозмовною мовою русичів, не існує; усе, що збереглося, має старослов’янську основу. Цього факту досить, щоб спростувати теорії, згідно з якими в Києві перед приходом старослов’янської мови вживалася власна літературна мова, створена на ґрунті говірно” – za: Ю. Шевельов, *Українська літературна мова*, op. cit., s. 85.

[95] А. Пешковский, *Избранные труды*, red. И.А. Василенко, И.Р. Палей, Москва 1959, s. 54–55.

Za punkt wyjścia do rozważań nad kształtowaniem się normy ukraińskiego języka literackiego (a także innych języków) można przyjąć kulturoznawcze kategorie tożsamościowe i wyodrębnienie opozycji „mój" – „obcy": samoświadomość użytkowników danego etnolektu, fakt funkcjonowania ich (odrębnego / własnego) języka. Ostatnim etapem tego procesu jest – z wykorzystaniem możliwości, które daje istnienie ośrodka władzy, będącego jednocześnie ośrodkiem kultury – przyjęcie zasad pisowni, która potwierdzi odrębność tego języka. Ważne stają się tu przede wszystkim aspekty pozajęzykowe: kwestia uznania odrębności języka (zgodnie ze słynną maksymą Maksa Weinreicha, „język jest dialektem, za którym stoi armia i flota"[97]) jest głównie kwestią społeczną i polityczną.

Problem pochodzenia języków literackich jest ściśle powiązany z rozumieniem samego pojęcia „język literacki". Błędne jest pojmowanie go w odniesieniu do dawnych okresów z pozycji obecnego stanu wiedzy na temat tego zjawiska i ocena tego fenomenu zgodnie ze współczesnymi kryteriami. Należy tu raczej mówić o:

> przejmowaniu doświadczenia poprzednich pokoleń skrybów i dodawaniu przez kolejnych pisarzy nowych elementów, które utrzymają się bądź zostaną odrzucone przez tradycję. Ignorowanie, pomijanie tych mechanizmów sukcesji językowej wynika z faktu, że żyjemy w warunkach istnienia standardu językowego, w czasie wypracowanej już uniwersalnej normy, gdzie jasne jest to, co się w nią wpisuje, a co jest uważane za błąd[98].

---

[96] Dla przykładu: okres nowożytny rozwoju literackiego języka ukraińskiego od czasów wydania *Eneidy* Kotlarewskiego jest zupełnie nową jakością, czy też jest efektem ewolucyjnego rozwoju ukraińskiego języka literackiego z czasów Rusi, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczpospolitej Obojga Narodów? Por. J. Getka, *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazyliańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017, s. 14, 276.

[97] Maksowi Weinreichowi przypisuje się aforyzmy „Język jest dialektem, który ma armię i flotę", wygłoszony na otwarciu 19. dorocznej konferencji YIVO w Nowym Jorku w 1945 roku, oraz „Język jest rzeczą zbyt ważną, aby powierzać ją lingwistom".

[98] „Преемственность в рамках регистров осуществляется за счет того, что каждое следующее поколение пишущих приобретает свои письменные навыки на основе того, что было создано предшествующими поколениями, и само вносит вклад в копилку соответствующей традиции, которая затем формирует письменные навыки новой смены. Наше игнорирование этих механизмов языковой преемственности связано с тем, что мы живем в условиях существования языкового стандарта, в условиях единой общеобязательной нормы, которая и внушает нам идею единого языка и единого языкового развития" – za: В. Живов, *История языка русской письменности*, op. cit., s. 36.

Pojęcia typu „standard językowy”, „język standardowy”, „język ogólny” są terminami nowymi, dyskutowanymi przez naukowców od połowy XIX wieku, opisują więc współczesne pojmowanie tej problematyki. Średniowieczna sytuacja socjolingwistyczna i lingwokulturowa była jednak inna: by uniknąć błędów interpetacyjnych, opisy dotyczące języka standardowego / literackiego i potocznego w diachronii muszą więc uwzględniać ówczesny kontekst.

Analiza różnych interpretacji języka literackiego wskazuje na potrzebę wypracowania jednolitego podejścia, które tłumaczyłoby specyfikę rozwoju języków literackich (w naszym przypadku ukraińskiego) na różnych etapach jego funkcjonowania.

Język literacki to nie tylko język literatury pięknej. **Język literacki jest standardem językowym, który był różnie postrzegany i rozumiany przez mówców (skrybów) na różnych etapach rozwoju języka.** Pojęcie normy jest więc nierozerwalnie związane z pojęciem języka literackiego. Błędem jest zrównywanie dzisiejszej perspektywy badawczej tego zjawiska z analizą sytuacji w diachronii. Historycznie język piśmiennictwa nazywano literackim, w przeciwieństwie do języka życia codziennego, rzemiosła, przemysłu. Jest to charakterystyczne dla większości języków literackich Europy: tradycyjnie ich bazą językową były poezja, beletrystyka, częściowo eposy ludowe i literatura religijna.

Współcześnie problem ten jest rozwiązywany terminologicznie odróżniając pojęcie języka literackiego od języka literatury, czasami pierwszy z nich określając jako „standard językowy” lub „język standardowy”. Na przykład w języku angielskim tradycyjnie stosuje się terminy *standard language*, *standard English*. Ustalenie normy językowej jest związane z jej kodyfikacją i zatwierdzeniem pisowni narodowej przez określony organ państwowy danego społeczeństwa.

Również wprowadzanie ortografii jest procesem długotrwałym: zwyczaje językowe i normy literackie mogą być dostosowywane przez wieki, ponieważ interakcja między ustnymi i pisanymi przejawami języka jest przedmiotem ciągłych dyskusji wśród wykształconych warstw społeczeństwa i naukowców. Niezależnie od różnych poglądów i tradycji język / standard języka literackiego jest obecnie definiowany następująco:

> język literacki to nieco już przestarzała nazwa języka ogólnego, inaczej – standardowego (dawniej jego nośnikiem była literatura (stąd jego nazwa), dziś przede wszystkim prasa i inne media). Główna odmiana języka narodowego, ukształtowana w toku rozwoju kultury, nauki i piśmiennictwa, użyciem słownictwa i gramatyki rządzą w języku literackim normy ustalone przez tradycję[99].

---

[99] S. Jaworski, *Terminy literackie*, Warszawa 1990, s. 68.

W celu dookreślenia zagadnienia języka literackiego można wskazać jego naddialektalność, tj. tendencje do porzucenia cech specyficznych dla tylko jednego dialektu:

> Główna ponaddialektalna forma istnienia języka, charakteryzująca się większym lub mniejszym opracowaniem, wielofunkcyjnością, zróżnicowaniem stylistycznym i tendencją do regulacji[100].

A także podkreślić jego funkcje społeczne, integrujące użytkowników:

> Ustandaryzowany język komunikacji społecznej, powszechnie akceptowany w piśmie i praktyka ustna[101].

Język literacki jest w tym ujęciu wyrafinowaną, uporządkowaną i znormalizowaną formą języka narodowego, którego celem jest służenie różnym sferom aktywności społecznej[102]. Powyższe charakterystyki powodują, że jest to środek komunikacji obdarzony prestiżem i stanowi punkt odniesienia dla użytkowników:

> charakteryzuje się formalną kodyfikacją w wydawnictwach normatywnych oraz poważaniem jako kanoniczny, ogólnonarodowy wzorzec językowy, o szerszym zasięgu geograficznym niż dialekty obiegowe i większym stopniu zastosowań funkcjonalnych[103].

Wspomniane aspekty prowadzą do wniosku, że funkcję języka standardowego o szerokim zasięgu społecznym może pełnić system stosunkowo stabilny, przewidywalny, uregulowany. Te zaś spostrzeżenia prowadzą bezpośrednio do obserwacji, że kluczowym pojęciem dla rozumienia języka literackiego nie tylko w synchronii, ale i diachronii jest norma. W ten sposób rozwój polskiego języka literackiego interpretowali wybitni poloniści:

> Rozwój polskiego języka literackiego należy rozpatrywać zatem od początków polskiego piśmiennictwa, w szczególności zaś od czasu powstania większych tekstów ciągłych, z uwagą na stopniowe urabianie się ogólnopolskiej normy graficznej i gramatycznej, także słownikowej i frazeologicznej, na tle opozycji do właściwości lokalnych, gwarowych czy indywidualnych[104].

---

[100] „Основная наддиалектная форма существования языка, характеризующаяся большей или меньшей обработанностью, полифункциональностью, стилистической дифференциацией и тенденции к регламентации” – za: М. Гухман, *Литературный язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, red. В. Ярцева, Москва 1990, s. 270.

[101] „Унормована мова суспільного спілкування, загальноприйнята в писемній та усній практиці” – *za:* С. Єрмоленко, *Літературна мова*, [w:] *Українська мова. Енциклопедія*, red. В. Русанівський, О. Тараненко, Київ 2004, s. 318.

[102] Т.П. Бандарэнка, *Літаратурная мова*, [w:] *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, op. cit., s. 312.

[103] J. Toporišič, *Enciklopedija slovenskega jezika*, red. K. Dolinar, Lublana 1992, s. 83.

[104] W. Kuraszkiewicz, *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego*, [w:] idem, *Polski język literacki*, Warszawa–Poznań 1986, s. 129.

Tego typu podejście do tematu nie jest odosobnione. Podobne interpretacje dotyczą piśmiennictwa dawnej Rusi. Analiza rusyzmów (rutenizmów) zarejestrowanych w dawnych rękopisach bułgarskich przepisanych na Rusi pozwoliła naukowcom stwierdzić nie tylko, że pojawiły się one przede wszystkim „z powodu przeoczenia” lub „pomyłki” skrybów, ale także, że pewne „błędy”, „przeoczenia” znajdują odzwierciedlenie w rękopisach bardziej konsekwentnie, podczas gdy odzwierciedlenie innych nie cechuje się taką regularnością występowania.

Kluczem do zrozumienia sytuacji, zdaniem slawistów takich jak Aleksiej Szachmatow, Nikołaj Durnowo, Nikita Tołstoj, Boris Uspienski czy Imre Toto[105], było **przyjęcie założenia o istnieniu pewnej niepisanej normy, która – opierając się na użytkowej funkcji średniowiecznych rękopisów bułgarskich – otwierała rusyzmom możliwość pojawienia się w rękopisach.** Niektóre z tych rusyzmów okazały się trwałe, z czasem stały się swoistą normą, typowym zjawiskiem w księgach cerkiewnych, inne zaś nie zdobyły uznania u większej grupy skrybów, nie utrzymały się i rzeczywiście należy je kwalifikować jako swojego rodzaju „przeoczenie”. Najistotniejsze w tym kontekście jest, że tezę o obecności w rzeczywistości piśmienniczej Rusi tych niepisanych norm, pozwalających na oznaczanie wybranych cech ruszczyzny, można było sformułować dopiero na podstawie analizy tekstów z kilku następujących po sobie wieków funkcjonowania dawnych rękopisów na Rusi.

W kontekście analizy zagadnienia normy szczególnie ważne jest więc zrozumienie źródeł normy, czasu jej powstawania, dlatego też problematyka ta była i jest przedmiotem badań nad problematyką genezy języków literackich.

Brak prac normatywnych – gramatyk na różnych etapach rozwoju języka – nie może być przy tym argumentem za brakiem istnienia norm zarówno w języku mówionym, jak i pisanym. Pomimo braku kodyfikacji języka cerkiewnosłowiańskiego przez długi czas (aż do końca XVI wieku) normy niewątpliwie istniały. Świadczą o tym korekty w rękopisach, które zachowały się do naszych czasów:

> Poprawki językowe są stałym elementem piśmiennictwa starożytnej Rusi, w wielu przypadkach przeprowadzane są dość konsekwentnie, tak że normalizacja jest fenomenem powszechnym, nie zaś jednostkowym u wschodniosłowiańskich skrybów[106].

---

[105] И. Тот, *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.*, София 1985, s. 331–332; А. Едличка, *Проблематика нормы и кодификация литературного языка в отношениии к типу литературного языка*, [w:] *Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диаронном аспектах*, red. Ф. Филин, Москва 1976, s. 19.

[106] „Лингвистические исправления являются постоянным элементом книжного дела в древней Руси, во многих случаях они осуществляются достаточно последовательно, так что нормализация – это обычный, а не исключительный феномен языковой установки

Wróćmy do cytowanych na początku tego rozdziału słów Jurija Szewelowa o tym, że Kijów nie posługiwał się własnym językiem literackim stworzonym na bazie języka potocznego do czasu pojawienia się na Rusi języka starosłowiańskiego[107]. Wybitny ukrainista oparł się tu na dzisiejszych interpretacjach współczesnego literackiego języka ukraińskiego, którego bazą miałby być język potoczny. A co, jeśli to właśnie starosłowiański był bodźcem do wypracowania normy o silnej podstawie języka potocznego, która powstała następnie w toku wielowiekowego ewolucyjnego rozwoju?

W tym kontekście badacze zauważają, że język literacki jest związany z tradycją pisaną, książkową, i istnieje od czasu powstania dzieł nim pisanych[108]; dodają, że można go zrozumieć, badając z jednej strony dialekty, żargon, z drugiej – język mówiony i pisany, z trzeciej – mowę i styl literacki[109] lub analizując rozwój wewnętrzny języka: fonetykę, morfologię, składnię, słowotwórstwo, leksykę w jego dialektach, a także gramatyki systemu leksykalnego i słowotwórcze odmiany literacko-językowych wariantów języka literackiego w jego diachronicznych (historycznych) przemianach i rozwoju[110]. Co więcej, język literacki obejmuje nie tylko pisane, ale także ustne formy mowy nadgwarowej odzwierciedlone w folklorze, a one ukazują, że ewolucja języka mówionego wpływa też na ewolucję języka literackiego[111].

To oczywiste, że języki literackie (język ukraiński nie stanowi tu wyjątku) np. w XI i XVI wieku oraz z czasów obecnych różnią się od siebie na wszystkich poziomach językowych. Zarazem na każdym z tych poziomów odnajdujemy elementy, które charakteryzowały język ukraiński w XI i XVI wieku i charakteryzują go do dziś. Świadczy to o ciągłości normy językowej. Norma ta była wypracowana w toku swoistego dialogu między przedstawicielami jednej kultury posługującymi się różnymi odmianami dialektalnymi tego języka, o różnym statusie społecznym i edukacji. Przełożenie wskazanej wyżej prawidłowości związanej z kształtowaniem się normy literackiej w ogóle na rozwój ukraińskiego języka literackiego ma kluczowe znaczenie dla opisu i oceny procesu kształtowania się jego normy. W procesie jej formowania brali udział zarówno

---

восточнославянских книжников” – za: В. Живов, *Очерки исторической морфологии русского языка XVII– XVIII вв.*, Москва 2004, s. 45.

[107] Ю. Шевельов, *Українська літературна мова*, op. cit., s. 85.

[108] Б. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Будапешт 1988, s. 11; В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, op. cit., s. 10.

[109] В. Виноградов, *Избранные труды…*, op. cit., s. 287.

[110] О. Горбач, *Засади періодизації історії української літературної мови…*, op. cit., s. 45.

[111] О. Трубачев, *В поисках единства. Мысли по случаю тысячелетия русской культуры*, „Прометей” № 16/1990, s. 10–11.

wybitni przedstawiciele swojego okresu, którzy pozostawili spuściznę w postaci spisanej (w XI wieku np. metropolita ruski Hilarion w *Słowie o prawie i łasce*), jak i prości ludzie: bezimienni Rusini z Kijowa, którzy w tymże XI wieku pozostawili swoje zapiski (graffiti) na ścianach soboru św. Zofii. Teksty te, odmienne pod względem znaczenia i umiejętności formowania wypowiedzi, są przykładami pisarstwa rusko-ukraińskiego, a więc pewnej tradycji literackiej na początkowym etapie jej stanowienia, w której odbija się już lokalny język – uzus, który później, powtarzany przez wieki, legł u podstaw ukraińskiej normy literackiej, a zarazem normy językowej (standardu).

Warto więc w dziejach języka literackiego wyróżnić okres niestandaryzowany i okres standaryzowany – pojawienie się dzieł normatywnych; w przypadku Ukraińców to czas od XVI wieku. Brak kodyfikacji w okresie niestandaryzowanym – w kulturze piśmienniczej Ukrainy przypadającym na okres od XI do XVI–XVII wieku – nie przeczy jednak istnieniu ówczesnego języka pisanego i literackiego. Nawet w tym okresie rozwoju ukraińskiego języka literackiego w gramatykach Ławrientija Zyzaniego, Meletija Smotryckiego czy Iwana Użewicza, stanowiących teoretycznie gramatyki „języka słowiańskiego”, czyli ówczesnego języka cerkiewnosłowiańskiego, cały szereg zawartych w nich reguł precyzyjnie odzwierciedla lokalną ruską (ukraińską) żywą mowę. Jeszcze wyraźniej jej elementy widać w pierwszych leksykonach-słownikach, zwłaszcza w *Leksykonie…* Pamwy Beryndy. W zabytkach języka ukraińskiego powstałych w okresie od XI do końca XVII wieku znajdujemy większość oryginalnych lingwalnych cech, które obecnie stanowią normę języka literackiego.

Dla charakterystyki procesu kształtowania się ukraińskiego języka literackiego najtrafniejszym wydaje się podejście zaproponowane przez Stanisława Urbańczyka i rozwinięte przez Bohdana Walczaka w dyskusji nad kształtowaniem się polskiego języka literackiego.

Zgodnie z ich koncepcją możemy mówić o istnieniu języka literackiego, gdy wykazuje on trzy cechy:

1) ma normę;

2) w tym języku powstały wysoce artystyczne przekłady literatury pięknej;

3) jest narzędziem duchowej kultury ludu.

Bohdan Walczak sugeruje zarazem odrzucenie jako kategorii pierwiastka artyzmu (czyli bliżej nieokreślonej „wartości artystycznej”) jako pojęcia subiektywnego[112], a także konieczności funkcjonowania danego języka jako jedynego środka duchowej komunikacji ludu – przykładem na pełnienie tej roli przez większą liczbę języków mogą tu być równoważnie funkcjonujące na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów polski i łacina[113]. Jednocześnie, za Stanisławem Urbańczykiem, stwierdził, że:

---

[112] B. Walczak, *Geneza polskiego języka literackiego*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja” nr 3(27)/1994, s. 39.

> jedynym (a więc zarazem koniecznym i wystarczającym) warunkiem istnienia języka literackiego jest norma językowa. Pytanie o czas powstania języka literackiego jest więc pytaniem o czas pojawienia się normy językowej[114].

Podobną opinię wyraził rosyjski naukowiec Boris Uspienski. Według niego historia języka literackiego to *de facto* historia kształtowania się normy:

> Wyrażenie *język literacki* oznacza więc w swym pierwotnym znaczeniu język książki, tj. znormalizowany, związany z umiejętnością czytania i pisania, z nauką książkową. Jednocześnie język literacki wiąże się ze specjalną normą książkową. Tak więc historia języka literackiego jest historią norm[115].

Sumując powyższe rozważania, przyjmujemy, że **moment powstania języka literackiego należy wiązać z powstaniem pierwszej normy językowej, potwierdzonej w oryginalnych zabytkach pisanych reprezentujących różne gatunki i style (najstarsze przywileje książęce, graffiti na ścianach kościołów, a także na różnych przedmiotach, inskrypcje skrybów na księgach, oraz teksty cerkiewnosłowiańskie w redakcji ukraińskiej). Stawiamy to jako punkt wyjścia do dalszych badań nad historią ukraińskiego języka literackiego.** Zdajemy sobie zarazem sprawę z ograniczoności zastosowania teorii Urbańczyka-Walczaka dla badań nad pochodzeniem języków literackich i pisanych Słowian wschodnich ze względu na różnorodność uwarunkowań rozwoju kultury na różnych terytoriach słowiańskich – *Slavia Orthodoxa* i *Slavia Latina*.

---

[113] Ibidem, s. 40.

[114] Ibidem, s. 41; S. Urbańczyk, *W sprawie polskiego języka literackiego. 1: O dawności dialektu kulturalnego*, „Język Polski" t. XXX/1950, z. 3, s. 97–109.

[115] „Выражение «литературный язык», таким образом, означает по своему исходному смыслу язык книжный, т.е. нормированный, связанный с грамотностью, с книжным учением. Литературный язык связан при этом со специальной книжной нормой. Тем самым, история литературного языка – это история нормы" – za: Б. Успенский, *История русского литературного языка* (*XI–XVII вв.)*, wyd. 3, Москва 2002, s. 7–8.

3.2. Teksty w języku cerkiewnosłowiańskim jako źródło do badań nad początkami języka literackiego: kontekst rosyjski i ukraiński

O ile rosyjscy badacze stwierdzają bez najmniejszego wahania, że „rosyjskim językiem literackim średniowiecza był język cerkiewnosłowiański”[116], o tyle wielu badaczy języka ukraińskiego wciąż nie dostrzega znaczenia najstarszych tekstów cerkiewnosłowiańskich dla badań nad powstawaniem wschodniosłowiańskich języków literackich[117]. Na problem zwracali uwagę ukraińscy lingwiści, wskazując na zaniedbania ukraińskich mediewistów:

> Biorąc pod uwagę starożytność języka starosłowiańskiego i jego południowosłowiańskie pochodzenie, jego elementy często naznaczone są piętnem obcości. Ukraińskim intelektualistom nie udało się wyznaczyć optymalnego miejsca i nakreślić roli piśmiennictwa starosłowiańskiego w kulturze ukraińskiej, w szczególności w **nowym ukraińskim języku literackim** [nasze podkreślenie – J.G, W.M.] i nowej literaturze ukraińskiej, nie udało im się zbudować skutecznej strategii włączenia poszczególnych starosłowianizmów, języka cerkiewnosłowiańskiego redakcji ukraińskiej, a także pisma starosłowiańskiego w ogóle do kanonu współczesnej kultury ukraińskiej[118].

Zarazem nie było też tak, że ukraińscy badacze w ogóle nie podejmowali naukowych prób syntetycznego podejścia do cerkiewnosłowianizmów w kontekście powstawania współczesnego ukraińskiego języka literackiego z dominującym pierwiastkiem ludowym – istnieją prace Iwana Kotlarewskiego, Tarasa Szewczenki czy Pantelejmona Kulisza i poświęcone im badania[119]. Analizując cechy fonetyczne, morfologiczne, leksykalne czy składniowe w tych tekstach, naukowcy interpretują je w kontekście poszukiwania **śladów wymowy** przodków współczesnych Ukraińców.

---

[116] „[Р]усским литературным языком средневековья был язык церковнославянский” – za: В. Виноградов, *Очерки по истории русского литературного языка*, Москва 1982, s. 10; por. również: Б.А. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Будапешт 1988, s. 18, 25.

[117] Wśród nowszych prac można tu wskazać np. Л. Белей, *Не минаючи ані титли… Лінгвобіографія старослов’янської мови*, Київ 2015; О. Білих, *Українська редакція церковнослов’янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування*, praca doktorska, Кропивницький 2019; І. Царалунги, *Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст.*, Хмельницький 2017; М. Скаб, *Церковнослов’янська мова української редакції*, Чернівці 2020.

[118] „Зважаючи на давність старослов’янської мови та на її південнослов’янське походження, її елементи часто позначені печаттю чужомовности. Українські інтелектуали не змогли визначити оптимальне місце та окреслити роль старослов’янської писемности в українській культурі, зокрема в новій українській літературній мові та новій українській літературі, їм не вдалося вибудувати дієву стратегію інкорпорації окремих старослов’янізмів, церковнослов’янської мови української редакції, а також старослов’янської писемности загалом у лоно сучасної української культури” – za: Л. Белей, *Не минаючи ані титли…*, op. cit., s. 10.

Sumując, do interpretacji początków języka literackiego i pisanego używano przede wszystkim oryginalnych tekstów świeckich[120]. Tego typu oryginalnych (a nie późniejszych kopii) zabytków z najwcześniejszego okresu piśmiennictwa jest jednak niewiele, co pozostaje głównym czynnikiem zniechęcającym historyków języka do uznania XI–XIII wieku jako początkowego etapu formowania się ukraińskiego języka literackiego. Niewątpliwie – oryginalne teksty świeckie są źródłem najlepszym, wychodzimy jednak z założenia, że również spuścizna w języku cerkiewnosłowiańskim jest w tym kontekście źródłem wiarygodnym ze względu na specyficzny kontekst funkcjonowania tego języka wśród Słowian wschodnich. Pozostawiając spuściznę cerkiewnosłowiańską całkowicie na uboczu badań nad kształtowaniem się piśmiennictwa ukraińskiego, traci się kontekst formowania się ukraińskiego języka literackiego, który pochodzi z XI wieku i został organicznie wpleciony w kulturę ukraińską. Warto zarazem zwrócić uwagę na wybrane czynniki socjokulturowe Rusi i szerzej – Europy Środkowo-Wschodniej w okresie X–XIV wieku.

Po pierwsze, sytuacja językowa w XI wieku w krajach kręgu *Slavia Latina* (Polska, Czechy) i *Slavia Orthodoxa* (Ukraina, Białoruś, Rosja) była różna, ponieważ łacina i cerkiewnosłowiański zajmowały odmienne pozycje w umysłach ich użytkowników. Łacina była na ogół niezrozumiała dla Słowian zachodnich, jej poznanie wymagało osobnych studiów językowych. Język cerkiewnosłowiański był zaś stosunkowo zrozumiały dla Słowian wschodnich. Oznacza to, że język cerkiewnosłowiański dla wykształconych Rusinów-Ukraińców, Białorusinów i Rosjan nie był tak niepojęty, jak np. łacina dla Polaków i Czechów, która wyraźnie była obcym systemem językowym[121]. Tekst łaciński dla Czecha czy Polaka nie był więc i nie mógł być ich własnym, bez względu na to, ile błędów popełniłby w kierunku lokalnych czeskich czy polskich elementów potocznych**. Przodkowie dzisiejszych Ukraińców z kolei, choć tekstów w języku cerkiewnosłowiańskim nie uznawali za całkowicie własne, to nie postrzegali ich za całkowicie obce**. Pewna sztuczność, oderwanie od rzeczywistości językowej jest cechą języków literackich, co w związku z uwarunkowaniami kulturowymi na ziemiach *Slavia Orthodoxa* jest szczególnie widoczne w ciągu całego procesu kształtowania się normy ukraińskiego języka literackiego[122]. Zarazem zgodnie z odwieczną tendencją do ekonomii języka, powiązaną na gruncie ukraińskim z dążeniem do zbliżenia języka piśmiennictwa do języka „żywego", w zabytkach odzwierciedlony jest ruch w kierunku jeszcze większego „oswojenia" języka cerkiewnosłowiańskiego, tj. widać ingerencję w jego system mającą na celu zbliżenie go do własnego języka (przodków dzisiejszych Białorusinów, Rosjan i Ukraińców). Ponieważ wybrane zabiegi odzwierciedlania wybranych cech mają charakter konsekwentny i trwały, uznajemy je za argument do analizy tekstów cerkiewnosłowiańskich w kontekście kształtowania się normy języka literackiego tych narodów. **Słowem – wybrane redakcje (białoruska, rosyjska, ukraińska) tekstu cerkiewnosłowiańskiego służą nam nie tylko za źródło poznania wymowy lokalnej tego okresu, ale również jako źródło do badań nad kształtowaniem się języków literackich** – w ramach tej książki do badań języka ukraińskiego.

---

[119] W analizie dróg rozwoju współczesnego ukraińskiego języka literackiego szczególne miejsce zajmuje postać Pantelejmona Kulisza z jego ideą zachowania w literackim języku ukraińskim dziedzictwa językowej przeszłości Ukraińców, którą nazywał staroruszczyzną. Na ten element w swojej monografii o programie językowym Kulisza wskazuje Andrij Danylenko, cytując następujące słowa Pantelejmona Kulisza: „Więc dla Ukraińców teraz jest najwłaściwszy moment na zwrócenie tego, co Rosjanie pożyczyli, a czego nigdy nie zwrócili, «nie licząc faktu, że Puszkin i inni gospodarowali naszym dobrem» – stwierdził Kulisz w korespondencji do Grigorija Galagana i dlatego przetłumaczył bezpośrednio z angielskiego pierwszą pieśń Childe Harolda «na nasz» [język – J.G., V.M.], tak jakby na świecie nie było języka moskiewskiego, a tylko angielski i nasz" – zob. А. Даниленко, *Від Біблії до Шекспіра. Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови*, Київ 2023, s. 323 (przekład autoryzowany, dokonany na podstawie wydania: A. Danylenko, *From the Bible to Shakespeare: Pantelejmon Kuliš [1819–1897] and the Formation of Literary Ukrainian*, Boston 2016; przełożył z angielskiego P. Taraszczuk).

[120] В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, op. cit., s. 698–699.

Na południowe ziemie ruskie (dziś terytorium Ukrainy) wkrótce po przyjęciu chrześcijaństwa, tj. za panowania Włodzimierza i Jarosława, zaczęły napływać dużym strumieniem księgi wspierające proces chrystianizacji. Co charakterystyczne, teksty te pochodziły nie z jednego ośrodka księgarskiego, np. ze wschodniej Bułgarii, ale z różnych miejsc: Moraw, Panonii, Macedonii. Pisane były zarówno cyrylicą, jak i głagolicą. To właśnie ta różnorodność zapisów i redakcji tekstów cerkiewnosłowiańskich, które dotarły do Rusi-Ukrainy, pozwoliła ówczesnym uświadomić sobie możliwości, jakie daje piśmiennictwo w zakresie lingwokulturowej dyferencjacji, co z kolei stało się silnym bodźcem do opracowania własnej, odrębnej, ale zarazem wspólnej, naddialektalnej normy. W ten sposób zapanowano nad różnorodnością językową i ortograficzną rękopisów różnych redakcji. Było to niezbędne, inaczej wraz z ewentualną całkowitą dowolnością zapisu, regulowaną jedynie wyczuciem skryby, do piśmiennictwa Rusi mógłby wkraść się chaos. Co ważne dla zrozumienia procesu: na początku XI wieku ekspansja kulturalna była skierowana przede wszystkim do rezydencji książęcej, stolicy Rusi – Kijowa. Oczywiście, nie możemy wykluczyć, że dawne księgi mogły też pojawić się w innych częściach Rusi, np. na Zakarpaciu, we Włodzimierzu (Wołyńskim) czy w Nowogrodzie. Pierwszym ośrodkiem piśmiennictwa ruskiego stał się jednak zapewne właśnie Kijów. To właśnie w skryptoriach kijowskich – wielkiego księcia i metropolity – miejscowi, głównie kijowscy, skrybowie uczyli się czytać i pisać, tam też – pracując nad różnymi redakcjami (bułgarskimi, macedońskimi, serbskimi, morawskimi), reprezentującymi różne systemy pisma (głagolicę i cyrylicę), tworzyli pierwsze ruskie normy pisane[123]. **Oznacza to, że w Kijowie przede wszystkim na początku kształtowania się ruskiej kultury rękopiśmiennej powstał pierwszy korpus przykładowych tekstów w języku cerkiewnosłowiańskim**. **Na tym właśnie kijowskim korpusie (nazwijmy go „wzorcowym”: Ewangeliarz Ostromira, dwa Kodeksy Światosława, Ewangeliarz Archangielski, Ewangeliarz Mścisława, Apostoł Krystynopolski i in.) w różnym sposób wzorowali się pisarze z różnych regionów Rusi w swojej późniejszej praktyce.**

---

[121] Iwan Ohijenko twierdził, że pierwszy język literacki, którym posługiwali się Rusini-Ukraińcy – język cerkiewnosłowiański, bułgarski – nie był dla nich zupełnie niezrozumiały, przeciwnie – dobrze go rozumiano. Por. І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, op. cit., s. 87, por. też: Г. Хабургаев, *Старославянский – церковнославянский – русский литературный*, [w:] *История русского языка в древнейший период*, Москва 1984, s. 12.

[122] J. Getka, *U progu modernizacji*, op. cit., s. 277.

Tak więc pierwszą ruską normą pisaną jest norma kijowska (konsekwentnie nazwijmy ją wprost: ukraińska), którą w literaturze przedmiotu nazywa się południoworuską bądź również po prostu ukraińską redakcją języka cerkiewnosłowiańskiego. Z biegiem czasu pojawia się także tradycja piśmiennictwa północnoruskiego: nowogrodzka, charakteryzująca się własnymi cechami lokalnymi. Nie przeszkadza to jednak (również obecnie) slawistom formułować sądy na temat najdawniejszego piśmiennictwa Rusi, które zgodne są z ustaleniami dawnej nauki rosyjskiej (carskiej), późniejszej sowieckiej i dzisiejszej rosyjskiej powstały w wyniku zapotrzebowania politycznego: na podstawie obecności klasycznego zestawu kilku cech wspólnych dla wszystkich języków wschodniosłowiańskich, mówi się o istnieniu wspólnego piśmiennictwa ruskiego aż do XIV wieku! Nie ma to nic wspólnego z rzeczywistym stanem rzeczy, co zauważają nawet sami slawiści formułujący podobne sądy. Argumentując istnienie jednego wspólnego języka, paradoksalnie podkreślają istnienie lokalnych różnic – tj. prób odzwierciedlenia lokalnej normy – już na początku kształtowania się dawnego piśmiennictwa:

---

[123] В. Живов, *История языка русской письменности*, op. cit., s. 97.

> Pomimo pewnych różnic regionalnych (na przykład odzwierciedlenia „cokania” w zabytkach nowogrodzkich) większość zabytków cerkiewnosłowiańskich powstałych na rozległym terytorium wschodniosłowiańskim charakteryzuje się jednością norm językowych[124].

Bardziej szczegółowa analiza podobnych tez prowadzi do wniosku, że są one wewnętrznie sprzeczne. Logika i uczciwość naukowa nakazują proces upowszechniania się normy na ziemiach Rusi rozpatrywać następująco: lokalni skrybowie wprowadzili cechy lokalnej wymowy już do najstarszego piśmiennictwa na Rusi, w regionie kijowskim, tj. stołecznym książęcym i metropolitalnym. Z czasem ta kijowska (ukraińska) tradycja pisana rozprzestrzeniła się na inne obszary Rusi: Siewierszczynę, Galicję, Wołyń, Nowogród, ziemię połocką i smoleńską, a także zapewne Zalesie (Suzdal, Rostów). Jest rzeczą naturalną, że w tych specyficznych obszarach norma pisana Kijowa ulegała zmianom zgodnie z preferencjami miejscowych skrybów, którzy świadomie i/lub nieświadomie włączali do tekstu specyfikę swojej mowy. Zmiany wprowadzane nieświadomie pozostawiamy poza obszarem naszego zainteresowania, jako świadectwo pewnych tendencji, zjawisk drugorzędnych, nie traktujemy ich natomiast jako elementu procesu kształtowania się normy. Zmiany wprowadzane zaś świadomie, o czym świadczy narastająca ich liczba w układzie horyzontalnym i wertykalnym (tj. coraz śmielsze ich odzwierciedlenie w kolejnych tekstach wraz z biegiem czasu), pozwoliły wyróżnić konkretne odmiany / „szkoły” piśmiennictwa Rusi. Po odmianie kijowskiej (południoworuskiej, ukraińskiej) zaczęły pojawiać się: nowogorodzko-pskowska (tradycja nowogrodzka, ze względu na sytuację historyczno-polityczną i podbicie Nowogrodu przez Moskwę ostatecznie zakończona około XIV wieku), halicko-wołyńska, później – połocko-smoleńska (białoruska), moskiewska (rosyjska).

Co ważne: aktywność południoworuskich skrybów w dążeniu do odzwierciedlania cech rodzimych i gotowość do naruszenia zasad ortografii cerkiewnosłowiańskiej, choć zapewne bardzo doceniana przez ówczesnych odbiorców, położyła się cieniem na procesie rozumienia kształtowania się ukraińskiej normy. Wyrazistość i jakość oznaczenia cech dialektów halicko-wołyńskich w zabytkach XII–XIII wieku przyćmiła pierwotną tradycję kijowską. Odkrycie rękopisów halicko-wołyńskich – Ewangeliarza Halickiego z 1144 roku, Ewangeliarza Dobriły z 1164, Ewangeliarza Halicko-Wołyńskiego z końca XII wieku, Oktoicha Wiedeńskiego z XIII wieku, Ewangelii Euzebiusza z 1283 roku, Ewangeliarza Buczackiego z XII–XIII wieku, Zbioru Uspienskiego z końca XII – początku XIII wieku, Zbioru Wygoleksyńskiego (Wygowskiego) z XII wieku, Psałterza Łuckiego z 1384 roku, Ewangeliarza Ławryszewskiego z XIV wieku – i innych źródeł cechujących się wyraźną odrębnością redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego zmusiło rosyjskich i sowieckich historyków języka (m.in. Aleksieja Sobolewskiego, Aleksieja Szachmatowa, Nikołaja Durnowo) do uznania istnienia „odrębnego dialektu halicko-wołyńskiego języka staroruskiego".

---

[124] „Несмотря на определённые региональные различия (например, отражение цоканья в новгородских памятниках), большинство церковнославянских памятников, написанных на обширной восточнославянской территории, характеризуется единством лингвистических норм” – А. Супрун, А. Молдован, *Старославянский и церковнославянский язык*, [w:] *Языки мира. Славянские языки*, red. А. Молдован et al., Москва 2005, s. 40.

Paradoksalnie, te same spostrzeżenia o wyrazistości językowej tekstów halicko-wołyńskich pozwoliły działaczom politycznym, ideologom panslawizmu i wielkorusizmu (z Michaiłem Pogodinem na czele) sformułować w XIX wieku teorie zgoła odmienne, wpisujące się w mit o „Kijowie – matce ziem ruskich", zamieszkanym od wieków przez „Wielkorusów" (Moskwicinów) i nadejście „Małorusów" (Ukraińców) po nawale mongolskiej. Teksty kijowskie, mniej wyraziste językowo, pasowały do roli dowodu na istnienie „wschodniosłowiańskiej", „ogólnoruskiej" lub wprost – „rosyjskiej" redakcji (o zabytkach cerkiewnosłowiańskich redakcji rosyjskiej XI–XIII wieku mówi m.in. Nikita Tołstoj[125]).

Schemat konstrukcji tego mitu jest prosty i nie różni się od metod stosowanych współcześnie: polega na uwzględnieniu w analizie tylko fragmentu materiału, wyrwanego z kontekstu. Tymczasem socjokulturowy i polityczny XI-wiecznej Rusi ma ogromne znaczenie. Wraz ze śmiercią Jarosława Mądrego w 1054 roku i powstaniem szeregu księstw dzielnicowych państwo kijowskie osłabło. Okazjonalne próby ratowania dawnej potęgi (np. w czasie zjazdu w Lubeczu w 1097 roku, kiedy ustalono zniesienie zasady senioratu, czy za panowania Włodzimierza Monomacha, 1113–1125) nie powiodły się; pogłębiający się kryzys polityczny, gospodarczy i kulturalny doprowadził do wyodrębnienia się nowych silnych ośrodków, które przejęły schedę po tradycji kijowskiej. Za bezpośrednich kontynuatorów tej tradycji można uznać najpierw Księstwo Przemysko-Tremblowskie, z którego później powstało Księstwo Halickie (1140) od końca XII wieku pozostające w unii personalnej z Księstwem Wołyńskim. Księstwo Halicko-Wołyńskie zaś, znaczenie którego wzrosło znacznie po zdobyciu Kijowa przez Mongołów (1240), przetrwało do połowy XIV wieku[126]. O jego randze świadczył fakt, że władcy halicko-wołyńscy od czasów Daniela I Halickiego, korowanego w 1253 roku, do śmierci jego wnuka Jerzego Lwowicza w 1309 roku nosili tytuł „króla Rusi"[127]. Niezależnie od problemów silne centrum polityczno-gospodarcze, jakim było w swoim czasie Księstwo Halicko-Wołyńskie, mogło przejąć i przejęło tradycję kulturową z Kijowa. Potwierdzeniem tego są przepisane (i napisane) księgi na terenie Królestwa Halicko-Wołyńskiego do końca XIV wieku, z których zachowała się ponad setka oryginałów, przechowywanych obecnie w archiwach na całym świecie.

---

[125] Н. Толстой, *Церковнославянский и русский…*, op. cit., s. 72–87, 74.

[126] W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, wyd. 3, Wrocław 2001, s. 44; H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006, s. 26.

[127] N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011, s. 107.

Niezależnie od przytoczonych faktów historyczno-kulturowych w dyskursie naukowym na wiele wieków zapanowała narracja polityczna: teksty halicko-wołyńskie, wyraziste językowo, zostały uznane za zabytki języka ukraińskiego, a wszystkie teksty kijowskie z XI wieku, a więc teksty wcześniejsze, pierwsze, a tym samym – naturalnie – bardziej zachowawcze w zakresie odzwierciedlania cech językowych, zostały uznane za związane z tradycją rosyjską, wielkoruską, moskiewską, stając się kanonem zabytków języka cerkiewnosłowiańskiego redakcji „wschodniosłowiańskiej”, „ogólnoruskiej” czy – jak wspomnieliśmy – po prostu „rosyjskiej”. Stanowią obecnie ilustrację źródłową dla najdawniejszego okresu rozwoju rosyjskiego języka literackiego. Nie przeszkadza temu fakt, że pierwsze wzmianki o samej Moskwie pojawiły się pół wieku po powstaniu tekstów kijowskich, a Księstwo Moskiewskie zostało utworzone niemal dwa wieki później. Z powodu tych oczywistych niedociągnięć nienaukowa – bo nieuwzględniająca złożoności zjawisk językowych i sytuacji pozajęzykowej – argumentacja nauki carskiej i sowieckiej, choć powtarzana do dziś, nie może być uznana za wiarygodną.

W badaniach nad początkowym etapem ukraińskiego języka literackiego sięgamy jednak – jakkolwiek paradoksalnie to brzmi w obliczu opisywanego wyżej rosyjskiego imperializmu kulturowego – do postulatów nauki rosyjskiej o uznanie języka cerkiewnosłowiańskiego za najstarszy etap rozwoju języka literackiego. Odrzucamy zarazem mity rosyjskiej nauki, które pozwalają załączać do antologii języka rosyjskiego teksty powstałe na ziemiach ukraińskich, a za najwcześniejsze teksty do badań kształtowania się normy literackiego języka ukraińskiego uznajemy zabytki powstałe w dwóch skryptoriach kijowskich – książęcym i w Ławrze Pieczerskiej – już w XI wieku. Analiza tych tekstów prowadzić będzie do weryfikacji tezy, że dawni skrybowie dążyli do odzwierciedlenia w nich cech własnego języka, co daje podstawy do wnioskowania o próbie stworzenia normy.

Zanim przejdziemy do analizy zabytków, podkreślmy jeszcze, że rola języka cerkiewnosłowiańskiego w kształtowaniu się normy języków literackich Słowian wschodnich była różna. Ukraiński i białoruski język literacki opierają się na lokalnych dialektach, a język cerkiewnosłowiański znajdował się na uboczu ukraińskiej i białoruskiej narodowej tradycji językowej, w przypadku zaś rosyjskiego odwrotnie: cerkiewnosłowiański stał się podstawą literackiego języka rosyjskiego.

W obu przypadkach rola języka cerkiewnosłowiańskiego w procesie kształtowania normy była niezaprzeczalna, jednak w zależności od systemu pełnił on różne funkcje:

1) w procesie powstawania rosyjskiego języka literackiego – funkcja fundamentalna (podstawowa), tzn. język cerkiewnosłowiański stanowił źródło rosyjskiego języka literackiego;

2) dla języków ukraińskiego i białoruskiego – funkcja współtworząca, tzn. rodzimy język literacki kształtował się pod silnym wpływem cerkiewszczyzny, która była dla niego inspiracją[128].

Mamy tu więc dwie różne drogi rozwoju języków literackich i standardów mówionych, co wynika z odrębnych uwarunkowań kulturowych. Język cerkiewnosłowiański przyszedł na Ruś Kijowską w okresie, kiedy ta miała już rozwinięty ogólny kod komunikacji: język ruski-ukraiński i ruski-białoruski, ruski-nowogrodzki. O istnieniu mówionych standardów w tym czasie świadczą m.in. zapiski na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie, gramoty na korze brzozowej, o czym już wspominaliśmy. Tymczasem w momencie powstania Księstwa Moskiewskiego (1213) tworząca je społeczność była wieloetniczna, posługiwała się różnymi etnolektami. Język cerkiewnosłowiański pełnił tam więc rolę kodyfikacyjną dla języka mówionego. To dlatego nawet w gwarach rosyjskich do dziś liczne są cerkiewizmy. Z czasem język ten zaczął „pospolicieć", tworząc finalnie współczesny standard języka rosyjskiego[129]. Proces ten rozpoczął się na większą skalę w XVIII wieku (Łomonosow i jego teoria trzech styli), a rozwinął się dopiero w wieku XIX dzięki m.in. Puszkinowi i Tiutczewowi, dlatego o początku rosyjskiego języka literackiego należy mówić jeśli nie od XIX, to od połowy XVIII wieku. Aż do XVIII stulecia elementy ludowo-potoczne nie przeniknęły (lub przeniknęły w niewielkim stopniu) do tekstów moskiewskich. Zauważają to nie tylko badacze literackiego języka rosyjskiego, ale i dawni obserwatorzy, którzy sytuację lingwokulturową Państwa Moskiewskiego znali z własnego doświadczenia. Uczony i dyplomata angielski, Saksończyk z pochodzenia, Hainriech Wilhelm Ludolf, we wstępie do swojej wydanej w Oksfordzie (1696) łacińskojęzycznej *Rosyjskiej gramatyki* zauważa wyraźną dwujęzyczność Rosjan:

> Tak jak nikt z Rosjan [w tekście łacińskim: *Russos*, s. IX, 48 – J.G., V.M.] nie potrafi pisać ani wypowiadać się na tematy naukowe bez użycia języka słowiańskiego, to odwrotnie,

---

[128] Por. rozważania Anny Mażulis-Frydel dotyczące rozwoju języka rosyjskiego: A. Mażulis-Frydel, *Cerkiewizmy w rosyjskim języku literackim XIX i XX wieku. Porównawcza analiza leksykalno-stylistyczna na materiale prac N.M. Karamzina Исторія Государства Россійскаго i B.D. Griekowa Киевская Русь*, Kraków 2000, s. 12.

[129] B.O. Unbegaun, *Le russe litteraire est-il d'origine russe?*, „Revue des etudes slaves" t. 44/1964, s. 19–28; idem, *Язык русской литературы и проблемы его развития*, „Revue des études slaves" t. 47/1968, s. 1–4 (doi: https://doi.org/10.3406/slave.1968.1963); Б. Унбегаун, *Историческая грамматика русского языка и ее задачи*, [w:] *Язык и человек*, red. В.А. Звегинцев, Москва 1970, s. 267.

> w rozmowach domowych i intymnych nikt nie może sobie poradzić samymi środkami języka słowiańskiego, gdyż nazw najzwyklejszych rzeczy używanych w życiu codziennym nie znajdziemy w księgach, z których uczą się języka słowiańskiego. Mówią więc, że trzeba mówić po rosyjsku [*locuendum est Russice*] i pisać po słowiańsku [*scribendum est Slavonice*]. A większość Rosjan [*Russi*], żeby nie wyjść na ignorantów, pisze słowa nie tak, jak się je wymawia, ale dlatego, że należy je pisać na przykład zgodnie z zasadami gramatyki słowiańskiej; dzisiaj piszą *segodnia* i dziś wymawiają *sevodni*[130].

Obserwacje Ludolfa na temat dwujęzyczności mieszkańców Państwa Moskiewskiego korespondują ze spostrzeżeniami badaczy idei i mentalności rosyjskiej o szczególnym statusie języka cerkiewnosłowiańskiego jako języka „objawionego i nieprzekładalnego", a tym samym nienaruszalnego[131]. Rozwój języka mówionego i piśmiennictwa w Państwie Moskiewskim był więc dwutorowy, równoległy; w początkowym okresie oba te systemy nie przecinały się. Dodatkowo rozwój języka literackiego w Państwie Moskiewskim stymulowany był z zewnątrz, czego przejawem jest jego zauważalny rozwój w okresie tzw. drugiego wpływu południowosłowiańskiego w XIV–XV wieku[132]. Powyższe uwagi znakomicie tłumaczą, czemu tak trudno jest wyróżnić zabytki języka cerkiewnosłowiańskiego redakcji rosyjskiej, np. w XIV–XV wieku. Praktyka językowa w Państwie Moskiewskim (istnienie *de facto* dwóch różnych, nieprzenikających się systemów – piśmiennictwa i praktyki mówionej) wpłynęła na praktykę badawczą: do korpusu dawnych tekstów języka rosyjskiego zalicza się teksty na podstawie argumentacji negatywnej: braku w nich cech fonetycznych, leksykalnych i innych języków białoruskiego i ukraińskiego.

W przypadku literackich języków białoruskiego i ukraińskiego (Nowogród, jak pisaliśmy wyżej, został zniszczony przez Księstwo Moskiewskie) proces był bardziej złożony – oba te narody samodzielnie wiekami wypracowywały normę pisaną, za wzór mając przykład języka cerkiewnosłowiańskiego. Być może wobec częściowego zrozumienia cerkiewszczyzny przez dawnych pisarzy myślano, że uda się wykształcić normę pisemną własnego języka przez nanoszenie jego cech do tekstu cerkiewnosłowiańskiego. Próby te podejmowane były już od XI wieku, ale widocznie nie w pełni satysfakcjonowały pisarzy. Od XIV stulecia spotyka się więc już zabytki w języku cerkiewnosłowiańskim, w których skrybowie odzwierciedlali nie tylko wybrane cechy fonetyczne czy morfologiczne, lecz także zamieszczali całe fragmenty (nawet kilka stronic) po „swojemu”. Należy tu mówić o świadomej działalności skryby, który do struktury języka cerkiewnosłowiańskiego wprowadzał normę rusko-ukraińską. Takie przykłady występują w Czetii z 1489 roku:

---

[130] „Но точно также как никто из русских не может писать или рассуждать по научным вопросам не пользуясь Славянским языком так и наоборот в домашних и интимных беседах нельзя никому обойтись средствами одного славянского языка, потому что названия большинства обычных вещей, употребляемых в повседневной жизни не встречаются в тех книгах, по каким научаются славянскому языку. Так у них и говорится, что разговаривать надо по-русски писать по-славянски. И большинство русских, чтобы не казаться неучами, пишут слова не так как произносят, а так как они должны писаться по правилам Славянской грамматики, напр. пишут сегодня (segodnia) а произносит сегодни (sevodni)" – Г.В. Лудольф, *Русская грамматика. Оксфорд, 1696*, Ленинград 1937, s. 114 (zob: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/83984-ludolf-g-v-russkaya-grammatika-oksford-1696-l-1937-materialy-i-issledovaniya-po-istorii-russkogo-yazyka-1#mode/inspect/page/126/zoom/5).

[131] Por. *Mentalność rosyjska. Słownik*, red. A. Lazari, Katowice 1995, s. 114–115, por. też: J. Getka, *U progu modernizacji*, op. cit., s. 36.

[132] Por. Н. Толстой, *Церковнославянский и русский…*, op. cit., s. 72–87, 75. Tak zwana trzecia fala wpływów południowosłowiańskich była już zupełnie innym zjawiskiem, ponieważ dotyczyła wpływów ze strony południowej Rusi – Kijowa, nie zaś południowej Słowiańszczyzny – Bałkanów.

> Сл(в)о на рож(с)тво прѣ̃ст҃ыѩ. вл(д)чца нашеѩ б҃ца приснод҃вы м҃рїѩ (13 v.–19 v.): ставши по(д) дрѣвомъ дїафиною. начала плачущи молити(с)… оузрѣла на дрѣве гнездо птичеє. и почала силно плакатисѧ. а рєкучи. оувы мнѣ бѣднои… охъ мнѣ бѣднои. кому сѧ могоу ровнати. птица(м) ли. но и тыи гнѣзда вьють. и дѣтки плодѧть. о бѣда мнѣ wканнои грѣшнои (15);
> а какъ исполнилосѧ .Ѳ҃. м(с)цеи. родила ан҃на. оуспытала бабы. рекүчи. што єсми родила. и она рекла. жѣньскии полъ. и повивши баба. ст҃үю преч(с)тую д҃вицю. положила оу легалници. и ка(к) исполнилисѧ дениє // очистиласѧ ан҃на. дала сесець свои w(т) персеи ст҃ои д҃віци. и нарекли имѧ. єє ст҃ои мл(с)ти мрїѧ. и почала ст҃аѩ девица рости д҃ньѩ wто д҃нѧ (16–16 v.)[133].

Właśnie to, że już od XIV wieku w źródłach znaleźć można stosunkowo dużo zapisów z wyraźnymi śladami dialektów lokalnych, dało podstawy do tezy, że początek narodowych języków literackich białoruskiego i ukraińskiego należy sytuować dopiero w XIV stuleciu. Teorie te zostały rozpropagowane w okresie sowieckim, a następnie były bezkrytycznie powtarzane również przez historyków języka z Ukrainy[134] i Białorusi[135]. Wcześniej – zgodnie z opisaną przez nas manipulacją nauki rosyjskiej – miał trwać wspólny okres staroruski z językiem literackim i pisanym wspólnym dla Słowian wschodnich[136]. Język ten – w dużej mierze cerkiewnosłowiański – uznawany jest w nauce rosyjskiej za początki nieprzerwanego rozwoju literackiego języka rosyjskiego; w tym ujęciu – koło się zamyka.

---

[133] В. Німчук, *Українська Четья 1489 року*, Житомир 2015, s. 27.

[134] *Курс історії української літературної мови*, op. cit., s. 14; П. Плющ, *Історія української літературної мови*, op. cit., s. 135.

[135] Б. Плотнікаў, Л. Антанюк, *Беларуская мова…*, op. cit., s. 55–56.

[136] А. Кожин, *Литературный язык Киевской Руси*, op. cit., s. 6; А. Горшков, *Теория и история русского литературного языка*, Москва 1984, s. 57.

4. W poszukiwaniu normy: cechy języka ukraińskiego w najstarszych zabytkach cerkiewnosłowiańskich redakcji rusko-ukraińskiej

W językoznawstwie historycznym ugruntowane jest stwierdzenie, że na podstawie cech fonetycznych i morfologicznych odzwierciedlonych w zabytkach z obszaru wschodniosłowiańskiego od XIV wieku możliwe jest określenie przynależności językowej dzieła. Mimo pewnej liczby wspólnych ukraińsko-białoruskich cech dla tekstów białoruskich charakterystyczne są: zmieszanie ѣ oraz е: у вєрє; twardość ц: конецъ, палецъ; zmieszanie ч – ц: поцекать, оцищать; obecność przymiotnikowej, zaimkowej, liczebnikowej końcówki -ие: малые, великие, первые i in.[137]; dla ukraińskich: zmieszanie ы – і, co doprowadziło do zlania się е z и; przypadki zapisu у w miejscu dowolnego о, nie tylko w sylabie nowozamkniętej; przypadki „ikania" na miejscu dawnej *ě (niezależnie od pozycji) oraz *е w sylabie nowozamkniętej (nowy jać); odzwierciedlanie miękkiej wymowy р, ц oraz spółgłosek szczelinowych; infinitiwy zakończone na -ти; zapisy syntaktycznych form czasu przyszłego (ходитиму) itd.[138].

Cechy te jednak nie pojawiły się w tekstach XIV wieku znikąd – można je znaleźć w tekstach ukraińskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego z XI wieku, a więc, jakkolwiek paradoksalnie to zabrzmi, mogą one nadawać się do badań nad kształtowaniem się norm ukraińskiego języka literackiego. Próby odzwierciedlenia miejscowej rodzimej wymowy, podejmowane przez najdawniejszych skrybów, unaoczniły ówczesne możliwości, potencjał rozwoju pisma i – być może – stały się impulsem do późniejszego, śmielszego wdrażania cech własnego języka w piśmie.

---

[137] У. Анічэнка, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, s. 22.

[138] В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.*, Житомир 2006, s. 336.

Na to, że teksty cerkiewnosłowiańskie z XI wieku odzwierciedlają cechy języka ukraińskiego, zwracali uwagę badacze[139]. Obecnie jednak zwiększona dostępność do źródeł (wydania faksymilowe, zdigitalizowane kopie tekstów z XI wieku, otwarcie archiwów dla pracy z oryginałami) umożliwiają rewizję „dogmatów slawistyki” i wyjście poza krąg powtarzanych dawnych ustaleń.

Przykłady te znajdowano przede wszystkim na poziomie fonetyki, rzadziej na poziomie morfologicznym czy leksykalnym. W kontekście „słabo odzwierciedlonej leksyki” szczególnie mocno chcemy zaakcentować, że rosyjskie słowniki historyczne i etymologiczne (np. *Słownik języka staroruskiego* Izmaiła Sreznewskiego, *Słownik języka rosyjskiego XI–XVI wieku*, *Słownik języka staroruskiego XI–XIV w.*, *Etymologiczny słownik jezyków słowiańskich. Prasłowiańska baza*[140]) zawierają setki leksemów datowanych na XI–XII wiek, a ilustrowanych jedynie przykładami z zabytków pochodzących z ziem ukraińskich (kijowskiej i halicko-wołyńskiej) i nowogrodzkiej, a od XIII stulecia z piśmiennictwa białoruskiego. Dla przykładu: w wydawanym od lat 70. XX wieku przez Rosyjską Akademię Nauk *Słowniku etymologicznym języków słowiańskich…* na potwierdzenie dawności wybranych leksemów podawane są egzemplifikacje reprezentujące różne języki słowiańskie. Zarazem jednak leksemy pochodzące z zabytków białoruskich i ukraińskich podane są ze skrótem staroruski (w zasadzie starorosyjski): др.русск. W wykazie skrótów języków i dialektów nie występują określenia typu: st.ukr. czy st.błrus. Dodatkowo, co również warte podkreślenia, w słownikach rosyjskich przykłady do haseł słownikowych zaczerpnięte z piśmiennictwa rosyjskiego pochodzą zazwyczaj dopiero z XV–XVI wieku. Nie odnaleźliśmy żadnego hasła słownikowego, w których byłoby na odwrót – tj. starszymi chronologicznie byłyby źródła moskiewskie. Oznacza to, że **gdybyśmy chcieli konstruować słownik najstarszego języka rosyjskiego (nawet z leksyką cerkiewnosłowiańską) w oparciu o materiał źródłowy powstały na ziemiach Państwa Moskiewskiego, nie mielibyśmy podstaw do sytuowania go przed XIV wiekiem**. Problem ten szczegółowo opiszemy w części związanej z analizą leksyki zabytków.

Zarazem uczciwość badawcza nakazuje nam podkreślić, że na postawie analizy tekstów ruskich-ukraińskich z XI–XIV stulecia nie jest możliwe zarysowanie pełnego obrazu konsekwentnie sformułowanej normy ortograficznej XI wieku, nie jest to więc naszym celem. Zwracamy uwagę na cechy dialektalne, które z czasem złożyły się na pewne tendencje ortograficzne w tekstach cerkiewnosłowiańskich, a które następnie legły też u podstaw normy literackiego języka ukraińskiego. Są one również obecne we współczesnych dialektach języka ukraińskiego. Pozwoli to zweryfikować przydatność tekstów cerkiewnosłowiańskich do analizy procesu kształtowania się normy literackiej języka ukraińskiego. Zgodnie z naszą tezą pojawienie się cechy językowej i wzrost liczby jej utrwaleń w piśmie w następnych stuleciach świadczy o dążeniach skrybów do stworzenia normy zapisu języka ojczystego.

---

[139] А. Крымскій, *Украинская граматика…*, op. cit. t. 1, s. 83–210; П. Бузук, *Про мову найдавнішої української євангелії*, op. cit., s. 4–27; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 65–329; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit.; В. Німчук, *Походження української мови*, op. cit., s. 351–468; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, op. cit.

[140] И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, Москва 1989; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, op. cit.; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, op. cit.; *Этимологúческий словáрь слaвя́нских языкóв. Праславя́нский лексúческий фонд*, wyd. 1–42, t. 1–32: red. О.Н. Трубачев, t. 33–40: А.Ф. Журавлев, t. 41–42: Ж.Ж. Варбот, Москва 1974–2021.

Przypominamy, że analizujemy tylko teksty zachowane w oryginale, których czas (XI–XIV wiek) i miejsce (Kijów, ziemia halicka, Wołyń) powstania nie budzą w slawistyce wątpliwości. Oprócz cerkiewnosłowiańskich kontekstowo załączamy dostępne przykłady z graffiti soboru św. Zofii w Kijowie, które datowane są na XI–XIII wiek, a także z różnych przedmiotów. Prezentowane materiały ze źródeł pomogą lepiej zrozumieć oddziaływanie, zasięg wybranych zjawisk, a także powszechność omawianych procesów normotwórczych nie tylko w piśmiennictwie w języku cerkiewnosłowiańskim, ale i poza nim.

4.1. FONETYKA

4.1.1. ZAZNACZONE W ZABYTKACH CECHY FONETYCZNE, KTÓRE LEGŁY U PODSTAW UKRAIŃSKIEJ NORMY JĘZYKOWEJ

4.1.1.1. WOKALIZM

4.1.1.1.1. Pełnogłos

Pełnogłos, choć jest to zjawisko charakterystyczne także dla języka białoruskiego i idiomu nowogrodzkiego (w okresie funkcjonowania Nowogrodu jako odrębnej struktury językowej, przed zniszczeniem i przejęciem tradycji nowogrodzkiej przez Moskwę), najdobitniej, a zarazem najbardziej konsekwentnie ujawnia się w zabytkach ukraińskich. Połączenia pełnogłosowe w miejscu dawnych *-tert-, *-telt-, *-tort-, *-tolt- są obecnie normą literackiego języka ukraińskiego. W języku rosyjskim obok połączeń pełnogłosowych występują liczne połączenia nieodzwierciedlające zjawiska, co jest typowe dla języka cerkiewnosłowiańskiego. Na tej podstawie można wysnuć wniosek: związki pełnogłosowe pojawiły się w języku rosyjskim pod wpływem tradycji piśmiennictwa kijowskiego (ukraińskiego) i nowogrodzkiego. Wraz z pojawieniem się na obszarze Moskwy piśmiennictwa z Rusi Kijowskiej czy Nowogrodu tam również zaczęły występować konkretne wzorce zapisu cech fonetycznych języka. **Dochodziło w ten sposób do krzyżowania się odrębnych, niezależnych systemów językowych i przejmowania przez kształtujący się język rosyjski wzorców fonetycznych języka ukraińskiego**. W ten sposób pojawienie się pełnogłosu w języku rosyjskim tłumaczy ukraiński lingwista Juryj Caruk:

> Nawet jeśli część takich formacji [pisownia pełnosamogłoskowa – J.G., W.M.] języka rosyjskiego powstała pod wpływem cerkiewnosłowiańskim, to w dalszym ciągu wydaje się prawdopodobne, że i tu mamy do czynienia z typowym dla języka słowiańskiego zjawiskiem mieszania, krzyżowania dwóch odrębnych, niezależnych systemów językowych, a dokładniej wraz z rozprzestrzenianiem się wzorców fonetycznych języka ukraińskiego na język rosyjski[141].

Związki pełnogłosowe są poświadczone w ukraińskich zabytkach z XI wieku.

XI wiek
Ew.Ostr. 1056–1057: перегънѫвъ 294v., володимиръ … володимира 294v., въ новѣгородѣ 294v.;
Izb. 1073: вереди 35v., вередиши 38, короставыимъ 49v., полонꙿ 63v., въ полонѣ 63v., полоньникъ 67v., пор°сѧте 251, серебро 162, черепл’ꙗ[142];
Izb. 1076: обороනивъши 33v., вереда 63, соромѧживоу бъıти 102, законъ хоронити 103, боротисѧ 107, норовоу 102, доброноровиѥ 103v., борошьнъмь 150v., морозъ 157, золотъмь 271;
Ew.Arch. 1092: берегоу 31v., оумерети 95, жеребиꙗ 108, беремꙗ 139v.;
D.Ant. XI: черес 21, серебро 24, серебра … серебра 30;
Ew.Tur. XI: серебро 3v., 4v.;
P.Czud. XI: иштерева – иштерева матерыгѧ 97;
Słowo GT. XI: воротитъ сѧ[143].

Podobne zapisy przenikały do innych tekstów, w Pateryku Synajskim np. mamy: стороньникъ, оборотити, оумерети[144], толочи[145]. O tworzącej się normie piśmiennictwa z tendencją zapisu języka ludowego świadczą też graffiti na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie z XI wieku typu: бѣлогородьскыи[146]. Zadają one kłam tezom slawistycznym wskazującym na istnienie dwóch tradycji piśmiennictwa: ukraińskiego – dawnego (staroukraińskiego) – i nowego – współczesnego języka ukraińskiego utworzonego na bazie tradycji ludowej. **W rzeczywistości bowiem proces tworzenia się normy języka ukraińskiego polegał na konfrontacji elementów języka mówionego i zasad piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego – w różnych okresach różne elementy zyskiwały przewagę, tak aby w ostatecznym rozrachunku doprowadzić do ukształtowania się języka literackiego w kształcie, jaki znamy z twórczości Kotlarewskiego, później Szewczenki czy Franki.**

---

[141] „Навіть якщо частина таких утворень російської мови виникла під впливом церковнослов’янської, все ж виглядає цілком ймовірним, що тут маємо справу також із типовим для слов’янських мов явищем змішування, перетину двох окремих самостійних лінгвістичних систем, конкретніше – з поширенням фонетичних взірців української мови на російську” – О. Царук, *Українська мова серед інших слов’янських*, op. cit., s. 133.

[142] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 130.

[143] Ibidem.

[144] Odnośnie do obecności pełnogłosu w formach: умерети, жерети itp. – zob. ibidem, s. 134–135.

[145] Ibidem, s. 130.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: вьсеволожю … володимирю … новъгородьскоуомоу … города 213;
Ew.Hal. 1144: серебрьныкъ 58v., о жеребѧти 68, половъı 6, половелъ 29, солона 91v., жерети 3v., оумерети 2v.;
Ew.Dob. 1164: полокахоу 109v., оумеретвьꙗ 254;
Apost.Kryst. XII: волокоша 4, молока 141, ѿ молока 152, молоцѣ 264v., деревьнихъ 256, оумерети 110, 182v.;
Ew.Hal-Woł. XII: полотьна 43v.; створи черeжѣньѥ велико 99v.; смотритє воронъ 113v.; ѡ̈ жеребець 145;
Ż.N.: въ черево … ѡморочи 6, посередѣ 12v., голодомь 15, оумерети 15, норови 26v., серебро 23; оумерети 15, пожерети 24v.;
Ż.T.S. XII: посередѣ 125v., 136v., боронѧщемъ 126v., незагорожено 131;
S.Chut. XII: перенос … по переносѣ 3v., переноснаꙗ 10;
S.Usp. XII–XIII: володимироу 8, всеволода 8v., золото 9v., позолотивъ 24, волость 16, дъвѣма колодама 15, на головѣ 20v., оболость 24, паволокъı 25v., забороломъ 25v., новѣгородѣ 8v., въıшегородоу 10v., въıшегородѣ 19v., городъ 17, сѧ воротилъ 10v., сторонѣ 16v., огородьникомъ 21, дорогобоужѣ 21v., смородьнъıꙗ 281v., простерети 9v., перенесли 24, передъ 13, берестию 15v., въ деревꙗнѣ 20v., въ переꙗславськаꙗ оболость 24, серебръмь и золотъмь 24v., чересла 76v., чересъ 129v., берегли 272v. itd.;
U.Stud. XII: вологъı 243, перелєтѣти 261, на стороноу 261, hiperpoprawny zapis: пороздьноѣ – пороздьноѣ неⷣ 213.

Z XII wieku zachowało się więcej zapisów odzwierciedlających połączenia pełnogłosowe poza piśmiennictwem, co świadczy o ich umacnianiu się w uzusie pisanym, por. graffiti na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie z 1104 roku:

---

[146] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 104.

володимиръ[147];zapisy na ścianach soboru o kupnie ziemi Bojana (datowany na okres między 1086 i 1107) передъ[148], inne graffiti na ścianach sobotu św. Zofii z pierwszej połowy XII wieku: молодѣвичь[149], zapis z cerkwi św. Michała z XII wieku: золотникъ[150]. Można tu wymienić również napisy na czarze czernihowskiego księcia Wołodymyra Dawydowycza (przed 1151 rokiem) володимирова, здоровье[151], a także w gramocie Mścisława, z około 1130 roku: володимиръ, всеволодоу, серебрьно, серебра[152] czy w Zbiorze Troickim z końca XII i początku XIII wieku: мережю 16v., въ паволоцѣ 11v., велеса 30.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: полокахоу мрѣжа 22, полонени боудꙋть 65, съволокъше 51 v.;
Ew.Euz. 1283: сволокоше 101, простороне врата 115v., череды 136, на передѣ 136;
P.Nik.Czar. XIII: оуховолокъ 66, соломою 89v., поволокъ 90v.;
P.E.Syr. 1280: соломою 89v., поволокъ 90v.;
Ew.Orsz. XIII: колода … кладоу 5.

Dla porównania można przytoczyć zapis z soboru św. Zofii w Kijowie, datowane na początek XIII wieku: ѿ ворога[153] oraz zapis (autograf) Hioba z około 1268 roku: чересъ, володимѣра[154].

XIV wiek

Okt.Wied. III XIV: стережаху 52, ворогъ 108, перенесиньеѥ 171, 176v., мⷭ҇ць березозѡлъ 175; здоровъ 271;
Ew.Ławr. XIV: полотъна 97, воронъ 201, середѣ 335, перенесѣньѥ 362, возми деревꙿц (tu: деревьце) 143;
Ps.Łuc. 1384: перед лицемь 43v.;
Ps.Kij. 1397: передъ нимь 195.

---

[147] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела*, Київ 2014, s. 149.

[148] Ibidem, s. 151.

[149] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, t. IV, *Приділ архангела Михаїла*, Київ 2015, s. 120.

[150] В. Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви (середина XII – початок XVIII ст.)*, Київ 2021, s. 207.

[151] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 172.

[152] Ibidem, s. 172.

[153] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (X – початок XVIII ст.)*, t. IV, Київ 2015, s. 110.

[154] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 291.

Tego typu zapisy występują również np. w *Heksaemeronie* (sześciodzienniku) Jana, egzarchy bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: волоса … дерева … переже … берегъ … головъı[155].

4.1.1.1.2. Drugi pełnogłos

Zjawisko tzw. drugiego pełnogłosu jest cechą piśmiennictwa ukraińskiego, białoruskiego i nowogrodzkiego XII–XIII wieku (w literaturze ukrainistycznej pisze o nim m.in. Ołeksandr Potebnia[156]). Polega ono na występowaniu połączeń pełnogłosowych -oro-, -olo-, -ere-, -ele w miejscu dawnych połączeń *-ъr-, *-ъl-, *-ьr-, *-ьl- (*-ър-, *-ъл-, *-ьр-, *-ьл-), gdzie spodziewanym efetem zmian fonetycznych byłyby kombinacje dźwiękowe typu: -or, -ol, -er, -el (-ор, -ол, -ер, -ел). W tekstach z XII–XIII wieku w wymienionych pozycjach w pełni wokalizowane związki pełnosamogłoskowe pojawiały się nie zawsze, występowały raczej różne kombinacje typu: -orъ-, -olь-, -erь-, -ьre-, -ьrь- (-оръ-, -оль-, -ерь-, -ьре-, -ьрь-). Drugi pełnogłos rozwinął się, gdy połączenia [ъr], [ъl], [ьr], [ьl] ([ър], [ъл], [ьр], [ьл]) znajdowały się przed spółgłoskami, po których następowała samogłoska zredukowana w słabej pozycji. Współcześnie w języku ukraińskim słów odzwierciedlających to zjawisko jest niewiele, por: терен (w znaczeniu ‘tarnina’), толок (‘tłoka’ – rodzaj pomocy sąsiedzkiej), ополонка колобаня (‘grząskie miejsce’), ale w najdawniejszym piśmiennictwie ukraińskim zapisy tego typu były powszechne.

XI wiek

Ew.Ostr. 1056–1057: бьрьвьно 59v., зьрьноу 237, вьрьхѫ 141; скърьбъı 50v., мълъва 198, дълъжьнъı 155, дългъı 275;
Izb. 1073: жьрьти 160v.;
Izb. 1076: мьрьтва 115, вьрьстъı 267v., пьрьси 229;
D.Ant. XI: пьрьвѣѥ 11, възорокомь 246;
Słowo GT. XI: жьрьцѧ 88v.;
P.Czud. XI: жьрьцемь 22;
P.Bycz. XI: дьрьжавьна 7, въ дълъготоу 7;
Min.Dub. XI: обълъклъ сꙗ 3v., одьрьжимоую 14, дьрьзновениѥмь 15.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: жьрьчьскъıимъ 34; жьрьць 198v.;

---

[155] Ibidem, s. 331–333.

[156] А. Потебня, *К истории звуков русского языка*, Воронеж 1876, s. 90.

Ew.Hal-Woł. XII: оумьреть 36v., 68, 161v., жьрьчьскамъ 37, жьрець 103v., съмерьтью 58, перьвъıи 68, сотьреть и 124v., ѿверьжеши сѧ 175 i in., rzadziej ър: горъстью 86v. oraz ъл: гольскомъ 87;

Ew.Dob. 1164: въверьзѣтє 95v., волъкъ 245v., волъсви 253, молъньꙗ 201v., мълънии 203, дълъжъникомъ 275, толъкноувъшю 148, померькнѣть 201v.;

Ż.N.: съдьрьжю 4v., дьрьжа чашю 8v., ѡдьрьжимомъ 9, жьрьцемъ 22v.;

Ż.T.S. XII: въздьрьжаниѥ 40v., дьрьжѧ 140v., дьрьзни 146, дълъго 65v.;

S.Chut. XII: должноѥ 2, перьсть 5;

S.Usp. XII–XIII: мьрьтвьца 4, пьрьстию 4, вьрьхоу 87v., вьрьста 236, одьрьжащю сѧ 74, търъгъ 253, пълънъ 116, вълъкъ 117, 188v., мьрьтвии 189, волоны 197, дологъ 279, мълониꙗ 329, дьрьжати 252, чьрьвь 333, чьрьниць 231.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: толощи въ двьри 66 v., мѣроу доброу натолоченоу 27;

Ew.Euz. 1283: въверeжѣть 11, дерезаитє 38v., всѣдє верехоу 68v., перестомь 73v., черевленою 101; пьрьстѣнь 59v., вьрьхоу 96, помьрькошю 97v.; почерьпшеи 5, исперьва 26, перьвѣи 91, смерьтью 78v., черьвленоу 95, мерътвыи 117, жеръвтоу 260v.; оумолъчита 41, долъжникомъ 62;

Ew.Orsz. XIII: тълъкноувъшю 66v.(1), толощи въ двьри 69(1), помьрькнеть 99v.(1), призва вълъхвы 130 v.

Aby poszerzyć perspektywę, warto przytoczyć formę z Żywota św. Sawy z XIII wieku: череплема[157].

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: да оумолокнета 134 (por. Ew.Dob. 1164: оумолъкнѣта), скоропию (powinno być: скорпию) 194;

Ps.Kij. 1397: молонью 20v., молоньꙗ 105;

Ew.Łuck. XIV: перьвѣѥ 16, одерьжимъ 16v.

Zjawisko, które często było poświadczone w piśmiennictwie ukraińskim – a w związku z tym najpewniej stanowiło cechę dawnej wymowy ukraińskiej – z czasem stało się peryferyjnym. Zdecydowaliśmy o umieszczeniu charakterystyki drugiego pełnogłosu w tej części ze względu na fakt, że świadectwa tego zjawiska zachowały się w języku ukraińskim do dziś w formie konkretnych leksemów.

---

[157] Ibidem, s. 312.

4.1.1.1.3. Nagłosowe ro-, lo- (ро-, ло-) powstałe z dawnych *ort-, *olt-

W piśmiennictwie ukraińskim już od XI wieku spotkać można zapisy nagłosowych ro-, lo- (ро-, ло-) powstałych z dawnych *ort-, *olt (робота – robota, розбійник – rozbójnik, розум – rozum, лoкiть – łokieć), które legły u podstaw normy języka ukraińskiego.

XI wiek
Ew.Reim. XI: ростѧше – отроча же ростѧше 6v.б (por. w E.Ostr 1056–1056: отроча же растѣаше 265v.);
Izb. 1073: розумѣти 126, розоумъ 240, розбоиникъ 212, робъ 241, локътъ 266, лодиꙗ, роли (w znaczeniu: ‘roli’)[158];
D.Ant. XI: розгнѣваѭть 187, роботꙑ 188.

Sygnalizowaną tendencję pisarze zaczerpnęli z wymowy własnej (zjawisko to można analogicznie do opisów ortografii ukraińskiej XIX wieku nazwać „tradycją ludową” piśmiennictwa starokijowskiego). Świadczą o tym zapisy ścienne w soborze św. Zofii, np. na temat gromu z 3 marca 1052 roku: розъгрьмел (сѧ)[159].

XII wiek
Ż.T.S. XII: розгънаша 74, розглꙗдаѥмъ 112v., росхрьптавъ сꙗ 129; лодиною 58v.;
S.Usp. XII–XIII: ростꙗше 27, локти 144;
Apost.Kryst. XII: роженъ, лони[160].

XIII wiek
Ew.Bucz. XII–XIII: локоть ѥдинъ 47 v.;
P.E.Syr. 1280: нерозумнꙑи 3.

Tego typu zapisy są częste w dawnym piśmiennictwie kijowskim, por. розбити в *Pouczeniu Włodzimierza Monomacha* (Срезн.: t. III, 147), розвѧзати w *Ruskiej Prawdzie* (Срезн.: t. III, 150) czy w Zbiorze Troickim z końca XII i początku XIII wieku: на розоумиѥ (Zb.Troic.: 41).

XIV wiek
Ew.Ławr. XIV: локоть 201.

---

[158] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 129.
[159] С. Висоцький, *Київська писемна школа X–XII ст.*, Львів–Київ–Нью-Йорк 1998, s. 134.
[160] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., 129.

W *Powieści lat minionych* według Latopisu Ławrientiewskiego zjawisko odzwierciedlone jest np. w formie: робота (Срезн.: t. III, 126); розглѧда (w znaczeniu ‘ogląd’; Срезн.: t. III, 151), роздумати, роздумъıвати (Срезн.: t. III, 153), розумъ (Срезн.: t. III, 160), розѣхатисѧ (Срезн.: t. III, 161), a w *Żywocie Teodora Studyty* розглѧдати (Срезн.: t. III, 151).

4.1.1.1.4. Przejawy ukraińskiego ikawizmu

4.1.1.1.4.1. Realizacja dawnego *ě (jać)

Obecnie jedną z najbardziej charakterystycznych cech fonetycznych języka ukraińskiego wyróżniającą go spośród języków słowiańskich jest refleksja *ě, *e, *o > [i], co w slawistyce nazywane jest „ikawizmem”.

W języku ukraińskim etymologiczne *ě dawało różne refleksy. Normą języka literackiego jest realizacja [i] niezależnie od pozycji w wyrazie[161]. Znacznie bardziej złożony obraz refleksacji dawnego *ě występuje w ukraińskich dialektach: np. w dialektach poleskich (północnoukraińskich) zaświadczonych jest wiele innych realizacji poza [i]. W pozycji akcentowanej: **и** – ’ричка, ’билиї; **ê** – л’êс, пр’іст’рêт, мо’йê ’рук’і; **ê** ze wstawnym **й** po wargowych – в’йêра, тоб’йê; **ie** – д’іед, **иe** – ’риечка. W pozycji akcentowanej zazwyczaj **e** – де’док, бе’да, вед’ро[162].

XI wiek

Już w najstarszych tekstach pisanych znajdujemy odzwierciedlenie tego zjawiska. Jeśli jednak wcześniejsi badacze historii języka mogli wskazać pojedyncze przypadki zapisów tego typu form w XI–XII wieku (por. np. badania Mychajła Żowtobrjucha[163] czy Jurija Szewelowa[164]), to przeprowadzona przez nas ponowna szczegółowa analiza rękopisów kijowskich pozwala stwierdzić, że tego typu zapisów (stosowanie grafemu и w miejscu oczekiwanego ѣ i odwrotnie: grafemu ѣ tam, gdzie tradycja piśmiennicza wymagała и) nie należy kwalifikować jako zwykłe błędy:

---

[161] Por. Е. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие…*, op. cit., s. 48; Ф. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1979, s. 175; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 270; *Сучасна українська літературна мова*, red. А. Грищенко, Київ 1993, s. 49; М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматика української мови*, Київ 1980, s. 87.

[162] *Атлас української мови* у 3-х т., red. І.Г. Матвіяс, t. I: Київ 1984, s. 3–10; t. III. cz. III: Київ 2001, s. 62–63.

[163] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 239.

[164] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 260.

Ew.Ostr. 1056–1057: видитє zamiast вѣдитє 146, вѣдѣ zamiast видѣ 289v.;

Izb. 1073: ниции 5, въ вѣри 17v., посминꙗвъсѧ 115, нимаꙗ 142, видыи 149, исцили 162, оутишениѩ 199v., разоуминиѥ 264, zmieszanie ѣ = и: въ кѡнъстаньтини градѣ … въ кѡнстантинѣ градѣ 23, о положенѣи … о извьр҆жении 24;

Izb. 1076: въ мироу (por. ukr. помірно) 237v., ѥи – волю ѥи творита 111, нє косноутьсѧ ѥи 245; zmieszanie ѣ = и: истиньнѣ писаниꙗ 2, излѣю 84, występowanie и w miejscu ѣ: нє оплитати сѧ 103;

Warto porównać też zapisy w innej redakcji tekstu, Izb. 1073 – оплѣтаꙗ czy w Pandektach Nikona z Czarnej Góry – оплѣтати сѧ (Срезн.: t. II, 684–685);

Ew.Arch. 1092: ꙗви (przysłówek) 98, о сп҃си 126v., двѣ ризи 151v., видивъшє жє народи 32, оудобиѥ 79v. – оудобѣѥ 41v.; zmieszanie ѣ = и: прѣобращєши 24, прѣстоупль 28 – пристоупль 29v.;

D.Ant. XI: виꙗли – халдѣискыꙗ виꙗли (tu z: вѣꙗти) 2, zmieszanie ѣ = и – изволєнѣє 33, казаниє … нєказанѣѥмь 88;

Słowo GT. XI: съ стины 6v., zmieszanie ѣ = и: строинѣѥ 95v., por. w innym miejscu: ꙗвлѥниѥ 95v., досєлѣ 34 – досєли 263;

Ew.Tur. XI: видать – видать гласъ єго 1, w którym rdzenne и < ѣ, porównaj zapisy: вѣдать w Ew.Ostr. 1056–1057: 35v.;

Min.Dub. XI: zmieszanie ѣ = и: въ мѫчѥницѣ 3v., коньчьнѣꙗ 6, прѣвѣдѣниє, w innymi miejscu: привидѣниє / отъ ношти нєвѣдѣниꙗ прѣвѣдѣниє обрѣтохомъ 8;

P.Bycz. XI: мъıшьци мои 1;

P.Czud. XI: крѣпьции 36v., zmieszanie ѣ = и – питиѥ … пѣтиѥ 82v., приложи 90v., прирєчє 157v., въсхотѣ 18v. (tryb rozkazujący), повєлѣ 84v. (tryb rozkazujący).

W słowach zapożyczonych, już u zarania ukraińskiej tradycji pisanej, zapisy końcówki, z tradycji greckiej zapisywanej jako gr. -ει-, zbiegły się z refleksem -ѣй-, który w związku z tym często jest przedstawiany graficznie jako -ий (por. np. ukraińskie imiona Musij, Andrij – Мусій, Андрій we współczesnym języku literackim). Taki sposób zapisu znany był w skryptorium kijowskim w XI wieku: мѡсии (Izb. 1073: 83), до моусиꙗ (Izb. 1073: 176), андриꙗ (Izb. 1073: 261v.), матѳиа (Izb. 1073: 262), мѡсиимъ (4), маттаѳиꙗ (P.Czud. XI: 17v.). Pisarz Ewangeliarza Reimskiego poprawił ѣ na и w formie imiesłowu przymiotnikowego (Acc. pl.) стоѩщѣ > стоѩщи (Ew.Reim. XI 16v.a-b). Korekta jest niemal niewidoczna na wydaniu faksymilnym tekstu, jest jednak wyraźnie zauważalna w oryginale.

Dla porównania można za Iwanem Ohijenko przytoczyć przykład z Psałterza Tołstojewskiego: възвистите[165].

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: zmieszanie ѣ = и – никотерыи 212v. – нѣкотерыи 21, никъгда 10v. – нѣкъгда 119;

Ew.Hal. 1144: въ попели[166], zmieszanie ѣ = и – о неповелѣнѣ 2, на кровѣ (por. Ew.Ostr. 1056–1057: въ крови 215) 161;

Ew.Dob. 1164: соль земли 43, podczas gdy w innych ruskich redakcjach przeważała końcówka -ѣ[167], zmieszanie ѣ = и: никто 3 – нѣкто 68, никоѥꙗ же 18v. – нѣкоꙗ же 130, о назаранѣнѣ 4, да прѣдѣть 91, ослѣпѣ очи ихъ 31v.;

Apost.Kryst. XII: о чади 255; zmieszanie ѣ = и: о помагании 53 – о подвизаньнѣи 223;

Ew.Hal-Woł. XII: свѣдитѣль 175, въ комьрѡзи 145v., изидають 143v., прѣидѣмъ 101; zmieszanie ѣ = и: пролѣѥтьсѧ 43v., 95v. – пролиетьсѧ 44; вашѣ нозѣ 172v.; пр҃рка ильѣ 220;

Ż.N.: побидилъ ѥси 9v.;

Ż.T.S. XII: имѣниѥ … имити 37, zmieszanie ѣ = и – помедьлѣвъ 155;

S.Chut. XII: призираꙗ 2v., ѥдинои чаши 7, съвѣдитѣльствомь 9, съвѣдительствова 12;

S.Usp. XII–XIII: zmieszanie ѣ = и: моисѣꙗ 250v. – мѡусию 178v., николи 10, 38, 125, 143, нѣколи 45v., 47v.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: въ коринѳи 158v., никто 192, свѣдители 184v., w tekście występują liczne przykłady zmieszania grafemów ѣ oraz и: порѣваꙗсѧ 129v., моцѣ твоѥи 150v., братьѣ 170, въ лици 241, въ лицѣ 288, невмѣстѣмаго 273, во ѡтечьствѣ 207, во ѡтечьствии 207v.;

P.Nik.Czar. XIII: оуспивъ – пѣниѥмь оуспивъ 63, послѣди 71v.;

Ew.Chełm. XIII: свѣдительствова … свѣдѣтельствоуѥте 7v., въ оутрии 6 – въ оутрѣи 10v.;

Ew.Orsz. XIII: соль земли 2, съвѣдитель 110, на съвѣдительство 26, 119v., свѣдительство 92, a także zmieszanie ѣ = и: на мосѣовѣ 100v., моиси 7v., 23v., 126v., голѣндоухы 139v. por. ten zapis w Ewangeliarzu Mścisława: голиндоухы 20v.;

---

[165] І. Огієнко, *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків…*, op. cit., s. 164.

[166] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 260.

[167] А. Шахматов, *Историческая морфология русского языка*, Москва 1957, s. 79.

Ew.Euz. 1283: во црⷭтві 39, свѣдитѣль 84, 92, свѣдитѣльство 2, 13v., 52, 64, чл҃къ никии 50v., на коупили 11, въ обитили 121v., заприти ѥмоу 39, пиниѥ 114v. zmieszanie ѣ = и: приже, tego typu zapisów jest bardzo wiele w tekście: придъ 54, придо 116v., прѣнеси 33, прѣлѣпит сѧ 39v., къ вдовицѣ 134, прѣ ѥлисѣи 134v. itd.

Te same zabiegi ortograficzne występują w zapisach datowanych na XII–XIII wiek na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: рабꙋ николи[168] czy w Pandektach Nikona Czarnogórca według spisu z początku XIII stulecia ze zbiorów Państwowego Muzeum w Jarosławiu: свѣдительствоꙋемы[169], въ манастырѣ … въ манастыри[170].

XIV wiek

ABib. XIV: видѣти 3v., видѣньѥ 3v., за невидѣньꙗ 36 (zamiast: вѣдѣти), по мирѣ (zamiast: мѣрѣ) 23, свѣдителѧ 27v., zmieszanie ѣ = и: вашѣ недостатки 24v.;

Ew.Put. XIV: свѣдитѣльство 1, во оутрий 5, zmieszanie ѣ = и: мойсѣй 5 – мойсий 7, тимофиꙗ 242, въ храмѣнѣ … въ храмїнѣ 211, дѣвици 248 – дѣвіцѣ 249 (Gen. sg.) i in.

Men.Ew.Hal. XIII–XIV: ст҃ои мч҃ница харитонꙑ 244v., ѥлисавети (Dat. sg.) – ѥлисавети же исполниса врѣмѧ родити 255, zmieszanie ѣ = и: вѣкѣнтьꙗ 246, dla porównania – zapis tej samej formy z Ewangeliarza Ławryszewskiego (Ew.Ławr. XIV): викѣнтьꙗ 235, придъ тобою 252;

Okt.Wied. III XIV: въсхътівъ 83v., ꙋсхотѣв бо 148, свѣдітѣльство 186, свирѧющимъ (por. ukr. звіряючим) 214v., онаньѣ ильѣ 165v.;

Ew.Ławr. XIV: на кꙋпили 20v., оꙋ притвори 31, злишьше 57, виситсꙗ 63, гришници 89v., заприти нак. сп. 92v., скоудилничи 151, z wyjątkową konsekwencją skryba pisze formy odzwierciedlające [i] w słowie свѣдитель i pochodnych 2, 5v., 12, 18 i in. W zabytku tym ujawniono również liczne przykłady zmieszania и = ѣ – смѣрисѧ 45v., на тысѧщѣ 73, к фарѣсѣѥмъ 110, оꙋ прѣтвъръ … оꙋ притворъ 149;

Ps.Łuc. 1384: стрѣлꙑ лоукавий 158, zmieszanie ѣ = и – сѣлѣ твоѥꙗ 63, о гⷭи … ѡ гⷭѣ 157;

M.Ks.Woł. XIV: д҃ши моѥи (<*mojejě) (Gen. sg.) 32, свой (<*svojě) поклониша главꙑ 41, свѣдительство 7, свѣдительствомь 71v., свѣдителѧ 99v.,

---

[168] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, t. IV, op. cit., s. 85.

[169] Za: К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века (юридические тексты)*, Москва 1998, s. 6.

[170] Ibidem, s. 7, 79.

zmieszanie ѣ = и – съ всими 66, со всѣми 71, о господѣ (Loc. sg. о господи) 1, на вечерѣ (Loc. sg.) – на вечери 6;
Ew.Łuck. XIV: миси (tu: мѣхи) 86, ники 152v., видꙗшє 103v.; садоукии 157v., макавии 256;
Ps.Kij. 1397: до … земли 3v., ис темници 195v., призовитє 207v., посреди 187, 189, 216.

Podobne refleksy zaświadcznone są również w Apostole z XIV wieku nr 40 (25): в києви, разви, присту, w Pandektach Nikona Czarnogórca z XIII wieku: ъ, види (aoryst, 3. sg.), видивъ, въ ꙗзъıцихъ, всимъ[171]; w Apostole z XIV wieku (Tołstojowskim): приобразуитесѧ, по мирѣ (мѣрѣ), zmieszanie и = ѣ: въ телесѣ, о словесѣ[172]; w Pandektach Nikona Czarnogórca (lata 90. XIV wieku): тѣрпити … терпиньи[173]; a także w piśmiennictwie o charakterze świeckim: свидци[174]. Warto dodać, że i-refleksy są szeroko reprezentowane również w piśmiennictwie nowogrodzkim, w tym w gramotach na korze brzozowej: съби, тоби, клить – nr 266 XIV wiek, рики, мни (tu: мьнѣ) – nr 99 XIV wiek, михи, диду, ихалы, надиисѧ – nr 354 XIV wiek, приихавь, сином, на гумни, при соби, в миру – nr 354 XIV wiek[175].

Występowanie równoległych form w piśmiennictwie nowogrodzkim (form własnych i z ewidentnymi wpływami ukraińskimi) świadczą wyraźnie o silnych kontaktach kulturowych i wpływach ruskiego południa na piśmiennictwo nowogrodzkie.

4.1.1.1.4.2. Ikawizm ukraiński. Realizacja *e (zjawisko tzw. nowego jać)

O ile pojawienie się nowego dźwięku [i] w miejscu dawnego jać (*ě > [i]) poświadczone jest już w najstarszych zabytkach pisanych języka ukraińskiego, tj. od XI wieku, to [i] w miejscu e (*e > [i]) notowane jest dopiero w zabytkach nieco późniejszych – od XII stulecia. W slawistyce historycznej pojawienie się tego zjawiska jest wiązane z zanikiem ultrakrótkich (zredukowanych) ь, ъ. Obecnie w języku ukraińskim normą jest użycie [i] w miejscu etymologicznego *e w sylabie nowozamkniętej. Mychajło Żowtobriuch i Jurij Szewelow najdawniejsze przejawy tego zjawiska datują na XII wiek[176]. Tymczasem najstarsze takie zapisy pochodzą z końca XI stulecia, a w analizowanych przez nas zabytkach z XII–XIV wieku są już setki takich przykładów.

---

[171] *Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. Опытъ изслѣдованія языка и текста славянского Апостола по рукописямъ XII– XV вв. Григорія Воскресенскаго*, Москва 1879, s. 135.

[172] Ibidem, s. 164.

[173] К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца…*, op. cit., s. 97.

[174] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 241.

[175] Za: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, op. cit., s. 48.

[176] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 197; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 389.

XI wiek

Jak zaobserwował rosyjski slawista Roman Kriwko, Psałterz Byczkowski nie jest dokładnie datowany – czas jego powstania sytuuje się między końcem XI a początkiem XII wieku. Badacz w pracy na temat południoworuskich (czyli ukraińskich) zapisów wskazuje w tym zabytku kilka z jawnym odzwierciedleniem zjawiska ikania w miejscu tzw. nowego jać: zapis ѣ w miejscu dawnego *e w sylabie nowozamkniętej: о сѣмь познахъ, по всѣи ꙁемли[177] і глаголѣть, оугаснѣть[178]. Kolejne badania Kriwki doprowadziły go do zidentyfikowania tego typu zapisów (por. np. глаголѣтьсѧ, о сѣмь, жидѣть, ꙁѣмноѥ, свѣдѣтельства, на нѣмьже, въскрьсновѣньѥ, словѣсьно, небѣсьскомъ, о нѣмьже, по сѣмьже[179]) w dwóch innych tekstach południoworuskich (*Kazania cerkiewne* i *Ewangeliarz kaznodziejski*) Konstantyna Bułgarskiego, których powstanie datowane jest w slawistyce między końcem XI a początkiem XIII wieku. Rosyjscy uczeni wskazują, że teksty te napisano w skryptorium kijowskim. Biorąc pod uwagę te fakty – czas (jeśli przyjąć początek wskazanych zakresów) i miejsce (Kijów) powstania zabytków – Krywko wysunął tezę, że zjawisko „nowego jać” należy datować nie na połowę XII, lecz na koniec wieku XI. Podobnie przesunął też datowanie zaniknięcia głosek zredukowanych (tzw. jerów).

Zakładając, że zjawiska na piśmie odzwierciedlone są nieco później, niż pojawiają się w wymowie, tezę Kriwki można uznać za wartą dalszego badania. Zauważmy, że i w analizowanych przez nas Digestach Antiocha czy Słowach Grzegorza Teologa datowanych na XI wiek można znaleźć podobne pojedyncze zapisy.

XI wiek

D.Ant. XI: боудѣмъ – довьльни боудѣмъ 37 (por. поимьни бѫдемъ 153), добродѣтѣльна 147, обоутѣль 152v.;
Słowo GT. XI: спасѣнїє 7v., аньгѣльскꙑꙗ – аньгѣльскꙑꙗ силꙑ 134.

Zarazem jednak mamy poważne wątpliwości co do miejsca powstania tych testów. Nie wydaje się, by zostały napisane w skryptorium kijowskim, gdyż stworzone w nim na pewno dokładnie datowane teksty (dwa Zbiory Świętosława, Ewangeliarze Mścisławski i Archangielski) nie odzwierciedlają żadnych przejawów „nowego jacia”. Zjawisko nie jest poświadczone również w późniejszych tekstach kijowskich (Ewangeliarzu Orszańskim z końca XIII wieku czy nawet w Psałterzu Kijowskim z 1397 roku), jest natomiast odzwierciedlone licznie we wszystkich tekstach halicko-wołyńskich od II połowy XII wieku.

---

[177] Р. Кривко, *Очерк языка…*, op. cit., s. 47.

[178] М. Тюренкова, *Языковая вариативность и текстологическая стратификация раннедревнерусской рукописи: древнейший список Учительного евангелия Константина, епископа Славянского*, Москва 2015, s. 23.

[179] Р. Кривко, *Очерк языка…*, op. cit., s. 52.

XII wiek

Ew.Hal. 1144: прѣдъ просвѣщѣньемь 69;

Ew.Hal-Woł. XII: шѣсть 8, 93v., шѣстью 6v., сѣмь 139v., ремѣнь 3, камѣнь 12v., 23v., перстѣнь 144v.; весѣлье 216, оучѣньѥ 17v., оучѣньꙗ 58, ѿ плиновѣньꙗ 26, помꙑшлѣньѧ 30, 56v., въ ѡставлѣнье 30v., прѣдъложѣньꙗ 49v., ѿ съложѣньꙗ 55, въскрѣшѣнью 68, ꙗвлѣньѥ 79; по нѣмь 43, 48, 50v., о нѣи 37v., въ вашѣмь 18v., в вашѣи 47, въ вашѣмь 127, въ моѥ̑мь 176v., твоѣмь 199v., въ своѣмь 77v. i in.;

Ew.Dob. 1164: камѣнь 14, 90, 157, ремѣнь 3v., мѣчь 50v., пѣщь 61, сѣдмь 74, шѣсть 145; възнесѣньѥ 32, знамѣньѥ 56v., камѣньѥ 25v., корѣньѥ 58, зѣльѥ 60v.; дѣлатѣль 49, оучитѣль 50; въ нѣмь 6, 22v., по нѣмь 48, 58, о сѣмь 24, на сѣмь 76, въ всѣмь 215, въ нѣи 78v., на нѣи 109, по всѣи 80; боудѣть (3 os. sg.) 22v., 31, въздвигнѣть (3 os. sg.) 55v., възмѣть (3 os. sg.) 7, 67v., достанѣть (3 os. sg.) 105 i in.;

Apost.Kryst. XII: за моудѣньꙗ 32v. (w którym ѣ występuje w miejscu ь, por. моудьнъ);

S.Chut. XII: хвалѣниꙗ 3, смѣрѣниꙗ 3, о сѣмь 3v., 12v., ѡтокръвѣниѥ 3v., словѣсноую 3v., ѡброучѣниѥ 4v., славословлѣниѥ 4v., самѣмь 5v., твоѣмь 5v., трид҃нѣвноѥ погребѣниѥ 6v., въ зѣмныхъ 7v., гоубитѣльства 8v., во смѣрѣнии 12, прѣдложѣниѥ 12v., о нашѣмь 12v., по перенесѣнии 14, възношѣниѥ 14v. i in.;

Ż.N.: боудѣть ѥмоу (3 os sg.) 15v., 16v., жидѣть (3 os. sg.) 2, начнѣть (3 os. sg.) 4, 12 камѣниѥ … камѣнь 28, знамѣниѥ 28v., пламѣнь 30, въ бѣздьнѣ 31v., i in.;

Ż.T.S. XII: немꙗтѣжьноу 33v., степѣнь 35, весѣлиѥ 42, степѣнь 35, вѣщь 46, 56v., мѣчь 113v., корѣнь 62v., камѣнь 144, съмотрѣниѥ 60v., плетѣниѥмь 100v., погребѣниѥ 150, зѣмьнѣи 51v., прикосновѣньно 109v., сѣмь 51, 59v., изберѣть (3 os. sg.) 121, наведѣть (3 os. sg.) 140, п[р]инесѣть (3 os. sg.) 161v. i in.

Zapis odzwierciedlający „nowe jać” występuje również w zapisie na białoruskim artefakcie kulturowym – krzyżu Eufrozyny Połockiej z 1161 roku: камѣньѥ, иꙁнесѣть[180]. Może to wskazywać na występowanie swoistej tradycji ortograficznej stosowanej daleko poza granicami Rusi-Ukrainy, co mogło przejawiać się w tego typu zapisach. W pełni możliwym jest także, że do przygotowania inskrypcji zaproszono właśnie Rusinów-Ukraińców.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: камѣнь 5, 71, 105 v., 109 v., 115 v., сѣмь 16 v., шѣсть 59 v., мѣчьнъімь 65; съгрѣшѣниꙗ 3 v., хоулѣниꙗ 3 v., оставлѣниꙗ 3 v., камѣниѥмь 7 v., въ рожѣнии 11, ꙁнамѣниѥ 13; прѣдатѣль 24 v., дѣлатѣль 36, строитѣль 48, тѧжатѣль 77 v., ѿ житѣль 86; по нѣмь 2, 8, о нѣмь 3 v., 11, 28, въ нѣмь 5, 36 v., въ пламени сѣмь 38, всѣмь срⷣцемь и всѣмь раꙁоумомь 80 v., въ родѣ сѣмь 102 i in.;

Ew.Chełm. XIII: ѡ нѣмь 5, на нѣи 70, оучитѣль 6v., дѣлатѣль 25, на ꙁнамѣньꙗ 8, шѣсть по ѡчищѣнию 8v., въскрѣшѣньѥ 9v., ѿпоущѣниѥ 69v.;

P.Nik.Czar. XIII: камѣнь 66v., корѣнь 71, ꙁѣлиѥ 71v., вѣщь 72v., ѡдѣжь 89; ѿ въкоушѣниꙗ 54v., поставлѣниꙗ 55, възѡбражѣньꙗ 55, неоуправлѣниѥ 57, оумилѣниѥ 59, до ѿпоущѣниꙗ и въ ст҃ѣмь прїчащѣнии 63v., прѣстоуплѣниѥ 64v., идолослоужѣниѥ 82v., крашѣниѥ телѣсное 90, вечѣрнихъ 55, вечѣрнѧꙗ 57v., кѣлью 60, небѣсноѥ 72v., къ … ꙁѣмнѣи 82v., ꙁаꙁиратѣль … смотритѣль 66, ревнитѣль 72v., о сѣмь 61v., о нѣмьже 64, въ чюжѣмъ 63v. i in.;

Okt.Wied. I–II XIII: камѣнь 174v., камѣниѥ 9v., камѣниѥмь 210v., 177v., молѣбницю 128, въ пѣщь 158, сѣмь бѣсъ 175v., словѣсною 250, шѣсть 206v., мѣчь 214, матѣрь 237, силѣ твоѣи 29v., по своѣи воли 155v. ѡ твоѣмь 216, по своѣмь 225v., въ нѣи 205, въ нѣмь 214, ѡ сѣмь 216v., умьрщвѣниѥ 1, ѡбновлѣниѥ 4v., хвалѣниꙗ 30, помышлѣниѥ 34v., погребѣниѥмь 55, въскрьсѣниѥ 60, весѣниꙗ 68v., заступлѣниѥ 94v., уⷮшѣнии 127, повелѣниѥмь 167v., учѣниꙗ 265v., на обновлѣньѥ 277v., вседержитѣль 195v., наказатѣль 203, дѣлатѣль 214v. i in.;

Ew.Euz. 1283: камѣнь 8v., 75v., 98v., камѣньѥ 102, ѡчищѣньѥ 4v., помышлѣньѥмь 53, ꙗвлѣньѥ 51, въ рожѣньи 125, оучитѣль 3v., 38v., 43, дѣлатѣль 25v., оутѣшитѣль 26v., цр~ь ꙁѣмнии 38v., на стоудѣнци 14v., трѣтьюю 55, пѣщь 68, небѣсноѥ 108, в нѣмь 12v., 15, 26, 42, ѡ нѣи 48v., въ сѣмь 22, ѡ сѣмь 11v., 16, 20;

P.E.Syr. 1280: оутѣшѣньѥ 2, молѣньѥ 2, повчѣньѥ 2, ꙗвлѣньѥ 3, просвѣщѣньꙗ 5v., речѣньꙗ 20v., хожѣньѥмь 21, оутвьржѣньѥ 22v., ополчѣньꙗ 36v., оукрашѣниѥмь 88v., въ кѣльи 23v., таковыхъ ѡдѣжь 89, вѣць 93, телѣснымь 4, зѣмльнымь 26, вечѣрнихъ 55, колѣсница 73, трепѣть 74, ѡ сѣмь 75.

---

[180] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 197.

Tego typu zapisy, datowane na XII–XIII wiek, występują również na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: бѣловѣжъсъкыи[181].

O wymowie [i] w miejscu tzw. nowego jać świadczą jednostkowe przykłady z użyciem grafemu и.

Ew.Euz. 1283: ѡ оучиньи 47, 73, прѣ[же съ]ложиниꙗ 90v., в моимь 80v., въ своимь 134.

Bardzo przekonującym jest przykład wymowy „ikającej” w zapisie słowa съгрѣшѥниѥ w Oktoichu Wiedeńskim (Okt.Wied. I–II XIII), w którym, w wersji oryginalnej na 22 arkuszu tekstu, starannie poprawiono wcześniejszy, nieodpowiadający skostniałej tradycji piśmiennictwa zapis и > ѥ: съгрѣш(и>ѥ)ниѥ.

XIV wiek

ABib. XIV: оусоужѣньѥ 1, блоужѣньꙗ 1v., оутѣшѣньѥ 9v., соужѣньѥ 18v., во вчѣньи 4, ꙗвлѣньѥ 10v., камѣньѥ 11v., стѣбльѥ 11v., весѣльѥ 35, вѣщь 6v., мѣчь 7, казатѣль 29v., строитѣль 29v., тажѣсть 16v.; въ вашѣмь 1v. (por. też: о вашимь 26), въ своѣмь 3;

Ew.Put. XIV: знамѣний҆ 6, камѣнь 16, весѣлье 254, оучитѣль 129, пантелѣймона 213; въ сѣмь 129, ѡ нѣмь 132, въ вашѣмь 214, ѡ моѣмь 230;

Men.Ew.Hal. XIII–XIV: въздвижѣньѥмь 243v., прѣставлѣньѥ 245v., вѣкѣнтьѧ 246, повелѣньѥ 247v.;

Okt.Wied. III XIV: заколѣнье, погребѣнье 4v., вѣлью 4v., 15, въ своѣмь 5, з зѣмль 5v., ȣ твоѣмь 6, 179v., ale: твоимь (Instr. sg.) 192, на моѣмь 189v., втѣшѣньемь 13v., вѡскрꙿсѣнье 14v., избавитѣль 14v., неиздречѣньно 15, камѣнь 15v., 23v., 80, 243v., камѣньемь 167, весѣльꙗ 24, 83v. i in.;

Ew.Ławr. XIV: ремѣнь 7, шѣстьюдесꙗть 68, сѣдмь 82, младѣньцемъ 54, на нѣм 16v., в вашѣмь 24v., въ моѣмь 62, оучѣньѥ 23v., помышлѣньѥ 36v., камѣньѥмь 131 i in.;

Ps.Łuc. 1384: камѣнь 104, корѣньѥ 109v., смѣрѣньѥ 32, защититѣль 91;

Ew.Łuck. XIV: въ коупѣль 16v., аньгѣлъ 32, камѣньѥмь 187, погребѣньѥ 197v., весѣльѥ 253v., изъбавлѣньѥ 182v., поклонѣньѥ 229v. i in.;

---

[181] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, op. cit., s. 229.

W wydaniach świeckich XIV–XV wieku zapisy z takim reflesem są szeroko odzwierciedlone: при нѣмъ (ССУМ XIV–XV: t. 2, 86), оутвєржѣньє (ССУМ XIV–XV: t. 2, 558), шѣстьдесѧть (ССУМ XIV–XV: t. 2, 558).

4.1.1.1.4.3. Ukraiński ikawizm. Refleksy *o

Droga etymologicznego *o w kierunku realizacji [i] była znacznie dłuższa od tej, którą pokonało dawne *e. Pierwsze odzwierciedlenia zmiany *o w sylabach nowozamkniętych po zaniku samogłosek redukowanych przejawiały się w zapisach grafemów lub ich kombinacji w postaci: *oo*, *у*, *ω*, np. воовьцѧ, воовьчихъ w Ewangeliarzu Halickim (1266–1301), воо(тц)ѧ w Ewangeliarzu Polikarpa (1307)[182].

XII wiek

Ew.Hal-Woł. XII: въ вечеръ соубоутнъıи 193.

XIII wiek

Ew.Orsz. XIII: роужьствоу же бъıвъшю иродовоу 15v.(x2).

XIV wiek

W wybranych zabytkach wyraźnie zaznacza się tendencja zapisu omegi ѡ w sylabie nowozamkniętej, co można interpretować jako próbę przekazania przez pisarzy artykulacji nowego dźwięku, który różnił się od [o].

ABib. XIV: свобѡдь 2v., стрѡйно 3, коумірѡмъ 3v., кѡнци вѣкѡмъ дѡйдоша 5, бѡйсѧ 7 i in.

Okt.Wied. III XIV: мѡи 5, нѡздрью 6, кѡнца 8v., бєзакѡньє 9, живѡ^{т} 12v., лѡвца 52, бѡгъ 53v., дарѡвъ 75, плѡдъ 92, рѡвъ 268, пѡднѡжью 270v. i in.

Szczególnie wyraźnie widać to w słowach z kilkoma o: потѡмъ 5, достѡїно 82v., березозѡлъ 175, потѡкъ 232v., за впокѡї 266. Tego typu zapisy występują również w Sześciodzienniku Jana, egzarchy bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: вѡлъ … кѡнь … їнърѡгъ … пѡ^{д}[183].

W Oktoichu Wiedeńskim (Okt.Wied. III XIV) poświadczony jest leksem озѣрноѣ – зимы ра^{д} озѣрноѣ 173v. Dawny przymiotnik озорный (w znaczeniu ‘zły, złośliwy’) nie utrzymał się w językach białoruskim i ukraińskim (słowo to nie występuje w historycznych słownikach języków białoruskiego i ukraińskiego). Słowo zachowało się tylko w języku rosyjskim, w którym najpóźniej zostało zarejestrowane w tekstach z lat 1496–1504 (Срезн.: t. II, 636; СлРЯ: t. 12, 313). Jak więc widać, ten przymiotnik występował w języku Rusinów-Ukraińców, przy czym z nieco inną semantyką (w znaczeniu ‘surowy, niekorzystny’). Zarazem – jeśli zapis ten nie jest zwykłym błędem – leksem ten może zainteresować historyków języka w kontekście ukraińskiego ikawizmu. Najwyraźniej bowiem rdzenne ѣ w tym przypadku występuje w miejscu *o w sylabie nowozamkniętej (Фасмер: t. III, 126). Jedno zastrzeżenie: pisarz mógł opisywany ѣ wprowadzić do słowa na zasadzie analogii do form słowa озѣро, озѣры, które poświadczone są w zabytkach ukraińskich XV wieku (ССУМ XIV–XV: t. 2, 77).

---

[182] Por. Ф. Филин, *Происхождение…*, op. cit., s. 222; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 408; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, op. cit., s. 180.

[183] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 330.

Ew.Ławr. XIV: приставлѣньи домувънѣмь 103.

Nie możemy jednoznacznie skomentować zapisów zaimków z Ewangelii Łukasza z Ewangeliarza Ławryszewskiego: ни умрѣти бо по тѣмь могуть (Ew.Ławr. XIV: 107v, por.też: Ew.Mśc. 1117: по томь 97v., Ew.Dob. 1164: по томь 149v., Ew.Bucz. XII–XIII по томь 63v.); гл҃а мт҃ри своюи жено се сн҃ъ твои потѣм же гл҃а вченику z Menologium na 8 maja, Ew. Jana XIX/27: 178v. (por. też.: Ew.Mśc. 1117: по томь 196, w Ew.Dob. 1164 ten fragment nie występuje; w Ew.Euz. 1283: по том 133, Ew.Łuck. XIV: по томъ 251v.).

W wybranych fragmentach Ewangeliarza Ławryszewskiego, stworzonych wcześniej, w tych zaimkach – jak widać – wszędzie zapisano o. W podanych przykładach niezaprzeczalna jest pisownia w formie Dat = Loc. z regularnym fleksyjnym o. Skrybowie ewangeliarzy (Ew.Mśc. 1117, Ew.Euz. 1283, Ew.Dob. 1164, Ew.Bucz. XII–XIII) posługują się nią konsekwentnie, ta forma też występuje wśród zaimków w indeksach słownych. Zarazem czescy leksykografowie, autorzy *Słownika języka starosłowiańskiego*, poświadczają потомъ jako przysłówek z pisownią łączną (ССЯ: t. 3, 212–213). Od drugiej połowy XIV stulecia badacze ukraińskich zabytków[184] i kompilatorzy leksykonów konsekwentnie wyróżniają przysłówek потомъ (ССУМ XIV–XV: t. 2, 213). Na podstawie przykładów Ewangeliarza Ławryszewskiego nie da się ustalić, czy skryba postrzegał to słowo jako przyimek z zaimkiem по томь, później zaś odbyła się adwerbalizacja: konstrukcja przyimkowo-zaimkowa по томь przekształciła się w przysłówek потомъ z przeniesieniem akcentu na przyimek. W ten sposób powstała nowa dla piśmiennictwa ukraińskiego forma: потѣмъ. Żadnych natomiast wątpliwości nie budzi przyczyna zapisu ѣ na miejscu etymologicznego [o] w zapisach ѡ себе самѣмь (Ewangelia św. Jana VIII/14 24v, por. Ew.Mśc. 1117: о мнѣ самомь 13v., Ew.Dob. 1164: о мне самомь 20v.,);

---

[184] *Грамоти XIV ст.*, oprac. М.М. Пещак, Київ 1974, s. 183.

ѡбразиша сѧ храминѣ тѣи (Mt. VII/27 52, por. też: Ew.Mśc. 1117: храминѣ тои 33v., Ew.Dob. 1164: храминѣ тои 51, Ew.Chełm. XIII: храминѣ тои 34). Jest to jednoznaczne odzwierciedlenie zjawiska. Aby sformułować ostateczne wnioski co do występowania / niewystępowania ikawizmu w przykładach typu: потѣм / по тѣм, ѡ самѣмь, тѣи (Loc. sg. fem.), warto skonfrontować powyższe zapisy z innymi w danym zabytku. Skrybowie Ewangeliarza Ławryszewskiego w formach zaimkowych (Loc. sg.) stosowali grafem ѣ zarówno w miejscu dawnego *e: ѡ имєни твоѣмь 94v. (Ew.Dob. 1164, Ew.Chełm. XIII, Ew.Bucz. XII–XIII, Ew.Łuck. XIV: – твоѥмь); въ домꙋ моѣмь 103v. (Ew.Dob. 1164:, Ew.Chełm. XIII:, Ew.Bucz. XII–XIII, Ew.Łuck. XIV: – моѣмь); въ срд҃ци своѣмь 113 (Ew.Dob. 1164:, Ew.Bucz. XII–XIII – своѥмь); ѡ имєни твоѣмь 164v.; въ срд҃ци своѣмь 168 (Ew.Chełm. XIII: 161v., Ew.Łuck. XIV: 238 v. своѥмь), co całkowicie odpowiada tradycji dawnego piśmiennictwa ukraińskiego stosowania ѣ na miejscu *e w sylabie nowozamkniętej („nowy ѣ”). Oczywiście przykłady: потѣмь (czy: по тѣмь) oraz ѡ самѣмь, тѣи w zarysowanym wyżej kontekście można również wyjaśnić jako uwarunkowanie morfologicznie (uwarunkowanie analogią). Kwestia wymowy refleksu jaci w tych słowach pozostaje otwarta: pisząc ѡ имєни твоѣмь, mógł artykułować zarówno [twojem – твойем], co jest typowe dla obszaru północnoruskiego, jak i [twoim – твойім]. W zapisach потѣмь, ѡ самѣмь, тѣи artykulacja [potem, samem, tej – потем, самем, тей] jest mało wiarygodna. Jeśli więc były formy z o (**ѡ самомь**), to w jakim celu kopista Ewangeliarza Ławryszewskiego zmieniał o na ѣ (ѡ самѣмь)? Odpowiedzi na to pytanie mogą być dwie: albo istniał jakiś protograf – wzór, którego nie znamy, a w którym stosowano graf ѣ, albo skryba stosował ѣ świadomie, bo tak wymawiał te słowa [пот$^{(’)}$ім, сам$^{(’)}$ ім, т$^{(’)}$ій]. W zabytkach ukraińskich aż do XVI wieku nie ma zapisów ѣ na miejscu *o w sylabach nowozamkniętych (również w pozycjach uwarunkowanych morfologicznie).

4.1.1.1.5. Spłynięcie dawnych *i – *y w jeden dźwięk i powstanie ukraińskiego [и]

Spłynięcie dawnych *y (szereg tylny) i *i (szereg przedni) w jeden specyficzny dźwięk [y] (szereg przednio-środkowy, średnio-wysoki) wraz z ikawizmem jest jedną z najbardziej charakterystycznych cech ukraińskiego wokalizmu. Zjawisko to jest powszechne w większości dialektów języka ukraińskiego[185], a we współczesnym języku ukraińskim taka realizacja jest normą[186].

---

[185] *Атлас української мови*, op. cit., t. I, s. 41–44; t. III, cz, III, s. 5.

[186] М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматика української мови*, op. cit., s. 90.

XI wiek

Już w tekstach z XI wieku można odnaleźć liczne zapisy odzwierciedlające typowe dla ukraińszczyzny zjawisko:

Ew.Reim. XI: мужь еи правьдивь си 4, чл҃кь сы правьдьни 6, ныже 8;

Ew.Ostr. 1056–1057: мъногашьди 73 – мъногашьды 133v.; przy czym w tego typu przysłówkach z -ш(ж)ьды zazwyczaj występują zapisy z -ы: дважды, двашьды (Срезн.: t. I, 637); мъногажьды, мъногашьды (Срезн.: t. II, 204);

Izb. 1073: ти ли съмѣеши 87, въспытанъ 92, трызны 92, вельмы 94v., неправди 104v., ꙗзикъ 110, плътолюбыꙗ 135, ахименыды 154, выны 154v., рикаю 180, прикриваѥ 185, землꙗмѣрыи 203v., риба 251, ѱалтира 253v.;

Izb. 1076: осырѣѭ 112v., пронирливии 249;

Ew.Arch. 1092: постыдить сѧ … постыдыть сѧ 80v., годыны 111, рызы 102v., 118, рибы 163, статырь 37–37v., оубокрыти 42, оупокрыти 75;

D.Ant. XI: монастирѧ 2 – въ манастырь 4v., граждани – стрыпътьны пѫти посылаѥть б҃ъ и пакы подражаѥть граждани (Acc. pl.) 106v.;

Min.Dub. XI: непостыжьноу 9, непостыжимаго 14 – постижениꙗ 11v.;

Słowo GT. XI: мьногашьди 79v., трызнѫ 86, зълааго ражденыѧ 103v., рикаѧ 299.

XII wiek

Ew.Hal. 1144: ви ѥсте 17;

Ew.Dob. 1164: рабы – шедъше рабы ти (Nom. pl.) 95, томоу бити 99, погоубывыи дш҃ю 65v., просыти 139v., съвѣтьныкъ 186v., ти – ти въ мнѣ 225v.;

Apost.Kryst. XII: бывати руками 3, хотѧщихъ быти 35, вы … моучены 59, ѿкрилъ 140v. i ѿкрываѥтьсѧ 142;

Ew.Hal-Woł. XII: ѡ лицемѣрыихъ 86v. oraz: ѡ лицемѣриихъ 87, нъ ѡбоувены в сандальꙗ (por. нъ ѡбоувени Ew.Dob. 1164: 97, Ew.Bucz. XII–XIII: 11) 84, пришедъшаꙗ съ нею жидовы 162;

S.Chut. XII: непостыжна 12v.

Zapisy odzwierciedlające to zjawisko występują również poza tekstami powstałymi w skryptoriach kijowskich, m.in. na ścianach w soborze św. Zofii w Kijowie, datowanych na XII wiek, por. юнъчынъ[187].

---

[187] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 256.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: распьны 35v., гвозды 71, не пще вабыти 161, ми молимъ 150v., слишати да слышить 158v., не выде … и вниде 186;

Ew.Euz. 1283: азъ грѣшнии 62v., самаранини ѥси 16v., розга ѥсишать (czyli: изсышеть) … не праведныхъ но грѣшнихъ 35, тисѧща 38, тисѧщникомо 139v., поустиню 51v., стидѧхоу сѧ 54v., ти во мнѣ 90v., вⷪ ризи 95v., годиниi 96v., ты ѥсы 84v., нѣ ѡставлю васъ сыръ (od przymiotnika: сиры – ‘nie zostawię was sierotami’) 86, подвизалы сѧ 93;

P.E.Syr. 1280: раби (Acc. pl.) – молю вы раби 28, милостинѣ 71v., видѣлъ лы ѥси 71v., ѡбразъ боуди оунымъ и грубимъ 75v.

Potwierdzenie występowania tego zjawiska znajdujemy również w zapisie przysłówka: jeśli, zapisanego w postaci: єлы na jednym z XIII-wiecznych grafitti w soborze św. Zofii w Kijowie: ѥли, ѥлико (Срезн.: t. I, 823) коуприⷩ[ѧ]не гора[з]дъ еси елы соуи расъсмаглица ми[188].

XIV wiek

ABib. XIV: ѥсте въписаны … почитаѥми и вѣдоми 15v., причастихѡмсѧ прѣже нареченыи 33, цр҇квы ѥсте 18v.;

Ew.Put. XIV: ехидново 68, левъгитъ 103, дщеры 195;

Men.Ew.Hal. XIII–XIV: пастири 248;

Ew.Ławr. XIV: сылуамли 32v., на крылѣ 85, чты (tryb rozkazujący) 132, кныгы 147v., дщеры 122, дъщеры 156v., оу монастирехъ 157, ѡбувьны (Nom. pl.) нъ ѡбувьны оу сандальꙗ 160, дроужыны 166, ѿкрылъ 164v., антыпы 177, лицемѣри … лицемѣры 134;

Ew.Łuck. XIV: съ нымь 17v., в тисѧчь 97v., д҃ тисѧчи 240;

Okt.Wied. III XIV: к тисѧщі 7, не постызаетсѧ 26, прытыкаюсѧ лютѣ 83;

Ps.Łuc. 1384: възищю … възыщю 34, дщеры 62;

M.Ks.Woł. XIV: словомь истинⷨ 16, съꙗниѥ славы твоѥꙗ 62, непостижьна 84 – непостыжьноѥ 86v., съ мужі крьви 20; w Służebniku Baltimorskim: съ мужи кривы, 5v (W.548)[189];

Ps.Kij. 1397: ѿрыгноуть 199 – отъригноу 61, рикающе 144 – рыкаⷯ 52, взыщю 34v. – взискаеть 40v., объıдоуть 78v., – обидоуⷮ 79.

---

[188] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської…*, t. IV, op. cit., s. 143.

[189] *Древнерусский служебник первой половины XIV в., фототипическое издание частей разделенного в начале XIX в. кодекса (реконструкция Т.И. Афанасьевой). Балтиморский служебник. Древнерусский служебник первой половины XIV в.: Балтиморская и петербургская части*, Санкт-Петербург 2018.

Tego typu zapisy znane są również w piśmiennictwie świeckim XIV wieku, np. w gramocie z 1368 roku występuje: тисѧча[190]. Zmieszanie na piśmie ы – и występuje także w nowogrodzkich gramotach na korze brzozowej: риби – nr 99 z XIV wieku, ихалы – nr 354 z XIV wieku[191].

4.1.1.1.6. Odzwierciedlenie miękkości głosek tylnojęzykowych [k], [g], [h]

Już w XI stuleciu w wybranych słowach ukraińscy skrybowie dość konsekwentnie stawiali grafem ы po г, к, х. W późniejszej praktyce piśmienniczej Rusinów pisownia ta ulegała zmianom, gdyż w dialektach ukraińskich spółgłoski te nabyły artykulację półmiękką.

XI wiek

Skrybowie ukraińscy literę и po г, к, х początkowo zapisywali w słowach obcego pochodzenia:

Ew.Ostr. 1056–1057: кифа 6v.;
Izb. 1073: гигасъ 68, кивотъ 285, никифоръ 35v., мⷪсикийскꙑйми 160v.;
Izb. 1076: георгіа 238, иѥзекиꙗ 236;
Ew.Arch. 1092: никиты 130.

Warto w tym miejscu więc szczególnie podkreślić zabieg ortograficzny skryby Psałterza Buczkiwskiego, który zaświadczył tę zmianę w słowie rodzimym: P.Bycz. XI: аки 1v.

XII wiek

Ew.Jur. 1119–1128: великии 173, киихъ 2v.;
Ew.Hal. 1144: нб҃ськиꙗ … нб҃ськии 13, нб҃скимь 39v., птіцѧмъ небесьскімь 77, чл҃вскии 37, чл҃вскіи 139v., искаріотьскіи 58v.;
Ew.Dob. 1164: никии 51v., секира 256v., 257v., въскисе всє 60v.;
S.Chut. XII: ѡ людьскихъ 3v., крестьꙗньскиꙗ 9v., пр҃ркꙑ … проповѣдьники, бл҃гвистники мч҃нкꙑ исповѣдники 7, паки и пакꙑ 13;
Apost.Kryst. XII: сурьскꙑꙗ. и киликиꙗ 198v., лаодикиꙗ фроугиискꙑꙗ 285v.;
S.Usp. XII–XIII: великии 56, онкию 75, киликъ 221, китовѣ 241v., никитꙑ 11, паки 5, китъ 334;
Ew.Hal-Woł. XII: книжникꙑ людьскиѧ 204v.

---

[190] С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1979, s. 256.

[191] Za: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, op. cit., s. 48.

Tego typu zapisy występują również w Żywocie Teodozjusza Pieczerskiego w spisie z XII wieku: великии (41)[192].

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: китъ 144, скини ю 149v., грѣхи 206, многи 207v., ꙗзъıки 208v., пррᵒки 211, погибшимъ 212v., великии 235, книги 235;
Ew.Euz. 1283: погибѣль 79v., погибшимъ 117v., книги 12v., ѿ руки 19, паки 20v., съ оучєники 34v., никии 50v., грѣхи … грѣхꙑ 48, кимь 56v., сапоги 59v., многими 77, секира 124 i in.;
P.Nik.Czar. XIII: великии 85v.;
Ew.Orsz. XIII: китовѣ 11, ѥхиднова 19, єхидьнова 101 v.;
P.E.Syr. 1280: кападакиискую 2v., скиму 22v., скитатисѧ 23, въ скитѣ 93;
Ew.Chełm. XIII: многими 128v.

Zapisy odzwierciedlające zjawisko odnajdujemy również np. w Zapisie Hioba z 1268 roku: кнѧгини волзѣ[193] czy w Kronice Jerzego Mnicha z około XIII wieku: перегинꙗ (Срезн.: t. II, 903).

XIV wiek

ABib. XIV: аки 18v., 20 v., паки 1 v., въ вѣки 2v., погибоша 5, 12, многими 16v., книги 31v. (por. też zmieszanie: архꙑтиктонъ 11v., макыдѡнью 12v.);
Ew.Put. XIV: паки 9, погибнеть 33, книги 35, оу вѣки 140, кий 107, никий 112 i in.;
Ps.Łuc. 1384: ліваньскиꙗ 48;
Men.Ew.Hal. XIII–XIV: книги 247v.;
Ew.Ławr. XIV: плотьски … моужьски 2, аки 49v., никии 76v., сн҃ъ члв҃чкии 107, дроугии 135, на великии 151, секира 171 i in.;
Okt.Wied. III XIV: погибнуть 7v., паки 25v., 122v., паки 230, киѡта 206, высокимь 210v., въвѣки 211v., 276v. въвѣкі 276v., члвч҇кимь 252, аньгэльскима 252, раıскиє 258v., многими 259v. i in.;
Ew.Łuck. XIV: многи 5v., погибнеть 8v., 42, дроуги 6v., нѣки 153, паки 38v., 40, оучникї 39, великии 41, изъбытъки 102, книги 109v., посохи 166v., аки 243 i in.;
Ps.Kij. 1397: расхищахоу 60, погибнета 66v., погибоша 99, глоухіи 77, оужики 100v., секирами 100v., покиваша 158v. i in.;
M.Ks.Woł. XIV: всхищениѥ 62, всѧчьскимъ 76, въсхищаѥмъıмъ 97v.

---

[192] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 248.
[193] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 291.

Dla porównania przytaczamy zapisy z Sześciodziennika Jana, egzarchy bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: прехитрыи … велїкии … хитро … волки[194] czy z Pandektów Nikona Czarnogórca z końca XIV stulecia: похитающихъ[195]; w Apostole z XIV wieku mamy z kolei: в киеви, погибнуть[196].

4.1.1.1.7. Zapisy -ьꙗ-, -ьѥ-, -ью- zamiast południowosłowiańskich -ьꙗ-, -ьѥ-, -ью-

Na początkowym etapie rozwoju piśmiennictwa na Rusi dominowały zapisy -иꙗ-, -иѥ-, -ию-, gdzie litera и oznaczała redukowany [ĭ] przed j oraz į. Z biegiem czasu, szczególnie po zaniku jerów, w ukraińskich tekstach zaczynają dominować zapisy typu: -ьꙗ-, -ьѥ, -ью-. Zmiana ta stała się jednym z najbardziej jaskrawych wyznaczników rusko-ukraińskiej tradycji piśmienniczej. Występuje już w najstarszych tekstach z XI wieku.

XI wiek
Ew.Reim. XI: братьѫ 4, прѣселеньѧ 4б, радостьѫ 6б;
Izb. 1073: намѣстьѥ 23v., житьꙗ 214v.;
Izb. 1076: тъчью 1v., житьꙗ 4, ѡ имѣньи 17, бештьстьѥ 34, радостью 273v.;
Ew.Arch. 1092: братью 91, смѣшеньѥ 113, погребеньѥ 116v., пѧтью 121;
P.Bycz. XI: людьѥ 1v., радостью 4, роукы пьсьѧ … братьи моѥи 5v.;
Min.Dub. XI: крьштеньѥ … роженьѥ̇ 10v., сиꙗньемь 11;
Ew.Tur. XI: съмрьтьѫ 2;
D.Ant. XI: неꙗденьимь 20, вь … житьи 32, евⷢльꙗ бж҃ьꙗ 32v., вѣдѣньꙗ 80v., зъваньꙗ и исповѣданиꙗ 83v., безоумью 94, казанье … казаньѥ … обличеньи 143, съ смѣреньѥмь … расужденьѥмь … въпрошеньѥмь 187;
Słowo GT. XI: ꙗвлѥниѥ … ѿданьѥ 95v.

Odzwierciedlenie tego zjawiska fonetycznego widoczne jest również w datowanym na pierwszą połowę XI wieku zapisie w Soborze Przemienienia Pańskiego w Czernichowie: ильѧ … юрьѧ[197].

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: испью 143, о съконьчаньи 213;
Ew.Hal. 1144: сказаньѥ 1v., знаменьѥ 1v., зволеньѥ 24, на каменьихъ 27v., відѣньѧ 37v., поруганьѥ и бьѥньѥ 44, ѿ съложеньѧ 57, распѧтьѥ 58, до скончѧньꙗ 67v., льѧти 73, съвьршеньѥ 154v.;

---

[194] Ibidem, s. 330, 333.

[195] К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца…*, op. cit., s. 143.

[196] *Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в…*, op. cit., s. 135.

[197] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 32.

Ew.Dob. 1164: безаконьꙗ 200v., безаконьѥ 61, братьꙗ 19, 57v., по вечерꙗньи 181v., весельꙗ 263v., видѣньѥ 267v., запоустѣньѥ 201 i in.;

Apost.Kryst. XII: хⷬщеньѥ покаꙗньꙗ 1, сп҃сеньꙗ 1, истьлѣньѥ 2, знаменьѥмъ 3, съ дьрзновеньѥмь 4, обращеньѥ 5, паденьѥ 5v., братьꙗ сн҃ве 1, оученьѥ 5, коньчаньѥ 24, хотѣньѥ 26, по велѣнью 29v., въ лѣтопсаньѥ 89v., рьвньѥмь 98v., плотью 115v., вьрнью 120, оутѣшеньѥмь 131, съзъданьѥ 188v., наслѣдью 211, солью 240, рѣчью 291 i in.;

Ew.Hal-Woł. XII: братью 41v., безаконьє 55, во въскрѣшѣньє 68, въ декапольи 81, точью 81v., бл҃говѣщѣньꙗ 91v., людьє 91v., коустодью 189v., съ тъщаньѥмь 195 i in.;

S.Usp. XII–XIII: дѣꙗньꙗ 7, поутьѥ 10v., безаконьньи 78v.;

S.Chut. XII: о бл҃гораствѡрѣньи 12v.;

Ż.T.S. XII: въскоутьѧ 43v., нарѣчьѥ 119.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: соудьꙗ 40v., причастьѥ 47, властью 108v., заповѣдью 13, ильꙗ 32;

Okt.Wied. I–II XIII: ѡбновлѣньѥ 4v., волью 7, 41v., въскрьсѣньѥ 73v., суѥтьѥмь 85, рвеньѥмь 89, братьи моѥи 172v., до скончаньꙗ 174, знамѣньꙗми 177v., рыданьѥ 237v., молчаньѥмь 268v., житьѥ 281v., терпѣнью 205, по прѣспѣванью 211v., имѣньѥ 212 i in.;

Ew. Chełm. XIII: радостью 7v. ильꙗ 45v., по жестоср҃дью 99, житьѥ 100;

Ew.Orsz. XIII: ильи … ильꙗ 18v., 44v., въльꙗти 29, на препоутьихъ 37v., мꙑслью 100v., заповѣдью 100v., на распоутьи 131;

P.Nik.Czar. XIII: вещиньѥ 57, званьѥ 61v., житьѥ 62;

Ew.Euz. 1283: знамѣньѥ 4, 9, приселиньѥ 120, мелентья 130;

P.E.Syr. 1280: оутѣшѣньѥ 2, молѣньѥ 2, повчѣньѥ 2, оутвьржѣньѥ 22v., дѣꙗньи 2v., оу кесарью 2v., братьѥ 3, житьи 3, милосердьѥмь 3v., житью 21, бездѣльѥмь 88v.

XIV wiek

ABib. XIV: братью 1, оудержаньꙗ 1v., людьѥ 5, въ житьи 12, престоуплѣньꙗ 29, хотѣньꙗ 33, в терпѣньи 34;

Ew.Put. XIV: анатольи 223, марьи 249, федосьи 249, ильѣ 258 i in.;

Ew.Ławr. XIV: ꙗвлѣньѥ 8, оуздыханьꙗ 14v., писаньѥ 39v., съгрѣшѣньꙗ 123, камѣньѥмь 131, желѣньѥмь 139 i in.;

Men.Ew.Hal. XIII–XIV: сергьꙗ 144v., деѡнисьꙗ 244v., дьꙗкона 245;

Okt.Wied. III XIV: вѡскр҃ньѧ 4v., въ дыханью 6, пѣньє 6v., осіѧньємь 8v., людьє 23v., дьꙗвола 104 i in.;

Ew.Łuck. XIV: осоуженьѥ 3, ѥвленьѥ 3, знамѣньѥ 26, 29v., оученьѥ 18v., о вченьи 190, камѣньѥмь 187, погребѣньѥ 197v., весѣльѥ 253v. i in.;
M.Ks.Woł. XIV: ѿданьѥ̇ 32, исполненьѥ̇ 33v., ӧдѣнью̇ 54v, илью 99v., на зданьѥ 101, паденьꙗ 103v. i in.;

Pisząc o tego typu zapisach, Jurij Szewelow zauważał, że po zaniku jerów użycie znaku ь oznaczało nie tyle samą samogłoskę, ile jej brak. Wychodząc z tego założenia, konstatował, że oba typy zapisów (z -ьѥ oraz -иѥ) odzwierciedlały albo ь, albo jakąś podobnie wymawianą samogłoskę szeregu przedniego. Potwierdzeniem tego jest analogiczny rozwój podobnych form w ciągu kolejnych stuleci. Dla przykładu można tu podać pierwsze próby refleksacji tzw. nowego jać w poprzedniej sylabie (камѣньѥ – w Digestach Antiocha 1307) czy wydłużenie spółgłosek (współczesne ukraińskie: каміння), które można tłumaczyć właśnie zanikiem samogłoski przed końcówką[198].

4.1.1.1.8. Labializacja [o] > [u]

Charakterystycznym zjawiskiem wymowy rusko-ukraińskiej jest rozwój artykulacji о oraz ъ w związku z ich późniejszą labializacją w kierunku у. Zjawisko to, zachodzące w konkretnych pozycjach (przed sylabą, po której następuje sylaba z labializowanym [o] lub [u], jest obecnie wyraźną normą ukraińską: ко^{у}жух, го^{у}лубка, ко^{у}рова. W wymowie dialektalnej zjawisko jest jeszcze wyraźniejsze.

XI wiek
Izb. 1073: оусквьрнилъсѧ 28v., оучистивъшесѧ 38, оумьноуѭ мысльѭ 132, божьскꙋѭ силоѭ 245, є҆пископъ … є҆пискоупъ 262v.

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: и оустоудить 81v.;
Ew.Hal-Woł. XII: въ комьроузи 151v., por. też w innych tekstach, np. w Pateryku Synajskim: комърогы[199], w Ewangeliarzu Dobryły въ коморозѣ Ew.Dob. 1164: 174, 181;
Ż.N.: ѡноумоу 14;
Ż.T.S. XII: оукроухъ 131;
S.Usp. XII–XIII: єпискоупа 5v.

---

[198] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 352.
[199] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 121.

Dla porównania można przytoczyć zapisy ze Zbioru Troickiego: да роуздроушить (Zb.Troic., 37).

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: скузи – скузи поустынь 51v., скоузи оуши 57, гл҃хоу ап҃стоулъмъ 104, hiperpoprawny zapis: помилъи мѧ 57v., юмоу – свѣдѣтельствоваша юмоу 30[200];
Ew.Orsz. XIII: соуперника 78;
P.E.Syr. 1280: во вунютрьнеѥ 22v., дулу – имѣти дулу ѡчи 73v.

Dla kontekstu spójrzmy na Zapisy Hioba z 1268 roku: оуноука романова[201] czy z Riazańskiej Księgi Kormczej z 1284 roku: куранъ ‘коран’ (СДЯ: t. 4, 339).

XIV wiek

Men.Ew.Hal. XIII–XIV: никоулы 247 (por. Ew.Dob. 1164: николы 250);
Okt.Wied. III XIV: никулу 81, никулає 81v., п҃рркмъ и апустолѡмъ 198v., ꙗко гулубь 230v.;
Ew.Ławr. XIV: бꙋ҃ви (boguvi – Bogowi, Bogu) 18, верьгꙊша 29v., поу поути 117, съ посоухъı 118, скузѣ 89, доундеже … възмоужно 356;
Ps.Łuc. 1384: прѣдо мноую 51, ѥпискоупство 148v.;
Ew.Łuck. XIV: скоузи 104v., 113v., 118v., апоустолы 113v., оустави 111v. (zamiast остави).

Zapisy y w miejscu o również w pozycji nienowozamkniętej sylaby w zabytkach okresu staroukraińskiego stały się zjawiskiem powszechnym. W Czetii w 1489 roku: апустоло^{м}, архиεпискупа, докулε, εпи^{с}купъ, εпи^{с}куп^{с}тво, ω^{т}коу^{л}, ω^{т}коулε, ω^{т}тоуль[202]; również w innych zabytkach XVI–XVII wieku: которую мо^{ц}ю, куро^{в}, зусѣмъ, зрузуметь, пу ωному, кушу^{л}, белокуровичи, горуховъ, кучорова, пуясъ[203]; tego typu przykładów są setki.

---

[200] Tego typu zapis form zaimków wskazująco-osobowych rodzaju męskiego w Gen, Dat. i Loc. sg. odzwierciedla zarazem proces przejścia nagłosowego je > jo, por. jему (ѥмоу) > jому (йомоу) > jуму (юмоу). Por. В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам’ятка української мови*, [w:] *Євсевієве Євангеліє 1283 року*, oprac. zbiorowe, Київ 2001, s. 25.

[201] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 291.

[202] В. Мойсієнко, *Фонетична система…*, op. cit., s. 161.

[203] Ibidem, s. 171.

4.1.1.1.9. Zbliżenie artykulacji nieakcetowanych [e], [y]

Zjawisko zbliżenia artykulacji nieakcentowanych e i y jest powszechne w większości dialektów języka ukraińskiego[204]. W piśmie ukraińskim znajduje ono odzwierciedlenie od XI wieku. We współczesnym języku ukraińskim realizacja ta jest normą ortoepiczną.

XI wiek

Izb. 1073: речиши – о б҃зи питаѥшии нъ всѧко речиши 13, не рьци … ни рьци 28v., движитьсѧ 59v., на кристѣ 157, израиливи (Dat. sg.), наричемъ (1.pl.)[205], наричеши[206];

Izb. 1076: властилинъ 130v. (por. властелинъ Słowo GT. XI: 105), оучитилѧ (Gen.sg.) 233, съ иерѣимь 260v., къ коренфиомъ 122;

Ew.Arch. 1092: заимъ 49v. – заѥмъ 50;

D.Ant. XI: словомь бж҃иѥмь 12, оучетелѧ (Acc.pl.) 119, живеши и движиши сѧ 140, жеводатива – жеводатива д҃ха (w znaczeniu: życiodajnego) 220;

Słowo GT. XI: строинѣѥ 95v., исповѣданиимь … наставлѥниѥмь 103;

P.Syn. XI: иринеи 37v. – иренѣю 38;

Min.Dub. XI: оружиимь – оружиимь вѣры 4, копиимь 4v., повѣданиимь – бж҃иимь повѣданиимь 8v., ale: сиꙗньемь 11.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: наричеть (wobec konsekwentnie stosowanego zapisu: наречеши, нарече, нарекруть) 134;

Ew.Hal. 1144: събьравъшемъ (Dat. pl.), събьравъшиимъ/же сѧ имъ 63v., о д҃не … о д҃ни 68v., осъıплю гноимь 151;

Apost.Kryst. XII: д҃хъмь бж҃иѥмь 116v., оч҃емь – оч҃емь прѣданиѥмь 198, не сею тварью ни кровью 271v.;

Ew.Hal-Woł. XII: бесѣдоующима 3v. (oczekiwana końcówka dla Instr. sg. to -ема), въ заѥмъ даѥте … въ заимъ дадите 97, мимоходѧщеи хоулѧхоу его … мимоходѧщии 186v.;

Ż.N.: диꙗволъ преде (również: приде) 6;

Ż.T.S. XII: наречеть сꙗ 122v. – нарicheть сꙗ 121v.;

S.Usp. XII–XIII: лѣжеть (również: лежить / на голѣ земли плътию лѣжеть 75), орить горы (również: ореть) 72v., гноѥмь 79 – гноимь 85v.;

---

[204] *Атлас української мови*, t. I, op. cit., s. 41–44.

[205] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 665.

[206] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 263.

W tym kontekście przytaczamy zapisy ze ścian soboru św. Zofii w Kijowie datowane na XII wiek: фелемона < (gr. Φιλήμων)[207] czy w Zbiorze Troickim: ꙁноимь (Zb.Troic. 3), чишють (Zb.Troic. 4).

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: въ коренфѣ (por. st.gr. Κόρινθος, D.Ant. XI: коринѳиѥмъ 82) 169v., людемь проходѧщемъ поющимъ 27, *г~а* въспѣваить (47v.); иж (и>ѥ), пришедъши (trzej królowie) видѣвъшє 219.

Ew.Euz. 1283: ожеветь 67v., въ жевоти 78, жевотъ 85v., поучатє (tu: поучати) 113v., въздвижешє (2 os. sg.) 28v., нє искоусешє (2 os. sg.) 128, преведоша к немоу 64v., достоѥнъ 36, г҃ла ѥмъ (również: имъ) 93v., съ ѡроужеѥмь 82v., разоумѣить оучѣныѥ 12v., мнози жи слышавшє 11v., ѥщи (również: ѥщє) 24v., 78v., 104, секира … лижет (również: лежить) 124; прѣдъ о҃цмь моѥмь 31v., июдѣѥскъ 106, галилѣѥскъ 132, ѿ крови 95, ѿ кровє 101; деонисиꙗ 114v., вефлеѡма 122, въ галелѣю 63v., 97v., семеонъ … симеонъ 129, фаресѣи 66;

Ew.Chełm. XIII: достойнъ … достоѥ́нъ 79v.;

P.Nik.Czar. XIII: ѿ кръви (w miejscu regularnego: ѿ кръвє) 90v.;

Ew.Orsz. XIII: въ преторъ … въ приторъ 116(x2), наимникъ 80v., алчющеи (Nom. pl.) 45v. – пасоущии (Nom. pl.) 33v.;

P.E.Syr. 1280: сꙋитнаго (co istotne – nad и zapisano już później є) 11, сꙋитѣ – чл҃вкъ сꙋитѣ оуподобисѧ 27v., къ коренфеѡмъ 91v., наоучѥмъ сѧ 92v.

XIV wiek

Ew.Put. XIV: прѣклечеть (również: прѣкличеть) 19;

Ew.Ławr. XIV: прѣидить (3 os. sg.) 63, нє оукрадиши 67, генисаритьскоу 77v., дондижє 82v., възыграить 87v., здравии но болꙗщеи 124v., диветесѧ 23v., оу галелии 22v., галелѣꙗнє 101, сребрьнекъ 79v., съ поутє 96v., демеꙗноу 99v., старѣишены 106v., словеса нє меноуть 116, съ ѡружиѥмь … съ ѡружеѥмь 118, нє оукрадиши 67 i in.;

Okt.Wied. III XIV: приⷣ тобою 108v., пристолу 106v.;

Men.Ew.Hal. XIII–XIV: деѡнисьꙗ 244v., параскъıвьꙗ 245, придътеча 250v.;

Ew.Łuck. XIV: іоустены 232 (por. Місяцеслів ГЄ XIII-XIV: иоустины 244v.);

Ps.Kij. 1397: ѿ нищиты 121, в ꙁимли 109, бл҃гволенеемь 71.

Dla porównania przytaczamy przykłady z Ewangeliarza Polikarpa 1307 roku – придъ ними, применеть (zamiast промине), принечє (zamiast приниче), жедовє (zamiast жидове)[208].

---

[207] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської…*, t. IV, op. cit., s. 24.

[208] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 665.

W świeckich ukraińskich tekstach od XV wieku zjawisko to stało się typowym dla większości tekstów, jest powszechne m.in. w gramotach: диниса, пичать, именим, низгода, потвырждение[209].

4.1.1.1.10. Przegłos [e] > [o]

4.1.1.1.10.1. Przegłos [e] > [o] po spółgłoskach szczelinowych

Współczesny ukraiński język literacki charakteryzuje się pisownią i wymową [o] po sybilantach i [j] przed etymologicznie twardymi: ж**о**лудь (< желудь), й**о**го (< ѥго) i odpowiednio [e] przed historycznie miękkimi: пш**е**ниця, книж**е**чка[210]. Proces ten polegający na dyspalatalizacji sylabotwórczych samogłosek przednich *e, *ě, *ę przed spółgłoskami przedniojęzykowymi twardymi odbył się w IX–X wieku i znajduje potwierdzenie w najstarszych tekstach kijowskich[211], a obecnie charakteryzuje większość dialektów języka ukraińskiego.

XI wiek

Izb. 1073: чоловѣка (179v.);

Izb. 1076: жона 181v., jako odzwierciedlenie tej zmiany uznajemy także zapis ь > ъ w analogicznej pozycji: пришъдъши 235v., въ мъножъствѣ 236, начъншю 243, грѣшънъ 246, шъпътьникъ (‘plotkarz’, od rdzenia: ‘szept’)[212];

Ew.Arch. 1092: możliwe, że zapisy: просѩщеомоу 24v., имоущеомоу 51v. również odzwierciedlają ten proces;

D.Ant. XI: możliwe, że zapis неимоуштюмоу 92 jest odzwierciedleniem zjawiska;

Słowo GT. XI: ничосоже 24v., отшълъ 93v. (wobec: пришьлъ 128v.).

W tym kontekście warto porównać zapisy z Ewangeliarza Kanzodziejskiego Konstantyna (Ew.Kazn. XI–XII): приключьшомъсѩ, не большомъ, сѫщомъ, вълѣзшомъ, приходѩщомъ, вѣроующомоу, съвьршонъ, кръщонъ, жонъ[213]. Nie jest dla nas jasne, dlaczego R. Kriwko przykład: чоловѣчьскъıи uważa za niezbyt wyraźny[214]. Jeśli wziąć pod uwagę fakt, że praktyka zapisu słowa чоловік była znana rusko-ukraińskim kopistom od najdawniejszych czasów (por. przykłady z Izb. 1073 czy Nauk Konstantyna Bułgarskiego: чоловѣкъ [Срезн.: t. III, 1492]), należy uznać, że zabieg ten wpisuje się w regularny sposób w tradycję piśmiennictwa ruskiego-ukraińskiego.

---

[209] Por. М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 263.

[210] *Сучасна українська літературна мова*, red. А. Грищенко, op. cit., s. 50; *Сучасна українська літературна мова*, red. М.Я. Плющ, op. cit., s. 71.

[211] Z niezrozumiałych powodów rosyjscy naukowcy datują pojawienie się tego zjawiska w piśmiennictwie ruskim na drugą połowę XII wieku, nawiązując do dzieł O. Sobolewskiego, por. Р. Кривко, *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера: от восточнославянской рукописи к южнославянскому архетипу*, „Slověne” № 2/2016, s. 345.

[212] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 201.

[213] Р. Кривко, *Языковые особенности…*, op. cit., s. 345–346.

XII wiek

Ew.Hal. 1144: жо – то жо слово 104;
Apost.Kryst. XII: съвѣдѣтельствоующомоу 3, имоущомоу 59, мьньшомоу 94, 119v.;
Ew.Hal-Woł. XII: блажонъ будеши 117;
Ż.T.S. XII: движющомꙋ 139;
S.Usp. XII–XIII: ѡбладающомоу 74.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: врачовъ 10, вечоръ 84 v., положонъ 6, блажонъ 28 v., отрочищомъ 29, ѿвержонъ 45 v., развраⷣщонъ 51, възложонъ 55, впрошонъ 56, оукрашонъ 64 v., прокажонъ 66 v., исѣчонъ 139, коупьцомъ 58 v., младѣньцомъ 59, жерцомъ 99, старцомъ 139 v. i in.;
Okt.Wied. I–II XIII: кланѧющомъсѧ 104, просвѣщонъ 270; w pełni prawdopodobnym jest, że zapis стрѣгоущєомоу 80 również należy uznać za odzwierciedlający ten proces;
Ew.Chełm. XIII: послѣдоуюющомоу 80, ѥдущомъ 133v., размѣшонъ 150.

Dla porównania przytoczymy zapisy z Riazańskiej Księgi Kormczej z 1284 roku: ащо, хотѧщому, учившомъ[215], a także z Pandektów Nikona Czarnogórca z początku XIII wieku, ze zbiorów Państwowego Muzeum w Jarosławiu: присносоущєомоу[216].

XIV wiek

ABib. XIV: соущомоу 4, дѣлающомоу 7, оумершомоу 17v.;
Ps.Kij. 1397: ѡбышодших мѧ 41, вшодшому 90, ѡбладающомоу 86.

Aby poszerzyć kontekst, można przytoczyć zapisy z Ewangeliarza Werkowycza: мы речомъ, можомъ, жонъ, вечоръ, врачовъ, бъчолъ czy z gramoty z 1347 roku: чотыри lub z gramoty z 1393 roku: шлѧхтичовъ, жону, жоны, чорнымъ[217]. Podobne zapisy występują również w tekście modlitwy do św. Trójcy w wersji z XIII–XIV wieku[218]: ликъ ст҃ъıхъ жонъ[219]; a także w Chodzeniu Daniły, Ihumena Ziemi Ruskiej z początku XII stulecia w odpisie z XV wieku: пшоніцєю и ѡвощомъ[220].

---

[214] Ibidem, s. 346.
[215] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 265.
[216] К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца…*, op. cit., s. 20.
[217] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 265.

Od XV wieku przykłady odzwierciedlające to zjawisko odnajdujemy głównie w zabytkach z ukraińskiego północnego (божой, божоє, божого, вшодшомꙋ, ѡбладающомоу, нашомꙋ, въ чомъ, вжо, чоловє^к^, жонꙋ, ничо^го^ i in.) oraz południowo-wschodniego obszaru gwarowego (ꙋрожоный, нашом, нашого, бывшого, Чорнꙋшенка, жоною, задолжон, жони щоцѣ, чорноусый, шовковый, жовто–гарѧчый, пошолъ i in.)[221].

4.1.1.1.10.2. Przegłos [e] > [o] po [j]

Obecnie znamy tylko kilka form zapisów його, йому spod ręki kopisty w postaci ѥого ораз ѥомоу z Ewangeliarza Łuckiego z XIV wieku, które w sposób jaskrawy, a zarazem niepodlegający dyskusji odzwierciedlają zjawisko przegłosu w piśmiennictwie ukraińskim: пришелъ годъ ѥого 19v. oraz пришедъшю ѥомоу исъ села 156v.

4.1.1.1.10.3. Przejście nagłosowego [e-] > [o-]

Użycie początkowej samogłoski [e] nie było charakterystyczne dla dawnego języka ukraińskiego. Od zarania ukraińszczyzny artykulacja początkowego [e] zaczęła się zmieniać – stopniowo zaokrąglała się i zamieniała w dźwięk [o]. W literackim języku ukraińskim i jego dialektach odzwierciedlanie tego zjawiska jest normą, jego pojawienie się w tekstach datuje się zaś na XI wiek.

XI wiek

Izb. 1073: одъва – правьдънꙑи одъва сп҃сетьсѧ 107;
Izb. 1076: ѡдинꙑи 127, одинъ 168v., одъва 180, одиною 240;
Ew.Arch. 1092: одинъ 96, одиного 129;
D.Ant. XI: оклисиасть 79v. (gr. Ἑκκλησιαστής);
Słowo GT. XI: ощє 145;
P.Czud. XI: ни о[ди]нѫ – ни онѫ же отърадоу имамъ 90 (w spisie z XIV wieku – ѥдинꙋ), одиноѥ – из одиноѥ матерє 148v.

---

[218] Zob. В. Живов, *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*, Москва 2002, s. 91.

[219] А. Соболевский, *Матеріалы и исслдованія въ области славянской филологіи и археологіи*, С.-Петербургъ 1910, s. 47.

[220] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 171.

[221] В. Мойсієнко, *Фонетична система…*, op. cit., s. 187–188, 203.

Dla porównania przytaczamy zapisy z Pateryka Synajskiego: одинородьноу … одиного, одино … одиноѭ одинъ … одино[222].

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: иордана 28, иѡрдана 3;
Ew.Dob. 1164: озероу 43, одва 136v., również: иордана 87, 259v.;
Apost.Kryst. XII: вы одино ѥсте 203;
Ż.T.S. XII: безъ ѡдиного 97;
S.Usp. XII–XIII: одъва (również: ѥдъва) 25v., 26, 132, одинѣмь – одинѣмь бо перъмь орьлъ на высотоу не възлетить 191v., одинъ 20v., 254, 281v., одино 280v., одини 285v., одиносоущьна 281v., още 286, оже 290;
U.Stud. XII: одиною 226v., одинои – по одинои свѣщи 274; осеньнии нощи 246v.

W celu rozszerzenia kontekstu przytoczmy zapisy ze Zbioru Troickiego z końca XII i początku XIII wieku: одва (również: єдва) (Zb.Troic. 13v.), z Ewangeliarza Jurijewskiego: охидьнова; z zapisu z 1161 r. – ѡфросиньꙗ[223].

XIII wiek
P.Nik.Czar. XIII: ѡдинъ 150v.;

Analogiczne zapisy występują w Ruskiej Prawdzie z końca XIII wieku: ѡдиноу овьцоу (Срезн.: t. II, 616).

XIV wiek
Okt.Wied. III XIV: одѣно ѥсть 141v.

Tego typu zapisy występują w Ewangeliarzu Puteńskim – олисѣꙗ[224], w *Powieści lat minionych*: озерома, w gramocie z 1130 roku: осеньнѥѥ[225]. W późniejszych zabytkach tego typu zapisów są już setki. Dla przykładu – kilka wybranych form z ukraińskich tekstów prawnych XVI–XVII wieku: однако, одинъ, ѡднакиⷨ, непооднокротъ, ѡпаⷩча, остафиꙗ, омеⷧѧⷩ, з оленою, овдотьꙗ i in.[226].

---

[222] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 119–121.
[223] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 146–147.
[224] Ibidem.
[225] Por. ibidem, s. 146.
[226] В. Мойсієнко, *Фонетична система…*, op. cit., s. 210.

4.1.1.1.11. Wymiana [u] / [v]. Obecność niezgłoskotwórczego [u̯]

Powstanie dwuwargowej głoski [ў] w dialektach południoworuskich i związaną z tym niestabilność zapisu у // в w piśmiennictwie ukraińskim łączy się z zanikiem samogłosek zredukowanych[227]. Obecnie występowanie u-niezgłoskotwórczego jest normą w językach ukraińskim i białoruskim[228]. W zabytkach ukraińskich jednoznaczne przykłady na odzwierciedlenie tego zjawiska notowane są od XII–XIII stulecia[229], choć początki tego procesu, jak widać z przytoczonych przykładów, należy sytuować w końcu XI wieku; a w języku białoruskim od XIII–XIV wieku[230]. Za takie kwalifikować należy wymienne zapisy у oraz в.

XI wiek
Ew.Ostr. 1056–1057: ста оу нихъ 250;
Izb. 1073: испълни уселенуѫ 8v. (por. P.Czud. XI: вьселенꙑꙗ 74), уселꙗтьсѧ 37, оуразити 57, прауда 60v., въгодьно 35, въкрадоу 71v., въчинены 95v., аугоуста – авъгоусть 249, зьмьꙗ ѥвъгу и ѥуга адама 209;
Izb. 1076: оуселеноуѫ 9, въгодити 74;
P.Czud. XI: паувьлъ 29;
D.Ant. XI: по вьселенѣи 21 – всѫ оуселенѫѫ 138;
Słowo GT. XI: добрѣвъгодьныихъ 8, оуселишисѧ 107, ѥже уписалъ ѥсмь въписахъ 143 (por. отъвѣшта пилатъ . еже писахъ писахъ)[231].

Zjawisko odzwierciedlone jest również w innych tekstach, np. Pateryku Synajskim: уселенаꙗ czy Słowach Grzegorza Teologa: уписалъ[232].

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: въгодиѥ 116 (analogiczny przykład y > в w tym słowie znany jest również z Ewangeliarza Jurjewskiego Євангелії – Срезн.: t. I, 329);
Ew.Hal. 1144: оупрашаю 219, прѣѣхауъше[233];

---

[227] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 380; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 225.

[228] Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, op. cit., s. 214.

[229] Л. Булаховський, *Питання походження…*, op. cit., s. 60–61; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 380–381.

[230] Е. Карский, *Белоруссы – Язык белорусского народа*, t. I: *Исторический очерк звуков белорусского языка*, Москва 1955, s. 243.

[231] *Евангелие от Иоана в славянской традиции*, oprac. А. Алексеев, И.В. Азарова, Е.Л. Алексеева, М.Б. Бабицкая, СПб. 1998, s. 89.

[232] Por. М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 226.

[233] Ibidem, s. 226.

Apost.Kryst. XII: паулъ 4, павьлъ 5v., въ н҆ихъ 5, оу н҆ихъ 22v., оу нѥго 22v., не оусѧ 73, савлъ 85v., оправди (ukr. оправдав, usprawiedliwił) сиꙗ и призва … сиꙗ и оправди 117, мъı оу нѥго 150v.;

S.Usp. XII–XIII: павьла 69 – паула 136;

Ew.Hal-Woł. XII: въгодьнаѧ 19v., оу о҃ца 20, завътра 74v., 224, 143, навъчиша 84, навъчилъсѧ 216, наоучить … навъчить 220, народоу въгодьѥ створити 149, завьлонихъ … землѧ завлолѧ (!) 210v. i in.;

Ew.Dob. 1164: довълѣѥть 33v. – дооулѣѥть 25v., гаврилъ 265 – гаурилъ 262, левгию 116v. – леоугию 190v., лѣвьгитъ 137v., – лѣугиты 3, паула 249v[234].

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: и у ѥдину 47, у купѣ 48v., прабабы ѥужины 74v., създавъ еугу древле прабабу нашю 147v., утории 108, будеть у игемона 173, паулъ 228v., павла 229, страна завлон (por. землѧ заулонѣ Ew.Dob. 1164: 259v.) 241v., навъчивъ 265v. i in.;

Ew.Euz. 1283: во оуторыи дн҃ь 7v., оуча оу капернаумѣ 11v., въ оускрѣшѣньѥ 6v., въжасъ 48, имѣꙗ въши (również: оуши) 54, хотѧше въмрѣти 78v., да въготоваѥмъ 81v., невъгасающимь 126v.;

P.E.Syr. 1280: повчѣньѥ 2, повчитсѧ 78, на оустоцѣ 2, повчахъ 3, оуспитаньѥмь 4, оузлюблене 20v., оузѧхъ 23v., повчити … сѧ 24v., и оу водоу оумѣтаємъ 71v., оузвратисѧ 76v.;

P.Nik.Czar. XIII: павелъ … паоуль 71;

Ew.Chełm. XIII: не оуси – не оуси разоумѣваѥте 43v.;

Ew.Orsz. XIII: павла 127v., 139 – паоула 136, 141.

Dla rozszerzenia spektrum źródeł można przytoczyć przykład z Nauk Grzegorza Zarubskiego zgodnie ze spisem z XIII wieku: повчѣньѥ[235].

---

[234] Mimo że rosyjscy badacze kwestionują odzwierciedlenie zjawiska fonetyki ukraińskiej (i szerzej słowiańskiej) w przykładach typu гаврилъ – гаурилъ, павла – паула, wskazując na ich grecki rodowód (por. В. Крысько, М. Федорова, *Первое издание Добрилова евангелия*, „Русский язык в научном освещении" № 1(29)/2015, s. 251), to należy podkreślić, że tego typu zapisy, jako typowe również dla piśmiennictwa południowosłowiańskiego, na gruncie ukraińskim zdobyły szczególną popularność, gdyż były wzmocnione żywą wymową. W tym kontekście warto wspomnieć o zapisach formy гаурилъ z Rękopisu Supraskiego, którego powstanie badacze nie bez podstaw łączą z działalnością skrybów z Rusi Południowej (por. *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 127). Uważamy, że również nie bez podstaw będzie więc twierdzenie, iż charakterystyczny sposób zapisu tego zjawiska w piśmiennictwie białoruskim ma również korzenie w praktyce skrybów z Rusi-Ukrainy.

[235] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 292.

XIV wiek

ABib. XIV: вгажати 4, во вчѣньи 4, вчити 10v., възпразнитьсѧ 9, възвидѣхомъ 18, паоуловъ 7v.; оуноутрьнимъ 1, оукоупь 1v., оузрастимъ 36, оу правдоу 28v.;

Ew.Put. XIV: оучера 17, маньноу оу пустъіни 17, оускршю 18, оуздвижѣньꙗ … въздвижѣнье 208;

Men.Ew.Hal. XIII–XIV: оучерашнѣи 250;

Okt.Wied. III XIV: оу адъ 9v., втѣшѣньемь 13v., вжасошасѧ 15, евга 15v., навчіша 24v., въмрщвѣнье 28v., оузмѡглъ бы 60v., не вмираю 92, вхо твое 94v., не вдолѣеть 133v., вчѣньемь 134v., вчаше 135v., невъклѡньнъімь 139v., вжасаютсѧ 148, свѣщникъ вгашьше 148v., навчьшисѧ 157v., навчі 264v., вчитѣль 179, еуламньѧ і евламньѧ 159, узлюбленаго 168v., благовъхающа 176, вліты 181v. і улиты 183v., вѡ вътробѣ 192, адамова унука 193, да тѧ въвѣдѧть 226, завлоні странѣі 230v., недовмѣеть 235v., втѣшѣнье 242v., мнѡга внъіньѧ 259v. i in.;

Ew.Ławr. XIV: оу цр҃кви 3, оулезоша 13v., оу поустыни 16, оуспѧть 22, оу корабль 69, во вътрии 4v., вченикомъ 10v., ѡ оучении 23v., во вши ѥго 125, ѡвого вбиша 131, ст҃оѣ ѥвг҃ѣньѣ 167 i in.;

Ps.Łuc. 1384: не вбоꙗшасѧ 69v. рѣкы оу поустыни 146v., оудова 148v., во въжаси 155, повъчюсѧ 159v., навчюсѧ … наоучюсѧ 163;

Ew.Łuck. XIV: въжасиша (w innych ewangeliach – оужасоша) 3, въчителю 4v., со въченікы 12, въмрети 31, отъ въности 151v.; оу славоу 3, оу корабль 71, оузмоущаше 16, оузъможеть 149, оузърадовати 164 i in. W badanym tekście, najwyraźniej po raz pierwszy, potwierdzono charakterystyczny dla języka ukraińskiego zaimek увесь 2v., 100v.

Powyższe przykłady dają podstawy do konstatacji, iż są świadectwem występowania w języku kopistów dwuwargowego [ў].

Począwszy od końca XIII wieku, w zabytkach można już prześledzić odzwierciedlenie w piśmiennictwie tzw. myłozwucznosty – melodyjności ukraińskiej w zakresie stosowania у oraz в w przyrostkach i przyimkach: po samogłoskach skrybowie rysowali grafem в – Okt.Wied. III XIV: или в нѡщь 5, вси вповающеі на нь 8v., все вpúованье 15, чл҃вковвиіца 17, вѡ вътробѣ 40, пѡ въставу 60, приклоні вхо 249, моего вморивъ 131v., і вдобрівъ 269v., Ew.Ławr. XIV: нѣ вчивъсѧ … ѡ вчѣньи 23v., навъчитесѧ 54, во вхо 121, овогo вбиша 131, во вмывалницю 140; po spółgłoskach natomiast у – Ew.Euz. 1283: вамъ оу свѣдитѣльство 113v., анг҃лъ гн҃ь оу нихъ 121v.; P.E.Syr. 1280: влазилъ оу баню 71v., во въ оумъ 36v.; Men.E.Hal. XIII–XIV – избьѥнъіхъ оу лаврѣ 251v.; Okt.Wied. III XIV: ꙋ д҃нь 5, всѣхъ узѧлъ еси 132v., Ew.Ławr.: азъ оу васъ … азъ оу нѣмь 40, моиси оузнесе 5v., ѡц҃ь оускрѣшаѥть 11, воду во вмывалницю 140. Warto podkreślić, że z tego okresu pochodzi również poświadczenie przyimka ув (оув): съшєдшаго оув адъ P.E.Syr. 1280: 3v.

Od XIII stulecia zdarzają się przypadki przejścia końcowego [l] > [v] w formach czasownikowych w czasie przeszłym rodzaju męskiego: и ѡб҃атилъсꙗ но облѣнивъсꙗ P.E.Syr. 1280: 27[236]. Dla kontekstu przytoczmy jeszcze przykład z okresu XIV–XV wieku i ze *Słowa o prawie i łasce* w odpisie z 1414 roku: источникъ наводнивсѧ и всю землю покривъ и до насъ пролиꙗвсѧ czy z Apostołu Krechwickiego z 1560 roku – ирод розгнѣвавсѧ, a także z Księgi Miasta Żytomierz z 1593 roku: мєнє бив и звєзавъ[237].

4.1.1.1.12. Losy nagłosowego [i-]

4.1.1.1.12.1. Zanik rdzennego [i-] w nagłosie

Najwcześniejsze dowody redukcji nagłosowego i- znane są w piśmiennictwie ukraińskim z końca XIII wieku[238]. W praktyce skrybów ukraińskich już od XI stulecia wypracowywana była praktyka rodzima: w wyrazach zapożyczonych opuszczano pierwszą samogłoskę.

Na uwagę zasługuje także zapis formy: ишьлъ (scs. **шьдлъ**) w tekście Oktoicha Wiedeńskiego (Okt.Wied. I–II XIII) – и ис того ишьлъ ѥси 80 odzwierciedlający z kolei przystawne i- (**и**, współczesna ukraińska forma ішов/йшов).

XI wiek
Ew.Reim. XI: є̓рдана 13, є̓рданьстѣи 10;
Ew.Arch. 1092: игємѡнъмь 106 – гємонъмъ 116v.;
P.Syn. XI: єрданъ 96v. (por. иє̓рданъ 75);
Słowo GT. XI: съповѣданиꙗ 62v., съповѣдѣ 63v.

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: єрȣсалима 201, скариѡтьскыи 32, ȣ гємона 163;
S.Usp. XII–XIII: є̓рємиꙗ 158v., єроусалимитина 222v.

XIII wiek
Ew.Bucz. XII–XIII: нѣ матє видѣти мєнє 50 v. (analogicznie do formy нє иматє w protografie), скариота – прозъıваѥмаго скариота 65 v., воини гѣмонови 135;

---

[236] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 531.

[237] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 224–225.

[238] Ibidem, s. 302; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, op. cit., s. 191; В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє…*, op. cit., s. 22.

Okt.Wied. I–II XIII: w formie imperfektu 3 os. pl. czasownika имати notujemy zanik początkowego и: и нѣ махꙋ имъ вѣры 179;
Ew.Euz. 1283: мать (również: имать) живъта вѣчнаго 10, бѣса ли маша (również: имаша) 13, нє мамъ (również: имамъ) 111v. юда скариѡтьскии 79v., июда скариѡдєскыи 81v., оу гѣмона 99v., прѣдъ гѣмономъ … гѣмонъ … гѣмоноу 101, ѥзєкию 120, ѥрємиѥмь 123v., сидора 129v., ꙗковъ … ꙗкова … ѡсифа 120, ѥсифъ 98v., 102v., въ ѥрданьстѣи рѣцѣ 124v.;
Ew.Orsz. XIII: гѣмонъ 9 117v., ѡсифови 129v.

Zapisy typu: зидє, спꙋсти, схожашє – прободє ємоу рєбра и *зидє* вода и кровь і҃съ жє возпи глаⷭмь вєликомь и *спꙋсти* дх҃ъ 97 oraz и *схожашє* к нємоу всѧ июдѣискаꙗ страна 124v. w Ewangeliarzu Euzebiusza z 1283 roku Wasyl Nimczuk kategoryzuje jako odzwierciedlające utratę początkowego и, nie zaś ściągnięcia ии > и[239].
P.Nik.Czar. XIII: ѥрѣꙗ 56.

XIV wiek
Ew.Put. XIV: ѡтъ єроусалима 2, въ єрданѣ 8, скариѡтьскии 166;
Ew.Ławr. XIV: молньꙗ сходить 64v., по згнаньи 112, дасть ꙗковъ ѥсифоу 26v., вы єрⷭлмъ … въ ѥрⷭлмѣ 20v., ѥрдана 13;
Ew.Łuck. XIV: лариѡна 234;
M.Ks.Woł. XIV: ѥрѣи 90.

Później, w XIV wieku, zjawisko jest odzwierciedlone konsekwentnie również w zabytkach świeckich, por. gramota z 1366: ларивꙋнъ, gramota z 1393: здавна, gramota z 1412: сполна, gramota z 1433: мєнованаꙗ, gramota z 1434: маєтъ, gramota z 1493: мѣли[240].

4.1.1.1.12.2. Utrzymanie się rdzennego i- w czasownikach prefiksalnych, pochodnych od i-ti

W dawnym piśmiennictwie ukraińskim zjawisko utrzymania się rdzennego i- w czasownikach prefiksalnych, pochodnych od i-ti, znajduje poświadczenie w tekstach już od XI wieku. Z czasem w języku ukraińskim nagłosowe i- uległo redukcji i taka wymowa [приї'ти / приї'ду / об'ії'ти / об'ії'ду] oraz odzwierciedlająca ją ortografia: прийти, прийду, обійти, обійду jest obecnie normą języka ukraińskiego.

XI wiek
Ew.Reim. XI: придоша 2v.a, 6v.b, 11b, придє 10v.b, 11v.b, о̇тиидє 7v.b;

---

[239] В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє…*, op. cit., s. 23.
[240] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 302.

Izb. 1076: приидоша 271v., прииде 272;
Ew.Arch. 1092: приити 98v., приидоу 99, приидеть 85;
D.Ant. XI: приидохомъ 4.

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: приидеть 7v., 32v., 145, приидѫть 81v., приидевѣ 145v.;
Ew.Hal. 1144: прииде 77v.;
Ew.Dob. 1164: не приидѣть нъ прѣидеть 11;
Ew.Hal-Woł. XII: прииди 5, приидеть 13v., 26, прииде 28v., 29, 32, 54, 71, 158v., приидоу 176, приити 72v., 106, приидоша 81, 72v., приидоуть 85v., прииде потопъ … тать приидеть 88.

XIII wiek
Ew.Bucz. XII–XIII: приидоша 2v., 3, 22v., приити 9v., приидоуть 13, 24;
Okt.Wied. I–II XIII: приидѣть 11v., прииде 21v., 33v., 159, приидеши 151, приити 161, приидеть 168v., изиидеть 201;
Ew.Euz. 1283: приидоу 29, приiди 38v., прииди 63v. i in.;
Ew.Chełm. XIII: прииде 8;
P.E.Syr. 1280: прииду 2v., прииде 3v., приидите 4, ѡбиидеть 27, приити 71v., приидоша 77 i in.

Dla porównania można przytoczyć zapisy z Żywota św. Sawy z XIII wieku: приидоша … прииде[241].

XIV wiek
ABib. XIV: прийти 13v., прийдоу 14, прийдохъ 26v., изийдохъ 15, взийдохъ 26v.;
Ew.Put. XIV: прийде 1, прийдоша 4, прийдоста 132, изъiйти 5, вниитй 6;
Ew.Ławr. XIV: приидеть година 18, приидохъ 24v., приидоу 39v., прииди 95v. i in.; обиидоша 31;
Ew.Łuck. XIV: обиидоша 27v., приидоша 236, прииде 237v.;
Ps.Łuc. 1384: ѡбиидоу ѡлтарь 33, ѡбийдоша 148, прийде 149, прийдеши 150, прийти 157v.;
PS.Kij. 1397: объiдѣте 65v., объiдоу^{т} 79, изиидосте 130, приидет 136v.

---

[241] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 313.

4.1.1.2. KONSONANTYZM

4.1.1.2.1. Odzwierciedlenie faryngalizowanego [г(h)]

Proces powstawania ukraińskiego faryngalizowanego [h] ([g] > [γ] > [h]) rozpoczął się najprawdopodobniej w okresie przedpiśmiennym. Rusińscy skrybowie w najstarszych zabytkach pomijali literę г, co świadczyło o pojawieniu się gardłowego, być może faryngalizowanego [g], które z czasem stało się normatywną wymową Ukraińców.

XI wiek

Izb.1073: разнѣвавъ же сѧ (również: разгнѣвавъ же сѧ, por. na tej samej karcie zapis: гнѣваѩсѧ) 145v., кънїхъчии (również: кънїгъчии) 232, изниѥть (również: изгниѥть) 237, тъда (również: тъгда) 240, ходъ (również: годъ)[242].

D.Ant. XI: изъ ѥѫпта 86v.

XII wiek

Ż.N.: єда – ѥгда: єда огнь сънидеть … море ѥгда възмоутитьсѩ 13;

Ż.T.S. XII: мѩкъко 45 – мѩчии 124v.;

Ew.Hal-Woł. XII: аньнели 40.

Zjawisko poświadczone jest również poza piśmiennictwem – na inskrypcji na czaszy czernihowskiego księcia Wołodymyra Dawidowicza (powstałej przed 1151 rokiem) widnieje forma: ѡсподарѧ[243].

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: възласи 4, възлашь гласомь 97v.

Aby rozszerzyć kontekst, warto spojrzeć do Nauk Grzegorza Zarubskiego, w odpisie z XIII wieku: аньѥлы[244] czy Węgierskiej Gramoty Królewskiej z 1229 roku, w której nazwę własną Haliczczyzna zapisano alfabetem łacińskim z początkowym h: Halicie, choć w tym czasie rzeczownik ten zapisywano w formie transliterowanej z cyrylicy z użyciem grafemu g: Galich (gramota z 1240), Galicie (gramota z 1254)[245].

---

[242] В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, op. cit., s. 690.

[243] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 172.

[244] Ibidem, s. 293.

[245] Por. М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 169.

XIV wiek
Ew.Ławr. XIV: аньѥлы 5, изнани (również: изгнани) 35v.;
M.Ks.Woł. XIV: хрѣха 90.

Być może decyzja o braku zapisu litery г w słowach ѥда /ѥгда/, бѣство /бѣгство, które występują licznie w tekstach ewangeliarzy (por. Ew.Dob. 1164: 169v., Ew.Bucz. XII–XIII: 83v., Ew.Orsz. XIII: 78, Ew.Łuck. XIV: 161), świadczą również o odzwierciedleniu tego zjawiska, należy jednak pamiętać, że tego typu zapisy występują i w tekstach południowosłowiańskich. Zapisy Słowian Południowych mogły w tym przypadku wzmocnić tendencje ortograficzne do odzwierciedlania artykulacji własnej Rusinów-Ukraińców.

Od XIV wieku w piśmiennictwie ukraińskim litera г oznaczała już ostatecznie typowe dla ukraińszczyzny faryngalizowane [h], ponieważ dla tylnojęzykowego wybuchowego [g], które pojawiało się w słowach pochodzenia obcego, stosowano odrębne zabiegi ortograficzne, m.in. połączenia literowe кг: кгирдивидъ, кголдовать (gramota z 1388), кгастовтъ (gramota z 1392), бекгичь (gramota z 1393)[246].

4.1.1.2.2. Twardość / miękkość spółgłosek przedniojęzykowych przed historycznie półmiękkimi

W języku ukraińskim twarda wymowa dawnych półmiękkich spółgłosek przedniojęzykowych przed е, и jest obecnie normą literacką. Ostateczne ustalenie dawności tego procesu wymaga dalszych badań[247], jednak już rękopisy kijowskie potwierdzają pewne prawidłowości zapisu samogłosek jotowanych po literach л oraz н w postaci umieszczenia nad nimi znaków w indeksach górnych w miejscach, w których historycznie się znajdowały. Na kwestię tę zwracali uwagę historycy języka i paleografowie[248]. Obserwacje Lidii Żukowskiej na temat stosowania przez skrybę Ewangeliarza Mścisława Aleksego Łazarewicza znaków indeksu górnego do odzwierciedlenia różnych stopni miękkości są nadal aktualne:

> Skryba Ew.Mśc. wyróżnił trzy stopnie twardości/miękkości spółgłosek:
>
> 1) twarde – przed samogłoskami szeregu tylnego, jeśli są to spółgłoski które, warto pamiętać, w początkowej epoce ogólnosłowiańskiej nie były miękkie (czyli w epoce praindoeuropejskiej nie pochodziły z kombinacji z *j);

---

[246] Ibidem.

[247] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 235.

[248] М. Соколова, *К истории русского языка в XII в.*, „Известия по русскому языку и словесности” t. III, cz. 1, Ленинград 1930, s. 90–92; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 253–245; И. Тот, *Житие Феклы*, „Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae” t. XXII, f. 3–4/1976, s. 247.

2) spółgłoski miękkie to spółgłoski powstałe z kombinacji z *j lub ze spółgłosek tylnojęzykowych *k, *g, *h jako efekt trzeciej palatalizacji;

3) półmiękkie – spółgłoski należące do dwóch pierwszych grup w pozycji przed samogłoskami szeregu przedniego.

Dlatego system fonetyczny skryby był prawdopodobnie bliższy współczesnemu systemowi języka ukraińskiego, z jego półpodniebiennymi spółgłoskami przed samogłoskami [е], [и], niż współczesnemu rosyjskiemu, z równie miękkimi [r], [l], [n] w pozycji, gdzie spółgłoski przed samogłoskami pierwszego rzędu mają niedawną miękkość (np. *лед*, *лес*, *лиса*, *несла*, *нес*, *нет*, *искони*, *изрек*, *река*, *крик*, *корь*), jak i w pozycji, w której miękkość uzyskano z kombinacji z *j (*поле*, *воли*, *на коне*, *кони*, *конь*, *горе*, *морям* itp.)[249].

Zjawisko to wielokrotnie potwierdzono w ukraińskich zabytkach.

XI wiek

Izb. 1073: веде л҄ѫди … съ н҄ими … къ н҄имь … прогн҄ѣва … л҄ѫбаше …8, ale: помьни … молитвьникъ … издраили 8, съѥ̇дин҄ениѥ̇мь … ꙗвл҄ениѥ̇ ale: не подълежи 8v., земл҄ѫ[250], ale: гл҃ѧ 9v., землꙗ̇ 54v., гнѥ̇въ (dwukrotnie) у нѥ̇го … отъ ѥ̇го 28v ale: въненавидѣ … не недостоин҄ѣ … не имать 28v.

Ew.Arch. 1092: Ten sam typ odzwierciedlenia tego zjawiska można odnaleźć również u drugiego skryby Ewangeliarza Archangielskiego: къ нѥ̇моу … ѿ нѥ̇го, ale: принеси 78v., ослаблѥ̇на … ослаблѥ̇нъıи, ale: лежаше 79, ѿнѥ̇лѣ, ale: невѣрьнъ 81v. Kopista ten konsekwentnie zaznaczał ꙗ po л’ oraz н’, въ ближнꙗ 78v., славлꙗхоу 79v., zachowując przy tym ѧ w zapisach etymologicznych изгонѧ 78v., събирашасѧ 79, сѣдѧща 79v., oraz grafem а po szczelinowych, niezależnie, czy pochodził z *ę czy z *’a: гнаша 78v., ѿкръıша … чадо 79[251]. Drugi pisarz Ewangeliarza Archangielskiego również miał specyficzny system oznaczania л oraz н – grafemy л҄ н҄ stosowane są niemal bez wyjątku tam, gdzie te spółgłoski są historycznie miękkie, i nie następują po nich samogłoski jotowane: а ѧ lub є: вал҄ѧшесѧ 81v., л҄юбл҄ѧше 129v., гл҄етьсѧ 128v., июн҄ѧ 161v., choć można znaleźć pojedyncze przypadki z tymi grafemami ь oraz и: родител҄и 132, съ н҄имь 168[252].

---

[249] Л. Жуковская, *Апракос Мстислава Великого – рукопись конца XI (рубежа XI–XII) века*, [w:] *Апракос Мстислава Великого*, oprac. Л. Жуковская, Л. Владимирова, Н. Панкратова, Москва 1983, s. 21.

[250] Zauważmy, że podobne rysunki liter л҄, н҄ znane były także w najdawniejszych zabytkach bułgarskich (por. В.Н. Щепкин, *Русская палеография*, Москва 1967, s. 113), jednak w piśmiennictwie ukraińskim taki zapis trafił na podatny grunt i służył do rozróżniania przez skrybów stopnia miękkości różnych spółgłosek. Na obszarze Rusi ten sposób oddawania miękkości znany jest jedynie z zabytków piśmiennictwa ukraińskiego: Ewangeliarza Ostromira, obu Kodeksów Światosława z 1073 i 1076 roku, Ewangeliarza Archangielskiego, Pateryka Synajskiego, Psałterza Cudnowskiego, Ustawu Typograficznego, Ewangeliarza Mścisława, Apostoła Krystynopolskiego, Żywota Nifonta, Żywota Fiodora Studyty.

[251] М. Соколова, *К истории русского языка в XII в…*, op. cit., s. 91.

Ew.Tur. XI: по нѥмь – ижденеть 1, ѿ нѥго ꙗко не знаѭть 1, ѿ нѥю – наставьниче 7v. законучителѥ 8v., ослаблѥнъ 8v.; podkreślmy zarazem, że pisarz dość konsekwentnie stosował jotację właśnie po л oraz н, po innych zmiękczonych raczej ѧ oraz ꙗ[253];

P.Czud. XI: гоубител҄ь 2, приѥмл҄юштиихъ 2v., добрꙑꙗ дѣтел҄и 2v., л҄юбѧште 3, вьсел҄енѫ 7v., невол҄еѭ 8, правл҄ениꙗ 9v., земл҄и 12v., съказател҄е 22v., ale: далече 13, различьнꙑ 13, великꙑи 13; оу н҄ѥго 2v., ближн҄иихъ 3v., въ законѣ гн҄҃и 4, на н҄ѧ 6, измѣн҄ении 6v., пон҄еже 14, ale: ратьници 13v., прозѧбнеть 23;

Słowo GT. XI: иж н҄его … не мен҄ьшиимъ 141.

Warto jeszcze przytoczyć formy z Pateryka Synajskiego: исцѣл҄енъ ѿ н҄его … на н҄емь … ѿн҄юдоу[254], прѣмѣн҄ѧти … въпл҄ѧ бол҄ьша … земл҄ю[255].

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: съ н҄има 3v., ale вниде 5, въ н҄ь ale: не погꙑбнеть 5, нѥго … по нѥмь 4, прѣломл҄ении 3v., недѣл҄ѧ 10v., помꙑшл҄ѧꙗ 81v., приѥмлѥте 5, л҆юбите 74, оучител҆ю 133v., пон҆ѥже 138, н҆ѥмь 138 i in.;

Apost.Kryst. XII: прѣстоупл҄/ениꙗ 188, на земл҄и 238, прѣставл҆ь 1, съвѣдѣтел҆ьства 4, 21, 26v., 80, оуподобл҆ьшасѧ 3v., попꙑ мол҆ьша же сѧ 4v., бол҆ьша 6v., приѥмл҆и 8v., 25, л҆юдьми 13, 21, л҆юди 24, исправл҆ю 6, л҆юбодѣяниꙗ 6, бл҆юсти 6v.; въ н҄емь 15, 33v., 73, съ н҄ими 23v., зан҄е 16, 26v., 36v., ѿн҄елѣ 30v., гн҄҃ѧ między świętami a nowym rokiem гн҄҃ьмь 51, прадѣдьн҄ии вѣрѣ 87, к н҆имъ 13, нꙑн҆ѣ 5v., 15v., 21, 28, дрѣвьн҆ихъ 6, 81v., дн҃ьшн҆иї дн҃ь 19v., 21v., вънѣшьн҆ихъ 34v., испълн҆юсѧ 10 i in.

Ew.Hal. 1144: к н҄емоу 27v., 52v., послѣдн҄ѧꙗ 43v., ѿнѥ̈лиже 152;

Ew.Dob. 1164: възлѥже 39, вънѥмлѣте 140v., клѥврета 83v., плѥвелъ 60 i in.;

---

[252] Ibidem, s. 94.

[253] И. Тот, *Графическая система ТЛ*, [w]: И. Тот, Э. Хоргони, Г. Хорват, *Туровские Листки*, op. cit., s. 197.

[254] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 121.

[255] Ibidem, s. 122.

Ż.N.: ни краси … съ ҥими … оуплѣҥꙗѥма 4, испълҥѥни 4v., къ ҥѥмоу … приникъ 11, ѡ ҥѥмь … имене 31;

Ż.T.S. XII: поҥѥже 34, ѿ ҥѥго 34v., лючии 38, полѥ 44, властелѥ … съвъкоуплѥниѥ 81v.

4.1.1.2.3. Zmiany w prasłowiańskich grupach spółgłoskowych pod wpływem [j]

Rezultaty tzw. jotyzacji, procesu, który dokonał się jeszcze przed podziałem dialektalnym Słowian wschodnich, polegającego na upodobnieniu się do [j] poprzedzającej ją spółgłoski, są różne – w zależności od sąsiedztwa fonetycznego. Na miejscu dawnych połączeń z j powstały głoski, których wspólną cech jest palatalność i długość (oczywiście, asymilacja z j była tylko początkiem całego szeregu zmian realizowanych już w różny sposób, zależnie od języka). I tak w wyniku asymilacyjnego wpływu [j] na spółgłoski wargowe [p], [b], [m], [w] pojawiło się tzw. [l]-epentetyczne: *zemja > *zeml’a. Oddziaływanie na przedniojęzykowe [r], [l], [n] zaowocowało początkowo zmiękczeniem tych spółgłosek, a efekty kontaktu z tylnojęzykowymi nie różnią się od wyników pierwszej palatalizacji (czyli zmiany [k], [g], [x] odpowiednio w [ž’], [č’], [š’]: *douxja > duš’a). Skutkiem połączeń ze szczelinowymi [z], [s] są [ž’], [š’]. Połączenia z wybuchowymi [t], [d] zaowocowały początkowo wzdłużeniem tych spółgłosek, a później doszło do kolejnych zmian.

4.1.1.2.3.1. Refleksy *dj > [ž]

Dawne prasłowiańskie połączenia *dj utrzymały się dość długo, dlatego ich rozwój był różny nie tylko w poszczególnych dialektach – np. w grupie zachodniosłowiańskiej *dj rozwinęło się głównie w ʒ’ (dz’) – ale również wewnątrz systemów wybranych języków. Dla przykładu: w języku ukraińskim istnieją dwa rodzaje refleksów dawnego związku *dj: w formach czasownikowych (z dawnym sufiksem -и- w rdzeniu i sufiksem zerowym w temacie czasu teraźniejszego: ходити – ходять), w tym w formach rzeczowników odczasownikowych zakończonych na -ення. Są to [ǯ]: сидіти – сиджу, водити – воджу (провадження, нагромадження), oraz [ž] w gwarach północnoukraińskich (сежу, вожу). Wnioski związane z ich obecnością w języku ukraińskim są rozbieżne. W odróżnieniu od naukowców będących zwolennikami hipotezy przejścia pierwotnego *dj > ž (Pawła Żyteckiego, Aleksieja Sobolewskiego, Fiedota Filina), wybitny ukrainista Jurij Szewelow twierdził, że to afrykata [ǯ] była pierwotnym refleksem *dj, który następnie uległ uproszczeniu do [ž][256].

---

[256] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 88.

W miejscu *dj w zabytkach z ziem północnoukraińskich (powstałych na bazie dialektów dulibskich, derewlańskich i północnopolańskich) skrybowie konsekwentnie pisali literę ж, co można uznać za oddawanie dźwięku [ž].

XI wiek

Ew.Reim. XI: стражѫщиихъ 2v., рожтвомь 3v., рожьства 3v., охожѧше 6v., прижє 1a, исхожѧше 10, троужѧѫщиисѧ 13v., жѧжѫщеи 14a i in.;
Ew.Ostr. 1056–1057: роженъıи 8, прихожѫ 23v., прѣжє 52v., на рожьство 216;
Izb. 1073: прѣжє 23, 52v., 160v., роженоѥ 11v., ѡсоужаѭщтѧ 27v., осоужени 51v., стражеть 66v.;
Izb. 1076: вижь 4, нє осоужаитє 23v., рожено 29, досажати 33, осоуженоу 103v., огорожають 245;
D.Ant. XI: повրьженомъ 4, такожє 21, жажоуштоу 24;
Ew.Tur. XI: рожьство 6, до рожьства 6v.;
Słowo GT. XI: рождениꙗ и по рожении 88v., ограженъ 104, надежѧ 107v.;
P.Bycz. XI: вижь 8v., въздажь ми 31;
Min.Dub. XI: стражоушти 5, оутвьржение 9, прежє рожьства 15v.;
P.Czud. XI: рожьства 2, рожьство 104v., ограженъ 43v., прѣжє 6v., въхожениє 26v.;
P.Syn. XI: осоужаємъ прѣжє[257].

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: троужати, роженъıи, прежє, прѣжє, осоужениє, повѣжь, вижю, жажюща i in[258];
Ew.Hal. 1144: прежє 1, 60, ѡ хоженыї 2v., рожьства 3, троужающеисѧ 24, расоужати 35v., заблоужьшаѧ 39v., вожи слѣпии 51, жажюща 58 i in.;
Apost.Kryst. XII: межю нами 5v., съзижю 6, соужю 6, троужающесѧ 8, троужающимъ 8, прѣжє 8, 28, надежа 12, оугоженьꙗ 15, гражанинъ 25, досажаѥши 27v., съ досажениѥмь 36v., ражаѥть 44v., оутвьржати 52v., оутвьрженомъ 64, порожени 55v., хожьшаꙗ 59, оубоужати 64, побѣжаѥть 77, подажь ми 84–84v., ограждени 85v., дажь ми 89, нє стъıжю бо сѧ 101v., вожа 104v., 283v., жажєть (wobec oczekiwanego: жаждеть) 127v., жажємъ 143v., въ алчи и жажи 191v., постъıжюсѧ 188v., нє вѣжа словъмь 189v., въ работоу ражаꙗсѧ 204v., рожиниꙗсѧ 205, посажь (‘posadź’) 211v., обьхоженьѥмь семью дн҃ъ 279 i in.;
Ew.Hal-Woł. XII: ѿдежа 47, рожьства 57, зижетє 70v., жижетє гробы (Menologium na 5 września) 194v., продажь ї дажь 134v., ноужю 154v., гл҃а жажю 188v.; хожѧста 207 i in.;

---

[257] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 121.

[258] Л. Жуковская, *Апракос Мстислава Великого…*, op. cit., s. 25–26.

Ew.Dob. 1164: блоуженьꙗ 101v., вижю 29v., вожи 78v., исхожаше 270, межю 191v., прѣже 14v., въ одежахъ 46, одежа 95v., оутверженьѥ 264 i in.;
Ż.N.: жажею 3, рожьшею 3, вижь 9, въ … ѡдежахъ 12, не ѡсоужаи 2 i in.;
Ż.T.S. XII: огражена 44, прехожениѥ 122v., надежами 162, ноужами 166 i in.;
S.Chut. XII: дажь 2v., надежа 8v., ѡсоуженно 9v., въхожаше 11, ѡсоуженъ 12v.;
S.Usp. XII–XIII: преже 27, надежю 10v., 70, ѿхожю 63v., подажь 101v., дажь 194v., вижь 124v., межюрѣчиѥ 139v., гражанинъмь 155, жажющии 190, хожаше 213v.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: порожьшиꙗ 1v., дажь ми 8v., ѡдежю 5, 21v., ꙁаблужешимъ 19, осужениѥ 22, утвьрьжающи 25, надежею 101v., надежю 268v., побѣжена 45v., стражющу 35, ѡсужениѥ 43v., въсхожению 57v., ꙁижеть 84, свобожьшааго 106v., рожьство 130, утвьржениѥ 270v., наслажениѥ 271v. i in.;
Ew.Euz. 1283: межю собою 9v., вожи слѣпии 74v., жажею 15, ѡдежю 59v., хожаше 21v., вижю 20v. i in.;
Ew.Chełm. XIII: прѣже 5v., роженыи 6v., прихожахоу 7, ѡсоуженъ 8v., 25v.;
Ew.Bucz. XII–XIII: въ одежю 10, рече къ симону вижь 22, ꙁижющемоу 27 v., въ одежи 28 v., имамъ ноужю изити и видѣти е 62 v., вижю 68, да много прстражеть 68 v., дажь 96, 111, межю собою 130 v. i in.;
P.Nik.Czar. XIII: подажь … надежа 65, въ ноужю себе. ли на одежю 86v., таковыхъ одѣжь … одежь 89;
Ew.Orsz. XIII: ꙁаблоужьшаꙗ 1, ѡдежа … ѡдежи 3v., ӧдежа 7v., 59, дажь ми 15v., 24, ӧсоужениѥ̇ 24v., вожи 24v., продажь … дажь 29v., преже 32v., троужаѥ̈шь 33v., жажеть 45v., низъхожению 64v., вижю 69v., ꙁижющї 98v.;
P.E.Syr. 1280: побѣже побѣжаемь 3, ѡдежа 88v.

Podobnie refleksację *dj odzwierciedla piśmiennictwo świeckie. Na ukraińskich dźwinogródzkich gramotach na brzozie zapisano: прижь[259].

XIV wiek

ABib. XIV: надежю 4, 23, прихожю 25v., оучюжени 36;
Ew.Ławr. XIV: жажеть 43, одежа … одежи 52v., дажь 26v.;
Ew.Łuck. XIV: прихожю … хожаше 16v., ꙁижющеи 90;
Ps.Łuc. 1384: троужаюсѧ 48, ражающиꙗ 62;
M.Ks.Woł. XIV: вхожениѥмъ 12v., наслажении 20v., осужениѥ 26, 66, осуженъı 52v., дай̄жь 13v., дажь 43v., ѿдажь 50v. i in.;

---

[259] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 268.

Okt.Wied. III XIV: надежа моѧ 7v., даж ми 8v., побѣжаю 94v., прижь дажь 122, прохлажашесѧ 192v., осужѣньє 193, омлажьсѧ 245v., утверьжѣньє 252v. i in.

4.1.1.2.3.2 Refleksy *zdj > [ǯ]

Jak się zdaje, wbrew przytaczanym wyżej ustaleniom Jurija Szewelowa (afrykata [ǯ] była pierwotnym refleksem *dj, który następnie uległ uproszczeniu do [ž])[260] powstanie afrykaty [ǯ] na ukraińskim gruncie językowym następowało stopniowo. Bezdyskusyjny jest natomiast fakt, że afrykata powstała bezpośrednio w miejscu *zdj, co znalazło odzwierciedlenie w piśmie ukraińskim już w tekstach z XII wieku.

Zauważmy zarazem, że próby skrybów z kijowskich skryptoriów związane z odzwierciedleniem dźwięku [ž] stały się wzorem dla skrybów z innych regionów – Galicji, Zakarpacia, Podola, skąd mógł pochodzić dźwięk [ǯ] o złożonej artykulacji z komponentem wybuchowym.

Aż do XVI wieku nie mamy jednak poświadczonych na piśmie dowodów na odzwierciedlenie afrykaty [ǯ].

XII wiek

Ew.Hal. 1144: дъжчить 11, дъжчь 15, о дъжчи 160;

Apost.Kryst. XII: дъжꙿчь 4, дъжчь 39, дъжч҆ь 51, дъжч҆ю … дъжчи 52, дъжча 265; въ измъжꙿчаниѥ плъти 145.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: дожчь 51v.;

Ew.Łuck. XIV: дъжчь 52, о дъжчи 53.

Warto jeszcze przytoczyć zapisy z Żywota św. Sawy z XIII wieku: побѣжчєноу … дъжча[261].

Ze względu na trudność odzwierciedlenia na piśmie tego zjawiska niepodważalne świadectwa występowania afrykaty, będącej normą języka ukraińskiego, datowane są dopiero od XVII wieku: zhromadżu, chodżu, мєджа, потвєрджамъ, оулгаджєнны, приводжу[262].

---

[260] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 88.

[261] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 312.

[262] M. Łesiów, *Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku*, „Slavia Orientalis” t. XIV, nr 3/1965, s. 356; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 802.

4.1.1.2.3.3. Refleksy *tj > [č]

Zapisy litery ч zamiast щ, typowej dla piśmiennictwa południowosłowiańskiego, poświadczone są w zabytkach ukraińskich od XI wieku.

XI wiek
Izb. 1076: хочѹ 57, хочю 95, хочеши 76, ищюче 244v., ночь 274;
Ew.Arch. 1092: хочю 22, 95v., хочеши 93, 100v., наречисѧ 72, възлечи 5, очюти 139.

XII wiek
Ew.Dob. 1164: хочю 54v., трепечющи 96, наречеши 252, нарече 112, вѧчии 122, горѧчии 142;
Ż.N.: хочеши 2v., не хочю 31, хоче 26v., плечи 28;
Ż.T.S. XII: ѡбьче 61, попечесꙗ 71, хочеши 140, хочю 143, въверечи 152, лючии … лющии 38, помочьнъıи 51, вѩче 125, вѩчьшю 155v.;
S.Usp. XII–XIII: хочете 14, хочеши 78, не хочю 187, не поръпъчи 273, скрьжечюще 274v., ночь 9, 10, 11, ночьсь 291v., печеры 32v. печерьскыи 20v.;
Ew.Hal-Woł. XII: мт҃рь на дъчѣрь и дъчи на мт҃рь (por. мт҃и на дъщѣрь и дъщи на мт҃рь Ew.Bucz. XII–XIII 49) 114v.

Warto jeszcze przytoczyć formy ze Zbioru Troickiego z końca XII i początku XIII wieku: трепечюще (Zb.Troic. 47v.), въстрепечеши (Zb.Troic. 59).

XIII wiek
P.Nik.Czar. XIII: хочетсѧ – не много хочетьсѧ ѥмоу (Срезн.: t. III, 1392).

Formy rejestrujące omawiane zjawisko występują też m.in. w Sześciodzienniku Jana, egzarchy bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: опче жилище[263], a także w piśmiennictwie świeckim: хочемъ померети ѿ глада; хочемъ погубити смерды (Срезн.: t. III, 1391–1392).

4.1.1.2.4. Odzwierciedlenie miękkości [c′]

Afrykata [c'] jest odziedziczona z dawnego języka ukraińskiego jako miękka, dlatego podniebienna wymowa [c] przed [a] była często odzwierciedlana na piśmie w postaci litery ѧ po ц. Miękka wymowa jest obecnie normą w języku ukraińskim.

---

[263] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 333.

Pisanie litery ю po ц jest w tym przypadku mniej „dowodowe”, ponieważ pisarze Rusini generalnie mieli skłonność do częstego stosowania ю w różnych przypadkach. Jeśli chodzi o zapisy ѧ oraz ꙗ, to spektrum zabytków jest szerokie i waha się od dość konsekwentnego odzwierciedlania miękkości do całkowitego braku odzwierciedlenia jej twardości, tj. braku zapisów z ѧ czy ꙗ.

XI wiek

Ew.Reim. XI: младеньцѧ 7v.b;
Ew.Ostr. 1056–1057: лицѧ 26v., нарицѧѥмъіи 41v., сьрьдцѧ 43v.;
Izb. 1073: коньць 69, мѣсѧць 187v., лихоимьцю 29, сьрдьцю 74, пиꙗницѧ 32v., в лоудьницꙗ 49v.;
Izb. 1076: оц҃ѧ … ср҃дцѧ 5, въдовицѧмъ 15, житьницѧ 183, коупьцьмь 152, гърньцю 150, творьцю 264v., мьрьцѧꙗ 10v., не приницѧти 104v.;
Ew.Arch. 1092 1092: овьцѧ 6, 7, овьцѧмъ 70v., ꙗицѧ 71v., птицѧ 29v., 52, любодѣицѧми 73v., слѣпьцѧ 33v.;
D.Ant. XI: чьрнориз҃цѧ 2, дъва мѣсѧцѧ 4v., нарицѧемъіи оц҃ѧ 5, отц҃ѧ 6, пьшеницѧ 7v., ср҃цѧ 14v., срьдьцѧ 31v., винопиицѧ 16v., възницѧѭть 17v., въдовицѧ 17v. i in.;
Słowo GT. XI: жьрьцѧ 88v., дѣвицѧ 94v., вьдовицѧмь 95, троицѧ 139v.;
P.Bycz. XI: десницѧ 1, коньцѧ 2, младеньцѧ 2v., лицѧ 4, срдцѧ 6;
Ew.Tur. XI: овьцѧ … овьцѧмь 1, къ овьцѧмъ 6, пьрвомученицѧ 2v., бц҃ѧ 6v.;
P.Czud. XI: дьньницѧ 10, дѣвицѧ же бѫбъницѧ 82v., десницѧ 131v.

Warto przytoczyć również zapis z Pateryka Synajskiego: пьшеницѧ[264] oraz – również odzwierciedlające to zjawisko – świadectwa kultury świeckiej, m.in. graffiti na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: мц҃ѧ[265].

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: мѣсѧць 45, коньць 64, въдовицю 111v.;
Ew.Hal. 1144: до концѧ 1v., дв҃цѧ 19, нарицѧеть 50, оц҃ѧ не нарiцѧите 50v., слѣпцѧ 107, овьцѧмь 115, птицѧмъ 77, 189, мъшiцю 51v., ср҃дцѧ 73v., коурiцѧ 152v.;
Ew.Dob. 1164: въдовицѧ 167v., десницѧ 187, вонꙗлицѧ 130, житьницѧ 134, овьцѧ 55v., отроковицѧ 93v., 94, пришельцѧ 204v., слѣпьцѧ 64v., срд҃цѧ 32v., 140v., коньцѧ 80, 99; гостиньницю 137v., десницю 232, житьницю 141v., коупьцю 61v., лицю 184, мѣдьницю 139v., слн҃цю 110v. i in.;

---

[264] Ibidem, s. 121.
[265] Ibidem, s. 104.

S.Usp. XII–XIII: вѣньца 193, до коньца 193v., творца 194v., агница 303, пещьницꙗ 42, багърꙗница 62, въдовица 61v., въдовицамъ 61, доиница 134v., ѿрицати 154, брацаꙗ 222;
U.Stud. XII: ꙗица 213, печьца 241;
S.Chut. XII: вц҃а и приснодв҃ца 5v.;
Ż.N.: сълньцꙗ 7v., мс҃ца 32v., палицю 2v., лицꙗ 7v.;
Ż.T.S. XII: простьца 34v., мьртвьца 136, нарицати 152v., нарицаниѥ 169v., нарицꙗѥма 146v.

Dla porównania warto zwrócić uwagę na zapisy ze Zbioru Troickiego: лица (Zb.Troic.: 1v.), a także zapisów na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: мс҃ца[266].

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: агньца 123, оц҃а 145v., овьца 201v., мѣшьцꙗ 214v., оуньца и вѣньца 229, творца 273, въ срⷣца 217v., два пътѣньца 223, помощницю 7, дв҃цю 43, ходатаицю 78, нарицахоу 228v., нарицаѥмыи 238. Warto zwrócić uwagę na czasownik звꙗцꙗти – ꙗко кругъ мѣдꙗнъ звꙗцꙗꙗ 211v., w zapisie którego pisarz również odzwierciedlił miękką wymowę ц’ – wszystkie przykłady tego czasownika w zabytkach cerkiewnosłowiańskich redakcji bułgarskiej i mecedońskiej, a także wszystkie użycia tego czasownika w dawnych ruskich leksykonach są przytoczone z końcowym -a w rdzeniu: звaца- (ССЯ: t. 1, 668; Срезн.: t. I, 967);
Ew.Orsz. XIII: цатоу 76v., цатѣ 80;
Ew.Euz. 1283: въ темницю 4v., слѣпцю 20, оудицю 39, златницю 72v., пьшеницю 81, десницю 96, сⷧцю 103; слѣпца 36v., срⷣца 37, чаⷣца 85, дверница 91v., агньца 107v.; цатоу 42, нарицати са 43;
Ew.Chełm. XIII: ѡц҃а 9v., мс҃ць 46;
P.E.Syr. 1280: конца 20v., дв҃ца 75, ѡвца 77, лица моѥго … срⷣца моѥго 77.

Dla porównania przytoczmy zapisy z Nauk Grzegorza Zarubskiego w odpisie z XIII wieku: отъ черноризца … старца, гудца и свирца[267] czy ze Zbioru Troickiego z XII–XIII stulecia: прорицахоу (Zb.Troic. 9v.).

XIV wiek

Ew.Put. XIV: ѿць 124, 226, пшеницю 222, оу житницю 222;
Ew.Ławr. XIV: младѣньца 14v., ни мѣшца 99v., до коньца 51, цвѣтьца 52v., старца 95, нарицаемыи 138v. i in.;

---

[266] Ibidem, s. 157.
[267] Ibidem, s. 292–293.

Ps.Łuc. 1384: ѡвєць 40, пшєницю 82;
Okt.Wied. III XIV: дєсницю 27, чл҃вколюбєць 72v., ѿцю 75;
Ps.Kij. 1397: цр҃ца 62, мъıшцю 13, ꙁѣницю 18v., лицю 19.

Podobne formy występują w Sześciodzienniku Jana, egzarchy bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: шєстод҃ньца … птицахъ … лисица … ꙗица … птицахъ[268] czy w Apostole (Tołstojowskim) z XIV wieku: творьца, оц҃а, ср҃ца, нарицахꙋ, дв҃ца, пьшєница[269].

4.1.1.2.5. Procesy asymilacyjno-dysymilacyjne

Wpływ sąsiedztwa fonetycznego warunkował od zawsze różne zmiany w obrębie wybranych języków, które różnicowały obszary dialektalne. Język ukraiński cechuje tzw. myłozwucznist’ (epifania), osiągana dzięki harmonii wymowy sąsiadujących głosek. Nie chodzi jednak tylko o melodyjność wymowy, lecz o maksymalne jej zrozumienie przez odbiorcę. Dzieje się to dzięki rugowaniu zbitek samogłoskowych (m.in. poprzez protezy spółgłoskowe, o czym szerzej później) czy spółgłoskowych, poprzez m.in. upraszczanie grup spółgłoskowych wewnątrz rdzeni wyrazów, lub różnego rodzaju upodobnienia i rozpodobnienia, o których mowa będzie szerzej w niniejszym paragrafie.

Co istotne, już najdawniejsze zabytki ujawniają dążenia pisarzy do odzwierciedlania na piśmie specyficznych ukraińskich zjawisk językowych. Z tej przyczyny skupimy się tu na uogólnionych charakterystykach wybranych zjawisk i wskażemy te, które slawiści uznali za typowo ukraińskie i różnicujące ukraińszczyznę (i jej normę ortograficzną) od języków i tekstów z innych obszarów Słowiańszczyzny. Za takie należy uznać przede wszystkim postępujące rozpodobnienie *zg > [zk] i rozpodobnienie wsteczne w хрьстъ w miejscu oczekiwanego крьстъ.

4.1.1.2.5.1. Asymilatywne wzdłużenie spółgłosek przed -ьj-

Zapisy i artykulacja spółgłosek wzdłużonych w wyniku asymilacji po zaniku samogłosek zredukowanych stały się normą ukraińskiego języka literackiego. Szczególnie wyraźne w takich przypadkach są przykłady zapisania pojedynczego grafemu bez następującej po nim samogłoski zredukowanej:

XII wiek
Ew.Hal. 1144: о нєповєлѣнѣ 2;
Apost.Kryst. XII: чьствованє 41v.,

---

[268] Ibidem, s. 330–331.

[269] *Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в…*, op. cit., s. 165.

XIII wiek
Ew.Bucz. XII–XIII: печалю[270];
Ew.Euz. 1283: възѧша камѣне 17, илю 65, въ осоужѣни 101v.;
P.Nik.Czar. XIII: оучѣне 63.
Okt.Wied. I–II XIII: осуженя 89v.

XIV wiek
M.Ks.Woł. XIV: ӧсужⷩ҇ѥ̇ 29v., прегрѣшⷩ҇ѥ 32, покланѧⷩ҇ѥ̇ 34, смѣрⷩ҇ѥю 44v., покланѧ͡ѥ̇ 11v., на преӧбражⷩ҇ѥ 107v.

Tego typu zapisy znane są i w piśmiennictwie świeckim, por. np. zapisy na ścianach soboru św. Zofii z XI w.: жсъпене[271].

W Apostole Krystynopolskim udało się nam odnaleźć z kolei próbę przekazania tego zjawiska za pomocą zastosowania dwóch jednakowych grafemów (Apost.Kryst. XII): о послоушаньнѣ, w odróżnieniu od: о покорении … о помагании 53, о подвизаньнѣ и спѣшнѣ oraz zapisów: о житии … о ѥдинѥнии 223, о обьщении … а не насъıщеннѣ 137. Wobec niekonsekwentnych zapisów, wykorzystujących ь i ъ, zwraca uwagę użycie przez jednego z kopistów Ewangeliarza Ławryszewskiego (Ew.Ławr. XIV) жить вѣчноѥ (w analogicznych tekstach ewangelicznych – житиѥ / житьѥ) 112. Mamy podstawy do twierdzenia, że w tym przypadku chodzi o próbę odzwierciedlenia wzdłużonej głoski [жит’е], której pojawienie się należałoby w takim razie datować na koniec XII wieku.

4.1.1.2.5.2. Udźwięcznienie początkowego [s] przed dźwięcznymi po zaniku samogłosek zredukowanych

Po zaniku samogłosek zredukowanych wybrane zabytki szeroko odzwierciedlają udźwięcznienie początkowego [s] przed spółgłoskami dźwięcznymi. Przykłady zjawiska notowane są w piśmiennictwie ukraińskim od XII wieku, obecnie zaś tego typu wymowa i ortografia mają charakter normatywny. Warto podkreślić, że również od XII stulecia zaznaczone jest udźwięcznienie spółgłosek bezdźwięcznych przed bezdźwięcznymi, co jest jedną z najbardziej charakterystycznych cech ukraińskiego konsonantyzmu.

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: въсходѧща и низъходѧща 4v.;
P.E.Syr. 1280: въ ꙁборъ 25, въ ꙁборѣ 27.

---

[270] *Бучацьке Євангеліє XII—XIII ст.*, red. В. Німчук, Ю. Осінчук, Київ 2017, s. 32.
[271] С. Висоцький, *Київська писемна школа*, op. cit., s. 135.

Zjawisko potwierdzają również źródła poza piśmiennictwem religijnym: w napisie na czaszy Włodzimierza Dawydowycza z 1151 roku zapisano здоровье[272].

XIII wiek
Ew.Chełm. XIII: низъходѧща 6.

XIV wiek
Ew.Ławr. XIV: чл҃вка здрава 23v., збираѥть 28, зберѹтьсꙗ 119v., избора (również: из збора) 35v., оу зборъ 55v., здравии 58, зде 80, се ножа зде два 139v.;
Ew.Łuck. XIV: исъ изъбора 33, во зборъ 57, здравии 59v.;
M.Ks.Woł. XIV: здѣланъıхъ 4v., къ ст҃ѣи своѥи зборнѣи ап҃лстѣи црк 15v.

W celu poszerzenia kontekstu przytoczmy zapisy z Ewangeliarza Polikarpa z 1307 roku: збудетсѧ, збора[273].

4.1.1.2.5.3. Inne procesy asymilacyjno-dysymilacyjne

Typowe dla języka ukraińskiego zjawiska asymilacji (dźwięczność – bezdźwięczność), sposobu i miejsca artykulacji oraz zjawiska dysymilacji (rozpodobnienia) odzwierciedlanie są na piśmie już od XI wieku.

XI wiek
Ew.Ostr. 1056–1057: ижени 3, без менне 168v., без него 2, бес печали 204, бес порока 277v.;
Ew.Tur. XI: из него 7 – ис кораблꙗ 7v.;
Izb. 1073: бечисла 19v., бечиньнаꙗ (безъчиньнаꙗ) … бечьствовати (безъчьствовати) 55v.;
Izb. 1076: беславиѥ … бештьстьѥ 34;
P.Czud. XI: бештьсти (безъ чьсти) 24v.;
Ew.Arch. 1092: ис кораблѧ 12v., 13, 22v., исъшеть 18, раширꙗють 43v., ичрева 144v., ищрева 39;
D.Ant. XI: бечьстиѥ 84v., бещиноуѭща 264v., мѧкъкоѥ 13v.;
Słowo GT. XI: ишчистимъ 136, бечьстиѥмь 253;
Min.Dub. XI: ицѣление 8v., привышьши 14v., ищрева 15.

---

[272] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 205.
[273] Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., s. 246.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: бещада (безъ чада) 97v.;

Ew.Hal. 1144: расоужѧти 35v.;

Ew.Dob. 1164: ищрева мт҃рѧ 82v., весъ плода 60, што – што положити 126;

Ew.Hal-Woł. XII: безаконье (безъ законье) 43, расѧдутьсѧ (разъ сѧдутьсѧ) 43v., бещадъ (безъ чадъ) 126v., бещестьна (безъ честьна) 137v., прѣдверь (прѣдъ двери – Ew.Dob. 1164: 387) 148, исъбора (изъ събора) 29v., бесапогъ (безъ сапогъ) 152v., въ гробѣ исѣченѣ (изъсѣченѣ) 155v., и ишедъше (изъшедъше) изъ гробъ 187–187v., ищрѣва (изъ чрѣва) 204v.;

Ż.T.S. XII: бещисльнъıимь 36, бещьствова 41v., рачитаѩ 80v., мѩкъко 45 – мѩчии 124v.;

S.Usp. XII–XIII: ичрева 6, бес правдъı 10v., ale: без милости 11v., бесъблазна 12, ищернигова 25v., а щюжиихъ (съ чюжиихъ) 192;

S.Chut. XII: ищрѣва мт҃ре 8v., бещисльна 13.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: бещьсти (безъ чьсти) 11, бещадъ (безъ чадъ) 63 v.;

Okt.Wied. I–II XIII: ищистыѩ (изъ чистыѩ) 20, дш҃ю рашири 45v., бесмертньне 44v., ищреслъ (изъ чреслъ) 63, бещьсть (безъ чьсть) 54v., ищрева (изъ чрева) 58v., бесѣменьно 72v., ищьртога (изъ чьртога) 91v., з бокоу 133v.;

Ew.Euz. 1283: помилоуи на сп҃оу (również: насъ сп҃оу) 36v., безаконии 71v., истіньнъ ѥ свѣдитѣльство 98 (por. w: Ew.Mśc. 1117: истиньно ѥсть съвѣдѣтельство); што – што облечете сѧ 33v., 117v.;

Ew.Orsz. XIII: бесапогъ 87, 107 (безъ сапогъ), ищрева 27 v., 45 v., 138 v. (изъ чрева), бещьсти 15 v. (безъ чьсти), бещадъ 67 (3x) (безъ чадъ);

Ew.Chełm. XIII: бещьстьнъ (безъ чьстьнъ) 42v.;

P.Nik.Czar. XIII: бещиньѥ 57, ишьшиваны 89;

P.E.Syr. 1280: бещьсти 26.

XIV wiek

ABib. XIV: бежь жены 6v., рачиню 8;

Okt.Wied. III XIV: исохшиѧ 41v., бещісла 122, ищрѣва 193v.;

Ps.Łuc. 1384: бещадьѥ доуши 44, рашириша 44v., бещисла (‘bez liczby’) 90;

Ew.Łuck. XIV: исщюще 12, ишьчють 88v., раширають 94, бещьсти 96.

4.1.1.2.5.4. Zmiana połączeń głosowych *zg > [zk]

Osobnego omówienia wymaga jedna z bardziej wyraźnych cech ukraińskiego konsonantyzmu: zmiana *zg > [zk]. Jej odzwierciedlenie w zabytkach datuje się od XIII wieku. Leonid Bułachowski zinterpretował to jako jeden z charakterystycznych przejawów wpływu żywego języka ukraińskiego na dawne piśmiennictwo ruskie[274]. Cecha ta w języku ukraińskim występuje konsekwentnie we wszystkich możliwych specyficznych okolicznościach, nie zna żadnych odchyleń wariacyjnych: бризка, луска, різка, друзки, брязкати, мозок, дріб'язок і in.[275].

XIII wiek
Ew.Euz. 1283: розка – всѧкоу розъкоу 25v., розка не можеть плода творити 26, 86v.

XIV wiek
Ew.Łuck. XIV: розъка, розкоу 86v.

4.1.1.2.5.5. Zapisy хрьстъ w miejscu oczekiwanego крьстъ z protografów południowosłowiańskich

XI wiek
Izb. 1073: хрістивыисѧ 28v., хріштениꙗ 59.

XII wiek
Ew.Dob. 1164: стоꙗхоу ꙋ х҃са і҃сва м҃ти ѥго 263.

Tego typu zapis występuje również w Ewangeliarzu Kaznodziejskim Konstantyna z końca XI i początku XII wieku: хрьстъ, w Latopisie Ławrientiewskim i Kodeksie Hipackim, w *Powieści lat minionych*: хрестъ, хреста (Срезн.: t. III, 1412).

4.1.1.2.6. Spółgłoski protetyczne

Już w najdawniejszym języku ukraińskim istniała tendencja do eliminowania zbitek samogłoskowych. Na ukraińskim gruncie językowym spółgłoski protetyczne rozwinęły się pierwotnie przed samogłoską nagłosową dla usunięcia zbieżności samogłosek międzywyrazowych w wyniku tzw. artykulacji przygotowawczej. Proteza stopniowo utrwaliła się jako składowa wybranych słów, które pozostały w tej postaci niezależnie od pozycji i sąsiedztwa fonetycznego[276].

---

[274] Л. Булаховський, *Майбутні українські риси в староруських пам'ятках (до XIV ст.)*, [w]: eadem, *Вибрані праці: в 5-ти томах*, t. 5, Київ 1977, s. 82.

[275] О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських*, op. cit., s. 141–142.

[276] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 304.

XI wiek
Słowo GT. XI: вѫзы (również: ѫзы) 195v., вѫтробѫ (również: ѫтроба) 314.

XIII wiek
Ew.Euz. 1283: вовца моꙗ 28v., своимъ воуч[є]никомъ 65, въно же вставъ запрѣти вѣтроу 119 (por. w Ew.Mśc. 1117: онъ же вставъ), трепетъ и воужасъ 103.

Dla porównania przytaczamy tego typu formę z Zapisów Hioba z 1268 roku: кнѧгини волзѣ[277].

XIV wiek
ABib. XIV: вотъ – вотъ д҃нь чл҃вка (tu: отъ) 27v.;
Ew.Łuck. XIV: вутра 145v., вуч҃нкомъ 151v., воученици 172v., вовцꙗмъ 26v., вѡвьцꙗмъ 107, водръ 179v.

Formy z protezą można znaleźć w innych tekstach o charakterze religijnym: Ewangeliarzu Polikarpa z 1307 roku: о вовцахъ[278], a także w tekstach świeckich: gramocie z 1404 roku: на вутриє, w *Powieści lat minionych* – въ вустьѣ Днѣпрьскомъ[279]; вꙋи – съ вꙋємъ своимъ (Срезн.: t. I, 323); идє вольга новугороду (Срезн.: t. II, 1017).

4.1.1.2.7. Powstanie spółgłosek epentetycznych

Przyczyna zaistnienia zjawiska epentezy w języku ukraińskim jest taka sama jak w przypadku spółgłosek protetycznych: chodzi o uniknięcie trudnej do wymówienia zbitki głosek lub rozziewu poprzez wstawienie głoski niemającej umotywowania etymologicznego – „wtrąconej”. Zjawisko to w piśmiennictwie ruskim-ukraińskim poświadczone jest od XII wieku.

XIII wiek
Ew.Euz. 1283: капернавоумъ 4, 7v., 34, д҃щи сивънова (również: сиѡнова) 69v., симонє ивонє 28v., силєвѧна (również: силуана) 133, иѡвана 6, 127, ивана, 65, 106, 107, 108, 111.

XIV wiek
Okt.Wied. III XIV: фаравона – мисльнаго фаравона потопившє 113;

---

[277] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 291.

[278] Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., s. 246.

[279] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., s. 305.

Ew.Łuck. XIV: капернавоумъ 11v., отъ кентоуривона 12v., ивонинъ 40, легивонъ 92v., фавоуста 256.

Warto jeszcze przytoczyć zapisy z zabytku świeckiego – gramoty z 1366 roku: ларивунъ[280] czy też pochodzące z XIII lub XIV wieku zapiski z Ewangeliarza Halickiego (1144 rok): за здоровьѥ … львоньтьѧ[281].

4.1.1.2.8. Uproszczenia grup spółgłoskowych

Wymowa ukraińska od najdawniejszych czasów charakteryzowała się tendencją do usuwania zbitek spółgłoskowych. Tym należy tłumaczyć dokonywane już od XI wieku próby nieodzwierciedlania na piśmie zbitek spółgłoskowych, zarówno umowywowanych etymologicznie, jak i na styku morfemów, których zapis był typowy dla ortografii południowosłowiańskiej: *-lnьc-, *-rdьn-, *-zdьn-, *-rdьc-, *-dstv-, *-tstv-, *-žstv- i *-zstv-, *-vstv-, *-dsk-.

XI wiek
Izb. 1073: оупразнивыисѧ 34v., упразнимысѧ 38;
D.Ant. XI: да оупразнить 14v., празнить 19;
Słowo GT. XI: о празницѣ … празноужштиихъ 9.

XIII wiek
Okt.Wied. I–II XIII: оупразни 56, 246v., преже роства 145;
P.E.Syr. 1280: искоусноѥ 74;
P.Nik.Czar. XIII: оупразнисѧ 85, празны 86v.

XIV wiek
Ps.Łuc. 1384: празника 110;
Ew.Ławr. XIV: но оузрыдаѥте 41;
Okt.Wied. III XIV: ізречѣнно 26, упразнилъ 23v., несмѣсно 49, упразни 104, 139, 237, упразниши 122, срадавше тебе ради 147v.;
M.Ks.Woł. XIV: неизреченьну (w dawnych tekstach po prefiksalnym -з przed rdzennym р- zazwyczaj występowały zapisy z literą д) 3v., бестрасна 22.

Analogiczne tendencje doprowadziły do uproszczenia grupy spółgłoskowej *-dъm- w formach ukraińskiego liczebnika siedem (сім):

---

[280] Ibidem, s. 302.

[281] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 329.

XI wiek
Ew.Reim. XI: семь 5v., 15;
Ew.Ostr. 1056–1057: семѫѭ – въ годинѫ семѫѭ 19;
Izb. 1076: семи 261;
Min.Dub. XI: семидесѧтъ 1v.;
Słowo GT. XI: до семи 24, семоѥ 358.

Podobne formy występują również w Pateryku Synajskim: семь[282], семоѥ[283].

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: семь … седмь 48, 80v., семи 133v.;
Ew.Hal. 1144: семоѥ 1v., семь лѣтъ 117v.;
Ew.Dob. 1164: семьдесѧть 246;
Ew.Hal-Woł. XII: сѣмь 139v.;

Uproszczone zapisy są charakterystyczne także dla pisarstwa świeckiego, por. np. graffiti na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: драниць семьсъту гривьнъ[284].

XIII wiek
Ew.Chełm. XIII: въ годиноу семоую 11v.;
Ew.Bucz. XII–XIII: сѣмь братиї 112;
Okt.Wied. I–II XIII: сѣмь вѣсъ 175v.

Analogiczne formy można znaleźć w Pandektach Nikona Czarnobrowca w odpisie z początku XIII wieku ze zbiorów Państwowego Muzeum w Jarosławiu: семаго[285] oraz w Zapisie Hioba (Ієва) z około 1269 roku: емоѥ[286].

XIV wiek
Ew.Put. XIV: семоую годиноу 17.

W piśmiennictwie świeckim XIV wieku dominowały zapisy bez rdzennego [-d-]: семого, семыи, семь (ССУМ XIV–XV: t. 2, 337).

---

[282] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 119.
[283] Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., s. 166.
[284] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, op. cit., s. 151–153.
[285] К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца…*, op. cit., s. 8.
[286] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 291.

4.1.2. Zjawiska fonetyczne zarejestrowane w XI–XIV wieku, będące obecnie cechą wybranych dialektów języka ukraińskiego

4.1.2.1. WOKALIZM

4.1.2.1.1. Realizacja dawnego *ě (jać)

Oprócz realizacji w formie [i] w miejscu *ě poświadczono dziesiątki przykładów refleksów w postaci ε-, co w pełni odpowiada północnoukraińskiemu (poleskiemu) odzwierciedleniu tego dawnego zjawiska w języku ukraińskim. W pełni możliwe, że zapisy z є są odzwierciedleniem brzmienia heterogenicznej artykulacji [$_{i}$e] lub [i^{e}] charakterystycznej dla dialektów północnopoleskich i derewlańskich. Możliwe więc, że wywodzące się ze skryptoriów kijowskich piśmiennictwo ruskie przejęło tego typu zapisy jako swojego rodzaju „niepisaną normę” dla całej południowej Rusi.

XI wiek

Ew.Reim. XI: е̇ды 10b, ѿ нее 4b, с оное̇ страны 14a, оученикы свое 2v.a, грѣхы свое 10b;
Ew.Ostr. 1056–1057: възметаѥмо zamiast възмѣтаѥмо 255;
Izb. 1073: въ вѣре 8v., ꙗвъне 12v., тебе … тобе (Dat. sg.) 15v.b, вероуж̇ 21v.a, въ ефесе 23v.bб;
Izb. 1076: сребра 3, 105, времени 12, главы своѥ (Gen. sg.) 18;
Ew.Arch. 1092: ѥсти 2v., ѥдѧть 5, ѥмь … ѥси 68, тебе 30, 40v. (Dat. sg.), себе 91, 105 (D.sg.), о таине 101, опреснъкъ 93, оудобеѥ 32v. – оудобѣѥ 41v., zmieszanie ѣ = ε – андрѣови 11v. – андреови 86v., архиѥрѣи 10v. – архиереи 97, галилеѩ 154v. – галилѣꙗ 22v., прѣдъ 49 – предъ 164;
D.Ant. XI: себе (Dat. sg.) 22, 24, zmieszanie ѣ = ε – небрегыи 23, на земле 23[287], zmieszanie ѣ = ε: сребро 29, еда къгда нѣ сътворилъ … еда къгда не сътворилъ 141v.;
Słowo GT. XI: едь (w znaczeniu: ‘jedzenie’) 96v.;
P.Bycz. XI: кости моѥ 5, жребиѧ 5v., посредѣ 6v., предъ 6 – прѣдъ 6v.;
Min.Dub. XI: обретесѧ 10, ale: обрѣтъ 11, посредѣ 11;
Ew.Tur. XI: посредѣ 7, zmieszanie ѣ = ε – галилеискъ 7 – галилѣискъі 8, фарисеи 8 – фарисѣи 9;
P.Czud. XI: многоразличьноѥ красотъі 27, zmieszanie ѣ = ε – трапѣзы 6;

---

[287] Tego typu zapis należy uznać za pomyłkę, por. I. Pozsgai, *Одноеровая часть пандект монаха Антиоха*, „Revue des etudes slaves” t. LXXXVI-3/2015, s. 330. Jest to typowa realizacja jać dla tych rzeczowników w gwarach północnoukraińskich.

P.Syn. XI: видениѥ 42v., владеть 164v., zmieszanie ѣ= t – аӥдреи 166v. – андрѣꙗ 82, врѣмѧ 43v. – времѧ 13v.;

Aby poszerzyć kontekst, przytaczamy także zapis ze ścian soboru św. Zofii w Kijowie, datowany na XI wiek: господи помоꙁи стефаноу грешнамоу[288].

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: zmieszanie ѣ = ε – древо … дрѣво 30v., отъ среды 40v., по сребрьникоу 46v., вѣтсъсѣ – къ риꙁѣ вѣтсъсѣ 31, въ морѣ (Loc. sg.) 38v., отъ галилеа 46v. – въ галилѣи 50v., оцѣщающеи … оцещаѥте 51 v.;

Ew.Hal. 1144: въ рецѣ (69), сребрьнікъ 63, по брегоу 78, zmieszanie ѣ = ε – врѣмене … времѧ 150v., фарісеї 50v. – фарісѣи 152v.;

Ew.Dob. 1164: ѥꙁдѧхоу 13, бесомъ 85, бл҃говестоую 252v., верова 243v., делатели 199v., ꙁапоустеньꙗ 80, крепли 257, невестоу 50v., последьнии 45v., тело 129v.; къ себе 14, въ себе 16, гл҃ю тебе 39, въ тебе 51v.;

Apost.Kryst. XII: имеши 122, не владеть 147v., льгъкоѥ печали 179, любъви истоѥ 184v.;

Ew.Hal-Woł. XII: к тебе (32v., 38);

Ż.N.: дремати 2v., ꙁапрети 3v., ꙁапрещениѥ 23v., ѿветъ 17, имениѥ 24v., w tekście występują liczne próby poprawek ε > ѣ – вс(є>ѣ)мъ 5, б(є>ѣ)съ 4, 6v., 8, велиц (є > ѣ) 7, zmieszanie ѣ = ε – древа 30;

Ż.T.S. XII: нꙑнѥшнеѥ 36v., моудреѥ 107, слабеѥ 124v., пременѥниѥ 154, ис темнице (Gen. sg.) 137v., кроплѥ (Acc. pl.) 124 – w obydwu przypadkach mamy do czynienia z typowymi refleksami jaci, пѣсни побѣдьнꙑѥ 117v., скважьнѣ тьмьничьнꙑѥ 137v., съвѣдетьльствоваше 73v., хлеба 131v.;

Ż.N.: дремати 2v., zmieszanie ѣ = ε – древа 30;

S.Chut. XII: прѣгрешениѥ 2v., телеса 2v., грешнии 5, грехъ 8v., к тебе 11;

S.Usp. XII–XIII: лепо 16v., беседовати 228, ꙁапретилъ 40 – ꙁапрѣтилъ 193, zmieszanie ѣ = ε – мосѣꙗ 107v. – мосею 262v., zmieszanie ѣ = ε – съмерению … съмѣрениѥ 12v., ѿметаахоу сѧ 207v. – отъмѣтахоу сꙗ 5v.

Także w tym przypadku podane przykłady z dawnych tekstów można zestawić z datowanymi na XII wiek zapisami na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: грехы, делы[289], грешъника[290].

---

[288] Н. Нікітенко, В. Корнієнко, *Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору*, [w:] *Софійські читання*, oprac. zbiorowe, t. 4, Київ 2009, s. 428.

[289] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, t. III, *Центральна нава*, Київ 2011, s. 16.

[290] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, t. IV, op. cit., s. 35.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: неизмерьныи 3, оу тебе 149, засвѣдетельствова 155v., прегрешени 257;

Ew.Orsz. XIII: погрети 10, ѿтвьржеть себе 18, ѿтвьржеть собе 18v., ӧ тебе 43, тобе 47, по тебе 62, к тобѣ … к тебе 75v., преди 64, не вредить 64, собе 77; w tekście występują również przypadki zmieszania ѣ = ε – вслѣдъ же шьдъшѣ женꙑ 90, възлѣганиꙗ 100v.;

Ew.Euz. 1283: свѣдетельствоваша 30, веренъ 114v., азъ повѣде (zamiast oczekiwanego: повѣдѣ) 70, гл҃ю тебе 3, 28v., 48v., въздасть тебе 62, тобе 61v., въ себе 71v., 112v., к себе 3; приѥхавше 38v., хлѣба ѥсть 56, очи моѥ 129, великоѥ неⷣ 78, птицѣ ненбныѥ 34, мч҃нцѣ федосьѥ 134;

Ew.Chełm. XIII: ѡ тебе 4v., посредѣ 4v., ѿ моусеа 5, нꙑнѥ 26v., въ тебе 27;

P.Nik.Czar. XIII: на местѣ 55, на собе 68v., поѥши … ѡбьѥданиꙗ 76v., ѥдоуще и пьюще 82, пророчьскыѥ. и апл(с҃)кыѥ книгы 58v., соудити тажѣ мирьскыѥ 82v., zmieszanie ѣ = ε – нѣ҇(с) любвѣ 81v. (por. ѿ любве 82v.), таковыхъ одѣжь … одежь 89;

P.E.Syr. 1280: телесемь 21, процветъшиꙗ ꙗко цвѣть 73, сребро 90v.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: хлебо 21v., грешникъ 33v., даите єсти 74v., некто … в законе 101v., исцелѧше 178v. i in.;

Ps.Łuc. 1384: к тебе 34v. въ болезни 37v., хлебъ 133, ведми 147;

Ew.Łuck. XIV: отъвеща 5, отъвещаите 105v., последьнии 14v., дела 14, оу недоузе 16v., цела 16v., слепи 26v., окамѣнело 32v., именья 134v., целоуете 46, болезнемъ 160 i in.;

Ps.Kij. 1397: zjawisko rzadziej odwierciedlone jest w pozycjach akcentowanych: поведите 65v., въ гневѣ 77v., севера 152v., оудолееши 159, первее 171, в рекахъ 217; częściej występuje w pozycji nieakcentowanej: крепит сѧ 11v., наследиша 59v., пререканье 73v., стрелѧють 83v., запрети 90, насекомыи 162, первенець 109 i in.; szczególnie wyraziste przykłady północnoukraińskiej refleksacji kontynuantów jaci można odnotować w zapisach zawierających dwa refleksy dawnego *ě w jednym słowie, gdzie w pozycji akcentowanej skryba rysuje ѣ, w pozycji zaś nieakcentowanej – ε, por. ѡнемѣхъ 53, 53v., в рецѣ 85v., в дѣлехъ 129, 199v.

Podane przykłady dają podstawę do wyciągnięcia uogólnionego wniosku, że skrybowie kijowscy wprowadzili do lokalnego uzusu и- oraz ε-refleksy na miejscach dawnego *ě nawet w piśmiennictwie religijnym w miejsce dawnego *ě. Wymowa i zapisy refleksów w postaci ε- przez długi czas zachowały się w piśmiennictwie ukraińskim w zabytkach obszaru północnego, jednak ostatecznie stały się zjawiskiem peryferyjnym, dialektalnym, poza ścisłą normą języka ukraińskiego.

4.1.2.1.2. Zapisy є w miejscu ’ѧ po spółgłoskach miękkich

Miejscowe zachodnioukraińskie zjawisko zapisywania є w miejsce ’ѧ po spółgłoskach miękkich jest odzwierciedlone w zabytkach od końca XII wieku.

XII wiek

Ew.Dob. 1164: развращеѥть 184v.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: величиють сѧ 113 v. W słowie tym, biorąc pod uwagę miejsce przygotowania tekstu (w którym dominowały dialekty naddniestrzańskie), odzwierciedlenie zjawiska można interpretować jako próbę przekazania lokalnej wymowy [velyč’ijut’ / velyč’eijut’ / велич’ійут’/ велич’ейут’], nie zaś jako błędną pisownię pod wpływem [i] w poprzedniej sylabie.

Ew.Euz. 1283: о всеком гл҃ѣ 127v., ѿвѣще і҃съ 19, не ѿвѣщевъ 92, не ѡсоужеить (również: не ѡсужаите) да не ѡсоужени боудете 32, быⷭ възлежещь … възлежахоу 66, азъ оучехъ 91v., петръ стоꙗ и грѣѥ сѧ (powinno być: грꙗ сѧ) 91v., землѧ потресе сѧ 97.

W tekście występują również zapisy niepoprawne (z ꙗ w miejscu oczekiwanego ѥ): въ ꙗрⷭлимъ 11. Tego typu zapis można interpretować jako odzwierciedlenie lokalnej mowy skryby, gdyż przegłos ['a] w ['e] (także w: 'ѥ, 'и) jest charakterystyczny dla naddniestrzańskich, zachodniowołyńskich i wołyńsko-polskich dialektów języka ukraińskiego[291].

P.E.Syr. 1280: помъıслъ … творитьсе 12, поразоумѣимосе 78v., ale оубоимосꙗ 24v.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: не пить ли птиць цѣнитсꙗ на пѧти срѣбрникъ 99. Biorąc pod uwagę konsekwencję zmieszania ѧ – є oraz є – и[292] w praktyce skrybów tego zabytku, wydaje się całkiem prawdopodobne, że w tym przypadku odzwierciedlenie znajduje wymowa [p’et´]. Nie wykluczamy zarazem wymowy typowej dla lokalnego dialektu w postaci [p’it´][293]. W przypadku wymienionych pisowni dopuszczamy zmieszanie inicjału йе > и w słowie икы: **или икъı рабъ** 102v., czyli w mowie mogło występować [йеки].

---

[291] В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє…*, op. cit., s. 17.

[292] Szerzej na ten temat: В. Мойсієнко, *Протографи і мова…*, op. cit., s. 444–445.

[293] Obszar występowania tej cechy [уз´іти, шч´іс´т´е] to tereny naddniestrzańskie. Por. *Атлас української мови*, op. cit., t. II, Київ 1988, m. 41, 43.

Ew.Łuck. XIV: тѧжетели M 12/7 (por. w: Ew.Chełm. XIII: тѧжателе 102, Ew.Hal-Woł. XII: тѧжатели 137v.) 156;

Ps.Kij. 1397: прозебати 143v., прозебающемоу 201v., заецемь (Dat. pl.) 144, мѣденаꙗ (врата) 153v., ефиѡплене 97, вжеда (дш҃а) 82v.

4.1.2.2. KONSONANTYZM

4.1.2.2.1. Odzwierciedlenie twardości etymologicznie miękkiego [r']

W dialektach północnoukraińskich charakterystyczną cechą spółgłoskową jest welarna wymowa dawnego [r']. Większość osób posługujących się gwarami poleskimi nadal zachowuje tę cechę w swojej wymowie. Jest ona odzwierciedlona w wybranych tekstach już od XI wieku.

XI wiek

Ew.Ostr. 1056–1057: боура 244, вечерѫ 107, кесара 184, алтара 278, вър҆хоу zamiast вьр҆хоу 199, вечераѭ 113, оудараите 275v.;

Ew.Arch. 1092: приобращеть 8, 80v., сътвороу 117v., трѧпезы 71– трапезѣ 90v. (w większości zapisów tego słowa w zabytkach ruskich po р napisane ѧ albo ꙗ);

D.Ant. XI: цеⷭру 10, кесароу 90, на трапезѣ 10v., о лотовоу дъщероу 17v.–18;

Słowo GT. XI: кесароу 7v., творѫ 85 (por. олтарѭ 88v.), по мору 222v., тваръ 305v., горкаго 134, трапезахъ 253v.;

Ew.Tur. XI: трапѣзы 6;

P.Czud. XI: пьрѫ моѭ (również: пьрꙗ) 15v., къ олтарѫ … къ олътарѫ 16v., сътворѫ 17, цѣсарѫꙗ 18v., борѫштихъ 20v., творѫ 23v., по морѫ 27, борѫщиихъ 33, трапеза 91v.;

O próbie odzwierciedlenia tego zjawiska świadczy hiperpoprawny zapis w Pateryku Synajskim – въ лав’рю[294].

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: отъ трапезы 81v., трапезою 66;

Ew.Hal. 1144: ѿ трапезъı 158;

Ew.Dob. 1164: вару 175v., вратару 170v., кесару 148, мору 47, 98v., 259v., разору 176v., сътвороу 220, сътвору 34, твору 35v., 215v.;

---

[294] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 120.

Ż.N.: градоуща 14;
Ż.T.S. XII: зару – свѣтьлоу зару 50.

XIII wiek
Ew.Euz. 1283: по трохъ днєхъ 125v.;
Ew.Orsz. XIII: o występowaniu zjawiska świadczy hiperpoprawny zapis: дїрѧ 29(x2);
P.E.Syr. 1280: горко 23, горка 70v.

XIV wiek
Ew.Ławr. XIV: оу баграницю 95v., въ ѥзеро гороущє 111, прамо 117.;
Ps.Kij. 1397: горкоу 83v.;
Ew.Łuck. XIV: раширають 94.

4.1.2.2.2. Przejście [l] > [n]

Odnalezione w zabytkach przypadki zapisów odzwierciedlających zmianę [l] > [n] należy rozpatrywać jako odwzorowanie wymowy gwarowej.

XIII wiek
Okt.Wied. I–II XIII: нєтнѣньно 54v., въ прѣломнѣнии хлѣба 182v.;
Ew.Euz. 1283: ни млитє (czy: ни мнитє) 7.

Również wymową gwarową należy tłumaczyć szereg zapisów słowa ‘ziemia’ i pochodnych w postaci земнꙗ – на земни тоуга 60v. oraz на нб҃си … и на земⷩѧ 62, z przytoczonego wyżej Ewangeliarza Euzebiusza z 1283 roku. Tego typu formy również dziś występują w dialektach ukraińskich[295].

4.1.2.2.3. Metateza głosek [s] – [v]

Wpływami gwarowymi lub jednostkową wymową pisarza tłumaczyć można przestawkę głosek [s] – [v]. Metateza ta jest notowana również we współczesnych południowo-zachodnich gwarach ukraińskich.

XIII wiek
Ew.Euz. 1283: свє тѣло (powinno być: ‘vse’ tělo) 33, во славѣ свѣи (czyli: vo slavě 'vsěi') 33v., на свѣхъ бѣсѣхъ (czyli: na vsěx běcěx) 51v.

---

[295] *Атлас української мови*, t. II, op. cit., s. 239.

Warto zauważyć, że właśnie ta cecha – metateza [s] – [v] w zaimku ves’ – stała się podstawą dla niektórych językoznawców, by uznać, że Ewangeliarz Euzebiusza pochodził z protografa serbskiego, ponieważ zmiana ta była typowa dla dawnego piśmiennictwa serbskiego. Przeciwko ich opiniom zaoponował badacz zabytku Wasyl Nimczuk, widząc w tego typu konstrukcjach raczej indywidualną cechę wymowy pisarza Ewangeliarza, ponieważ podobna metateza została zapisana również w innych wyrazach, por. на домоу всоѥмоу (zamiast: svojemu) 76, обрѣть ѡсла и свѣде на нь 69v., по свеи свельнѣи въ свѣдительство свѣмъ (zamiast: po vsei vsel’nĕi, vselennij, vsim) 71v., всышє (zamiast: svyše) 94, всѧзана (zamiast: svjazana) 91.

Dodatkowo tego typu formy obecne są współcześnie w gwarach ukraińskich, np. na Lwowszczyźnie, gdzie znana jest wymowa Всітий Вечір (Vsityj Večir)[296].

4.1.3 Zjawiska fonetyczne piśmiennictwa rusko-ukraińskiego (XI–XIV wiek), które nie zakorzeniły się w języku ukraińskim

W tym podrozdziale skupimy się na charakterystyce cech fonetycznych odzwierciedlonych jedynie w zabytkach ukraińskich z okresu XI–XIV stulecia, które jednak – w wyniku różnych czynników lingwistycznych i ekstralingwistycznych – nie utrwaliły się w normie języka ukraińskiego. Opisane tu próby odzwierciedlenia cech fonetycznych języka ukraińskiego mają szczególne znaczenie – ujawniają, że pisarze Rusini-Ukraińcy nie obawiali się wprowadzać do piśmiennictwa elementów wymowy rodzimej i od najdawniejszych czasów próbowali konstruować normę w oparciu o „język ludowy”.

4.1.3.1. WOKALIZM

4.1.3.1.1. Realizacja ь, ъ przed [j] ([ŭ], [ĭ])

Warto zwrócić uwagę na cechę typową dla najstarszego pisarstwa rusko-ukraińskiego, tj. realizację ь, ъ przed [j] w postaci [ŭ], [ĭ]. Zmiana ta, notowana w piśmiennictwie XI–XIV wieku, była charakterystyczna przede wszystkim dla kijowskiego i halicko-wołyńskiego ośrodka piśmiennictwa.

Informacje na temat odzwierciedlenia tego zjawiska nie są nowe w ukrainistyce – na ich obecność w Kodeksie Światosława z 1073 roku (поꙗлъı и, приимъı и, отъ плодовъı ихъ, въı имѧ) wskazywali badacze[297]. Szczegółowa ponowna analiza tekstów pozwala na sformułowanie tezy o powszechności prób odzwierciedlenia tego zjawiska na piśmie. Było ono – poczynając od XI wieku – na tyle wyraźną normą dialektów Rusi Kijowskiej, że pisarze nie wahali się odzwierciedlać tego zjawiska nawet w tekstach w języku cerkiewnosłowiańskim, w celu ich „oswojenia”:

---

[296] В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє…*, op. cit., s. 11.

[297] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 354; И. Тот, *Русская редакция древнеболгарского языка…*, op. cit., s. 138.

XI wiek

Ew.Reim. XI: повиты и 5, поѧты и 12, приѧты и руку 15, нарекути имѧ 4v.;
Izb. 1073: грѣсѣ прѣдиꙗвлѥ́ни 44v., ведоути и 58, въвьржети и б҃ъ 63v., оузрѧть … и положѧти и 192;
Ew.Arch. 1092: въı истиноу 1v., въı имѧ 15v., поꙗтꙑ и 154, приѧты и на руку 156v., приѧты и въ домъ 126v., почьтети и о҃ць 11v., молѧхоути и г҃люще 31v., и оубиюти и 38v., и дасти и м҃три 51, и назирахоути и кънижьници … аще … исцѣлити и 51v., вѧзахоути и оужи железнꙑ 56;
D.Ant. XI: до съгрѣѥти и 9, приимꙑ и 10, боудеть зъванꙑ имъ 12, въı иоаньсцѣмъ 92;
Min.Dub. XI: добли и моудръ 6v.

XII wiek

Ew.Mść. 1117: въı иноу 26v. – въ иноу 22, и поимꙑ и петръ 44, протешети и – придеть же г҃нъ … и протешети и 87v., оубиѣмꙑ и – придѣте оубиѣмꙑ и приимѣмъ наслѣдиѥ ѥго 131v., видѣвꙑ и[298];
Ew.Hal. 1144: молѧхоутı и 33, оубиимꙑ и[299];
Apost.Kryst. XII: молѧхоути и 12, молѧхомꙑ имꙑ 23, оубьюти и 28v., ѿрѣшити и 31v.;
Ew.Dob. 1164: поѥмꙑ и 191v., приведохꙑ и 68v., жена … приꙗтꙑ и 246v., ꙗтꙑ и 74v., слоугы биꙗхоути и 177, видѧхоути и 87, оученици … въпрашахоути и 158, заплююти и 143, цѣловахоути и 155;
Ż.N.: поважаѥти и 85, простилꙑ и ѥсть б҃ъ 19;
Ż.T.S. XII: ѡклевещети и 129v.;
S.Usp. XII–XIII: сотона начатꙑ и 12v.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: помажюти и (174), вѣнчалꙑ и (155v.), приꙗтꙑ и (162), гнетꙗхути и 204, ицѣлити и г҃ь 206, въпрашахути и 226; ïзꙑидѣте 61v.;

---

[298] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 354, И. Тот, *Русская редакция древнеболгарского языка…*, op. cit., s. 138.

[299] Ibidem.

Ew.Bucz. XII–XIII: ѥгда видѧхоути и доуси нечистии 2 v., и видѣвꙑ и 8, 51 v., гнетѧхоути и 10, слꙑшахоути и 14, молѧхоути и 19, 37, поставити и 48, оубиимꙑ и 61, въ соуботоу ицѣлити и 99 v., и осоудѧти и нⷶ смерть 104.

Ew.Euz. 1283: снемꙑ и ѡбитꙑ и 8, видѣлꙑ и 21, оставимꙑ и 21, приведохꙑ и 39, вѣмꙑ и 117 i in.; да помажюти и 8v., молѧхоути и 16, пристоупли и 38v., прѣдасти и 41, оугнѣтахоути и 52 i in.;

Ew.Chełm. XIII: вꙑ имѧ 9v., сънемъı и обитъı и – дасть тѣло иѡсифови и коупль понѧвоу и сънемъı и обитъı и въ понѧвоу 11, помажюти и 11, хотѧхоути и 26.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: вѣми и 29, исповѣми и азъ 47v., имѩхоути и 70v., слꙑшати и 81, въпрашахоути и 109v. i in.; видѣлꙑ и 34, прославихꙑ и 35, приведохы и 63, приѩты и 161v. i in.;

Taka pisownia niewątpliwie wskazuje na osobliwą (nieznaną innym ruskim skrybom) wymowę dawnych ь i ъ, charakterystyczną dla pisarzy pochodzących z obszarów Rusi-Ukrainy. Zamiana **ъ** + j > **ъ̂** (**ꙑ**) + j występuje także w zabytkach starobułgarskich. W odróżnieniu od niej asymilacja **ь** + j > **ь̂** + **ь̂** (**и**) + j mogła dokonać się jedynie na ukraińskim podłożu dialektalnym, gdyż końcówka **-ть** w 3. sg. praes. jest typowa dla zabytków redakcji rusko-ukraińskiej. Zapisy te należy traktować jako próby skrybów odzwierciedlenia miejscowej ruskiej (ukraińskiej) wymowy, ukształtowanej w związku z redukcją samogłosek: **ь** + j > **ь̂** + **ь̂** (**и**) + j, **ъ** + j > **ъ̂** (ы) + j, która w gwarach praukraińskich miała odrębną ścieżkę rozwoju: *ŭ* oraz *ĭ* przed *j* nie zmieniły się w **ъ** czy **ь**, ale zachowały wymowę zbliżoną do [i], [y][300], co zostało odzwierciedlone w zabytkach ukraińskich od drugiej połowy XI wieku i stanowi o ich oryginalności na tle zabytków z pozostałych obszarów Rusi. Potwierdzenie tego znajdujemy w ukraińskich źródłach:

Ew.Reim. XI: ь = ы вьзлоубленьи мои 8v.a;

E.Ostr 1056-1057: и = ь – виси замість вьси 250v.;

Ew.Tur. XI: приимъи … приимꙑи 3v.;

P.Czud. XI: придърєченъи … коньць 7, прѣдъписанъи ѱаломъ 30v.;

D.Ant. XI: ъ = ы –ѩдъи … ѩдꙑи 11, благъи … г҇ь 37v., зълъи порокъ 94 – рабє зълꙑи 82v., величавъи 95;

Słowo GT. XI: ъ = ы – нє сѣньныими нъ дх҃вьнъими 88, добръихъ 91.

Powyższe zapisy występowały również w dawnym piśmiennictwie bułgarskim. To, że rozpowszechniły się w tekstach przepisywanych na Rusi, należy tłumaczyć faktem, iż cechy lokale wzmocniły ten uzus.

---

[300] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 112.

Izb. 1076: съ шии своихъ 271v., облыгаѥть 29v.;
D.Ant. XI: ѡблъıгаѭшта 2;
Ew.Mśc. 1117: обиѥмлють 30v.;
S.Usp. XII–XIII: обиѥмлють 10v., обиходить 193, ѡблъıгающих 23;
P.Nik.Czar. XIII: мыющихъсꙗ 56; обитѣкающе 87v.;
Okt.Wied. I–II XIII: омъı мꙗ 139;
S.Chut. XII: омъıи 11;
Ps.Łuc. 1384: ѡбиидоу ѡлтарь 33, ѡмъıй мꙗ 65v.; изръıи 3, оумъıю 33, скръıѥши 40, не оубии 79, ѡблъıгахоу 148;
Ew.Ławr. XIV: по плъıти соудите 24v., не въıльꙗти (por. Ew.Dob. 1164: вълиѥвати 85v.) 66v.;
Ps.Łuc. 1384: скръı мꙗ 33v., ѡблъıгахоу 51, въ блищаньи 85, крꙑй 115v.

Oczywiście zapisy typu изръıи, оумъıю, крꙑи stanowią zarazem kontynuację południowosłowiańskiej tradycji piśmienniczej, jednak z biegiem czasu takie wokalizacje – рию, мию, крию – stały się normą ukraińskiego języka literackiego.

4.1.3.1.2. Realizacja *e

Na podstawie analizy dostępnych obecnie źródeł można stwierdzić, że pierwsze zapisy ю w miejscu *e w sylabie zamkniętej pojawiają się pod koniec XII wieku. Tego typu zapisy odnaleziono w Ewangeliarzu Halicko-Wołyńskim (Ew.Hal-Woł. XII): щюдръ – ѿц҃ь вашь щюдръ ѥсть 97v. oraz аньгюлъ – се азъ посълю ань/гюлъ мои (menologium z 27 grudnia, niedziela przez chrztem, Ew. św. Marka) 206v. Por. również всꙗчьскъıимь благочестиюмь (Zb.Usp. XII–XIII: 27). Tego typu zapisy można kwalifikować jako odzwierciedlenie złożonego procesu zmiany artykulacji [e] w sylabie nowozamkniętej po zaniku jerów w słabej pozycji.

4.1.3.1.3. Refleksy samogłoski redukowanej w połączeniu ze spółgłoską płynną скьрбь / скєрбь < (*skъrb-)

Specyficzna refleksacja samogłoski redukowanej w połączeniu ze spółgłoską płynną скьрбь / скєрбь < (*skъrb-) świadczy jednoznacznie o związku pisarza wybranych zabytków z południoworuską (ukraińską) szkołą piśmienniczą i jest reprezentowana w licznych źródłach z XI–XIV wieku. Na obecność tego zjawiska i jego południoworuską (ukraińską) proweniencję zwrócił swojego czasu uwagę Vatroslav Jagić:

Podczas swoich wykładów w ramach przykładu stale podawałem formy słowa „скербь” i jego pochodne, które znalazły szerokie rozpowszechnienie w piśmiennictwie, jeśli nie jedynie, to na pewno głównie południoworuskim[301].

XI wiek

Ізб 1073: скрьбьнꙑихъ 100;
Ew.Arch. 1092: скьрби 19v., скьрбь 45v., скьрбѧ 41v., скьрбѧшє 41, 77v., 94, прискьрбьнъ 65v.;
D.Ant. XI: отъ скрьби 28, за скрьби 94v., оскрьблѧєть 141v., скрьбить 153, ale: скръби 28;
P.Bycz. XI: скьрбь 5;
Min.Dub. XI: отъ скьрбии 6v.

Na szczególne podkreślenie zasługuje konsekwencja w odzwierciedleniu tej zmiany w Psałterzu (Tołstojowskim) z XIV wieku: słowo to 72 razy zostało zapisane z ь, por. -скрьб-[302].

XII wiek

Ew.Dob. 1164: скерби 36, 37, 90v., скерпью 126v., скербь 200v., скербѣти 216v., скербѧщє 215v., прискербьна 216v.;
Ż.N.: въ скьрби 7, въ скьрбьхъ 10v., ск(ь>ъ)рбꙗ 11;
Ż.T.S. XII: противоꙋскьрбѣти 117v., скьрбѧшє 66, скьрьбьнаꙗ 50, скербьно 81;
S.Usp. XII–XIII: нє скьрбить 1, скьрьбьнꙑимь 191v., оскьрьблꙗють 81v., оскьрьбѣ 169, оскьрьбити 219v., поскьрбѣ 74v.

Dla porównania można wskazać zapis ze Zbioru Troickiego z końca XII i początku XIII wieku, Zb.Troic: въ скьрбьхъ 74.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: въ скьрби 107, оскьрблѧющю 259, всѧкы скерби 266;
Ew.Bucz. XII–XIII: бꙑвъши скерби 6, въ скербь 110 v., скербѧщє 125, скербѣти 126, оскербѣ 160, прискербьна 126;

---

[301] „Я постоянно указывалъ въ своихъ лекціяхъ на форму слова «скербь», она нашла широкое распространеніе, если не исключительно, такъ по крайней мѣрѣ преимущественно въ южнорусскихъ памятникахъ” – *Критическія заметки по исторіи русскаго языка ординарного академика И. Ягича*, Санктперербургъ 1889, s. 26.

[302] Г. Мольков, *Графико-орфографические особенности Толстовской псалтыри*, „Acta Linguistica Petropolitana” vol. 15.2/2019, s. 418.

Ew.Euz. 1283: скербь 26v., скерби 27, 88, ѡскербѣ 28v., прискербьна 38, прискербенъ 139v., скербѧ 41v., въ скербь 44, 71v., скербѧще 82v., скербѣти 83;
Ew.Chełm. XIII: скерби 25v.;
P.E.Syr. 1280: скербьнаго … скербьнаго 23, поскербѣти 23v., скербеши 70v.

Podobne zapisy występują w *Żywocie św. Sawy* z XIII wieku: ъ = ы – скербѧщема[303].

XIV wiek
ABib. XIV: скерьби 13, аще бо скербимъ 13, скербью 27v., не скербите 28;
Ew.Put. XIV: скербѧща 237;
Okt.Wied. III XIV: скербѣти 1v., скерби 26v., 74v., скербєщихъ 42, скербэ 53, скербехъ 81, скербьмі 83v., скербӥ 190v., ꙋ скерби 259v., въ скербехъ 261;
Ew.Ławr. XIV: скербѧ 123v., скербѧще 142v.;
Ps.Łuc. 1384: ѿ скербии моихъ 40, скербии 48, скерби 155.

Tego typu zapisy były zapewne uważane za wzorcowe w początkowym okresie rozwoju piśmiennictwa ukraińskiego i właściwe były tekstom kijowskim. Nie przyjęły się one w późniejszej praktyce piśmienniczej – stały się elementem swoistym tekstów powstałych w ośrodku halicko-wołyńskim.

4.1.3.1.4. Refleksy dawnych połączeń z samogłoskami zredukowanymi

Zanik samogłosek zredukowanych zrodził wśród pisarzy problem, jak odzwierciedlić efekt tego procesu, czyli wymowę nowych połączeń, która – dodatkowo – właśnie się kształtowała. Rusini-Ukraińcy zapisywali to, co słyszeli: nie było to ani krótkie [e], ani krótkie [i], ani krótkie [o], ani też krótkie [y]. Wydaje się, że ukraińskie zabytki najdawniejszego okresu rozwoju piśmiennictwa odzwierciedlają ten proces – proces tworzenia się wymowy ukraińskiej. Świadczy o tym zarówno różnorodność zapisów w miejscu oczekiwanych samogłosek zredukowanych, jak i zapisy samogłosek zredukowanych w miejscu oczekiwanych grafemów e, i, o, ы.

XI wiek
Ew.Reim. XI: ь = ы – бьвьши 5v.a.

XII wiek
Ew.Hal. 1144: ъ = ы – слъшѧщімъ 76v., ъ = о тъбѣ 113;
Ew.Dob. 1164: ь = ъ вьзати 17v., донъдеже 29, лобьза 176, нивъныхъ 61; ъ = о въ живътѣ 15, ѥдинъгонадесѧте 5, ь = е одебьлѣ 59v.;

---

[303] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 311.

Ew.Hal-Woł. XII: ъ = o живътъ 2, и всь сънемъ 28, помѧни сънемъ твои 196v. (w obu przypadkach mamy do czynienia z formą сонм); zmieszanie ь – ъ мертвъцѧ 119v., домꙑ въдовичѧ 143v., вьдовица 141 i въдовица 143v., съсєци (сєсьци Ew.Dob. 1164: s. 405) 155; съвѣдѣтьльство 2v. та вертепъ въ вертьпѣ 189; o = ъ рабо тъ, родо сь родъ лоукавꙑи, 142v., надо всѣмь 91v., оуго вѣющь 114v., чл҃вко сь 211v., да доволеть (да довълѣѥть Ew.Dob. 1164:, s. 125) 42, оумерошь сн҃ъ (оумерша Ew.Bucz. XII–XIII: 80) 100, o zjawisku świadczy również poprawka – х(о>ъ)лмомъ 155, с(о>ъ) мерти 161;

S.Chut. XII: o = ъ – въ миро сь 5, хлѣбо сь 6, во смѣрѣнии 12, ъ = o – на вꙑсътоу 11;

Ż.N: ъ = ы – слъша шюмъ 5v., на въсотоу 17, погъбѣли 24,бъвають 32v.;

Ż.T.S. XII: ъ = o – въиноу 34, ъ = ы – съмъслъ 40, ѡбъчьномоу 127;

S.Usp. XII–XIII: ъ = ы – бъвъши 70.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: e = ь – нѣ телѣньнꙑи … тьлѣньи 5v., заблоужєшимъ 19, ь = e – волью (również: волєю) 41v., надьжѧ 135v., ъ = o – ꙗко силънъ (również: сильнъ) 12, адъва врата 18, силъю 30, своѥ тѣлъ 103, въсьлься 75v., и = ь – коничина 158, смотрьша 228;

Ew.Euz. 1283: o = ъ – ꙗзꙑко 50v., въ гробо 8, множество слѣпꙑхъ хромꙑхо 11, столпо 70v., да любить дроуго дроуга 85, всѧкъ золо гл҃ъ 108v., ы = ъ – оумꙑю тьбє 82, просѧтꙑ вꙑ 108v., сє рекъ издышє (wobec oczekiwanego: издъшє) 97v., іѡанъ … пославꙑ оучєникꙑ 130, на вꙑстоцѣ 122v.; ъ = o – мъжетє 10, слово мъѥ 17, въ наръдѣ 29v., мъи 50v., полъжю 73v., симънъ петръ 85, въ дъмъ 52v.; ε = ь – ѿ сѣмьнє дв҃два 29v., празденикъ 29, слоужєбоу 88, по нѣмє идє 34v., бысть моужє … силенъ 104v.; ъ = ы – послахъ въ жатъ (wobec oczekiwanego: вꙑ) 16, въ боудетє 27, пакъ ѡставлѧю (wobec oczekiwanego: пакꙑ) 27v., ѿ годинъ сєꙗ 78v., ꙗзъкомъ 129; тръ кратꙑ 83, миръ … мъръ 86v.;

Ew.Chełm. XIII: o = ъ – во тъ часъ 5v.;

Ew.Orsz. XIII: ь = e – предѣлъ тоурескъ и сидонескъ 93, понєтьскомоу пилатоу 110v., камьнь … брьгоша 31v., камьнь 54v., шьстѣи 84, шьстидьнъ 96v.; ъ = o – словъмь 99v., чл҃вко сь 78, оучєнико тъ 115v., плъ/дъ 23v., плодъ 51v., плъда … плодъ 51v., плъдꙑ 98v.; пожидѣтє 109, ъ = ы – предꙑ 7;

P.E.Syr. 1280: ъ = o – градо тъ 2, вѣко сь 3, наслѣдьнико ихъ 14v.

Dla porównania warto przytoczyć zapisy z Nauk Grzegorza Zarubskiego w odpisie z XIII wieku: ъ = ы – ни любъмымъ … слъшавъ[304], czy z Żywota św. Sawy z XIII wieku: ъ = ы – ꙗблыко … ꙗблъка[305].

XIV wiek

ABib. XIV: ъ = о – во имѧ 1v., 7v., во смерть 15, ко всему 16, велико (Nom. sg.) 24;
Ew.Ławr. XIV: ъ = о – соудъ мъи 12, да довъволить 50, мѣхы вѣтохы 66v., приточю сию 85v., иди за мною сотонъ 85; ь = є – льжаше 66, сєдь – дажь ми сьдє 70v.; ь = и – да мьстьтсѧ 98v.; ъ = ы – четъръ вѣтръ 54v., со вченикъ своими 117v., погъбъшаго 99; ы = ъ – по плыти 24v., вы коупи 104v.; ъ = у – нє имоущоумъ 82, ишєдоушюю 79, из ъстъ бж҃ии 85;
Ps.Łuc. 1384: въ блищаньи 85;
M.Ks.Woł. XIV: ъ = о – храмо сь 11, градо сь 68, въдухнулъ ѥси 88.

4.1.3.1.5. Zapisy nagłosowego [ju] w postaci оу zamiast ю

Już najdawniejsze teksty piśmiennictwa ukraińskiego oddają charakterystyczną praktykę miejscowych skrybów: podczas przepisywania tekstów z protografów południowosłowiańskich w miejscu zapisanych w tekstach oryginalnych (ю, ѭ) dla odzwiercielenia połaczenia [ju] stosowano grafem у (оу, ѫ) [u].

XI wiek

Izb.1073: въ оуности 56v., оутрь 251;
Izb.1076: оуношѧ 270v.;
Ew.Arch. 1092: оуности 41, оуноша 41, оунъıи 72, оуга 63v.;
D.Ant. XI: отъ оуности 3;
P.Czud. XI: оутро 8, 33, оун҄ьша 33, оутрыгии 132v.;
Słowo GT. XI: на оуньшеѥ 134, 143.

Tego typu zapisy odnaleźć można również w innych zabytkach dawnego piśmiennictwa ukraińskiego, por. оуньци w Psałterzu Byczkowskim[306].

XII wiek

Ew.Dob. 1164: оуга – сѣвера и оуга 152v., оуноша 176, бѣ оунъ (wobec oczekiwanego: юний) 39, оуньци 95;

---

[304] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 292.
[305] Ibidem, s. 311.
[306] Ibidem, s. 106.

Ż.N.: ѿ оуности 19, въ оуности 29v., Ѹтрьнюю 20;
Ż.T.S. XII: въ оутрьнимь 50, оуньшеѥ 61v., въ оутрии 165;
S.Chut. XII: оуность 8.

XIII wiek
Ew.Bucz. XII–XIII: оуноша 1 v., ѿ оуности 1 v., оугъ 49, сѣвера и оуга 66v., оунъ 160;
Okt.Wied. I–II XIII: бѣ унъ 193v.;
Ew.Chełm. XIII: въ оутрии 6, оуношю 11;
P.E.Syr. 1280: оуноша 75, оунымъ 75v.;
Ew.Orsz. XIII: оугъ 59v., оуности 29v., оуноша 29.

4.1.3.2. KONSONANTYZM

4.1.3.2.1. Odzwierciedlenia głosek [z], [g], [ž] na styku prefiksu i rdzenia

Występujące na styku prefiksu i rdzenia głoski [z], [g], [ž] były w najdawniejszym piśmiennictwie ukraińskim odzwierciedlane na wiele sposobów. Złożone – i nieodpowiadające założeniom melodyjności języka ukraińskiego – formy artykulacyjne przysparzały pisarzom niemało kłopotu, gdyż próbowali oddawać zapisem rzeczywistą wymowę. W pełni wiarygodna jest np. teza, że w zapisach typu: ижченоуть, ижчивете, оужчелѣша dokonano próby odzwierciedlenia swoistej kontaminacji szczelinowego [ž] z afrykatą [ǯ], i nie wiedziano wówczas, jak to zapisać.

XI wiek
Ew.Tur. XI: ижденеть 1.
PA. XI: въжьжесѧ – въжьжесѧ огнемь 304 v., иждивѫтьсѧ /tu: изъ живатисѧ/ 36 v, иждьжение /tu: изъ жьжение/ 106.

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: ижденоуть 36v., ижденеть 191;
Ew.Hal. 1144: ижченоуть 8v., ижченете 52, ижченоу 193v., въжчадахсѧ 57, въжчелѣша 28v., въжчелѣѥте 160, ижчівші 79, въжажетсѧ 186v.;
Apost.Kryst. XII: разъ + жьгти: о ражчьжении 42v., ражчьжению 60, ражчьгъшасѧ 102v., ражꙿчьженъіꙗ 221v., не ражꙿчизаюсѧ 192; изъ+жити: ижꙿчивоу … ижꙿчивенъ 193v., ижчивете 49–49v., въжчизаѥть 150, изъ+желати: въжꙿчелѣющемъ 187v., моужь бежченъı (wobec oczekiwanego: без жены) 157;
Ew.Hal-Woł. XII: въжчелѣша 53v.; ижденоу 13v. Zarazem najczęściej w danych przypadkach skryba stosował pojedynczy grafem: да иженеть бѣсъ 88; иженоуть 50v.; иженоуть въı 178v.; въжегъ 110; оубьють и женоуть

(por. оубьють и ижденоуть Ew.Dob. 1164: 131, оубиѥте и ижденете Ew.Bucz. XII–XIII: 44v.) 111; ижигають (por. иждизають Ew.Mśc. 1117: 40, иждигають Ew.Dob. 1164: 61) 55; нѣ възжизаѥть ли (не възьжеть Ew.Bucz. XII–XIII: 53v.) 118, въжелаѥте (por. въжделаѥте Ew.Dob. 1164: 141v., Ew.Bucz. XII–XIII: 56) 120; въжагають 219v.;
S.Usp. XII–XIII: ижденуть 13.

XIII wiek
Okt.Wied. I–II XIII: ижченуть 176v.;
P.E.Syr. 1280: ражчизающиꙗ 71v., ражчиньѥ 74.

XIV wiek
Ew.Ławr. XIV: нѣ ижченоу вонъ 16v., ижченоуть 16v., ижчизають 60v., свѣтильника въжчегъ 97;
Ew.Łuck. XIV: ижченоу 14, оужчелѣша 61.

4.1.3.2.2. Cekanie

Zmieszanie liter ч – ц nie jest na ogół charakterystyczne dla piśmiennictwa ukraińskiego, choć już w najstarszych tekstach można znaleźć pojedyncze zapisy odzwierciedlające to zjawisko. Najwięcej takich przypadków występuje w słowie: oczyścić – очистити w Psałterzu Byczkowskim: оцѣсти – очисти[307]. Trudno je jednak uznać jednoznacznie za odzwierciedlenie cech i procesów rodzimych, bo podobne zapisy były typowe również dla rękopisów południowosłowiańskich (ССЯ: 438–439). Formy te nie były motywowane miejscową wymową, dlatego ich obecność w dawnych tekstach ukraińskich zastanawia. Być może odzwierciedlają najdawniejsze rusko-ukraińsko-polskie kontakty kulturowe lub też lokalną cechę gwarową, która rozwinęła się niezależnie od wymowy nowogrodzkiej.

XI wiek
P.Bycz. XI: оцѣщюсѧ 3, оцѣсти 8v.;
D.Ant. XI: оцѣстить сѧ 92, цръньць 23, отъ плацѫщиихъ 194v.;
P.Czud. XI: оцѣстиши 60v.

XII wiek
Ew.Hal-Woł. XII: и створи биць ѿ вьрвии (и сътвори ꙗко бичь Ew.Dob. 1164: 7v.), о ѡцѣщѣнии 6v. (ѡ очищеньи Ew.Dob. 1164: 8), ꙗзъıци ицють

---

[307] Ibidem, s. 108.

(ищють Ew.Mśc. 1117: 34v., Ew.Dob. 1164: 46v.) 42, приходѧще щѣлите сѧ (цѣлите сѧ Ew.Dob. 1164: 145, Ew.Bucz. XIIXIII 59v.) 122v.;
Ż.T.S. XII: ци – ци оубо помедьлѣвъ 155;
S.Usp. XII–XIII: оцѣстить сѩ 13.

XIII wiek
Okt.Wied. I–II XIII: моцѣ – подобаѧщі сѧ моцѣ твоѥи 150v., ѡцѣщениѥ 99, 282v., ѡцѣсти 100, 282v., и оцѣстить 220, ѡцѣщениѩ 260.

XIV wiek
Ps.Łuc. 1384: оцѣсти грѣхъ 32;
Ew.Ławr. XIV: жречьскъ … жрецьска 118;
Okt.Wied. III XIV: оцѣщѣнью 124v.

4.1.3.2.3. Mieszanie [z] – [ž]

W szeregu zabytków (najstarsze poświadczenia pochodzą z XII wieku) odzwierciedlono przejście [z] – [ž] na granicy słów, morfemów, rzadziej w rdzeniach słów. Można to wyjaśniać wpływem protografów południowosłowiańskich, jako że takie zapisy występują np. w Kodeksie Assemaniego. Zjawisko to zanikło w trakcie rozwoju piśmiennictwa ukraińskiego.

XI wiek
Ew.Reim. XI: сила иж него 2v.a;
Izb. 1076: съблажнаѭшта сѧ 23v.;
P.Czud. XI: беж ѥго 10v., иж ѥихъ 26v.;
Min.Dub. XI: иж нѥѩ 4.

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: иж нѥго 37v., съблажнѩѥть 29, ale: съблазнить 29;
Ew.Hal. 1144: и ї҅зіде иж нѥго 38;
Apost.Kryst. XII: иж нѥго 4v., иж ѥѥѩ 12, иж нѥго 150v., 215, иж ѥихъ 30, беж ѥѥѩ 69v., беж нѥѩ 281v., же жидꙋщю 14v., скърби жидоуть 21, оужьникъ 28v., мъножѣ кораⷠлни^{ци} 36v., мол҇ю въідьрзати 37v., съблажнѩѥтьсѧ 130v., въ оужи желѣзнѣ 222, въ оузахъ моихъ 223v.–224;
Ż.N.: иж нѥго 29;
S.Usp. XII–XIII: съблажнениѩ 12v.

XIII wiek

P.Nik.Czar. XIII: съблажньшимъсѧ 12v.;

Ew.Chełm. XIII: сблажнѧѥтсѧ 40v.;

Ew.Orsz. XIII: съблажнѧѥ́ть 71v., съблаж҆нюсѧ 109, рождїѥ́ (розги) 112, ѻ̈цетъ съ золчью 120v.

4.2. MORFOLOGIA

4.2.1. CECHY MORFOLOGICZNE, KTÓRE LEGŁY U PODSTAW NORMY JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO

Zabytki języka cerkiewnosłowiańskiego redakcji bułgarskiej wyróżniały się rozwiniętym systemem odmian wyrazowych z charakterystycznymi dla każdego przypadku końcówkami. Wraz z pojawieniem się na Rusi-Ukrainie protografów bułgarskich lokalni skrybowie zaczęli wprowadzać do tekstów cechy rodzime, dlatego obok końcówek cerkiewnosłowiańskich odnajdujemy lokalną fleksję potoczną. W efekcie już w najstarszych zabytkach o charakterze religijnym można dostrzec cechy morfologiczne, które z czasem stały się normą języka ukraińskiego. Ich przejawy na piśmie są rzadsze niż w przypadku zapisów cech fonetycznych, niemniej odnalezione próby ich odzwierciedlenia świadczą o dążeniu skrybów do wytworzenia własnej tradycji ortograficznej.

Co ważne, nie próbujemy tu dokonać całościowego opisu systemu morfologii ukraińskiej na podstawie najstarszych tekstów – zależy nam na ukazaniu występowania pewnych cech typowych dla „żywego” języka ukraińskiego, które formalnie zostały uznane za normatywne w okresie znacznie późniejszym i zaklasyfikowane jako elementy „ludowe”, stanowiące o oryginalności normy ukraińskiej opierającej się na „żywym” języku.

Biorąc pod uwagę, iż w obowiązującej normie języka ukraińskiego zostały uwzględnione cechy odzwierciedlane już w najdawniejszym piśmiennictwie ruskim-ukraińskim, mamy silne podstawy, by twierdzić, że **norma ortograficzna powstawała wiekami i był to proces rozpoczęty już w XI wieku,** wraz z pojawieniem się pierwszych ośrodków piśmienniczych Rusi Kijowskiej.

4.2.1.1. IMIENNE CZĘŚCI MOWY

4.2.1.1.1. Końcówki -ovi, -evi rzeczowników w Dat. sg.

Końcówka rzeczowników rodzaju męskiego na -ovi, -evi jest typowa dla dialektu południowo-wschodniego oraz większości gwar podolskich i wołyńskich języka ukraińskiego[308]. Końcówka ta jest normą ukraińskiego języka literackiego i jest używana w Dat. i Loc. sg. rzeczowników równolegle do -u, -ju: -у, -ю. W językach białoruskim i rosyjskim fleksja -у, -ю jest jedynym wariantem form tych przypadku[309].

Zapisywanie końcówki -ovi, -evi była praktyką protografów bułgarskich i macedońskich, żywa ukraińska wymowa wzmacniała dążenie do pozostawienia jej w tekstach i niepoprawiania na -у, -ю. O powszechności tej końcówki świadczą również zapisy oryginalne, tzn. nieprzepisywane z protografów, np. te ze ścian soboru św. Zofii, gdzie wspomniana końcówka dominuje od XI wieku.

XI wiek

W zabytkach cerkiewnosłowiańskich redakcji rusko-ukraińskiej już w tekstach z XI wieku dość często używane są końcówki rzeczownikowe r.m. na -ovi, -evi w formie Dat. = Loc. sg. Analiza porównawcza z protografami południowosłowiańskimi dowodzi, że pisarze Rusini-Ukraińcy bardzo rzadko poprawiali je na -у, -ю (-u, -ju), co zdarzało się z kolei często w praktyce skrybów ziem współczesnej Białorusi czy dawnego Nowogrodu, a później też Moskowii:

Ew.Reim. XI: иосифови (4);
Ew.Ostr. 1056–1057: аньдреови 42, авраамови 254, иродови 287, моужеви 269; w zabytku tego typu zapisów jest 82[310];
Izb. 1073: мωусєови 64, петрови 239v., господєви 29v., израилєви 51v. i in.;
Izb. 1076: конєви 2, моужєви 159v., олтарєви 188v. i in.;
Ew.Arch. 1092: андреови 11v., архиреови 11v., иродови 54v., иерєови 78v., сынови 87v., петрови 95v., иосифови 112v., иωанови 157v., моужеви 18, кесареви 42 i in.;
Ew.Tur. XI: къ симонови 8;
Słowo GT. XI: дънєви 3, морєви 107, олтарєви 167v., гласови 158, нилови 285v. i in.;
Min.Dub. XI: мирови 15;
D.Ant. XI: тимотеови 141v., дроугови 145, ї҆зврагови 147v.;
P.Syn. XI: бѣсови 41;
Ew.Kazn. XI–XII: слѣпцеви, народови, братови, ч҃лкови, г҃ви, крьстителеви, ноѥви, правьдникови[311].

Dla porównania można przytoczyć przykłady z zapisów na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie pochodzące z XI wieku: петровви (sic!), иванъви[312].

---

[308] М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматика української мови*, op. cit., s. 137.

[309] В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, op. cit., s. 692.

[310] Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., s. 125.

[311] Р. Кривко, *Языковые особенности…*, op. cit., s. 350.

[312] Н. Нікітенко, В. Корнієнко, *Найдавніші графіті Софії Київської…*, op. cit., s. 422, 427.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: андрѣови 20v., ієреѡви 125, иродови 206;
Ew.Hal. 1144: петрові 6v., къ вінареви 151;
Apost.Kryst. XII: гв҃и 4v., павьлови 13, 32, тимофеовѣ 9v.;
Ew.Hal-Woł. XII: сн҃ови 9, мировї 26, кѣсареви 78;
Ew.Dob. 1164: андреови 210, иосифови 251v., петрови 14, 77, кесареви 89v., 147v., копачеви 136, моужеви 120v., 262;
Ż.T.S. XII: дроугови 156v., цр҃ви 68;
Sb.Usp. XII–XIII: господеви 11v., лазореви 22, огневи 144v.;
U.Stud. XII: врачеви 243v.

Dla porównania można przytoczyć pochodzące z XII i XIII stulecia zapisy w murów soboru św. Zofii w Kijowie: андреєв[и][313], игнатови[314].

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: имонови 2 v., кесареви 61 v., андрѣѥви 119, петрови 126;
Ew.Euz. 1283: архиѥрѣѥви … ко архиѥрѣѥви 91v.;
Ew.Orsz. XIII: олтареви 2, андрѣѡви 104v., игѣмонови 118, петрови 18, моужеви 51;
Ew.Chełm. XIII: къ іс҃ви 6, петрови 45v., андрѣѡви 129v.;
P.Nik.Czar. XIII: огневи 63v., моисѣови 68.

XIV wiek

ABib. XIV: моужеви 1v., господеви 3, бг҃ови 5v.;
Ew.Put. XIV: ко исоусови 6;
Ew.Łuck. XIV: симонови 87v., кесареви 89v.;
Okt.Wied. III XIV: огневи 41v., раеви 122v., къ петрови 200v.;
Ew.Ławr. XIV: моисѣѥви 25, боу҃ви 35, бг҃ви 226, мирови 47, андрѣѥви 274;
M.Ks.Woł. XIV: г҃ви 29, моисѣѥви 83.

Liczne przykłady potwierdzające tę praktykę ortograficzną występują również w tekstach świeckich: листови (gramota z 1378), королеви (gramota z 1352), къ мунастыреви (gramota z 1388 roku)[315].

---

[313] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської*..., t. III, op. cit., s. 16.

[314] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської*..., t. IV, op. cit., s. 91.

[315] С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 93.

4.2.1.1.2. Formy Vocativu rzeczowników

Formy wołacza są powszechnie używane we współczesnym języku ukraińskim, co kontynuuje najdawniejszą tradycję, odzwierciedloną na piśmie. Formy Vocativu, w związku z jego obecnością w praktyce językowej, są często i precyzyjnie fiksowane w tekstach ukraińskich. Trwałość tych form w języku ukraińskim świadczy zaś o ciągłości procesu rozwoju języka ukraińskiego.

XI wiek
Ew.Ostr. 1056–1057: рабе, роде, дроуже, чловѣче, съıноу[316];
Izb. 1076: брате 28v.;
Ew.Arch. 1092: влⷣко 156v., дроуже 45, дш҃е 59v., жено 60v., захарие 166;
D.Ant. XI: марѳо – гл҃а къ неи марѳо марѳо 34, петре 39v., о жено 143v.;
Ew.Tur. XI: о жено 6, рабе 4, наставьниче 7;
P.Czud. XI: брате 11, цр҃е 12, дш҃е моꙗ 17;
Słowo GT. XI: о жено 7, ѡ прѣмъıсльниче 104;
P.Bycz. XI: помощьниче 3;
P.Syn. XI: жено 33, зосиме 86v.;
Min.Dub. XI: варнаво 1v., ап҃ле славьне 1v., главо 4v., варѳоломѣю 7, варѳоломѣю 8, иоудо 14.

Formy te występują zresztą nie tylko w tekstach oryginalnych i przepisywanych z południowosłowiańskich protografów, ale również ze źródeł pozatekstowych, m.in. pochodzących z XI wieku zapisów na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie, por. владыко[317].

XII wiek
Ew.Mść. 1117: съıноу иди дьньсь 49v., ни оч҃е аврааме 81v., дроуже 82, фарисею слѣпе 135;
Ew.Hal. 1144: иосіфе 4, ѹчютелю – ѹчютелю идоу по тобѣ 16v., дроуже 153v.;
Ew.Dob. 1164: жено 9v., 23, сн҃оу 75v., 86, брате 114;
Ż.N.: нифѡнте 1v., брате 4, скврьньниче 5, чл҃вче 9v.;
Ż.T.S. XII: самодьржьче 92, любовьниче 170v.;
S.Usp. XII–XIII: сило моꙗ 3, свѣте 3, 9, 190, заре 9, иеремие избьраниче бж҃ии 4, водителю, одеже, жьзле 12v., земле 14v., рече къ немоу нечисте пьсе и проклате 138v., дроужино 294v., павле 206v.;

---

[316] А. Востоков, *Грамматическія правила словенскаго языка, извлеченныя изъ Остромирова Евангелія*, [w:] *Остромирово Евангеліе 1056 – 57 года. Съ приложеніемъ греческаго текста и грпамматическими объясненіями*, oprac. А. Востоковымъ, Санктпетербургъ 1845, s. 3.

[317] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської…*, t. IV, op. cit., s. 55.

S.Chut. XII: вл҃дко 11;
Apost.Kryst. XII: сауле брате 26, агриппо цр҃ю 33v., съврьстьнице 230;
Ew.Hal-Woł. XII: фарисѣю слѣпче 70.

XIII wiek
Okt.Wied. I–II XIII: законодавьцю мосѣю 3v., ст҃аꙗ дв҃це 7v., невѣсто 91, петре 134, стѣно … славо 10;
Ew.Bucz. XII–XIII: о҃че авраме 38;
Ew.Chełm. XIII: жено 8v., роде 46, наставниче 70v.;
P.Nik.Czar. XIII: б҃е вл҃дко 67, брате 86v.;
Ew.Orsz. XIII: дроуже 21, 35, 109v., иѥрлⷭме 60v., роде 60v., чл҃вче 88, рабе 103v., пе/тре 106v. – 107, дш҃е 15v., земле 130v.;
P.E.Syr. 1280: рабе 2v., братьѥ 3, дш҃е 3, дш҃е невѣсто моꙗ 3v., дьꙗволе 71.

Analogicznie w zapisach ze ścian soboru św. Zofii z XII wieku: коуприѧ[ѧ]не[318].

XIV wiek
ABib. XIV: жено 2, моужю 2;
Ew.Ławr. XIV: симоне … петре 278;
Ew.Łuck. XIV: дш҃е (tu również: дух) – изїиди дш҃е нечⷭтꙑи 92v.;
Ps.Łuc. 1384: источьниче 40, добрꙑи пастырю 40, бц҃е 40, защитниче нашь 113;
Okt.Wied. III XIV: неопалимаꙗ купино 59, никулае 81v., земле 90v., разбои- ниче 122v., единице трисъставна 125, пріблажене олексе 174, мѡисѣю 197v.

Przełomowym wręcz odkryciem w zakresie stosowania przez ukraińskich skrybów form Vocativu są zapisy tych form w modlitwie do Św. Trójcy w odpisie z XIV wieku, tekście, który Żywow uznaje za typowy dla „rosyjskiej tradycji piśmienniczej" („русской рукописной традиции") i znany jest od XIII wieku[319]: иване, петре, павле, андрѣю, ꙗкове, марко, матфѣю, филипе, климѧнте, силевестре, лве, стефане, геѡрⷢьѥ, зиновьѥ, власьѥ, николаѥ, васильѥ, іѡане златооусте, григориѥ чюдотворче, алферьѥ, капитоне, мартꙑне, полуѥкте, федоре, дмитреѥ, пантелѣимоне, фроле и лавре, прокопьѥ, никито, мино, хф҃ре, вите, вѧчеславе, мануіле, савеліе, вендикте, ізмаиле, созоне, романе, максиме, борисе и глѣбе, ѥфрѣме, саво, лариѡне, пр҃рче ильѥ, даниле, моисию, авраме, исаѥ[320].

Tego typu formy są typowe również dla piśmiennictwa świeckiego, por. королю (gramota z 1386), смерде (gramota powstała po 1389).

---

[318] Ibidem.

[319] В. Живов, *Разыскания в области истории…*, op. cit., s. 91.

[320] А. Соболевский, *Матеріалы и изслѣдованія…*, op. cit., s. 46–47.

4.2.1.1.3. Fleksja -ѣ > i w Gen. sg. i Nom. = Acc. pl. rzeczowników z dawnymi tematami na jā-

Wyraźnie próby „oswojenia” ortografii cerkiewnosłowiańskiej, które – powtórzmy – oceniamy jako najwcześniejsze próby stworzenia własnej (ukraińskiej) normy piśmienniczej, widoczne są w formach Gen. i Loc. sg. rzeczowników z dawnymi tematami na jā- (r. żeński, miękkotematowe).

Genetivus singularis

W najdawniejszym języku ukraińskim rzeczowniki dawnych tematów *-ja- w Gen. sg. miały odziedziczoną prasłowiańską odmianę *-ě[321], która następnie, zgodnie z procesami zachodzącymi w języku ukraińskim, naturalnie przeszła w -i, które Rusini-Ukraińcy graficznie pisali jako -и lub -ѣ. Z biegiem czasu formy te całkowicie wyparły cerkiewnosłowiańskie -ꙗ, by w efekcie stać się bezwariantywną normą języka ukraińskiego[322].

XI wiek

Ew.Reim. XI: ст҃ыꙗ недѣлѣ 1v., ни єдино пользѣ 2, творите стьзѣ єго 9v., 10v.;
Ew.Ostr. 1056–1057: недѣлѣ (въ въторьникъ .в҃. недѣлѣ) 12v.;
Ew.Arch. 1092: пррⷪчицѣ 86v., пррⷪчицѣ 157, мч҃нцѣ 169, мч҃нци 323, захариѣ 167;
P.Syn. XI: доуши 66, д҃ши 28, 41v., землѣ 8v., мантиѣ 61.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: мытарницѣ 38, отъ землѣ 211v., отъ вонѣ, лоучии ѥсть овцѣ[323];
Єw.Тур. ХІІ: землѣ[324];
Apost.Kryst. XII: ѿ чашѣ 158v.;
Ew.Dob. 1164: соль земли 43, близь поустынѣ 30v., д҃ тъıсѧщѣ 74, мѣръ пшеницѣ 140;
Ew.Hal-Woł. XII: не имѣша землѣ многъı (нѣ имѧша землѧ многъı Ew.Dob. 1164: 57v.) 52v.;
Ż.N.: до землѣ 30;
Ż.T.S. XII: ѿ грамотицѣ 152, тьмници 161;
S.Usp. XII–XIII: землѣ моѥꙗ 13, ѿ землѣ 290, ѿ боурѣ 291v.;
U.Stud. XII: пшеницѣ – прииметь … пшеницѣ 243v.

---

[321] А. Шахматов, *Историческая морфология…*, op. cit., s. 74–75.

[322] С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 75.

[323] А. Шахматов, *Историческая морфология…*, op. cit., s. 75.

[324] Ibidem.

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: стомь мѣръ пшеницѣ 54;
Ew.Euz. 1283: близь поустынѣ 21v., ѿ смоковницѣ 72, мч҃нцѣ феѡдосьѥ 134, мч҃нцѣ феклы 113v., ст҃оѥ магдалꙑнѣ 137v., мч҃нци ѥоуфимьи 112v.;
P.Nik.Czar. XIII: до опаницѣ 86v.;
Ew.Chełm. XIII: тꙑсѧщѣ — четꙑри тꙑсѧщѣ (por. четꙑри тꙑсѧща w Ew.Jur. 1119–1128[325] oraz четꙑри тꙑсѧща Ew.Dob. 1164: 67) 45;
Ew.Orsz. XIII: не бѧше землѣ многꙑ 11v., ѿ смоковьницѣ 99v., по срѣди пшеницѣ 127 v.

XIV wiek

Ew.Put. XIV: вечери 107, доушѣ 219, дѣвици 248, дѣвіцѣ 249, моученици 215, моученицѣ 216 i in.;
Ew.Ławr. XIV: не имѣша землѣ 116, ѿ смоковницѣ 266;
Ew.Łuck. XIV: отроковицѣ – поꙗ оц҃ѧ отроковицѣ 93v.

Warto podkreślić, że fleksja -ѣ dla rzeczowników dawnych tematów na *-ja- w Gen. sg. została określona jako normatywna w *Gramatyce* Ławrencjusza Zizaniego[326].

Nominativus = Accusativus pluralis

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: птицѣ нбс҃ьныꙗ 55v., овьцѣ[327];
Ew.Dob. 1164: многꙑ въдовицѣ 109;
Ew.Hal-Woł. XII: приидоша птицѣ и позобаша ѥ 77v.; птѣцѣ нбс҃ьнꙑѧ 128v.; овьцѣ разбѣгноутьсѧ 146; разлоучаѥть ѡ̈вьцѣ ѿ козьлищь 150, 168v.;
Ż.T.S. XII: и темницѣ прочитаю 161;
Sb.Usp. XII–XIII: птицѣ 77, дш҃ѣ соуть 291.

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: птицѣ въселишасѧ 55v., паси овцѣ моꙗ 107v., идоша въ свиньѥ (również: ѣ > ѥ) 35;
P.Nik.Czar. XIII: оскърблѧюще въдовицѣ 57;

---

[325] *Евангелие от Матвея в славянской традиции*, red. Г. Алексеев, И. Азарова, Е.П. Алексеева, Санкт-Петербург 2005, s. 89.

[326] *Лаврентій Зизаній. Граматика словенська*, підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. Німчука, Київ 1980, s. 37 w tekście faksymile karta л҃в.

[327] А. Шахматов, *Историческая морфология…*, op. cit., s. 76.

Ew.Bucz. XII–XIII: ѿлоучаѥть овьцѣ ѿ козлищь 94;
Ew.Orsz. XIII: овьцѣ не имоуще пастоуха 5v., възрите на птицѣ 8, сконьча притчѣ сиꙗ 14.

Dla porównania można przytoczyć formy z Sześciodziennika Jana, egzarchy bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: птицѣ[328].

XIV wiek
Ew.Put. XIV: лисицѣ 104;
Men.Ew.Hal. XIII–XIV: д҃ тъıсѧшѣ 247;
Ew.Ławr. XIV: птицѣ нб҃сьныѥ 208;
Ew.Łuck. XIV: птицѣ – приидош (sic!) птицѣ 89.

Zjawisko jest odzwierciedlone w *Powieści lat minionych* według Latopisu Ławrientiewskiego: вежѣ, птицѣ, оусовицѣ[329].

4.2.1.1.4. Fleksja -ѣ w formach Loc. sg. oraz Nom. = Acc. pl. rzeczowników z dawnymi tematami na jŏ-

Pojawienie się jednej fleksji -ѣ (artykułowanej jako [i]) w formie Nom. = Acc. pl. rzeczowników rodzaju męskiego z dawnymi tematami na jŏ- w miejscu dawnego *-i jest zjawiskiem charakterystycznym dla pisarstwa rusko-ukraińskiego, które w późniejszej praktyce stało się normą języka. Występujące w protografach starobułgarskich formy z –ѧ, rzadziej -ꙗ ukraińscy skrybowie w obu przypadkach (Nom.=Acc.) poprawiali na -ѣ. Jednolity zapis (ѣ) dla końcówki artykułowanej jako [i], której pojawienie się można tłumaczyć wyrównaniem formy biernika do mianownika wzmocnionym procesami fonetycznymi (realizacja [*ě] > [i]), stanowi kolejny argument na korzyść tezy o świadomym wypracowywaniu przez skrybów ukraińskich tradycji ortograficznej, która zrównywała artykulację głosek [ě] > [i], co graficznie oddawano jako ѣ.

Zjawisko notowane jest już od XI wieku.

XI wiek
Ew.Arch. 1092: три мⷭцѣ 126v., ключѣ 168v.

---

[328] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 332.

[329] А. Шахматов, *Историческая морфология…*, op. cit., s. 76.

XII wiek
Ew.Hal. 1144: ключѣ 168v., воѣ 66v.;
Ew.Dob. 1164: три мⷭцѣ 262, расꙑпа пѣнѧзѣ 7v.;
Ż.T.S. XII: всѣ ѡц҃ѣ 42, въстатѣлѣ 75, манастꙑрѣ 101;
S.Usp. XII–XIII: вꙑшегородьскꙑѣ моужѣ 10v., кръвопиицѣ 13v.

XIII wiek
Ew.Bucz. XII–XIII: приношахоу къ ісо҃у младѣньцѣ 57;
P.Nik.Czar. XIII: не тъкмо простьцѣ нъ и ст҃ителѣ 59v.;
Ew.Euz. 1283: вси оучьницѣ 83, и члв҃цѣ и пастоуси 122, три мцѣ 110v.;
Ew.Orsz. XIII: три мⷭцѣ 124.

Zmiana и > ѣ poświadczona jest w formach Loc. sg., por. въ манастырѣ w Pandektach Nikona Czarnogórca w odpisie z początku XIII wieku ze zbiorów Muzeum Państwowego w Jarosławiu[330].

XIV wiek
Ew.Ławr. XIV: ѕ҃ мⷭцѣ 161.

Podobne zapisy występują w *Powieści lat minionych* według Latopisu Ławrientiewskiego: кнѧжичѣ, на конѣ, в кораблѣ своѣ, мечѣ, мужѣ, царѣ, сторожѣ[331]. Dla porównania i wskazania analogii z innymi tekstami tego okresu można przytoczyć zapisy z Sześciodziennika Jana, egzarchy Bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: во истѡчницѣ[332].

4.2.1.1.5. Wariantywność końcówek rzeczownikowych na zasadzie analogii międzydeklinacyjnych

Zabytki piśmiennictwa ruskiego-ukraińskiego odzwierciedlają proces rozpadu dawnego systemu deklinacyjnego. Proces ten rozpoczął się już w XI wieku i trwał przez wiele stuleci: odzwierciedlając na piśmie dawne, etymologiczne fleksje, pisarze wprowadzali również końcówki nowe, potoczne, które pojawiły się w języku użytkowników przez analogię do końcówek innych typów deklinacji. Tak pojawiły się w piśmiennictwie ukraińskim równoległe formy Instr. sg.: имѩмь w analogii do именьмь; Gen. pl: грѣховъ, w analogii do грѣхъ; w Loc. pl. въ ситахъ w odpowiedniości do въ ситѣхъ. Na przestrzeni wieków pojawia się coraz więcej takich formacji, a wiele z nich stało się normą ukraińskiego systemu deklinacyjnego.

---

[330] К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца…*, op. cit., s. 7.
[331] А. Шахматов, *Историческая морфология…*, op. cit., s. 58.
[332] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 332.

XI wiek
Ew.Arch. 1092: грѣховъ 14;
Izb. 1076: тѣхъ вождєвъ 7v., отъ ларєвъ 272v.

XII wiek
Ew.Mść. 1117: въ ситахъ – въ моучьнахъ ситахъ трьхъ 40 (por. w Ewangelii św. Mateusza jedynie: въ ситѣхъ s. 75);
Ew.Hal. 1144: дьньи м҃ (por. zapisy z Ew.Dob. 1164: м҃ днии 84) 69v.;
Ew.Hal-Woł. XII: въ ситахъ – въ трехъ моучнахъ ситахъ 54v.;
Ż.N.: ѿ бѣсовъ 10v. ale: ѿ бѣсъ 11;
Ż.T.S. XII: троудовъ 46v., троудъми 45 (Instr. pl.), имꙗмь – онъ къ нѥмоу имꙗмь нарєкъ 112;
S.Usp. XII–XIII: грѣховъ 29v., ale: грѣхъ 11v.

XIII wiek
Okt.Wied. I–II XIII: ѿ врачєвъ 204, грѣховъ 266; ис кораблѧмь (Instr. pl., tu: *ь* = *и*) 85, лучами 282v., къ съвѧзнѧмь 54, въ любови 262; положи б҃ъ въ цр҃кви … апⷭ҇лы … прⷪ҇рки … оучителꙗ 211 i dalej na tej stronie: вьси оучители 211. Wariantywność miękkiej odmiany według twardego wzoru: мьртвьцомъ (Gen. pl.) 77v., младѣньцѡмъ (Gen.pl.) 216v.;
Ew.Bucz. XII–XIII: гробоу — ото двери гробоу 150v.;
Ew.Euz. 1283: хлѣба чадамъ и псомъ 46v.;
Ew.Chełm. XIII: въниде … въ корабль … въѣзоша сами въ кораблѧ 10v.;
P.E.Syr. 1280: троудовъ 91;
Ew.Orsz. XIII: бѣсовъ … бѣсъ 10v.;
P.Nik.Czar. XIII: ради троудовъ 84v., ѿ кръви 90v.

XIV wiek
ABib. XIV: оу приставницахъ (tu również: оу приставницѣхъ) 27v.;
Ew.Ławr. XIV: мат҇рии – пачє всѣхъ мат҇рии 28, д҇ни (równolegle Nom.pl.: дньѥ) 130;
Ew.Łuck. XIV: вълѣзоша оу кораблꙗ 12, двери гробоу 12v., отъ врачєвъ 95, мⷭциї (G. pl.) 110;
Ps.Łuc. 1384: ѿ маты твоꙗ 64v.,
M.Ks.Woł. XIV: грѣховъ 8.

Końcówka -a z -*e w Nominativu = Accusativu sg. rzeczowników rodzaju niejakiego, typu знання, jest wyraźną cechą współczesnego ukraińskiego języka literackiego, a także większości jego gwar[333]. Najstarsze odzwierciedlenia tej końcówki występują już w XIII wieku, w Oktoichu Wiedeńskim (Okt.Wied. I–II XIII): дхⷡ҇ноѥ сиꙗниꙗ̄ (52v.) Przykład ten jest znany również z badań Jurija Szewelowa, który jednak nie umiejscowił go dokładnie w tekście. Badacz wskazywał dodatkowo na zapis hiperpoprawny твоѥго зачатиѥ również bez dokładnych odniesień co do strony i miejsca jego występowania[334].

4.2.1.1.6. Formy Gen. sg. żeńskiego przymiotników i zaimków

Charakterystyczną cechą najstarszego piśmiennictwa ruskiego od najdawniejszych czasów było wprowadzanie zakończeń -ѣ, -и, -є; -єѣ /-оѣ, -єи/ -ои, -єє/-оє w formach Gen. sg. przymiotników rodzaju żeńskiego w miejsce form -єꙗ, -ыꙗ typowych dla protografów południowosłowiańskich. W dalszym procesie rozwoju języków ukraińskiego i białoruskiego każdy z tych systemów przyjął specyficzne dla siebie zakończenia: w zabytkach języka białoruskiego występują częściej końcówki -oje/-eje, w tekstach ukraińskich zaś raczej: -oi/-ei[335], ale aż do końca XVIII wieku nie było konsekwencji w zapisie tych form[336]: w zabytkach ukraińskich piśmiennictwa religijnego formy południowosłowiańskie występowały aż do XIX wieku. Fakt więc pojawienia się form określanych jako „baza ludowa" współczesnej normy ukraińskiej już w XII wieku świadczy o długotrwałości i trudności procesu kształtowania się normy ukraińskiego języka literackiego.

XII wiek
Ew.Hal. 1144: с҃тои мч҃ница харитонꙑ 244v.;
S.Usp. XII–XIII: оуности моѥѣ 9, съмрьти тоѣ пагоубьноѣ 10, деревꙗноѣ 24, кръви моѥѣ 14, цѣнꙑ тоѣ 14, твоѥѣ оутробꙑ 273;
U.Stud. XII: пороздьноѣ – пороздьноѣ неⷣ 213.

XIII wiek
Okt.Wied. I–II XIII: дш҃и моєї 80v., прⷣ҇бноѣ полагьѣ 159, с҃тоѣ аньнꙑ 164v.;
Ew.Orsz. XIII: с҃тоѣ пьрвмⷱцѣ 125v.;
P.E.Syr. 1280: дш҃и моѥи 3.

---

[333] С. Бевзенко, *Українська діалектологія*, Київ 1980, s. 98.

[334] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., s. 440.

[335] В. Мойсієнко, *Фонетична система…*, op. cit., s. 336.

[336] J. Getka, *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język nauk parafialnych (Poczajów 1794)*, Warszawa 2012, s. 192 i nast.

XIV wiek
Ew.Put. XIV: свѧтоѣ му҃ч євдокьѣ 206, свѧтои му҃ч єоуфимьи 211, первоѣ 214;
Ew.Ławr. XIV: ст҃оѣ первомч҃ницѣ 334, мнгостр҄ноѣ мч҃ницѣ 337;
Okt.Wied. III XIV: вечери твоѣї 264;
Men.Ew.Hal. 1144: ст҃ои мч҃ница харитонꙑ 244v.;
M.Ks.Woł. XIV: д҃ши моѥи 32.

4.2.1.1.7. Stopnień wyższy przymiotników: syntetyczne formy przymiotnikowe i przysłówkowe

W piśmiennictwie ukraińskim dość szybko pojawiają się formy komparatywów z przyrostkami -š-, -ěiš-, które wypierają formy z -ii-, -ěi-, a później zostają utrwalone jako funkcjonalnie równoważne afiksy formacyjne z tendencją do upowszechniania -ěiš-[337].

XI wiek
Ew.Arch. 1092: горьши 136v.;
Słowo GT. XI: на оуньшєѥ отъ горьшаго 143;
D.Ant. XI: добрѣишє 141v.;
Min.Dub. XI: ширшє 8v.

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: зълѣишь … горьша 37v., горьшь 83, моудрѣишє 91v.;
Ew.Dob. 1164: больши 133v., большє 171v.;
Ż.T.S. XII: вышьшии 54v., вышьшю 79v., дивьнѣишє 145v., добрѣиша 35, горьшаꙗ 154;
S.Usp. XII–XIII: добрѣишє 159v.;
Ew.Hal-Woł. XII: лєгъчѣю 48v., горьшь сєбє 108v.

XIII wiek
Okt.Wied. I–II XIII: оураншє 4, сѣни ширьши 31v., ширшю 257, горшє 84;
P.E.Syr. 1280: добрѣишєи 37;
P.Nik.Czar. XIII: правьднѣишє 86v.

XIV wiek
ABib. XIV: крѣпчѣишє 5v.;
Ew.Ławr. XIV: свъıшьшє 5, 37, злишьшє 57;

---

[337] С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 210–211.

Ew.Łuck. XIV: свъıшьшє 34;
M.Ks.Woł. XIV: мєншиї … старѣиши 32–32v.

4.2.1.1.8. Formy superlativu wyrażone prefiksem пре-

W języku ukraińskim za pomocą przedrostka pre- tworzy się przymiotniki wyrażające najwyższy stopień porównania, typu: гарний – прегарний, добрий – предобрий, радий – прерадий, великий – превеликий. Takie formy poświadczone są w piśmiennictwie ukraińskim od XI wieku. W Minei (Miesięcznej, Dubrowskiego) z XI wieku widnieje zapis: прєхвальнє – варнаво прєхвальнє (Min.Dub. XI: 11), w Zbiorze Uspienskim z XII wieku natomiast: прєрада – заповѣдавъ ирини она жє прєрада бъвъши (S.Usp. XII–XIII: 70).

4.2.1.1.9. Formy Dat. = Loc. sg. liczby pojedynczej zaimków osobowych i zaimka zwrotnego

Dat. i Loc. sg. zaimka osobowego zwrotnego (ty) obsługuje współcześnie w języku ukraińskim homonimiczna forma тобѣ, собѣ z rdzennym -o-, znana jeszcze z okresu prasłowiańskiego[338]. Język współczesny kontynuuje więc najdawniejszą tradycję. Tradycję cerkiewnosłowiańską zaś, którą kontynuuje język rosyjski, charakteryzuje rdzenne -e- w tych pozycjach.

Wstawiając do form zaimkowych -o- w rdzeniach wyrazów, skrybowie Rusini-Ukraińcy podtrzymywali dawne tradycje zapisu, co wzmacniała dodatkowo analogia do form Instr. sg. (tobojǫ, sobojǫ)[339]. W ciągu następnych wieków, zwłaszcza w okresie staroukraińskim, formy z rdzennym -o- dominują, wypierając niemal całkowicie formy тєбѣ, сєбѣ, w piśmiennictwie religijnym stanowią zaś wariantywne formy[340]. Sama zaś końcówka w postaci -ѣ jest powszechna w zabytkach dawnobułgarskich, jednak przykłady zmieszanego stosowania grafemów ѣ – и mogą świadczyć o próbach przekazania specyfiki odmiany zaimków języka ukraińskiego.

Zapisy тобѣ, собѣ poświadczone są w tekstach cerkiewnosłowiańskich rusko-ukraińskiej redakcji XI wieku spisanych w Kijowie, m.in. w Kodeksie Światosława 1073, Kodeksie Światosława 1076, Psałterzu Czudowskim, Digestach (Pandektach) Antiocha, Słowie Grzegorza Teologa[341]. Dla przykładu: z Ewangeliarza

---

[338] М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматика української мови*, op. cit., s. 159; А. Шахматов, *Историческая морфология…*, op. cit., s. 152.

[339] Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1973, s. 140.

[340] J. Getka, *Prosta mowa końca XVIII wieku*, op. cit., s. 170 i nast.

[341] Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., s. 133, 155, 160, 166.

Archangielskiego Maria Sokołowa wynotowała 17 przykładów z rdzennym -o- w formie тобѣ i 8 w formie собѣ – 8[342]. W późniejszych tekstach, formy te już dominują i wypierają te w postaci тєбѣ, сєбѣ.

XII wiek

Ew.Hal. 1144: къ собѣ 2, въ собѣ 6, собѣ 50v., 161; к тобѣ 10v., 57v., тобѣ 11v., 16, 112, 161, по тобѣ 16v., о тобѣ 69v.;
Apost.Kryst. XII: тобѣ 3v., 20v., 28v., 29v., 47, 95 i in., собѣ 12v., 21, 23v., 27v., 47, 70v. i in.;
Ew.Hal-Woł. XII: тобѣ 48v., 50v., 64v., 66v., 73v., 74v., 80v., 81, 92v. i in., собѣ 14-2, 60, 108, 175v., ѡ собѣ 17-2, 18, 27, 79v., 84v., 101 i in.;
Ew.Dob. 1164: собѣ 6 218v., 221; тобѣ 9v., 39, 53v.;
Ż.N.: тобѣ 5, 5v.;
Ż.T.S. XII: тобѣ 114, 170, собѣ 37, 100, 101;
S.Chut. XII: тобѣ 2, 3, собѣ 5v.;
S.Usp. XII–XIII: собѣ 15v.,168, къ тобѣ 290, тобѣ 291.

Dla porównania można przytoczyć formy ze Zbioru Troickiego z końca XII i początu XIII wieku: тобѣ (Zb.Troic. 153), въ собѣ (Zb.Troic. 144v.), къ собѣ (Zb.Troic. 166).

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: тобѣ 5, 34v., 36 i in., собѣ 6, 47v., 76v. i in.;
P.Nik.Czar. XIII: тобѣ 54v. к тобѣ 84, к собѣ 56v., 73, собѣ 58v., на собє 68v.;
Ew.Chełm. XIII: по собѣ 5v., ѡ собѣ 8, тобѣ 8v.;
Ew.Orsz. XIII: ѿ собє 20, къ тобѣ 1, 7v., 11v., тобѣ 21, 28, 33, 90, тобє 47v.; собѣ 19v., 28v., 41, 63v., къ собѣ 73v.

XIV wiek

ABib. XIV: собѣ 11, 32, ѡ собѣ 11;
Ew.Ławr. XIV: тобѣ 10, 31 собѣ 16, 23;
Ew.Put. XIV: тобѣ 7, 17, собѣ 209;
Ew.Łuck. XIV: тобѣ 16v., в собѣ 90v.;
Ps.Łuc. 1384: тобѣ 40v., 64v.;
Okt.Wied. III XIV: тобѣ 62, 81v., 186, 198, собѣ 80, на собѣ 133v.;
M.Ks.Woł. XIV: тобѣ 30v., 93, 94v.

---

[342] М. Соколова, *К истории русского языка в XII в…*, op. cit., s. 114, 127.

Formy z rdzennym -o- występują również w innych tekstach, np. w Sześciodzienniku Jana, egzarchy bułgarskiego, w odpisie z XIV wieku: собе[343]; w zabytkach świeckich, np. тобѣ на помочь (gramota z 1399) czy: оувы тобѣ, творѧть мовенье собѣ w Latopisie Ławrientiewskim *Powieści lat minionych*[344].

Forma менѣ po raz pierwszy została poświadczona na ścianie soboru św. Zofii w Kijowie[345].

4.2.1.1.10. Wybrane formy zaimkowe

Do tekstów w języku cerkiewnosłowiańskim trafiały wyraziste przykłady języka mówionego, ilustrujące bogaty system zaimkowy. Wśród nich, już w najdawniejszych tekstach, znajdują się zaimki, które z czasem stały się częścią aktywnego słownictwa języka ukraińskiego.

XII wiek
Ż.N.: съ кымь 4;
Ż.T.S. XII: ꙗкъ – въздрастъмь ꙗвль сꙗ ꙗкъже ѥсть оуже (zaimek oznaczający współczesne ukr. який) 153.

XIII wiek
Ew.Euz. 1283: кимь 56v.

XIV wiek
Ew.Ławr. XIV: тои – оу тои д҃нь 41;
Ew.Łuck. XIV: увесь 2v., 100v.;
Okt.Wied. III XIV: ѡтѣ – бѡжники ѡтѣ 253v.

Wybrane formy wynotowane z wymienionych powyżej zabytków o charakterze religijnym potwierdzone są również w nowogrodzkich gramotach na korze brzozowej: ким – с ким будеш послалъ – nr 358 XIV wieku[346]. Jest to kolejny dowód na silne związki kulturowe między północną i południową Rusią, o czym była już tu mowa.

---

[343] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 333.

[344] С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 143–144.

[345] С. Высоцкий, *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.*, wyd. 1, Киев 1966, s. 87.

[346] Za: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, op. cit., s. 48.

4.2.1.1.11. Ściągnięte formy złożonej odmiany przymiotników, zaimków i imiesłowów

O ile odziedziczony z prasłowiańskiego system przymiotnikowy protografów bułgarskich uwzględniał prostą (rzeczownikową) i złożoną (zaimkową) odmianę form przymiotnikowych (typu: dobrajego, dobrujemu itp.), to powodowane uniwersalną zasadą ekonomii języka tendencje rozwojowe ukraińszczyzny prowadziły m.in. do skrócenia dawnych form odmiany zaimkowej, które utraciły jotę i uległy ściągnięciu. Ściągnięte formy końcówkowe, na wzór -ааго > -аго > -ого, -ууму > -уму > -ому, -ыихъ > -ыхъ, -иихъ > -ихъ, ыимъ > -ымъ, stały się z czasem standardową praktyką piśmiennictwa ukraińskiego. Odmiana rzeczownikowa zaś w toku rozwoju języka ukraińskiego w zasadzie zanikła, ograniczając się do nielicznych przypadków traktowanych jako archaizmy.

Zabytki ruskie-ukraińskie rejestrują ściągnięte formy dawnej odmiany zaimkowej już od XI wieku.

XI wiek

Izb. 1076: малого 76, стѹжитьѥмоу – стѹжитьѥмоу поношению 34v., зимномоу 39v.;

Ew.Arch. 1092: вышнꙗго 11, ослаблѥномоу 32v., 37, чл҃вчскомоу 12, въпадъшемоу 58v., глоухымъ 81;

Min.Dub. XI: сланаго 8, б҃жствьнаго 11v., чьстьнаго 13; недооумѣваемыхъ … лоукавыхъ 14v.;

Ew.Tur. XI: бл҃готворѧщимъ 9v.;

D.Ant. XI: милостивьнаго 6, вѣчна[г]о 25, нечьстиваго 26, соуштоумоу 22, оубогъıхъ 89v. Jest prawdopodobnym, że zapisy formy искрънюмоу 89v., искрьнюмоу 153v. odzwierciedlają potoczną formę końcówki Dat. sg: -ому, wskazującą zarazem miękkość poprzedzającego [n'];

P.Syn. XI: ближьнюмоу 18v.; зълъıхъ 44, гноусьнъıхъ 54v., малъıмъ 128v.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: хоудомоу 213;

Ew.Hal. 1144: речемого 61v.; ослаблёномоу 71v., жьрьчьскомоу 112; почiвающiхъ 65v., ѿ мьртвъıхъ 66v., жiвъıмь 62, страньнъıмъ 63, съ невѣрнъıми 150;

Ew.Dob. 1164: чюжего 263v., болѧщихъ 17, великъıхъ 244v.;

Ew.Hal-Woł. XII: просѧщемоу 97v.;

Ż.N.: сиꙗниѥ бесъмьртьне ѥдине 8; нищемоу 13v., правьдномѹ 19, ѡслаблѥномоу 26, великомоу 22v. (także forma zaimkowa: ѡноумоу 14); зълыхъ 12v., дроугыхъ 24; лоукавымъ 21;

Ż.T.S. XII: нагого 129, не послѣдьномоу 44v., страстьномоу 95, преподобномоу 114, дроужню – дроужню любъвь 88v.; большихъ 52v., бещисьльныхъ 168v.; волꙗщимъ 78;
S.Chut. XII: новомоу твоѥмоу 3v.;
S.Usp. XII–XIII: послѣдьнюмоу 26v., блаженомоу 44, великымь 69, глоухыхъ 114.

Ściągnięta forma końcówki występuje na wykonanej około 1151 roku czaszy Wołodymyra Dawydowycza: великого[347].

XIII wiek
Ew.Bucz. XII–XIII: или чюжего или нагого 94 v.;
Okt.Wied. I–II XIII: разорьшаго 73v., вѣрнъımъ 67v., прѣвъзносѧщимъ 71v.;
Ew.Euz. 1283: стоⷢ 129v., 130, 133v., самого 89v., пославъшего 36v.; васъ маловѣрнѣ (ѣ < ыѣ) 33v.;
Ew.Orsz. XIII: ѥдиного оу главы а дроугого оу ногоу 142v.;
P.E.Syr. 1280: свидущего 2v., началного 21, пространьного 23, коупльномоу 89v.;
Ew.Chełm. XIII: ѡслабленомоу 42v., праведнъıхъ но грѣшъıхъ 39v., спѧщимъ 40v.;

Tego typu zapisy występują również w Naukach Grzegorza Zarubskiego w odpisie z XIII wieku: отъ грѣшного[348].

XIV wiek
ABib. XIV: мирьскъıхъ 3, несмъıсльнъımъ 24, жидовьскъımъ 26;
Ew.Put. XIV: великого 164, вѣроующемоу … нечистомоу 131, живъımъ … нбⷭ҇нъıхъ 163;
Men.Ew.Hal. XIII–XIV: папы римьскаго и петра алеѯ҇ндрьского 246v.;
Ew.Łuck. XIV: июдѣискомоу 8, пославшемоу 9v., небѣсномоу 63v., вѣчьнѡмоу 88v., неправедномоу 153, фивѣиського 246, римьского 249, свщ҃еного 250v., славного 257; слѣпыхъ и хромыхъ 16, бѣсовскимь 88 i in.;
Ew.Ławr. XIV: польского (w znaczeniu ‘polowego / polnego’) цвѣтцѧ польского 52v., прозрѣвшемоу 33;
Ps.Łuc. 1384: грѣшномоу 151, грѣшнъıхъ 153, с великъıми 154v.;
M.Ks.Woł. XIV: верховнъıⷯ 7v., волныхъ 8, всѧчьскъıми даръми 7.

---

[347] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.* op. cit., s. 194.
[348] Ibidem, s. 292.

W zabytkach świeckich z XIV wieku formy ściągnięte są już powszechne, por. любєцкого (gramota z 1322), вѣрного (gramota z 1377)[349].

4.2.1.1.12. Wybrane formy liczebnikowe

Również formy liczebnikowe już w najdawniejszych zabytkach odzwierciedlają tendencje rozwojowe języka ukraińskiego, co potwierdza dążenie skrybów do zbliżenia języka tekstów do żywego języka, a tym samym dowodzi, że dokładali starań, aby stworzyć własną normę w oparciu o istniejące reguły piśmiennictwa bułgarskiego.

W Kodeksie Światosława z 1073 roku poświadczona jest forma: образы четыри 237v., która odzwierciedla odmianę liczebnika cztery – чотири zgodnie z typem deklinacyjnym rzeczowników rodzaju żeńskiego, co jest obecnie normą języka ukraińskiego. W szeregu zabytków zaświadczono liczebnik zbiorowy ‘oboje’.

XII wiek
P.Czud. XI: обоѥ – обоѥ оубо прѣдъг҃лє 92;
D.Ant. XI: обоѥ – обоѥ поврѣждають 13v.

XII wiek
U.Stud. XII: обоѥ – варѧть сочива жє и зєлиꙗ … и по сє^{м} въ ѥдинъ гърньць обоѥ да вложѧть 209;
Ż.T.S. XII: ѡбоѥмь – въздєржаниѥмь … и страстьми … въсиꙗвъ … и ѥжє въ ѡбоѥмь добродѣтєль имѣꙗ 33v.;
S.Usp. XII–XIII: обоѥ 211, 259.

XIV wiek
Okt.Wied. III XIV: обоє 189.

Ta – odziedziczona z okresu prasłowiańskiego i odzwierciedlona w piśmiennictwie ukraińskim od XI wieku – forma liczebnika zbiorowego z końcówką -e, graficznie -ѥ, jest obecnie normą ukraińskiego języka literackiego. Forma ta jest znana od końca XII i początku XIII wieku również w piśmiennictwie nowogrodzkim – por. Ewangeliarz Miliatynski[350].

Dawne teksty ruskie-ukraińskie odzwierciedlają zapisy form liczebnikowych stosowanych dla oznaczenia drugiej dziesiątki i kolejnych dziesiątek z końcówką

---

[349] С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 196.

[350] О. Жолобов, В. Крысько, *Двойственное число*, [w:] *Историческая грамматика древнерусского языка*, red. В. Крысько, t. II, Москва 2001, s. 50.

-дцять (-дьсить), które uległy leksykalizacji. Formy liczebników drugiej dziesiątki 11–19: одинадцять – дев’ятнадцять oraz oznaczeń dziesiątkowych (20, 30, 50 itp.: двадцять, тридцять) w języku ukraińskim utworzone zostały w rezultacie leksykalizacji oraz procesów asymilacyjno-dysymilacyjnych wewnątrz dawnych form одинъ на десѧте. W wyniku tych procesów normą stały się kwantytywy z końcówką -дцять.

Jednym z najstarszych sposobów przekazania kwantytatywów złożonych z komponentem -дцять (-дьсить) są zapisy z Riazańskiej Księgi Kormczej z 1284 roku: штинадьцѧть лѣт или семинадьцѧть[351] – tekstu, którego powstanie jest wiązane ze spisem kijowskim przepisanym z kolei z protografu południowosłowiańskiego (serbskiego).

XIII wiek

Ew.Bucz. XII–XIII: двѣма на дьсѧте 5v., двою на дьсѧте 41, осмь на дьсѧте 59, пѧти на дьсѧте 105, три дьсѧте 140;

Okt.Wied. I–II XIII: обанадьсѩть 212v., 214.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: дванадцѧть 13v., обѣманадцѧть 22, ѡбанадцѧть 49, 99v., въ ѥдиноу же надцѧть годиноу 76, со двѣманадцѧть 113, пѧтинадьцѧть 128;

Ew.Put. XIV: обѣманадьсѧть 57, 66.

Przytaczając powyższe przykłady z ponownie analizowanych szczegółowo zabytków ukraińskich, podkreślamy, że w ukrainistyce najdawniejsze zapisy z takimi skróconymi końcówkami datowane są na drugą połowę XIV wieku, por. шистьцѧтого z 1366 roku (ССУМ XIV–XV: t. 2, 559).

4.2.1.2. WERBALNE CZĘŚCI MOWY

4.2.1.2.1. Czasowniki z sufiksami -ova-, -uva-

W znanych ukrainistyce zabytkach piśmiennictwa świeckiego najstarsze odzwierciedlenia sufiksu -uva- znane są od początku XV wieku: торгувати z gramoty z 1408 roku[352] czy: добувати zarejestrowane w gramotach z roku 1449, 1455, 1457 (ССУМ XIV–XV: t. 1, 311).

---

[351] О. Жолобов, *Числительные*, [w:] *Историческая грамматика древнерусского языка*, red. В. Крысько, t. IV, Москва 2006, s. 264.

[352] С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 242.

Szczegółowa analiza zabytków nurtu religijnego w języku cerkiewnosłowiańskim dowodzi, że odzwierciedlenie typowych dla współczesnego języka ukraińskiego sufiksów miało miejsce znacznie wcześniej – już w XI-wiecznym piśmiennictwie. Tego typu próby utorowały drogę własnej ukraińskiej tradycji piśmienniczej, czego jaskrawe przejawy widoczne były w piśmiennictwie świeckim od XIV wieku.

XI wiek
Izb. 1073: исповѣдовати 5v., распъітовати 6, показовати 11, дѣвьствовати 41v.;
Słowo GT. XI: описовати 10v., прѣрѣзовати 253v.;
P.Syn. XI: бесѣдовати 79v., 99v.;
D.Ant. XI: бесѣдовати 220v., коуповати 36v.

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: пєчаловати сѧ 113v.;
Ew.Hal. 1144: трѣбова 73;
Ew.Dob. 1164: бесѣдовати 128;
Ż.N.: бесѣдовати 4;
Ż.T.S. XII: съказовати 109, обѣдовати 161, коуповаашє 255v. – коупоуѥть 154v.;
S.Usp. XII–XIII: вѣровати 212v., показовашє 94.

XIII wiek
P.Nik.Czar. XIII: трѣбовати … бесѣдовавъ 84v.

XIV wiek
Ew.Ławr. XIV: съказовати 147;
Ps.Łuc. 1384: помилоувати 133v.

4.2.1.2.2. Skrócone formy czasowników 2 os. sg. praes.

Piśmiennictwo ukraińskie zna formy skrócone czasowników w 2 os. sg. czasu teraźniejszego z tekstów już XIII-wiecznych (poświadczenia pochodzą m.in. z Latopisu Ławrientiewskiego, z *Powieści lat minionych*: ащє сѧ крⷭтиши то и сє пⷪлучишь, приведєшь, нє створишь а пустишь[353]). Niebezpodstawne są jednak twierdzenia, że forma ta była przepisana bez zmian z wcześniejszej – oryginalnej – redakcji tekstu. Takie przypuszczenia uzasadniają m.in. odzwierciedlenia tych form w dawnym piśmiennictwie ukraińskim w języku cerkiewnosłowiańskim.

---

[353] Ibidem, s. 312.

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: амо же хотѧшь ѥгда же состарѣѥшь сѧ и въздвигньши роуцѣ 107v., гл҃шь … яже не гл҃ши 89;

Ew.Orsz. XIII: троужаѥ̇шь 33v.(x2).

Analogiczne formy występują z Zbiorze Troickim z końca XII i początku XIII wieku: бѣжишь (Zb.Troic. 105).

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: видиш ли 115, 231, имашь 101;

Ew.Łuck. XIV: разьдрѣш 42v.

4.2.1.2.3. Formy 3 os. sg. i pl. praes.: końcówka -ть czasowników w miejscu -тъ z protografów starobułgarskich

Końcówka -ть w formach czasowników 3 os. sg. i pl., która jest obecnie normą ukraińskiego języka literackiego, już w początkach piśmiennictwa wyparła niepasującą do wymowy miejscowych Rusinów -тъ. Już w najstarszych tekstach Rusini-Ukraińcy wprowadzali ten uzus języka mówionego jako standard zapisu tak w cerkiewnych tekstach, jak i we własnej twórczości oryginalnej.

XI wiek

Ew.Ostr. 1056–1057: просвѣщаѥть 2v., слышить 60, въпросѧть 3v., градѫть 10, рекѫть 69;

Izb. 1073: видить … просить … дасть 164v., приведоуть 159v., начноуть … веселѧть сѧ 214v.;

Izb. 1076: гл҃ють 1v., хвалѧть 13;

Ew.Arch. 1092: сънѣдають 70, останоуть … да пребиють … възьмоуть 129v., принесоуть 135, събероуть 137;

Ew.Tur. XI: видѧть … бижѧть 1, знаѭть 1, велить 7;

D.Ant. XI: подобаеть 3, будеть … разумѣѥть 4, поищоуть 7, боудоуть 8, разоумѣѭть 36, придоуть 80v., коуѭть 100;

P.Bycz. XI: придеть 4v., помѧноуть сѧ 6;

P.Czud. XI: наричѫть 92;

Słowo GT. XI: възьмѫть 104, мѫчѧть 282;

P.Syn. XI: въстаѭть 143, живоуть 143.

XII wiek

Ew.Mść. 1117: придоуть … и възьмоуть 20, бл҃говѣстоують 75v.;

Ew.Hal. 1144: рашірѧють … величѧють 50v., раздѣлѧть сѧ 150, прѣходѧть … прідоуть 158v.;
Ew.Dob. 1164: вѣроують 18v., видѧть 19, варѧють 76;
Ż.N.: разбиѥть 3, поють 4, плачють 4;
Ż.T.S. XII: бѣгаѥть 62, исходѩть 43v., дарьствꙋють 77;
S.Usp. XII–XIII: кричать 189, отъвѣщають 277v., пероуть 195, почоують 258, придоуть 212v.;
U.Stud. XII: бываѥть 213, боудеть 213, въходѧть 213v.

Tego typu formy czasownikowe występują również w tekstach świeckich, m.in. w Gramocie Mścisława: почьнеть, кто запъртить[354].

XIII wiek
Okt.Wied. I–II XIII: оживоуть 168v.;
Ew.Bucz. XII–XIII: възьметь 1, вънидеть 2, придеть 17, възлюбить 30 v., ицѣлить 33, приѥмлють 34, осоудѧть 43, приимоуть 54 v., створить 69 v., оубиють 103 v. i in.;
Ew.Chełm. XIII: не имоуть 8, вси чтоуть 9, оуслышать … ѡживоуть 9v.;
P.E.Syr. 1280: начноуть 37, ждоуть 93;
P.Nik.Czar. XIII: поють … разоумѣють 61, мроуть 86v., да боудоуть 90;
Ew.Orsz. XIII: живить 63, брежеть 128, бѣжить 128, видѧть 1, гонѧть 6v., алчють 29 i in.

XIV wiek
Ew.Put. XIV: могоуть 7; облечеть 60, спасеть 65;
Ew.Ławr. XIV: погыбноуть 134, боудоуть 155, збероутьсѩ 119v.;
Ew.Łuck. XIV: спить – спить нощь 91v., плодить – землѩ плодить 91v., послоушають 92, боудуть 94;
Okt.Wied. III XIV: попалѧеть 232, разумѣють 200;
Ps.Łuc. 1384: поидоуть … да боудоуть 154;
M.Ks.Woł. XIV: ѿверзаѥть 6v., подобаѥть 9v.

W kontekście omawianych form czasownikowych warto zwrócić uwagę na poświadczone w Ewangeliarzu Mścisława отъдереть бо сѧ 31. Analogiczne formy czasownikowe występują również w innych ukraińskich Ewangeliarzach: Jurijowskim: отъдереть бо сѧ[355], Halicko-Wołyńskim: одереть бо сѧ 43v.,

---

[354] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 172.
[355] *Евангелие от Матвея в славянской традиции*, op. cit., s. 52.

Ławryszewskim – одереть 48 oraz Łuckim: отъдереть 48v. Odzwierciedlają one lokalną wymowę.

4.2.1.2.4. Formy 3 os. sg. – krótkie formy czasowników

Typową cechą koniugacyjną współczesnego ukraińskiego języka literackiego[356] oraz jego dialektów[357] są formy czasownikowe w 3 os. sg. i pl. zakończone na -e. Krótkie formy czasownikowe kontynuują zapewne uzus prasłowiański, o czym świadczy obecność tych form w języku białoruskim, a także wybranych gwarach północno- i południoworosyjskich, a nawet w językach zachodnio- i południowosłowiańskich (poza bułgarskim, stanowiącym przecież wzorzec dla cerkiewnosłowiańszczyzny)[358]. Język cerkiewnosłowiański (a za nim w późniejszym okresie standardowy język rosyjski) charakteryzowały końcówki z wygłosowym -тъ.

Formy 3 os. sg. typu: він ходи, носи występują na obszarze, który umownie wyznacza linia na północ od Dniestru do Nowowołyńska – Dubna – Chmielnickiego[359]. W zabytkach znajdujemy i tego typu poświadczenia.

XI wiek

Najdawniejsze pisemne rejestracje tej cechy morfologicznej pochodzą z końca XI wieku[360]. Szczegółowa powtórna analiza zabytków redakcji rusko-ukraińskiej pozwoliła odnotować kolejne przykłady:

Ew.Ostr. 1056–1057: напишє 294v.;

Izb. 1073: нарицає 7v., будє 10v., бѫдє – бѫдє ли почоулъ 56v., съвьршаѥ 12v., бъıваѥ 15, да сѧ покоушаѥ 17v., трѣбуѥ 29, писано бо ѐ 40, оубиваѥ 111, грѣхъ нарицаѥ иже ѥ нє въ разумѣнии 164v.;

Izb. 1076: трѣбуѥ 22;

D.Ant. XI: сь бо ꙗкоже ѥ истина 6v., сь бо ѥ правъдьно 83v.,мала ѥ … бьчела 104v., бѫдє 111v., отъвѣштаває 148v., нє хощє 220v.;

P.Czud. XI: что ѥ намъ 92;

---

[356] М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматика української мови*, op. cit., s. 203–204.

[357] W. Kuraszkiewicz, *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1985, s. 208.

[358] В. Борковский, П.С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1965, s. 314–315; *Історична граматика української мови*, red. О. Безпалько et al., Київ 1962, s. 333.

[359] В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє…*, op. cit., s. 33.

[360] І. Крамко, А. Булыка, А.І. Жураўскі, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, s. 244; Е. Карский, *Белоруссы – Язык белорусского народа*, t. II: *Исторический очерк словообразования и словоизменининя в белорусском языке*, Москва 1956, s. 256.

Słowo GT. XI: нє достанє 176, подобаѥ 237, бѫдє ли онъ покои … или оно что ѥ 294;
P.Syn. XI: боудє 141, бѫдє 155v.

XII wiek
Ew.Hal. 1144: боудє 112v.,можє 154v.;
Apost.Kryst. XII: бл҃говстоуѥ 1v., что ѥ смотрєниѥ 214 v., моиси пишє 121v., никто можє 159;
Ew.Dob. 1164: нарєчє 112, что ѥ тобѣ 39, дх҃ъ исходить … проходи 57, нє достои (w znaczeniu: нє достоить) 120; коупѧть … нє имоу 97v., полагаю – даꙗшє оучєникомъ своимъ да полагаю прѣдъ народомъ 102v.;
Ew.Hal-Woł. XII: всє ѥлико имѣ продасть (ale: имать Ew.Dob. 1164: 72) 55v.;
Ż.N.: хочє ѡбитєль быти 26v.;
Ż.T.S. XII: бъıти подобаѥ 137, изгонꙗѥ 154v.;
S.Usp. XII–XIII: боудє 46, 217v., послоухоуѥ 236;
U.Stud. XII: ни моусѣ – ни моусѣ пєрєлєтѣти 261.

Tego typu zapisy były typowe dla „żywego" języka ukraińskiego, o czym świadczą zapisy na ścianach soboru św. Zofii: кива баранъ[361], czy w dźwinogrodzkich gramotach na korze brzozowej z końca XII i początku XIII wieku: даѥ лоуцѣ[362].

XIII wiek
Okt.Wied. I–II XIII: вєличаѥ 13v., оубьѥ вы 200, что ѥ тобѣ 194;
Ew.Euz. 1283: нє ꙁнаѥ чл҃вка 92v., нє можє спсти 96, сь изл҃итѧнинъ ѥ 63v.; тъ вы наоучи всємоу 86v., боудоуть … да видѧ славоу 90v., ты ли ѥ цр҃ь июѥскъ(!) 93;
P.Nik.Czar. XIII: показаѥ 68v.

XIV wiek
Ew.Ławr. XIV: ищє 23v., 46, боудє 110v., нє можє 206;
Ps.Kij. 1397: пожрє 77v.;
Ps.Łuc. 1384: поможє 147;
Ew.Łuck. XIV: да събоудє сѧ 15v.

---

[361] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, op. cit., s. 167.
[362] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 268.

Dla porównania przytaczamy formy z pochodzącego z XIV wieku odpisu Pandektów Nikona Czarnogórca: боудє[363], a także z piśmiennictwa świeckiego: можє (gramota z 1370), будє (gramota z 1400)[364].

Wobec powyższych poświadczeń form z końcowym -e, licznie reprezentowanych już w XI wieku, tezy badaczy, którzy ich obecność w językach białoruskim i ukraińskim tłumaczą wpływem polskim[365], nie wydają się słuszne. Jak wynika z naszej analizy, najstarsze znane obecnie formy odzwierciedlenia na piśmie skróconej formy 3 os. sg. datowane są na wiek XI. W tym okresie kontakty kulturowe polsko-ruskie były ograniczone, a w każdym razie nie na tyle silne, by uformować jakąś praktykę językową w ruszczyźnie. Zauważalny wpływ Polski, który doprowadził do zmian w strukturze języka ukraińskiego i białoruskiego, widoczny był dopiero od XIII wieku. W związku z powyższym, trudno obronić tę tezę, słusznym natomiast wydaje się założenie, że mamy do czynienia z rozwojem niezależnym – równoległym, bądź, co bardziej prawdopodobne, z kontynuacją najdawniejszego etapu języka prasłowiańskiego.

4.2.1.2.5. Ewolucja form trybu rozkazującego 2 os. sg.

We współczesnym języku ukraińskim czasownik дати (‘dać’) przybiera w 2 os. sg. trybu rozkazującego postać: дай (‘daj’), która w przeszłości była regularną formą czasownika niedokonanego даꙗти – даи (‘дая́ти’, даю́, дае́т)**. Forma imperatywu dokonanego czasownika ‘да́ть(-ти)’, o nieregularnej odmianie: дам, да́си, даст…, miała z kolei postać** дaждь. Uniwersalne tendencje do ekonomizacji języka prowadziły do stopniowego upowszechnienia formy prostszej даи przy jednoczesnym zaniku formy wyjściowej даꙗти, którą zastąpiła forma дава́ти. Proces ten rejestrują zabytki od XI wieku: formy 2. os sg. od dawnych дати oraz даяти występują w nich wymiennie:

XII wiek

Ew.Hal-Woł. XII: даи жє ми 107 (por. дажь ми Ew.Dob. 1164: 126, Ew.Bucz. XII–XIII 39v., ale w Ew.Orsz. XIII даи ми 54v.);

Ew.Hal-Woł. XII: даи ми 144 (por. дажь ми Ew.Dob. 1164: 171v., Ew.Bucz. XII–XIII 86).

---

[363] К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца…*, op. cit., s. 15.

[364] С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 314.

[365] С. Якаўлеў, *Польскія элементы ў сістэме назоўніка ў старабеларускай мове*, „Весці АН БССР” № 6/1983, s. 105.

Powyższe zapisy mogą świadczyć o nieznajomości pochodzenia form imperatywnych даи i даитє od даꙗти czy даждь/дажь oraz дадитє od дати przez pisarzy przygotowujących Ewangeliarz Halicko-Wołyński czy Ewangeliarz Orszański. Warto tu zauważyć, że już we wcześniejszych – nawet XI-wiecznych tekstach – zapisy nie są konsekwentne: np. we fragmencie Ewangelii wg św. Łukasza (11, 5) w Ewangeliarzu Ostromira mamy: даждь (Ew.Ostr. 1056–1057: 116v.–117), a w tym samym fragmencie w Ewangeliarzu Archangielskim już: даи (Ew.Arch. 1092: 71). W późniejszej praktyce skrybów Rusinów-Ukraińców przypadków takiego zmieszania jest coraz więcej.

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: даи жє ми пити 26v., даи жє намъ 96 (w tekstach ewangelicznych dominują zapisy z дажь albo даждь);

Ew.Łuck. XIV: даи 22, 124v.

4.2.1.2.6. Tryb rozkazujący 1 os. pl

Norma współczesnego języka ukraińskiego dla form 1 os. pl. trybu rozkazującego (podobnie jak i w formach 1 os. pl. praes.) przewiduje zakończenie -мо. Formy te w piśmiennictwie w języku cerkiewnosłowiańskim przybierały z kolei końcówkę -мъ. W związku z tym, że końcówki -мо nie można wyprowadzić z -мъ ani drogą fonetyczną, ani przez wyrównania analogiczne, jest ona uznawana za relikt dawnego perfectum praindoeuropejskiego[366]. Zarazem jednak w analizowanych przez nas tekstach nie odnaleźliśmy przykładów form czasownikowych 1 os. pl. praes. z końcówką -мо, co prowadzi do wniosku, że należy bądź przychylić się do twierdzeń tych historyków języka ukraińskiego, którzy uznawali pierwszeństwo tej fleksji w formach imperatywu, bądź wysnuć przypuszczenie, że dawni skrybowie Rusini w dążeniu do dyferencjacji postaci form czasownikowych nie mieli odwagi naruszać zasad piśmiennictwa cerkiewnego dla form trybu oznajmującego, w specyficzny sposób oznaczając najpierw formy imperatywu.

Zapis końcówek w takiej postaci znany jest w piśmiennictwie ukraińskim już od XIII wieku.

XIII wiek

Okt.Wied. I–II XIII: въспоимо 239v.;

P.E.Syr. 1280: оубоимосꙗ 24v., поразоумѣимо 26, нє помышлꙗимо 26, оубоимосꙗ 26v., нє оусрамлꙗимосꙗ 77v., имѣимо 78.

---

[366] Por. Z. Stieber, *Zarys gramatyki…*, op. cit., s. 190–191.

XIV wiek

Okt.Wied. III XIV: въспⷪимо 49v., въспѡимо 70v., ꙋспѡїмо 72v., 93v., пѡимо 197v., їспраздьнꙋїмо 256, цѣлꙋїмо 259.

Warto tu zwrócić uwagę na formy z Pandektów Nikona Czarnogórca z początku XIII wieku: приѥмлемо, gdzie z kontekstu – съ благодарениѥмь приѥмлемо – wynika, że zastosowano właśnie formę 1 os. pl. Do tego w odpowiadającym powyższemu fragmencie późniejszego spisu (XIV wiek) zapisano: приѥмлемъ[367].

W Żywocie Nikifonta odnaleziono formę trybu rozkazującego 3 os. pl. начьнѣть (Ew.Euz. 1283: 4), a w Ewangeliarzu Euzebiusza z 1283 roku – коупѣть собѣ (Ew.Euz. 1283: 25v.), które pisarze zapewne zapożyczyli z żywego języka.

W Pandektach Nikona Czarnogórca również zaświadczono formę trybu rozkazującego z języka potocznego коупоуи – ибо аще трѣбоуѥши въ ноужю себе. ли на одежю ли на пищю. абиѥ коупоуи (P.Nik.Czar. XIII: 86v.), której kontynuacji należy szukać we współczesnym języku ukraińskim: купувати – купуй.

4.2.1.2.7. Formy czasu przeszłego

W języku ukraińskim nowe formy czasu przeszłego powstały na bazie dawnej postaci dokonanej. Zanikowi uległ czasownik posiłkowy wskazujący osobę, a czynność przeszłą wyrażano za pomocą imiesłowu. Początkowo takie uproszczone formy dokonane są poświadczane w trzeciej osobie. Przykłady te były znane w piśmienictwie ukraińskim już w XI wieku.

XI wiek

D.Ant. XI: еда къгда не сътворилъ 141v.

Tego typu formy odnaleźć można również na różnych artefaktach kultury ukraińskiej, np. w zapisie na Kamieniu Tmutarakańskim z 1068 roku: глѣбъ кнѧзь мѣрилъ море по ледꙋ[368], w graffiti z XI wieku na temat panowania księcia Światosława Jarosławicza: д҃ лета кънѧжилъ сватославъ[369], w podobnym zapisie z pierwszej połowy XI wieku na murach Soboru Przemienienia Pańskiego w Czernichowie: обѣдалъ ильѧ[370].

---

[367] К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца…*, op. cit., s. 180.

[368] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 57.

[369] Ibidem, s. 58.

[370] Ibid, s. 32.

XII wiek

Ew.Mśc. 1117: окаменилъ – ослѣпи очи их и окаменилъ срⷣца ихъ 139;
Ew.Dob. 1164: б҃ъ съвъкоупилъ 82.

Formy te zaświadczają też zapisy ze ścian cerkwi św. Michała w Kijowie: [ту]тъ седилъ остапк[о][371].

XIII wiek

P.Nik.Czar. XIII: рабъ … не противилъ бы сѧ 65, г҃ь ѿпоустилъ ѥмоу 74;
Ew.Chełm. XIII: Ewangelia wg św. Mateusza Mt.XXV/24 не расточь – жьнѧ идеже не сѣꙗлъ. и събираꙗ оудоуже не расточь 68;
Ew.Orsz. XIII: сѣꙗвъ расточивъ – жнеши оудуже не сѣꙗвъ и събираеши оудоуже не расточивъ … жьню идеже не сѣꙗвъ и събираю оудоуже не расточивъ 40v. por. Ew.Bucz. XII–XIII: жьнѧ идеже нѣси сѣꙗлъ • и събираꙗ оудоуже не расточивъ … жьню идеже не сѣꙗлъ и събираю оудоуже не расточивъ (56);
P.E.Syr. 1280: нѣ си ли слышалъ писаньꙗ 27, и ѡбатилъсꙗ но облѣнивъсꙗ 27.

Dla porównania można jeszcze przytoczyć zapisy z *Powieści lat minionych* z Latopisu Ławrientiewskiego: ѡдинъ ногама топталъ, а другыи рогома болъ; лютыи звѣрь скочилъ ко мнѣ на бедры[372].

4.2.1.2.8. Imiesłowy bierne

W piśmiennictwie ukraińskim najdawniejszego okresu pojawiły się zalążki imiesłowu biernego, który powstał na bazie krótkich imiesłowów czynnych czasu teraźniejszego i przeszłego[373].

XIII wiek

P.E.Syr. 1280: прокопавши – пакꙑ начноуть бѣси смоущати браⷮ ꙗко дабꙑ мощно бꙑло прокопавши стѣноу ѿ манастꙑра бѣжати 37.

Podobne formy odnalezione zostały również w Latopisie Ławrientiewskim *Powieści lat minionych*: прочитаючи – грамотицю прочитаючи потъснѣтесѧ на всѧ дѣла добраꙗ; попустят ны землю идучи до насъ[374]. Formy imiesłowu przymiotnikowego (genetycznie – rodzaju żeńskiego) z łatwością oddawały również formy liczby mnogiej.

---

[371] В. Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви…*, op. cit., s. 207.
[372] С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 325.
[373] Ibidem, s. 272.
[374] Ibid., s. 270.

4.2.1.3. NIEODMIENNE CZĘŚCI MOWY

4.2.1.3.1. Formy przysłówkowe pochodzące z żywego języka

Język cerkiewnosłowiański nie oddawał w pełni możliwości komunikacyjnych żywej mowy, dlatego skrybowie Rusini-Ukraińcy od najdawniejszych czasów wprowadzali do tekstów formy właściwe miejscowemu językowi. Paletę możliwości, jakimi dysponowali, widać wyraźnie na przykładzie różnorodności form przysłówkowych.

W ciągu całej historii rozwoju języka ukraińskiego używano przysłówków odziedziczonych zarówno z prasłowiańskiego języka-źródła, jak i własnych innowacji ukraińskich. Na przykład przysłówki коли, куды, годѣ znane są w piśmiennictwie ukraińskim już z najstarszych zabytków pisanych i stały się normą. Normatywne ꙗкъ powstało z dawnego како: na ukraińskim gruncie na zasadzie analogii do tej formy najpierw pojawiło się ꙗко, a następnie doszło do redukcji końcowego -o. Ukraińskie formy przysłówkowe występują już w najstarszych zabytkach, pochodzących z XI wieku. Formy te, czasem z drobnymi modyfikacjami fonetycznymi, występują w dzisiejszym języku ukraińskim.

XI wiek
Izb. 1076: николи 37v.;
P.Czud. XI: кѫды 20;
Słowo GT. XI: николі 44v.;
D.Ant. XI: въкѫпѣ (w znaczeniu: ‘razem’) 166v., долоу 43v., долѣ 275v.

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: николи 14v., 26v.;
Ew.Dob. 1164: съ задоу – съ задоу прикосноу сѧ ризѣ 95v., коуды – коуды вънести 113, ꙗк – бѣ же пѧтокъ пасхы година же бѣ як ·ѕ҃·ѧ· 247v.;
Ew.Hal-Woł. XII: правѣ гл҃ю 172v. Taka forma zaświadczona jest również w Ew.Jur. 1119–1128 (Срезн.: t. II, 1363);
Ż.N.: николи 7, ниць 30;
Ż.T.S. XII: годѣ 76v., коли 111v., горко 90, нагодѣ 72v., ниць 169;
S.Usp. XII–XIII: николи 10, 38, 125, 143, нѣколи 45v., 47v., годѣ 11v., коли 191, 191v., нынѣчю 197v.;
U.Stud. XII: годѣ 213.

XIII wiek

Ew.Euz. 1283: ꙗк – гл҃ю бо вамъ ꙗк анг҃ли ихъ 30v., коли – коли сѧ женило … тогды 62v.;

Okt.Wied. I–II XIII: вѣрно 6v., 148, 151, хвално 23, 152v., хвально 46, живъно 46, ще – отъ нощи утрьню ще ч҃лвколюбче просвѣти 65v., ꙗкъ – въскрѣсилъ ѥси ꙗкъ б҃ъ 71;

P.Nik.Czar. XIII: коли 75;

Ew.Orsz. XIII: тѧжько 12v., ѥдиначе 16v., коли 61v.;

P.E.Syr. 1280: туто – но стоꙗще туто на мѣстѣ 27v. (por. *Powieść lat minionych* z Latopisu Ławrientiewskiego: и всихъ кости тоуто лежать)[375].

XIV wiek

Ew.Ławr. XIV: паде ниць 109;

Ps.Łuc. 1384: ѡкроугъ насъ 108;

Okt.Wied. III XIV: вѣлми 7v., ѧ҆к 62, несмѣшѣньно 199v., ѧвлѣньно 200, обнищавъ перстьно 218.

Dla porównania można jeszcze przytoczyć zapisy z *Powieści lat minionych* z Kodeksu Hipackiego: коуды бы перебѣхати[376].

Wybrane z przytoczonych powyżej przysłówków występują w gramotach na korze brzozowej w piśmiennictwie nowogrodzkim, por. коли – на гумни стои коли молотѧть – nr 358 XIV wiek[377]. Powyższy przykład dobitnie świadczy o obecności na terenie Nowogrodu ukraińskiego elementu językowego. Warto dodać, że pisownia ta w języku ukraińskim od tego czasu w zasadzie nie uległa zmianie (z wyjątkiem rdzennego o w słowie стой – стій, por. współczesne ukraińskie: на гумні стій, коли молотять).

4.2.1.3.2. Wykrzykniki

Pragnienie odzwierciedlenia na piśmie cech języka mówionego, będące podstawowym założeniem współczesnej normy języka ukraińskiego, przyświecało również dawnym skrybom Rusinom. W jaskrawy sposób przejawia się to we wprowadzaniu do tekstów form wykrzyknikowych. Najdawniejsze teksty rejestrują m.in. wykrzyknik охъ, powszechny we współczesnym języku ukraińskim. Co istotne, występuje on zarówno w zapisach o charakterze świeckim (np. w graffiti na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie z XI–XII wieku: што створю нѣ веде охъ мне комъ приближюсь[378], о горе тобѣ андрониче охъ тобѣ нѣбоже[379], ох д҃ше моꙗ[380]), jak i w tekstach cerkiewnych, o charakterze religijnym, co było jawnym naruszeniem zasad „niezmiennego” języka cerkiewnosłowiańskiego, m.in. w Kodeksie Światosława z 1076 roku: и рьци съ стенаниемь охъ мънѣ 36, Żywocie Nikifora Cypryjskiego: охъ мнѣ ѡслаблѥномоу 26, Zbiorze Uspieńskim: охъ мънѣ 15v. Zapoczątkowaną wówczas tradycję stosowania tego wykrzyknika kultywowano na kolejnych etapach rozwoju piśmiennictwa ukraińskiego – analogiczne zapisy zna Czetia z 1489 roku: охъ мнѣ бѣдnои[381].

---

[375] С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 350.

[376] Ibidem, s. 349.

[377] Za: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, op. cit., s. 48.

4.2.2. CECHY MORFOLOGICZNE ZABYTKÓW Z XI–XIV WIEKU, BĘDĄCE OBECNIE CECHĄ WYBRANYCH DIALEKTÓW JĘZYKA UKRAIŃSKIEGO

Zabytki piśmiennictwa ukraińskiego XI–XIV wieku rejestrują cechy notowane obecnie w wybranych dialektach języka ukraińskiego. Choć nie legły one u podstaw normy (języka standardowego), to ich obecność w dawnych tekstach jest ważnym argumentem w dyskusji na temat procesu kształtowania się ukraińskiego języka literackiego, dowodzi bowiem, że ukraińskim skrybom, niezależnie od miejsca urodzenia, przyświecał ten sam cel – dostosowania języka tekstów do potrzeb czytelników. Ze względu na to, że wybrane cechy licznie występują w źródłach, trudno sklasyfikować je jako błędy. Z kolei ich zanik w procesie kształtowania się normy należy tłumaczyć lokalnością ich zasięgu i brakiem gotowości Rusinów-Ukraińców z innych dialektalnych obszarów ukraińszczyzny do uznania ich za ogólne, swoje.

4.2.2.1. IMIENNE CZĘŚCI MOWY

4.2.2.1.1. Końcówki -ov (<*-ojọ) w Loc. sg. rzeczowników i zaimków

Cechy ukraińskiego dialektu południowo-zachodniego, w zakresie morfologii charakteryzującego się zastosowaniem końcówki -ov, -iv (z psł. *-ojọ) w Loc. sg. rzeczowników i zaimków, rejestrują formy Oktoicha Wiedeńskiego (руков, головов, мнов, собов), por. възьмъша съ собов вънѧ 50 oraz за всѧ съмьртив распатиꙗ 103v. Na podkreślenie zasługuje fakt, iż form tych nie notują inne znane ukrainistyce zabytki, i to nie tylko z okresu XII–XIII wieku, ale i z późniejsze, aż do XVI wieku.

---

[378] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, 2014, op. cit., s. 161.

[379] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, t. VIII: *Південні внутрішня та зовнішня галереї*, Київ 2018, s. 440, tabl. CCXLII, 1.

[380] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, op. cit., s. 229.

[381] В. Німчук, *Українська Четья 1489 року*, op. cit., s. 27.

4.2.2.1.2. Końcówka -ии rzeczowników -ĭ-tematowych w Gen. pl

Odziedziczona po okresie prasłowiańskim fleksja -ии była w początkowym okresie rozwoju piśmiennictwa ruskiego typowa zapewne dla wszystkich dialektów ukraińskich, co ma odzwierciedlenie w tekstach. Z biegiem czasu końcówka ta uległa redukcji, a zachowała się tylko jako wyróżnik wybranych gwar południowo-zachodniego dialektu języka ukraińskiego[382].

Fleksja -yy < -ĭj- rozwinęła się w południowo-zachodnich dialektach języka ukraińskiego […] w południowo-wschodnich i północnych dialektach języka ukraińskiego, a także na pozostałej części wschodniosłowiańskiego obszaru dialektalnego, w tej pozycji występuje jedynie dźwięk [e]: вістей, печей, коней[383].

Jako norma w procesie rozwoju ukraińskiego standardu utrwaliła się fleksja -ей (дітей, дверей, гостей).

XI wiek
D.Ant. XI: съборъ людии 9v.;
Min.Dub. XI: страстии 6, бл҃гдатии 14v.

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: дѣтии – нє имѣꙗ дѣтии 133v., людии 140;
Ew.Dob. 1164: ѿ двьрии гроба 14, останѣтє дѣтии 71, костии мєртвыхъ 79, 205, м҃ днии и м҃ нощии 84;
S.Usp. XII–XIII: людии 4, пѣснии 4v., заповѣдии 27;
S.Chut. XII: заповѣдии 10.

XIII wiek
Ew.Bucz. XII–XIII: нє дѣитє дѣтии 57, полни соуть костии 114v., ото двьрии гробоу 153 v.;
P.Nik.Czar. XIII: малыхъ заповѣдии 83, до двьрии 84;
Ew.Euz. 1283: жєнъ и дѣтии 37v., поутии 43v., прѣнєсѣньѥ мощии 137v.;
P.E.Syr. 1280: заповѣдии 74v., похотии 75;
Ew.Chełm. XIII: дѣтии – нє дѣитє дѣтии 99.

---

[382] *Атлас української мови*, t. II, op. cit., s. 197–198, 200.

[383] „Флексія *-ий* < *-ĭj-* розвинулася в південно-західних говорах української мови […] в південно-східних та північних говорах української мови, як і на решті східнослов’янської мовної території, в такій позиції відомий лише звук [*е*]: *вістей*, *печей*, *коней*” – С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 117.

XIV wiek
ABib. XIV: свойхъ моужий 11;
Ew.Ławr. XIV: женъ и дѣтии 150, оубоѧшасꙗ людии 214, оу двериꙇ 304;
Ps.Łuc. 1384: стрⷭтий 150, напастий 151.

4.2.2.1.3. Wybrane formy zaimkowe

Replikowane formy zaimkowe (сь + сь = сесь) znane są w piśmiennictwie ukraińskim od XIII wieku. Obecnie występują w gwarach południowo-zachodniego obszaru dialektalnego języka ukraińskiego[384].

XIV wiek
Ew.Łuck. XIV: сесь 18v.

4.2.2.1.4. Specyficzne formy zaimka 3. os. sg. fem.

Specyficzne formy zaimka 3 os. sg. fem. w postaci ню znane są piśmiennictwu ukraińskiemu już od XI wieku; występowały również w tekstach południosłowiańskich protografów (por. Księga Sawy: на нѫ рѫцѣ K.Saw. XIII/13). Nagłosowe ń-, powstałe w wyniku błędnej dekompozycji wyrażeń przyimkowych (por. dawne vьn, sьn, także kьn)[385], pojawia się następnie nie tylko w konstrukcjach poprzedzonych przyimkami въ, съ, къ, ale również – poprzez analogię – w konstrukcjach z innymi przyimkami: ѿ, до, по, за, на i in. Szerokie występowanie zaimków osobowych ze spółgłoską ń- jest znane ukraińskiemu językowi literackiemu, charakteryzującemu się opozycją form z i bez ń-. Inaczej sytuacja wygląda w odniesieniu do systemu zaimków dzierżawczych – tu spółgłoska ń- nie występuje, a jej zapisy można tłumaczyć błędną analogią do form zaimka wskazująco-osobowego z przystawnym ń- (typu: z з н-ею, pol.: z nią) lub (co bardziej prawdopodobne) wpływem gwarowym – formy tego typu są notowane w licznych gwarach ukraińskich dialektu południowo-zachodniego, znane są też gwarom północno-wschodnim[386].

XI wiek
Ew.Ostr. 1056–1057: на ню 236v.;
D.Ant. XI: въ ню же 340.

---

[384] Ibidem, s. 133.

[385] Z. Stieber, *Zarys gramatyki…*, op. cit., s. 156.

[386] С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 154.

Dla porównania przytoczmy analogiczny zapis z Pateryka Synajskiego: на ню[387].

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: на ню 94v.;
Ew.Hal. 1144: въ ню 150;
Ew.Dob. 1164: въ ню 4v., на ню 144v.;
U.Stud. XII: въ ню 243.

XIII wiek
Ew.Chełm. XIII: въ ню 9v., на ню 42.

XIV wiek
Ew.Łuck. XIV: въ ню 3, 91.

Dla porównania fragmenty z Ruskiej Prawdy: что на ню моужь възложить czy z Żywota Teodozjusza ze Zbioru Uspieńskiego: ню[388].

4.2.2.2. WERBALNE CZĘŚCI MOWY

4.2.2.2.1. Infinitywny sufiks -чи

W dialektach zachodnioukraińskich morfem -či zachował się do dziś w czasownikach, których morfemy rdzenne zakończone są na spółgłoskę tylkojęzykową bądź gardłową. Tego typu wymowę potwierdzają gramatyki ukraińskie: Użewycza (1643), np. секу, сечешъ, сечи 61, стрыгти, стрыгчи, стрычи 63v., czy Mohylnickiego (1823): стричи, печи, стеречи 148, веречи, речи 155[389].

XII wiek
Ż.T.S. XII: расѣчи 68v., въвеpечи 152;
S.Usp. XII–XIII: сѣчи – нача сѣчи дръва 42v.

Dla porównania można przytoczyć zapisy z piśmiennictwa religijnego – ze Zbioru Troickiego: Zb.Troic.: нє брѣчи 192v., oraz świeckiego, m.in. różnych odpisów *Powieści lat minionych*: стеречи (Срезн.: t. III, 513) czy z ukraińskich gramot z XIV–XV wieku: насѣчи (1386–1418), помочи (1398), речи (1456), присѧчи (1435)[390].

---

[387] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 119.

[388] А. Шахматов, *Историческая морфология*…, op. cit., s. 163.

[389] *Граматика слов'янська І. Ужевича*, red. І. Білодід, Є.М. Кудрицький, Київ 1970, s. 37–38; *«Грамматика изыка славенарускаго» Ів. Могильницького*, [w:] *Українсько-руський архив*, wyd. М. Возняк, Львів 1910, t. 5: *Фільольоґічні праці Івана Могильницького*.

4.2.2.2.2. Postfiks -ся

Odziedziczone z poprzednich okresów rozwoju języka specyficzne użycie postfiksu сѩ w prepozycji i postpozycji do czasownika jest obecnie notowane w wybranych gwarach ukraińskiego dialektu południowo-zachodniego.

XI wiek
Słowo GT. XI: стыдѣлъ бо сѧ быхъ 143;
P.Czud. XI: весели бо сѧ рече 73v.;
P.Syn. XI: сѧ лоучи 22.

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: да сѧ отъвьржеть 44v.;
Ew.Dob. 1164: боите же сѧ 50v.;
Ew.Hal-Woł. XII: миръ вашь къ вамъ да сѧ възвратить 45; да бꙑ сѧ ихъ прикосноулъ 121; аще ми сѧ лоучить 146; бꙑ сѧ не родилъ 173; приближиша же сѧ 4; ѿпоущають ти сѧ 96v., блѣдѣте же вꙑ сѧ сами 141v., боѧахоу бо сѧ 170, радоуите же сѧ 199v., рожьшеѥ бо сѧ 203v. W rękopisie znajdują się przypadki zapisów z całkowitym pominięciem postfiksu ся: възврати іс҃ъ иѥрдана 92, co jest charakterystyczne dla niektórych gwar i języka literackiego[391];
S.Chut. XII: молимъ ти сѧ 7v., ѿпоущаѭть ти сѧ грѣси 9;
Ż.N.: вьсѣмъ сѩ покланꙗше 5, ѥго же сѩ боꙗлъ 6, ни сѩ възноси 10;
Ż.T.S. XII: ѡблѣнити ми сѩ 35v., не мнить ми сѩ 15, ѡстати же сѩ 62, сѧ повинемъ 92; сѧ дьржимъ 120, ми сѩ лоучить 128, мнѣ сѩ мнить 158, паче тои сѩ приимемъ 162;
S.Usp. XII–XIII: сѧ бѣ воротилъ 10v.

XIII wiek
Okt.Wied. I–II XIII: ꙗко зли сѩ дѣѥте 209, на мѧ сѧ гнѣваѥте 231;
Ew.Euz. 1283: коли сѧ женило 62v.;
P.E.Syr. 1280: повчити ми сѧ 24v.;
Ew.Chełm. XIII: ѥлико сѧ прикосноуша 43;

---

[390] С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 256.

[391] Por. np. u W. Stusa: „Народе мій, до тебе я ще верну” w wierszu *Як добре те, що смерті не боюсь я* – В. Стус, *Вікна в позапростір*, Київ 1992, s. 99.

Ew.Orsz. XIII: иже сѧ смѣрить 19v., иже сѧ възвысить 34v., да сѧ покають 36, того сѧ оубойте 57v.

XIV wiek
ABib. XIV: да сѧ молить да сѧ сказоуѥть 10;
Okt.Wied. III XIV: сравнить мі сѧ 81, гора дымомъ сѧ покры 197;
M.Ks.Woł. XIV: и тебе сѧ молимъ 17v.;
Ew.Łuck. XIV: сѧ самъ оубьѥть 20, самъ сѧ оузвыси ть 94v., да сѧ покають 96v., разьгѣивавъ же сѧ 164, да сѧ разиїдете 210v.;
Ps.Łuc. 1384: надѣю бо сѧ 150v.

Formy te są szeroko zaświadczone w ukraińskich tekstach XV–XVII wieku: абы сѧ платило; всѣмъ сѧ показала, котраа сѧ … обецала[392]. Choć ich obecność w zabytkach od XIV stulecia może być wzmocniona wpływem polskim (o czym świadczy m.in. fonetyczna realizacja w postaci [c] dawnego połączenia *tj, w psł. *obvětjati), to z pewnością polszczyzna nie była przyczyną pojawienia się tego typu form w piśmiennictwie ukraińskim, które do końca XIII wieku rozwijało się w oderwaniu od kultury polskiej.

4.2.2.2.3. Skrócone formy czasowników 3 os. sg. i pl.

Zapisy form czasownikowych 3 os. sg. i pl. w formie skróconej, tj. bez zapisu samogłoski redukowanej (jera) w wygłosie, może świadczyć o twardej wymowie ostatniej spółgłoski. Obecnie taka twarda wymowa końcowego -t w formach czasownikowych znana jest licznym gwarom północnego i południowo-zachodniego ukraińskiego obszaru dialektalnego.

XII wiek
Ew.Hal. 1144: прıимоут въı 157v.;
Ew.Dob. 1164: въскрснет 268v., боудут 268v.

XIII wiek
P.E.Syr. 1280: обрѧщет ны … сподобит ны 28, принесоут 37, пишет бо 71v.;
Ew.Euz. 1283: оубьют и 39v., приведоут вы 117v., секира … лижет 124;
Ew.Chełm. XIII: и оусты чтоут мѧ 43v.;
Ew.Orsz. XIII: боудет 1, събоудет сѧ 116.

---

[392] С. Бевзенко et al., *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., s. 308.

XIV wiek

ABib. XIV: цѣлоуют 26v., не причастит бо сѧ 31v.;
Ps.Kij. 1397: грѧдет 134v., приидет соуди^{т} 136v.

4.2.3. ZJAWISKA MORFOLOGICZNE PIŚMIENNICTWA RUSKO-UKRAIŃSKIEGO (XI–XIV WIEKU), KTÓRE NIE ZAKORZENIŁY SIĘ W JĘZYKU UKRAIŃSKIM

W badanych tekstach występują zapisy, które w wyniku błędu lub celowo zostały wprowadzone przez ukraińskich skrybów i tym samym stały się faktem ukraińskiej kultury pisanej, ale później nie brały udziału w rozwoju normy (tradycji pisanej) – nie utrwaliły się i zanikły. Mówimy tu o nich, bo są świadectwem trwającego wiele wieków procesu tworzenia się standardu pisanego, swoistej wewnątrzukraińskiej dyskusji kulturowej, negocjacji form, które mogłyby zostać uznane za swoje przez nosicieli większości ukraińskich gwar.

4.2.3.1. IMIENNE CZĘŚCI MOWY

4.2.3.1.1. Wybrane formy liczebnikowe

Wybrane ukraińskie zabytki poświadczają formy liczebnikowe nieznane żadnym leksykonom historycznym:

XII wiek

Ew.Hal-Woł. XII: трисъто срѣбрьникъ 143. W analogicznych fragmentach innych zabytków zapisano: трии сотъ (Ew.Bucz. XII–XIII: 85), вѧще триисотъ сребрьникъ (Ew.Dob. 1164: 171, Ew.Ławr. XIV: 116).

4.2.3.1.2. Formy zaimka kotor-

Formy z rdzeniem -e-: -koter- wskazują na to, iż skrybowie ruscy mieli za zadanie skopiować jakiś południowosłowiański protograf, gdyż taka pisownia tego zaimka jest charakterystyczna przede wszystkim dla dawnego piśmiennictwa bułgarskiego[393] oraz powiązanych z tym piśmiennictwem dialektów języków serbskiego, chorwackiego, słoweńskiego (ale także niektórych języków zachodniosłowiańskich: słowackiego, dolnołużyckiego)[394].

---

[393] *Старославянский словарь по рукописям X–XI веков*, red. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой, Москва 1994, s. 292.

[394] *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, wyd. 11, red. О.Н. Трубачев, Москва 1984, s. 201–202.

XI wiek
Izb. 1076: котерии 193, котерыꙗ 193v.;
D.Ant. XI: котеръıи 18;
P.Syn. XI: котерии 73v., котеръı 180v.

XII wiek
Ew.Mśc. 1117: котеръıи 168v., котерааго 101v., никотеръıи 216v.;
Ew.Hal. 1144: котеръıи 132v., 171, котераго 49, 153, никотеръıи 122v.;
Ew.Hal-Woł. XII: котери 100v., 164v., 170v., котерааго 68, никотеръıи 93, 138;
Ż.N: котеръı 11;
Ż.T.S. XII: котераго 119v., котеръıмь 109;
S.Usp. XII–XIII: за котероую 14v., котеръıи 196v., нѣкотеръıимь 215.

XIII wiek
Okt.Wied. I–II XIII: котерою 205v.

4.2.3.1.3. Formy II os. sg. imperativu

W analizowanych tekstach często spotyka się formy rozkazujące ze zredukowaną fleksją. Część z nich stanowiła tylko etap przejściowy w rozwoju tradycji piśmienniczej i nie stała się normą w dalszym rozwoju pisarstwa ukraińskiego.

XI wiek
D.Ant. XI: сътворь 4.

XII wiek
Ew.Hal. 1144: продажь иминьѥ 42.

XIII wiek
Okt.Wied. I–II XIII: примѣшь бо себѣ 6, ѡбложь 56v., просвѣщь … раздрѣшь 136;
Ew.Euz. 1283: встанѣть идѣмъ ѿсюдоу 25v., цѣлить сѧ (tu w znaczeniu ukr. зцілюйтеся, pol. ‘zcal się’ – ‘złącz’) 54v., идѣтє и коупѣть собѣ 25v.

XIV wiek
Ew.Ławr. XIV: помажь 123;
Okt.Wied. III XIV: поражь 62, любовь положь 81.

4.3. LEKSYKA

4.3.1. ŹRÓDŁA ZACHOWANEJ LEKSYKI I JEJ REJESTRACJA

Lokalne słownictwo gwarowe trafiało przede wszystkim do zabytków o charakterze świeckim, a tych zachowało się niewiele. Najliczniej reprezentowane są teksty w idiomie nowogrodzko-pskowskim, powstałe na terenie, z którego znane są liczne gramoty na korze brzozowej. Zarazem nawet krótkie zapiski-graffiti na ścianach świątyń, inskrypcje na artefaktach kulturowych, zapisy w przestrzeni publicznej, marginalia do tekstów pochodzących z południa Rusi czy w końcu „przemycone” niejako słownictwo rodzime (komentarze, wyjaśnienia, przykłady, na zasadzie słynnego pierwszego tekstu polskojęzycznego z łacińskojęzycznej Księgi Henrykowskiej) do przepisywanych protografów obcych dają możliwość poznania ówczesnego słownictwa ukraińskiego.

Trzeba przy tym stwierdzić, że z różnych powodów (do upadku Związku Sowieckiego głównie politycznych – wpisywania najdawniejszej kultury ukraińskiej w ramy kultury staroruskiej „trójjedni”, po 1991 roku zaś przede wszystkim z przyczyn finansowych) leksykologia ukraińska rejestruje obecnie słownictwo od XIV wieku, to jest ukończono i opublikowano jedynie *Słownik języka staroukraińskiego XIV–XV wieku*[395], który nie zawiera słów z zabytków stylu cerkiewno-religijnego. Teksty już wszystkich gatunków i stylów są źródłem *Słownika języka ukraińskiego XVI – pierwszej połowy XVII wieku*, który nie jest jeszcze ukończony. Oznacza to, że dzisiejsza ukraińska leksykologia historyczna nie dysponuje spójnym wydaniem rejestrującym leksykę ukraińską do XIV wieku odzwierciedloną w najstarszych zabytkach, w tym tekstach w języku cerkiewnosłowiańskim redakcji ukraińskiej. Projekt Wasyla Nimczuka *Słownik języka cerkiewnosłowiańskiego wydania ukraińskiego XI–XIV wieku* także nie został jeszcze zrealizowany. Dlatego stworzenie leksykonu z najstarszego okresu piśmiennictwa jest pilną potrzebą ukrainistyki.

Obecnie poświadczenia najstarszego słownictwa ukraińskiego (sprzed XIV wieku) pochodzą więc z trzech słowników rosyjskich, których tytuły – zgodnie z dostępnym dzisiaj stanem wiedzy – należy interpretować w duchu rosyjskiego imperializmu kulturowego (o czym pisaliśmy już, przy okazji omówienia fałszywej homonimii terminologicznej i zrównania konceptu „ruski” z „rosyjskim”): *Słownika języka staroruskiego* Izmaiła Srezniewskiego, *Słownika języka rosyjskiego*

---

[395] *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*, 2 tomy, red. Л. Гумецька, І. Керницький, Київ 1978; *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, 17 tomów: t. 1–14: red. Д. Гринчишин, t. 5–17: red. М. Чікало, Львів 1994–2017.

XI–XVII wieku oraz *Słownika języka staroruskiego XI–XIV wieku* (dwa ostatnie są wciąż uzupełniane)[396]. We wszystkich tych leksykonach historycznych słowa rejestrowane do XIV stulecia ilustrowane są głównie cytatami z zabytków ukraińskich. Jakkolwiek paradoksalnie to więc brzmi, skrupulatnie zebrane słowniki rosyjskie stanowią dobre źródło do analizy poświadczeń leksykalnych języka ukraińskiego. Do źródeł tych trzeba jednak podchodzić krytycznie – bazują bowiem na złych założeniach metodologicznych, o czym pisaliśmy już kilkakrotnie – wychodzą z błędnego założenia, że kolebką tradycji rosyjskiej jest tradycja ukraińska (kijowska).

Pracując nad analizowanymi źródłami, odkryliśmy setki leksemów, które w słownikach rosyjskich ilustrują wyłącznie cytaty z tekstów ukraińskich.

4.3.1.1. Epigrafy

Epigrafy kojarzą się przede wszystkich z inskrypcjami nagrobnymi, zapisami na monetach, medalach, tablicach, jednak do grupy tej należą również liczne zapisy znajdujące się w przestrzeni publicznej bez względu na przyczynę ich tam umieszczenia, w tym te nieoficjalne, mające często charakter sytuacyjny, pisane pod wpływem emocji, nieprzeznaczone z założenia do publicznego odbioru. Takie teksty – np. napisy na murach – występują w przestrzeni także współcześnie, a traktowane są jako przejawy wandalizmu. Z upływem czasu, jeśli się zachowają, nabiorą wartości historyczno-kulturowej – pozwolą na zrozumienie różnych elementów mentalności, stosunków społecznych, realiów codziennych czasu, w którym zostały sporządzone.

W kontekście badań inskrypcji na przedmiotach dla poznania leksyki języka ukraińskiego jako sztandarowy przykład podaje się podpis коваль людота albo людоша (tj. kowal Ludota albo Ludosza)[397] na mieczu wykutym w pierwszej połowie XI wieku, na którym tworzący go rzemieślnik uwiecznił swoje imię i zawód. Rzeczownik коваль (pol. kowal) jest powszechnie używany w praktyce językowej Ukraińców.

Znacznie większą reprezentację leksyki lokalnej odnajdujemy na ścianach budynków – mieszczanie o podstawowej edukacji zapisywali proste komunikaty. Nie byli to profesjonalni skrybowie, nie byli więc zmanierowani zasadami ortografii cerkiewnej. Są to zatem pierwsze próby najbardziej naturalnego (bliskiego wymowie) zapisu własnego języka, co jest w pełni zgodne z podstawową zasadą współczesnej normy języka ukraińskiego. Jest to więc kolejny argument w dyskusji o początku kształtowania się normy języka ukraińskiego, który – zgodnie z datami graffiti na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie – należy plasować w XI wieku. Odzwierciedlają one ówczesną (koniec XI–XIII wiek) mowę nie tyle mieszkańców Kijowa, co szerzej: Rusinów-Ukraińców. Bardzo dobrym źródłem badań są pochodzące z okresu końca XI – połowy XII wieku napisy na ścianach wspomnianego soboru św. Zofii, wielokrotnie zresztą przytaczane w niniejszej pracy jako kontekst do analiz słownictwa zawartego w tekstach religijnych: о горе тобѣ андрониче охъ тобѣ небоже чему ѥси зьло сьтворил[ъ] то не вѣдае никъто же то[л]и те звѣлѣ Коуз[ма][398].

---

[396] И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, op. cit.; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, op. cit.; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, op. cit.

[397] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 30.

Niekiedy zapisy w tym soborze mają postać dłuższych fragmentów, np. napis na fresku św. Onufrego:

мⷭца енарѧ въ ·л҃· ст҃го ипта
крила землю кнѧгыни боꙗню
всеволожа а передъ ст҃ою софиѥю
передъ попы а ту былъ по
пинъ ꙗкимъ дъмило пателеи
стипъко михалько нѣжьнович
мⷯил данило марко сьмъюнъ михал
елисавиничь иванъ ꙗнъчынъ
тудоръ тоубыновъ ильꙗ копы
ловичъ тудоръ бързѧтичь а пере
дъ тими послухы коупи землю кнѧ
гыни боꙗню вьсю а въдала на неи
семьдесѧтъ гривьнъ соболии а въ томь
дрaниць семьсъту гривьнъ[399].

Graffiti na ścianach soboru św. Zofii z XII wieku mają postać przemyśleń, sentencji, swoistych dialogów, np. спрашиваѥтсѧ коза съ бѣсомъ еи поити кива баранъ еи[400], коуприꙗ[ѧ]не гора[з]дъ еси елы соуи расъсмаглица ми[401] czy: мати не хотꙗчи дитичꙗ бѣжѧ гет… // бг҃ь же не хоти человѣка бѣдами кажет[402], a także zwykłych oznaczeń, typu: „tu byłem”, jak to z XII wieku z cerkwi św. Michała: „tu siedział Ostapko…”: [ту]тъ седилъ остапк[о] … трѧсцею оточе[403].

---

[398] В.Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської…*, t. VIII, s. 440, tabl. CCXLII, 1.
[399] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, op. cit., s. 151–153.
[400] Ibidem, s. 166–167.
[401] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської…*, t. IV, op. cit., s. 143.
[402] Ibidem, s. 143.
[403] В. Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви…*, op. cit., s. 207.

4.3.1.2. Marginalia

Ważnym źródłem do poznania leksyki ukraińskiej są zapiski pisarzy, czyli różnego rodzaju notatki na marginesach ksiąg cerkiewnych, czasem niebezpośrednio związane z treścią, jak np. notka z XIII–XIV wieku na kartach Ewangeliarza Halickiego z 1144 roku: ѿ пазоухы[404].

W kilku miejscach na marginesach Oktoicha Wiedeńskiego (Okt.Wied. I–II XIII) widnieje wyraz **сꙋсло**, najbardziej czytelny na dole karty 150: **ȣчисѧ сꙋсло писати добро ти бꙋдеть** (naucz się pisać brzeczką [w znaczeniu ‘tusz, czerniło’], przyda ci się). Ze wszystkich znanych nam historycznych słowników leksykonu cerkiewnosłowiańskiego i najdawniejszego leksykonu ruskiego słowo o tym znaczeniu występuje tylko u Izmaiła Srezniewskiego, a zilustrowane jest fragmentem z zabytku *Wędrówka św. apostoła Jana Teologa* według spisu z 1419 roku bez tłumaczenia jego semantyki (Срезн.: t. III: 627) oraz w *Słowniku języka rosyjskiego XI–XVII wieku*, gdzie najstarsze utrwalenie ilustruje przytoczony wyżej cytat z Oktoicha Wiedeńskiego (СлРЯ: t. 29: 62–63). Najstarsza z kolei znana wzmianka o leksemie сꙋсло (pol. brzeczka) w znaczeniu ‘roztwór do pisania’ pojawia się w opisie przygotowania czerniła według tekstu z XVII wieku, cytowanym przez rosyjskich badaczy Lubow' Stolarową i Siergieja Kasztanowa: „…На четвертый день положить кору в горшок, налить воды или квасу доброго или яичного *сусла*… Чернильное *сусло* процедить через тряпку и залить полный кувшин”[405].

W Ewangeliarzu Ławryszewskim, w znajdujących się na marginesach zapiskach medycznych, odnajdujemy od razu kilka słów wprowadzonych przez ukraińskich skrybów wołyńskich, niepoświadczonych dotychczas w leksykonach historycznych. Słownictwo to można charakteryzować nie tylko jako medyczne, ale i codzienne, kulinarne. Jest to leksyka zróżnicowana pod względem znaczenia, pochodzenia, formy gramatycznej itp. Dla przykładu:

– коуропта і голоубичаѧ: коуропта а в тои кровь силна помагаеⷮ ѡчиⷨ а голоубичаѧ желчь всѧкъ недоугъ ѿганѧть 75v.[406];
– горчиц […] часноⷦ попра (gorczyca […] czosnkowy pieprz) 71;

---

[404] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 329.

[405] „…Czwartego dnia włóż korę do garnka, zalej wodą z kory lub kwasem dobrym albo brzeczką jajeczną… Przecedź brzeczkę atramentową przez szmatkę i napełnij pełny dzban” – za: Л. Столярова, С. Каштанов, *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, op. cit., s. 62.

[406] Analizy marginaliów tego zabytku dokonał Wadim Krysko – zob. В. Крысько, *Лáврошевское евангелие и его экстратексты*, „Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik” Bd. 64, № 1/2019, s. 148–190.

- zapożyczenia z greki: we fragmencie: о оүно^{и} зинзивѣра и костон и рєѡнъ крокоса с вином даи 14 (ukr. імбир, pol. imbir), рєѡнъ (ukr. ревень, pol. rabarbar), крокосъ (ukr. шафран, pol. krokus);
- przymiotnik крино^{в} od кринъ (lilia – крино^{в} корѣньє) 14;
- najstarsze utrwalenie rzeczownika zbiorowego – listowie: листꙗ – вєрбовоѥ листьє 27, co najprawdopodobniej odzwierciedlało miejscową cechę zachodniopoleską związaną z zachowaniem dawnej fleksji w tego typu rzeczownikach [’лис ’т ’е / ш’час’т’е / го’л’:е];
- дєрєв^{ц} (ukr. деревце, pol. drzewo) – возми дєрєв^{ц} 71, pierwsze poświadczenie formy tego denominativu w piśmiennictwie słowiańskim.

4.3.1.2.1. Mechanizm tworzenia rosyjskich mitów leksykograficznych na bazie ukraińskich zabytków

Analiza porównawcza leksyki ukraińskiej występującej w najstarszych zabytkach spisanych na ziemiach Rusi-Ukrainy i późniejszych ich redakcjach, przepisywanych już poza miejscem ich powstania, a więc w innych warunkach dialektalnych (na innych obszarach Rusi i poza jej historycznym obszarem), ujawnia niebywałą trwałość słownictwa ukraińskiego. Obecność ukraińskiej leksyki w późniejszych zabytkach, przepisanych przez kolejnych skrybów – przedstawicieli innych systemów dialektalnych – daje podstawy do wyciągnięcia kilku wniosków. W dyskusji o pochodzeniu samych zabytków jest to ostateczny dowód potwierdzający ukraińskie pochodzenie tych tekstów, których dokładna geneza nie jest znana. Dla przykładu: leksem жито (pol. żyto), występujący w Riazańskiej Księdze Kormczej z 1284 roku, zastosowano, by zilustrować znaczenie tego słowa w słownikach języka rosyjskiego[407]. W języku rosyjskim odpowiednikiem ukraińskiego жито jest рожь, z psł. *ръжь. Skryba mógł więc zastosować wyraz typowy dla swojego obszaru językowego, ale z jakiś względów tego nie zrobił. Tego typu cecha uzupełniająca całościowy obraz języka tego zabytku dała badaczom (Vatroslavowi Jagiciowi, Jurijowi Szewelowowi i in.) podstawy do sformułowania wniosku, iż tekst ten został spisany z kijowskiego protografu[408].

W kontekście zaś rozwoju języków wschodniosłowiańskich jest to ważne świadectwo – ukazuje, iż język tych kolejnych skrybów-przepisywaczy, którzy nie zdecydowali się dokonać zmian, zostawiając w tekstach pierwotny ruski-ukraiński rys językowy, nie dysponował odpowiednimi zasobami leksykalnymi (synonimami międzyjęzykowymi), które mogłyby zostać użyte. Leksyka ukraińska była więc w tych przypadkach jedyną możliwą do zastosowania alternatywą dla słownictwa cerkiewnosłowiańskiego.

---

[407] Na marginesie warto zauważyć, że inne przykłady użycia leksemu *żyto* w tych słownikach również pochodzą z ukraińskich tekstów: Kodeksu Światosława 1076, Żywota Teodozjusza Pieczerskiego XII w., czy spisów *Powieści lat minionych*, które jednoznacznie łączą się z tradycją ukraińską.

[408] И.В. Ягич, *Четыре критико-палеографические статьи*, Санкт-Петербург 1884, s. 72.

Jako przykład można tu wskazać невѣголосъ – се же бѣ невѣголосъ, występujący w kolejnych redakcjach *Powieści lat minionych*, a wykorzystany jako ilustracja leksyki rosyjskiej w słownikach historycznych tego języka (Срезн.: t. II, 365; СДЯ: t. 5, 240)[409]. Nierejestrujący pełnogłosu wariant słowa: невѣгласъ, znany jest piśmiennictwu już dawnobułgarskiemu (ССС: 360), został poświadczony też w oryginalnym zabytku języka ukraińskiego: Zbiorze Uspieńskim z XII wieku (S.Usp. XII–XIII: 61, 67) i właśnie w odpisach *Powieści lat minionych*. W okresie późniejszym występuje również w piśmiennictwie nowogrodzkim (СДЯ: t. 5, 240), jednak w aktywnym zapasie słownikowym utrwalił się jedynie w języku ukraińskim.

W skrócie, żeby przedstawiać sytuację obrazowo, Rusin-Polanin Nestor pisał swój latopis zgodnie z ówczesną tradycją piśmiennictwa na ziemiach ruskich-ukraińskich, wprowadzając do tekstu w języku cerkiewnosłowiańskim setki lokalnych leksemów, które, „wędrując" wraz z tekstem *Powieści lat minionych* i szerzej – wraz z rozwojem kontaktów lingwokulturowych na obszarze Rusi, z czasem weszły do zapasu słownikowego nie tylko języka ukraińskiego, lecz także języków powiązanych z Rusią.

Zarazem przez opisane wcześniej manipulacje terminologiczne (zrównanie pojęć „ruski" – „rosyjski"), wprowadzone i upowszechnione przez Rosyjską Imperatorską Akademię Nauk w XIX wieku, najstarsze ruskie-ukraińskie zabytki zostały wykorzystane do realizacji ideologicznych założeń rosyjskiego imperializmu kulturowego, sztucznie wydłużając historię języka rosyjskiego. Zgodnie z tym podejściem najstarsza ukraińska leksyka takich tekstów, jak np. *Słowo o pułku Igora* czy *Powieść lat minionych* z ich pierwszych kijowskich redakcji, trafiła w całości do historycznych słowników języka rosyjskiego bez żadnego komentarza o pochodzeniu tych słów, a co za tym idzie – ich zapożyczonej genezie w języku rosyjskim, co tworzy błędne wyobrażenie o ich rosyjskim rodowodzie. Fragmenty ilustrujące wybrane przykłady w słownikach historycznych języka rosyjskiego to również najdawniejsze źródła ukraińskie (nie późniejsze redakcje powstałe poza obszarem Rusi-Ukrainy), czasem jedyne. W rezultacie hasła słownikowe języka rosyjskiego zbudowane są na ukraińskich przykładach.

---

[409] Warto i tu podkreślić, że cytaty z *Powieści lat minionych* są jedynymi obrazującymi występowanie tego leksemu.

Tak jest np. w przypadku form:
- зегзицѧ – рославнынъ гласъ слышить: зегзицею незнаемь, рано кычеть: полечю, рече, зегзицею по дунаеви (СлРЯ: t. 5, 368);
- клекътъ (pol. klekot): орли клектомъ на кости звѣри зовуть (СлРЯ: t. 7: 162);
- ковылие – чемоу, господыне, мое веселие по ковылию развѣꙗ (СлРЯ: t. 7: 216);
- щекоть – щекотъ славіи успе (Срезн.: t. III, 1609).

Powyższe przykłady, będące – powtórzmy – jedynymi przykładami użycia haseł słownikowych w leksykonach rosyjskich, zaczerpnięto z tekstu *Słowo o pułku Igora*. **Nie jest to jednak jedyne tego typu wykorzystanie ukraińskich źródeł. W ten sam sposób wykorzystywane są inne zabytki – m.in. najstarsze świadectwa kultury ukraińskiej**, m.in. najdawniejszych redakcji *Powieści lat minionych*:
- лозина (Срезн.: t. II, 44; СДЯ: t. 4, 426);
- печеръка (СДЯ: t. 6, 387);
- плугъ (w znaczeniu ‘podatek ziemski’, СДЯ: t. VI, 433);
- роставлѧти – володимерко же роставлѧлъ бѧше дроужиноу свою (Срезн.: t. III, 171).

Warto podkreślić, że o ile słowa poświadczone w słownikach rosyjskich, wobec braku źródeł własnych, ilustrowane są przykładami z tekstów ukraińskich, to na gruncie ukraińskim sytuacja przedstawia się odmiennie – wiele innych specyficznych, ruskich-ukraińskich zabytków tego okresu rejestruje te same leksemy. Potwierdza to zarazem zakorzenienie, jak i powszechność ukraińskiej leksyki.

Zabiegiem sztucznie wydłużającym czas istnienia języka rosyjskiego stało się też umieszczanie w leksykonach języka rosyjskiego przykładów ze źródeł ukraińskich obok zaczerpniętych z zabytków nowogrodzkich i późniejszych moskiewskich (rosyjskich). Ze względu na fakt, iż teksty ukraińskie to teksty dawniejsze, chronologicznie umieszczane są one na początku opisu leksykograficznego, bez żadnych dodatkowych informacji o ich nierosyjskim pochodzeniu. Zabieg ten zarazem zrównuje w świadomości odbiorców zabytki rosyjskie i ukraińskie, wzmacniając mylne wyobrażenie o dawnej jakoby wspólnej przestrzeni kulturowej. Najbardziej rozpoznawalnymi tego typu zabytkami, których przynależność kulturową rusycystyka tradycyjnie, ale nieprawdziwie uznaje za dziedzictwo rosyjskie, są *Słowo o pułku Igora* i *Powieść lat minionych*, dlatego przykładów z wykorzystaniem materiału z tych zabytków jako pierwszych w leksykonach języka rosyjskiego jest wiele.

Wśród haseł słownikowych, dla których najstarsze użycie leksemu ilustrowane jest *Słowem o pułku Igora*, można wymienić np.:

- жалощи – ничить трава жалощами (СлРЯ: t. 5: 74);
- зегзицѧ – рославнынъ гласъ слышить: зегзицею незнаемь, рано кычеть: полечю, рече, зегзицею по дунаеви (СлРЯ: t. 5: 368);
- лада – възлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ (СлРЯ: t. 8: 160);
- смага – поскочи по руской земли, смагу мычючи (СлРЯ: t. 25: 152);
- кысель (СДЯ: t. 4, 385; СлРЯ: t. 7, 137);
- тутнути (Срезн.: t. III, 1040).

Liczne są także przypadki, gdy pierwsze (najstarsze) użycie słowa pochodzi z najstarszych odpisów *Powieści lat minionych*. Tak jest w przypadku leksemów:

- веретено (СДЯ: t. 1, 107; СлРЯ: t. 1, 79), вѣникъ (СлРЯ: t. 2, 75);
- дорога (*droga*; najstarsze poświadczenia poza przykładami z *Powieści lat minionych* pochodzą z oryginalnych gramot ukraińskich, Срезн.: t. I, 707; СДЯ: t. 3, 58–59);
- дорогъий (najstarsze poświadczenia poza przykładami z *Powieści lat minionych* pochodzą z oryginalnych zabytków ukraińskich z XII wieku – Срезн.: t. I, 708; СДЯ: t. III, 59);
- именины (СДЯ: t. 4, 146; СлРЯ: t. 6, 227);
- коврижекъ (w znaczeniu ‘chlebek’, СДЯ: t. 4, 232; СлРЯ: t. 7, 214);
- рольꙗ (СлРЯ: t. 22, 211);
- стѧгъ (w znaczeniu ‘flaga, proporzec’, СлРЯ: t. 28, 227);
- стрѣха (СлРЯ: t. 28, 164);
- сорочька (Срезн.: t. III, 467; СлРЯ: t. 26, 185).

W przypadkach wielu innych leksemów poza *Powieścią lat minionych* wskazano inne najdawniejsze ukraińskie źródła, np.:

- азъбоукы, азъбоукъвьныи (СДЯ: t. 1, 78–79, СлРЯ: t. 1, 24; tu wskazano również Pateryk Kijowsko-Pieczerski z 1406 roku);
- вабити (СДЯ: t. 1, 370; СлРЯ: t. 2, 9; tu wskazano również *Powieść o Borysie i Glebie* z XI wieku, spisaną przez Nestora. Warto dodać, że to słowo poświadczone jest również w Oktoichu Wiedeńskim (Okt.Wied. I–II XIII), ale nie zostało włączone jeszcze do słowników historycznych: не пще вабыти 161, володѣти (СДЯ: t. 1, 468, tu wskazano również gramotę nowogrodzką z 1462 roku – СлРЯ: t. 3, 5);
- зорѧ (СДЯ: t. 3, 403), pierwszy przykład użycia tego słowa pochodzi z Żywota Teodozjusza Pieczerskiego, XII wiek;
- криницѧ (tu wskazano również akty nadania halickiego księcia Lwa, 1301 rok, Pandekty Nikona Czarnogórca (Срезн.: t. II, 1324) czy Kronikę Grzegorza Mnicha (Amartola) (СДЯ: t. 4, 298);

- плугъ (w znaczeniu ‘nadział ziemi’, СДЯ: t. 6, 433), ilustrowany jest przykładami z *Ruskiej Prawdy*;
- поваръ (СДЯ: t. 6, 458, ilustrowany przykładami z *Ustawu Studyjskiego*, *Opowieści o Borysie i Glebie* oraz *Powieści lat minionych*);
- посагъ (СДЯ: t. 7, 237, ilustrowany przykładami z *Powieści lat minionych* oraz gramoty ukraińskiej 139);
- приꙗзнь (СлРЯ: t. 20, 87); najstarsze przykłady pochodzą z Kodeksu Światosława z 1076 roku;
- роусь (СлРЯ: t. 22, 261, tu wskazano również przykłady ze Zbioru Uspienskiego z XII wieku); сварити (СлРЯ: t. 23, 98, tu wskazano również przykłady z Pateryka Synajskiego z XI wieku);
- сварити (najstarsze użycia odsyłają do *Powieści lat minionych* oraz Pateryka Synajskiego z XI wieku, СлРЯ: t. 23, 98);
- соромъ (СлРЯ: t. 26, 182, tu wskazano również przykłady z gramot nowogrodzkich i smoleńskich);
- соромота (СлРЯ: t. 26, 183, tu wskazano również przykłady z *Ruskiej Prawdy*);
- стѧгъ (w znaczeniu ‘proporzec’, ‘flaga’, najstarsze użycia odsyłają do *Powieści lat minionych* СлРЯ: t. 28, 227);
- стрѣха (najstarszy przykład pochodzi z *Powieści lat minionych* СлРЯ: t. 28, 164);
- холопъ (Срезн.: t. III, 1384), najstarsze przykłady pochodzą z *Ruskiej Prawdy*.

Sztuczne wydłużenie historii słownictwa języka rosyjskiego uzyskiwane jest również poprzez cytowanie mniej lub bardziej znanych ukraińskich źródeł, co ma ten sam podwójnie szkodliwy dla ukrainistyki skutek – poza mylnym wyobrażeniem o dawności leksemów w języku rosyjskim w odbiorcy, który nie zastanawia się nad tym, że hasła rosyjskie ilustrowane są zabytkami z Ukrainy, utrwala się nieprawdziwe wyobrażenie o samych zabytkach, które automatycznie zaczynają być klasyfikowane / utożsamiane z rosyjskimi. Na marginesie warto zauważyć, że ten sam zabieg przejmowania spuścizny kulturowej, osiągnięć innych narodów nauka rosyjska stosuje w przypadku zabytków pochodzących z ziem Rusi północnej (dzisiejsza Białoruś i spuścizna dawnej Republiki Nowogrodzkiej). Co szczególnie symptomatyczne w tym kontekście – ilustrujące hasła słownikowe w leksykonach języka rosyjskiego najstarsze zabytki moskiewskie, faktycznie powiązane z tradycją rosyjską, pochodzą z XV wieku i później, co ujawnia realną dawność spuścizny rosyjskiej. Dla przykładu, powiązane z tradycją ruską-ukraińską i ruską-nowogrodzką zabytki służą do wyjaśnienia znaczeń haseł takich jak:

- гривьна (СДЯ: t. 2, 387–389), pierwsze cytaty we wszystkich trzech znaczeniach tego słowa w leksykonach języka rosyjskiego z odniesieniem do zabytków południoworuskich (ukraińskich): *Opowieści o Borysie i Glebie* ze Zbioru Uspieńskiego z XII wieku, Gramoty Mścisława z 1130 roku, Kroniki Jerzego Mnicha (XIII–XIV wiek) oraz północnoruskich (nowogrodzkich): gramota nr 238 (XI–XII wiek);
- колодазь (СДЯ: t. 4, 242–243), pierwsze użycia słowa w rosyjskich historycznych leksykonach pochodzią z tekstu nowogrodzkiego: Nowogrodzkiej Księgi Kormczej z 1280 roku, i ukraińskiego: wołyńskiej gramoty z 1366 roku;
- лѣтописьць і лѣтописаньѥ (1280 СДЯ: t. 4, 462, СлРЯ: t. 8, 219), tu wskazano również przykłady z Kodeksu Światosława z 1073 roku, Słowa Cyryla Turowskiego z XII wieku w odpisie z XIV wieku czy z Nowogrodzkiej Księgi Kormczej;
- наимитъ (СДЯ: t. 5, 146; СлРЯ: t. 8, 219), pierwsze użycia słowa pochodzą z tekstów nowogrodzkich i ukraińskich;
- нива – в поли. кдє собѣ проорють нивы (СДЯ: t. 5, 402), pierwsze użycia słowa pochodzą z tekstów nowogrodzkich i ukraińskich zabytków: Gramoty Wołyńskiej z 1375 roku, którą charakteryzują bardzo wyraźne ukraińskie cechy językowe;
- печера (СДЯ: t. 6, 387), pierwsze użycia słowa pochodzą z tekstów ukraińskich (Kodeks Światosława z 1076 roku, Żywot Teodozjusza Pieczerskiego) i nowogrodzkich (Latopis Nowogrodzki);
- туга (СлРЯ: t. 30, 216), tu również wskazano przykłady z ukraińskich zabytków: Kodeksu Światosława z 1076 roku, Pateryku Synajskiego, *Słowa o Pułku Igora* oraz z zabytków nowogrodzkich).

Powstałe na obszarach białoruskich zabytki ilustrują (obok tekstów należących do tradycji ukraińskiej) użycie słowa:

- батогъ (СДЯ: t. 1, 107; СлРЯ: t. 1, 79), pierwsze cytaty w leksykonach rosyjskich odsyłają do białoruskiej gramoty z 1229 roku, Umowy Smoleńska z Rygą, co nie miało żadnego związku z ówczesną polityką zagraniczną Moskwy, kolejne odnoszą do *Powieści lat minionych* i *Ruskiej Prawdy*;
- сторона (w znaczeniu ‘kraj, państwo’, СлРЯ: t. 28, 100), tu wskazano przykłady z *Powieści lat minionych* i Gramoty Smoleńskiej z 1229 roku.

Tego typu przykładów jest znacznie więcej, jednak naszym celem nie jest stworzenie całościowego opracowania zagadnienia nieuzasadnionego wykorzystania źródeł ukraińskich w nauce rosyjskiej, a jedynie uwypuklenie wyraźnych tendencji służących celom ideologicznym: wykorzystanie źródeł ukraińskich dla ukazania dawności leksykonu rosyjskiego. Problem ten wymaga szczegółowego opisu dla naświetlenia skali zjawiska, według zastosowanego tu klucza analitycznego.

4.3.1.3. Ukraińska leksyka w tekstach w języku cerkiewnosłowiańskim redakcji ukraińskiej

Ważnym źródłem do badań leksyki ukraińskiej są teksty cerkiewnosłowiańskie redakcji ukraińskiej, zarówno te powstałe na obszarze Rusi-Ukrainy, jak i te przepisywane przez lokalnych ukraińskich skrybów z protografów południowosłowiańskich. Nierzadko odzwierciedlają one słowa niespotykane we wcześniejszych zabytkach piśmiennictwa Słowian. Tak jest m.in. w przypadku Ewangeliarza Reimskiego: nieznany ruski skryba wprowadził do tekstu kilka leksemów, m.in. истоүь 2a, льна (льнъ) 8v.a., które aż do XII wieku nie były rejestrowane w innych słowiańskich zabytkach.

Tego typu przykładów jest znacznie więcej. Zanim jednak przejdziemy do przeglądu leksyki ukraińskiej zaświadczonej w najstarszych ukraińskich tekstach w języku cerkiewnosłowiańskim, podkreślmy raz jeszcze: niemal wszystkie poświadczenia przytoczonych niżej ukraińskich słów, wniesione przez pisarzy Rusinów-Ukraińców do zabytków redakcji ukraińskiego języka cerkiewnosłowiańskiego, które zostały skatalogowane przez leksykografów, służą obecnie jako najdawniejsza ilustracja w leksykonach języka rosyjskiego (przy przykładach podajemy odniesienia źródłowe). Uświadomienie tego faktu ukazuje skalę zjawiska i pilną potrzebę badań w tym zakresie dla dekonstrukcji utrzymujących się w slawistyce mitów w zakresie leksyki wschodniosłowiańskiej. Jaskrawym przykładem działań manipulacyjnych w tym zakresie jest to, że o ile *Słownik języka staroruskiego* Izmaiła Sriezniewskiego (*Словарь древнерусского языка*), *Słownik języka rosyjskiego XI–XVI w.* (*Словарь русского языка XI–XVI вв.*) czy *Słownik języka staroruskiego XI–XIV w.* (*Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.*) chętnie sięgają po przykłady z np. Zbioru Uspieńskiego, to ich redaktorzy nie zdecydowali się wprowadzić do tych leksykonów urbanonimu kijianie – mieszkańcy Kijowa: кыꙗны – призвавъ кыꙗны многы дары имъ давъ (S.Usp. XII–XIII: 10).

Zabytki rejestrują liczne słowa, z pochodzenia cerkiewnosłowianizmy, które pojawiły się w leksykonie Rusinów wraz z przepisywanymi tekstami. Historia tych leksemów jest różna, część z nich zakorzeniła się w języku ukraińskim, część nie – przewędrowała do innych języków wschodniosłowiańskich, ale geneza ich pojawienia się na Rusi łączy się właśnie z działalnością ruskich (ukraińskich) skrybów.

Diakon Grzegorz w notatce do Ewangeliarza Ostromira, być może po raz pierwszy w piśmiennictwie słowiańskim, wprowadził leksem близокъ – близокоу сѫщоу изѧславоу … близокоу своемоу (Ew.Ostr. 1056–1057: 294–294v.), w znaczeniu ‘spokrewniony przez małżeństwo, szwagier’, por. Срезн.: t. I, 115, СлРЯ: t. 1, 241; СДЯ: I, 231; cytat ten został przeniesiony również do *Słownika języka starosłowiańskiego* (ССЯ: t. 1, 114).

Także nieznany skryba Kodeksu Światosława z 1073 roku, przepisując tekst, wniósł do niego ukraińskie kolokwializmy, np. образъ протѧгъ сѧ 36a., въ праздьникъ вьрбьныи 194v.; podobnie skryba Kodeksu Światosława z 1076 roku: заблоудивъ съ поути 48, отъ горы до долоу 269v. Pisarz 13 Słów Grzegorza Bogosłowa wstawił zaś lokalne: ꙗко и дѣтиштю цвилити 2v., слоухъ и дш҃ѫ чароуѭть 224v., a pisarz Ewangeliarza Mścisława: и часъ оуже миноулъ ѥсть 45v. Dla porównania, w analogicznych fragmentach południowosłowiańskich protografów: година/годъ минѫ юже (Mt.: s. 80). Pisarz Apostołu Krystynopolskiego wstawił: побесѣдовавъ до зорь 20v., звонъ звацаꙗ 161, сваритесѧ и боретесѧ 49, ѥже бо аще въсѣѥть человѣкъ то же и пожнѥть 207v.; землꙗ бо пивъшиꙗ съ съдащаго на н҆ю множицею дъжча 265; pisarz Służebnika Chutyńskiego: по перенесѣнии оумъıютьсѧ попове 14; skryba Żywotu Nifonta zdecydował się wprowadzić: вельми помагають молитвы 4v.; a pisarz Ewangeliarza Buczackiego: оучитѣль осе ѥсть и зоветь тѧ 105, gdzie осе oznacza ukr. ось, w znaczeniu ‘o, właśnie’, co potwierdza analogiczny fragment w Ewangeliarzu Mścisława, nierejestrujący zmiany: оучитѣль се ѥсть и зоветь тѧ 128v. Skryba Ewangeliarza Puteńskiego zapisał: еваггелье съ бг҃омь починаетьсѧ 1, a skryba Oktoicha Wiedeńskiego na marginesach wstawił: пѣнью врѣмѧ молитвѣ чаⷭ (Okt.Wied. III XIV) 142, радуетсѧ дш҃ею ї трепещеть рукою 222, ты ꙗко клѣщами рукама свѣтшı мѧ 243v. Skryba Psałterza Łuckiego 1384 zaś: паче снѣга оубилюсѧ 66, дасть ми крилѣ ꙗко голоубии полечю 69, a skryba Ewangeliarza Łuckiego: иди оуслѣдъ мене 4.

Wyrażenie по всѧ часъı z Kodeksu Światosława czy Parenezy Jefrema Syryjczyka (Izb. 1076: 39v., P.E.Syr. 1280: 3) z czasem zleksykalizowało się w gwarach ukraińskich, w wyniku czego powstał przysłówek повсякчас, co stanowi kolejne świadectwo złożonych procesów językowych ukraińszczyzny.

4.3.1.3.1. Leksemy z ukraińskich tekstów oryginalnych, nie ujętych dotąd w leksykonach języków słowiańskich

W pisanych przez Rusinów-Ukrainców tekstach języka cerkiewnosłowiańskiego ukraińskiej redakcji poświadczono leksemy niezarejestrowane dotychczas w leksykonach historycznych języków słowiańskich. Słowa te miały różne losy w językach wschodniosłowiańskich, a ich geneza w języku ukraińskim łączy się z działalnością dawnych skrybów. Na podstawie ponownej analizy zabytków najstarszego piśmiennictwa można wymienić leksemy nieopisywane dotąd w leksykonach języków słowiańskich:

- источь (Ew.Reim. XI: 2a), льна (льнъ) (Ew.Reim. XI: 8v.a.);
- правдъıти – правдъıти безакониꙗ (Izb. 1073: 36v.a);
- лука – луками ходѧ (Izb. 1073: 186v.);
- богатѣниѥ (Izb. 1073: 41v.a);
- оу́на – отъ оу́ны вьр҅сты (Izb. 1073: 42v.б., również S.Usp. XII–XIII: 125);
- лихотроудье – о лихотроудьи (D.Ant. XI: 33);
- лозовыи – свѣтъ лозовыи (Min.Dub. XI: 9v.);
- законитель (Min.Dub. XI: 12);
- хотѣтель (Okt.Wied. I–II XIII: 154);
- таиновѣданьѥ – и веде таины вьсꙗ. и вьсе таиновѣданьѥ (Okt.Wied. I–II XIII: 211v.);
- б҃словѣсьѥмь (Okt.Wied. I–II XIII: 204v.), w ССЯ: t. 1, 129 zaświadczona jest jedynie forma: б҃словествиѥ;
- зъриноути – да быша ини зъриноули (Okt.Wied. I–II XIII: 208);
- вѣрс҃т (Apost.Kryst. XII: 9);
- лѣтоѱаньникоу (Apost.Kryst. XII: 89v.);
- щерба – аще ли кто ѿ сихъ ѿстоупить. щербоу вѣроу створить (P.Nik.Czar. XIII: 56v.). Biorąc pod uwagę kontekst, mamy tu do czynienia z wyrażeniem ущербна віра, z komponentem z psł. *ščьrba, укр. щерби́на, pol. szczerb, uszczerbek – w znaczeniu ‘wadliwa wiara’;
- обьртати (S.Usp. XII–XIII: 274v.) w znaczeniu ‘zwracać w inną stronę’ – дроузии очи жалостьнѣ обьртають.

Osobną grupę stanowią neologizmy z sufiksem -ošč- (typu: радощі, любощі, пестощі, грубощі, труднощі), które stały się oryginalnym wytworem tradycji ukraińskiej. Tego typu formy poświadczają dawne leksykony: np. радощами – взиграсѧ младеньць радощами (Ew.Ostr. 1056–1057: 216v.). W tym przypadku analizowany leksem pisarz Grzegorz przeniósł z protografu południowosłowiańskiego (ССС: 566), jednak rzeczowniki zbiorowe z sufiksem -ощ- znajdowały się w zasobie leksykalnym ówczesnego Rusina-Ukraińca, o czym świadczą formy z tekstów oryginalnych, typu: жалощи w *Słowie o pułku Igora*, любощі – любощевластиѥ w Pandektach Nikona Czarnogórca (Срезн.: t. II, 87), w odróżnieniu od użytkowników późniejszego języka rosyjskiego, o czym świadczą zapisy w *Słowniku etymologicznym języka rosyjskiego* Władimira Dala, który słowo радощі kwalifikował jako „cerkiewnosłowiańskie” i „południowosłowiańskie”. Niezależnie jednak od tego, że dla etymologów rosyjskich słowo to było obce, redaktorzy późniejszych słowników języka rosyjskiego włączyli je do leksykonu języka rosyjskiego z odniesieniami do tekstów ukraińskich i nowogrodzkich (Срезн.: t. III, 14; СлРЯ: t. 21, 126; СДЯ: t. 9, 463). Jest to jaskrawy przykład wykorzystania źródeł historycznych dla celów ideologicznych.

4.3.1.3.2. Wkład ruskich-ukraińskich skrybów w rozszerzenie wachlarza leksykalnego cerkiewnosłowiańszczyzny

Niektóre leksemy zostały wprowadzone do obiegu lokalnego języka cerkiewnosłowiańskiego (redakcji ukraińskiej) przez skrybów ukraińskich, gdyż najstarsze utrwalenia tych słów odnaleziono właśnie w tekstach przepisywanych na terenach Rusi-Ukrainy. Następował tu proces swoistego sprzężenia zwrotnego: Rusini-Ukraińcy burzyli zasady systemu cerkiewnosłowiańskiego, wprowadzając do niego leksemy lokalne. Utrwalone i „oswojone”, z czasem w języku cerkiewnosłowiańskim stawały się ogólnozrozumiałymi dla przedstawicieli różnych odmian dialektalnych Rusi, a następnie „wracały” do języka ukraińskiego, jako formy wyszukanego stylu. W tej grupie wyrazów można wymienić m.in.:

- повелител҄и (Apost.Kryst. XII: 203; w ССЯ: t. 3, 68; СлРЯ: t. 15, 147), jedyny cytat w słownikach języka starosłowiańskiego i rosyjskiego łączy formę z Apostołem Krystynopolskim; leksem ten poświadczony jest w Oktoichu Wiedeńskim (Okt.Wied. I–II XIII) повелитель – подъ повелители и приставники – (Acc. pl.) 203v., w zabytkach rosyjskich po raz pierwszy leksem ten pojawia się w końcu XV wieku (СлРЯ: tamże), a wcześniejsze ilustracje słownikowe pochodzą jedynie z dwóch wymienionych wyżej źródeł ukraińskich (Apost.Kryst. XII i Okt.Wied. I–II XIII);
- водитель (ukr. вождь, pol. wódz) – водителю слѣпыимъ; leksem wynotowany ze Zbioru Uspienskiego (S.Usp. XII–XIII: 12v.) ilustruje hasła słowników historycznych języka staroruskiego Sriezniewskiego (Срезн.: t. I, 277), *Słownika języka staroruskiego XI–XI w*. (СДЯ: t. 1, 452–453);
- волитель – волитела млⷭт (Okt.Wied. I–II XIII: 261v.), leksemu nie ma w słownikach historycznych, przykład znajduje się w słowniku Hryhoryja Diaczenki (ПЦС: 91);
- даровател – добрꙑи даровател (P.Syn: 43), Pateryk Synajski jako źródło wykorzystany jest w *Słowniku języka staroruskiego*;
- приѥ̇динити – приѥдинить ꙗ къ ст҃ѣи своѣи сборнѣи ап҃ль S.Chut. XII 2v., приѥ̇динить ꙗ къ ст҃ѣи своѥ̇и зборнѣи ап҃лстѣи црк (M.Ks.Woł. XIV: 15v.), leksem najprawdopodobniej jest własnym ruskim tworem leksykalnym. Został przytoczony w *Słowniku języka staroruskiego* Sriezniewskiego, gdzie dla ilustracji tego słowa również wykorzystano fragment ze Służebnika

Chutyńskiego: приѥ̇динить ꙗ къ ст҃ѣи своѣи сборнѣи (церкви) (Срезн.: t. II, 1400). Wyraz ten jest zarazem zarejestrowany w *Słowie pokuty bożej* ze Zbioru Berlińskiego XIII wieku[410]. Pochodzenie tego zabytku jest dyskusyjne: bułgarskie albo ruskie[411], ale leksemu приѥ̇динити nie rejestrują historyczne słowniki języka starosłowiańskiego (*Slovník jazyka staroslověnského* i *Старославянский словарь по рукописям X–XI веков*).

Wybrane leksemy powstałe na ruskim gruncie (albo tam przeniesionew trakcie przepisywania ksiąg) z czasem wyszły z użytku. Świadectwem ich obecności w języku Rusinów są zabytki ukraińskie, które stanowią najczęściej jedyne źródło ilustracji leksykalnej w hasłach słownikowych:

- боуѥсловесьѥ – obecne w Apostole Krystynopolskim (Apost.Kryst. XII: 218) jest zarazem jedynym przykładem w *Słowniku starosłowiańskim* (ССЯ: t. 1, 147);
- имѣньникъ (w znaczeniu ‘przywłaszczyciel’) – нѣсть свара крьстителю съ имѣньникомъ имѣнию. Przykład ze Słowa Grzegorza Bogosłowa (Słowo GT. XI: 105v.), w tej postaci rejestruje go *Słownik języka rosyjskiego XI–XVII wieku* (СлРЯ, t. 6, 228) i *Słownik języka staroruskiego* Sriezniewskiego (przy czym Sriezniewski podaje przykład z odpisu z XIV wieku: СДЯ, t. 4, 149);
- коштѹнованиѥ̇ (pol. żarty, szydzenie, ukr. кепкування, жарти) – и блꙗдениѥ̇ и ѹродословиѥ̇ й коштѹнованиѥ̇ (Izb. 1073 40v.), Przykład z Kodeksu Światosława występuje w *Słowniku języka staroruskiego* Sriezniewskiego (Срезн.: t. I, 1309);
- наничьникъ (pol. kłamca, ukr. лицемір) – чьто мѧ исоушаете наничьници D.Ant. XI 81, w słownikach leksyki historycznej podano jedynie ten cytat (Срезн.: t. II, 304; СлРЯ, t. 10, 158);
- нечьстьникъ – ѿ … нечьстьникъ избави Izb. 1073 55, hasło w *Słowniku języka staroruskiego XI–XIV w.* podaje właśnie ten cytat (СлРЯ: 11, 351);
- обидѣниѥ̇ 79v.b., w znaczeniu ‘obraza, obelga’, poza Apostołem Krystynopolskim pierwsze rejestracje w Digestach Antiocha z XI w. (СлРЯ: 12, 49);
- отъвечериѥ – и д҃нь прѣклонилъ сѧ бѣ на отъвечериѥ (Izb. 1076: 269–269v.). Jest prawdopodobnym, że stworzony w początkowym okresie formowania się ukraińskiej tradycji piśmienniczej leksem stał się modelem słowotwórczym dla ukraińskiego rzeczownika надвечір’я. Warto podkreślić, że

---

[410] С. Смирнов, *Матеріалы для исторіи древне-русской покаянной дисциплины*, Москва 1912, s. 173.

[411] Ibidem, s. 424–426.

w *Słowniku języka staroruskiego* Sriezniewskiego i *Słowniku języka rosyjskiego XI–XVII wieku* (Срезн.: t. II, 775; СлРЯ, t. 13, 198; СДЯ: t. 6, 217) hasła słownikowe ilustrowane są tym właśnie przykładem;

– опаницѧ – опаницю же стажа въ неи же въкоушаше (S.Usp. XII–XIII: 293v.), до ѥдиноѩ опаницѣ (P.Nik.Czar. XIII: 86v.), w znaczeniu ‘czasza, naczynie’, w historycznych słownikach Sriezniewskiego (Срезн.: t. II, 677), *Słowniku języka staroruskiego XI–XIV wieku* i *Słowniku języka rosyjskiego XI–XVII wieku* (СДЯ: t. 6, 135), *Słowniku języka rosyjskiego XI–XVII w.* (СлРЯ: t. 12, 381) najstarsze przykłady użycia pochodzą z zabytków ukraińskich;

– писательникъ (w znaczeniu ‘pisarz, kopista’) – азъ томоу не грубъ писательникъ (Słowo GT. XI: 142), w rosyjskich leksykonach historycznych hasło ilustrowane jest tym przykładem i fragmentem (Срезн.: t. II, 935; СлРЯ: t. 15, 52), ten przykład podaje również *Słownik języka staroruskiego XI–XIV wieku*, ale już z odpisu z XIV wieku (СДЯ: t. 6, 394);

– прѣстоуплѥника – z Apostołu Krystynopolskiego (Apost.Kryst. XII: 200v.) jest wykorzystane jako jedyna ilustracja hasła słownikowego w *Słowniku języka starosłowiańskiego* (ССЯ: t. 3, 491);

– помаганиѥ – о помагании (Apost.Kryst. XII: 53), poza Apostołem Krystynopolskim przykad znany jest także z Pateryka Synajskiego z XI wieku (СлРЯ: t. 17, 25), w piśmiennictwie rosyjskim znany jest od XIV wieku: помганьѥ (sic!) (СДЯ: t. 7, 133);

– пѣстоу҆никъ … подъпѣстоуньникъ – z Apostołu Krystynopolskiego (Apost. Kryst. XII: 202v.), wykorzystane jako jedyna ilustracja hasła w *Słowniku języka starosłowiańskiego* (ССЯ: t. 3, 528);

– рогозиницѧ – чадо поверзи на землї рогозиницю (w znaczeniu ‘mata’), poświadczone w Żywocie Nikifonta (ŻN: 31v.), stanowi ilustrację do hasła w *Słowniku języka staroruskiego* Sriezniewskiego (Срезн.: t. III, 130);

– сильство (z naczeniu ‘moc’) (D.Ant. XI: 155), w *Słowniku języka staroruskiego* Sriezniewskiego i *Słowniku języka rosyjskiego XI–XVII wieku* (Срезн.: t. III, 354, СлРЯ: t. 24, 147) podano właśnie ten przykład;

– славохотьѥ – ѿ славохотьꙗ (Apost.Kryst. XII: 43), poza ilustracjami z Apostołu Krystynopolskiego, hasła słownikowe słowników historycznych zbudowane są na przykładach z Kodeksu Światosława z 1076 roku oraz *Słowa o prawie i łasce* metropolity Hilariona (Срезн.: t. III, 407; СлРЯ: t. 26, s. 61).

Wybrane formy notowane w najdawniejszych zabytkach należących do tradycji ukraińskiej, choć nie zakorzeniły się w tej postaci w języku ukraińskim, znajdują się w zasobie leksykalnym innych narodów słowiańskich. Tego typu formy świadczą o kulturotwórczej roli tradycji ukraińskiej. Wśród tego typu leksemów można przytoczyć m.in:

- коуріца – ꙗко же коуріца гнѣздо своѥ подъ крілѣ (Ew.Hal. 1144: 152v.). Na tym przykładzie z Ewangeliarza Halickiego oraz analogicznym z Ewangeliarza Jurijewskiego zbudowane jest hasło słownikowe w *Słowniku języka staroruskiego* Sriezniewskiego (Срезн.: t. I, 1378), w *Słowniku języka rosyjskiego XI–XVII wieku* również wskazany jest ten fragment, ale z późniejszego spisu – XV-wiecznego, uzupełniony także o zabytki moskiewskie powstałe po XV wieku (СлРЯ: t. 8, 139);
- прѣдъсловьѥ (Apost.Kryst. XII: 41), w oryginalnych zabytkach ruskich-ukraińskich forma poświadczona jest już w najstarszych tekstach: Ewangeliarzu Halickim (1144), Riazańskiej Księdze Kormczej (wyżej omawialiśmy zasadność przypisania tego tekstu do tradycji ukraińskiej) i na tych ruskich-ukraińskich przykładach zbudowane są hasła słownikowe języka rosyjskiego (Срезн.: t. II, 1639; СлРЯ: t. 18, 209). Nadmieńmy, że słowo występuje również w Apostole Krystynopolskim z XII wieku, nieujętym w słownikach. W *Słowniku języka starosłowiańskiego* (SJS) leksem pojawia się z odniesieniem do zabytków redakcji serbskiej z XIII wieku i moskiewskiej z XIV wieku (ССЯ: t. 3, s. 431), a w Apostole Krystynopolskim do XII wieku (Apost.Kryst. XII);
- свирѣлникъ – видѣ свирѣлникы и народъ плищююшь (Ew.Orsz. XIII 14v.), w historycznych słownikach języka rosyjskiego najstarsze odniesienia wiążą ten leksem z Riazańską Księgą Kormczą (1284), a słowo свирѣль jest notowane w najstarszych zabytkach ukraińskich: 13 słowach Grzegorza Bogosłowa z XI wieku oraz Paranezie Jefrema Syryjczyka z 1289. Z tych ukraińskich źródeł czerpali leksykografowie słowników rosyjskich (Срезн.: t. III, 274; СлРЯ, t. 23, 164–165).

Reasumując, słusznym wydaje się założenie, iż **skrybowie ukraińscy, kopiując dawne bułgarskie protografy, tworzyli modele leksykalne na bazie języka cerkiewnosłowiańskiego.** Potwierdzeniem tego założenia jest to, że najstarsze poświadczenia wybranych form leksykalnych pochodzą właśnie z najdawniejszych zabytków ukraińskich.

Dla ilustracji: leksem клопотъ (w znaczeniu ‘szum, zamieszanie’) – шѫмъ же тѣмъ и клопотъ (Izb. 1076 265v.) – ukraińscy skrybowie przenieśli zapewne z zabytków południowosłowiańskich. Forma znana jest np. w głagolickim macedońskim Euchologionie Synajskim z XI wieku (ССЯ: t. 2, 30), ale już w tym samym XI wieku rejestrowana jest w różnych zabytkach piśmiennictwa ruskiego (Срезн.: t. I, 1224–1225; СДЯ: t. 4, 222).

Skrybowie wnosili do tekstów cerkiewnosłowiańskich tradycji ukraińskiej nie tylko słowa przeniesione z południowosłowiańskich z pewnymi innowacjami lokalnymi, ale i leksemy o pochodzeniu gwarowym. Dla przykładu: z największym prawdopodobieństwem można założyć, że Rusini-Ukraińcy wprowadzili ze swojego języka potocznego słowa оутълъ, оутьлина, оутьлизна, o znaczeniu ‘zniszczony, wątły, bezwartościowy; szczelina, dziura’. Wyrazy te są poświadczone w najstarszych tekstach ukraińskich, począwszy od XI wieku spotykamy je zarówno w Kodeksie Światosława z 1073 i 1076 roku, w Ewangeliarzu Mścisława (Ew. Mśc. 1117: 55v.), Jurijewskim, Dobriłowskim (Ew.Dob. 1164: 204), Orszańskim (Ew.Ostr. 1056–1057: 5), w Parenezie Jefrema Syryjczyka (P.E.Syr. 1280: 93), a później w odpisach *Powieści lat minionych* (Срезн.: t. III, 1322).

Leksemy te prawdopodobnie przeszły ze skryptoriów kijowskich do piśmiennictwa nowogrodzkiego (Mineje z końca XI wieku). Zarazem warto tu podkreślić, że przykłady użycia tego wyrazu z późniejszych odpisów (XVI wiek) pism kopisty imieniem Upir Lichyj (Оупирь Лихыи – оупирь лихыи) korespondują ze spostrzeżeniami tych badaczy, którzy wskazują na jego nienowogrodzkie pochodzenie, wykluczając zarazem pochodzenie moskiewskie[412]. Leksem вутлий/утлий pozostaje obecnie w aktywnym zapasie słownictwa ukraińskiego w znaczeniu ‘niepewne narzędzie do poruszania się (o łodzi); nieatrakcyjny wygląd, stary, obskurny; słaby, słabo rozwinięty’[413]. Tekst sygnowany podpisem Upira Lichego zawiera również inne ukraińskie leksemy notowane obecnie np.: лайно (pol. łajno) въ лаинѣ мотыль чл҃вчь погребеши (Срезн.: t. II, 5). Występuje on i w innych zabytkach ukraińskich, np. w Digestach Antiocha, por. лаиномъ бо жидъкомъ (D.Ant. XI 85) czy 13 słowach Grzegorza Bogosłowa, por. и отъ лаинъ свобожаѥмьсѧ (Słowo GT. XI: 340v.).

Za swoiste neologizmy, które stworzyli ruscy-ukraińscy kopiści, należy uznać słowa:

- бездомъкъ – въведеши въ домъ свои бездомъка (S.Usp. XII–XIII: 194v.), zapewne do piśmiennictwa ruskiego forma weszła dzięki działalności pisarzy Rusinów, ponieważ rejestrowane są też w innych najstarszych zabytkach ukraińskich: Kodeksie Światosława 1073 (Срезн.: t. I, 54–55) czy Ustawie Studyjskim z XII wieku (СДЯ: t. 1, 115);
- бѫбъницѧ – дѣвицѧ же бѫбъницѧ (P.Czud. XI: 82v.), najdawniejsze użycia leksemu zaświadcza jedynie ruski-ukraiński Psałterz Czudowski (Срезн.: t. I, 188). Najdawniejsze (do XIV wieku) użycia należącego do tej rodziny

---

[412] А. Шёберг, *Эпир — рунорезец Уппланда и придворный проповедник Новгорода*, „Чело” № 2/1996, s. 7–11.

[413] *Атлас української мови*, op. cit. t. 1, s. 789.

leksemu бѫбънъ również ilustrowane są faktami z zabytków ukraińskich (Срезн.: t. I, 188; СлРЯ: t. 1, 343; СДЯ: t. 1, 321–322);

- вечерѧньѥ/вечерѧниѥ – по вечерѧнии/вечерѧньи (Ew.Arch. 1092 90v., Ew.Mśc. 1117: 118v., Ew.Dob. 1164: 181v.). Rzeczownik znany jest w piśmiennictwie dzięki ukraińskim Ewangeliarzom, które powstawały od XI wieku. Co zaś się tyczy źródeł rosyjskich, to słowo jest poświadczone od XVI wieku – w Posłaniu Focjusza z 1419 roku ze spisu późniejszego (por. СлРЯ: t. 2, 130, por. też: Срезн.: t. I, 252);
- волога – а вологы равьно с мнихы вариво же и сокъ (w znaczeniu ‘potrawa o rzadkiej konsystencji’, U.Stud. XII: 243), znane jest w ruskim piśmiennictwie dzięki tradycji ukraińskiej: poza Ustawem Studyjskim zarejestrowano je m.in. w Ruskiej Prawdzie (Срезн.: t. I, 290; СДЯ: t. I, 468);
- въдѣꙗти (w znaczeniu ‘wcisnąć, wsunąć coś w otwór’) въдѣѥть (P.Syn. XI: 179), najstarsze użycia leksemu, pojawienie się którego w tradycji wschodniosłowiańskiej związane jest z ukraińską tradycją piśmienniczą, cytują słowniki języka rosyjskiego XI–XVII wieku (СлРЯ, t. 2, 37);
- вѣтрило – кораблѫ вѣтрила (Izb. 1073: 2v.), leksem zaświadczony w Kodeksie Światosława rozprzestrzenił się z czasem na inne poza Kijowem obszary Rusi. Do XIV wieku nie był używany w tekstach moskiewskich, a najstarsze ilustracje haseł słownikowych języka rosyjskiego opierają się na zabytkach ukraińskich (Срезн.: t. I, 497–498; СДЯ: t. 2, 306–307);
- доуга (w znaczeniu ‘tęcza’) – доуга въ красоу стоꙗшти (Izb. 1076: 270v.), w najstarszych rejestracjach słowa słowniki historyczne odsyłają do zabytków ukraińskich (Срезн.: t. I, 741; СлРЯ: t. 4, 371; СДЯ: t. 3, 98);
- дъчька – дъчькѫ имавѣ (P.Syn. XI: 15); fakt, że słowniki historyczne rejestrują słowo дъчька (w znaczeniu ‘córka’), odsyłając do tekstu Pateryka Synajskiego (Срезн.: t. I, 763), a źródła np. moskiewskie dla lokalizacji tej cechy podawane są od XIV wieku (СлРЯ, t. 4, 347; СДЯ: t. 3, 127), po raz kolejny przemawia za tezą o ukraińskim rodowodzie tego słowa;
- зогзулѧ – зогзулѧ в чюжа гнѣзда ꙗицѧ своꙗ мечеть (w znaczeniu ‘kukułka’); najstarsze użycia tego słowa poświadczają zabytki ukraińskie, m.in. Sześciodziennik Jana, egzarchy Bułgarskiego[414] (Срезн.: t. I, 994; СДЯ: t. 3, 401);
- копачь – рече къ копачеви (Ew.Dob. 1164: 136), najstarsze rejestracje leksamu występują w zabytkach ukraińskich w formach przypadków zależnych копачьмѣ, копачьмъ (Ew.Mśc. 1117: 88v., Ew.Jur. 1119–1128, Ewangeliarz Polikarpa z 1307 roku, zob. Срезн.: t. I, 1279), w zabytkach piśmiennictwa

---

[414] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 331.

moskiewskiego ten ukrainizm rejestrowany jest od końca XV wieku (СлРЯ: t. 7, 294);

- кꙑчивꙑимъ – словесьмь тъщеславивꙑмъ и кꙑчивꙑимъ (w znaczeniu ‘wyniosły’), leksem poświadczony w najdawniejszych zabytkach ukraińskich, np. Żywocie Teodora Studyty (Ż.T.S. XII: 39v.). Fragment ten jest najdawniejszą ilustracją leksemu w słownikach języków wschodniosłowiańskich (Срезн.: t. I, 1419; СлРЯ, t. 7, 143);
- ласкавьно – ласкавьно же паче семоу приходити (Ż.T.S. XII: 113), najstarsze rejestracje słowa pochodzą z najdawniejszych zabytków ukraińskich, np. Żywota Teodora (СлРЯ: t. 8, 174; СДЯ: t. 4, 390; Срезн.: t. II, 10);
- ласкавꙑи – словеса ласкава (P.Syn. XI: 173v.), najstarsze rejestracje słowa w leksykonach języków wschodniosłowiańskich pochodzą z najdawniejszych tekstów ukraińskich, np. Pateryka Synajskiego (Срезн.: t. II, 10, СДЯ: t. 4, 389, СлРЯ: t. 8, 351);
- нагодѣ – аще ли не толико ли же врѣмени нагодѣ пристѫпить же оу то … (przysłówek w znaczeniu ‘w dobrym czasie’, por. współczesny ukr. rzeczownik: нагода, стати в нагоді – pol. okazja, przydać się), w najstarszych rejestracjach pochodzi z ukraińskich tekstów: Słowo Grzegorza Bogosłowa i Żywot Teodora Studyty (Słowo GT. XI: 361v.–362, Ż.T.S. XII: 72v., por. Срезн.: t. II, 275; СлРЯ: t.10, 52);
- ножици – принеси ножици сѣмо, od XI wieku leksem ten jest poświadczony w zabytkach piśmiennictwa ukraińskiego, zwłaszcza w Pateryku Synajskim, a następnie w późniejszych ukraińskich tekstach z XIII–XIV wieku (Срезн.: t. II, 463; СДЯ: t. 5, 428–429), najprawdopodobniej więc skrybowie ruscy wprowadzili je do tekstów pisanych z języka ludowego: wyraz ten nie występuje w leksykonach języka starosłowiańskiego (ССС czy ССЯ);
- носило (w znaczeniu ‘nosidło’) – несꙗхоуть ѥго на носилѣхъ, leksem poświadczony w Zbiorze Uspienskim (S.Usp. XII–XIII: 15v.) i innych ukraińskich zabytkach do XIV wieku, po wieku XV zaistniał również w piśmiennictwie innych tradycji wschodniosłowaińskich (Срезн.: t. II, 467–468; СДЯ: t. 5, 431);
- окъньце (S.Usp. XII–XIII: 290), leksem, poświadczony w Zbiorze Uspienskim, a także w innych ukraińskich tekstach XI–XIV wieku, jest ukraińską innowacją leksykalną (por. Срезн.: t. II, 656; СДЯ: t. 6, 118; СлРЯ: t. 12, 336). Poza zabytkami, w których się pojawia, świadczy o tym dodatkowo fakt, że nawet w słowniku Władimira Dala słowo to nie jest poświadczone, rejestruje on jedynie rosyjskie окошко i jego warianty (Даль: t. II, 663–664);
- оплитати сѧ – не оплитати сѧ лихꙑми рѣчьми (Izb. 1076: 103, w znaczeniu ‘otaczać się, oplatać’), skryba Kodeksu Światosława odwołał się tu do

przenośnego znaczenia słowa, przestrzegając przed „oplataniem się złymi / ziemnymi rzeczami”. Jest to zarazem najstarsze poświadczenie tej formy w językach wschodniosłowiańskich, co wiąże ją z ukraińskim pochodzeniem (Срезн.: t. II, 685; СДЯ: t. 6, 141);

- посп҄ѣхомъ (Izb. 1073 38v.b., w znaczeniu ‘zdolność, siła’), słowo znane jest tekstom starosłowiańskim, dawnobułgarskim (ССС: 484), ale na ziemi rusko-ukraińskiej zakres użycia tego słowa znacznie się rozszerzył, obejmując też znaczenia: ‘pomoc, wsparcie’, ‘korzyść’, ‘wysiłek’, ‘wyczyn’, co znajduje odzwierciedlenie w ukraińskich zabytkach – w Kodeksie Światosława z 1073 roku, w Zbiorze Uspienskim z XII–XIII wieku, w Spisie Ławrientiewskim *Powieści lat minionych*. Później słowo to rozprzestrzeniło się w również w języku rosyjskim – rejestracje z zabytków datowane są na XVII wiek (Срезн.: t. II, 253–254; СлРЯ: t. 17, 213);
- посѫплꙗтисѧ (w znaczeniu ‘marszczyć brwi, martwić się’) – оунылъ же паче и ꙗкы посѫплꙗаасѧ (Słowo GT. XI: 91v.), leksem wynotowany ze Słowa Grzegorza Bogosłowa jest najstarszym potwierdzeniem użycia tej formy na obszarze wschodniosłowiańskim (Срезн.: t. II, 1275; СДЯ: t. 7, 318–319);
- похода (w znaczeniu ‘chód’) – се гл҃ѭ блѣдость и ѫсъ и похода обычаина (Słowo GT. XI: 91–91v.), leksem wynotowany ze Słowa Grzegorza Bogosłowa czy Rękopisu Supraskiego funkcjonuje w piśmiennictwie wschodniosłowiańskim dzięki ukraińskim skrybom (Срезн.: t. II, 1316; ССС: 492);
- поповьство – ꙗрославъ и все поповьство и людиѥ, leksem poświadczony w Zbiorze Uspienskim (S.Usp. XII–XIII: 20) i innych ukraińskich zabytkach do XIV wieku (Срезн.: t. II, 1194–1195; СДЯ: t. 7, 197);
- прати (w znaczeniu ‘prać’) – плата не прана (Ew.Orsz. XIII 5), słowo pojawia się w piśmiennictwie ukraińskim (Kodeks Światosława z 1073 roku, Pateryku Synajskim z XI wieku) (por. Срезн.: t. II, 1761; СДЯ: t. 9, 357), a następnie zaistniało również na ziemi nowogrodzkiej, o czym świadczą rejestracje w tekstach od końca XIII wieku (ССЯ: t. 3, 517);
- принада (w znaczeniu ‘pokusa, przynęta’) – безоумныхъ и сребролюбьныхъ принада се есть, słowo zarejestrowane w Parenezie Jefrema Syryjczyka (P.E.Syr. 1280: 90v.), użyte zostało również w Kodeksie Światosława (Срезн.: t. II, 1435, СлРЯ: t. 19, 225), co – wobec braku odwołań do tego słowa w słowniku Władimira Dala – świadczy o ukraińskiej genezie tego słowa;
- скати (w znaczeniu ‘szukać, iskać’) (Ps.Łuc. 1384: 90v.), leksem zaświadczony w Psałterzu Łuckim z 1384 roku występuje w późniejszych zabytkach,

od końca XV wieku w znaczeniu ‘tkać, snuć’ (Срезн.: t. III, 367–368, СлРЯ: t. 24, 181–182). Słowo jest obecne we współczesnym języku ukraińskim: cькати воші (‘iskać wszy’);

- скоролупиꙗ – подасть ѥмоу скоро//лоупию (Ew.Hal-Woł. XII: 107v.), ruski skryba zapewne pomylił tu dwa słowa скоролупиꙗ (pol. skorupa) i скоропиꙗ (pol. skorpion, łac. scorpio). W słownikach historycznych *скорлупа* (w znaczeniu ‘powłoka, skorupa’) poświadczona jest w Księdze Liczb Pięcioksięgu Mojżesza z XIV wieku, pozostałe przykłady użycia pochodzą z XVI–XVII wieku (СлРЯ: t. 24, 240), por. zapis Скоролупля w Biblii Gennadiusza (СлРЯ: t. 24, 244).
- соуперникъ – ѿ соуперника моего (Ew.Orsz. XIII 78), соуперникꙋ своѥмоу (P.Nik.Czar. XIII: 78v.), poza Pandektami Nikona występuje w najstarszych ukraińskich zabytkach: Ewangeliarzu Jurijewskim oraz Mścisława, co oznacza, że najstarsze poświadczenia obecności tego leksemu w tekstach wschodniosłowiańskich pochodzą z terenów Rusi-Ukrainy (Срезн.: t. III, 626; СлРЯ: t. 29, 31–32);
- скрьгъчеть / скрегъчеть (Ew.Typ. XII: 161v.; Ew.Dob. 1164: 192), poświadczone w najdawniejszych tekstach słowo ma bezpośrednią kontynuację we współczesnej ukraińszczyźnie: скриготіти – скригоче. Do końca XIII wieku słowo nie było znane innym tradycjom piśmienniczym Słowian wschodnich, o czym świadczy fakt, że słowniki języka rosyjskiego jeszcze dla XIII-wiecznych poświadczeń wskazują ukraiński Ewangeliarz Halicki (Срезн.: t. III, 1, 392; СлРЯ: t. 25, 19).

Niektóre rzadko używane słowa, odkryte po raz pierwszy w zabytkach języka cerkiewnosłowiańskiego redakcji ukraińskiej, stanowiły element ewolucji piśmiennictwa ukraińskiego, ale nie weszły do zasobu leksykalnego języka ukraińskiego. Dotyczy to słów:

- богатьно (Apost.Kryst. XII: 239), zaświadczone w Apostole Krystynopolskim w *Słowniku języka starosłowiańskiego* ilustrowane jest także bułgarskim Apostołem Ochrydzkim z XII wieku (ССЯ: t. 1, 122–123);
- враска (w znaczeniu ‘zmarszczka’) – сквьрнъı или враскъı, wynotowane zostało z Apostoła Krystynopolskiego, a także ze znacznie późniejszego serbskiego Paraxapostolus Šišatovacensis z 1324 roku (ССЯ: t. 1, 220);
- въздро – forma rzeczownika Voc. sg. fem. jest poświadczona w Zbiorze Uspienskim (S.Usp. XII–XIII: 9) – свѣте очию моѥю · сиꙗниѥ и заре лица моѥго въздро оуности моѥѣ, w *Słowniku jezyka staroruskiego* Sriezniewskiego hasło ilustrowane jest przykładem z XV wieku (Срезн.: t. I, 197). Inne słowniki historyczne nie notują tej formy;

- въбързѣ (w znaczeniu ‘możliwie najszybciej; w pośpiechu’) – онъ же въбързѣ въ малѣ дроужинѣ въсѣдъ на конь поѣха, poświadczone jest w Zbiorze Uspienskim (S.Usp. XII–XIII: 13), por. (Срезн.: t. I, 199);
- дългъньь – насажденъıꙗ садъı по дългъню (P.Czud. XI: 4v.), według odpisu z XIV wieku w postaci долгиню (Срезн.: t. I, 757);
- комoрогъ/комьрогъ (w znaczeniu ‘dzbanek, garnek’) – въ комьрѡ̈зи (Ew.Hal-Woł. XII: 145v., Mt 14/13), въ комьрозѣ (Ew.Jur. 1119–1128: Mrk. s. 349), въ комързѣ (Ew.Typ. XII: 143), въ коморозѣ (Ew.Dob. 1164: 181), a także въ комьроузи (Ew.Hal-Woł. XII: 151v. Ewangelia wg św. Łukasza 22, 10), въ коморзѣ (Ew.Typ. XII: 150v.). Słowo występuje na obszarze wschodniosłowiańskim tylko na ziemiach ukraińskich: w słownikach najstarsze przykłady ilustrowane są zabytkami ukraińskimi: z Pateryka Synajskiego z XI–XII wieku, Ewangeliarza Juriewskiego, Ewangeliarza Halickiego z XIII wieku. Pewnym jest, że później słowo weszło do Biblii Giennadijewa (Срезн.: t. I, 1266, 1268; z języka ukraińskiego (Срезн.: t. III, 626; СлРЯ: t. 7, 268);
- порѣдъı (w znaczeniu ‘rzadko’) – добро ли ѥ прѧмь комъкати часто или порѣдъı (Izb. 1073: 51v.), słowo zapisane w dwóch Kodeksach Światosława (Срезн.: t. II, 1224; СлРЯ: t. 17, 114; СДЯ: t. 7, 235);
- съньѥ – си съньꙗ видѧщѥ (Apost.Kryst. XII: 82v.), leksem poświadczony w Apostole Krystynopolskim rzuca światło na pochodzenie ukraińskiego słowa безсоння (pol. bezsenność), od XI wieku słowo to występuje zarówno w piśmiennictwie macedońskim, jak i bułgarskim (ССЯ: t. 4, 312; ССС: 661–662), a także w ukraińskim, np. w Digestach Antiocha XI wieku (СлРЯ: t. 7, 26, 144);
- синапьноу (gr. σίναπι, pol. gorczyca) – зьрноу синапьноу (Ew.Orsz. XIII 13v.), w większości znanych nam tekstów ewangelii zapisano: зьрноу гороушьноу, a tylko w Nowym Testamencie Ewangeliarza Czudowskiego, z połowy XIV wieku, oraz w Ewangeliarzu Czterech Ewangelistów z II połowy XIV wieku pojawia się ta kalka z języka greckiego (Mt.: 74), (Срезн.: t. III, 355; СлРЯ: t. 24, 148).

Sumując powyższe, należy stwierdzić, że można dyskutować o zakresie innowacji przy kopiowaniu poszczególnych wyrazów przez pisarzy rusko-ukraińskich, jednak faktem jest, że wspomniane leksemy pojawiły się na ziemiach ruskich dzięki wcześniejszej działalności ukraińskich skrybów.

4.3.2. Nazwy miesięcy

W szeregu ukraińskich rękopisów – menologiach, zawierających krótkie opisy żywotów świętych w układzie kalendarza kościelnego, w ukraińskich misiecesłowach (słowach na każdy miesiąc) – zawarte są pełne wyliczenia ukraińskich nazw miesięcy[415] (por. Menologia do Ewangeliarza Halickiego XIII–XIV, Oktoicha Wiedeńskiego [Okt.Wied. III XIV] – tu podano pełną listę odpowiedników ludowych nazw miesięcy, z których wiele stało się normą języka ukraińskiego, inne natomiast zachowały się w wybranych dialektach:

- січень – pol. styczeń – мⷭць генъварь рекомыи просинець (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 248), мⷭць генварь рекомыі просинець (Okt.Wied. III XIV: 167v.);
- лютий – pol. luty – мⷭць февраръ рекомыи сѣченъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 249v.), мⷭць февраръ рекомыі сѣчеⷩ (Okt.Wied. III XIV: 171v.);
- березень – pol. marzec – мⷭць маротъ рекомыи сухыи (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 251), мⷭць мароⷮ рекомыи сухиї (Okt.Wied. III XIV: 173);
- квітень – pol. kwiecień – мⷭць априль рекомыи березозѡлъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 252), мⷭць априⷧ рекомыі березозѡлъ (Okt.Wied. III XIV: 175);
- травень – pol. maj – мⷭць маи рекомыи травенъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 253), мⷭць маи рекомыі травенъ (Okt.Wied. III XIV: 176v.);
- червень – pol. czerwiec – мⷭць июнь рекомыи изокъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 254v.), мⷭць июнь рекомыі изокъ (Okt.Wied. III XIV: 178v.);
- липень – pol. lipiec – мⷭць июль рекомыи червенъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 255v.), мⷭць июⷧ рекомыі червеⷩ (Okt.Wied. III XIV: 180v.);
- серпень – pol. sierpień – мⷭць августъ рекомыи заревъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 256–256v.), мⷭць авгусⷮ рекомыї зареⷡ (Okt.Wied. III XIV: 183v.).
- вересень, pol. wrzesień, мⷭца септѧмбрѧ рекомаадго рюина (Ew.Arch. 1092: 123v.), мⷭць сьмтѧбрь рекомыи рюѥнъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 242v.), мⷭць сентѧⷠ рекомыи рюенъ (Okt.Wied. III XIV: 154v.);
- жовтень – pol. październik мⷭць октѧбрь рекомыи листопадъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 244v.), мⷭць октѧбрь рекомыі листопаⷣ (Okt.Wied. III XIV: 158);
- листопад – pol. listopad – мⷭць ноꙗбрь рекомыи груденъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 245v.), мⷭць ноꙗⷠ рекомыі грудеⷩ (Okt.Wied. III XIV: 160v.);
- грудень – pol. grudzień – мⷭць декабрь рекомыи студеныи (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 247), мⷭць декаⷠ рекомыи рекомыї студеныиⷩ (Okt.Wied. III XIV: 163v.).

---

[415] Warto podkreślić, że miesiącosłowy – teksty o tych tytułach – były znane także piśmiennictwu starobułgarskiemu, por.: *Древнiй славянскiй переводъ Апостола и его судьбы до XV в.…*, op. cit., s. 96.

4.3.3 Adaptacja form imion własnych

Wraz z chrztem Wołodymyra i mieszkańców Kijowa, a tym samym symbolicznym chrztem Rusi-Ukrainy w 988 roku i wzrostem zewnętrznych wpływów kulturowych na ziemiach ukraińskich, pojawiły się nowe imiona chrześcijańskie, które od początku ulegały modyfikacjom w celu dostosowania ich do miejscowego języka. Świadectwa ich odzwierciedlenia na piśmie znajdujemy od XI wieku, a imiona te istnieją do dziś w aktywnym zasobie języka ukraińskiego.

Proces adaptacji nowych imion chrześcijańskich jest wyraźnie widoczny na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: zapisy – graffiti na murach – odzwierciedlają zarówno wcześniejsze, jak i późniejsze wersje nazw własnych, por. ѱ(а)хъ петро (1076 rok)[416], кюрило, zapis z 1233 roku[417], слѣпько, zapis z XIII wieku[418]. W niektórych miejscach widnieją całe spisy imion: dotyczy to m.in. datowanego na lata 1086–1107, najdłuższego tekstu na ścianach katedry, dotyczącego zakupu ziemi Bojanowa: дъмило, стипъко, михалько, данило, марко[419]. Zarazem lokalni ukraińscy pisarze nie zawsze w sposób w pełni konsekwentny trzymali się zasad transliteracji słów pochodzenia obcego, przepisanych z tekstów cerkiewnosłowiańskich. Stąd w zabytkach liczne warianty imion, ukazujące wpływy lokalnej wymowy: василь, иванъ, леѯандръ, домъна, олена, ѯенѧ, ѡлекса, пауло, феохтистъ, хролъ, ходоръ.

XI wiek

- катеринѣ (Ew.Reim. XI: 1v.);
- петро … пауло (Izb. 1073: 262v.);
- гаврилоу (Ew.Arch. 1092: 137v.);
- моусиинѡ (P.Czud. XI: 10v.);
- василь (Słowo GT. XI: 47v.).

XII wiek

- аѳанасъ (S.Usp. XII–XIII: 174v.);
- во ивановѣ (S.Chut. XII: 2);
- гаврилъ (Ew.Dob. 1164: 265);
- даниломь (Ew.Dob. 1164: 80);
- иеанъ (Ew.Hal-Woł. XII: 2);
- катеринъı (Ew.Hal-Woł. XII: 201v.);

---

[416] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, op. cit., s. 41.

[417] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської…*, t. IV, op. cit., s. 51.

[418] Ibidem, s. 60.

[419] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.*, op. cit., s. 151.

- костантина (Ew.Dob. 1164: 263v.);
- марко (Apost.Kryst. II: 5v.);
- овгеньꙗ (Ew.Dob. 1164: 250v.);
- федороу (Ew.Dob. 1164: 249v.).

XIII wiek

- демꙗна (Ew.Euz. 1283: 137);
- иакиипфа (Ew.Euz. 1283: 137);
- иванко (Ew.Bucz. XII–XIII: 75, jest to zapewne późniejszy wpis[420]);
- леѯ҆андръ – ст҃оᷢ леѯ҆андра (Ew.Euz. 1283: 134);
- мч҃нцѣ федосьѥ (Ew.Euz. 1283: 134);
- олены (Ew.Euz. 1283: 133v.);
- орины (Ew.Euz. 1283: 133);
- оц҃ю олександровоу (Ew.Euz. 1283: 95v.);
- сидора (Ew.Euz. 1283: 129v.);
- ст҃ог мелентьꙗ (Ew.Euz. 1283: 130);
- федора (Ew.Euz. 1283: 130);
- фодора (Ew.Euz. 1283: 131v.);
- ꙗковоу (P.E.Syr. 1280: 91v.);
- ꙗковъ … ꙗкова … ѡсифа … (Ew.Euz. 1283: 120);
- ѥзекию (Ew.Euz. 1283: 120);
- ѥремиѥмь (Ew.Euz. 1283: 123v.).

XIV wiek

- вѣкѣнтьꙗ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 246);
- гаврила (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 246), гаврила (Okt.Wied. III XIV: 174v.);
- данила (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 247), данила (Okt.Wied. III XIV: 165);
- демьꙗна (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 255v.);
- евгиньѣ (Okt.Wied. III XIV: 166);
- ермула (Okt.Wied. III XIV: 169v.);
- еремѣꙗ (Okt.Wied. III XIV: 178);
- еутоуха (Ew.Łuck. XIV: 257v.);
- иванъ (Ew.Łuck. XIV: 2), (Ew.Put. XIV: 1), ивана (Ps.Łuc. 1384: 90), ивана (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 256), ко ивану (Ew.Ławr. XIV: 7), къ иованоу

---

[420] Imię zostało użyte jako zapis skrajny: ѿселѣ почалъ иванко, być może nawet później od reszty tekstu Ewangeliarza, por. В. Німчук, Ю. Осінчук, *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, [w:] *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, red. В. Німчук, ułożył Ю. Осінчук, Київ 2017, s. 8.

(Ew.Łuck. XIV: 10v.), ѡ иванѣ (Ew.Ławr. XIV: 73v.), ѡ ꙗковѣ и иванѣ (Ew.Put. XIV: 133), въ ивановѣ слꙋⷤ (M.Ks.Woł. XIV: 56v., 72v.);
- катерины (Ew.Łuck. XIV: 235v.), por. єкатерины (Ew.Arch. 1092 138v.);
- костѧнтинъ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 251);
- коꙋзмы (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 255v.);
- ѯени (Okt.Wied. III XIV: 171), сто҃ѣ … ѯени (Ew.Łuck. XIV: 246);
- лариѡна (Ew.Łuck. XIV: 234), ларіѡнⷶ (Okt.Wied. III XIV: 159v.);
- михаила (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 255v.);
- мⷮре єго ѡлены (Ew.Ławr. XIV: 178v.);
- настасьѣ (Ew.Ławr. XIV: 165);
- николы (Okt.Wied. III XIV: 164);
- огафьи (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 250), огафьѣ (Okt.Wied. III XIV: 172);
- олены (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 252), ѡленъı (Ew.Put. XIV: 247), мт£ре єго, (Ew.Ławr. XIV: 178v.), олены (Okt.Wied. III XIV: 177v.), ѡленъı (Ew.Put. XIV: 247);
- орины (Okt.Wied. III XIV: 177);
- олеѯандра (Ew.Łuck. XIV: 252), олеѯанъдра (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 251), (Okt.Wied. III XIV: 178), олександроꙋ (Ew.Put. XIV: 247);
- олѯы (tu: олексы) (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 251v.), ѡлексъı (Ew.Put. XIV: 247);
- ѡлексъı (Ew.Put. XIV: 247);
- осифа (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 254), ѡсифови (Ew.Put. XIV: 16);
- офанасьꙗ (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 249), ѡц҃а офанасьꙗ (Ew.Put. XIV: 242);
- оц҃а еꙋтоꙋхьꙗ … евтоꙋхьꙗ (Ew.Łuck. XIV: 250v.);
- оц҃а федосьꙗ (Ew.Łuck. XIV: 245v.), ѡц҃а федосьꙗ (Ew.Put. XIV: 241);
- памѧⷮ стоⷢ ѡлеѯы (Ew.Ławr. XIV: 176);
- петро – нача петро гл҃ти емоꙋ (Ew.Ławr. XIV: 112), nie można wykluczyć w tym zapisie zmieszania o = ъ, ale jednocześnie można przyjąć ten zapis za zabieg świadomy, jako wpływ języka ludowego, петра ѡлександрскаго и катеринъı (Ew.Put. XIV: 223);
- прпⷣбнаго феохтиста (Ew.Ławr. XIV: 169v.);
- прпⷣбнъıꙗ єфросинъı (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 244);
- сидора (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 250);
- стⷢо олексь (Ew.Łuck. XIV: 249);
- стоⷢ ѡлеѯы (Ew.Ławr. XIV: 176);
- федора (Ew.Łuck. XIV: 248), федора (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 254v.), федора (Okt.Wied. III XIV:175v.);
- хрола (Ew.Łuck. XIV: 257v.), por. фрола (Men.Ew.Hal. XIII–XIV: 257);
- ѧкова (Okt.Wied. III XIV: 163), ѡ ꙗковѣ (Ew.Put. XIV: 133).

Dla porównania można przytoczyć zapisy datowane na XIII lub XIV wiek w Menologium Ewangeliarza Halickiego 1144: за здоровьѥ ꙗкова артимьꙗ ивана львоньтьꙗ ходора домънꙑ хотимьѣ савꙑ ильѣ григорьꙗ натальѣ (ф)єклꙑ[421].

---

[421] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., s. 329.

5. ZAKOŃCZENIE

Zaproponowane w niniejszej monografii podejście bazuje na szczegółowej analizie faktów językowych z zabytków piśmiennictwa ruskiego-ukraińskiego z XI–XIV wieku. Umożliwia ona wprowadzenie do obiegu naukowego nowych danych językowych oraz uzupełnienie badań dotyczących odzwierciedlenia cech żywego języka ruskiego-ukraińskiego (uzusu) w tekstach pisanych od XI wieku. Podejmując się tej pracy, dążyliśmy do weryfikacji wcześniejszych ustaleń oraz do zmiany dotychczasowego paradygmatu badawczego.

Mimo postępu studiów w dziedzinie slawistyki wciąż powtarza się tezę o wspólnym – „staroruskim” – języku wschodnich Słowian do XIV wieku, z którego w wiekach następnych wyodrębniły się języki narodowe. Teza ta, powstała w XIX stuleciu i obalona już przez naukowców z różnych krajów, stale powraca ze względu na wpływ rosyjskiej, silnie zideologizowanej narracji naukowej. Inne – też błędne – teorie o języku pisanym Słowian wschodnich sformułowano na podstawie mylnego założenia – o podobieństwie sytuacji kulturowej Słowian, których piśmiennictwo bazowało na obcych językom narodowym (własnym) językach zewnętrznych (łacinie i cerkiewnosłowiańszczyźnie). Przyjęto, że skoro piśmiennictwo Słowian zachodnich, którzy po przyjęciu chrztu z Rzymu weszli w krąg kultury łacińskiej, „obsługiwał” język łaciński, to piśmiennictwo ziem Słowiańszczyzny wschodniej, po przyjęciu przez Włodzimierza i mieszkańców Kijowa chrztu w 988 roku, obsługiwał język cerkiewnosłowiański. Język ten, stworzony na bazie słowiańskich dialektów sołuńskich dla celów wielkomorawskiej misji chrystianizacyjnej, po schizmie 1054 roku urósł do rangi liturgicznego języka Kościoła prawosławnego, a po wprowadzeniu go na ziemie Rusi nabrał cech lokalnych. Takie podejście umożliwiło naukowcom skupionym wokół Rosyjskiej Imperatorskiej Akademii Nauk sformułować wniosek o istnieniu jednej wspólnej wschodniosłowiańskiej tradycji piśmienniczej. Następnie w oparciu o manipulacje terminologiczne, polegające na zrównaniu rdzeni wyrazowych rus- (związanego pierwotnie z Rusią) z ros- (Rosja, od gr. Ῥωσσία – *Rhōssía*), tradycję tę nazwano „staroruską" (starożytnorosyjską, ros. древнерусская), ogólnoruską (ogólnorosyjską, ros. общеерусская). W efekcie ukuto teorię dotyczącą wspólnego rozwoju języków, piśmiennictwa i szerzej: kultur wschodniosłowiańskich, która do dziś służy jako narzędzie ekspansji politycznej – do przywracania rzekomej „odwiecznej wspólnoty kulturowej".

Niezależnie od powyższego wśród badaczy panuje zgoda, że nawet w najstarszych tekstach widać „naruszenie" niepisanych zasad ortografii. Owe „naruszenia" traktowano jako błędy pisarzy, ale dziś pozwalają one rekonstruować język mówiony przodków dzisiejszych Ukraińców czy Białorusinów, mieszkańców dawnego Nowogrodu itp.

Przywołane fałszywe argumentacje poprzednich badaczy – czyli założenie istnienia jednego języka mówionego oraz jednego języka piśmiennictwa dla wszystkich Słowian wschodnich do XIV wieku, do którego od XI wieku przenikały „błędy", skłoniły nas do głębokiej reinterpretacji utrwalonej wiedzy. Dlatego swoje badanie umieściliśmy w szerszym kontekście historyczno-kulturowym.

Za niepodważalny i udowodniony w slawistyce uważamy fakt, że język ukraiński ukształtował się po rozpadzie wspólnoty prasłowiańskiej (dlatego ten aspekt pozostał poza polem naszych zainteresowań w ramach podjętego badania). **Podstawowym celem naszej pracy było ustalenie roli i znaczenia języka pisanego dawnej Rusi w procesie normotwórczym ukraińskiego języka literackiego.**

Jak wielokrotnie wyjaśnialiśmy, punktem wyjścia było założenie o funkcjonowaniu w slawistyce błędnego podejścia do języka cerkiewnosłowiańskiego na Rusi, jego struktury i znaczenia. Jeśli bowiem – co nie jest w nauce podawane w wątpliwość – język cerkiewnosłowiański na Rusi różnił się od tego u Słowian południowych ze względu na nasycenie elementami rodzimymi i da się wyróżnić jego lokalne redakcje, to nie można mówić o jednorodnym zjawisku, o jednym, ogólnym i wspólnym wschodniosłowiańskim języku pisanym.

Ważne spostrzeżenie wypływa też z oceny sytuacji lingwokulturowej Rusi Kijowskiej w XI wieku – ważne, bo pozwalające zrozumieć odmienność uwarunkowań kulturowych na ziemiach Slavia Latina i Slavia Orthodoxa. Mianowicie: **język cerkiewnosłowiański, mimo że był obcym systemem językowym, był przez wykształconych pisarzy Rusinów-Ukraińców uznany nie tylko za zrozumiały, ale i taki, który w pewnym stopniu pozwalał na odzwierciedlenie cech języka rodzimego**. Pamiętajmy, że i dziś pisana forma języka powszechnego jest staranniejsza, bardziej dopracowana niż wypowiedź ustna, a przez to może stwarzać wrażenie pewnej sztuczności. Zarazem – podkreślmy – nie była to jednak jakaś forma sytuacji dyglosyjnej (jak zakładał np. Uspienski); język cerkiewnosłowiański nie był systemem odbieranym jako w pełni rodzimy, własny, lecz nieco inny, obcy. Ale był zarazem systemem plastycznym, niejako wbrew założeniom o niezmienności wynikającej z jego sakralnych funkcji, dzięki czemu stwarzał możliwość identyfikacji (indywidualizacji) lokalnej.

Analiza dostępnych tekstów powstałych na ziemiach ukraińskich w XI–XIV wieku doprowadziła nas do wniosku, że w cerkiewnosłowiańszczyźnie zaznaczano cechy, które znalazły odzwierciedlenie w zachowanych do dziś świadectwach zapisanych w języku własnym przodków dzisiejszych Ukraińców – na murach soboru św. Zofii w Kijowie. Są to te same cechy, które leżą u podstaw normy ukraińskiego standardu pisanego. Przeprowadzona analiza faktów językowych, przy uwzględnieniu szerokiego kontekstu historyczno-kulturowego, pozwala też skonstatować, że **norma literackiego języka ukraińskiego powstawała stopniowo i dwutorowo: zabiegi piśmiennicze z tekstów o charakterze świeckim dawały impuls do zaznaczania podobnych cech w tekstach cerkiewnosłowiańskich i odwrotnie – niektóre zabiegi skrybów przygotowujących teksty w języku cerkiewnosłowiańskim przedostawały się do piśmiennictwa o charakterze świeckim.**

Uwzględniająca długą perspektywę lingwokulturową analiza faktów językowych z najstarszych tekstów powstałych na ziemiach Rusi-Ukrainy od XI wieku wraz z pogłębioną refleksją nad dyskusją naukową na temat kształtowania się normy języka literackiego u innych narodów słowiańskich pozwoliła nam też sformułować wniosek kluczowy dla zrozumienia ukraińskiego procesu normotwórczego: **dla charakterystyki jego początków można pełnoprawnie korzystać ze źródeł w języku cerkiewnosłowiańskim**. Zgodnie z ujęciem *longue durée* (długiego trwania) istotne jest bowiem zrozumienie mechanizmów, nie zaś wyszukanie konkretnych realizacji, bo te – w zależności od czynników socjokulturowych i indywidualnych – mogą w różnych okresach pojawiać się z większym lub mniejszym natężeniem.

Analiza precyzyjnie datowanych i zlokalizowanych tekstów cerkiewnosłowiańskich, a także dyskusyjnych pod względem dokładnego datowania i miejsca powstania tekstów z XI–XIV wieku, ale jednoznacznie wykazujących ukraińskie cechy językowe, a tym samym niewątpliwie należących do spuścizny piśmiennictwa ukraińskiego, następnie wyodrębnienie w nich cech językowych i zestawienie ich z cechami normatywnymi we współczesnym ukraińskim języku literackim i jego gwarach stanowi podstawę do ustalenia najstarszego okresu funkcjonowania rusko-ukraińskiego języka literackiego – jest to naszym zdaniem już wiek XI. Takie podejście pozwala prześledzić powstawanie (pierwsze utrwalenia) i rozwój (przejawy ilościowe) normy języka ukraińskiego.

W różnych rękopisach liczba takich odkrytych zjawisk jest różna – od kilku do kilkudziesięciu, a pod koniec XIV wieku nawet do kilkuset. Co istotne, miały one kontynuację w późniejszej ukraińskiej tradycji piśmienniczej.

Droga do ukształtowania się normy języka ukraińskiego była długa (od XI wieku), przechodziła szereg zmian na różnych etapach rozwoju piśmiennictwa rusko-ukraińskiego. Na początku rozwoju literatury ukraińskiej zmian, prób zaznaczenia przez skrybów własnej tradycji językowej było niewiele. Z czasem jednak skrybowie, przede wszystkim kijowscy, kopiując rękopisy napływające do Rusi-Ukrainy z innych słowiańskich ośrodków piśmienniczych, stopniowo wprowadzali modyfikacje pisane, które później stały się cechą charakterystyczną odrębnej tradycji (redakcji). Za bodziec dla tego typu działania posłużyć mogły różnice w języku cerkiewnosłowiańskim występujące w tekstach pochodzących z Moraw, Panonii, Macedonii, które uświadomiły skrybom z Kijowa i okolic możliwości w zakresie „oswojenia” piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego**. Tak właśnie rozpoczął się proces przenikania elementów ludowych do piśmiennictwa ukraińskiego.** Sama struktura językowa – powtarzamy – ma tu znaczenie drugorzędne; podstawowe znaczenie ma zrozumienie mechanizmu oraz wyłuskanie konkretnych cech językowych, które od najdawniejszych czasów były przez skrybów Rusinów-Ukraińców uznane za fundamentalne, czyli pozwalające uznać tekst za własny. Wraz z ekspansją kulturową Rusi Kijowskiej wypracowana w stołecznych skryptoriach kijowska-ukraińska tradycja piśmiennicza rozprzestrzeniła się ostatecznie na inne ziemie Rusi. Do najstarszych charakterystycznych cech zapisu rusko-ukraińskiego wariantu języka cerkiewnosłowiańskiego należą:

- zapis ж w miejscu *dj: мєжю, ѡдєжѧ oraz (rzadziej) ч w miejscu psł. *tj: хочю;
- zapis є w refleksach południowosłowiańskich -рѣ- < *-er-: врємѧ, дрєво;
- mieszanie liter ѧ – ꙗ, ѫ – оу zgodnie z ortografią tekstów starobułgarskich: коупѣль, водоу, дрѫже, врачѧ;
- zapisy z dygrafem оу- w nagłosie w miejscu ю- w piśmiennictwie południowosłowiańskim: оугъ, оуноша;
- zapisy ze wstawnym л’ po spółgłoskach wargowych: земля, коуплю;
- zapisy -ью-, -ьѥ-, -ьѩ- w miejscu -ию-, -иѥ-, -иѩ- w piśmiennictwie południowosłowiańskim: мыслью, каменьѥ, братьѩ;
- zapisy ъръ, ълъ, ьрь lub: ър, ъл, ьр w miejscu dawnych *tъrt, *tъlt, *tьrt: търгъ, търъгъ, вълкъ;
- odzwierciedlenie pełnogłosu: городъ, володимєръ;
- odzwierciedlenie przejścia е > о po й w nagłosie: озеро, одинъ;
- końcówki Instr. sg. -ъмь, -ьмь w miejscu oczekiwanych -омь, -емь z piśmiennictwa południowosłowiańskiego: селъмь;

- zapis ściągniętych form przymiotnikowych i czasownikowych: добраго, моудромоу, искашє, бѧхоу;
- końcówka -ть w czasownikach 3 os. sg. i pl. w miejscu -тъ w protografach południowosłowiańskich: ведеть – ведоуть;

Oprócz powyżej wskazanych cech, które mogą przecież zostać uznane za wspólne dla języków wschodniosłowiańskich, piśmiennictwo kijowskie wyróżnia szereg cech specyficznych, jednoznacznie skłaniających do uznania jego ukraińskiej proweniencji. Wśród nich można wymienić:

- refleksację ě (jać) jako и oraz е, co graficznie odzwierciedlone jest przez mieszanie znaków ѣ = и oraz ѣ = е w jednym zabytku: свѣдительство – свѣдетельство, запрети – заприти;
- zmieszanie grafemów ы – и, świadczące o spłynięciu dawnych głosek [y] – [i] w jeden dźwięk: годыны, мъногашьди;
- zmieszanie zapisów е – и: властилинъ, на кристѣ, жевотъ;
- odzwierciedlenie dyspalatalizacji е > о po spółgłoskach szczelinowych przed historycznie twardymi: жона, чоловѣка, имоущомоу;
- specyficzne oznaczenie miękkości spółgłosek przedniojęzykowych (przede wszystkim [l], [n]):
- zachowanie początkowego [i] w konstrukcjach prefiksalnych od czasownika идти: приити, приидохъ;
- zanik nagłosowego [i]: мѣти, ерѣй;
- zamienne stosowanie grafemów у // в jako świadectwo występowania niezgłoskotwórczego bilabialnego [ŭ]: прауда, въгодити, не оусѧ;
- zapisy -ги-, -ки-, -хи- w miejscu południowosłowiańskich -гы-, -кы-, -хы-: китъ, великии;
- zapisy z „nowym jaciem”: шѣсть, оучѣнье;
- zapisy z początkowym ро-, ло-: розоумѣти, локоть;
- zapisy жч w miejscu dawnego *zdj: дъжчь;
- odzwierciedlenie miękkości [c’]: житьницѧ, творцѧ, нарицѧти, przy jednoczesnym odzwierciedleniu twardości [р]: творy, приобращеть;
- zapisy ze spółgłoskami protetycznymi: вовьцѧ, вольга;
- wokalizację jerów: ь, ъ > и, ы przed [j], graficznie: і, и, np.: повиты и (<повитъ и), оубиюти и (<оубиютъ и);
- specyficzną realizację dawnych połączeń spółgłosek płynnych z samogłoskami zredukowanymi: скърбь / скєрбь;
- dominację zapisów fleksji -ovi, evi w Dat. sg.: петрови, коневи;
- obecność Voc. sg.: рабе, роде, дроуже, жено, сило;
- obecność form zaimkowych тобѣ, собѣ;

- uproszczenie grup spółgłoskowych, co wyraźnie widać na przykładzie liczebnika 7 – siedem – ukr. сім bez rdzennego -d- zarówno w formie liczebnika głównego, jak i porządkowego: сѣмь, семи, семое;
- zapisy skróconych form 3 os. sg. praes. czasowników: напише, може, знаѥ.

Wraz z rozprzestrzenianiem się kultury piśmienniczej z Kijowa na inne obszary Rusi również i tam w piśmiennictwie pojawiają się swoiste cechy lokalne: nowogrodzko-pskowskie, halicko-wołyńskie, połocko-smoleńskie, a nieco później i moskiewskie.

Jesteśmy świadomi, że wybrane cechy, zaznaczone w analizowanych tekstach XI–XIV wieku, mogły być:

– przeniesieniem do przepisywanego tekstu z protografu południowosłowiańskiego, jak np. zamienne stosowanie ы – и występujące w tekstach bułgarsko-macedońskich i serbskich, zmieszanie оу – о w bułgarsko-macedońskich, z kolei ѣ – є w serbskich, w zakresie zaś morfologii –formy Dat. sg. na -ови, -єви, formy Voc., redukowana końcówka -є w czasownikach 3 sg. i in., które znane są piśmiennictwu starobułgarskiemu;

– typowe i dla innych języków wschodniosłowiańskich: wszystkich, jak np. zjawisko pełnogłosu, czy łączących system ukraiński z białoruskim, np. przegłos e > o, występowanie skróconych końcówek w formach czasownikowych 3 os. sg. i in.

Tym, co pozwala nam **określić wybrane zabytki i zaznaczone zmiany językowe jako zapoczątkowujące tradycję ukraińską (proces tworzenia się normy języka literackiego), jest więc występowanie w nich zestawu cech specyficznych**. Oczywiście – nie jest to każdorazowo pełen zbiór cech charakteryzujący współczesną ukraińską normę językową. Jak jednak podkreślaliśmy, występowanie cech językowych w pewnych konfiguracjach (jak np. odzwierciedlenie miękkości [c’], przy jednoczesnym odzwierciedleniu twardości [r]) wyróżnia system ukraiński i różnicuje od innych.

Podstawą teoretyczną do badań długiego procesu kształtowania się normy literackiego języka ukraińskiego były wnioski z dyskusji slawistów na temat kształtowania się języków literackich. Początki języka literackiego należy wiązać z pojawieniem się pierwszych przejawów normy tego języka. Wychodzimy zarazem z niebudzącego w slawistyce wątpliwości stanowiska rosyjskich filologów, którzy uznali język cerkiewnosłowiański za pierwszy język literacki Rusi. Zarazem całkowicie odrzucamy założenie o istniejącej wspólnocie językowej dawnej Rusi. Najstarsze kijowskie teksty cerkiewnosłowiańskie łączyć można jedynie z tradycją ukraińską, zalążkami kształtowania się normy języka ukraińskiego. Świadczy o tym fakt, iż w najstarszym piśmiennictwie Rusi odnajdujemy cechy języka, które i obecnie leżą u podstaw jego normy. Mowa tu – podkreślmy raz jeszcze – o kompleksie cech języka ukraińskiego – tj. odzwierciedleniu nie tylko tych elementów, które są wspólne dla trzech języków wschodniosłowiańskich czy nawet węziej: dwóch z nich, co by świadczyło o jakiejś próbie stworzenia systemu naddialektalnego, faktycznie – wspólnego. Nie – już w najstarszym, także cerkiewnosłowiańskim piśmiennictwie Rusi mamy do czynienia z próbą odzwierciedlenia przez skrybów cech języka własnego – ukraińskiego.

Zapoczątkowana w Rusi-Ukrainie tradycja piśmiennicza była przeniesiona następnie na inne tereny Rusi, a później na ziemie zamieszkałe przez pierwotnie niesłowiańskie plemiona, np. Zalesie. Dlatego właśnie w tekstach z obszarów Nowogrodu, Połocka, a później i Moskwy obserwujemy coraz częstsze wykorzystanie cech rodzimych, co może sprawiać wrażenie pewnej wspólnoty rozwoju tradycji piśmienniczej. Tak jednak nie było: nie było pierwotnej wspólnoty, a tradycja ukraińska (kijowska) była prekursorska w stosunku do pozostałych tradycji wschodniosłowiańskich. Dlatego jeśli w tekstach odzwierciedlone są jakieś cechy wspólne dla wszystkich języków wschodniosłowiańskich, to ich pierwsze odzwierciedlenie w każdym przypadku miało miejsce w tekstach wywodzących się z kijowskich skryptoriów: skryptorium książęcego i kijowskiej Ławry.

Zebrane przez nas w toku analizy zabytków ukraińskich dane pokazują, że środki graficzne do odzwierciedlania cech żywego języka stosowane w piśmiennictwie ukraińskim po XIV wieku, tj. w okresie uznanym bez zastrzeżeń w slawistyce jako swoisty – ukraiński, znane były skrybom Rusinom-Ukraińcom trzy wieki wcześniej i występują w tekstach już od XI stulecia (szczegółowy wykaz analizowanych cech zebraliśmy w tabeli 2). Okres ten można więc pełnoprawnie określać jako początek stanowienia normy języka ukraińskiego.

Przeprowadzone badanie pozwoliło zarazem zweryfikować tezę o nieprzypadkowości stosowania wybranych zabiegów graficznych w celu odzwierciedlenia cech żywego języka – nie były one błędami skrybów, lecz świadomym działaniem. Analiza tekstów późniejszych ukazuje, że liczba odzwierciedleń cech z każdym wiekiem rośnie. To oznacza, że źródła do analizy wybraliśmy odpowiednio, i potwierdza ich przynależność do ukraińskiej spuścizny piśmienniczej.

Wyniki naszych analiz, z uwzględnieniem analiz dokonywanych przez innych wcześniejszych badaczy, zamieściliśmy w tabeli 1. W tabeli tej, dla porównania, zawarliśmy dane językowe z różnego rodzaju inskrypcji: na murach soborów, przedmiotach użytkowych, miejscach pamięci itp., które służą jako kontekst porównawczy i dowodzą, że zabiegi skrybów kijowskich odpowiadały tendencjom normotwórczym występującym poza piśmiennictwem religijnym. Ich cel był identyczny: wypracować zapis najlepiej odzwierciedlający własną wymowę Rusinów-Ukraińców.

Tabela 1. Zestawienie cech fonetycznych i morfologicznych języka ukraińskiego w najdawniejszych ukraińskich zabytkach w języku cerkiewnosłowiańskim w ujęciu komparatystycznym z przedstawieniami z zabytków o charakterze świeckim

	Pełnogłos	Zapisy -ья-, ьє, ью- w miejscu płd.sł. -ия-, -иє-, -ию-	Ikawizm (zapis [i] na miejscu *ě)	Zlanie się dawnych *i-*y w dźwięk [и]	Przegłos e > o po [j] w nagłosie	Przegłos e > o po [j] po historycznie miękkich spółgłoskach szczelinowych	Zbliżenie artykulacji [e] oraz [и]	Obecność wargowo-wargowego [ŭ], alternacja y // в	Zmiany w grupach ги, -гы-, -кы-, -хы- na -ги-, -ки-, -хи-	Ikawizm, nowe „jać”	Kontynuanty dawnych połaczeń *dj > ž	Odzwierciedlenie miękkości [c’]	Uproszczenie grup spółgłoskowych (m.in.*-dm-)	Skrócone formy przymiotnikowe (zaimkowe)	Formy zaimkowe z rdzennym o тоб-, соб-	Końcówka -ть w czasownikach 3. sg. i pl.	Końcówka -овi, -евi w Dat. sg.	Obecność form Voc.	Skrócone końcówki czasowników 3.sg i pl.	Wiek
Ewangeliarz Reimski		+		+							+	+	+				+			
Ewangeliarz Ostromira	+		+	+				+			+	+	+			+	+	+	+	XI
Kodeks Światosława 1073	+	+	+	+	+	+	+	+			+	+			+	+	+		+	XI
Kodeks Światosława 1076	+	+	+	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+	XI
Ewangeliarz Archangielski 1092	+	+	+	+	+	+	+				+	+		+	+	+	+	+		XI
Psałterz Czudowski	+		+		+			+		+	+	+			+	+		+	+	XI
Digesty (Pandekty) Antiocha	+	+	+	+	+		+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	XI
Psałterz Byczkowski		+	+						+		+	+				+		+		XI
Ewangeliarz Turowski	+	+	+								+	+		+		+	+	+		XI
Mineja Dubrowskiego		+	+	+			+				+		+	+			+	+		XI
13 Słów Grzegorza Bogosłowa	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+			+	+	+	+	+	XI
Pateryk Synajski	+		+		+		+	+			+	+	+			+	+		+	XI
Zapisy graffiti, inne zapisy o charakterze świeckim	+	+						+				+					+	+		XI
Ewangeliarz Mścisława 1117	+	+	+				+	+			+	+	+	+		+	+	+		XII
Ewangeliarz Halicki 1144	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	XII
Ewangeliarz Dobryły 1164	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	XII

Żywot Nifonta	+		+				+			+	+	+		+	+	+		+	+	XII
Apostoł Krystynopolski	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				+		+	+	+	XII
Służebnik Chutyński	+	+	+	+					+	+	+	+		+	+			+		XII
Ewangeliarz Halicko-Wołyński (kon. XII wieku)	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+		+		+	+	+	XII
Żywot Teodora Studyty	+	+			+	+	+			+	+	+		+	+	+	+	+	+	XII
Zapisy graffiti, inne zapisy o charakterze świeckim	+		+	+	+		+			+		+	+			+	+	+	+	XII
Ustaw Studyjski	+											+		+		+	+		+	XII/ XIII
Ewangeliarz Buczacki	+	+				+				+	+	+	+	+	+	+	+			XII/ XIII
Zbiór Uspienski	+	+	+		+	+	+		+		+	+		+	+	+	+	+	+	XII/ XIII
Paraenesis Jefrema Syryjczyka	+	+		+			+	+	+	+	+	+		+	+	+		+		XIII
Ewangeliarz Euzabiusza 1283	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+		+	+				+	XIII
Oktoich Wiedeński I–II		+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	XIII
Ewangeliarz Orszański	+	+	+				+	+	+		+	+		+	+	+	+	+		XIII
Ewangeliarz Chełmski		+	+			+	+		+	+	+	+	+		+	+	+	+		XIII
Pandekty Nikona Czarnogórca	+	+	+				+	+	+	+	+		+		+	+	+	+	+	XIII
Zapisy graffiti, inne zapisy o charakterze świeckim	+		+	+	+					+	+							+		XIII
Apostoł Biblijny		+	+	+		+		+	+	+	+			+	+		+	+		XIV
Ewangeliarz Puteński	+		+	+			+	+	+	+	+		+			+	+			XIV
Oktoich Wiedeński III	+		+	+	+			+	+	+		+			+	+	+	+		XIV
Menologium Ewangeliarza Halickiego 1144		+	+	+			+	+	+	+				+	+					XIV
Psałterz Łucki 1384	+		+	+				+		+		+		+	+	+		+	+	XIV
Psałterz Kijowski 1397	+	+	+	+		+	+		+			+			+				+	XIV
Ewangeliarz Ławryszewski	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	XIV
Ewangeliarz Łucki		+	+	+			+	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	XIV
Modlitewnik Teodorowicza		+	+	+					+		+			+		+	+			XIV
Zapisy graffiti, inne zapisy o charakterze świeckim	+		+	+	+	+	+			+	+			+	+		+	+	+	XIV

Przedstawione na podstawie przeprowadzonej przez nas analizy zestawienie faktów językowych – fonetycznych i morfologicznych – języka ukraińskiego odzwierciedlonych w najdawniejszych tekstach kultury ukraińskiej, zarówno o charakterze religijnym, jak i świeckim, spisanych w języku cerkiewnosłowiańskim dowodzi nie tylko tego, że niektóre wspólne cechy języków wschodniosłowiańskich znalazły w tekstach słabsze odzwierciedlenie niż specyficzne cechy ukraińskie (powszechność ikawizmu, odzwierciedlenia miękkości [c'], niezgłoskotwórczego ў, występowanie form zaimkowych z rdzennym [o]: тоб-, соб- itp.), ale również – co bardzo istotne w kontekście tworzenia normy pisanej języka ukraińskiego, że wbrew funkcjonującym opiniom o skostniałej normie języka cerkiewnosłowiańskiego, uniemożliwiającej wprowadzanie jakichkolwiek zmian w ortografii tekstów, to właśnie religijne piśmiennictwo cerkiewnosłowiańskie wyprzedzało nierzadko piśmiennictwo świeckie w wyszukiwaniu możliwości odzwierciedlania graficznego cech żywego języka i stosowania ich w praktyce.

Co szczególnie istotne – analizowane w zabytkach fakty językowe stanowią konglomerat – system odzwierciedlony na wszystkich poziomach systemu językowego. Jest to więc wyraźnie widoczne na poziomie leksykalnym. Miejscowi skrybowie Rusini-Ukraińcy, przepisując teksty cerkiewnosłowiańskie (bułgarskie, macedońskie, serbskie, morawskie), wprowadzali swoje lokalne, bardziej zrozumiałe słowa, a być może i konstruowali nowe w oparciu o modele piśmiennictwa starobułgarskiego. Analiza słownictwa zabytków w języku cerkiewnosłowiańskim z XI–XIV wieku pokazuje, że zawierają one setki słów obecnych we współczesnym leksykonie ukraińskim: бездомъкъ, бѫбъницѧ, вабити, веретено, вечерѧньѥ, вологa, володѣти, вѣникъ, жалощи, жито, зегзицѧ, зогзоулѧ, именины, клекътъ, ковилиѥ, коврижькъ, криницѧ, кысѣль, кычивыи, лада, ласкавьно, лѣтописьць, ножици, носило, окъньце, паволокы, печеръка, плоугъ, помаганиѥ, поповьство, посагъ, приѧзнь, приѥдинити, пѣстоунникъ, рольѩ, роставлѧти, скрегъчеть, скоролупиѩ, соромота, сорочька, соуперникъ, спѣвати, стѧгъ, съньѥ, тутьноути, холопъ, щекотъ. Przytoczone tu formy to oczywiście tylko wybrane przykłady poświadczone w najdawniejszych tekstach powstałych wyłącznie na ziemiach dzisiejszej Ukrainy, przy jednoznacznym udziale pisarzy Rusinów-Ukraińców. Niektóre z wymienionych leksemów trafiły w późniejszym okresie do Moskwy, gdzie były ewidentnymi ukrainizmami, a niektóre z nich na trwałe weszły do języka rosyjskiego.

Choć najdawniejszych tekstów nie jest wiele, to widać, że można na ich podstawie prześledzić zalążki tworzenia się normy. Oczywiście – nie należy oczekiwać, by każdy zabytek odzwierciedlał pełen zestaw cech języka ukraińskiego, widać jednak wyraźnie, że w każdym wieku najstarszego okresu piśmiennictwa ukraińskiego znane były niemal wszystkie możliwości odzwierciedlania na piśmie cech językowych. Późniejszy okres zaś to już swoista dyskusja nad wypracowywaniem spójnego kanonu ortograficznego. Proces ten był długotrwały, jego natężenie rosło (np. w XVI wieku) lub malało (w wieku XVIII), by zakończyć się wraz z działalnością kodyfikatorów dopiero w XIX–XX stuleciu.

Co istotne, **nawet jeśli może się wydawać, że zidentyfikowanych przez nas zmian nie jest wiele, to ich obecność w tekstach musiała być przez ówczesnych odbiorców zauważona i zinterpretowana właśnie jako próba odzwierciedlenia własnego języka.** O ile dla Rusinów-Ukraińców były one w pełni akceptowalne i ich wysiłki skupiły się w wiekach późniejszych na nasileniu ich odzwierciedlenia, o tyle dla mieszkańców ziem muromsko-rostowsko-suzdalsko-riazańskich działania te były kompletnie obce – dlatego dążono do ich usunięcia z tekstów, w czym uzyskano wsparcie instytucjonalne. Ma to odzwierciedlenie w historii piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego – przypomnijmy tzw. wpływy południowosłowiańskie w cerkiewnosłowiańskim piśmiennictwie ruskim i „prawki”, czyli „czyszczenie” ksiąg z naleciałości ukraińskich (dziś powiedzielibyśmy, że tłumaczono je z cerkiewszczyzny ukraińskiej na „poprawną”, moskiewską). Zabieg ten świadczy o świadomości ówczesnych odbiorców istnienia różnych wariantów cerkiewszyczny na Rusi, które próbowano ujednolicić.

Ze względu na konieczność odwołania się do szerszego kontekstu międzykulturowego dla lepszego zrozumienia swoistego ukraińskiego procesu normotwórczego przeprowadzona analiza siłą rzeczy prowadzi też do wniosków natury komparatystycznej.

Na marginesie rozważań na temat procesów normotwórczych ukraińskiego języka literackiego wyraźniej zarysowuje się historia i mechanizmy powstawania literackiego języka rosyjskiego. Literacki język rosyjski oparty jest na cerkiewnosłowiańszczyźnie, a więc rozwija w znacznej mierze stan języka bułgarskiego z okresu najdawniejszego jego piśmiennictwa i – jakkolwiek zabrzmi to dziwnie – ze względu na wykorzystanie tekstów ze skryptoriów kijowskich i wołyńskich (tj. ruskich-ukraińskich) język rosyjski rozwijał się również w oparciu o język ukraiński. Obie redakcje: bułgarska i ukraińska rozwijały się przecież się na bazie rodzimych elementów (odpowiednio: języka bułgarskiego i ukraińskiego), które wyewoluowały z prasłowiańszczyzny, rządząc się swoimi prawami. W efekcie należy uznać, że **literacki język rosyjski jest tworem młodszym i nie w pełni oryginalnym, własnym lokalnym (jak to jest w przypadku ukraińszczyzny czy języka bułgarskiego); jest tworem nadanym i przyjętym przez miejscową wielonarodową ludność niedysponującą własną jedną, spójną tradycją językową, która w związku z tym nie rozwinęła własnej, oryginalnej tradycji piśmienniczej.**

Wraz z wyraźną już dominacją cech języka ludowego w piśmiennictwie ukraińskim XVIII wieku (niektórzy naukowcy nazwali to powstaniem nowego ukraińskiego języka literackiego „na bazie ludowej”) – co zakończyło długotrwały proces ewolucji języka ukraińskiego polegający na przejściu od stosowania etymologiczno-morfologicznej zasady najdawniejszego piśmiennictwa ukraińskiego na bazie cerkiewszczyzny do stosowania fonetycznej zasady ukraińskiego języka literackiego okresu współczesnego – faktycznie pojawić się może wrażenie zerwania z piśmiennictwem rusko-ukraińskim z XI wieku i odwrotnie: po stopniowym ugruntowaniu się języka ukraińskiego na bazie wernakularnej, cerkiewnosłowiański język redakcji ukraińskiej zaczął być coraz częściej postrzegany przez badaczy jako język-podstawa języka rosyjskiego, ponieważ współczesny rosyjski język literacki nie przeszedł podobnej jak ukraińszczyzna ewolucji.

Trzeba jednak mocno podkreślić: ewolucję języka, podobnie jak wszystkie procesy kulturowe, należy rozpatrywać z perspektywy długotrwałej – wnioski dotyczące istnienia różnych niezwiązanych ze sobą tradycji piśmienniczych swoją genezę biorą z punktowego (w wybranych okresach) spojrzenia na efekty poszczególnych etapów procesu. Zarówno jednak najstarszy model piśmiennictwa funkcjonujący od XI wieku, jak i późniejszy (ukraiński język literacki na całkowicie ludowym gruncie z XVIII wieku) stworzyli ci sami ludzie – Rusini-Ukraińcy.

Wyobrażenie o rosyjskim języku literackim jako najstarszym języku literackim w grupie wschodniosłowiańskiej jest skutkiem celowych działań i umiejętnych, choć czasem manipulacyjnych analiz dokonywanych przez rosyjskich slawistów od XIX wieku, a powtarzanych w slawistyce do dziś. Wyraźnie jest to widoczne w wydaniach słownikowych, które skonstruowane są na omawianych w niniejszej pracy zabytkach ukraińskich. Jeśli przeanalizować szczegółowo wydane od XIX wieku po dziś dzień leksykony języka rosyjskiego, okaże się, że materiał leksykalny do XIV wieku zaczerpnięty jest z testów kijowskich, wołyńskich itp., które przybyły do Księstwa Moskiewskiego wraz z rozprzestrzenianiem się ruskiej-ukraińskiej kultury piśmienniczej. Wówczas też zapewne język rosyjski napełnił się słowami zapożyczonymi z tekstów ruskich-ukraińskich. Wiele z nich zostało w języku rosyjskim do dziś, nie są to jednak pierwotnie własne rosyjskie leksemy.

Zaprezentowane w badaniu teksty dowodzą, że w miarę upływu czasu narasta liczba poświadczeń wybranych rodzimych zjawisk językowych. I nie tylko: jednocześnie poszerza się gama sposobów ich odzwierciedlenia. Należy więc uznać, że było to świadome działanie pisarzy dążących do „oswojenia” tekstów. Prowadzi to do wniosku, że teksty w języku cerkiewnosłowiańskim ukraińskiej redakcji stanowią źródło do badań kształtowania się ukraińskiego języka literackiego.

Zaproponowany w niniejszej pracy model analizy najstarszego etapu piśmiennictwa ukraińskiego (ustalenie kanonu tekstów pisanych, analiza cech językowych i ich porównanie ze stanem faktycznym języków i gwar nowożytnych) wyznacza nowe perspektywy badawcze: można go zastosować także do scharakteryzowania pozostałych struktur języków zaliczanych do grupy wschodniosłowiańskiej. W tym duchu piśmiennictwo nowogrodzkie badał Zalizniak[422]. W kontekście piśmiennictwa białoruskiego takie badania można przeprowadzić z pewnością już dla zabytków z co najmniej XIII wieku (mowa o znanych dziś tekstach połockich i smoleńskich). Podstawą do badań tradycji rosyjskiej, moskiewskiej, powinny zaś stać się najstarsze teksty ziem muromsko-rostowsko-suzdalsko-riazańskich[423].

Złożone losy powstawania (a w przypadku idiomu nowogrodzko-pskowskiego – upadku) poszczególnych języków wschodniosłowiańskich i uzyskiwania przez nie pełnego spektrum cech dyferencjujących przypadają na wieki późniejsze, przede wszystkim XV–XVIII, jednak ich korzenie niewątpliwie wywodziły się z już wyraźnie zróżnicowanych językowo terenów Rusi, gdzie po rozpadzie prasłowiańskiej wspólnoty językowej, co najmniej od XI wieku dwa języki były już reprezentowane w formie pisemnej: rusko-ukraiński i rusko-nowogrodzki.

Proces rozwoju normy ukraińszczyzny, jak każdego żywego systemu językowego, trwa w sposób nieprzerwany – mimo różnych jego uwarunkowań w poszczególnych okresach historycznych – aż do dziś. Zabiegi skrybów kijowskich-ukraińskich doprowadziły do powstania uniwersalnych mechanizmów umożliwiających włączenie do piśmiennictwa elementów mowy ludowej, co wraz z nasileniem się tego procesu skutkowało m.in. ustaleniem norm współczesnej ortografii ukraińskiej, która sankcjonuje ludowy, „żywy" element jako podstawę skodyfikowanego języka literackiego. Mechanizm ten – bez zmian – implementowany był w piśmiennictwie ukraińskim. Wszystko to daje podstawy do wyprowadzania normy języka ukraińskiego od XI wieku.

---

[422] Por. А.А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, op. cit.

[423] Podobne podejście do pochodzenia języka rosyjskiego zaproponował J. Szewelow w recenzji dzieł G. Chaburgajewa, por. Г. Хабургаєв, *Этнонимы Повести временных лет в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза*, Москва 1979; idem, *Становление русского языка*, Москва 1980; „Wracając do problemów kształtowania się języka rosyjskiego: jeśli Ch. [Chaburgajew – J.G., V.M.] szczerze i uczciwie chce przybliżyć się do rozwiązania tych problemów, nie może zapomnieć o najprostszej i najpewniejszej do tego drodze: zamiast budować ogólne schematy oparte na minimum faktów, musi ściśle i dokumentalnie zbadać rozwój języka na określonym terytorium, w przypadku języka rosyjskiego – przede wszystkim **rostowsko-suzdalsko-moskiewskim** [podkreślenie nasze – J.G., V.M.] pod kątem jego spójności i ciągłości, a następnie do riazańskiej (Nowogród raczej nie ujawni bezpośrednio takich nawiązań ze względu na eksterminację i wysiedlenie ludności w czasie okupacji moskiewskiej). Zgodnie z tym podejściem fakty wkomponowane są w uderzająco wyraźny łańcuch strukturalnie motywowanych zmian językowych – a jednocześnie bez najmniejszego oderwania się od historii ziemi i ludu" – Ю. Шевельов, *Між праслов'янською і російською*, op. cit., s. 19.

Wykorzystane zabytki

ABib. XIV:	Apostoł Biblijny, *Апостол Бибельський* (*поч. XIV ст.*). *Apostolus Bibliensis saes. XIV. Grammatisch-krutisch analisiert von dr. Peter Kopko*, [w:] *Denkschriften der Kaiserlichen der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse*, t. LV, Wien 1912.
Apost.Kryst. XII:	Apostoł Krystynopolski, *Кристинопільский Апостол* (lub: Городиський). 291 ark. przechowywanych jest w zbiorach Lwowskiego Muzeum Historycznego (ЛІМ), ф. 123, (Рук.) № 39; 8 ark. w Bibliotece Narodowej Ukrainy im. W. Wernadskiego w Kijowie (НБУВ), f. VIII, nr 3 m.
D.Ant. XI:	Digesty Antiocha, *Пандекти Антіоха Чорноризця (др. пол XI ст.)*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, f. 80370, Воскр. 30; dostęp: http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=36766464.
Ew.Arch. 1092:	Ewangeliarz Archanelski 1092, *Архангельське Євангеліє (1092 рік)*, Rosyjska Biblioteka Państwowa, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. OR ф. 178.1, nr 1666; *Архангельское Евангелиє 1092 года. Исследования, древнерусский текст, словоуказатели*, red. Л. Жуковская, Т.Л. Миронова, Москва 1997; dostęp: https://dlib.rsl.ru/viewer/01003149175#?page=1.
Ew.Bucz. XII–XIII:	Ewangeliarz Buczacki, *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, red. Ю.В. Осінчук, В. Німчук, Київ 2017.
Ew.Chełm. XIII:	Ewangeliarz Chełmski XIII w., *Ewangeliarz Chełmski XIII ст. Видання факсимільного типу*, Київ 2015.
Ew.Dob. 1164:	*Ewangeliarz Dobryły 1164, Добрилове Євангеліє 1164 року*, red. Ю.В. Осінчук, В. Німчук, Львів 2012; dostęp: https://lib-fond.ru/lib-rgb/256/f-256-103/#image-2.
Ew.Euz. 1283:	Ewangeliarz Euzebiusza 1283, *Євсевієве Євангеліє 1283 року*, oprac. Г.П. Арполенко, З.Г. Козирєва, Г.І. Лиса, В. Німчук, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк, Київ 2001.
Ew.Hal. 1144:	Ewangeliarz Halicki 1144, *Галицьке Євангеліє (1144 рік)*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. 80370 Син. 404; dostęp: https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177149?album=622494765;&index=19.
Ew.Hal-Woł. XII:	Ewangeliarz Halicko-Wołyński (koniec XII w.), *Галицько-Волинське Євангеліє (кін. XII ст.)*, Biblioteka Państwowej Galerii Tretiakowskiej, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. ГТГ К-5348; *Галицько-Волинське Євангеліє XI століття*, red. В. Мойсієнко, Київ 2023.

Ew.Jan.:	Ewangelia św. Jana, *Евангелие от Иоана в славянской традиции*, oprac. А. Алексеев, И. Азарова, Е. Алексеева, М.Б. Бабицкая, СПб. 1998.
Ew.Jur. 1119–1128:	Ewangeliarz Jurijewski 1119–1128, *Юріївське Євангеліє 1119–1128 рр.*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, f. 80370, Синод. 1003.
Ew.Kazn. XI–XII:	Ewangeliarz Kaznodziejski XI–XII w., *Учительне Євангеліє Константина, кін. XI – поч. XII ст.*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, Wydanie Synodalne, sygn. Син. 262; dostęp: https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/164766?query=%D0%A1%D0%B8%D0%BD.%20262&index=1.
Ew.Ławr. XIV:	Ewangeliarz Ławryszewski XIV w. *Лавришівське Євангеліє XIV ст. Видання факсимільного типу*, Київ 2018.
Ew.Łuck. XIV:	Ewangeliarz Łucki XIV w., *Луцьке Євангеліє XIV століття. Видання факсимільного типу*, Київ 2011.
Ew.Mśc. 1117:	Ewangeliarz Mścisława 1103–1113 r., *Мстиславове Євангеліє 1103–1117 рік*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 80370, Син. 1203; *Апракос Мстислава Великого*, oprac. Л.П. Жуковская, Л. Владимирова, Н. Панкратова, red. Л. Жуковской, Москва 1983; dostęp: https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177989?page=6&fund=21&index=299.
Ew.Orsz. XIII:	Ewangeliarz Orszański XIII w., *Оршанське Євангеліє (XIII ст.)*, Narodowa Biblioteka im. W. Wernadskiego, Kijów, Ukraina, Instytut Rękopisu, sygn. f. 301, nr 555 П.
Ew.Ostr. 1056–1057:	Ewangeliarz Ostromira, *Остромирово Євангєліє 1056–1057 г. Фотолитографическое издание*, С.-Петербургъ 1889.
Ew.Put.XIV:	Ewangeliarz Putieński, *Путненське Євангеліє поч. XIV ст.*, [w:] *Monumenta Linguae Palaeoslovenica. Cillecta et in lucen edita. Cura et opera. Aemiliani Kaluzniacki. Tomus primus. Evangelarum Putnanum. Vindobonae et Teschenae*, Universitate Francesco-Josephina Czernovicicum 1888.
Ew.Reim. XI:	Ewangeliarz Reimski, I. poł. XI w., *Реймське Євангеліє (пер. пол. XI ст.). Видання факсимільного типу. Дослідження*, 2 tomy, Київ 2019.
Ew.Tur. XI:	Ewangeliarz Turowski XI w., aprakos krótki, *Євангеліє апракос короткий «Турівське» (II. poł. XI w.)*, Biblioteka Centralna Akademii Nauk Litwy, Wilno, Litwa, F19-1. Kopia faksymilna: И. Тот, Э. Хоргони, Г. Хорват, *Туровские Листки*, [w:] „Acta Universitatis Szegediensis de Atila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae”, t. XIII, Szeged 1978, s. 181–258; *Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turau Gospel: факсімільнае узнаўленне: даследаванні*, red. А. Суша, Мінск 2014; wyd. 2, Мінск 2015.
Ew.Typ. XII:	Ewangeliarz Typograficzny, aprakos pełny nr 6, *Євангеліє апракос повний «Типографське № 6»*, Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 381 Син. тип. № 6 (пер. пол. XII ст.), dostęp: http://rgada.info/kueh/index2.php?str=381_1_6&name=Евангелие апракос полный; http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=91701845.
Izb. 1073:	Kodeks Światosława 1073 r., *Ізборник Святослава. (1073 рік)*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 80370, Син. 1043 (Син. 31–д); *Изборник Святослава 1073 года*, Москва 1983.
Izb. 1076:	Kodeks Światosława 1076 r., *Ізборник Святослава. (1076 рік)*, Rosyjska Biblioteka Państwowa, Sankt Petersburg, Federacja Rosyjska, sygn. f. 885, Эрм. 20; dostęp: https://kp.rusneb.ru/item/reader/sbornik-slov-i-poucheniy-2;

Изборник 1076 года, oprac. В.С. Голышенко, Е. Дубровина, В.Г. Демьянов, Г.Ф. Нефедов, Москва 1965.

K.Saw.: Księga Sawy, *Саввина книга, Трудъ Вячеслава Щепкина*, издание русского языка и словесности императорской академии наук т. I, вып. 2, Санктпетербургъ 1903.

M.Ks.Woł. XIV: Modlitewnik Księcia Włodzimierza, *Молитовник князя Володимира (Служебник Теодоровича) XIV ст. Видання факсимільного типу*, red. Л. Гнатенко, Київ 2021.

Men.Ew.Hal. XIII–XIV: Menologium w Ewangeliarzu Halickim 1144, *Місяцеслів Галицького Євангелія 1144, датований кінцем XIII – початком XIV ст.*, [w:] *Галицьке Євангеліє (1144 рік)*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. 80370, Син. 404, akr. 229–260; dostęp: https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177149?album=622494765;&index=19.

Min.Dub. XI: Mineja Dubrowskiego, Mineja Służbowa XI w. (czerwiec, fragmenty) *Уривки Службової мінеї (на червень) XI ст., (Мінея Дубровського)*, Rosyjska Biblioteka Państwowa im. S. Szczedrina, Sankt Petersburg, Federacja Rosyjska, sygn. F. п. I. 36; dostęp: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_NLR_%D0%9E%D0%A0+57863E4A+690D+4ECD+97F5+A19BE443D9B7/.

Mrk.: Ewangelia wg św. Marka, *Евангеліе от Марка по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописного славянскаго евангельскаго текста съ разночтеніями изъ ста восьми рукописей Евангелія XI–XVI вв.*, oprac. Г. Воскресенский, typografia А.И. Снегиревой въ Сергіевомъ Посаде Московской губ. Sergijew, Posad 1894.

Mt.: Ewangelia wg św. Mateusza, *Евангелие от Матфея в славянской традиции*, red. А. Алексеев, И.В. Азарова, Е.Л. Алексеева, М.Б. Бабицкая, СПб. 2005.

Okt.Wied. I–II XIII: *Oktoich Wiedeński. Codex Vindobonensis Slavikus 37. Видання факсимільного типу*, Київ 2019. Tekst I i II konwoluty pochodzą z XIII w.

Okt.Wied. III XIV: *Oktoich Wiedeński. Codex Vindobonensis Slavikus 37. Видання факсимільного типу*, Київ 2019. Tekst III konwoluty pochodzi z XIV w.

P.Bycz. XI: *Psałterz Byczkowski (XI ст.)*, Rosyjska Biblioteka Narodowa, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. Q. п. I. № 73 – 8 ark.; Synaj, Klasztor Św. Katarzyny, sygn. Slav. 6/0 i Slav. 6/N (fragmenty); dostęp: https://kp.rusneb.ru/item/reader/psaltyr-s-gadatelnymi-pripiskami.

P.Czud. XI: Psałterz Czudowski (Psałterz Teodoreta z Cyru) XI w., *Псалтир тлумачний Феодорита Кирського (Чудовський) XI ст*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 80370, Чуд. 7; dostęp: https://catalog.shm.ru/api/spf/2z2zcrdfNyIa-HjCIju7np-rRQMILEzQ8WcmoQacdg9MBjoDFZ0soC3lwVjQqJVI.data; В. Погореловъ, *Чудовская Псалтырь XI вка, отрывокъ Толкованія Феодирита Киррскаго на Псалтырь въ древне-болгарскомъ перевод*, С-Петербургъ 1910.

P.E.Syr. 1280: Parenesis Efrema Syryjczyka 1280, *Паренесис Єфрема Сирина 1280*, Rosyjska Biblioteka Narodowa, Sankt Petersburg, Federacja Rosyjska, sygn. OP Погод. 71; dostęp: https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=937E55F0-2BA5-463C-861B-1F534235F9B3.

P.Nik.Czar. XIII: Pandekty Nikona Czarnogórca (XIII w.), *Пандекти Никона Чорногорця (XIII ст.)*, Rosyjska Biblioteka Narodowa, Sankt Petersburg, Federacja Rosyjska, Греч. 70. ark. 54–98; *Пандекты Никона Черногорца в ркп. РНБ, Греч. 70. Подготовка текста Т.И. Афанасьевой*

и Ж. Л. Левшиной, [w:] *Лингвистическое источниковедение и история русского литературного языка 2006–2009*, Москва 2010, s. 104–157, dostęp: https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=7579B1C9-CF3B-4BA9-AC44-4B54A86D86C5.

P.Syn. XI: Pateryk Synajski (koniec XI w.). *Синайський Патерик (кін. XI ст.)*, Federacja Rosyjska, Państwowe Muzeum Historyczne, Син 551. Синайский патерик, oprac. В.С. Голышенко, В.Ф. Дубровина, Москва 1967.

Ps.Kij. 1397: Psałterz Kijowski 1397, *Київський Псалтир* (1397 рік). *Киевская Псалтырь 1397 года*, Москва 1978.

Ps.Łuc. 1384: Psałterz Łucki 1384, *Луцький Псалтир 1384 року*, Київ 2013.

S.Chut. XII: Służebnik Chutynski (koniec XII – początek XIII w.), *Служебник Хутинський (кін. XII – поч. XIII ст.)*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 80370, Син. 604; dostęp: https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178243?album=622494765&index=5.

S.Usp. XII–XIII: *Zbiór Uspienski (k. XII – pocz. XIII w.)*, Państwowe Muzeum Historyczne, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. Усп. перг. 4; *Успенский сборник XII–XIII вв.*, oprac. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон, red. С.И. Коткова, Москва 1971.

Słowo GT. XI: Słowa Grzegorza Teologa XI w., *Слова (13) Григорія Богослова (др. пол XI ст.)*, Rosyjska Biblioteka Narodowa, Sankt Petersburg, Federacja Rosyjska, Q. p. I. 16; dostęp: https://kp.rusneb.ru/item/material/slova-8-9; *XIII Словъ Григория Богослова въ древнеславянскомъ перевод по рукописи Импереаторской публичной библиотеки XI века. Критико-палеографический трудъ А.Будиловича*, Санктпетербургъ 1875.

U.Stud. XII: Ustaw Studyjski (kon. XII w.), *Устав студійський (кінець XII ст.)*, Rosyjska Biblioteka Narodowa, Sankt Petersburg, Federacja Rosyjska, sygn. Соф. 1136; dostęp: https://kp.rusneb.ru/item/material/ustav-cerkovnyy-studiyskiy.

Ż.N.: Żywot św. Nifonta XII w., *Життя св. Нифонта Кіпрського (кін. XII ст.)*, Rosyjska Biblioteka Państwowa, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 178 M. 1832. *Выголексинский сборник*, oprac. В.Ф. Дубровина, Р.В. Бахтурина, В.С. Голышенко, red. С.И. Коткова, Москва 1977.

Z.T.S. XII: Żywot Teodora Studyty (k. XII w.), *Життя прп. Федора Студита (кін. XII ст.)*, Rosyjska Biblioteka Państwowa, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 178 M. 1832; *Выголексинский сборник*, oprac. В.Ф. Дубровина, Р.В. Бахтурина, В.С. Голышенко, red. С.И. Коткова, Москва 1977.

Zb.Troic.: *Троїцький збірник кінця XII – початку XIII ст.*, Rosyjska Biblioteka Państwowa, Moskwa, Federacja Rosyjska, sygn. f. 304.1, nr 12; dostęp: https://lib-fond.ru/lib-rgb/304-i/f-304i-804/.

Słowniki, encyklopedie (i ich skróty)

SJP:	*Słownik języka polskiego pod red. W. Doroszewskiego*, https://sjp.pwn.pl/slowniki/rusycyzm.html.
SJS:	*Slovník jazyka staroslověnského*, red. J. Kurz, 3 tomy, Praha 1959–1997.
WSJP:	*Wielki Słownik Języka Polskiego*, https://wsjp.pl.
Даль:	Даль В.И., *Толковый словарь живого великорусского языка*, 4 tomy, reprint wydania Санкт-Петербург 1996.
ПЦС:	*Полный церковнославянский словарь (со внесением в него важнейших древнерус. слов и выражений)*, oprac. Г. Дьяченко, [reprodukcja z 1900 r.], Москва 2004.
СДЯ:	*Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, t. 1–5: red. Р.И. Аванесов, t. 6: red. И. Улуханов, t. 7–12: red. В. Крысько, Москва 1988–2019.
СлРЯ:	*Словарь русского языка XI–XVII вв*., t. 1–5: red. С.Г. Бархударов, t. 7–10: red. Ф.П. Филин, t. 11–14: red. Д.Н. Шмелев, t. 14–26: red. Г. Богатова, t. 27–29: red. В. Крысько, t. 30: red. Р. Кривко, Москва 1975–2015.
Срезн.:	Срезневский И., *Словарь древнерусского языка*, reprint wydania Матеріалы для древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ, трудъ И.И.Срезневскаго, томъ первый А – К, Санктперербургъ 1893; томъ второй Л – П, Санктперербургъ 1902; томъ третий Р – Я, Санктперербургъ 1912. Москва 1989.
ССС:	*Старославянский словарь по рукописям X–XI веков*, red. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова, Москва 1994.
ССУМ XIV–XV:	*Словник староукраїнської мови XIV–XV ст*., 2 tomy, red. Л. Гумецька, І. Керницький, Київ 1978.
ССЯ:	*Словарь старославянского языка* [reprint wydania: *Slovník jazyka staroslověnského*, red. J. Kurz, Praha 1959–1997], Санкт-Петербург 2006.
СУМ:	*Словник української мови XVI – першої половини XVII ст*., t. 1–14:, red. Д. Гринчишин, t. 5–17: red. М.Чікало, Львів 1994–2017.
Фасмер:	Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*, 4 tomy, wyd. 2, Москва 1986.
ЭССЯ:	*Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, t. 1–32: red. О. Трубачев, t. 33–40: red. А. Журавлев, t. 41–42: Ж. Варбот, Москва 1974–2021.

Bibliografia

Barszczewska N., *Bałtycko-słowiańska geneza języka białoruskiego*, t. LXVI serii „Rozprawy Komisji Językowej", Łódź 2018, s. 21–37.

Belcarzowa E., *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, cz. I–IV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981–2001.

Bonarek J., *Pojęcie Ruś jako określenie grupy społecznej*, „Slavia Orientalis" t. XLVII, nr 1/1998, s. 7–16.

Chodynicki I., *Historya stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów teraznieyszych*, Lwów 1829.

Domańska M., Rogoża J., *Naprzód, w przeszłość! Rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego" autorytaryzmu*, Raport OSW z maja 2021.

Dzieje Polski, t. 4, red. A. Nowak, Kraków 2019.

Fałowski A., *Język ukraiński*, [w:] *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa, E. Szczepańska, przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 127–144.

Getka J., *Jeszcze raz o klasyfikacji zabytków ruskich. Próba uporządkowania zagadnienia*, [w:] *Słowem przenikanie. Szkice o języku i kulturze*, red. A. Budziak i W. Hojsak, Kraków 2022.

Getka J., *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, Warszawa 2022, s. 15–45, dostęp: https://wuw.pl/data/include/cms//W_poszukiwaniu_tozsamosci_Getka_J_Grzybowski_J_red_2022.pdf.

Getka J., *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język nauk parafialnych (Poczajów 1794)*, Warszawa 2012.

Getka J., *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazyliańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017.

Getka J., Darczewska J., *Faszyzacja antyfaszyzmu. Kulturowe kody wojny Rosji*, Warszawa 2024.

Getka J., Darczewska J., *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2023.

Getka J., Moisiienko V., *Origins of the Ukrainian Literary Language in the Context of the Polish Hypothesis on Genesis Polish Literary Language*, „Українська полоністика" № 17/2020, s. 27–39.

Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, wyd. III, Warszawa 2002.

Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011.

Jaworski S., *Terminy literackie*, Warszawa 1990.

Krause T.B., Slocum J., *Old Russian Online. Series Introduction*, Linguistics Research Center, artykuł na stronie https://lrc.la.utexas.edu/eieol/oruol.

Kuraszkiewicz W., *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1985.

Kuraszkiewicz W., *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego*, [w:] Kuraszkiewicz W., *Polski język literacki*, Warszawa–Poznań 1986, s. 129–179.

Łesiów M., *Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku*, „Slavia Orientalis" t. XIV, nr 3/1965, s. 347–362.

Łowmiański H., *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006.

Mażulis-Frydel A., *Cerkiewizmy w rosyjskim języku literackim XIX i XX wieku. Porównawcza analiza leksykalno-stylistyczna na materiale prac N.M. Karamzina „Исторія Государства" Российскаго i B.D. Griekowa „Киевская Русь"*, Kraków 2000.

Mentalność rosyjska. Słownik, red. A. Lazari, Katowice 1995.

Mucha B., *Zarys literatury ukraińskiej i białoruskiej*, Piotrków Trybunalski 2000.

Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 2006.

Podhorodecki L., *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2022.

Pozsgai I., *Одноеровая часть пандект монаха Антиоха*, „Revue des etudes slaves" t. LXXXVI-3/2015, s. 319–338.

Pugh S.M., *Testament to Ruthenian: A Linguistic Analysis of the Smotryc'kyj Variant*, Cambridge, Mass 1996.

Riasanovsky N., Steinberg D., *Historia Rosji*, Kraków 2009.

Serczyk W., *Historia Ukrainy*, wyd. 3, Wrocław 2001.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 9: *Rossya*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1888.

Stieber Z., *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979.

Toporišič J., *Enciklopedija slovenskega jezika*, red. K. Dolinar, Lublana 1992.

Unbegaun B.O., *Le russe litteraire est-il d'origine russe?*, „Revue des etudes slaves" t. 44/1964, s. 19–28.

Unbegaun B.O., *Язык русской литературы и проблемы его развития*, „Revue des études slaves" t. 47/1968 s. 1–4.

Urbańczyk S., *W sprawie polskiego języka literackiego. 1: O dawności dialektu kulturalnego*, „Język Polski" t. XXX/1950, z. 3, s. 97–109.

Walczak B., *Geneza polskiego języka literackiego*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja" nr 3(27)/1994, s. 35–47.

Алексеев А., *Почему в Древней Руси не было диглоссии*, [w:] *Литературный язык Древней Руси*, red. В. Колесов, Москва 1986, s. 3–11.

Анічэнка У., *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969.

Атлас української мови, 3 tomy, red. wiodący: І. Матвіяс, Київ 1984 (t. I: red. І. Матвіяс, Київ 1988; t. II: red. Я. Закревська, Київ 2001; t. III: red. А. Залеський, І. Матвіяс, Київ 2001.

Бандарэнка Т., *Літаратурная мова*, [w:] *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, red. Б.І. Сачанка, А.Я. Міхневіч, Мінск 1994, s. 312.

Бевзенко С., *Українська діалектологія*, Київ 1980.

Бевзенко С., Грищенко А., Лукінова Т., Німчук В., Русанівський В., Самійленко С., *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1979.

Белей Л., *Не минаючи ані титли… Лінгвобіографія старослов'янської мови*, Київ 2015.

Білих О., *Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування*, Кропивницький 2019.

Большой энциклопедический словарь, red. А. Прохоров, Москва 1997.

Бугайський Я., *Неспроможна держава. Інструкція з розшматування Росії*, Київ 2022.

Бузук П., *Про мову найдавнішої української євангелії*, „Записки історико-філологічного відділу УАН" t. 12/1927, s. 4–25.

Булаховський Л., *Майбутні українські риси в староруських пам'ятках (до XIV ст.)*, [w:] eadem, *Вибрані праці: в 5-ти томах*, t. 5, Київ 1977, s. 50–87.

Булаховський Л., *Питання походження української мови*, Київ 1956.

Булыка А., *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*, Мінск 1970.

Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст., red. В. Німчук, Ю. Осінчук, Київ 2017.

Вэкслер П., *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004.

Виноградов В., *Избранные труды. История русского литературного языка*, Москва 1978.

Виноградов В., *Очерки по истории русского литературного языка*, Москва 1982.

Висоцький С., *Київська писемна школа X–XII ст.*, Львів –Київ –Нью-Йорк 1998.

Востоков А., *Грамматическія правила словенскаго языка, извлеченныя изъ Остромирова Евангелія*, [w]: *Остромирово Евангеліе 1056–57 года. Съ приложеніемъ греческаго текста и грамматическими объясненіями*, oprac. А. Востоковымъ, Санктпетербургъ 1845, s. 2–37.

Высоцкий С., *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.*, wyd. 1, Киев 1966.

Гісторыя беларускай мовы. Вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў, red. Л.М. Шакун et al., Мінск 2006.

Горбач О., *Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських*, [w:] *Історія української мови. Хрестоматія*, red. ред. С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, Київ 1996, s. 206–225.

Горбач О., *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, [w:] eadem, *Зібрані статті III, Історія української мови*, Мюнхен 1993, s. 45–52.

Горшков А., *История русского литературного языка*, Москва 1969.

Горшков А., *Теория и история русского литературного языка*, Москва 1984.

Граматика слов'янська І. Ужевича, red. І. Білодід, Є.М. Кудрицький, Київ 1970.

Грамоти XIV ст., oprac. М.М. Пещак, Київ 1974.

Гухман М., *Литературный язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, red. В. Ярцева, Москва 1990.

Даниленко А., *Від Біблії до Шекспіра. Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови*, Київ 2023.

Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. Опытъ исслдованія языка и текста славянского Апостола по рукописямъ XII–XV вв. Григорія Воскресенскаго, Москва 1879.

Дурново Н., *Хрестоматія по исторіи русскаго языка*, Москва 1914.

Евангелие от Матвея в славянской традиции, red. Г. Алексеев, И. Азарова, Е.П. Алексеева, Санкт-Петербург 2005.

Едличка А., *Проблематика нормы и кодификация литературного языка в отношениии к типу литературного языка*, [w:] *Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диаронном аспектах*, red. ред. Ф. Филин, Москва 1976, s. 18–29.

Ефименко А.Я., *История украинского народа*, Київ 1990.

Ефимов А., *История русского литературного языка*, Москва 1955.

Єрмоленко С., *Літературна мова*, [w:] *Українська мова. Енциклопедія*, red. В. Русанівський, О. Тараненко, Київ 2004.

Живов В., *История языка русской письменности*, Москва 2017.

Живов В., *Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII вв.*, Москва 2004.

Живов В., *Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе (По поводу книги И. Тота «Русская редакция...»)*, „Вопросы языкознания" № 1/1987, s. 46–66.

Живов В., *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*, Москва 2002.

Жовтобрюх М., *Фонетика*, [w:] М. Жовтобрюх, В. Русанівський, В.Г. Скляренко, *Історія української мови. Фонетика*, red. В. Німчук, Київ 1979, s. 65–329.

Жовтобрюх М., Волох О., Самійленко С., Слинько І., *Історична граматика української мови*, Київ 1980.

Жовтобрюх М., Молдован А., *Украинский язык*, [w:] *Языки мира. Славянские языки*, red. А. Молдован et al., Москва 2005, s. 513–547.

Жолобов О., *Древнерусская граматика: простые претериты и praesens historikum*, Казань 2017.

Жолобов О., *Числительные. Историческая грамматика древнерусского языка*, red. В. Крысько, t. IV, Москва 2006.

Жолобов О., Крысько В., *Двойственное число. Историческая грамматика древнерусского языка*, red. В. Крысько, t. II, Москва 2001.

Жуковская Л., *Апракос Мстислава Великого – рукопись конца XI (рубежа XI–XII) века*, [w:] *Апракос Мстислава Великого*, oprac. Л. Жуковская, Л. Владимирова, Н. Панкратова, Москва 1983, s. 3–28.

Жураўскі А., *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, t. 1, Мінск 1967.

Зализняк А.А., *Древненовгородский диалект*, wyd. 2, Москва 2004.

Запаско Я., *Українська рукописна книга*, Львів 1995.

Иванов В., *Древнерусский язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, red. ред. В. Ярцева, Москва 1990.

Иванов В., Сумникова Т., Панкратова Н., *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 1990.

Исаченко А., *Если бы в конце XV века Новгород одержал победу над Москвой*, „Wiener slawistisches Jahrbuch” t. XVIII, Wien 1973, s. 48–53.

Історія української мови. Морфологія, red. В. Німчук, Київ 1978.

Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., red. В. Німчук, Харків 2018.

Історична граматика української мови, red. О. Безпалько, М. Бойчук, М. Жовтобрюх, С. Самійленко, І. Тараненко, Київ 1962.

Камчатнов А., *История русского литературного языка (XI – первая половина XIX вв.)*, Москва 2015.

Камчатнов А., *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 2009.

Карский Е., *Белорусы*, t. III: *Очерки словесности белорусского племени. 2: Старая западнорусская литература*, Петроград 1921.

Карский Е., *Белоруссы – Язык белорусского народа*, t. I: *Исторический очерк звуков белорусского языка*, Москва 1955.

Карский Е., *Белоруссы – Язык белорусского народа*, t. II: *Исторический очерк словообразования и словоизменининя в белорусском языке*, t. III: *Очерки синтаксиса белорусского языка*, Москва 1956.

Карский Е., *Что такое древнее западнорусское наречие*, [w:] *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, s. 253–263.

Киянова О., *Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков*, Санкт-Петербург 2010.

Ковалевская Е., *История русского литературного языка*, Москва 1978.

Ковалів П., *Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов’янськими мовами*, „Записки Наукового Товариства імени Шевченка” t. CLXVIII: „Збірник філологічної секції” t. 29, New York–Paris–Sidney–Toronto 1958, s. 212–213.

Кожин А., *История русского литературного языка. Хрестоматия*, Москва 1989.

Кожин А., *Литературный язык Киевской Руси*, Москва 1981.

Колесса О., *Погляд на історію української мови. Інавґураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23 жовтня 1921*, Прага 1924.

Корнієнко В., *Графіті Кирилівської церкви (середина XII – початок XVIII ст.)*, Київ 2021.

Корнієнко В., *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела*, Київ 2014.

Корнієнко В., *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, t. III: *Центральна нава*, Київ 2011.

Корнієнко В., *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, t. IV: *Приділ архангела Михаїла*, Київ 2015.

Корнієнко В., *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, t. VIII: *Південні внутрішня та зовнішня галереї*, Київ 2018.

Корнієнко В., *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, t. IX: *Північні внутрішня та зовнішня галереї*, Київ 2019.

Кравців Б., *Мала Русь*, [w:] *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)*, t. 4, red. В. Кубійович, Париж–Нью-Йорк 1962, s. 1446–1447.

Крамко І., *Адзіная старажытнарускасць. Ці была яна?*, „Наша слова” № 33(620)/2003.

Крамко І., Булыка А., Жураўскі А.І., *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979.

Кривко Р., *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, Москва 2015.

Кривко Р., *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера: от восточнославянской рукописи к южнославянскому архетипу*, „Slověne” № 2/2016, s. 340–363.

Критическія заметки по исторіи русскаго языка ординарного академика И. Ягича, Санктперербургъ 1889.

Крымскій А., *Украинская граматика. Научно-практический курсъ сознательного изучения центрально-украинской рчи, освщенный указаними на важнйшие моменты изъ истории развития малорускаго язика начиная съ XI вка, особенно изъ истории нарчия восточно-малорусскаго (лтописнаго киево-чернигово-переяславскаго)*, t. I, Москва 1907.

Крысько В., *Древнерусский язык*, artykuł dostępny na stronie: https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2631460.

Крысько В., *Ла́врошевское евангелие и его экстратексты*, „Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik” Bd. 64, № 1/2019, s. 148–190.

Крысько В., Федорова М., *Первое издание Добрилова евангелия*, „Русский язык в научном освещении” № 1(29)/2015, s. 248–269.

Курс історії української літературної мови, t. 1, red. І. Білодід, Київ 1958.

Лаврентій Зизаній. Граматика словенська, red. В. Німчук, Київ 1980.

Лакиер А., *История титула государей России*, „Журнал Министерства народного просвещения” № 10–12(56)/1847, s. 81–156.

Ларин Б., *Лекции по истории русского литературного языка*, Москва 1975.

Лопатин В., Улуханов И., *Русский язык*, [w:] *Языки мира. Славянские языки*, red. А. Молдован et al., Москва 2005, s. 444–513.

Лудольф Г., *Русская грамматика. Оксфорд, 1696*, Ленинград 1937.

Максимович К., *Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века* (*юридические тексты*), Москва 1998,

Мещерский Н., *История русского литературного языка*, Ленинград 1985.

Мозер М., *Історія української мови*, Київ 2018.

Мойсієнко В., *Кого називали «людьми руськими» на Русі та на поструських геополітичних утвореннях? (До історії вживання народоназви та мовоназви «руський» в україністиці, білорусистиці та русистиці)*, „Мовознавство” № 4/2016, s. 22–39.

Мойсієнко В., *Протографи і мова Лавришівського Євангелія*, [w:] *Ewangeliarz Ławryszewski XIV ст. Видання факсимільного типу*, Київ 2018, s. 431–450.

Мойсієнко В., *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.*, Житомир 2006.

Мольков Г., *Графико-орфографические особенности Толстовской псалтыри*, „Acta Linguistica Petropolitana” vol. 15.2/2019, s. 392–436.

Николаев С., Тер-Аванесова О., Толстая М., *Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе*, [w:] *Славянское языкознание*, XV Международный съезд славистов, Доклады российской делегации, Минск 2013, s. 99–140.

Нікітенко Н., Корнієнко В., *Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору*, [w:] *Софійські читання*, oprac. zbiorowe, t. 4, Київ 2009, s. 417–443.

Німчук В., *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, [w:] *Євсевієве Євангеліє 1283 року*, oprac. Г.П. Арполенко, З.Г. Козирєва, Г.І. Лиса, В. Німчук, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк, Київ 2001, s. 5–44.

Німчук В., *Літературні мови Київської Русі*, [w:] *Історія української культури у п'яти томах*, t. 1, red. ред. П. Толочко, Київ 2001, s. 694–708.

Німчук В., *Походження української мови*, [w:] *Етнічна та етнокультурна історія України*, t. I, cz. 2, Київ 2005, s. 351–468.

Німчук В., *Українська Четья 1489 року*, Житомир 2015.

Німчук В., Осінчук Ю., *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, [w:] *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, red. В. Німчук, ułożył Ю. Осінчук, Київ 2017, s. 5–20.

Огієнко І., *Історія української літературної мови*, Київ 1995.

Огієнко І., *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знимків з пам'яток з кирилівською транскрипцією*, Варшава 1929.

Пешковский А., *Избранные труды*, red. И.А. Василенко, И.Р. Палей, Москва 1959.

Півторак Г., *Вытокі беларускай мовы: новая канцэпцыя*, [w:] idem, *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, s. 320–324.

Півторак Г., *Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі*, [w:] *Український глотогенез: матеріали Міжнародної наукової конференції*, Житомир 2015, s. 5–18.

Півторак Г., *Мовна ситуація у давній Русі. Вплив української мови на північно-східну периферію*, [w:] idem, *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, s. 116–123.

Півторак Г., *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988.

Плотнікаў Б., Антанюк Л., *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003.

Плохій С., *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності. Перероблене і доповнене видання*, Харків 2022.

Плющ П., *Історія української літературної мови*, Київ 1971.

Подтергера И., *Что такое история языка*?, „Slověne" № 1/2015, s. 394-455.

Потебня А., *К истории звуков русского языка*, Воронеж 1876.

Русанівський В., *Історія української літературної мови*, Київ 2001.

Русина О., *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998.

Скаб М., *Церковнослов'янська мова української редакції*, Чернівці 2020.

Смаль-Стоцький С., *Розвиток поглядів на сем'ю словянських мов і їх взаїмне споріднення*, Прага 1927.

Смирнов С., *Матеріалы для исторіи древне-русской покаянной дисциплины*, Москва 1912.

Смирнова К., *«Проста мова» как лингвистический феномен (реконструкция глагольной системы на материале Евангелия Тяпинского)*, Москва 2011, dostęp: https://www.dissercat.com/content/prosta-mova-kak-lingvisticheskii-fenomen/read.

Соболевский А., *Матеріалы и исслдованія въ области славянской филологіи и археологіи*, С.-Петербургъ 1910.

Соколова М., *К истории русского языка в XII в.*, „Известия по русскому языку и словесности" t. III, cz. 1, Ленинград 1930, s. 75–135.

Соловьёв А., *Византийское имя России*, „Византийский временник" № 12/1957, s. 134–155.

Стус В., *Вікна в позапростір*, Київ 1992.

Станкевіч Я., *Доля мовы беларускае (яе вонкашняя гісторыя) у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі*, [w:] idem, *Збор твораў у двух тамах*, Менск 2002, t. 1, s. 48–61.

Столярова Л., Каштанов С., *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, Москва 2010.

Супрун А., Молдован А., *Старославянский и церковнославянский язык*, [w:] *Языки мира. Славянские языки*, red. А. Молдован et al., Москва 2005, s. 29–69.

Сучасна українська літературна мова, red. А. Грищенко, Київ 1993.

Сучасна українська літературна мова, red. М. Плющ, Київ 2003.

Тищенко К., *Правда про походження української мови*, „Український тиждень" № 39 z 20.09–4.10. 2012, s. 22–62.

Толстой Н., *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз. Лекции лауреатов Демидовской премии (1993–2004): 1994 год*, Екатеринбург 2006, s. 72–87.

Тот И., *Житие Феклы*, „Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae" t. XXII, f. 3-4/1976, s. 245–256.

Тот И., *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.*, София 1985.

Тот И., Хоргони Э., Хорват Г., *Туровские Листки*, [w:] „Acta Universitatis Szegediensis de Atila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae", t. VIII serii „Dissertationes Slavicae", red. В. Колесов, И. Тот, Szeged 1972, s. 181–238.

Трубачев О., *В поисках единства. Мысли по случаю тысячелетия русской культуры*, „Прометей" № 16/1990, s. 6–30.

Тюренкова М., *Языковая вариативность и текстологическая стратификация раннедревнерусской рукописи: древнейший список Учительного евангелия Константина, епископа Славянского*, Москва 2015.

Унбегаун Б., *Историчесская грамматика русского языка и ее задачи*, [w:] *Язык и человек*, red. В.А. Звегинцев, Москва 1970, s. 262–267.

Успенский Б., *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Будапешт 1988.

Успенский Б., *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, wyd. 3, Москва 2002.

Уханова Е., *О форме объединения древнерусских писцов в конце XI – начале XII в.* [w:] *Монфокон. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике*, red. Б.Л. Фонкич, Москва 2017, s. 523–540.

Фаріон І., *Сувспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива*, Львів 2015.

Филин Ф., *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1972.

Филин Ф., *Русский язык*, [w:] *Лингвистический энциклопедический словарь*, red. В.Н. Ярцева, Москва 1990, s. 329–330.

Хабургаев Г., *Древнерусский язык*, [w:] *Языки мира. Славянские языки*, red. А. Молдован et al., Москва 2005, s. 418–438.

Хабургаєв Г., *Этнонимы Повести временных лет в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза*, Москва 1979.

Хабургаєв Г., *Становление русского языка*, Москва 1980.

Хабургаев Г., *Старославянский – церковнославянский – русский литературный*, [w:] *История русского языка в древнейший период*, Москва 1984, s. 5–35.

Хабургаев Г., *Старославянский язык*, Москва 1974.

Царалунги І., *Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст.*, Хмельницький 2017.

Царук О., *Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри*, Дніпропетровськ 1998.

Шакун Л.М., *Старабеларуская літаратурная мова*, [w:] *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, red. Б.І. Сачанка, А.Я. Міхневіч, Мінск 1994, s. 531–533.

Шахматов А., *Историческая морфология русского языка*, Москва 1957.

Шёберг А., *Эпир – рунорезец Упланда и придворный проповедник Новгорода*, „Чело" № 2/1996, s. 7–11.

Шевельов Ю., *Історична фонологія української мови*, Харків 2002.

Шевельов Ю., *Між праслов'янською і російською*, „Київська старовина" № 6/2001, s. 2–19.

Шевельов Ю., *Українська літературна мова*, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”, t. 8, Харків 1999, s. 84–96.

Шевельов Ю., *Чому общерусский язик, а не вібчоруська мова*, [w:] idem, *Вибрані праці*, t. 1: *Мовознавство*, Київ 2009, s. 382–411.

Штаден Г., *О Москве Ивана Грозного*, b.m. 1925.

Щавелев А., *Славянские «племена» восточной европы X – первой половины XI века: аутентификация, локализация и хронология*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” № 2/2015, s. 99–133.

Ягич И.В., *Четыре критико-палеографические статьи*, Санкт-Петербург 1884.

Якаўлеў С., *Польскія элементы ў сістэме назоўніка ў старабеларускай мове*, „Весці АН БССР” № 6/1983, s. 97–10.

Wykaz cech językowych, które stały się normą języka ukraińskiego

W niniejszym dodatku zamieszczamy zestawienie cech językowych ukraińszczyzny, które są poświadczone w najdawniejszych zabytkach ukraińskich, a które legły u podstaw normy języka ukraińskiego. Poniższa tabela zawiera wykaz najbardziej typowych, a zarazem najstarszych cech. Pozostałe, niewymienione tutaj, zostały opisane szczegółowo w monografii.

Tabela 2. Wykaz cech językowych, które stały się elementami normy języka ukraińskiego

Cecha	Przykład	okres
Pełnogłos	Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: перегънѫвъ, володимиръ … володимира, въ новѣгородѣ; Kodeks Światosława 1073: пор°сѧте, полоѝ, вереди, вередиши, черепл’ꙗ, короставыимъ, въ полонѣ; Kodeks Światosława 1076: норовоу, оборонивъши, соромѧживоу бъіти, законъ хоронити, морозъ, золотъмь; Ewangeliarz Archangielski 1092: берегоу, жеребиꙗ, беремꙗ; Digesty (Pandekty) Antiocha XII: черес, серебро, серебра … серебра; Psałterz Czudowski: иштерева – иштерева матерьгѧ; Pateryk Synajski: золотьникъ, перегьноувъ, стороньникъ, оборотити, толочи	XI wiek
Początkowe ro-, lo- z dawnych *ort-, *olt-	Ewangeliarz Reimski: ростѧше; Kodeks Światosława 1073: розумѣти, розумъ, розбоиникъ, локътъ; Digesty (Pandekty) Antiocha XII: розгнѣваѭть, роботъı; Żywot Teodora Studyty: розгънаша, розглꙗдаѥмъ, росхрьптавъ сꙗ, лодииною; Zbiór Uspienski: ростꙗше, локти; Apostoł Krystynopolski: роженъ, лони ‘w zeszłym roku’	XI wiek XII wiek

Cecha	Przykład	okres
Zapisy -ьꙗ-, -ьѥ-, -ью- w miejscu południowosłowiańskich -иꙗ-, -иѥ-, -ию-, co stanowi początek procesu wytworzenia się ukraińskiego wzdłużenia głosek	Ewangeliarz Reimski: прѣселеньѧ, радостьѫ; Kodeks Światosława 1073: амѣстьѥ, житьꙗ; Kodeks Światosława 1076: житьꙗ, ѡ имѣньи, бештьстьѥ, радостью; Ewangeliarz Archangielski 1092: смѣшеньѥ, погребеньѥ; Mineja Dubrowskiego: крьштеньѥ … роженье̇ 10v., сиꙗньемь; Ewangeliarz Halicki 1144: казаньѥ, знаменьѥ, зволеньѥ, на каменьихъ, вiдѣньѧ, поруганьѥ и бьѥньѥ, ѿ съложеньѧ, распѧтьѥ, до скончаньꙗ, льѧти; Ewangeliarz Dobryły 1164: безаконьꙗ, безаконьѥ, братьꙗ, по вечерѧньи, весельꙗ, видѣньѥ, запоустѣньѥ; Apostoł Krystynopolski: хр҇щеньѥ покаꙗньꙗ, сп҃сеньꙗ, истьлѣньѥ, знаменьѥмъ, съ дьрзновеньѥмь, обращеньѥ, паденьѥ	XI wiek XII wiek
Ikawizm (i na miejscu ѣ)	Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: видите zamiast: вѣдите, вѣдѣ zamiast: видѣ; Kodeks Światosława 1073: ниции, въ вѣри, посмиꙗвъсѧ, нимаꙗ, видыи, исцили, оутишениѭ; Kodeks Światosława 1076: въ мироу, ѥи – волю ѥи творита, оплитати сѧ; Ewangeliarz Archangielski 1092: ꙗви (присл.), о сп҃си, двѣ ризи, видивъше же народи, оудобиѥ; Psałterz Byczkowski: мъıшьци мои; Ewangeliarz Halicki 1144: въ попели; Ewangeliarz Dobryły 1164: соль земли, никто – нѣкто, никоѥꙗ же – нѣкоꙗ же; Apostoł Krystynopolski: о чади; Ewangeliarz Halicko-Wołyński: свѣдитѣль, въ комьрѡзи, изидають, прѣидѣмъ, пролѣѥтьсѧ – пролиетьсѧ; Żywot Nifonta: побидилъ ѥси; Służebnik Chutyński: призираꙗ, ѥдинои чаши, съвѣдитѣльствомь, съвѣдительствова	XI wiek XII wiek
Obecność ukraińskiego dźwięku $[i^y]$	Ewangeliarz Reimski: мужь еи правьдивь си, чл҃кь сы правьдьни, ныже; Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: мъногашьди – мъногашьдъı; Kodeks Światosława 1073: ти – ти ли съмѣеши, въспъıтанъ, тръıзнъı, вельмъı, неправди, ꙗзикъ, плътолюбъıꙗ, въıнъı, рикаю, прикриваѥ, землꙗмѣръıи, риба, ѱалтира; Kodeks Światosława 1076: осъıрѣѭ, пронирливии; Ewangeliarz Archangielski 1092: постъıдъıть сѧ, годъıнъı, ръıзъı, рибъı, статъıрь, оупокръıти; Digesty (Pandekty) Antiocha XII: монастирѧ – въ манастырь, граждани (Acc.pl.);	XI wiek

Cecha	Przykład	okres
	Mineja Dubrowskiego: непостыжьноу, непостыжимаго – постижениꙗ; 13 Słów Grzegorza Bogosłowa: мъногашьди, тръıзнѫ, зълааго ражденъıѧ, рикаѧ	
Zapisy -ги-, -ки-, -хи- w miejscu dawnych -гы-, кы-, -хы-	Psałterz Byczkowski: аки; Ewangeliarz Juriewski: киихъ, великии; Ewangeliarz Halicki 1144: нбⷭ҇киѧ … нбⷭ҇ьскии, члⷪ҇скии, нбⷭ҇кимь, птіцамъ небесьскімь; Ewangeliarz Dobryły 1164: никии, секира, въскисе все; Służebnik Chutyński: ѡ людьскихъ, крестьꙗньскиꙗ, прⷬ҇къı … проповѣдьники, бл҃гвистники мⷱ҇нкъı исповѣдники, паки и пакъı; Zbiór Uspienski: паки, никитъı, великии, онкию, киликъ, китовѣ, китъ	XI wiek XII wiek XII–XIII wiek
Przejście [e] > [o] po [j] w nagłosie	Kodeks Światosława 1073: одинъ, одъва; Kodeks Światosława 1076: одного, ѡдиныи, одинъ, одною; Ewangeliarz Archangielski 1092: одинъ, одиного; Psałterz Czudowski: ни о[ди]нѫ – ни онѫ же отърадоу имамъ (w spisie z XIV w. – ѥдинꙋ), одиноѥ – из одиноѥ матере; Pateryk Synajski: одинородьноу … одиного, одино … одиноѭ, одинъ … одино; Ewangeliarz Dobryły 1164: озероу, ст҃хъ мⷱ҇нкъ … овьгеньꙗ, иордана; Apostoł Krystynopolski: вы одино ѥсте; Żywot Teodora Studyty: безъ ѡдиного; Zbiór Uspienski: одъва, одинѣмь – одинѣмь бо перъмь орьлъ на высотоу не възлетить, одинъ, одино, още, оже	XI wiek XII wiek XII–XIII wiek
Przejście [e] > [o] po spółgłoskach szczelinowych i [j]	Kodeks Światosława 1073: чоловѣка; Kodeks Światosława 1076: жона, пришъдъши, въ мъножъствѣ, начъншю, грѣшънъ, шъпътьникъ ‘plotkarz’, od ‘szept’; Ewangeliarz Archangielski 1092: просѧщеомоу, имоущеомоу; 13 Słów Grzegorza Bogosłowa: ничосоже, отшълъ; Ewangeliarz Kaznodziejski XI–XII: жонъ, приключьшомъсѧ, не большомъ, сꙋщомъ, вълѣзшомъ, приходѧщомъ, вѣроуюшомоу, съвьршонъ, кръщонъ; Ewangeliarz Łucki: його ѥго – пришелъ годъ ѥго, oraz йому ѥмоу – пришедъшю ѥмоу ись села	XI wiek XIV wiek
Zbliżenie artykulacji [e] oraz [и]	Kodeks Światosława 1073: речиши – о бⷥ҇и питаѥшии нъ всѧко речиши, на кристѣ, не рьци … ни рьци 28, движитьсѧ 59, на кристѣ, израиливи (Dat. sg.), наричемъ (1 os. pl.) наричеши;	XI wiek

Cecha	Przykład	okres
	Kodeks Światosława 1076: властилинъ, оучитилѧ (Gen. = Acc. sg.), съ иерѣимь, къ коренфиомъ; Ewangeliarz Archangielski 1092: ꙁаимъ – ꙁаѥмъ, капетолинѣ; Ewangeliarz Halicki 1144: събьравъшемъ (Dat. pl.), събьравъшиимъ/же сѧ имъ, о д҃не … о д҃ни, осъıплю гноимь; Apostoł Krystynopolski: дх҃ъмь бж҃иѥмь, оц҃емь прѣданиѥмь; Ewangeliarz Halicko-Wołyński: бесѣдоующима (tu: Instr. dual. zamiast regularnego: *-ема*), въ ꙁаѥмъ даѥте … въ ꙁаимъ дадите, мимоходѧщеи хоулѧхоу его … мимоходѧщии; Żywot Nifonta: диꙗволъ преде (tu również: приде); Zbiór Uspienski: лѣжеть (tu również: лежить) на голѣ ꙁемли плътию лѣжеть 75, обоучаимъ сѧ 286v., орить горы (tu również: ореть)	XII wiek XII–XIII wiek
Obecność wargowo-wargowego [ŭ] oraz alternacja [u] // [v]	Kodeks Światosława 1073: прауда, оуселеноуж҃, въгодьно, въкрадоу, въчинены, аугоуста – авъгоусть, ꙁьмьꙗ ѥвъгу и ѥуга адама; Kodeks Światosława 1076: въгодити 74; Ewangeliarz Halicki 1144: прѣѣхаоуъше; Apostoł Krystynopolski: въ н҆ихъ – оу н҆ихъ, оу нѥго, не оусѧ, савлъ, ѻправди ‘usprawiedliwił’ (сиꙗ и приꙁва … сиꙗ и ѻправди), мъı оу нѥго; Ewangeliarz Dobryły 1164: довълѣѥть – дооулѣѥть, гаврилъ – гаурилъ, левгию – леоугию, лѣвьгитъ – лѣугиты, паула; Ewangeliarz Halicko-Wołyński: въгодьнаѧ, оу о҃ца, ꙁавътра, навъчиша, навъчилъсѧ, наоучить … навъчить, народоу въгодьѥ створити, ꙁавьлонихъ … ꙁемлѧ ꙁавлолѧ; przykłady potwierdzające to zjawisko: навъчилъсѧ, навъчить, въгодьѥ ‘nadział ziemi’, to pierwsze poświadczenia tych form w tekstach wschodniosłowiańskich	XI wiek XII wiek
Ikawizm ([i] w miejscu [e] – „nowe jać”)	Digesty (Pandekty) Antiocha XII: боудѣмъ – довьльни боудѣмъ, добродѣтѣльна, обоутѣль; Psałterz Czudowski: камѣнаꙗ – камѣнаꙗ мѣста; 13 Słów Grzegorza Bogosłowa: спасѣнїє, аньгѣльскъıѧ – аньгѣльскъıѧ силъı; Ewangeliarz Kaznodziejski XI–XII: глаголѣтьсѧ, о сѣмъ, жидѣть; Ewangeliarz Halicki 1144: прѣдъ просвѣщѣньемь; Ewangeliarz Halicko-Wołyński: шѣсть, сѣмь, ремѣнь, камѣнь, весѣлье, оучѣньꙗ, въ ѡставлѣнье, прѣдъложѣньꙗ, ѿ съложѣньꙗ, въскрѣшѣнью, ꙗвлѣньѥ, по нѣмь, въ вашѣмь, въ моѥмь, твоѣмь;	XI wiek XII wiek

Cecha	Przykład	okres
	Ewangeliarz Dobryły 1164: камѣнь, ремѣнь, шѣсть, възнесѣньѥ, знамѣньѥ, камѣньѥ, корѣньѥ, зѣльѥ, о сѣмь, въ всѣмь, въ нѣи, по всѣи; Służebnik Chutyński: хвалѣниꙗ, смѣрѣниꙗ, ѡтокръвѣниѥ, ѡброучѣниѥ, во смѣрѣнии, прѣдложѣниѥ, по перенесѣнии, възношѣниѥ, о сѣмь, о нашѣмь, твоѣмь; Żywot Nifonta: боудѣть ѥмоу, камѣниѥ … камѣнь, знамѣниѥ, пламѣнь; Żywot Teodora Studyty: немꙗтѣжьноу, степѣнь, весѣлиѥ, степѣнь, вѣщь, мѣчь, корѣнь, камѣнь, плетѣниѥмь, погребѣниѥ, зѣмьнѣи, прикосновѣньно, сѣмь	
Ikawizm (zmiana *o w [i] w sylabie nowozamkniętej)	Ewangeliarz Halicko-Wołyński: соубоутнѣи – въ вечеръ соубоутнѣи; Ewangeliarz Halicko-Wołyński 1266–1301: воовьцѧ, воовьчихъ; Ewangeliarz Orszański: роужьствоу – роужьствоу же бѣвъшю иродовоу	XII wiek XIII wiek
Wymowa [o] zbliżona do [u]	Kodeks Światosława 1073: оусквьрнилъсѧ, оучистивъшесѧ, божьскѸѭ силоѭ, ѐпископъ … ѐпископъ; Zbiór Uspienski: ѐпископа; Ewangeliarz Euzebiusza 1283: ап҃стоулъмъ – гл҃хоу ап҃стоулъмъ, ѥмоу – свѣдѣтельствоваша ѥмоу Ewangeliarz Orszański: соуперника; Paraenesis Jefrema Syryjczyka: дулу – имѣти дулу ѡчи; Oktoich Wiedeński (XIV): пр҃ркмъ и апустолѡмъ, ꙗко гулубь; Psałtarz Łucki 1384: прѣдо мноую, ѥпископство	XI wiek XII-XIII wiek XIII wiek XIV wiek
Zanik początkowego [i-]	Ewangeliarz Reimski: ѐрдана, ѐрданьстѣи; Ewangeliarz Archangielski: игемѡнъмь – гемонъмъ; Pateryk Synajski: ерданъ; 13 Słów Grzegorza Bogosłowa: съповѣданиꙗ, съповѣдѣ; Ewangeliarz Buczacki: мате – нѣ мате видѣти мене; Oktoich Wiedeński (XIII): маху – и нѣ маху имъ вѣры; Ewangeliarz Euzebiusza 1283: мать (tu również: имать) живъта вѣчнаго, бѣса ли маша (tu również: имаша), не мамъ (tu również: имамъ), зиде, спусти, схожаше	XI wiek XII-XIII wiek XIII wiek
Zachowanie rdzennego [i-] w czasownikach prefiksalnych pochodnych od и-ти	Ewangeliarz Reimski: приидоша, прииде, ȯтииде; Kodeks Światosława 1073: приидоша, прииде; Ewangeliarz Archangielski 1092: и приити, приидоу, приидеть; Ewangeliarz Halicki 1144: прииде; Ewangeliarz Dobryły 1164: не приидѣть нъ прѣидеть; Ewangeliarz Halicko-Wołyński: прииди, приидеть, прииде, приидоу, приити, приидоша, приидоуть	XI wiek XII wiek

Cecha	Przykład	okres
Obecność krtaniowego [г] (h)	Kodeks Światosława 1073: разнѣвавъ же сѧ (tu również: разгнѣвавъ же сѧ), кънїхъчии (tu również: кънїгъчии), изниѥть (tu również: изгниѥть), тъда (tu również: тъгда); Ewangeliarz Halicko-Wołyński: аньѥли; Ewangeliarz Euzebiusza 1283: въꙁласи, въꙁлашь гласомь; Ewangeliarz Ławryszewski: аньѥлы, иꙁнани (tu również: иꙁгнани); Modkitewnika Teodorowicza: хрѣха (tu również: грѣха)	XI wiek XII wiek XIII wiek XIV wiek
Odzwierciedlenie na piśmie ж z dawnej grupy *dj (gwary północnoukraińskie zachowały ten refleks do dziś, w gwarach południowoukraińskich rozwinęła się afrykata [ǯ])	Ewangeliarz Reimski: стражѫщиихъ, рожтвомь, рожьства, охожаше, приже, исхожаше, троужаѫщиисѧ; Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: роженъıи, рожьство, такоже, прихожѫ, прѣже; Kodeks Światosława 1073: прѣже, роженоѥ, ѡсоужаѭщта, осоужени, стражеть; Digesty (Pandekty) Antiocha XII: поврьженомъ, такоже, жажоуштоу Ewangeliarz Turowski: рожьство, до рожьства; Psałterz Czudowski: рожьства, рожьство, огражен҄ъ, въхожение; Ewangeliarz Mścisława: троужати, роженъıи, преже, пр҇ѣже, осоужениѥ, пов҇ѣжь, вижю, жажюща; Ewangeliarz Halicki 1144: преже, ѡ хоженьї, рожьства, троужаюшеисѧ, расоужати, ꙁаблоужьшаа, осоуженьѥ	XI wiek XII wiek
Odzwierciedlenie afrykaty [ǯ] w miejscu dawnego połączenia *zdj	Ewangeliarz Halicki 1144: дъжчить; Apostoł Krystynopolski: дъж҄чь, дъжчь, дъжч҄ь, дъжч҄ю … дъжчи, дъжча; Żywot św. Sawy: дъжча; Ewangeliarz Ławryszewski: дожчь; Ewangeliarz Łucki: дъжчь	XII wiek XIII wiek XIV wiek
Odzwierciedlenie na piśmie ч w miejscu щ z zabytków południowosłowiańskich	Kodeks Światosława 1073: хочȣ, хочю, хочеши, ищюче, ночь; Ewangeliarz Archangielski 1092: хочю, хочеши, наречисѧ, въꙁлечи, очюти; Ewangeliarz Dobryły 1164: хочю, трепечющи, наречеши, нарече, вачии, горачии; Żywot Nifonta: хочеши, не хочю, хоче, плечи; Zbiór Uspienski: хочете, хоче ши, не хочю, не поръпъчи, скрьжечюще, ночь	XI wiek XII wiek
Odzwierciedlenie miękkości [c’]	Ewangeliarz Reimski: младеньцѧ; Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: лицѧ, сьрдьцѧ; Kodeks Światosława 1073: коньць, мѣсѧць, лихоимьцю, сьрдьцю, пиꙗница, блоудьницꙗ; Ewangeliarz Archangielski 1092: овьцѧ, овьцѧмъ, ꙗицѧ, птицѧ, любодѣицѧми, слѣпьцѧ;	XI wiek

Cecha	Przykład	okres
	Digesty (Pandekty) Antiocha XII: чьрноризца, дъва мѣсаца, нарицаемꙑи о҃ца, от҃ца, пьшеница, с҃рца, сьрдьца, винопиица, възницаѭть; 13 Słów Grzegorza Bogosłowa: жьрьца, дѣвица, вьдовицамь, троица; Ewangeliarz Turowski: овьца … овьцамь, къ овьцамъ, пьрвомученица, б҃ца	
Odzwierciedlenie nierozdzielnej artykulacji, tj. próby odzwierciedlenia asymilatywnego wzdłużenia głoski w rzeczownikach neutr. na –иє	Ewangeliarz Halicki 1144: о неповелѣнѣ; Apostoł Krystynopolski: чьствоване: о послоушаньнѣ (wobec zapisów: о покорении … о помагании), о подвизаньнѣи (wobec zapisów: о житии … о ѥдинѥнии), о обьщении … а не насъıщеннѣ; Ewangeliarz Buczacki: печалю; Oktoich Wiedeński (XIII): осуженꙗ; Ewangeliarz Euzebiusza 1283: възаша камѣне, илю, въ осоужѣни; Modlitewnik Teodorowicza: ӧсужеⷩ.ѥ̇, прегрѣшеⷩ.ѥ, покланаⷩ.ѥ̇, смѣреⷩ.ю, покланаⷩ.ѥ̇, на преӧбражеⷩ.ѥ	XII wiek XII–XIII wiek XIII wiek XIV wiek
Udźwięcznienie nagłosowego [s] przed spółgłoską dźwięczną po zaniku głosek redukowanych	Ewangeliarz Mścisława: низъходаща – въсходаща и низъходаща; Paraenesis Jefrema Syryjczyka: въ зборъ, въ зборѣ; Ewangeliarz Chełmski: низъходаща; Ewangeliarz Euzebiusza 1283: здє; Ewangeliarz Ławryszewski: чл҃вка здрава, збираѥть, зберοутьсꙗ, избора (tu: из збора), оу зборъ, здравии; Ewangeliarz Łucki: исъ изъбора, во зборъ, здравии; Modlitewnik Teodorowicza: здѣланꙑхъ, къ с҃тѣи своѥи зборнѣи ап҃лстѣи црк	XII wiek XIII wiek XIV wiek
Protetyczne spółgłoski	13 Słów Grzegorza Bogosłowa: вѫзы /tu ѫзы/ 195v., вѫтробѫ (tu również: ѫтроба); Ewangeliarz Euzebiusza 1283: вовца моꙗ, своимъ воуч[є]никомъ, въно же вставъ запрѣти вѣтроу (por. Ew.Mśc. 1117: онъ же вставъ), трепетъ и воужасъ; Ewangeliarz Łucki: вутра, вуч҃нкомъ, воученици, вовцꙗмъ, вѡвьцꙗмъ, водръ	XI wiek XIII wiek XIV wiek
Epentetyczne spółgłoski	Ewangeliarz Euzebiusza 1283: капернавоумъ, дщ҃и сивънова (tu również: сиѡнова), симоне ивоне, силевана (tu również: силуана), иѡвана, ивана; Ewangeliarz Łucki: капернавоумъ, отъ кентоуривона, ивонинъ, легивонъ, фавоуста	XIII wiek XIV wiek
Uproszczenia w grupach spółgłoskowych	Kodeks Światosława 1073: оупразнивыиса, упразнимыса; Digesty (Pandekty) Antiocha XII: да оупразнить, празнить;	XI wiek

Cecha	Przykład	okres
	13 Słów Grzegorza Bogosłowa: о празницѣ … празноуѫштиихъ; Oktoich Wiedeński (XIII): оупразни, преже ростьва; Paraenesis Jefrema Syryjczyka: искоусноѥ; Pandekty Nikona Czarnogórca: оупразнисѧ, празны	XIII wiek
Zmiana w grupie spółgłoskowej *zg > zk	Ewangeliarz Euzebiusza 1283: розка – всѧкоу розъкоу, розка не можеть плода творити; Ewangeliarz Ławryszewski: розъка, розкоу	XIII wiek XIV wiek
Fleksja Dat. sg. rzeczowników na -ові, -еві	Ewangeliarz Reimski: иосифови; Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: аньдреови, авраамови, иродови, моужеви; Kodeks Światosława 1073: мѡусєови, петрови, господєви, израилєви i in.; Kodeks Światosława 1076: конєви, моужєви, олтарєви i in.; Ewangeliarz Archangielski 1092: андреови, архиреови, иродови, иереови, сынови, петрови, иосифови, иѡанови, моужеви, кесареви i in.; Ewangeliarz Kaznodziejski XI–XII: слѣпцеви, народови, братови, чл҃кови, гв҃и, крьстителеви, ноѥви, правьдникови	XI wiek
Odzwierciedlenie form Voc.	Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: рабе, роде, дроуже, чловѣче, сыноу; Ewangeliarz Archangielski 1092: влⷣко, дроуже, дш҃е, жено, захарие; „Listki” Turowskie: о жено, рабе, наставьниче; Psałterz Czudowski: брате, цр҃е, дш҃е моꙗ; 13 Słów Grzegorza Bogosłowa: о жено, ѡ прѣмъıсльниче; Ewangeliarz Mścisława: съıноу, капернаоуме, ни оч҃е авраамe, дроуже; Zbiór Uspienski: сило, свѣте, заре, иеремие избьраниче бж҃ии, водителю, одеже, жьзле, земле, рече къ немоу нечисте пьсе и проклѧте, дроужино	XI wiek XII wiek XII–XIII wiek
Charakterystyczne formy Dat. i Instr. zaimków тобѣ, собѣ	zapisy тобѣ, собѣ poświadczone są we wszystkich cerkiewnosłowiańskich tekstach ukraińskiej redakcji przepisanych w Kijowie od XI w.	XI wiek
Fleksja -ѣ > -и w Nom. i Acc. pl. rzeczowników masc. z dawnym tematem na jŏ-	Ewangeliarz Archangielski 1092: три мⷭцѣ, ключѣ; Ewangeliarz Dobryły 1164: три мⷭцѣ, расъıпа пѣнѧзѣ; Żywot Teodora Studyty: сѣ ѡц҃ѣ, въстатѣлѣ, манастъıрѣ; Zbiór Uspienski: въıшегородьскъıѣ моужѣ, кръвопиицѣ	XI wiek XII wiek XII–XIII wiek
Ściągnięte formy przymiotnikowe (zaimkowe)	Kodeks Światosława 1076: малого, зимномоу; Ewangeliarz Archangielski 1092: ослаблѥномоу, чл҃вчскомоу, въпадъшемоу, глоухымъ	XI wiek

Cecha	Przykład	okres
	Pateryk Synajski: ближьнюмоу, ꙁълꙑхъ, гноусьнꙑхъ, малꙑмъ; Ewangeliarz Mścisława: хоудомоу; Ewangeliarz Halicki 1144: речемого, ослаблѐномоу, жьрьчьскомоу, почівающіхъ, ѿ мьртвꙑхъ, живꙑмь, страньнꙑмъ, съ невѣрнꙑми; Żywot Nifonta: сиꙗниѥ бесъмьртьне ѥдине, нищемоу, правьдьномꙋ, ѡслаблѥномоу, великомоу, ꙁълꙑхъ, дроугꙑхъ, лоукавꙑмъ; Żywot Teodora Studyty: нагого, не послѣдьномоу, страстьномоу, преподобномоу, дроужню – дроужню любъвь	XII wiek
Przymiotnikowe (zaimkowe) formy Gen. sg. fem. na -ѣ, -и, -е, -еѣ, -еи, -ее z -ѥꙗ, -ꙑꙗ w protografach południowosłowiańskich	Zbiór Uspienski: ꙋности моѥѣ, съмрьти тоѣ пагоубьноѣ, деревꙗноѣ, кръви моѥѣ, цѣнꙑ тоѣ, твоѥѣ оутробꙑ; Oktoich Wiedeński (XIII): дш҃и моеї, прпⷣ.бноѣ полагьѣ, ст҃оѣ аньнꙑ; Ewangeliarz Orszański: ст҃оѣ пьрвмⷱцѣ; Paraenesis Jefrema Syryjczyka: дш҃и моѥи	XII–XIII wiek XIII wiek
Zaimkowe formy Dat. i Loc. sg. тобѣ, собѣ	Zapisy тобѣ, собѣ poświadczone są we wszystkich tekstach cerkiewnosłowiańskich redakcji ukraińskiej od XI w.	XI wiek
Zapisy liczebnika *сім* (siedem) bez rdzennego *-d- w liczebnikach głównych, porządkowych oraz w formach pochodnych	Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: семѫѭ – въ годинѫ семѫѭ; Pateryk Synajski: семь; Ewangeliarz Mścisława: семь, семи; Ewangeliarz Halicki 1144: семоѥ; Ewangeliarz Halicko-Wołyński: сѣмь; Oktoich Wiedeński (XIII): сѣмь бѣсъ; Zapis Hioba, ok. 1268: семоѥ	XI wiek XII wiek XIII wiek
Zapisy form liczebników drugiej dziesiątki ze skróconym przyroskiem -дцять (-дьсєть)	Ewangeliarz Buczacki: двѣма на дьсѧте, двою на дьсѧте, осмь на дьсѧте лѣтъ, пѧти на дьсѧте поприщь, три дьсѧте срѣбрьникъ; Oktoich Wiedeński (XIII): ѡбанадьсѧть; Riazańska Księga Kormcza 1284: штинадьцѧть лѣт или семинадьцѧть; Ewangeliarz Ławryszewski: дванадцѧть, обѣманадцѧть, ѡбанадцѧть, въ ѥдиноу же надцѧть годиноу, со двѣманадцѧть, пѧтинадьцѧть	XIII wiek XIV wiek
Czasowniki z sufiksami -ова-, -ува-	Kodeks Światosława 1073: исповѣдовати, распꙑтовати, показовати, дѣвьствовати; 13 Słów Grzegorza Bogosłowa: описовати, прѣрѣꙁовати; Pateryk Synajski: бесѣдовати; Psałtarz Łucki 1384: помилоувати	XI wiek XIV wiek

Cecha	Przykład	okres
Skrócone formy czasowników 3 os. sg. praes.	Ewangeliarz Ostromira 1056–1057: напише; Kodeks Światosława 1073: нарицаѥ, буде, бѫде – бѫде ли почоулъ, съвьршаѥ, бываѥ, да сѧ покоушаѥ, трѣбуѥ, писано бо ѥ̇, оубиваѥ; Apostoł Krystynopolski: бл҃говстоуѥ, что ѥ смотрениѥ, моиси пише, никто може; Ewangeliarz Dobryły 1164: нарече, что ѥ тобѣ, дх҃ъ исходить … проходи, не достои (tu: не достоить); Ewangeliarz Halicko-Wołyński: все ѥлико имѣ продасть; Żywot Nifonta: хоче ѡбитель быти; Ustaw Studyjski: ни моусѣ – ни моусѣ перелетѣти, graffiti na ścianach soboru św. Zofii w Kijowie: кива баранъ; Żwinogródzka gramota na korze brzozowej kon. XII – pocz. XIII wieku: дає лоуцѣ	XI wiek XII wiek
Końcówka -ть w czasownikach 3 os. sg. i 3 os. pl. praes. z -тъ w protografach południowosłowiańskich	Остромирове Єварнгеліє 1056–1057: просвѣщаѥть, слышить, въпросѧть, грѧдѫть, рекѫть; Kodeks Światosława 1073: видить … просить … дасть; приведоуть, начноуть … веселѧть сѧ; Ewangeliarz Archangielski 1092: сънѣдають, останоуть … да пребиють … възьмоуть, принесоуть, събероуть; Digesty (Pandekty) Antiocha XII: подобаєть, будеть … разумѣѥть, поищоуть, боудоуть, разоумѣѭть, придоуть, коуѭть	XI wiek
Formy trybu rozkazującego 3 os. pl. z końcówką -мо	Oktoich Wiedeński (XIII): въспоимо; Paraenesis Jefrema Syryjczyka: оубоимосꙗ, поразоумѣимо, не помышлꙗимо, не оусрамлꙗимосꙗ, имѣимо; Oktoich Wiedeński (XIV): въспⷪимо, въспѡимо, оуспѡїмо, пѡимо, їспраздьнуїмо цѣлуїмо	XIII wiek XIV wiek

Abstrakt

W monografii zaproponowano nowe podejście do wyjaśnienia genezy języka literackiego i pisanego Słowian wschodnich na przykładzie języka ukraińskiego. Autorzy odrzucają teorie wskazujące na kodyfikację języka jako warunku uznania istnienia języka literackiego – przyjmują tezę o potrzebie zaistnienia normy: nawet niespisanych, ale powtarzających się zasad stosowanych przez pisarzy. Normy języka ukraińskiego i białoruskiego przeszły długą drogę, ale ich początki sięgają niewątpliwie okresu Rusi.

Autorzy postulują nie tylko ideę istnienia odrębnych języków białoruskiego i ukraińskiego od XI wieku, ale także odrębnych redakcji (tradycji) – ukraińskiej i białoruskiej – języka cerkiewnosłowiańskiego w XI–XIV wieku. Odrzucają tym samym pozostającą pod wpływem politycznym ideologiczną tezę językoznawców rosyjskich o istnieniu w tym okresie jednej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego dla języków wschodniosłowiańskich.

Zaprezentowane w książce badanie i wnioski opierają się na ponownej analizie bezpośredniej oryginalnych źródeł pisanych, które zdaniem autorów są jedynymi wiarygodnymi źródłami dla interpretacji początków normy językowej. Analizie podlegają dokumenty oryginalne, których datowanie i miejsce powstania nie budzą dyskusji naukowców. Należą do nich teksty powstałe zarówno w języku pisanym Rusi, który opierał się na mowie miejscowej, jak i w języku cerkiewnosłowiańskim. Należy przy tym podkreślić fakt, że w analizowanych zabytkach piśmiennictwa zaznaczone są również cechy dialektu nowogrodzko-pskowskiego, które jednak pozostają poza obszarem zainteresowania autorów artykułu ze względu na fakt, iż dialekt ten nie rozwinął się w odrębny język wschodniosłowiański – tradycja Nowogrodu została zastąpiona przez tradycję moskiewską.

Podejście badawcze autorów opiera się na ugruntowanej w ostatnich latach w językoznawstwie europejskim koncepcji, że historia języka jest nierozerwalnie związana z historią komunikacji, czyli relacji zarówno wewnątrz społeczeństwa, jak i kontaktów między społeczeństwami, co z czasem prowadzi do powstania na wybranym obszarze triady socjolingwistycznej: mowa – uzus – norma.

Słowa kluczowe: język literacki, norma językowa, przekaz pisany, języki wschodniosłowiańskie, język ukraiński, redakcje języka cerkiewnosłowiańskiego, geneza

Йоанна Ґетка
Віктор Мойсієнко

Спочатку було Слово...

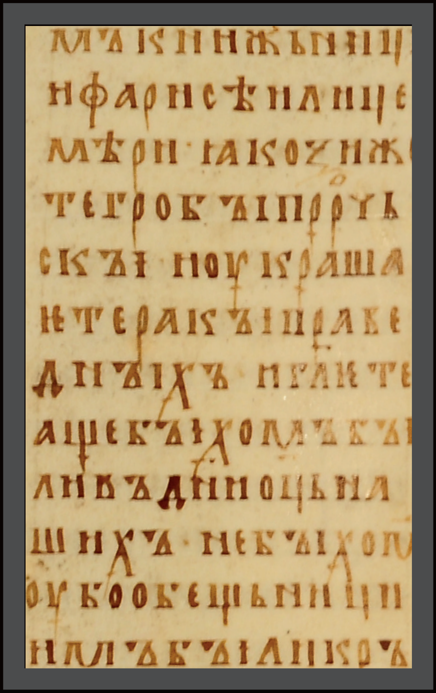

Від мовного узусу – до літературної норми

(Нарис генези української літературної мови)

WYDAWNICTWA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO
WUW

Спочатку було Слово...

Від мовного узусу – до літературної норми

(Нарис генези української
літературної мови)

Йоанна Ґетка
Віктор Мойсієнко

Спочатку було Слово...

Від мовного узусу – до літературної норми

(Нарис генези української літературної мови)

WYDAWNICTWA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO
WUW

Рецензенти
Марцін Койдер
Марія Скаб

Головний редактор
Якуб Озімек

Редакторка
Тетяна Трофименко

Коректорка
Сніжана Чернюк

Проєкт обкладинки і титульних сторінок
Анна Ґоґолевска

Ілюстрація на обкладинці
Пандекти Никона Чорногорця (XIII ст.)

Верстка
Дарюш Ґурскі

Видано за фінансової підтримки Варшавського університету та факультету прикладної лінгвістики Варшавського університету.

Видання за ліцензією Creative Commons Із Зазначенням Авторства 3.0 PL (CC BY 3.0 PL)
(http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode).

Йоанна Ґетка, Варшавський університет, ORCID: 0000-0001-5857-7257
Віктор Мойсієнко, Житомирський державний університет імені Івана Франка,
ORCID: 0000-0002-8420-1947

ISBN 978-83-235-6700-4 (друк)
ISBN 978-83-235-6701-1 (pdf online)
ISBN 978-83-235-6702-8 (e-pub)
ISBN 978-83-235-6703-5 (mobi)

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego
PL 02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7
e-mail: wuw@uw.edu.pl
www.wuw.pl

1-ше видання, 2024

Друкарня
Totem.com.pl

Українським воїнам,
яким культурно-історичну справедливість
доводиться захищати
не силою наукових аргументів,
а зброєю

Зміст

1. ВСТУПНІ ЗАУВАГИ 13
1.1. Завдання дослідження 17
1.2. Засади дослідження 18
1.3. Джерела 24

2. У ПОШУКАХ ПРИЧИН: ОКРЕСЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ З КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ 27
2.1. Діагностика проблеми та поточний стан 27
2.2. Наука на службі політики: філологія як інструмент російського культурного імперіалізму 33
2.3. Аналіз лінгвокультурної ситуації в Русі від часу появи найдавніших писемних пам'яток 46
2.4. Спроба виходу з глухого кута: методологічні пропозиції 50

3. У ПОШУКАХ „КЛЮЧА РОЗУМІННЯ": МОВА – НОРМА – МОВНА НОРМА 57
3.1. Мовна норма в діахронії та синхронії 57
3.2. Тексти церковнослов'янською мовою як джерело для дослідження початків української літературної мови: російський і український контексти 65

4. У ПОШУКАХ НОРМИ: РИСИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАЙДАВНІШИХ ПАМ'ЯТКАХ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ 76
4.1. ФОНЕТИЧНИЙ РІВЕНЬ 78
4.1.1. ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 78
4.1.1.1. Підсистема вокалізму 78
4.1.1.1.1. Повноголосся 78
4.1.1.1.2. Друге повноголосся 81
4.1.1.1.3. Початкові *ро-*, *ло-* із давніх **ort-*, **olt-* 83

4.1.1.1.4. Український ікавізм 84
4.1.1.1.5. Злиття давніх *_і_ – *_у_ в один звук і витворення українського [_и_] 95
4.1.1.1.6. Відображення на письмі артикуляції задньоязикових. 97
4.1.1.1.7. Написання _-ьѥ-, -ьꙗ-, -ью-_ на місці південнослов'янських _-ьє-, -ьꙗ-, -ью-_ 99
4.1.1.1.8. Вимова _о_ з наближенням до _у_. 101
4.1.1.1.9. Зближення артикуляції ненаголошених [_е_], [_и_] . . .103
4.1.1.1.10. Перехід _е_ > _о_ 105
4.1.1.1.11. Поплутування при написанні _у_ та _в_, що засвідчує появу губно-губного [_ў_]. Чергування _у//в_ 109
4.1.1.1.12. Доля початкового [_і_-] 112
4.1.1.2. Підсистема консонантизму 114
4.1.1.2.1. Відображення глоткового _г_ (_h_) 114
4.1.1.2.2. Відображення твердости/м'якости передньоязикових перед історичними дієзними . .116
4.1.1.2.3. Зміни в праслов'янських групах приголосних під впливом [_j_] 118
4.1.1.2.4. Відображення м'якости _ц'_ 123
4.1.1.2.5. Асимілятивно-дисимілятивні процеси 125
4.1.1.2.6. Протетичні приголосні 130
4.1.1.2.7. Поява епентетичних (вставних) приголосних 130
4.1.1.2.8. Спрощення в групах приголосних. 131
4.1.2. ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ ЗБЕРЕГЛИСЯ В ОКРЕМИХ ДІАЛЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 133
4.1.2.1. Підсистема вокалізму 133
4.1.2.1.1. Реалізація давнього *_ě_ (_ятя_). 133
4.1.2.1.2. Написання _ѥ_ на місці _'а_ після м'яких приголосних 136
4.1.2.2. Підсистема консонантизму 137
4.1.2.2.1. Відображення твердости етимологічно м'якого _r'_. .137
4.1.2.2.2. Зміна _л_ > _н_ 138
4.1.2.2.3. Переставляння звуків _с_ та _в_ 139
4.1.3. ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ НЕ МАЛИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ. 139
4.1.3.1. Підсистема вокалізму 140
4.1.3.1.1. Реалізація _ь_, _ъ_ перед _j_ [_і_], [_и_] 140
4.1.3.1.2. Реалізація *_е_ 142
4.1.3.1.3. Рефлекси зредукованого в поєднанні з плавним у слові _скърбь/скѥрбь_ < (*_skъrb_-). 143
4.1.3.1.4. Написання, пов'язані з існуванням та занепадом зредукованих 144
4.1.3.1.5. Написання початкового _оу_ відповідно до давнього _ю_ 146

4.1.3.2. Підсистема консонантизму . . . 147
4.1.3.2.1. Відображення на письмі звуків [*г*], [*з*], [*ж*], які стояли на межі префікса й кореня . . . 147
4.1.3.2.2. Зміна *ч* > *ц* (явище цекання) . . . 148
4.1.3.2.3. Поплутування *з* – *ж* . . . 149
4.2. МОРФОЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ . . . 150
4.2.1. МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ’ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ . . . 150
4.2.1.1. ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ . . . 150
4.2.1.1.1. Іменникові закінчення давального відмінка -*ові*, -*еві* . . . 150
4.2.1.1.2. Відображення форм кличного відмінка іменників . . . 152
4.2.1.1.3. Флексія -*ě* (*ѣ* > *і*) у формах родового відмінка однини та називного – знахідного відмінків множини іменників *jā*-основ . . . 155
4.2.1.1.4. Флексія -*ѣ* у формах місцевого однини та називного – знахідного відмінків множини іменників чоловічого роду *jŏ*-основ . . . 157
4.2.1.1.5. Аналогійне вирівнювання іменникових закінчень . . . 158
4.2.1.1.6. Прикметникові (займенникові) форми родового відмінку однини жіночого роду із закінченнями -*ѣ*, -*и*, -*е*; -*еѣ*, -*еи*, -*ее* відповідно до -*еѩ*, -*ыѩ* в південнослов’янських протографах . . . 160
4.2.1.1.7. Прикметникові (прислівникові) форми компаративів . . . 161
4.2.1.1.8. Префікс *пре*- для вираження надмірної ознаки . . . 162
4.2.1.1.9. Форми особових та зворотного займенників у давальному та місцевому відмінках однини . . . 162
4.2.1.1.10. Окремі займенникові утворення . . . 164
4.2.1.1.11. Прикметникові (займенникові, дієприкметникові) стягнені відмінкові форми . . . 164
4.2.1.1.12. Окремі числівникові форми . . . 166
4.2.1.2. Дієслівні утворення . . . 168
4.2.1.2.1. Дієслова з суфіксами -*ова*-, -*ува*- . . . 168
4.2.1.2.2. Усічені дієслівні форми 2 особи однини теперішнього часу . . . 169
4.2.1.2.3. Фіналь -*ть* у дієсловах 3 особи однини та множини, відповідно до -*тъ* у давньоболгарських протографах . . . 169
4.2.1.2.4. Дієслівні форми 3 особи однини та множини . . . 171
4.2.1.2.5. Плутання форм наказового способу 2 особи однини від дієслів *дати* (*даждь*) і *даяти* (*даи*) та поступове злиття їх в одну – *даи* . . . 173

        4.2.1.2.6. Наказовий спосіб дієслів у формі 1 особи множини із закінченням *-мо* . . . 174
        4.2.1.2.7. Поява нових форм минулого часу . . . 175
        4.2.1.2.8. Поява дієприслівників . . . 176
    4.2.1.3. Невідмінювані частини мови . . . 177
        4.2.1.3.1. Прислівникові утворення, підтримувані живомовним узусом . . . 177
        4.2.1.3.2. Вигуки . . . 178
  4.2.2. МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ’ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ ЗБЕРЕГЛИСЯ В ОКРЕМИХ ДІАЛЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ . . . 179
    4.2.2.1. ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ . . . 179
        4.2.2.1.1. Закінчення *-ов* (<*-*ojǫ*) іменників та займенників у формі орудного відмінка однини . . . 179
        4.2.2.1.2. Закінчення *-ии* іменників -ĭ-основ у родовому відмінку множини . . . 180
        4.2.2.1.3. Поява окремих займенникових форм . . . 181
        4.2.2.1.4. Написання займенникової форми *ню* < *она* в знахідному відмінку однини після прийменника . . . 181
    4.2.2.2. Дієслівні форми . . . 182
        4.2.2.2.1. Уживання інфінітивного суфікса *-чи* . . . 182
        4.2.2.2.2. Уживання *ся* в препозиції до дієслова та в постпозиції, але відірвано від дієслова . . . 182
        4.2.2.2.3. Усічені закінчення дієслівних форм (без редукованого), що може свідчити про тверду вимову кінцевого приголосного . . . 184
  4.2.3. МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ’ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ НЕ МАЛИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ . . . 184
    4.2.3.1. Іменні частини мови . . . 185
        4.2.3.1.1. Окремі числівникові форми . . . 185
        4.2.3.1.2. Займенникові форми *котор-* з кореневим *-е-* *котер-* . . . 185
        4.2.3.1.3. Редуковані флексії в дієслівних утвореннях 2 особи однини наказового способу . . . 186
4.3. ЛЕКСИЧНИЙ РІВЕНЬ . . . 186
  4.3.1. Джерела збереженої лексики та її реєстри . . . 186
    4.3.1.1. Епіграфи . . . 188
    4.3.1.2. Покрайні записи (маргіналії) . . . 189
        4.3.1.2.1. Механізм творення російських лексикографічних мітів на основі українських писемних джерел . . 190
    4.3.1.3. Українська лексика в пам’ятках церковнослов’янської мови української редакції . . . 197
        4.3.1.3.1. Лексеми з оригінальних українських пам’яток, які не ввійшли до історичних лексиконів . . . 198

4.3.1.3.2. Внесок русько-українських книжників у розширення сфери вжитку церковнослов’янізмів 199
4.3.2. Українські назви місяців 207
4.3.3. Відображення в пам’ятках живомовних форм запозичених імен . 209

5. ВИСНОВКИ 213

ПИСЕМНІ ПАМ’ЯТКИ, ВИКОРИСТАНІ В ДОСЛІДЖЕННІ 226

СЛОВНИКИ 230

ЛІТЕРАТУРА 231

ДОДАТОК 1. МОВНІ РИСИ, ЗАСВІДЧЕНІ В ПИСЕМНИХ ПАМ’ЯТКАХ, ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ 239

Анотація 248

1. Вступні зауваги

Біблійне „Спочатку було слово...” відображає конститутивне значення мови для життя людської спільноти. Саме завдяки слову – писемності/літературі – формувалися етноси. Питання мови, її походження та раннього періоду існування безпосередньо пов’язані з базовими культурологічними категоріями: ідентичністю, націєтворчими процесами, зокрема т. зв. мітами початку – найважливішими для кожного народу.

Проблема глотогенезу східнослов’янських мов – як національних мовних структур, так і так званих „літературних” мов – тривалий час визначалася в рамках панівного у слов’янознавстві погляду вчених, які переважно свідомо легітимізували започатковану російською царською владою, а потім підхоплену радянськими ідеологами геополітичну ідею „старшого брата” (так званої російської нації) і двох „молодших братів” (білоруської та української націй). Тепер, через понад 30 років після розпаду Радянського Союзу та відновлення незалежності Білоруси та України, проблема інтерпретації лінгвістичних фактів залишається відкритою та потребує повторного аналізу. Тому представлена читачеві монографія є науковим голосом у дискусії про генезу східнослов’янських національних і літературних мов. **Через складність розглянутих питань у цьому дослідженні зосереджуємо увагу на початках української мови та визнаємо, що в сучасній славістиці, яка все ще перебуває під потужним впливом російської та радянської науки, бракує ширшої перспективи, яка порушує усталені, але не завжди правильні судження. Тому ми хочемо розпочати міжнародний науковий діалог щодо слов’янських лінгвістичних догм.** Ця монографія є певною моделлю, що постала в результаті наукової дискусії двох дослідників із Польщі та України, тому вже за визначенням вимагає відкритості до різних поглядів і готовності до переосмислення власних думок.

Зазначаємо, що ідея постання окремих східнослов'янських мов на основі праслов'янської – не нова. Віддавна відомі гіпотези істориків мови, зокрема Степана Смаль-Стоцького, Олександра Колесси, Івана Огієнка, Пантелеймона Ковалева, Юрія Шевельова[1] та й інших учених, однак (через час і місце їх представлення: безпосередньо перед створенням СРСР або за кордоном) вони мало впливали на спростування аксіоми про одну давньоруську культурну колиску, а отже, і про спільну „давньоруську" мову для трьох окремих східнослов'янських народів Руси X–XIII ст. Як наслідок, у науці та публічному просторі досі поширена думка, що в Русі принаймні до XIV століття в усіх східних слов'ян була спільна мова – „давньоруська"[2]. Варто підкреслити, що в останні десятиліття ця теза була спростована аргументами славістів, які продовжували наукову думку згаданих вище Смаль-Стоцького, Колесси, Огієнка, Ковалева та Шевельова. Славісти наразі довели походження етномовних утворень від розпаду праслов'янської мовної спільноти на прикладах української[3] та білоруської[4] мов, а також новгородського ідіому[5]. Ми не знайшли наукових аргументів, заснованих на оригінальних письмових джерелах щодо існування російської мови після розпаду праслов'янської спільноти, що пояснюємо відсутністю письмових джерел, створених у найдавніший період (XI–XII ст.) на території, де утворилася Московська держава (Московське князівство).

---

[1] С. Смаль-Стоцький, *Розвиток поглядів на сем'ю словянських мов і їх взаїмне споріднення*, 2 доп. вид., Прага 1927, с. 40, 45, 90; О. Колесса, *Погляд на історію української мови. Інавґураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23. жовтня 1921*, Прага 1924, с. 4; І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, Київ 1995, с. 55–65; П. Ковалів, *Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами*, „Записки Наукового Товариства імени Шевченка", ред. К. Кисілевський, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1958, т. CLXVIII, Збірник філологічної секції, т. 29, с. 212–213; Ю. Шевельов, *Між праслов'янською і російською*, „Київська старовина", 2001, №6, с. 2–19; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, переклад з англ. С. Вакуленка та А. Даниленка, Харків 2002, с. 54–55.

[2] В. Иванов, *Древнерусский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, с. 143; *Большой энциклопедический словарь*, ред. А. Прохоров, Москва 1997, с. 375; Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, ред. А. Молдован, С. Скорвид, А. Кибрик, Н. Рогова, Е. Якушкина, А. Журавлев, С. Толстая, Москва 2005, с. 418; В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*..., op. cit., Москва 2005, с. 448; В. Крысько, *Древнерусский язык*, https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2631460; О. Жолобов, *Древнерусская граматика: простые претериты и praesens historikum*, Казань 2017, с. 5. Анатолій Турилов узагалі продовжує єдину давньоруську книжну культуру до XVI ст., зауважуючи, що лише від другої половини XIV ст. можна говорити про її два варіянти – великоруський (московський) та українсько-білоруський: „Древнерусская книжная культура XI—XVI вв. (для последних полутора столетий следует говорить уже о двух ее вариантах – великорусском («московском») и украинско-белорусском) при сопоставлении с книжно-литературной традицией других славянских стран вполне может быть охарактеризована как культура-хранительница или культура-наследница", див.: А. Турилов, *Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян: этюды и характеристики*, Москва 2012, с. 192. У російській медієвістиці інші погляди на цю проблему – абсолютно поодинокі й подальшого розвитку не набули: „Единого и общенародного разговорного языка в Киевской Руси X–XII вв. не было, как не было и единого письменного языка, да и не могло быть. Об этом прямо свидетельствуют те отражения разговорной речи, какие извлекаются из памятников письменности разных уделов и разных жанров (летописей, грамот, переводов, дипломатических актов и т. д.)", див.: Б. Ларин, *История русского языка и общее языкознание (избранные работы)*, Москва 1977, с. 168.

Однак наукових доказів наразі виявилося недостатньо з огляду на вплив ідеологем, які пропагувалися за великих фінансових витрат та організаційної підтримки російської влади. Варто зазначити, що активізація цієї діяльності припала на кінець першого десятиліття XXI ст.: у 2008 році (тобто через рік після створення фонду „Русский мир") започатковує роботу Комісія з протидії фальсифікації історії на чолі з Сергієм Наришкіним (на той час главою Адміністрації Президента, вихідця з КДБ), згодом, у 2012 році, було створено Російське історичне товариство (РІТ) та Російське військово-історичне товариство (РВІТ), діяльність яких продовжила роботу комісії[6].

---

[3] О. Горбач, *Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських*, в: *Історія української мови*: хрестоматія, упоряд. С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, Київ 1996, с. 206–225; Ю. Шевельов, *Чому общерусский язик, а не вібчоруська мова*, в: Ю. Шевельов, *Вибрані праці. Мовознавство*, Київ 2009, кн. 1, с. 392–393; О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських. Етнологічні та граматичні параметри*, Дніпропетровськ 1998, с. 284; В. Німчук, *Походження української мови*, в: В. Баран, Л. Залізняк, В. Зубар, В. Німчук, В. Отрощенко, С. Сегеда, *Етнічна та етнокультурна історія України*: у 3 т., Київ 2005, т. I, кн. 2, с. 440–448; К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, „Український тиждень", 2012, № 39, с. 62; С. Николаев, О. Тер-Аванесова, М. Толстая, *Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе*, в: *Славянское языкознание, XV Международный съезд славистов, доклады российской делегации*, Москва 2013, с. 117; Г. Півторак, *Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі*, в: *Український глотогенез: матеріали Міжнародної наукової конференції*, Житомир 2015, с. 15–17.

[4] П. Вэкслер, *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004, с. 80–81; Г. Півторак, *Вытокі беларускай мовы: новая канцэпцыя*, в: Г. Півторак, *Історико-лінгвістична славістика*: вибрані праці, Київ 2015, с. 320–324.

[5] А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг., Москва 2004, с. 7–8.

[6] До завдань Комісії входило не тільки виправлення російських та іноземних публікацій, які не узгоджувалися з офіційним російським історико-культурним наративом, але й „заохочення" істориків до проведення досліджень на теми, бажані з погляду влади, шляхом фінансування цих досліджень і публікацій. Пор.: J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2023, s. 45 і наст., https://www.wuw.pl/product-pol-17299-Rus-porwana-Rosyjska-wojna-o-tozsamosc-Ukrainy-EBOOK.html; пор. також: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, w: *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski,

Кульмінацією місії РТН була підготовка першої „Концепції нового дидактико-методичного комплексу вітчизняної історії”, згідно з якою передбачалося уніфікувати інформацію в підручниках та історичних виданнях, ілюстрацію тез щодо генези білоруської, російської та української націй і культур, які згодом були використані в статті Путіна „Про історичну єдність росіян та українців (Об историческом единстве русских и украинцев)”[7].

Зрештою, поряд із нагромадженням наукових доказів про окремий розвиток і походження трьох східнослов'янських мов іще й зараз мовоназва *давньоруська мова* (рос. *древнерусский язык*) в англ. перекладі '*Old Russian*' – як спільна для східних слов'ян періоду X–XIV ст. – з'являється в наукових студіях, зокрема в таких значущих для сучасної світової науки, як Британіка[8]; також позначена окремим кодом (ISO 639-3) у класифікації світових мов (SIL International[9]) і є предметом як окремих наукових досліджень, так і методики вивчення не лише в Росії, але також і в Польщі, у всьому регіоні Центрально-Східної Європи, зрештою, й Країн Західної Європи та Америки[10].

І якщо спростування російського міту про спільноруський етап у східнослов'янському глотогенезі усе ж знаходить підтримку й у закордонних мовознавців[11], то походження української (а також і білоруської та російської) літературних (літературно-писемних) мов і дотепер залишається нерозв'язаним. Ба більше, навіть якщо деякі славісти готові визнати, що єдиної „давньоруської” мови, спільної для всіх східних слов'ян, не існувало, то висновки, пов'язані з роллю церковнослов'янської мови як єдиної і спільної редакції для всіх теренів Руси до XIV ст., залишаються по суті безальтернативними.

У ситуації 10-літньої російської агресії проти України та вже більше двох років відкритої війни **обов'язком науковців є роззброєння заідеологізованої культурної нарації, що (як показує новітня історія) може як попереджувати, так і розпалювати мілітарні конфлікти**. Тому мета цієї праці – показати на конкретних фактах мови найдавніших точно локалізованих і датованих

Warszawa 2022, s. 15–45, s. 19 і наст., https://wuw.pl/data/include/cms//W_poszukiwaniu_tozsamosci_Getka_J_Grzybowski_J_red_2022.pdf.

[7] В. Путин, *Об историческом единстве русских и украинцев*, 12.07.2021, http://kremlin.ru/events/president/news/66181.

[8] Див. *Old Russian Language*, „Britannica”, https://www.britannica.com/topic/Old-Russian.

[9] *SIL International*, https://iso639-3.sil.org/code/orv.

[10] Пор. м. ін.: T. B. Krause, J. Slocum, *Old Russian Online. Series Introduction*, Linguistics Research Center, https://lrc.la.utexas.edu/eieol/oruol, пор. також: J. Getka, *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty...*, op. cit, s. 15–45, s. 24, przyp. 27.

[11] A. Fałowski, *Język ukraiński*, w: *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa, E. Szczepańska, przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 128–129; М. Мозер, *Історія української мови*, Київ 2018, с. 6–11.

пам'яток, створених у руських (тобто на теренах Київської Руси – Києва, Галицької та Волинської земель) скрипторіях, належність писців, що їх переписували, до тогочасного українського мовного простору. За наявности джерел (поява факсимільних видань, оцифрованих копій найдавніших текстів XI–XII ст., відкриття архівів для роботи з оригіналами) можна переглянути старі тексти та вийти з кола суджень, повторюваних упродовж років, часто далеких від істини.

Також метою цієї роботи є не стільки черговий опис системи української мови та способів відображення у пам'ятках живої мови в найдавніший період функціонування української писемності. Цією монографією ми доповнюємо сучасний стан досліджень матеріалами, іще не описаними та невідомими, а тому не врахованими при оцінці процесу розвитку літературної норми української мови. Також найважливіше завдання роботи – зміна чинних наукових парадигм на основі нових, раніше не описаних джерел і прикладів.

1.1. Завдання дослідження

I. У найширшому контексті одним із завдань дослідження є верифікація двох тез, панівних в історичному мовознавстві:

1) існування до XIV ст. давньоруської літературно-писемної мови як спільної, зуніфікованої для всіх східних слов'ян;

2) існування до XIV ст. церковнослов'янської мови спільної „русской/восточнославянской" редакції.

II. Докладний аналіз пам'яток, які ще не описані, та нове прочитання рукописів, які досліджувалися раніше, дозволяє говорити про **очевидні спроби писців відображати місцеве мовлення**, причому не лише в світських, але й у церковно-релігійних текстах. Якщо таких спроб/помилок виявляється чимдалі більше, то очевидно, що йдеться не про випадковість їх появи, а про намагання свідомо вносити розмовний узус у текст, а згодом, відповідно, – творити й норму.

У зв'язку з зазначеним вище наша студія веде також до верифікації нових дослідницьких перспектив:

1) **уже від XI ст. можна говорити про розвиток русько-української (давньоукраїнської) писемности/літературно-писемної мови**, від якої й виводимо початки сучасної української літературної мови, а також про розвиток у той час русько-новгородської писемности/літературно-писемної мови, традиція якої, проте, була перервана через московське завоювання й подальше знищення Новгородської Республіки;

2) **від XI ст. спочатку формувалася українська (південноруська) редакція (извод) церковнослов'янської мови**, а з часом із очевидними ознаками українського (південноруського) впливу – новгородська (північноруська) редакція.

Відповідно до окреслених завдань монографії більш докладному описові підлягатимуть ті мовні явища з церковнослов'янських текстів XI–XIV ст., які стали з часом нормою української мови. Ці факти контекстово доповнюємо й підтверджуємо засвідченими мовними рисами в написах-графіті (як уже відомих, так і нещодавно відкритих) на стінах українських церков, у написах на різних предметах, у покрайніх записах на аркушах церковних книг. Проте ґрунтовне вивчення цих та інших світських написів має стати окремим дослідженням. Також акцентуємо увагу на рисах, які, хоч і виявлені в українській писемності впродовж подальшого періоду її розвитку (до XV ст.), із різних причин не стали нормою української літературної мови.

У річищі цієї студії і відповідно до окресленої дослідницької перспективи ставимо за мету в якнайвиразніший спосіб проаналізувати тяглість розвою української літературної мови від перших прикладів засвідчення норми в XI ст. до сучасної, прийнятої законодавчо норми української літературної мови. Зауважимо, що складний і довготривалий процес витворення цієї норми (від XV ст. до появи „Енеїди" І. Котляревського) стане предметом наших подальших студій.

Хоч основним предметом дослідження є українська літературна мова та її історія, усе ж – для розуміння ступеня складности проблеми – треба зважити на теперішній стан досліджень розвитку східнослов'янських літературних мов, традиції та встановлення причини непорозумінь, пов'язаних із періодизацією як літературної, так і говіркової української мови, між ученими різних епох та осередків, а також усвідомлення:

а) як потрактовувати літературну мову;

б) у чому полягає різниця дослідницьких підходів до виокремлення (характеристики) літературної мови тепер і в минулому;

в) з якого моменту ми можемо говорити про її початок.

1.2. Засади дослідження

Аналіз, запропонований у цій монографії, базується на низці дослідницьких засад. Також підкреслимо, що це не нові засади: вони вже були обґрунтовані в науці істориками, філологами, культурологами та представниками інших гуманітарних і суспільних наук. Далі ми подаємо ці засади, що є відправним пунктом дослідження, маючи на меті привернути увагу читачів до певних, некритично сприйнятих та вкорінених у славістичних дослідженнях, трактувань історії розвитку культур східнослов'янських народів:

1. **Руссю називали від початку – Київщину, Переяславщину, Сіверщину (Мала Русь).** Пізніше внаслідок експансії київських князів на північ і схід шляхом завоювань і угод до Русі почали долучати інші землі, де жили слов'яни: а) деревляни, дуліби (волиняни), уличі, тиверці, білі хорвати (тепер Україна); б) дреговичі, кривичі (тепер Білорусь), словени (тепер Новгород і Псков); в) Заліські землі/Володимирсько-Суздальські землі (включаючи Ростов) були приєднані останніми, і племена з нез'ясованою до кінця етно-мовною основою, можливо й слов'янською (радимичі, в'ятичі), становили невеликий відсоток її мешканців. Автохтонними народностями Залісся були угро-фінські племена: меряни, муромці, мещери, чудь, весь, мордва та меншою мірою балти. **Так постала Велика Русь, розширена внаслідок експансії київських князів на північ і схід.** Варто також зазначити, що згадане вище неслов'янське населення Залісся було колонізоване й русифіковане, а потім, зі зростанням значення Московського князівства, його багатоетнічні представники отримали збірну назву москвини (мешканці Московії) і ця назва зберігалася впродовж багатьох століть.

2. Повертаючися до початків Київської Держави і земель т. зв. Малої Руси, підкреслимо, що **цей термін від початку був українським етнонімом і використовувався для позначення Галицько-Волинського князівства**: так називали митрополію і князів з цих земель[12]. Етнонім Мала Русь, який є калькою з грецької (*Mikrá Rhōssía – Μικρὰ Ῥωσσία*), був терміном, який використовували київські князі для розрізнення між світським і релігійним управлінням. Мала Русь (митрополію засновано 1303 р.) збігалася з землями Галицько-Волинського королівства. Якщо в Малій Русі було 6 єпархій, то у Великій Русі було 13 єпархій, зокрема Київська та Володимирська[13]. Згодом цей термін використовували також для позначення світської структури: титул *Dux totius Russiæ minoris* прийняв у 1335 році Галицько-Волинський князь Болеслав Георгій II[14] і використовував цей титул – князь усієї Малої Руси – у своїх контактах із Тевтонським орденом[15]. Первісно ж терміни Мала/Велика слід пов'язувати

---

[12] О. Русина, *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998, с. 26; С. Плохій, *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності*, перероблене і доповнене видання, пер. з англ. Р. Клочко, Харків 2022, с. 93.

[13] Б. Кравців, *Мала Русь*, в: *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ–II)*, гол. ред. В. Кубійович, Париж–Нью-Йорк, 1962, т. 4, с. 1447, див: http://izbornyk.org.ua/encycl/euii108.htm.

[14] А. Ефименко, *История украинского народа*, Київ 1990, с. 87.

[15] I. Chodynicki, *Historya stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów teraznieyszych*, Lwów 1829, s. 22.

з розвитком церковної структури. Обидва терміни: Мала Русь і Велика Русь були лише пізніше інструменталізовані московськими правителями, які змінили їхнє первісне значення. На словотвірному рівні за основу були взяті назви мешканців цих земель: малоросів та великоросів, але пов'язані вони вже не з церковним, а з державним устроєм. Ці терміни почали вживати для характеристики земель, що входили до складу царства та Російської імперії. Назви Великоросія (із центром у Москві), Малоросія та Біла Русь (Західна Русь) виправдовували імперські плани царів та давали ідеологічну основу для тверджень про існування єдиного спільноруського (триєдиного) народу, що складається з росіян („великороси"), українців („малороси") і білорусів („західнороси"), у яких росіянам належить відігравати особливу („велику") роль. Ці теорії в різних формах („Москва – третій Рим", „слов'янофільство", „православний більшовизм", „євразійство", „русскій мір") циклічно повертаються в переломні моменти, відкриваючи нові поля для дискусій щодо категорій цінностей, тобто *де-факто* стають аргументом для військових дій.

3. **Землі Московського князівства, яке слід уважати колискою Росії, на початку свого існування (від 1213 р.) розташовувалися на узбіччі Великої Руси, становлячи лише її частину – Володимиро-Суздальську землю, тобто терени, які загалом не мали жодного значення з погляду управління та культури.** Американський аналітик Ян Буґайський так говорить про це:

> Москва була заледве маленькою торговельною заставою на периферії конфедерації з центром у Києві. Люди Руси не були пращурами московитів, а Київська Русь не еволюціонувала в російську сутність[16].

З монгольською навалою, лише через кілька десятиліть після появи цього державного утворення, території Московського князівства були підпорядковані Золотій Орді, що витворило окремий тип політичної влади, на основі поєднання місцевих і татаро-монгольських елементів, які виникали з досвіду підлеглості: свавілля гнобительської держави, застосування насильства, переконання в необхідності абсолютної покори державі, яка забирає все й нічого не дає своїм підданим[17]. Це знайшло відбиток і в місцевій мові, до якої увійшло багато слів, що свідчать про гнобительську природу держави: *кабала* (рабство), *кандали* (залізні ланцюги з кільцями, що їх заклепують або замикають на руках чи ногах арештованого, в'язня), *нагайка* (батіг) тощо. Литовська (із Києвом) і Галицько-Волинська Русь уникли цієї долі. Унаслідок монгольських набігів столиця Руси-України Київ утратила своє значення: після героїчної боротьби 6 грудня 1240 року місто було зруйноване, спалене й майже зрівняне з землею. Київську спадщину швидко захопили північні землі, менш спустошені татаро-монгольськими набігами через досить слабкий опір завойовникам. Після зруйнування Києва осідок митрополита було перенесено спочатку до Володимира над Клязьмою (1299 р.), а потім до Москви (1326 р.)[18]. Ще на початку XIV ст. володарі Володимирської та Московської земель під владою татаро-монголів почали використовувати титул „Великий князь всієї Руси” (Михайло III Ярославич, Іван I Калита, Семен Гордий і Василій I Дмитрович), а від середини XV ст. – титул „господар всієї Руси” (московські князі: Дмитро Шем’яка, Василь II Сліпий, Іван IV Грозний і Василій III)[19], хоча вони правили лише північно-східними руськими землями, підпорядкованими татаро-монголам. Отже, відкрита війна Росії проти України, з наукового та історичного погляду, є війною за спадок і за право на спадщину. Із розвитком науки кремлівські ідеологи постали перед дилемою: чи визнавати Україну незалежною державою, з окремою історією та культурою, що потягне за собою необхідність визнання традиції Київської Русі, Київської держави та її спадщини, і як наслідок визнавати походження Росії з традиції Володимиро-Суздальського князівства (Заліської землі); чи прагнути до інкорпорації українських земель, визнаючи, що таким чином Росія отримує право на історію південних земель Київської Руси. Крім хибності цього припущення (із приєднанням частини землі загарбник не стає автоматично спадкоємцем її традиції), варто зазначити, що Росія обрала другий шлях: військову агресію для припинення наукового діалогу.

---

[16] Я. Бугайський, *Неспроможна держава. Інструкція з розшматування Росії*, пер. з англ. М. Дуброва та ін., Київ 2022, с. 55.

[17] R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 2006, s. 58.

4. У західній історіографії етноніми та лінгвоніми „руський”, „русин” до XVIII ст. семантично пов’язувалися із Руссю і Росії-Московії не стосувалися[20]. Для позначення цього геополітичного утворення функціонували окремі етноніми: Magnus Ducatus Moscuensis, Moscovia або Muscovia[21].

Топонім „Росія” має грецьке походження (грец. *Ῥωσσία – Rhōssía*), утворений за правилами грецького словотворення, згідно з якими назви країн творилися шляхом додавання наростку *-ia* (на зразок *Сирія*, *Аравія*), на відміну від давньої слов'янської традиції, де самостійні адміністративні органи характеризувались назвами, складеними з прикметника, поєднаного з іменником „земля" (землꙗ), напр.: *Polska* (земля), *Hrvatska* (земля) або істотніше: *Роусьскаꙗ землꙗ* (цей термін з'являється вже під 862 роком у літописі Нестора). Наведена назва постійно вживається щодо Руси (див. записи в „Повісті врем'яних літ" за 911 або 1110 роки)[22]. Водночас відповідний слов'янський термін „Руська земля" (*Роусьскаꙗ землꙗ*) зустрічається в грецьких джерелах лише як виняток. Серед самоназв Московської держави вживалися обидві – своя і грецька, тобто Русь і Росія. **З прогресом російського політичного і культурного імперіалізму** завершується перший етап, який символічно позначається датою 1547 р., тобто роком коронації Івана IV як „царя всієї Руси", а отже, із утвердженням Російського (Московського) царства, заснованого на хибному омонімічному значенні топоніма „Росія", **розпочався процес перебирання цим царством спадщини Київської Руси**, про що ми докладніше напишемо далі в цій праці.

---

[18] L. Podhorodecki, *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2014, s. 51–53.

[19] А. Лакиер, *История титула государей России*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 1847, ч. 56, № 10–11, с. 107.

[20] В. Мойсієнко, *Кого називали „людьми руськими” на Русі та на поструських геополітичних утвореннях? (До історії вживання народоназви та мовоназви „руський” в україністиці, білорусистиці та русистиці)*, „Мовознавство”, 2016, № 4, с. 32–35; І. Фаріон, *Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива*, Львів 2015, с. 188–200.

[21] *Grand Principality of Moscow*, w: *Britannica*, https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow.

5. Починаючи з Петра І, який перед правлінням Катерини ІІ реалізовував спільноросійську/усеросійську ідею, упродовж наступних трьох століть цей процес набирав обертів: **Росія сприйняла чужі (українську, білоруську, а також новгородську) історію, культуру й мову, як свої**. Цьому послужили, поміж іншим, і концепції „давньоруської/спільноруської культурної спільноти" та „давньоруської мови" (на окреслення спільної літературної й писемної мови Руси XI–XIV ст.), створені в XIX ст. у стінах Російської імператорської академії наук на хвилі розвитку слов'янського порівняльно-історичного мовознавства[23], за яким – відповідно до такого підходу – пізніше склалися три слов'янські мови: російська, білоруська та українська. Прийняття цієї хибної перспективи призвело до того, що найдавніший період розвитку східнослов'янських культур XI–XIV ст., власне, історія „давньоросійської мови, літератури та культури" будується на мітах, оскільки в їх основі головним чином лежать пам'ятки писемности, малярство та архітектура з земель колишньої Малої і Великої Руси, спадщина яких належить переважно теперішнім українцям і білорусам та лише невелика частина росіянам. Це означає, що найдавніші писемні факти про російську мову (наприклад XI–XII ст.) дослідники російської мови подають на основі очевидних українських пам'яток із численними діалектними рисами мовлення полян, уличів, сіверян, деревлян, дулібів, які в майбутньому стали основою норм української мови.

---

[22] А. Соловьёв, *Византийское имя России*, „Византийский временник", 1957, № 12, с. 136.

[23] Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., с. 419.

6. Від XI ст. на Русі поширюються тексти церковнослов'янської мови. Виявлені в них спільні риси дозволили вченим виділити так звані редакції, серед яких південноруська (українська) і північноруська (новгородсько-псковська). Але місце створення тексту не завжди відповідає місцю його відкриття: варто чітко розділяти пам'ятки, оригінальні для даного культурного осередку, і ті, що були до нього привезені. Загальноприйнята в славістичних дослідженнях номенклатура найдавніших писемних пам'яток за місцем їх відкриття (наприклад, Архангельське Євангеліє, Оршанське Євангеліє, Турівське Євангеліє, „Рязанська кормча" та ін.) приховує їхні характеристики, розмиваючи правдиве походження, пов'язане з Київським скрипторієм. Отже, номінаційні схеми призводять до спрощень, які, своєю чергою, породжують подальші наукові міти щодо культурної спадщини східнослов'янських народів. Ці міти, використовувані в політичних цілях, служать інструментом культурного імперіалізму. Чудовим прикладом цього є те, що, **незважаючи на відсутність московських джерел цього періоду, з'являються також публікації про найдавнішу російську писемність, ілюстровані текстами з Південної Руси, власне, з Києва**[24].

7. **Основою української та білоруської літературних мов стали відповідно місцевий середньонаддніпрянський і середньобілоруський діалекти. Основою російської літературної мови стала церковнослов'янська мова, лише більш-менш пристосована до народнорозмовної стихії**. Початки наукового розвитку і водночас створення стандарту російської мови варто датувати XVIII століттям і пов'язати з працями Михайла Ломоносова, автора „Російської граматики" („Российская грамматика", 1755), „батька" теорії трьох стилів („Слово о полезности церковных книг на русском языке", „Предисловие о пользе книг церковных в российском языке", 1758), де він санкціонував мову православної церкви для художнього вираження. Варто підкреслити, що в цей період (кінець XVII – початок XVIII ст.) чітко простежувалося домінування культури Києва над Москвою. Наказ Петра I Синоду щодо виправлення церковних книг мав на меті „очистити" їх від слідів української мови.

8. **Писемна/літературна/стандартна мова та розмовна мова певного народу – це дві окремі наукові проблеми**. Ми усвідомлюємо різність і послідовно розділяємо поняття „історія мови" як історію розвитку комунікативних потреб носіїв цієї мови та „історію літературної мови" як історію послідовних писемних фіксацій мовних явищ, які з часом стали нормою конкретної мови[25].

---

[24] Див., наприклад: Н. Толстой, *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз. Лекции лауреатов Демидовской премии (1993–2004): 1994 год*, Екатеринбург 2006, с. 74.

[25] Про нові підходи в славістиці до потрактування історії мови див.: И. Подтергера, *Что такое история языка?*, „Slověne", 2015, № 1, с. 394–455.

Ми рішуче відкидаємо підхід, запропонований у радянському мовознавстві, де вивчення історії літературної мови зводилося фактично до вивчення історії розвитку літературних стилів, читай – історичної стилістики. Обов'язковим чинником вивчення конкретної літературної мови поряд із засвідченим конкретним мовним фактом є позамовний контекст: вивчення геополітичних, релігійних, культурних, історико-літературних складників розвитку конкретного етносу, носія цієї мови.

Наведені вище засади, які слугуватимуть орієнтиром для докладного лінгвістичного аналізу пам'яток української мови, будуть розвинуті далі в роботі.

1.3. Джерела

Частина аналізованих у монографії пам'яток були об'єктом вивчення лінгвістів в узагальнених працях з українського глотогенезу[26]. Проте повторний докладний аналіз цих текстів та виявлення раніше не встановлених мовних фактів відкриває нові дослідницькі перспективи. Із метою підтвердження наших спостережень та висновків щодо неперервности відображення діалектних рис, більшість із яких стали нормою української літературної мови, аналізуємо матеріали пам'яток, належність яких до української писемности на основі комплексу представлених у них особливостей сумнівів не викликає.

XI століття: Реймське Євангеліє (РЄ XI), Остромирове Євангеліє (ОЄ 1056–1057), „Ізборник Святослава" 1073 р. (Ізб. 1073), „Ізборник Святослава" 1076 р. (Ізб. 1076), Архангельське Євангеліє 1092 (АЄ 1092), „Пандекти" Антіоха (ПА XI), Чудівський Псалтир (ЧудПс XI), Бичківський Псалтир (БПс XI), Уривки зі службової мінеї/Мінея Дубровського (МінСл XI), „13 Слів Григорія Богослова" (СГБ XI), Турівське Євангеліє (ТЄ XI), „Синайський патерик" (СП XI);

XII століття: Мстиславове Євангеліє до 1117 р. (МЄ до 1117), Юріївське Євангеліє 1119–1128 рр. (ЮЄ до 1128), Галицьке Євангеліє 1144 р. (ГЄ 1144),

---

[26] А. Крымскій, *Украинская грамматика. Научно-практическій курсъ сознательнаго изученія центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаніями на важнѣйшіе моменты изъ исторіи развитія малорусскаго языка начиная съ XI вѣка, особенно изъ исторіи нарѣчія восточно-малорусскаго (лѣтописнаго кіево-чернигово-переяславскаго)*, Москва 1907, т. I; П. Бузук, *Про мову найдавнішої української євангелії*, „Записки історико-філологічного відділу УАН", 1927, кн. 12, с. 4–25; Л. Булаховський, *Питання походження української мови*, Київ 1956; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 65–329; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit.; В. Німчук, *Походження української мови*, op. cit., с. 351–468; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988.

Типографське Євангеліє пер. пол. XII ст. (ТипЄ XII), Добрилове Євангеліє 1164 (ДЄ 1164), Житіє Нифонта XII ст. (ЖН XII), Житіє Федора Студита XII ст. (ЖФС XII), Христинопільський Апостол серед. XII ст. (ХА XII), Служебник Хутинський XII ст. (ХутСл XII), Галицько-Волинське Євангеліє кін. XII ст. (ГВЄ XII), Устав Студійський кін. XII ст. (УСт XII);

XII–XIII століття: „Успенський збірник” кін. XII – поч. XIII (Усп. зб. XII–XIII), Бучацьке Євангеліє кін. XII – поч. XIII (БЄ XII–XIII);

XIII століття: „Паренесис” Єфрема Сирина 1280 р. (ПЄС 1280), Євсевієве Євангеліє 1283 р. (ЄЄ 1283), Віденський Октоїх XIII ст. (ВО I–II XIII), Оршанське Євангеліє др. пол. XIII ст. (ОрЄ XIII), Холмське Євангеліє (ХЄ XIII), „Пандекти” Никона Чорногорця (ПНик XIII);

XIV століття: Бибельський Апостол поч. XIV ст. (АБиб XIV), Путенське Євангеліє поч. XIV ст. (ПЄ XIV), Луцький Псалтир 1384 р. (ЛПс 1384), Віденський Октоїх XIV ст. (ВО III XIV), Місяцеслів Галицького Євангелія 1144 р. (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV), Київський Псалтир 1397 р. (КПс 1397), Лавришівське Євангеліє др. пол. XIV ст. (ЛврЄ XIV), Луцьке Євангеліє кін. XIV ст. (ЛЄ XIV), „Молитовник князя Володимира” (Служебник Теодоровича) XIV ст. (МТ XIV).

Вочевидь і поява „Учительного Євангелія” Константина, кін. XI – поч. XII ст., „Троїцького збірника” кін. XII – поч. XIII ст., „Рязанської кормчої” 1284 р., Апостола XIV ст. /рукопис Синодальної Типографської бібліотеки в Москві № 40.(25)/, Апостола XIV ст. /Толстовський/ також пов’язані з діяльністю українських книжників, на що недвозначно вказують засвідчені в цих текстах мовні риси. Матеріали цих пам’яток долучаємо до характеристики окремих виразних українських лінгвальних особливостей.

У контексті аналізу розвитку норми української мови може здатися спірним уведення до джерел трьох текстів, назви яких пов’язані з сучасною Білоруссю: Турівського Євангелія (XI ст.), Оршанського Євангелія (др. пол. XIII ст.) і Лавришівського Євангелія (др. пол. XIV ст.). Автори монографії пішли на цей крок свідомо, з повагою, звичайно, ставлячись до білоруської культурної спадщини. Докладний філологічний аналіз Лавришівського Євангелія показує, що, хоча його історія побутування пов’язана з Новогрудським Лавришевом, у створенні рукопису брали участь писці з Волині, що виявляється у відображенні багатьох найдавніших особливостей української мови, відмінних від білоруської[27]. Аналіз Турівського Євангелія (XI ст.), Оршанського Євангелія (др. пол. XIII ст.), які потрапили на білоруські землі з Південної Руси, також свідчить про участь писців із півдня Руси у створенні манускриптів. Зазначені особливості згаданих рукописів не виключають їх впливу на розвиток білоруської культури[28].

---

[27] Див.: В. Мойсієнко, *Протографи і мова Лавришівського Євангелія*, в: *Лавришівське Євангеліє XIV ст.*: видання факсимільного типу, Київ 2018, с. 431–450.

Звичайно, у дослідженні представлений далеко не весь, а лише доступний нам корпус пам'яток української писемности найдавнішої доби (XI–XIV ст.). Інші тексти стануть об'єктом наших студій у подальшому майбутньому[29]. Водночас підкреслимо, що запропонована добірка текстів дозволяє дати об'єктивні оцінки мовно-історичного процесу.

Завершуючи наші вступні міркування, зробимо кілька технічних зауважень.

У монографії використано два види покликань. Основними є посторінкові, але для наочності тексту це правило скасовано щодо прикладів із пам'яток. Покликання на джерела структуровані: букви позначають абревіатуру назви, розшифрування якої подано в кінці книги в списку джерел, а після двокрапки – аркуш, із якого беремо приклад. Через відсутність рівномірної нумерації текстів тут наводяться конкретні сторінки, або – у випадку текстів, які містять лише нумерацію карток – використовується принцип позначення сторінки номером, а наступна сторінка картки позначається знаком *зв.* – тобто текст на звороті аркуша. Трапляється, що на одній картці подібний приклад зустрічається кілька разів, – на це вказує використання символу множення (x) і кількість використань.

Усі тлумачення текстів, якщо не зазначено спеціально, були підготовлені авторами цієї монографії. Щоб зберегти об'єктивність висловлювань і дати можливість читачам сформулювати власну думку, подаємо оригінальні версії у примітках.

Посилання на цитовані онлайн-матеріали були актуальними на день надходження тексту до редакції (30.04.2024), тому дату звернення окремо не зазначаємо.

---

[28] Пор. J. Getka, *Jeszcze raz o klasyfikacji zabytków ruskich. Próba uporządkowania zagadnienia. Słowem przenikanie. Szkice o języku i kulturze*, pod red. A. Budziak i W. Hojsak, „STUDIA RUTHENICA CRACOVIENSIA", 2022, nr 13, s. 141–156.

[29] Про відбір пам'яток до корпусу давньоукраїнських див. іще: І. Огієнко, *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знимків з пам'яток з кирилівською транскрипцією*, Варшава 1929, с. 103–188; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 280–289; *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, упоряд. В. Німчук, Харків 2018; Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, Львів 1995, а також у річищі реалізації проєкту „Повертаємо в Україну культурну спадщину" звертаємо увагу дослідників-медієвістів на створюваний електронний реєстр „Українська рукописна книга", https://ukrmanuscript.com/catalog?regionType=all&s= (укладачки Людмила Гнатенко та Марія Кольбух), який постійно доповнюється й оновлюється і наразі нараховує 112 пам'яток української писемности XI–XIV ст.

2. У пошуках причин: окреслення проблеми з культурологічної перспективи

2.1. Діагностика проблеми та поточний стан

Уведений в обіг ученими, згуртованими навколо Російської Імператорської академії наук, як зазначають автори статей видання „Мови світу: Слов’янські мови” на хвилі розвитку порівняльно-історичного мовознавства[30], термін „давньоруська мова” (рос. „древнерусский язык”) для позначення однієї літературно-писемної мови Руси XI–XIV ст., з якої пізніше розвинулися три слов’янські мови – російська, білоруська та українська, – виявився настільки живучим і впливовим, що від середини XIX ст. він незмінно використовується в сучасному історичному мовознавстві як свого роду аксіома. Про його сучасне поширення свідчить той факт, що термін „давньоруська мова” представлено в популярній онлайн-енциклопедії „Вікіпедія” 54 мовами[31]. Його поширення у філології призвело до створення спотвореного образу, а отже, й оцінки історії літературних мов українців, білорусів і росіян. Це стало можливим унаслідок термінологічної підміни та фальшивої синонімії понять „руский/руський язык” (тобто мова русинів Руси) і „русский язык” (тобто російська мова, мова москвинів) у російській мовно-літературній традиції. У результаті, наприклад, поняття „древнерусский язык”, яке перекладається польською мовою як „staroruski”, росіяни можуть розуміти як „давньоросійський”, оскільки саме так звучить цей термін у дослівному перекладі.

---

[30] Г. А. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., c. 419.

[31] https://pl.wikipedia.org/wiki/Język_staroruski. Варто зауважити, що аналіз змісту гасел, що характеризують у різних мовах давньоруську мову (‘древнерусский язык’), – різна: від ледве кількох абзаців у польській версії до кількох сотень сторінок російською мовою.

У російській мові є два слова-пароніми: *русский – российский*, значення яких частково збігаються. Це „гра” понять, яку важко перекласти іншими мовами. Термін „русский” в російській мові пов’язаний із культурною спадщиною Руси, яку росіяни вважають своєю. Тож росіянин скаже про себе: „Я – русский”, і це означатиме, наприклад, українською: „Я – росіянин”, а не: „Я – русин”. Термін „российский” асоціюється з державністю та політикою: Российская Империя (Російська імперія). „Я росіянин” може сказати кожен громадянин Російської Федерації, незалежно від національності. Чеченець чи адигеєць не назвуть себе „русскими”, але вони можуть назвати себе „россиянами”. Однак послідовности тут немає: Матильду Кшесінську – видатну танцівницю польського походження – уважають представницею „русского” (російського) балету, який у цьому випадку не має нічого спільного ані зі спадщиною Руси, ані з пізнішим „русским” етносом. Але в Русі не було балету, і польку важко визнати спадкоємницею Руси. Що важливо – ця складна для перекладу мовна гра, незважаючи на заплутану семантику, незрозумілу навіть деяким росіянам, наприклад, польською (і багатьма іншими мовами відповідно) в обох випадках перекладається як „російська”. Однак **термінологія як наука постулює однозначність; термінологи застерігають, що полісемічність і багатоваріантність визначень можуть призвести не лише до непорозумінь, а й до свідомої маніпуляції**. І хоча термін „давньоруська мова” („древнерусский язык”) польською мовою перекладається як „język staroruski”, що є прямим відсиланням до Руси, згідно з цією схемою він також може перекладатися як „język starorosyjski” – „давньоросійська мова”, що є прямим відсиланням до Росії. Обидва терміни (і як непорозуміння, і як маніпуляція) – цілком можливі.

Тут виявляється ще одна термінологічна проблема, пов’язана з перекладом першого компонента обговорюваної лексеми „древнерусский язык” слов’янськими мовами. Пор. польська: „język staroruski”; білоруська: „стараруская мова” (але також „старажытнаруская мова”); болгарська: „староруският език”; хорватська: „staroruski jezik”; чеська: „staroruština” („stará ruština”); словацька: „stará ruština”; словенська: „stárorúščina” (також „starovzhodnoslovanščina”) тощо. Прикметник „древний” означає те саме, що й польською мовою starożytny „стародавній”: starożytny Rzym – це давній Рим („древний Рим”), а не stary Rzym („старий Рим”). Подібна ситуація і в інших слов’янських мовах. Семантично в російській мові прикметник „древний” характеризує період, більш ранній від терміна „старий”, так само як у польській „starożytny” означає старший, ніж „stary”. Це важливе зауваження в контексті точності, послідовності та прозорості періодизації (літературного) розвитку української мови, про що напишемо далі.

Подібна термінологічна плутанина панує при перекладі лінгвоніма „давньоруська мова” неслов’янськими мовами, яка є тим гострішою, що реципієнти перекладів менше знайомі з культурним контекстом руських земель. У результаті в англійській мові функціонує термін „Old Russian Language”, у французькій „le vieux russe” або „langue ancienne russe”, у німецькій „Altrussische Sprache”, у литовській „Senoji rusų kalba”[32]. Переклади цих термінів із зазначених вище мов без докладного фахового знання відривають описані історико-культурні факти від українського та білоруського контексту. Наприклад, прямим українським перекладом згаданих англійських, німецьких, французьких і литовських термінів буде „давня російська мова”.

На підтримку імперській офіційній державній ідеології, закріпленій через радянську доктрину, приходить наука. Упровадження вищеописаної уніфікації непоєднуваних термінів „руський” і „російський” та термінологічний хаос, що ускладнює розуміння процесу розвитку мов двох інших східнослов’янських народів – білорусів і українців – активно використано в науково-енциклопедичних дослідженнях.

Чудовою ілюстрацією цього є, наприклад, те, що російські та радянські вчені вживають термін „російська мова” у таких значеннях:

1) сукупність усіх живих мов східнослов’янської гілки від часу появи східних слов’ян на історичній арені до утворення націй: великоросійської, української й білоруської;

2) писемна мова, яка склалася на основі спільнослов’янської літературної мови (так званої церковнослов’янської мови), виконувала літературні функції в Київській і Московській Русі до утворення російської (великоросійської) загальнонаціональної мови;

3) сукупність усіх наріч і діалектів, якими користувався і користується російський народ у якості рідної мови;

4) спільноросійська національна мова, мова преси, школи, державної практики[33].

---

[32] Варто зауважити, що і в німецькій, і в литовській мовах з’являються терміни, відповідно: *Die altostslawische Sprache* і *senoji rytų slavų kalba* (старослов’янська мова), що, однак, не змінює факту нерозрізнення самого концепту спільної мови для всіх східних слов’ян до XIV ст.

[33] „1) совокупность всех живых языков восточнославянской ветви от времени выступления восточных славян на историческое поприще до образования наций: великорусской, украинской и белорусской; 2) письменный язык, который, сложившись на основе общеславянского литературного языка (так называемого языка церковнославянского), выполнял литературные функции в Киевской и Московской Руси до образования русского (великорусского) общенационального языка; 3) совокупность всех наречий и говоров, которыми пользовался и пользуется в качестве родного языка русский народ; 4) общерусский национальный язык,

Відповідно в російській мовознавчій традиції історія розвитку літературної мови особливих змін від кінця XIX ст. до сьогодення не зазнала й переважно зводилася до таких етапів:

I. Київський період – у різних варіаціях такі періоди виділяли лише з називанням найдавнішого писемного „литературный язык древнерусской народности”[34]; „древнерусский литературный язык”[35].

II. Московський період;

III. Період становлення російської мови (від 2 пол. XVII ст. до А. Пушкіна);

IV. Сучасний період (від А. Пушкіна до сьогодення)[36].

Незважаючи на успіхи славістики та доведення науковцями хибності припущення щодо існування „давньоруської” мовної спільноти, історію російської мови викладають сьогодні так:

I. Давньоруський період (древнерусский период): VI–XV ст.; починається з виокремлення східних слов’ян із загальнослов’янської групи і закінчується в XIV ст. розвитком рис, характерних для російської, української та білоруської мов[37];

II. Давньоруський – великоруський період (старорусский/великорусский), XIV–XVII ст.;

III. Період становлення і розвитку російської національної мови (середина XVII – XXI ст.).

Число періодів було скорочено шляхом об’єднання двох більш ранніх періодів в один (розширено „московський”, що починається від XIV ст. і закінчується XVIII ст.). Окрім того, що періодизація літературної мови (загальної, стандартної) не зовсім збігається з періодизацією розвитку самої мови (літературні пам’ятки того чи іншого періоду створюються на основі якоїсь раніше виробленої традиції – і про це ми пишемо докладно далі в цій праці), варто підкреслити, що факт існування однієї спільної діалектної гілки – давньоруської мови [краще: давньоросійської – Й. Ґ., В. М.] залишається, ба більше, сягає аж VI ст.

язык прессы, школы, государственной практики”, в: В. Виноградов, *Избранные труды. История русского литературного языка*, Москва 1978, с. 10.

[34] А. Ефимов, *История русского литературного языка*, Москва 1955, с. 417–422; Е. Ковалевская, *История русского литературного языка*, Москва 1978, с. 36–37; А. Кожин, *Литературный язык Киевской Руси*, Москва 1981, с. 8; Н. Мещерский, *История русского литературного языка*, Ленинград 1985, с. 19–20.

[35] А. Горшков, *История русского литературного языка*, Москва 1969, с. 21; А. Камчатнов, *История русского литературного языка (XI – первая половина XIX вв.)*, Москва 2015, с. 15.

[36] А. Ларин, *Лекции по истории русского литературного языка*, Москва 1975, с. 7; пор. іще: В. Виноградов, *Избранные труды. История русского литературного языка*, op. cit., с. 150.

[37] В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, op. cit., с. 448–450.

Крізь призму такого підходу й розуміння історії мови російські мовознавці для укладання хрестоматій та словників „русского языка XI–XIV вв.”[38] використовують пам'ятки того часу, які містять не лише російські, але переважно українські та білоруські мовні риси, над те – найдавніші писемні свідчення (XI–XII ст.) узято переважно з текстів, створених у Русі-Україні, тобто в Києві, Волині, Галичині, тому риси російської мови відображені в них **лише у зв'язку** з явищами української та білоруської мов.

Подібне трактування історії літературно-писемної мови маємо й у білоруській мовознавчій традиції, незважаючи на несміливі тези щодо витоків старобілоруської мови від XIII ст.: „Початок історії старобілоруської літературної мови в діапазоні кількох століть – від XIII до XV включно”[39], усе ж останнім часом прийнята періодизація, згідно з якою до XIV ст. існував спільний період у розвитку літературних мов східних слов'ян[40].

Тут поза увагою залишилися, серед інших, праці видатного білоруського вченого, беззаперечного авторитета білоруської славістики Юхима Карського, від 1915 р. члена Петербурзької АН, а від 1925 р. – АН СРСР. Завдяки йому білоруси першими зі слов'янських народів отримали етнографічну карту білоруських земель і діалектів, а також періодизацію мови відповідно до лінії Імператорської Академії наук: давній самостійний період розвитку білоруської мови, яку вчений називав західноруською мовою (рос. „западнорусский язык”), Карський помістив у проміжку XIV–XVIII ст.[41]

---

[38] *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 1–5, ред. С. Бархударов; вып. 7–10, ред. Ф. Филин; вып. 11–14, ред. Д. Шмелев, вып. 14–26, ред. Г. Богатова; вып. 27–29, ред. В. Крысько; вып. 30, ред. Р. Кривко, Москва 1975–2015; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, Москва 1988–2019, т. 1–5, ред. Р. Аванесов; т. 6, ред. И. Улуханов, т. 7–12, ред. В. Крысько; Н. Дурново, *Хрестоматія по исторіи русскаго языка*, Москва 1914; А. Кожин, *История русского литературного языка. Хрестоматия*, Москва 1989; В. Иванов, Т. Сумникова, Н. Панкратова, *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 1990; А. Камчатнов, *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 2009.

[39] „Пачатак гісторыі старабеларускай літаратурнай мовы ў дыяпазоне некалькіх стагоддзяў – ад XIII да XV уключна”, див: Л. Шакун, *Старабеларуская літаратурная мова*, в: *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, рэд. Б. Сачанка, А. Міхневіч, Мінск 1994, с. 532; пор. також: Я. Станкевіч, *Доля мовы беларускае (яе вонкашняя гісторыя) у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі*, в: Я. Станкевіч, *Збор твораў*: у 2 т., Менск 2002, т. 1, с. 49.

[40] А. Жураўскі, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1967, т. 1, с. 15; Б. Плотнікаў, Л. Антанюк, *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003, с. 51–52; *Гісторыя беларускай мовы. Вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў*, склад Л. Шакун, В. Красней і др., Мінск 2006, с. 24.

[41] Е. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, в: *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, с. 253–263; Е. Карский, *Белорусы. Очерки словесности белорусского племени*, Петроград 1921, т. III, ч. 2 *Старая западнорусская литература*.

Такий само погляд на витоки літературної мови був характерний і для українських учених радянського періоду[42]. Спільною для східних слов’ян літературно-писемною мовою вважав давньоруську мову В. Німчук:

> Багато дослідників не визнають існування єдиної давньоруської живої розмовної мови, але всі фахівці сходяться на тому, що східні слов’яни XI–XIII ст. мали спільну писемно-літературну мову: або давньоруську, або старослов’янську (церковнослов’янську) чи обидві разом[43].

При цьому вчений завжди послідовно розділяв писемно-літературну мову Руси і живі мови східних слов’ян, які розвивалися кожна своєю дорогою після розпаду праслов’янської мови-основи.

У сучасній українській методичній літературі мову Київської Руси XI–XII ст. історики мови називають „давньоруська”, „давньокиївська”, „староукраїнська”.

Твердження про спільний період розвитку трьох мов з’являються в англомовній літературі: давньоруська мова – це мова, яка використовувалася від VII–VIII до XIII–XIV століть, тобто до періоду утвердження російської (Russian) та руських мов (Ruthenian), які лише згодом розділилися на білоруську та українську[44].

Подібні ідеї про спільну колиску трьох народів трапляються також у польській літературі на цю тему:

> У результаті тривалої економічної та соціальної еволюції у другій половині IX ст. утворилася Давньоруська держава, яка в історичних джерелах називається Київською Руссю. Її мешканці – русини – дали початок трьом пізнішим націям: російській, українській та білоруській. Вони також створили спільну для них літературу, яку загалом називають давньоруською. Саме з неї внаслідок складних суспільно-політичних та етнокультурних процесів виникають три національні літератури: російська, українська та білоруська. Тому, коли ми говоримо і пишемо про Київську Русь (XI–XIII ст.), ми завжди повинні мати на увазі спільну культурну спадщину цих споріднених східнослов’янських народів[45].

---

[42] *Курс історії української літературної мови*, ред. І. Білодід, Київ 1958, т. 1 *Дожовтневий період*, с. 14; П. Плющ, *Історія української літературної мови*, Київ 1971, с. 30–31, 135.

[43] В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, в: *Історія української культури*: у 5 т., ред. П. Толочко, Київ 2001, т. 1, с. 694.

[44] S. M. Pugh, *Testament to Ruthenian: A Linguistic Analysis of the Smotryc'kyj Variant*, Cambridge 1996, s. 2–3.

[45] „W wyniku długotrwałej ewolucji gospodarczo-społecznej powstało w drugiej połowie IX wieku Państwo Staroruskie, zwane w źródłach historycznych Rusią Kijowską. Jej mieszkańcy – Rusini – dali początek trzem późniejszym narodom: rosyjskiemu, ukraińskiemu i białoruskiemu. Stworzyli też wspólną dla nich literaturę, nazywaną ogólnie staroruską. Z niej właśnie wyodrębniają

В умовах продовжуваної відкритої агресії Росії проти України особливо чітко проявляються хибні положення концепції „давньоруської" спільноти.

Завершуючи попередні питання про характер досліджуваної студії, зазначимо, що в україністиці утверджуються наукові погляди, згідно з якими початковим етапом розвитку української літературної мови є руський чи княжий[46], або доба староукраїнська „київсько-чернігівська" й „галицько-волинська"[47], де мовою писемності була церковнослов'янська, потрактовувана як функціонально українська, хоч і відмінна від неї структурно[48]. В. Русанівський в опублікованому вже після проголошення незалежності України теоретичному підручнику з історії української літературної мови найдавнішим етапом розвитку української літературної мови також уважає період Київської Руси, а саму мову називає „давньокиївська літературна мова"[49].

2.2. Наука на службі політики: філологія як інструмент російського культурного імперіалізму

Київські писці, вихідці з Руси (Роусь), точніше Руської Землі (Роусьскаꙗ Землꙗ), називали себе *русь*[50], а свою мову – послідовно – руською: (роусьскии /роуськии / роускии ꙗзыкъ, а пізніше роуськаꙗ /роуска молва/мова)[51]. Мова цих писців мала українські риси, про які докладніше поговоримо пізніше. Так само характеризував свою мову полоцький чи новгородський писар. Тому термін *руський*/*руский* асоціюється зі спадщиною різних частин Руси. Однак це термін омонімічний, що не означав, незважаючи на однакову назву,

---

się w rezultacie skomplikowanych procesów społeczno-politycznych i etniczno-kulturowych trzy piśmiennictwa narodowe: rosyjskie, ukraińskie, białoruskie. Dlatego ilekroć mówimy i piszemy o Rusi Kijowskiej (wiek XI–XIII) zawsze musimy mieć na uwadze wspólne dziedzictwo kulturowe tych pobratymczych narodów wschodniosłowiańskich", w: B. Mucha, *Zarys literatury ukraińskiej i białoruskiej*, Piotrków Trybunalski 2000, s. 11.

[46] І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, op. cit., с. 84.

[47] О. Горбач, *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, в: О. Горбач, *Зібрані статті*, Мюнхен 1993, т. III *Історія української мови*, с. 46.

[48] В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, Київ 2001, с. 4.

[49] Ibidem, с. 10.

[50] J. Bonarek, *Pojęcie Ruś jako określenie grupy społecznej*, „Slavia Orientalis", 1998, t. XLVII, nr 1, s. 7–16.

[51] Наприклад, Михайло Василієвич у післямові до перекладу Пересопницького Євангелія 1556–1561 записав, що книга „єсть прекладана изь языка блъгарского на мовоу роускоую", див.: *Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик*, підгот. І. Чепіга за уч. Л. Гнатенко, Київ 2001, с. 392.

те саме для жителя колишнього Києва та колишнього Новгорода чи Полоцька. Топонім *Росія*, як ми писали вище, має грецьке походження і утворений згідно з правилами грецького словотворення шляхом додавання суфікса *-ia*: Ῥωσσία (Rhōssía) Спочатку його творці – стародавні греки – використовували цю назву для характеристики Руси. Московське князівство, створене в 1213 р. на території Заліської землі, відносно пізно увійшло до складу Руси і спочатку в джерелах іменувалося Moskovia, Muscovia або Magnus Ducatus Moscuensis за назвою столиці князівства – Москви, заснованої в 1147 р. Наприклад, мову росіян жителі Західної України називали російською або московською ще й у XX ст.[52] З татаро-монгольськими набігами на Руську землю (від 1237 р.) володарі Володимирської та Московської земель під владою Золотої Орди почали використовувати титул „Великий князь всієї Русі", а від середини XV ст. „государя всієї Русі", хоча до їх правління належала лише частина земель колишньої Руси (підпорядкованої Орді). Через століття, 16 січня 1547 року, відбулася коронація Івана IV Грозного на царя всієї Русі. З містичною надбудовою світської влади (миропомазання митрополитом Макарієм, використання шапки Володимира Мономаха як знака влади (виконувала цю функцію до XVIII ст.)) почалося „збирання руських земель" під гаслом „Москва – Третій Рим". Форми „Русь" і „Росія" почали вживати все частіше як синоніми, поки в 1721 році Петро I не назвав свою країну Російською імперією (рос. ‘Российская Империя').

У такий спосіб Москва (Московія) назвалася спочатку Руссю, а потім Росією.

Згадана вище термінологічна проблема виникла ще за часів Петра I і появи концепції „триєдиної російської нації". Варто підкреслити, що хоча наприкінці XVIII ст. Катерина II називала своїх підданих „росіянами" і проводила політику „росіїзації"[53], а Нестор російської науки Михаїл Ломоносов використовував термін „российский" для характеристики культурних явищ на російських землях і свою граматику 1755 року назвав не „русская", а „Российская грамматика", однак механізм, який використовувався від XIX ст. для введення синонімії термінів „руський" і „російський", де термін „російський" став наднаціональним, одним із інструментів, серед іншого, „включення" („збирання") „руських земель" земель до складу Російської імперії, залишився незмінним. Зараз його використання не має наукового чи змістовного значення – він не сприяє розумінню соціолінгвістичної та історико-культурної ситуації на землях, заселених східними слов'янами в найдавніший період.

---

[52] М. Жовтобрюх, А. Молдован, *Украинский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки…*, op. cit., с. 513.

[53] J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, op. cit., s. 195.

Сучасний термін, який використовувався для опису мови давніх книжників як „древнерусский язык”, у польській традиції „staroruski” (але також – як було сказано вище – у прямому перекладі „staro[żytno]rosyjski”) загалом указує на однозначний, безпосередній зв’язок з терміном „русский язык” (російська мова), коріння якого за такого називання сягає безпосередньо витоків Руси, виключаючи при цьому українців (і білорусів) з цієї спадщини.

Термінологічна плутанина та невиправдане змішування народоназви й мовоназви *російський* (*русский*) і *давньоруський* (*древнерусский*) свідомо (чи необдумано) поглибили науковці. У результаті цей термін, масово з’являючись в етимологічних, історичних словниках і наукових дослідженнях, став ідеологемою, що обслуговує ненаукові потреби. Чудовим прикладом цього може бути характеристика соціолінгвістичної ситуації Київської Русі XI століття, зроблена Анатолієм Алексєєвим на прикладі мовного аналізу „Повісти врем’яних літ”:

> Церковнослов’янська мова захопила ті сфери мови, які вважалися опозиційними до православної церкви та християнства. Характерним прикладом цього може бути промова мудреців у „Повісті врем’яних літ” під 1071 роком про язичницьке віровчення, див.: „Богъ мывъся въ мовници и вспотивъся, отерся ветъхомъ и верже с небесе на землю. И распрѣся сотона с богомъ, кому в немь створити человѣка. И створи дьяволь человѣка, а богъ душю в не вложи. Тѣмже аще умретъ человѣкъ, в землю идеть тѣло, а душа к богу” (за Лаврентіївським списком). Насправді ця промова могла бути виголошена лише російською мовою, але писар при транскрипції усунув усі яскраві російські мовні особливості[54].

Навіть побіжний аналіз цього та подібних спостережень, які не є поодинокими, викликає правомірне запитання щодо можливості обговорення російської мови (зважаючи на цитату вище: русский язык) у Києві XI століття (1071). Однак ці питання до початку XXI століття не були предметом наукових дискусій, вони були своєрідною аксіомою, некритично відтвореною в європейській і світовій славістиці.

---

[54] „Мы находим вторжение церковнославянского языка в те сферы, которые по своей сути были противопоставлены церкви и христианству. Довольно замечательным примером этого служит речь волхвов в ПВЛ под 1071 г. с изложением языческого вероучения. Ср. «Богъ мывъся въ мовници и вспотивъся, отерся ветъхомъ и верже с небесе на землю. И распрѣся сотона с богомъ, кому в немь створити человѣка. И створи дьяволь челов҃ка, а богъ душю в не вложи. Тѣмже аще умретъ человѣкъ, в землю идеть тѣло, а душа к боку» (за Лавр. сп.). В действительности эта речь могла быть произнесена только на русском [підкреслення наше – Й. Ґ., В. М.] языке, но летописец при передаче ее устранил все яркие русские языковые особенности…”, А. Алексеев, *Почему в Древней Руси не было диглоссии*, в: *Литературный язык Древней Руси*, ред. В. Колесов, Москва 1986, с. 7.

Інший приклад, що стосується Турівського Євангелія, тексту XI століття, знайденого в сучасній Білорусі:

> Фототипічним виданням та описом ТЛ [„Турівських листків", тобто Турівського Євангелія – Й. Ґ., В. М.], ми хотіли ввести до наукового обігу цю цінну пам'ятку російської мови (русского языка)[55].

Припущення щодо існування однієї мови (давньоруської = давньої російської) призвело, за аналогією, до створення одного національного утворення – „давньоруської народности" = „давньої російської народности":

> Територія Великого князівства Литовського цього періоду складалася із власне Литви (включаючи Жемайтію, яка на той час була окремою землею), а також із областей Смоленської, Вітебської, Мінської, Гродненської, Могилівської, Чернігівської, Київської, Волинської, Подільської. Російський народ діалектологічно належав тут до трьох гілок, які сучасною номенклатурою позначаються як білоруська, українська і російська[56].

Така характеристика мови призводить до викривленого розуміння історії Руси. Якщо існували давньоруська мова і народність, що розумілися як російська („русская"), то визначений таким чином державний організм „Древнерусское государство" для позначення конфедерації руських князівств стає, за цією логікою, Російською державою. Небезпека ситуації тим більша, що цей погляд часто підкріплюють багаторазово перевиданими великими тиражами підручників з історії Росії, підготованих західноєвропейськими та американськими вченими і виданих академічними видавництвами, разом із тим найвідомішими (такими як Оксфорд). Їхній авторитет і уявна дослідницька об'єктивність (очікувана незалежність від радянської та російської ідеології) впливають на поширення думки про присутність росіян (sic!) у Київській державі. І йдеться тут не про семантичні нюанси в російськомовному тексті, а про переклад іншою мовою, у цьому випадку польською, яка має відповідні лексичні засоби для розмежування спадщини Руси та Росії. Неісторичні та просто неправдиві описи, що містяться в наукових і науково-популярних дослідженнях, підкріплюють загальну думку про початок російської історії в українському Києві. Твердження на кшталт: „контакти з Візантією підвищили престиж і прибутки росіян” не є рідкістю щодо X століття та характеристики політичної історії Київської Руси[57] або ще:

---

[55] „Фототипическим изданием и описанием ТЛ [„Туровских Листков" – Й. Ґ., В. М.] мы хотели бы ввести в научный оборот этот ценный памятник русского языка XI в.", в: И. Тот, Э. Хоргоши, Г. Хорват, *Туровские листки*, в: „Acta Universitatis Szegediensis de Atila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae", 1978, т. XIII, с. 186.

[56] „Территория Великого княжества Литовского этого периода состояла из собственно Литвы (включая Жемайтию, считавшуюся в то время отдельной землей), а также из областей Смоленской, Витебской, Минской, Гродненской, Могилевской, Черниговской, Киевской, Волынской, Подольской. Русский народ диалектологически принадлежал здесь [підкреслення наше – Й. Ґ., В. М.] к трем ветвям, которые в современной номенклатуре обозначаются как белорусская, украинская и русская", в: К. Смирнова, *„Проста мова" как лингвистический феномен (реконструкция глагольной системы на материале Евангелия Тяпинского)*, автореф. … дисс. канд. филол. наук, Москва 2011, с. 1.

> Раптова смерть Ігоря означала, що Київською державою правила його вдова Ольга, бо їхній син Святослав був ще малим хлопчиком. Ольга зійшла на вершину, керуючи країною приблизно з 945 до 962 року. Вона стала першою відомою жінкою в історії Росії, а також святою православної церкви. Записи про неї розповідають, як жорстоко вона покарала древлян за смерть Ігоря, згадують про її постійні зусилля зміцнити могутність Київської Русі[58].

Цю перспективу також підкріплює академічне викладання в межах курсів історії російської культури не тільки в Росії, але й за її межами[59].

У наведених прикладах із досліджень, опублікованих польською чи російською мовами, чітко написано: росіяни (русские), російська мова (русский язык), хоча ці терміни не стосуються соціолінгвістичного становища Руси в XI ст. Провокативно можна лише риторично запитати про реакцію славістів, якби ми дозволили собі робити настільки ж неісторичні пояснення на кшталт: „контакти з Візантією підвищили престиж і прибутки українців...” (чи білорусів).

Фактичне зрівняння термінів „руський” і „російський” підсилює перерахування в одній послідовності, без будь-яких коментарів і відмінностей, українських і російських міст/земель, пов’язаних однією віковою традицією:

---

[57] N. V. Riasanovsky, D. Steinberg, *Historia Rosji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009, розділ *Ruś Kijowska: Zarys dziejów politycznych*, s. 31.

[58] „Nagła śmierć Igora sprawiła, że rządy w państwie kijowskim sprawowała wdowa po nim, Olga, gdyż ich syn Światosław, był jeszcze małym chłopcem. Olga stanęła na wysokości zadania, władając państwem od 945 do mniej więcej 962 r. Została pierwszą sławną kobietą w historii Rosji, a także świętą Kościoła prawosławnego. Przekazy na jej temat mówią o tym, jak srogo ukarała Drzewian za śmierć Igora, i wspominają o jej nieustannych wysiłkach zmierzających do umocnienia władzy Rusi Kijowskiej”, в: Ibidem.

[59] Пор. напр.: T. B. Krause, J. Slocum, *Old Russian online. Series introduction*, op. cit., курси на кштал *Historia i kultura Rosji* Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині, де до російської історії зараховано як київську традицію (*Staroruska architektura sakralna X–XIII w. Budownictwo drewniane i kamienne. Freski i mozaiki Rusi Kijowskiej*), так і новгородську (*Złoty wiek staroruskiego malarstwa sakralnego. Wielcy mistrzowie – Teofan Grek, Andriej Rublow, Dionizy*), https://usosweb.uwm.edu.pl/kontroler.php?_action=katalog2/przedmioty/pokazPrzedmiot&kod=98S1O-HiKR1. „Изучение древнерусского языка <…> предусматривается как обязательное в университетах и педагогических институтах на отделениях русского, украинского и белорусского языков”, в: Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., с. 419.

> Літописна робота провадилася в багатьох руських/російських (русских) містах: Києві, Галичі, Володимирі, Великому Новгороді, Пскові, Твері, Москві[60].

Такі й подібні констатації залишаються й надалі термінологічною нормою для російських науковців-гуманітаріїв і ввійшли в науковий обіг видань різних центрів та установ і поза Росією. Джерела їх, як ми писали вище, варто шукати в російському імперському наративі та авторитеті російських учених того періоду, коли порівняльно-історичне мовознавство як наука тільки становилося. Якщо коротко, то **Російська імператорська академія наук нав'язувала своє тлумачення процесу формування слов'янських мов іншим слов'янським, а згодом і неслов'янським народам**. **Цей наратив відповідав ідеям панславізму та загального об'єднання слов'ян під керівництвом Росії**, які також були поширені серед російських інтелектуальних еліт, котрі вважали себе демократичними та прогресивними.

Писемні пам'ятки, звезені до Москви й Петербурга із теренів України та Білорусі, а також із завойованої й назавжди стертої з карти світу Новгородської республіки, стали надбанням Російської імперії, їх кваліфіковано вже як „свої/власні", тобто – російські. Російські славісти XIX ст. (Фьодор Буслаєв, Алєксандр Востоков, Філіп Фортунатов, Антон Буділович, Пьотр Лавровскій, Алєксєй Шахматов, Алєксєй Соболєвскій та інші) проводили свої дослідження з історії мови саме крізь призму такого бачення й сприйняття. Вони відповідали засадам авторитарного правління Алєксандра III і реалізованому гаслу „православие – самодержавие – народность" („православ'я – самодержавство – народність"), що в культурному вимірі зводилося до знищення культурної самобутности поневолених націй унаслідок політики тотальної росіїзації. Чудовим прикладом цього є той факт, що деякі із згаданих вище дослідників також були відданими державними чиновниками: Пьотр Лавровскій у 1884–1890 роках був ректором Варшавського університету, який потім (у рамках репресій після Січневого повстання 1863–1864) функціонував як Імператорський університет з російською мовою викладання. Під час його керівництва, в умовах росіїзації, що проводилася у тісній співпраці з сумно відомим куратором Апухтіним, кількість польських викладачів в університеті скоротилася до 10 осіб[61].

Упроваджуючи в науці тезу про єдину „народність" для всієї території імперії та неісторично перекидаючи російські політичні реалії XIX ст. на

---

[60] „Летописная работа велась во многих русских городах – Киеве, Галиче, Владимире, Великом Новгороде, Пскове, Твери, Москве", в: О. Киянова, *Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков*, СПб. 2010, с. 10.

[61] https://www.uw.edu.pl/uniwersytet/mikolaj-lawrowski/.

зовсім інші реалії колишньої Руси XI–XIII ст., дослідники поєднали воєдино не лише всю спадщину різних теренів колишньої північної (новгородські, білоруські землі) і південної (українські землі) Руси, але й описали її (спадщину) як спільну для території, розширеної за рахунок Ростовської, Суздальської та Муромської земель, хоча ми не маємо пам'яток із цих теренів, створених до XIV ст. За такого підходу унікальні мовні риси в текстах південної (українські) чи північної (новгородські) Руси були проголошені місцевою специфікою однієї нібито спільної традиції.

Це стало основою для народження й розширення російської традиції – „великоруської", з одного боку (маскуючи брак текстів, написаних на теренах формування російської державності), а з іншого боку, применшення білоруської та української традиції (у тогочасній термінології „західноруської" та „південноруської" або „малоросійської"), у яких нахабно забрано пам'ятки XI–XIII ст. На той час ці тексти функціонували в науковому обігу як спільні – „загальноросійські", однакові для всієї східнослов'янської території Росії XIX ст.

Що важливо, цей науковий міт, створений у XIX ст., досі не підтверджений. Після розпаду Радянського Союзу славістика вперше почала обговорювати міти та наукові викривлення, створені за часів СРСР. З цієї причини **міт про єдність слов'янських народів (про спільну колиску) до XIV ст. сумніву не піддано: СРСР, хоч і вважав себе антагоністом царської Росії, усе ж з тією таки попередньою імперською метою постулював і надалі попередню нарацію. Це помилкове коло зберігається у славістиці дотепер, а думки про існування спільної (єдиної) давньоруської мови і спільної (єдиної) писемности, попри брак доказів щодо їх існування, продовжують повторюватися в наукових студіях**. Показовим прикладом цього є те, що в статті „Русский язык" пункт 1.5.1 „Древнерусский период (XI–XIV вв.)" в історії розвитку російської мови автори В. Лопатін та І. Улуханов жодною мовною рисою не характеризують, перейшовши одразу до пункту 1.5.2 „старорусский", або „великорусский" період (XIV–XVII ст.)[62].

Подібні маніпулювання постали з попередніх підмін фактів і є типовими для російських енциклопедичних видань радянського періоду, де давньоруська мова („древнерусский язык") „є спільною мовою східних слов'ян, яка сформувалася в Давньоруській державі від VII–VIII і проіснувала до XIV–XV ст., коли розпалася на три окремі мови (російську, українську й білоруську)"[63], але „найдавніші зі збережених писемних пам'яток, що відображають елементи російського мовлення [„русской речи” – Й. Ґ., В. М.], сягають XI ст.: Остромирове Євангеліє 1056–1057, Святославові збірники 1073, 1076, Архангельське Євангеліє 1092, Новгородські службові мінеї 1096–97”[64], при цьому для української мови найдавнішими пам’ятками, у яких відображені живомовні риси, названі „юридичні акти XIV–XV ст., Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 та ін.”[65].

---

[62] В. Лопатин, И. Улуханов, *Русский язык*, op. cit., с. 448.

[63] В. Иванов, *Древнерусский язык*, op. cit., с. 143.

З позиції сьогодення можна сказати, що дискусія про специфічну термінологію російської мови не має сенсу з кількох причин: суб’єктивної – відсутність подібних ініціатив з боку російських славістів та об’єктивної – терміни „русский”/„древнерусский” використовуються в науці вже кілька століть. Згадаймо, однак, що землі предків нинішніх росіян до XVIII ст. називалися Magnus Ducatus Moscuensis, Московія[66]. Про те, що етнонім „московський” глибоко вкорінився у свідомості тогочасних русинів, свідчить трагічне листування Богдана Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем. Листа з Черкас від 8 червня 1648 року він починає фразою:

> Наяснѣйший, велможний и преславний цару московский, а нам велце милостивий пане и добродѣю...[67]

Поширення для характеристики явищ російської культури замість „московський” важких для тлумачення іншими мовами і не зовсім зрозумілих самим росіянам термінів „российский”, „русский”, теоретично пов’язаних з етносом, і „российский”, тобто пов’язаний із державністю[68], є знаряддям багатовікового російського ідеологічного насильства: воно повністю виключає присутність білоруського та українського культурного складників у найдавніший період писемности Руси. Білоруси – за царською термінологією „западнорусы” – західні росіяни; або українці „малорусы” – малоросіяни. За такого підходу – це „молодші брати” росіян – („русских”), етноназва, яка не означується жодним прикметником; або якщо й означується, то прикметником „великі”: „великоросы” – „великороссияне”. За цією логікою росіяни – це первинний (головний, основний) етнос. Отже, наведені тут приклади є репрезентативними для сучасної офіційної російської ідеології. Конституція Російської Федерації зі змінами 2020 року говорить, що

---

[64] Ф. Филин, *Русский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, с. 430.

[65] Н. Пилинский, *Украинский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва 1990, с. 534.

[66] *Grand Principality of Moscow*, op. cit.

[67] *Лист Богдана Хмельницкого, посланный из Черкас царю Алексею Михайловичу, с сообщением о победах над польским войском и желании украинского народа объединиться с Россией, 8 июня 1648 г.*, https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/bogdan2.jpg.

[68] Про зумисне змішування цих понять для обґрунтування їх синонімії В. Путіним ідеться в праці: J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, op. cit., s. 106.

> Російська Федерація, об'єднана тисячолітньою історією, зберігаючи пам'ять про предків, які дали нам ідеали й віру в Бога, а також спадкоємність розвитку Російської держави, визнає історично сформовану єдність держави[69].

Такий підхід, що носить риси культурного імперіалізму, не має аналогів у світовій історії. Наприклад французам, культурне коріння яких, поза сумнівом, лежить у латинській культурі Стародавнього Риму, не спало би на думку сказати, що історія їхньої країни починається в цей період, оскільки колискою своєї державності вони визнають Королівство франків, створене після падіння Західного Риму. Росіяни (хоча колискою їх державності варто вважати Московське князівство, створене в XIII ст. уже після втрати могутності Київської Русі, що настала після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р., і наростання внутрішніх суперечок, які призвели до поділу земель, а також зміцнення Латинської імперії внаслідок хрестових походів) уперто повторюють, що київська традиція – це їхня історія. Безсумнівно, як римська традиція для французів, так і київська для росіян була натхненням для розвитку пізнішої культури, але в обох випадках це були різні державні організми з різними системами влади, різним ставленням до інституту церкви і т. ін. Скажімо прямо, що київська державність зі столицею в Києві, з її досвідом злетів і падінь – це історична спадщина України, так само, як колишні Полоцьке і Турівське князівства є колискою сьогоднішньої Білорусі. Тому відмінності в інтерпретації власної історії Росії (щодо білорусів і українців) і романських держав треба вбачати в російському культурному імперіалізмі: тоді як державність Стародавнього Риму як частину його власної історії викладають в італійських університетах, у французьких університетах вона постає як контекст – культурні основи власної країни, об'єднаної під керівництвом династії Меровінгів. У романській групі ми не знайдемо народу, який би хотів демонструвати свою перевагу, як це робила Москва від часів Івана III щодо інших народів східнослов'янської гілки.

Саме від часів правління Івана III починається прагнення перейняти спадщину Київської Руси як власну, пов'язану з міфічним конструктом „Москва – третій Рим”. Спочатку функціонуючи як релігійна ідея – прагнення зміцнити Православну Церкву після падіння Константинополя, – ця думка швидко була інструменталізована як державна доктрина: вона давала аргументи для зусиль московських князів зібрати „руські землі”, які нібито належали їм і були втрачені через монгольські завоювання[70].

---

[69] *Полный текст поправок в Конституцию: что меняется?*, Государственная Дума, 14.03.2020, duma.gov.ru, за: M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość! Rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego” autorytaryzmu*, Raport OSW, maj 2021, s. 88.

Розширення історії держави київською традицією, на якій будувалася категорія загальноруської спільноти, що дає Росії право претендувати на першість серед слов’янських народів, час від часу повертається в чергових виявах: слов’янофільство, православний більшовизм Трубецького, євразійство та ін. Останнім їх варіантом є концепція „російського світу” („русский мир”), чітко сформульована в „Концепції нового дидактико-методичного комплексу вітчизняної історії”, яка є методологічним тлумаченням для опису історії Росії[71]. Цей текст у частині, що містить історико-культурні стандарти, починається з розділу I „Від держави російської до російської [рос. „От Русского до Российского государства”], що чітко вказує на коріння Росії, одним із правителів якої мав би бути св. Владимир, якого, до речі, ніхто в пам’ятках так не називав, бо його світське ім’я від народження й до смерті було Володимир. У згаданій вище методологічній концепції назва *Київ* постає маніпулятивно, як синонім кризи, через розпад конфедеративної держави на окремі землі. Проте навіть у цей непростий період, стверджують автори „Концепції...”, незважаючи на формальну незалежність, триває пам’ять про

> єдність Руси, Київ як загальноруську („общерусскую”) столицю, пріоритет київського князя („князя всея Руси”) над усіма Рюриковичами[72].

---

[70] Білоруський історик мови Іван Крамко причиною появи концепту „давньоруської єдности” уважає прагнення продемонструвати вищість російського народу – пор.: І. Крамко, *Адзіная старажытнарускасць. Ці была яна?*, „Наша слова”, 2003, №33(620), с. 2. Більше на цю тему див.: N. Barszczewska, *Bałtycko-słowiańska geneza języka białoruskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej” 2018, t. LXVI, s. 21–37. Пор. теж: J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, op. cit., s. 128.

[71] *Концепция преподавания учебного курса „История России” в образовательных организациях Российской Федерации, реализующих основные общеобразовательные программы, утверждена решением Коллегии Министерства просвещения Российской Федерации, протокол от 23 октября 2020 г.* № ПК-вн, https://akadem-centr.ru/news/kontseptsiya-prepodavaniya-istorii-rossii.news.

[72] „В XII в. государство Русь распалось на ряд фактически самостоятельных государственных образований – земель, в большинстве из них правили представители разросшегося рода Рюриковичей. Наступил период политической раздробленности. Несмотря на фактическую суверенность земель, продолжало существовать представление о единстве Руси, о Киеве как общерусской столице, о главенстве киевского князя („князя всея Руси”) над всеми Рюриковичами, в: *Концепция преподавания учебного курса „История России”...*, op. cit., c. 28.

Цей короткий фрагмент показує механізми, за допомогою яких увічнилася ідея безперервності „тисячолітньої Російської держави", записаної в новій Конституції Російської Федерації, початком якої нібито був прихід Рюрика до Києва (862 р.): замовчування окремих фактів – не згадується роль Києва для української культури. А з іншого боку, словосполучення *Київська Русь*, яке ще за радянських часів зустрічалося як синонім із терміном *Давня Русь* (*Древняя Русь*), у „Концепції..." узагалі не фігурує, його замінено на термін *Давньоруська держава* (*Древнерусское государство*), що відповідає тенденціям російської історіографії[73]. У той час як термін *Київська Русь* має чіткі конотації з Україною для сучасних реципієнтів, належність *Давньоруської держави* не є настільки ж очевидною, тим паче, що претензії на її успадкування висувають передусім росіяни – як „старші брати" українців і білорусів. Про це чітко свідчить використання еквівалентних термінів для Київської держави: не означена територіально *Русь* чи *Російська земля* (*Русь* чи *Русская земля*), неісторичні терміни, що ґрунтуються на помилковій схожості – *Русская земля* (*Российская земля*) зовсім не тотожне назві „*роусьскаѧ землѧ*" („*Руська земля*"). Вони служать ідеологічним цілям, які доводять не тільки привілейоване становище росіян серед східнослов'янських народів, але й підтверджують також імперську позицію, яку Росія втрачає з набуттям реальної незалежности України. Таким чином Росія втрачає значну частину історичної, культурної та духовної спадщини, яку вона привласнила, збираючи чужі „руські землі".

Раніше ми вже звертали увагу на подібні термінологічні маніпуляції, що призводять до фактологічних спотворень через неісторичне бачення присутності росіян у Київській Русі[74].

Інший механізм маніпулювання – перебільшення та підкреслення бажаних елементів: наприклад, підкреслення важливості династії Рюриковичів, яку зазвичай, хоча й не зовсім справедливо, асоціюють із російською традицією, зрештою, просте перекручування та підміна фактів. Варто також зазначити, що штучно продовжуючи власну історію, автори „Концепції..." увічнюють образ ворога, який дестабілізує „ідилічну єдність руських земель під владою Рюриковичів". Довготривала політична криза від середини XI ст. призвела, за такого викладу історії, до окупації/загарбання руських земель Великим князівством Литовським і Польщею:

---

[73] M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość!*, op. cit., s. 88. Варто також підкреслити, що російське суспільство демонструє сильну схильність піддаватися спрямованому на нього кремлівському наративу, у тому числі історичному, що виражається між іншим у зростанні ідеї Росії як великої держави після анексії Криму майже на 20% (з 47% у 2011 до 65% у 2015 р.), пор.: M. Domańska, J. Rogoża, *Naprzód, w przeszłość!* op. cit., s. 86.

[74] Пор.: В. Мойсієнко, *Кого називали „людьми руськими" на Русі...*, op. cit., с. 22–39; J. Getka, J. Darczewska, *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, op. cit., s. 100 і наст.; J. Getka, V. Moisiienko, *Origins of the Ukrainian literary language in the context of the polish hypothesis on genesis polish literary language*, „Українська полоністика", 2020, nr 17, s. 27–39.

> У цих умовах формальна єдність руських земель („русских земель") із Києвом на чолі перестала існувати. Західні та південні руські землі („русские земли") у II пол. XIII ст. – поч. XIV століть увійшли до складу Великого князівства Литовського та Королівства Польського[75].

Формулювання такого типу цілком вписуються в тезу про безперервність державності Росії, пов'язану з одвічним суперництвом між православною (візантійською) цивілізацією та римською цивілізацією, яка прагне вестернізувати (полонізувати, „окатоличити") українців і білорусів. Вони також узгоджуються з пропагандистськими кремлівськими тезами, згідно з якими українська та білоруська мови виникли внаслідок згубного впливу польської мови на „давньоруську".

Повертаючись до сучасної науки, зазначимо, що формулювання російських дослідників, які демонструють прагнення узгоджуватися з об'єктивними, а не заідеологізованими історичними фактами, звичайно, є, але їх все ж слід уважати винятками. Це можна побачити в еволюції поглядів Віктора Живова. Наприкінці 1980-х років для характеристики історичних явищ він використовував сучасні глотоніми „русская" і „русский":

> Ми знаємо, що російська книжність („русская книжность") і російська („русская") літературна мова найдавнішої доби (церковнослов'янська мова російської редакції („русского извода")) були створені на основі неслов'янських літератур, на основі спільної для всіх слов'ян кирило-мефодіївської спадщини[76].

Через 30 років, коментуючи термінологію для характеристики мови найдавнішого періоду Руси, учений зазначив, що термін давньоруський („древнерусский") є надмірно специфічним і може призвести до помилок у тлумаченні:

> …давньоруська („древнерусский язык") встановлює надто однозначну етнічну чи державно-етнічну перспективу, оскільки її легко розуміють як російську в давнину і ставлять

---

[75] „В этих условиях перестало существовать формальное единство русских земель во главе с Киевом. Западные и южные русские земли в течение второй половины XIII – начала XV в. вошли в состав Великого княжества Литовского и Польского королевства", в: *Концепция преподавания учебного курса „История России"*, op. cit., с. 28.

[76] „Мы знаем, что русская книжность и русский литературный язык древнейшей эпохи (церковнославянский язык русского извода) возникли на основе инославянской книжности, на основе общего для всех славян кирилло-мефодиевского наследия", в: В. Живов, *Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе (По поводу книги И. Тота „Русская редакция…")*, „Вопросы языкознания", 1987, № 1, с. 51.

> в один ряд із давньоукраїнською мовою, яка зовсім не підходить для наших завдань, оскільки ми не готові говорити, наприклад, про давньоукраїнську мову у Великому Новгороді[77].

Такий науковий підхід рідко зустрічається в російській науці. Ба більше, якщо залишити поза увагою той факт, що в контексті Великого Новгорода ми фактично не готові й не повинні бути готовими говорити не лише про давньоукраїнську мову, а й про давньоросійську мову (новгородська мова була окремою, про що йтиметься далі в роботі), варто зазначити, що такі твердження не стосуються заперечення самої концепції спільної мови, а лише термінології: терміна „давньоруська мова", який зазвичай плутають із „давньоросійською", як ми вже зазначали. Незважаючи на різноманітні вияви спроб нових інтерпретацій, пов'язаних із дедалі кращим знанням історії, писемних пам'яток, а отже, й соціолінгвістичної ситуації східнослов'янських земель, трактування найдавнішої історії Руси залишається незмінним:

> Давньоруською мовою умовно називають мову слов'янського населення давньої Руси IX–XIV ст., на основі якої згодом утворилися східнослов'янські мови: російська (великоруська), українська, білоруська. Утворення давньоруської мови є результатом зближення слов'янських діалектів Східної Європи у зв'язку з об'єднанням їх носіїв в одній державі (з центром у Києві), у межах якої впродовж IX–XI ст. відбувалася культурно-етнографічна консолідація різноплемінного населення давньої Руси[78].

Тому, незважаючи на гонитву за політкоректністю, пов'язану з визнанням певної культурної самобутності українців і росіян, поняття „русский народ", „русская народность", тобто „російська нація", були замінені на терміни „славянское население", „разноплеменное население" – „слов'янське населення", „різноплемінне населення". Навіть автори та редактори академічного словника „Мови світу: слов'янські мови", яких у славістичній науці вважають відкритими до нових дослідницьких підходів і соціально пов'язаними з російськими демократичними колами, не здатні допустити ідеї скорочення власної („российской” – „великорусской”) традиції. Відповідно до вкорінених у їхній свідомості імперських конструктів, вони готові визнати неможливе в глотогенетичних процесах. Згідно з їхньою концепцією, упродовж двох століть (IX–XI) – наголосимо повторно! – *на основі слов'янських діалектів Східної Європи внаслідок об'єднання їх носіїв в одній країні (з центром у Києві), була створена одна мова*, яка потім – упродовж наступних трьох століть – розпалася на діалекти, які її спочатку створили!

---

[77] „…древнерусский задает слишком однозначную этническую или государственно-этническую перспективу, поскольку легко понимается как русский язык в древности и становится в один ряд с совсем не подходящим для наших задач древнеукраинским языком, поскольку мы не готовы говорить, например, о древнеукраинском языке в Великом Новгороде", в: В. Живов, *История языка русской письменности*: в 2 т., Москва 2017, т. 1, с. 77.

[78] „Древнерусским языком (Д. я.) условно называют язык славянского населення древней Руси IX–XIV вв., на базе которого позднее сформировались восточнославянские языки: русский (великорусский), украинский, белорусский. Образование Д. я. – результат конвергенции славянских диалектов Восточной Европы в связи с объединением их носителей в едином государстве (с центром в Киеве), в границах которого на протяжении IX–XI вв. происходила культурно-этнографическая консолидация разноплеменного населення древней Руси", в: Г. Хабургаев, *Древнерусский язык*, op. cit., с. 419.

Визнати очевидним, що в межах конфедеративної Руської Держави від самого початку паралельно розвивалися окремі діалекти, які потім лягли в основу різних національних і літературних мов, для них неможливо: це означало би змиритися зі зменшенням і звуженням власної спадщини, до чого російська (і не тільки російська) славістика наразі не готові.

2.3. Аналіз лінгвокультурної ситуації в Русі від часу появи найдавніших писемних пам'яток

Незаперечним фактом є те, що церковнослов'янська була однією з писемних мов Руси. Проте також незаперечним є той факт, що в ці тексти з давніх часів проникали місцеві риси східнослов'янських мов. Тому церковнослов'янські пам'ятки класифікуються за місцевими редакціями: українська (від середини XI ст.), трохи згодом – новгородська (від кінця XI ст.), білоруська (від XIII ст.), російська (від XIV ст.). Утверджені книжниками риси рідного діалекту (русько-київського, русько-галицького, русько-волинського, русько-полоцького, русько-смоленського, русько-новгородського), звісно, із часом стали поштовхом для розвитку місцевої писемності, а в результаті – окремих мовних і писемних традицій. Складність оцінки цього процесу зумовлена, водночас, різним ступенем культурного розвитку окремих земель культурного простору Руси в XI–XII ст. Це виявляється в територіальній нерівномірності збережених писемних пам'яток. Початки руської писемності закономірно пов'язують із Києвом і Новгородом, бо звідти походять найдавніші збережені тексти, датування яких не викликає суперечок серед науковців. Звідси висновок, що **в XI ст. можна говорити лише про своєрідну конкуренцію між півднем Руси (Україною) і північчю Руси – Новгородом**[79]**. Незаперечних**

---

[79] Зауважмо принагідно, що про більшу культурну близькість Новгорода з Києвом, ніж із Москвою, у найдавніший період, свідчать культурні факти: грошовою одиницею в Новгороді, як і в усій Русі, була гривня.

лінгвістичних свідчень (писемних текстів) XI–XII ст. із території сучасної Білорусі наразі немає, хоча їхнє існування ймовірне.

Щодо розвитку літератури та писемності на теренах Залісся, де було засновано Московське князівство, то наука наразі не має даних про тамтешню писемність і книжність у XI–XIII ст. Зрозуміло, що для існування писемности потрібні були культурні центри, яких не існувало: сліди перших шкіл можна знайти в Новгороді та Пскові лише за Івана IV Грозного (1533–1584). Значно пізніше, у 1682 році, Федір III заснував Духовну академію в Москві. Викладали там не місцеві вчені, а українці (малоросіяни) і білоруси. Лише Петро I заснував військову і морську школи і наказав Лейбніцу підготувати план академії мистецтв[80]. Хоча російські вчені (наприклад, Алєксєй Соболєвскій, Міхаіл Тіхоміров, Герольд Вздорнов, Ольга Князєвская, Анатолій Турілов, Любовь Столярова, Сєргєй Каштанов) періодично намагалися й намагаються довести існування скрипторію в Ростові в XII–XIII ст.[81] Ці дослідження залишаються у сфері наукової дискусії. Писемні пам’ятки цього періоду, знайдені на території Залісся, були привезені з Південної Руси (Києва) або Північної Руси (Новгорода), або ж переписані там запрошеними з цих таки теренів писцями.

Водночас наголошуємо, що ми свідомо відкидаємо російські засновницькі міти, розрізняючи спадщину двох різних земель, що воювали між собою: Новгорода та Залісся. Розвинений уже в XI ст. Новгород (Новгородське князівство, а після поділу руських областей і здобуття незалежності, від 1136 р. – Новгородська Республіка) спочатку протиставлявся князівствам Володимиро-Суздальської землі, потім – князівству Московському (від 1213) аж до 1478 року, коли був інкорпорований до складу Московії Іваном III. Новгород і всі інші міста на шляху до нього з Москви за допомогою опричнини були захоплені і зруйновані Іваном IV під час „карального походу” на непокірне місто. А „новгородська різанина” 1570 року, за різними даними, забрала життя понад 20 тис. осіб. **Церковні, купецькі та боярські речі,**

---

[80] Пор.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1888, t. 9 *Rossya*, s. 790.

[81] Л. Столярова, С. Каштанов, *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, Москва 2010, с. 207–223; Е. Уханова, *О форме объединения древнерусских писцов в конце XI – начале XII в.*, в: *Монфокон. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике*, Москва 2017, с. 525; И. Кривко, *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, Москва 2015, с. 51. Зрештою, якщо допускати ймовірність переписування цих книг у цьому скрипторії, варто визнати очевидним, що такі пам’ятки з виразними українськими орфографічно-мовними ознаками, як „Пандекти” Никона Чорногорця, „Успенський збірник”, „Златоструй” із „Торжествеником” або створювалися русинами з півдня Руси, або були переписані москвинами з невідомого українського протографа без внесення жодних змін, або – останній варіант! – у давньому Ростові говорили українською.

а разом із тим твори мистецтва й культури, були конфісковані й вивезені до Москви[82]. Так було знищено культурну спадщину Новгорода.

Дослідження, здійснювані упродовж багатьох років і постійно доповнювані новими писемними фактами з Псковсько-Новгородського терену, привели російського славіста Андрєя Залізняка до висновку про витворення окремої, четвертої східнослов'янської мови, уґрунтованої на новгородсько-псковському діалекті, що постав безпосередньо із пізньої праслов'янської. Учений наголошує, що порозуміння між усіма слов'янами в цей найдавніший період не становило особливих труднощів, і з цього він робить логічний висновок про правомірність говорити ще в XI ст. про праслов'янську мову та її діалекти, один із яких був би новгородським:

> Відповідно давньоновгородський діалект цього раннього періоду постає просто як діалект пізньої праслов'янської мови, що входив до групи східнослов'янських діалектів. Ураховуючи двозначність описаної ситуації, ми вважаємо допустимим і доцільним говорити просто про давній новгородський діалект (без уточнення діалекту якої мови, якщо в цьому немає особливої потреби)[83].

Виходячи з цього, Залізняк зазначає, що новгородсько-псковський діалект не є попередником найдавнішої російської мови, а функціонував паралельно з нею:

> …новгородсько-псковський діалект і наддіалектна давньоруська мова („древнерусский язык") походять з одного джерела не на прасхіднослов'янському, а на праслов'янському рівні…[84].

Хоча Залізняк не поставив під сумнів стійке переконання російської науки щодо існування однієї спільної „давньоруської" мови для білорусів, росіян і українців аж до XIV ст., його спостереження вписуються в дослідження тих фахівців, які бачили діалектне розмаїття слов'ян уже в найдавніший період писемності (XI–XIII ст.). Тут варто передусім згадати висновки Юрія Шевельова про макрозони, або, за термінологією вченого, „мовно-територіальні одиниці-регіони". Він виділив 5 макрозон:

---

[82] Г. Штаден, *О Москве Ивана Грозного*, [Москва] 1925, с. 90–91, пор.: A. Nowak, *Dzieje Polski*, t. 4 *1468–1572. Trudny złoty wiek*, Kraków 2019; M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, wyd. 3, Warszawa 2002, s. 168–169; *Повесть о разгроме Новгорода Иваном Грозным*, Российская академия наук. Институт русской литературы (Пушкинский Дом), http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4564.

[83] „Соответственно, древненовгородский диалект этого раннего периода предстает просто как диалект позднего праславянского, входящий в группу восточнославянских диалектов. Учитывая двойственный характер описанной ситуации, мы считаем допустимым и практически удобным в дальнейшем говорить просто о древненовгородском диалекте (не уточняя, какого языка, если в этом нет специальной необходимости)", див.: А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, op. cit., с. 7–8.

[84] „Описанный здесь эксперимент реконструкции попросту говоря показывает, что новгородско-псковский диалект и наддиалектный древнерусский сводятся к единому источнику не на правосточнославянском уровне, а на праславянском…", в: А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, op. cit., с. 57.

1) Київсько-Поліська;
2) Новгородсько-Тверська;
3) Полоцько-Смоленська;
4) Муромо-Рязанська;
5) Галицько-Подільська.

Пізніше на їх основі сформувалися три східнослов'янські мови[85].

Підсумовуючи наведені вище спостереження, допускаємо, що в найдавніший період із пізньої праслов'янської мови розвинулися чотири основні східнослов'янські діалекти, які за сучасною термінологією можна назвати українським, новгородським (новгородсько-псковським), білоруським і російським і які функціонували паралельно, а не на основі якогось невизначеного старшинства з перетворенням одного на інший. Очевидно й те, що у випадку деяких макрозон не було прямої перспективи подальшого розвитку обраної мови через відсутність політичної структури чи культурного центру, який міг би плекати та підтримувати розвиток певної традиції. Не було такої перспективи для новгородського діалекту, який перестав існувати з остаточним завоюванням Новгородської республіки Москвою наприкінці XV ст. після майже трьох століть боротьби за свою незалежність.

Зазначимо при цьому, що мови й культури ніколи не розвиваються у вакуумі, але в результаті більш-менш інтенсивних взаємних контактів, які – на рівні лінгвістики – відображаються в писемних пам'ятках, діалектних формах тощо. На межах Поліського й Смоленського (українсько-білоруські контакти), Полоцького й Новгородського (білорусько-новгородські контакти) говіркових ареалів відбулося взаємопроникнення мовних систем. Водночас, якщо в цей найдавніший період можна говорити про контакти носіїв діалектів Київсько-Поліського та Галицько-Подільського регіонів, які лягли в основу української мови, із носіями занепалого новгородсько-псковського діалекту, про що свідчить наявність окремих рис київсько-поліських та галицько-подільських говірок у новгородських берестяних грамотах[86], то свідчень про такі контакти з носіями тверського та муромо-рязанського діалектів, які можна віднести до витоків російської мови, немає. Якщо такі й були, то однонаправлені: із Києва й Новгорода – до Московії. Усі ці спостереження дають підстави для висунення конкретних методологічних пропозицій у славістиці.

---

[85] Ю. Шевельов, *Чому общерусский язик, а не вібчоруська мова*, op. cit., с. 389, 392.

[86] Г. Півторак, *Мовна ситуація у давній Русі. Вплив української мови на північно-східну периферію*, в: Г. Півторак, *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, с. 119; К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, op. cit., с. 46–47.

2.4. Спроба виходу з глухого кута: методологічні пропозиції

Аналіз стану філологічних досліджень та соціолінгвістичної ситуації на східнослов’янських землях у XI ст. свідчить про необхідність переосмислення явищ у царині славістики щодо культурної спадщини, термінології, періодизації тощо. **Відновлення наукової дискусії в цій сфері необхідне для очищення славістики від політично мотивованих лінгвістичних мітів, які переслідують наддержавні, а не наукові цілі.**

Висновки з наявних досліджень за темою та докладне переосмислення наявних лінгвістичних даних дозволили розробити схему розвитку східнослов’янських мов.

Запропонована схема базована як на матеріалах історичних – етапи колонізації простору Руси, – так і на фактах писемности цього ареалу. Літописні східнослов’янські племена, крім в’ятичів і радимичів, пізніше послуговувалися власними діалектами та мовами. Це підтверджують численні факти з пам’яток писемности найдавнішого періоду в історії Руси. Незаперечним є факт існування давньоукраїнської, давньобілоруської та давньоновгородської мов, що й відображено на схемі. Підтвердити чи заперечити мовну окремішність в’ятичів і радимичів не видається можливим через брак таких фактів у тогочасній писемности[87], тому ми й кваліфікували їх як племена „з невизначеною мовною основою”.

У схемі показана роль церковнослов’янської мови у процесі становлення писемности слов’ян загалом і витворення в подальшому їхніх писемно-літературних мов зокрема.

Ця роль для кожної із сучасних східнослов’янських мов була різною:

– для української і білоруської вона зведена на маргінес, оскільки літературні мови цих народів постали на народно-розмовній основі;

---

[87] Намагання російських учених показати їх як племена зі слов’янською етно-мовною основою на рівні з полянами, деревлянами, дреговичами, сіверянами, уличами, бужанами, кривичами й словенами (див. одну з останніх робіт на цю тему: А. Щавелев, *Славянские „племена” восточной Европы X – первой половины XI века: аутентификация, локализация и хронология*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2015, № 2, с. 99–133) так і лишаються малодоказовими з огляду на невелику кількість ілюстративного матеріалу.

Схема 1. Схема розвитку східнослов'янських мов за Віктором Мойсієнком (висловлюємо вдячність Дмитрові Москаленку за технічну допомогу).

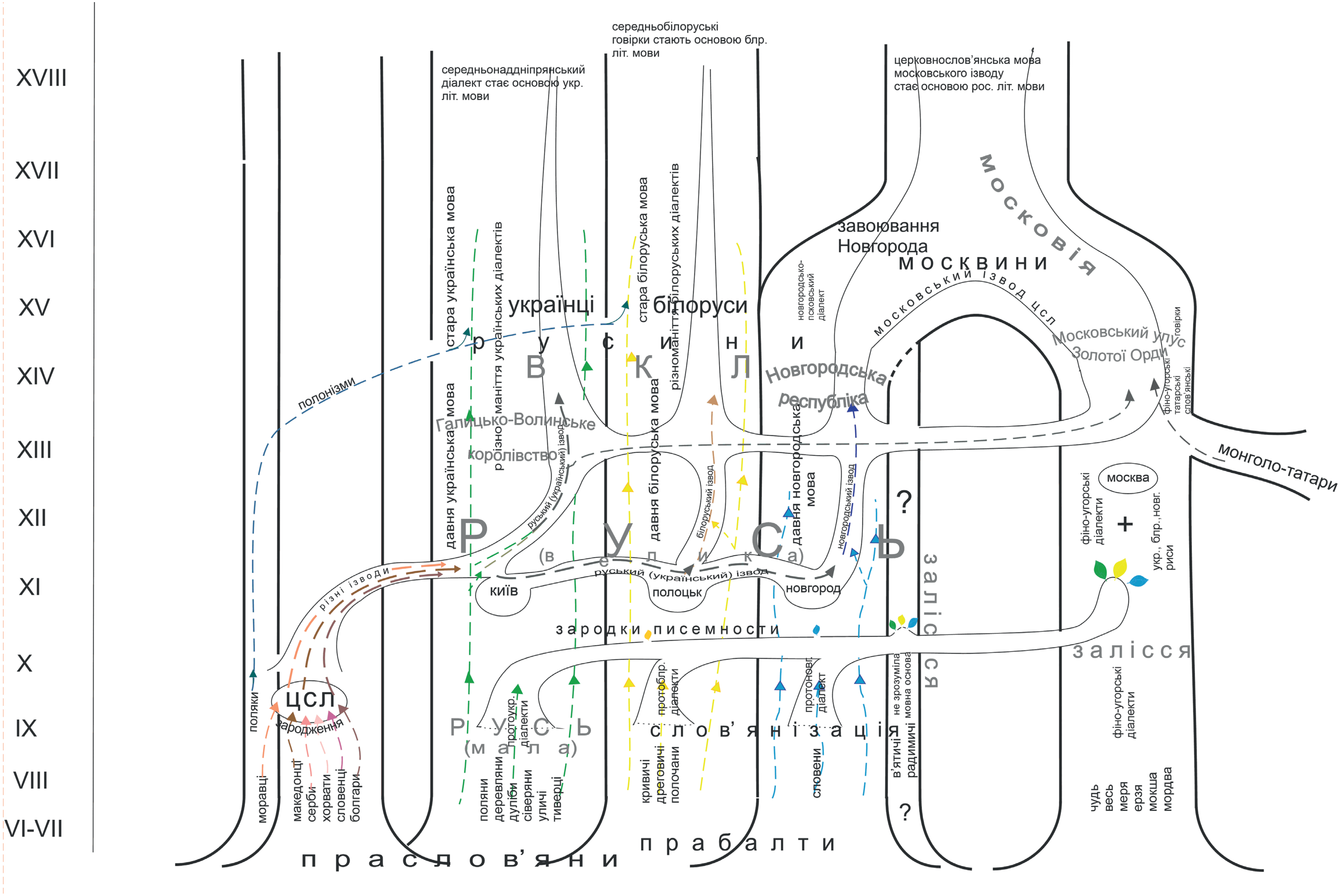

– для російської ж церковнослов’янська мова стала основою.

На схемі продемонстровано й трагічну долю новгородського ідіому, якому через загарбницьку політику Московії не судилося витворитися в окрему мову[88].

Відзначимо також, що **після втрати могутности Київською державою на початку XIII ст. (занепаду Києва) княжа культурно-мовна спадщина стольного града не зникла, а була збережена в тій таки Русі, що з часом трансформувалася в Галицько-Волинське королівство**. Традиції княжого Києва – писемна, культурно-мистецька, релігійна, правова – були продовжені передовсім у Галичині й Волині, а не в Московії, де в цей час формувалося цілком нове геополітичне утворення на базі місцевого угро-фінського, до якого з часом додалися слов’янський і татаро-монгольський елементи.

Характеристика розвитку слов’янських мов, насамперед східнослов’янської групи, приводить до висновку про те, що **все, створене (у формі писемній та усній) у XI–XIV ст. у Києві, Галичі, Володимирі, Чернігові, слід уважати надбанням української писемно-мовної традиції, у Новгороді й Пскові – новгородської, у Смоленську й Полоцьку – білоруської, а в Муромі, Ростові, Суздалі, Рязані, Твері, Москві – московської (російської)**. Звичайно, варто при цьому пам’ятати про роль культурно-релігійно-мовного центру Руси – Києва, де народжувалася руська писемна традиція (а відповідно й норма), і яка звідси безумовно ширилася на інші руські терени.

Як ми зазначали раніше, у дискусії про глотогенез української мови доведеною вважається теза про історичний період функціонування мови (давньоукраїнська мова) та доісторичний період (протоукраїнська), оскільки поява певної риси в письмовій пам’ятці свідчить про те, що ця особливість насправді з’явилася в мовленні набагато раніше. Орфоепічні ж норми кожної мови виробляються поступово, разом з її формуванням і розвитком. Вони складаються спочатку звичайно як певні узуси того діалекту, що через певні історичні умови лягає в основу формування мови народності. Водночас, у контексті розвитку української мови варто зауважити:

> Якщо ми виходимо з теоретичної настанови, що жива українська мова, в основних своїх параметрах близька до сучасної, у X–XI ст. вже існувала, то, звичайно ж, її елементи повинні бути зафіксованими на письмі[89].

---

[88] Див. іще: А. Исаченко, *Если бы в конце XV века Новгород одержал победу над Москвой*, „Wiener slawistisches Jahrbuch”, 1973, bd. XVIII, с. 48–53.

[89] О. Царук, *Українська мова серед інших слов’янських*..., op. cit., с. 127.

Фактично, орфоепічна й орфографічна традиції тісно переплетені. Вимовний узус носія конкретної мови, потрапляючи на письмо (у пам'ятку), впливає з часом на подальшу орфографічну традицію. Що важливо, цей узус може потрапляти як до текстів мови конкретного етносу, так і до текстів, які представники цього етносу пишуть іншими, чужими мовами. Тому для усвідомлення витоків структури будь-якої окремої мови важливі різні писемні свідчення, і не обов'язково з джерел саме цієї мови.

Наприклад: щоб дізнатися про розвиток польської мови, важливо навести свідчення з латиномовних пам'яток, у яких польські елементи спочатку з'являються як глоси[90], а зрештою, в основному тексті, серед латиномовного тексту в Генриківській книзі (1268–1310) з'явилося ціле перше польське речення *„Day, ut ia pobrusa, a ti poziwai”*. Для розуміння розвитку білоруської мови корисним буде аналіз пам'яток церковнослов'янської мови білоруських редакцій XIII ст., написаних русинами-білорусами на території нинішньої Білорусі та колишнього Смоленського князівства (існувало приблизно у 988–1405 рр., коли князівство було приєднано до Великого князівства Литовського; Смоленськ із перервами входив до складу Росії від XVI ст. Зрештою Річ Посполита відмовилася від Смоленська на користь Росії під час Андрусівського перемир'я 1667 р., підтвердженого Гримултівським договором 1686 р.). В оцінці розвитку української мови важливе значення мають пам'ятки церковнослов'янської мови української редакції від XI ст., написані русинами-українцями на території нинішньої України. Нарешті, дослідники російської мови повинні спиратися на пам'ятки церковнослов'янської мови московської (російської) редакції з XIV ст., написані московитами-росіянами на території теперішніх західних областей Російської Федерації, поза територією Новгорода і Пскова, бо вони, як уже неодноразово зауважено, репрезентували окрему культурну традицію, яка, завойована Москвою, не стала її попередницею, а щонайбільше була натхненням для пізнішої московської, аналогічно до взаємозв'язку традицій Стародавнього Риму і французької культури (про що ми вже говорили).

Принагідно згадаємо термінологічні складнощі, про які йшлося вище, і про вживання українських і білоруських пам'яток під спільною назвою „давньоруських” у підручниках і словниках „русского языка XI–XIV вв.”, що не відповідає мовним реаліям того часу. Прагнучи до наукової чесности, а також дотримуючись чинної лінгвістичної традиції, яка вживає терміни „старобілоруський”, „старосійський”, „староукраїнський” для культурних фактів, що мали місце на цих землях від XIV ст., логічним і змістовно виправданим було б ввести в науковий обіг глотоніми для найменування східнослов'янських мов XI–XIV ст. відповідно до їхньої колиски – Руси – з одночасним розмежуванням шляхів розвитку цих мов від найдавнішого періоду. Отримані таким чином терміни „давньоруськобілоруський”, „давньоруськоросійський”, „давньоруськоукраїнський”ураховували б різноманітність спадщини найдавнішої Руси. Однак ми усвідомлюємо громіздку структуру цих термінів.

---

[90] Пор.: E. Belcarzowa, *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, część I–IV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981–2001.

Водночас, шукаючи шляхів розв'язання вже порушеної проблеми, пов'язаної з тим, що в науці було вкорінено термін „давньоруський” („древнерусский”), який утверджує хибний образ нібито спільного періоду розвитку трьох різних народів, доречним було б упровадити терміни, побудовані відповідно до традиції найменування періодів від XIV ст. Часова перспектива для характеристики більш раннього періоду, тобто до XIV ст., дозволяє використовувати термін „давня”: давньоукраїнська, давньобілоруська, давньоросійська. Про новгородську писемно-мовну традицію тут не говоримо, оскільки вона не розвинулася в окрему мову. Синонімами цих термінів можуть бути назви, які чітко вказують на зв'язок культурної спадщини з конкретним культурним центром.

У підсумку ми мали би справу з пам'ятками:

– давньоукраїнськими, або згаданими вище давньоруськоукраїнськими, або київськими XI–XIV ст.;
– давньоросійськими, або згаданими вище давньоруськоросійськими, або московськими XI–XIV ст.;
– давньобілоруськими, або згаданими вище давньоруськобілоруськими, або полоцькими XI–XIV ст.

Російською мовою це звучало би відповідно:

– древнеукраинский;
– древнероссийский;
– древнебеларуский.

Зі сказаного вище можна зробити висновок, що сам російський термін „древнерусский” (який польською було би коректно перекладати як „starożytnorosyjski”, а українською – „давньоросійський”), на нашу думку, може залишитися у славістиці. Проте необхідно уточнити дефініцію – звузити значення так, аби цей термін відображав соціолінгвальну дійсність. Російським науковцям і росіяністам залишимо:

– визначити чіткі хронологічні межі цього періоду;
– указати писемні пам'ятки, що постали на землях, де сформувалася колиска сучасної Росії – Московське князівство;

– описати мовні риси цих пам’яток у порівнянні з тими рисами, що лягли в основу норм сучасної російської літературної мови.

Далі постають інші нагальні термінологічні проблеми, пов’язані з культурно-мовними контактами на різних лінгвальних рівнях (фонетичному, граматичному, словотвірному, лексичному тощо), які необхідно розв’язати в науковому дискурсі. Важливо, що наші пропозиції постають не на „порожньому місці” – спроби виробити цілісну термінологію вже були. Наприклад, у польській мові існував архаїчний на сьогодні термін „русизм” для позначення слова чи іншого мовного елемента, що походив від мов, які використовувалися на східних кордонах колишньої Польщі та сусідніх з нею землях[91]. Термін, утворений від топоніма ‘Русь’, відповідно до словотвірних стратегій польської мови, передусім характеризував ті мовні явища, які можна пов’язати із сучасними системами білоруської та української, а далі – російської мови (маються на увазі сусідні з колишньою Річчю Посполитою землі). Для позначення культурних явищ, пов’язаних із Руссю, уживається також термін латинського походження „рутенізм” (від лат. ‘Ruthenia – Rus’).

Однак поширений зараз термін „русизм” зі значенням „слово, словосполучення чи синтаксична конструкція, запозичена з російської мови або створена за її зразком”[92] утворено вже з пізнішого глотоніма „русский язык” – російська мова; цей термін, власне, є калькою з російської. Згадані вище термінологічні маніпуляції призвели до зміни первісного значення: ‘Русь’ > ‘руський’ (тобто належний до Руси) > ‘русский’ (тобто російський) > ‘русизм’. Таким чином, термін не відображає фактичної міжмовної ситуації: етимологічно він пов’язаний із Руссю, де проживали – нагадаймо! – і предки нинішніх білорусів та українців. Такого роду непорозумінь можна було б уникнути, якби вживати однозначну номінацію, узгоджену зі словотвірними ресурсами мов: українізм, білорусизм, росіянізм; або описові форми: русизм-українізм, русизм-білорусизм, русизм-росіїзм.

У світлі сказаного вище термін „русифікація” – логічний і вмотивований для позначення мовного впливу русинів (жителів Руси) на населення інших теренів, передовсім на підкорені руськими князями народи – балтів, угрофінів, тюрків. Це значить, що у взаєминах, наприклад, між Руссю і Московією відбувалася постійна русифікація (вплив руських – українських, білоруських, новгородських – елементів) москвинів аж до середини XVII ст. Від часів Петра I, тобто після остаточного завоювання Московією більшости теренів

---

[91] Пор.: *Rusyzm*, в: *Wielki Słownik Języka Polskiego*, https://wsjp.pl/haslo/podglad/96502/rusyzm.

[92] Пор.: *Rusycyzm*, в: *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, https://sjp.pwn.pl/slowniki/rusycyzm.html.

Руси, розпочинається „росіїзація” русинів, тобто – якщо характеризувати явище крізь призму колоніальних досліджень – омосковлення українців, білорусів, новгородців. У результаті росіїзації самобутня культура й мова новгородців були знищені остаточно.

Отже, пропонуємо чітко розрізняти два терміни на позначення мовних контактів русинів (українців, білорусів, новгородців) і москвинів (росіян): ***русифікація*** – вплив мови русинів на мову москвинів (тривав від часу перших колонізаційних походів руських князів на Залісся до середини XVII ст.); ***росіїзація*** – вплив мови москвинів (росіян) на українську, білоруську мови та на новгородський ідіом, зрештою, і на мови інших поневолених народів (від другої половини XVII ст. і дотепер).

Аналогічною до запропонованих мовоназв є й характеристика церковнослов’янської мови, на яку вже від найдавніших часів впливали елементи живого мовлення. Виразна самобутність православної церковної традиції дала вченим підстави для виокремлення різних редакцій церковнослов’янської мови: білоруської, російської та української. Ця самобутність – інакшість традиції – також стала викликом для наступних російських правителів, оскільки чітко демонструвала значні відмінності в межах постульованої єдности „всієї Руси”, ба більше: південнослов’янські впливи, як евфемістично називають київську культурну експансію, у Московській державі в другій половині XVII ст. унаочнюють очевидну вищість культури Києва над Москвою. Свідченням комплексу Москви щодо цього явища, а також її боротьби з ним був наказ Петра I Синоду провести „правку” – усунути елементи київської традиції, що містилися в церковних книгах.

Відтак мову церковнослов’янських текстів найдавнішого періоду варто характеризувати як:

- церковнослов’янську мову русько-української редакції (київські та галицько-волинські тексти XI–XIV ст.);
- церковнослов’янську мову русько-новгородської редакції (новгородські та псковські тексти XI–XIV ст.);
- церковнослов’янську мову русько-білоруської редакції (полоцькі та смоленські тексти XII–XIV ст.);
- церковнослов’янську мову русько-російської (московської) редакції (тексти з Мурома, Ростова, Суздалі, Рязані, Москви від XIV ст.).

Покликаючись на висновки інших дослідників щодо проблем українського глотогенезу[93], приймаємо періодизацію:

---

[93] Передовсім це праці Юрія Шевельова, Олекси Горбача, Івана Огієнка, Віталія Русанівського: Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 54–55; Ю. Шевельов,

I. Розвитку української народної (говіркової) мови, що включає дописемний, початковий і базовий періоди:

1) протоукраїнський період: VII – перша половина XI ст.;

2) давньоукраїнський період: XI–XIV ст.;

3) середньоукраїнський період: XV–XVIII ст.;

4) період утвердження української мови на народній основі: від кінця XVIII ст.

II. Української літературної мови, що включає початковий і базовий періоди:

1) княжий період (літературна мова Руси; поява і наростання перших писемних прикладів української мовної норми): XI–XIV ст.;

2) середньоукраїнський період (літературна мова русинів-українців у часи входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої та Московії; тяглість і накопичення української мовної норми): XV–XVIII ст.;

3) період тяглости й поступового запанування мовної норми (становлення й утвердження сучасної української літературної мови на народній основі): від кінця XVIII ст.

Ми свідомо й послідовно не називаємо період від кінця XVIII ст. періодом нової української мови, оскільки це не нова мова, а лише інша якість однієї мовної структури від часу появи перших писемно засвідчених її норм аж до сьогодення.

Українська літературна мова, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”, Харків 1999, т. 8, с. 84–96; О. Горбач, *Генеза української мови...*, op. cit., с. 206–225; І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, op. cit., с. 84–169; В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, op. cit., с. 10–220.

3. У пошуках „ключа розуміння”: мова – норма – мовна норма

3.1. Мовна норма в діахронії і синхронії

Цей підрозділ почнемо міркуванням Юрія Шевельова, який у своїй інтерпретації давньоруської писемності зазначав:

> Жодної пам’ятки, складеної живорозмовною мовою русинів, не існує; усе, що збереглося, має старослов’янську основу. Цього факту досить, щоб спростувати теорії, згідно з якими в Києві перед приходом старослов’янської мови вживалася власна літературна мова, створена на ґрунті говірної[94].

Насправді, як ми неодноразово повторювали, у багатьох народів періодизація структури етнічної і літературної мови не збігаються: перші вияви народно-розмовних рис певної мови завжди передують початкам її писемної традиції, а пізніші етапи їхнього розвитку зазнають упливів різноманітних чинників – внутрішньо- чи зовнішньомовних. Цей процес породжує низку запитань: у чому полягають збіжність/несумісність наступних етапів розвитку літературних мов? Відколи можна говорити про мовну норму конкретної мови? Ідучи за спостереженнями Алєксандра Пєшковського, який характеризує літературну мову як „те, що було, частково те, що є, але не обов’язково те, що буде”[95], ми все ще шукаємо відповіді щодо норми: коли саме з’явилося те, що було? Як продовжується традиція окремої літературної (писемної) мови?[96] Існує ще одна важлива проблема для розуміння генези літературної мови: як трактувати літературну мову в діахронії? Знайшовши відповіді на ці питання, ми зможемо наблизитися до появи нового погляду на розвиток української літературної мови.

---

[94] Ю. Шевельов, *Українська літературна мова*, op. cit., с. 85.

[95] А. Пешковский, *Избранные труды*, сост. и ред. И. А. Василенко и И. Р. Палей, Москва 1959, с. 54–55.

[96] Для прикладу: новоукраїнський етап літературної мови від „Енеїди” Котляревського – це цілком нова якість чи все ж ефект еволюційного розвитку літературної мови від часу Руси,

Як відправну точку для міркувань щодо розвитку норми української літературної мови та інших мов можна використати культурологічні дослідження категорій ідентичності та виокремлення опозиції мій/чужий: самоусвідомлення носіїв певного етнолекту через факт функціонування їхньої, окремої мови. Завершальним етапом цього процесу є прийняття правопису, який підтвердить окремішність цієї мови (за умови, що для цього будуть можливості, пов’язані з існуванням осередку влади, що є одночасно осередком культури). Важливими тут стають насамперед позамовні аспекти: визнання окремішності мови є справою передовсім суспільно-політичною, згідно з поширеною максимою М. Вайнрайха „мова – це діалект, у якого є армія і флот”[97].

Проблема витоків літературних мов у різних народів тісно пов’язана з розумінням самого поняття „літературна мова”. Помилкою було би розуміти поняття „літературна мова” щодо давнього періоду з позиції сучасних знань і оцінювати цей феномен згідно з сучасними критеріями. Скоріше варто говорити про те, що

> спадкоємність у рамках регістрів здійснюється за рахунок того, що кожне наступне покоління носіїв писемності набуває своїх письмових навичок на основі того, що було створено попередніми поколіннями, і саме робить внесок у скарбничку відповідної традиції, яка потім формує письмові навички нової зміни. Наше ігнорування цих механізмів мовної спадкоємності пов’язане з тим, що ми живемо в умовах існування мовного стандарту, в умовах єдиної загальнообов’язкової норми, яка й уселяє нам ідею єдиної мови та єдиного мовного розвитку[98].

Поняття „мовний стандарт”, „стандартна мова” – це явища нового часу, тому вихідні положення щодо мови стандартної/літературної і розмовної

Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої? Пор.: J. Getka, *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazyliańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017, s. 14, 276.

[97] Цей афоризм, а також „мова – це надто важлива річ, щоб довіряти її лінгвістам”, Макс Вайнрайх озвучив у промові на відкритті 19-ї щорічної конференції YIVO в Нью-Йорку в 1945 році.

[98] „Преемственность в рамках регистров осуществляется за счет того, что каждое следующее поколение пишущих приобретает свои письменные навыки на основе того, что было создано предшествующими поколениями, и само вносит вклад в копилку соответствующей традиции, которая затем формирует письменные навыки новой смены. Наше игнорирование этих механизмов языковой преемственности связано с тем, что мы живем в условиях существования языкового стандарта, в условиях единой общеобязательной нормы, которая и внушает нам идею единого языка и единого языкового развития”, див.: В. Живов, *История языка русской письменности*, op. cit., с. 36.

завжди викликають очевидні проблеми розуміння літературно-писемної мови в діахронії.

Аналіз різних положень на тему літературної мови свідчить про потребу випрацювання єдиного підходу, який би узасаднював специфіку розвитку літературних мов (у нашому випадку – української) на різних етапах її функціонування.

Літературна мова – це не лише мова художньої літератури. **Літературна мова – це певний мовний стандарт, який на різних етапах розвитку мови сприймався і розумівся мовцями (носіями писемності) по-різному.** Очевидний факт, що поняття *норми* нерозривно пов’язане з поняттям *літературної мови*. У той же час помилкою є ототожнення сучасної дослідницької перспективи цього явища з аналізом ситуації в діахронії. Це по-перше. А по-друге, поняття ‘літературна мова’, особливо в діахронії, не повинно ототожнюватися лише з мовою художньої літератури. Історично літературною називали мову, якою створювали художню літературу, на відміну від мови побуту, ремесел, промислів… Це характерно для більшості літературних мов Європи: традиційно їхню мову-основу складала мова поезії, художньої прози, почасти народного епосу й релігійної літератури.

На сучасному рівні цю проблему в деяких національномовних традиціях розв’язують термінологічно: для розмежування понять *літературна мова* і *мова літератури* для першої інколи використовують синонімічний термін *мовний стандарт*, або *стандартна мова*. Наприклад, в англійській мовознавчій традиції використовують саме цей термін – *standard language*, *standard English*. Мовний стандарт усталений, кодифікований і затверджений певним державним органом конкретного соціуму як національний правопис.

Саме ж упровадження правопису є процесом довготривалим: мовний узус та літературна норма можуть коригуватися століттями, оскільки взаємодія між усним і писемним виявами мови є предметом постійних дискусій освічених верств суспільства та науковців. Незалежно від різних поглядів і традицій, літературну мову/мовний стандарт сьогодні визначають так:

> Літературна мова – дещо застаріла назва мови загальної, або стандартної (раніше її носієм була література – звідки й назва – тепер передовсім преса й інші ЗМІ). Основний різновид народної мови, що сформувався в процесі розвитку культури, науки й писемности, використання словника й граматики, у літературній мові регулюють норми, встановлені традицією[99].

---

[99] „Język literacki to nieco już przestarzała nazwa języka ogólnego, inaczej – standardowego (dawniej jego nośnikiem była literatura (stąd jego nazwa), dziś przede wszystkim prasa i inne media). Główna odmiana języka narodowego, ukształtowana w toku rozwoju kultury, nauki

У контексті конкретизації питання літературної мови можна відзначити гіпердіалектність, тобто тенденцію до відмови від рис, властивих лише одному діалекту:

> Основна наддіалектна форма існування мови, що характеризується більшою чи меншою опрацьованістю, поліфункціональністю, стилістичним розмаїттям і тенденцією до регламентації[100].

Також варто підкреслити соціальні функції літературної мови, які об’єднують носіїв: „унормована мова суспільного спілкування, загальноприйнята в писемній та усній практиці[101]. Літературна мова в цьому розумінні – це опрацьована, впорядкована і нормалізована форма загальнонародної мови, призначення якої – обслуговувати різноманітні сфери громадської діяльності людини[102].

Вищенаведені характеристики роблять літературну мову престижним засобом спілкування та є орієнтиром для користувачів:

> Літературна мова характеризується формальною кодифікацією в нормативних публікаціях і загальнонаціональним мовним зразком зі значно ширшим географічним охопленням, ніж звичайні діалекти, і вищим ступенем функціонального розвитку[103].

Такі міркування підводять до висновку, що функцію стандартної мови з широким суспільним охопленням може виконувати відносно стабільна, передбачувана та врегульована система. Ці міркування безпосередньо ведуть до висновку, що ключовим поняттям для розуміння літературної мови не лише в синхронії, а й у діахронії є норма. Ось як трактували розвиток польської літературної мови видатні полоністи:

> Розвиток польської літературної мови варто розглядати від початків польської писемності, а особливо від часу створення значних за обсягом текстів, звертаючи увагу на

---

i piśmiennictwa, użyciem słownictwa i gramatyki rządzą w języku literackim normy ustalone przez tradycję”, див.: S. Jaworski, *Terminy literackie*, WSiP 1990, s. 68.

[100] „Основная наддиалектная форма существования языка, характеризующаяся большей или меньшей обработанностью, полифункциональностью, стилистической дифференциацией и тенденцией к регламентации”, див.: М. Гухман, *Литературный язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Ярцева, Москва 1990, с. 270.

[101] С. Єрмоленко, *Літературна мова*, в: *Українська мова. Енциклопедія*, ред. В. Русанівський, О. Тараненко, Київ 2004, с. 318.

[102] „Літаратурная мова – апрацаваная, упарадкаваная і нармалізаваная форма агульнанароднай мовы, прызначэнне якой – абслугоўваць разнастайныя сферы грамадскай дзейнасцы чалавека”, див.: Т. Бандарэнка, *Літаратурная мова*, в: *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, op. cit., с. 312.

[103] J. Toporišič, *Enciklopedija slovenskega jezika*, K. Dolinar (red.), Lublana 1992, s. 83.

> поступове формування загальнонаціональної графічної та граматичної **норми**, включаючи словник і фразеологію, на тлі протиставлення місцевих, діалектних та індивідуальних особливостей[104].

Такий підхід до аналізу проблеми не є унікальним. Подібні тлумачення стосуються і давньої писемности Руси. Аналіз русизмів, зафіксованих у староболгарських рукописах, переписаних на Русі, дав змогу вченим зробити висновок не лише про те, що вони з'явилися передусім „через недогляд" чи „помилку" писців, але й про те, що певні „помилки" та „недогляди" відображені в рукописах більш послідовно, тоді як відображення інших не характеризується такою послідовністю.

Ключем до розуміння ситуації, на думку деяких славістів (зокрема Алєксєя Шахматова, Ніколая Дурново, Нікіти Толстого, Бориса Успєнского, Імре Тота)[105], **було припущення про існування певної неписаної норми, яка, виходячи з функції староболгарських рукописів, відкривала можливість появи в рукописах окремих русизмів**. Деякі з цих русизмів виявилися живучими і з часом стали своєрідною нормою, типовим явищем у церковнослов'янській писемности, інші ж не отримали визнання серед більшої групи книжників, не встояли і, власне, їх ми маємо класифікувати як різновид „недогляду". Найважливішим у цьому контексті є те, що теза про наявність у писемній дійсності Руси цих неписаних норм, які дозволяють позначити окремі риси тогочасної руської мови, могла бути сформульована лише на основі аналізу орфографії та мови текстів давніх рукописів, які функціонували на Русі і впродовж наступних століть.

Особливо важливе значення має поняття норми на початковому етапі її формування, тому вона (норма) була і є предметом студій з проблем генези літературних мов.

Відсутність нормувальних праць на різних етапах розвитку мови не може бути аргументом заперечення існування норми як в усному мовленні, так і в писемній мові. Незважаючи на відсутність у церковнослов'янській мові впродовж тривалого часу (аж до кінця XVI ст.) кодифікації норм, вони, поза сумнівом, існували. Про це свідчать виправлення в рукописах, що дійшли до нашого часу:

---

[104] „Rozwój polskiego języka literackiego należy rozpatrzywać zatem od początków polskiego piśmiennictwa, w szczególności zaś od czasu powstania większych tekstów ciągłych, z uwagą na stopniowe urabianie się ogólnopolskiej **normy** graficznej i gramatycznej, także słownikowej i frazeologicznej, na tle opozycji do właściwości lokalnych, gwarowych czy indywidualnych", див.: W. Kuraszkiewicz, *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego*, в: W. Kuraszkiewicz, *Polski język literacki*, Warszawa–Poznań 1986, s. 129.

[105] Пор.: И. Тот, *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.*, София 1985, с. 331–332; А. Едличка, *Проблематика нормы и кодификация литературного языка в отношении к типу литературного языка*, в: *Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах*, ред. Ф. Филин, Москва 1976, с. 19.

> Лінгвістичні виправлення є постійним елементом книжної справи в давній Русі, у численних випадках вони здійснюються досить послідовно, тому нормування – це звичний, а не винятковий феномен мовної настанови східнослов'янських книжників[106].

Повернімося до наведених на початку цього розділу слів Юрія Шевельова про те, що русини не використовували власної літературної мови на основі розмовної аж до появи на Русі старослов'янської мови[107]. Видатний україніст спирався на сучасні тлумачення, пов'язані з сучасною українською літературною мовою, основою якої була б розмовна мова. А що, якщо саме старослов'янська мова стала поштовхом до вироблення норми в мові з потужно вираженою розмовною основою, яка постає потім упродовж століть еволюційного розвитку?

У цьому контексті вчені відзначають, що літературна мова пов'язана з писемною, книжною традицією та існує відтоді, відколи існують твори, написані нею[108], а також додають, що її можна усвідомити, дослідивши, з одного боку, діалекти та жаргон, з другого – розмовну й писемну мову, з третього – мовний, мовленнєвий та літературний стиль[109] або проаналізувавши внутрішній розвиток мови – фонетики, морфології, синтаксису, словотвору й лексики в її діалектах, а також граматично-лексичну й словотвірну систему літературно-мовних варіантів літературної мови в її діахронному (історичному) перекрої й розвитку[110]. Що більше, до літературної мови зараховують не лише писемну, але й усну форми наддіалектного мовлення, відображену у фольклорі, та наголошують, що еволюція розмовної мови відбивається на еволюції літературної мови[111].

---

[106] „Лингвистические исправления являются постоянным элементом книжного дела в древней Руси, во многих случаях они осуществляются достаточно последовательно, так что нормализация – это обычный, а не исключительный феномен языковой установки восточнославянских книжников", в: В. Живов, *Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII вв.*, Москва 2004, с. 45.

[107] „Жодної пам'ятки, складеної живорозмовною мовою русичів, не існує: усе, що збереглося, має старослов'янську основу. Цього факту досить, щоб спростувати теорії, згідно з якими в Києві перед приходом старослов'янської мови вживалася власна літературна мова, створена на ґрунті говірної", в: Ю. Шевельов, *Українська літературна мова*, op. cit., с. 85.

[108] Б. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Будапешт 1988, с. 11; В. Русанівський, *Історія української літературної мови*, op. cit., с. 10.

[109] В. Виноградов, *Избранные труды. История русского литературного языка*, op. cit., с. 287.

[110] О. Горбач, *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, op. cit., с. 45.

Очевидно, що українська (як і інших народів) літературна мова, наприклад, у XI, XVI століттях і тепер суттєво відрізняються. Вони відрізнялися на всіх лінгвальних рівнях. Однак незаперечним буде й той факт, що на кожному з цих рівнів знаходимо елементи, які характеризували українську (як і інших народів) мову в XI, XVI століттях, і характеризують її й тепер. Що об'єднує українську літературну мову того ж таки XI століття і сучасну українську літературну мову століття XXI? Поза сумнівом – безперервна писемна традиція й тяглість мовної норми.

Ця норма виробилася в процесі специфічного діалогу між представниками однієї культури, що використовують різні діалектні різновиди однієї мови, з різним соціальним статусом і освітою. Узяття до уваги цього очевидного факту, пов'язаного з формуванням норми, і застосування його щодо розвитку української літературної мови має першочергове значення для опису й оцінки процесу формування її норми. У процесі її формування брали участь як видатні представники свого часу, які залишили спадщину в письмовій формі (у XI ст., наприклад, митрополит-русин Іларіон у „Слові про закон і благодать"), так і прості люди: безіменні русини з Києва, які в тому ж XI ст. зробили свої написи-графіті на стінах собору Святої Софії. Ці зовсім різні за значенням і здатністю до формування висловлювань тексти є зразками русько-української писемности, а отже, й певної літературної традиції на початковому етапі її становлення, що вже віддзеркалює місцеву мову – узус, який пізніше, у результаті повторювання впродовж століть, стає основою української літературної норми і водночас мовної норми (стандарту).

Тому варто розрізняти неунормований та унормований періоди в історії літературної мови, тобто появу нормувальних праць, – для українців він почався від XVI ст. Відсутність кодифікації не заперечує існування тогочасної писемної та літературної мови: у писемній культурі України вона сягає періоду від XI до XVI–XVII ст. Водночас навіть у цьому „неунормованому періоді" розвитку української літературної мови маємо граматики Лаврентія Зизанія, Мелетія Смотрицького та Івана Ужевича, які, укладаючи граматику „языка словенскаго", тобто тогочасної церковнослов'янської мови, подали низку правил, що точно відбивають тогочасну місцеву руську (українську) мову. Ще яскравіше відбражена стихія місцевого українського мовлення в перших лексиконах-словниках, особливо в „Лексиконі..." Памва Беринди.

---

[111] О. Трубачев, *В поисках единства. Мысли по случаю тысячелетия русской культуры*, в: *Прометей 16*, Москва 1990, с. 10–11.

У пам’ятках української мови, створених у проміжку від XI до кінця XVII століть, знаходимо більшість (якщо не всі) оригінальних мовних рис, які зараз становлять норму літературної мови.

Для характеристики процесу випрацювання української літературної мови найлогічнішим і найрозсуднішим є підхід, запропонований Station Станіславом Урбаньчиком та розвинений Богданом Вальчаком у дискусії щодо формування польської літературної мови.

Відповідно до схарактеризованої ними „максималістичної” концепції, про існування літературної мови можна говорити, коли вона має три ознаки:

1) ця мова унормована;

2) цією мовою створені високохудожні зразки красного письменства;

3) ця мова є знаряддям духовної культури народу.

Богдан Вальчак, однак, пропонує відкинути елемент художності (тобто факт існування в літературних творах великої художньої цінності) як думку суб’єктивну[112], так само як і факт існування мови як єдиного засобу духовної комунікації народу (прикладами тут можуть бути рівнозначне функціонування на теренах Речі Посполитої польської мови й латини[113], і зрештою слідом за Станіславом Урбаньчиком стверджує:

> Єдиною, а отже, і кінцевою й достатньою умовою існування літературної мови є мовна норма. Питання про час постання літературної мови є питанням про час постання мовної норми[114].

Подібну ж думку висловлював і російський учений Боріс Успєнскій, який зазначав, що історія літературної мови – то *de facto* історія становлення норми:

> Вираз ‘літературна мова’, отже, означає за своїм висхідним смислом мову книжну, тобто нормовану, пов’язану з грамотністю, з книжним навчанням. Літературна мова пов’язана при цьому зі спеціяльною книжною нормою. Саме тому історія літературної мови – це історія норми[115].

---

[112] B. Walczak, *Geneza polskiego języka literackiego*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja”, 1994, nr 3(27), s. 39.

[113] Ibidem, s. 40.

[114] „Jedynym (a więc zarazem koniecznym i wystarczającym) warunkiem istnienia języka literackiego jest norma językowa. Pytanie o czas powstania języka literackiego jest więc pytaniem o czas pojawienia się normy językowej”, w: B. Walczak, *Geneza polskiego języka literackiego*, op. cit., s. 41; S. Urbańczyk, *W sprawie polskiego języka literackiego. 1. O dawności dialektu kulturalnego*, „Język Polski”, 1950, z. 3, s. 97–109.

[115] „Выражение ‘литературный язык’, таким образом, означает по своему исходному смыслу язык книжный, т. е. нормированный, связанный с грамотностью, с книжным учением. Литературный язык связан при этом со специальной книжной нормой. Тем самым, история литературного языка – это история нормы”, в: Б. Успенский, *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, изд. 3-е, испр. и доп., Москва 2002, с. 7–8.

Підсумовуючи зазначене вище, тезу про те, що **постання літературної мови треба пов'язувати з появою першої мовної норми, засвідченої в оригінальних писемних пам'ятках різних жанрів та стилів (найдавніших княжих грамотах, написах-графіті на стінах храмів та на інших предметах; приписках писців на книгах; текстах церковнослов'янської мови української редакції), беремо за основу подальшого дослідження початку української літературної мови.** У контексті студій щодо походження літературно-писемних мов східних слов'ян маємо також пам'ятати про особливості умов розвитку культури на різних слов'янських теренах – *Slavia Ortodoxa* і *Slavia Latina*.

3.2. Тексти церковнослов'янською мовою як джерело для дослідження початків української літературної мови: російський і український контексти

Тоді як російські вчені без найменшого сумніву стверджували, що, наприклад, „російською літературною мовою була церковнослов'янська мова"[116], в українській і білоруській медієвістиці незаслужено мало уваги приділялося важливості найдавніших церковнослов'янських текстів для дослідження постання східнослов'янських літературних мов[117]. Наголошуємо на застереженнях Любомира Белея щодо нехтування багатьма українськими медієвістами матеріалами церковнослов'янської писемности:

> Зважаючи на давність старослов'янської мови та на її південнослов'янське походження, її елементи часто позначені печаттю чужомовности. Українські інтелектуали не змогли визначити оптимальне місце та окреслити роль старослов'янської писемности

---

[116] „Русским литературным языком средневековья был язык церковнославянский", в: В. Виноградов, *Очерки по истории русского литературного языка*, Москва 1982, с. 10; пор. іще: Б. Успенский, *История русского литературного языка (XI—XVII вв.)*, Будапешт 1988, с. 18, 25.

[117] Упродовж останніх десятиліть відзначимо в цьому річищі дослідження Любомира Белея „Не минаючи ані титли…" (Л. Белей, *Не минаючи ані титли… Лінгвобіографія старослов'янської мови*, Київ 2015); Олександра Білих „Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування" (О. Білих, *Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування*, дис. … д-ра філол. наук, Кропивницький 2019); Інни Царалунги „Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст." (І. Царалунга, *Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст.*, Хмельницький 2017); Марії Скаб „Церковнослов'янська мова української редакції" (М. Скаб, *Церковнослов'янська мова української редакції*: посібник, Чернівці 2020).

> в українській культурі, зокрема *в новій українській літературній мові* [виділення наше – Й. Ґ., В. М.] та новій українській літературі, їм не вдалося вибудувати дієву стратегію інкорпорації окремих старослов'янізмів, церковнослов'янської мови української редакції, а також старослов'янської писемности загалом у лоно сучасної української культури[118].

Водночас ми не можемо сказати, що українські науковці не робили спроб синтетичного підходу до церковнослов'янізмів у контексті творення сучасної української літературної мови на живомовній основі – і це зрозуміло, адже і в Івана Котляревського, і в Тараса Шевченка, і в Пантелеймона Куліша цієї лексики дуже багато[119].

Аналізуючи фонетичні, морфологічні, лексичні чи синтаксичні риси, які інтерпретуються в контексті пошуку слідів вимови предків сучасних українців, дослідники встановлювали передовсім витоки національної мови (мовної структури). Для потрактування ж початків літературно-писемної мови використовували насамперед оригінальні світські тексти[120]. Саме брак таких оригінальних (не пізніших копій) пам'яток найдавнішого писемного періоду був і залишається основним фактором стримування для істориків мови, щоб уважати XI–XIII ст. початковим етапом становлення української літературної мови. Звичайно, ми не заперечуємо ролі та значення досліджень у такому напрямку, однак за такого підходу на узбіччі становлення української писемности загалом та української літературної мови зокрема лишається цілий материк пам'яток, який від XI ст. був органічно вплетений в українську культуру. У контексті ж функціонування церковнослов'янської мови у східних слов'ян варто наголосити ще й на інших факторах, пов'язаних із культурно-суспільним життям Руси та – ширше – Центрально-Східної Європи X–XIV ст.

По-перше, мовна ситуація в слов'янських країнах *Slavia Latina* (Польща, Чехія) і *Slavia Ortodoxa* (Україна, Білорусь, Росія) відрізнялася, оскільки латина і церковнослов'янська займали різні позиції у свідомості носіїв. Латина була взагалі незрозумілою для західних слов'ян (і сприймалася абсолютно чужою), її опанування вимагало спеціяльних мовних студій; церковнослов'янська мова була відносно зрозумілою і загалом абсолютно чужою не сприймалася. Тобто церковнослов'янщина для освічених русинів-українців, білорусів та росіян не була настільки чужою і несприйнятною, як, наприклад, латина для поляків та чехів[121]. Тому латинський текст для чеха чи поляка не був і не міг бути їхнім власним, хоч би скільки помилок вони робили щодо місцевих чеських чи польських розмовних елементів. **Предки теперішніх українців, своєю чергою, хоч і не сприймали текстів церковнослов'янською мовою цілком своїми, але щонайменше не визнавали їх і як цілком чужі.**

---

[118] Л. Белей, *Не минаючи ані титли…*, op. cit., с. 10.

[119] Зауважимо тут, що на початках пошуків шляхів розвою сучасної української літературної мови особливо привертає увагу постать Пантелеймона Куліша з його ідеєю збереження в цій утверджуваній на народній основі українській мові надбання мовного минулого українців, яке він називав *старорущиною*. На це вказує у своїй монографії про мовну програму Куліша дослідник Андрій Даниленко: „Тож для українців тепер найслушніша пора повернути назад те, що позичили й ніколи не повернули росіяни, «не вважаючы на те, що хозяйствовавъ на нашому добри Пушкинъ и инши», – писав Куліш до Григорія Ґалаґана, і ось задля чого він «переложывъ по нашому перву писню Чайльда Гарольда такъ, мовъ и на свити нема моськовскои речи, а есть тилько англійска да наша»”, див.: А. Даниленко, *Від Біблії до Шекспіра. Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови*, пер. з англ. П. Таращук, Київ 2023, с. 323.

[120] В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, op. cit., с. 698–699.

Певна штучність, відірваність від мовної дійсності завжди була і є рисою літературних мов, яка в силу культурних умов на землях *Slavia Ortodoxa* особливо виразно простежується в усьому процесі формування норми української літературної мови[122]. Водночас, одвічна тенденція до економії мови, поєднана в українській мові з прагненням наблизити писемність до мови „живої", спонукала прагнення до ще більшого „освоєння" церковнослов'янської мови, а отже, втручання в її систему з метою наближення до своєї мови предків нинішніх білорусів, росіян та українців. Тож, зважаючи на те, що відображення окремих ознак має послідовний і тривалий характер, уважаємо виправданим аналіз церковнослов'янських текстів у контексті дослідження розвитку норм літературних мов цих народів. Іншими словами, **церковнослов'янські тексти білоруської, російської та української редакцій служать нам не лише джерелом знань про місцеву вимову того періоду, але й джерелом для дослідження формування літературних мов**, у нашій праці – конкретно української.

По-друге, в Русь-Україну, невдовзі після прийняття християнства, тобто за князювання Володимира та Ярослава, великим потоком почали надходити книги, підтримуючи процес християнізації. Ті тексти походили не з єдиного центру книгописання, наприклад Східної Болгарії, але з різних – Моравії, Паннонії, Македонії. Зауважимо, що ці тексти були як кириличні, так і глаголичні. Саме це різноманіття церковнослов'янських ізводів/редакцій книг, що потрапляли в Русь-Україну, допомогло усвідомити можливості, які дає письменство в контексті мовно-культурної диференціації, а відтак це стало вагомим стимулом для випрацювання своєї особливої норми, яка мала б постати ***над*** іншими, різними мовно-орфографічними нормами рукописів різних редакцій. Це було необхідним для опанування хаосу, який міг настати, якби письменство Руси регулювалося винятково внутрішніми відчуттями писців. Зрозуміло, що на початку XI ст. така культурна експансія могла бути спрямована передовсім до княжої резиденції, стольного града Руси – Києва. Певна річ, ми не виключаємо факту, що ці книги могли з'явитися в інших місцях Руси, скажімо на Закарпатті, в Володимирі (Волинському) чи в Новгороді. Першим таким центром руської книжности став Київ, княжа й митрополича резиденція. Саме в київських скрипторіях – великокняжому й митрополичому – місцеві, передовсім київські, писці, навчаючися грамоті, формували перші руські писемні норми, обробляючи різні ізводи (болгарський, македонський, сербський, моравський) та різні писемні (глаголичну й кириличну) системи тієї церковнослов'янської мови, яка потрапила в Русь[123]. Тобто **передовсім у Києві на початках становлення руської книжної рукописної писемної культури формувався основний корпус зразкових текстів книжної (церковнослов'янської) мови. Саме на ці київські, назвемо їх першотекстові, писемні зразки – Остромирове Євангеліє, два Святославових збірники, Архангельське Євангеліє, „Пандекти” Антіоха, Мстиславове Євангеліє, Юріївське Євангеліє, Христинопільський Апостол та ін. – так чи інак в подальшій практиці були орієнтовані інші писці з різних теренів Руси.**

---

[121] Наприклад, І. Огієнко твердив, що українська початкова літературна мова, мова церковна болгарська, не була для предків сучасних українців мовою зовсім чужою, – її добре розуміли, див.: І. Огієнко, *Історія української літературної мови*, op. cit., с. 87, пор. іще: Г. Хабургаев, *Старославянский – церковнославянский – русский литературный*, в: *История русского языка в древнейший период*, Москва 1984, с. 12.

[122] J. Getka, *U progu modernizacji…*, op. cit., s. 277.

Отже, першою писемною руською нормою є київська (тому її логічно називати українською), яку в літературі на цю тему називають південноруською, або просто українською, редакцією церковнослов'янської мови. Із часом з'являється і традиція північноруської писемності – новгородська, що характеризується своїми місцевими особливостями. Проте це не заважає славістам і сьогодні формулювати про найдавнішу писемність Руси судження, які співзвучні з висновками колишньої російської науки (царської), пізніше радянської та сучасної російської, що постала не стільки з поточного стану знань, скільки на вимогу політичного запиту. Виходячи з наявності класичного набору кількох ознак, спільних для всіх східнослов'янських мов, навіть сьогодні російські гуманітаристи стверджують, що спільна руська писемність існувала аж до XV століття! Це не має нічого спільного з реальним станом речей, але як не парадоксально, ці судження постульовані і в сучасній російській медієвістиці. Доводячи існування єдиної спільної мови, вони при цьому вказують на наявність локальних відмінностей – тобто в писарській практиці русинів було намагання відобразити місцеву норму вже на початку розвитку давньої писемности:

---

[123] В. Живов, *История языка русской письменности*, op. cit., c. 95–97.

> Незважаючи на деякі регіональні відмінності (наприклад, відображення „цокання" в новгородських пам'ятках), більшість церковнослов'янських пам'яток, створених на величезній східнослов'янській території, характеризується єдністю мовних норм[124].

Якщо ми уважно проаналізуємо подібні твердження, то виявимо, що ця констатація має суперечливий характер. Логіка й наукова чесність підказують розглядати процес поширення норми на землях Руси таким чином: місцеві книжники вносили риси місцевої вимови в найдавнішу писемність Руси, на Київщині, тобто у княжій і митрополичій столиці. З часом ця київська (українська) писемність поширилася на інші терени Русі: Сіверщину, Галичину, Волинь, Новгородську, Полоцьку та Смоленську землі, і пізніше також на Залісся (Суздаль, Ростов). Природно, що в цих специфічних районах київська писемна норма зазнавала змін у бік мовлення місцевих книжників, які свідомо чи несвідомо вносили в текст специфіку свого мовлення. Ми залишаємо несвідомо внесені зміни за межами сфери нашого інтересу як свідчення певних тенденцій і вторинних явищ, і не розглядаємо їх як елемент нормотворчого процесу. Свідомо внесені зміни, про що свідчить збільшення їх кількости в горизонтальній (просторовій) та вертикальній (часовій) площині (тобто послідовне з наростанням кількости в наступних текстах), дозволили з часом виокремити конкретні „редакції/школи" руської писемности. Після київської редакції (південноруської, української) почали з'являтися інші: новгородсько-псковська (новгородська традиція через історико-політичну ситуацію та підкорення Новгорода Москвою остаточно припинилася приблизно в XIV–XV ст.), галицько-волинська, пізніше – полоцько-смоленська (білоруська) й московська (російська).

Важливо зазначити, що діяльність південноруських книжників у прагненні відобразити говіркові особливості та готовність порушити правила церковнослов'янського правопису, напевно були високо поціновані тогочасними реципієнтами, але водночас затьмарили розуміння процесу формування української норми. Виразність і якість засвідчених особливостей галицько-волинських говірок у пам'ятках XII–XIII століть затінили вже утверджувану впродовж півтора століття давню київську традицію. Віднайдення галицько-волинських рукописів (Галицьке Євангеліє 1144 р., Добрилове Євангеліє 1164 р., Галицько-Волинське Євангеліє кінця XII ст., Октоїх Віденський XIII ст., Євсевієве Євангеліє 1283 р., Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст., „Успенський збірник” (кін. XII ст. – початку XIII ст.), „Виголексинський збірник” XII ст., Луцький Псалтир 1384 р., Лавришівське Євангеліє XIV ст. та десятки інших пам’яток) із чітко вираженою редакцією церковнослов’янської мови, змусило російських та радянських істориків мови (зокрема Алєксєя Соболевського, Алєксєя Шахматова, Ніколая Дурново) визнати існування „окремого галицько-волинського наріччя давньоруської мови”.

---

[124] „Несмотря на определённые региональные различия (например, отражение цоканья в новгородских памятниках), большинство церковнославянских памятников, написанных на обширной восточнославянской территории, характеризуется единством лингвистических норм", в: А. Супрун, А. Молдован, *Старославянский и церковнославянский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки…*, op. cit., с. 40.

Парадоксально, але ті самі спостереження щодо мовної виразності галицько-волинських текстів дали підстави політичним діячам, ідеологам панславізму та великоросіянізму на чолі з Міхаілом Погодіним у XIX ст. витворити дотепер живучий міт про „Київ – матір міст російських” („Киев – мать городов русских”), де споконвіку мешкали великороси (москвини), а малоросіяни (українці) прийшли лише після татаро-монгольської навали. Київські тексти, менш виразні в мовному плані, набагато краще підходили на роль „східнослов’янської” („общеславянской”), „загальноросійської” („общерусской”) або й просто – „російської” („русской”) редакції. Нікіта Толстой, між іншим, говорить про „церковнослов’янські пам’ятки російської редакції XI–XIII ст.” („церковнославянские памятники русской редакции XI–XIII вв.”)[125].

Схема створення цього міту була простою і не відрізнялася від сучасної методики: вона передбачає врахування фрагменту матеріалу, вирваного з контексту. Велике значення має соціокультурний і політичний контекст Руси XI ст. Відразу після смерті Ярослава Мудрого в 1054 році і створення низки навколишніх князівств Київська держава ослабла. Періодичні спроби врятувати колишню владу (наприклад, під час з’їзду в Любечі 1097 р., коли було вирішено скасувати принцип старшинства, або за правління Володимира Мономаха в 1113–1125 рр.) зазнали невдачі: поглиблення політичної, економічної та культурної кризи призвело до появи нових сильних центрів, що успадкували київську традицію. Безпосередніми продовжувачами цієї традиції можна вважати насамперед Перемишльсько-Теребовлянське князівство, з якого згодом утворилося Галицьке (1140 р.), що від кінця XII ст. перебувало в союзі з Волинським князівством. Галицько-Волинське князівство (від 1253 р. – Королівство Руське), значення якого значно зросло після захоплення Києва татаро-монголами (1240), проіснувало до середини XIV ст.[126] Про його ранг свідчило те, що галицько-волинські володарі від коронованого в 1253 році Данила І Галицького і до смерті його онука Юрія Львовича в 1309 році носили титул королів Руси[127]. Незважаючи на проблеми, сильний політичний та економічний центр, яким свого часу було Галицько-Волинське королівство, безсумнівно перейняв і культурну традицію від Києва. Підтвердженням тому – тисячі переписаних (і написаних) до кінця XIV ст. на землях королівства книг, із яких близько сотні оригіналів, що зберігаються в архівах та бібліотеках усього світу.

---

[125] Н. Толстой, *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз*, op. cit., c. 74.

[126] W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, wyd. 3, poprawione i uzupełnione, Wrocław 2001, s. 44; H. Łowmiański, *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006, s. 26.

Незважаючи на наведені історичні та культурні факти, у науковому дискурсі впродовж багатьох століть панував політичний наратив: у подальшій слов'янській практиці галицько-волинські тексти, мовно виразні, визнавали пам'ятками української мови, а всі київські тексти від XI ст., тобто більш ранні тексти, перші, а відтак – природно – більш консервативні щодо відображення мовних особливостей, уважалися спорідненими з російською, великоруською та московською традиціями, ставши каноном пам'яток церковнослов'янської мови згаданої „східнослов'янської", „загальноросійської" або – як ми зазначали вище – просто „російської" редакцій. Зараз вони є джерельною ілюстрацією найранішого періоду розвитку російської літературної мови. Цьому не заважає той факт, що перші згадки про саму Москву з'явилися через століття після написання київських текстів, а Московське князівство було створене майже через два століття.

Через ці очевидні недоліки ненаукову – оскільки вона не враховує складности мовних явищ і позамовних ситуацій – аргументацію російської (царської та радянської) науки, як і повторювану дотепер, не можна визнати достовірною.

У дослідженні початкового етапу становлення української літературної мови ми, однак, доходимо до постулату російської науки – як би парадоксально це не звучало в умовах описаного вище російського культурного імперіалізму – щодо визнання церковнослов'янської мови як найдавнішого етапу розвитку літературної мови. Водночас ми відкидаємо міти російської науки, які допускають зарахування до хрестоматій та словників російської мови текстів, написаних на українських землях, і вважаємо, що пам'ятки, створені у двох київських скрипторіях – княжому та лаврському – ще в XI ст., були найпершими текстами для дослідження розвитку норми української літературної мови. Аналіз цих текстів дозволить перевірити тезу про те, що стародавні книжники прагнули відобразити в них (текстах) особливості власної мови, що дає підстави для висновку про спробу створення норми.

---

[127] N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011, s. 107.

Перш ніж перейти до аналізу пам’яток, підкреслимо, що роль церковнослов’янської мови у формуванні норми літературних мов східних слов’ян була різною. Якщо українська та білоруська літературні мови постали на місцевих діалектах, а церковнослов’янська мова була на узбіччі української та білоруської національної мовної традиції, то у випадку з російською все навпаки: церковнослов’янська стала основою літературної російської мови (див. ще схему глотогенезу на с. 50).

В обох випадках роль церковнослов’янської мови в процесі формування норми була незаперечною, але залежно від системи вона (церковнослов’янська) виконувала різні функції:

1) фундаментальна (основна) функція церковнослов’янської мови складається в процесі творення російської літературної мови: ми вважаємо церковнослов’янську мову джерелом творення російської літературної мови;

2) співтворча функція для української та білоруської мов, де рідна літературна мова формувалася на народнорозмовній основі, але під сильним впливом церковнослов’янщини[128].

Отже, маємо абсолютно різні шляхи розвитку літературних мов і розмовних стандартів, що є результатом різних культурних умов. Церковнослов’янська мова прийшла до Київської Руси в той час, коли та вже мала розвинений загальний код спілкування – русько-українську, русько-білоруську та русько-новгородську мови. Про існування розмовних стандартів того часу свідчать, серед іншого, записи на стінах Софії Київської, на берестяних грамотах, на монетах та інших предметах, про що ми вже згадували. Між тим, на момент утворення Московського князівства (1213 р.) його основу складало багатонаціональне населення, що використовувало різні етнолекти. Церковнослов’янська відігравала там кодифікаційну роль для розмовної мови. Отже, навіть до сьогодні в російських діалектах лишається багато церковнослов’янізмів. Згодом ця мова почала ставати все більш поширеною, що й призвело, зрештою, до витворення сучасного стандарту російської мови[129]. Цей процес більш масштабно розпочався у XVIII ст. (Ломоносов і його теорія трьох стилів) і отримав розвиток лише в XIX ст. завдяки діяльности, серед інших, Пушкіна і Тютчева, тому про початок російської літературної мови варто говорити якщо не з XIX, то з середини XVIII ст. До XVIII ст. народно-розмовні елементи не проникали (або проникали незначною мірою) у тексти московської писемності. Це помічають не тільки дослідники літературної російської мови, а й спостерігачі з давніх часів, які знали мовну ситуацію в Московській державі з власного досвіду. Англійський вчений і дипломат, саксонець за походженням Генріх Вільгельм Людольф у вступі до своєї латиномовної російської граматики, виданої в Оксфорді (1696), відзначає очевидну двомовність росіян:

---

[128] Пор. міркування Анни Мажуліс-Фридель щодо розвитку російської мови: A. Mażulis-Frydel, *Cerkiewizmy w rosyjskim języku literackim XIX i XX wieku. Porównawcza analiza leksykalno-stylistyczna na materiale prac N. M. Karamzina „Исторія Государства Россійскаго” i B. D. Griekowa „Киевская Русь”*, Kraków 2000, s. 12.

[129] B. Unbegaun, *Le russe litteraire est-il d'origine russe?*, „Revue des etudes slaves”, 1964, nr XLIV, s. 19–28; B. Unbegaun, *Язык русской литературы и проблемы его развития*, „Revue des études slaves”, 1968, t. 47, fascicule 1–4 *Communications de la délégation française au VIe Congrès international des slavistes (Prague 1968)*, s. 129–134, DOI: https://doi.org/10.3406/slave.1968.1963; Б. Унбегаун, *Историческая грамматика русского языка и ее задачи*, в: *Язык и человек*, Москва 1970, с. 267.

> Точно так, як ніхто із росіян [у лат. тексті *Russos* с. 48 [IX] – Й. Ґ., В. М.] не може писати чи міркувати на наукові теми, не користуючись слов’янською мовою, так і навпаки в домашніх та інтимних бесідах не можна нікому обійтися засобами однієї слов’янської мови, тому що назви більшости звичних речей, уживаних у повсякденні, не трапляються в тих книгах, за якими навчаються слов’янській мові. Так у них і мовиться: говорити треба по-російськи, а писати по-слов’янськи. І більшість росіян, аби не виглядати неуками, пишуть слова не так, як вимовляють, а так, як вони повинні писатися за правилами слов’янської граматики, наприклад пишуть „сегодня” (segodnia), а вимовляють „севодни” (sevodni)[130].

Спостереження Г. Лудольфа про фактичну двомовність Московської держави кореспондуються зі спостереженнями дослідників російської ідеї та менталітету про особливий статус церковнослов’янської мови як мови „откровенной и непереводной”, а отже недоторканої[131]. Тому розвиток розмовної мови та писемності в Московській державі був двоколійним, паралельним, і в початковий період обидві системи не перетиналися. Крім того, розвиток літературної мови в Московській державі стимулювався ззовні, про що свідчить її помітний розвиток під час так званого другого південнослов'янського впливу в XIV–XV ст. Наведені вище спостереження чудово пояснюють, чому іноді непросто розрізнити пам'ятки церковнослов'янської мови руських редакцій, наприклад XIV–XV ст.[132] Мовна практика в Московській державі (існування фактично двох різних, невзаємопроникних систем – писемної та розмовної) відтак вплинула на дослідницьку практику: корпус старовинних текстів російської мови (власне з московських теренів) включає тексти, побудовані на нульовій аргументації: до російських дослідники зараховують пам'ятки, у яких відсутні очевидні українські та білоруські риси.

---

[130] „Но точно так же, как никто из русских [у лат. тексті *Russos* с. 48 [IX] – Й. Ґ., В. М.] не может писать или рассуждать по научным вопросам, не пользуясь славянским языком, так и наоборот, в домашних и интимных беседах нельзя никому обойтись средствами одного славянского языка, потому что названия большинства обычных вещей, употребляемых в повседневной жизни, не встречаются в тех книгах, по каким научаются славянскому языку. Так у них и говорится, что разговаривать надо по-русски, а писать по-славянски. И большинство русских, чтобы не казаться неучами, пишут слова не так как произносят, а так как они должны писаться по правилам славянской грамматики, напр. пишут «сегодня» (segodnia), а произносит «севодни» (sevodni)”, в: Г. В. Лудольф, *Русская грамматика, Оксфорд 1696*, переизд., пер., вступ. ст. и примеч. Б. Ларина, Ленинград 1937, с. 114, http://elib.shpl.ru/ru/nodes/83984-ludolf-g-v-russkaya-grammatika-oksford-1696-l-1937-materialy-i-issledovaniya-po-istorii-russkogo-yazyka-1#mode/inspect/page/126/zoom/5.

[131] Пор.: *Mentalność rosyjska. Słownik*, A. Lazari (red.), Katowice 1995, s. 114–115; J. Getka, *U progu modernizacji…*, op. cit., s. 36.

У випадку з білоруською та українською літературними мовами (новгородська, як ми писали вище, була знищена Московським князівством) процес був складнішим: обидва народи століттями самостійно виробляли писемну норму на прикладі церковнослов'янської мови як узірцевої. Можливо, через те, що давньоруські писці розуміли церковнослов'янську мову частково, вони вважали, що зможуть виробити писемну норму своєї мови, застосувавши її особливості до церковнослов'янського тексту. Ці спроби робилися від XI ст., але, очевидно, не повністю задовольняли писців. Починаючи від XIV та особливо від XV ст., з'являються пам'ятки церковнослов'янської мови, у яких книжники не лише відображали окремі говіркові фонетичні чи морфологічні особливості, а й по-своєму включали цілі фрагменти (навіть по кілька сторінок). Тут варто говорити про свідому діяльність книжника, який вніс свою русько-українську норму у структуру церковнослов'янської мови. Такі приклади є в Четьї 1489 року:

> Сл(в)о на рож(с)тво пре҃стыꙗ. вл(д)чца нашеꙗ б҃ца приснод҃вы м҃рїꙗ” (13 зв.–19 зв.): ставши по(д) дрѣвомъ дꙗфиною. начала плачущи молити(с)... оузрѣла на дрѣве гнєздо птичеє. и почала силно плакатисѧ. а рекучи. оувы мнѣ бѣднои... охъ мнѣ бѣднои. кому сѧ могоу ровнати. птица(м) ли. но и тыи гнѣзда вьють. и дѣтки плодꙗть. о бѣда мнѣ ѡканнои грѣшнои (15);
> а какъ исполнилосѧ .Ѳ҃. м(с)цеи. родила а҃нна. оуспытала бабы. рекучи. што єсми родила. и она рекла. жѣньскии полъ. и повивши баба. ст҃ую преч(с)тую д҃вицю. положила оу легалници. и ка(к) исполнилисѧ дениє // очистиласѧ а҃нна. дала сесець свои ѡ(т) персеи ст҃ои д҃віци. и нарекли имѧ. єє ст҃ои мл(с)ти мрїꙗ. и почала с҃таꙗ девица рости д҃ньꙗ ѡто д҃нѧ. (16–16 зв.)[133].

Той факт, що порівняно велику кількість репрезентативних текстів з явними слідами місцевих діалектів можна знайти від XIV ст., дає підстави для тези про те, що походження національних літературних мов – білоруської та української – було визнано лише в XIV ст. Ці теорії пропагували в радянський період, а потім некритично повторювали також історики мови з України[134] та Білорусі[135]. Вище ми відзначали вже, що російські історики мови придумали спільний давньоруський період зі спільною для східних слов'ян літературно-писемною мовою[136]. Ця мова – переважно церковнослов'янська – вважається в російській науці початком безперервного літературного розвитку російської мови, і за такого підходу – коло замикається.

---

[132] Пор.: Н. Толстой, *Церковнославянский и русский*, op. cit., с. 75. Так звана третя хвиля південнослов'янського впливу була, вочевидь, іншим явищем, оскільки стосувалася впливів із боку південної Руси – Києва, а не південної слов'янщини – Балкан.

[133] В. Німчук, *Українська Четья 1489 року*, Житомир 2015, с. 27.

---

[134] *Курс історії української літературної мови*, ред. І. Білодід, op. cit., с. 14; П. Плющ, *Історія української літературної мови*, op. cit., с. 135.

[135] Б. Плотнікаў, Л. Антанюк, *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, op. cit., с. 55–56.

[136] А. Кожин, *Литературный язык Киевской Руси*, op. cit., с. 6; А. Горшков, *Теория и история русского литературного языка*, op. cit., с. 57.

4. У пошуках норми: риси української мови в найдавніших пам’ятках церковнослов’янської мови русько-української редакції

В історичному мовознавстві є доконаним твердження, що на підставі фонетичних і морфологічних, рідше лексичних, рис, відображених у пам’ятках, можна визначити мовну належність твору. Наприклад, попри певну кількість спільних українсько-білоруських рис, передовсім для білоруських текстів уже від XIV ст. властиві: поплутування *ѣ* та *е*: *у вєрє*; твердість *ц*: *конецъ, палецъ*; змішування *ч–ц*: *поцекать, оцищать*; наявність прикметникового, займенникового, числівникового закінчення -*ие*: *малые, великие, первые* та ін.[137]; для українських: поплутування *ы – і*, що надалі призвело до нерозрізнення *е – и*; випадки написання *у* як на місці новозакритого *о*, так і на місці будь-якого *о*; поодинокі випадки „ікання” на місці *ě (незалежно від позиції) та *е в новозакритому складі (новий ять); відображення м’якої вимови *р*, *ц* та *шиплячих*; інфінітиви на -*ти*; написання форм складеного майбутнього часу, на зразок *ходитиму* та ін.[138]

Проте ці риси з’явилися не на порожньому місці в текстах XIV ст., а трапляються в текстах української редакції церковнослов’янської мови від XI ст., тож – як би парадоксально це не звучало – можуть бути придатні для дослідження розвитку норм української літературної мови. Спроби перших книжників відобразити місцеву рідну вимову висвітлили можливості та потенціал тогочасного розвитку писемности і, можливо, стали поштовхом для пізнішого, сміливішого втілення рис власної мови на письмі.

Дослідники вже звертали увагу на те, що церковнослов’янські тексти XI ст. відображають особливості української мови[139], про що йшлося вище.

---

[137] У. Анічэнка, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, с. 22.

[138] В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.*, Житомир 2006, с. 336.

[139] А. Крымскій, *Украинская грамматика…*, т. 1, с. 83–210; П. Бузук, *Про мову найдавнішої української євангелії*, op. cit., с. 4–27; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 65–329,

Проте зараз поліпшена доступність до джерел (факсимільні видання, оцифровані копії текстів XI ст., відкриття архівів для роботи з оригіналами) дає змогу переглянути попередні „догми славістики” та вийти з циклу повторюваних старих тверджень.

Ці приклади виявлені переважно на фонетичному рівні, рідше на морфологічному чи лексичному. У контексті „слабо відображеної лексики” особливо хочемо підкреслити той факт, що російські історичні та етимологічні словники, наприклад („Словарь древнерусского языка” І. Срєзнєвского /далі Срзн./, „Словарь русского языка XI–XVII вв.” /далі СлРЯ/, „Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.” /далі СДЯ/, „Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд” /далі ЭССЯ/[140], містять сотні лексем, датованих XI–XII ст., ілюстрованих лише прикладами з пам’яток з українських земель (Києва і Галицько-Волинської) і Новгорода, а від XIII ст. – із білоруських пам’яток. Наприклад, у видаваному від 1970-х років Академією наук СРСР „Этимологическом словаре славянских языков...” для підтвердження давности лексем наведено приклади з пам’яток фактично всіх слов’янських мов. Приклади з українських та білоруських давніх текстів подано зі скороченням *др. русск.* у списку скорочень мов і діалектів, а *др. укр.* та *др. блр.* узагалі відсутні. У російських лексиконах ілюстрації до словникових статей, взяті з московської (російської) писемности, датовано переважно XV–XVI ст. Ми не знайшли жодної словникової статті, у якій було б навпаки – тобто московські джерела були б хронологічно давнішими. Це означає, що **якби ми хотіли побудувати словник найдавнішої російської мови (навіть із церковнослов’янською лексикою) на основі вихідного матеріалу, створеного на землях Московської держави, у нас не було би підстав локалізувати його до XIV ст.** Цю проблему описуємо в частині аналізу лексики пам’яток.

Водночас дослідницька чесність вимагає від нас підкреслити, що на основі аналізу русько-українських текстів XI–XIV ст. не можна окреслити повної картини послідовно сформульованої правописної норми XI ст., тому це не наша мета. Передовсім указуємо на діалектні риси, що в подальшому визначили орфографічні тенденції в церковнослов’янських текстах, які з часом стали

Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit.; В. Німчук, *Походження української мови*, op. cit., с. 351–468; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, op. cit.

[140] И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, репринтное издание, Москва 1989; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, op. cit.; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, op. cit.; *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, вып. 1–42, ред. О. Трубачев (1–32), А. Журавлев (33–40), Ж. Варбот (41–42), Москва 1974–2021.

нормами української мови, а також – узусними для певних діалектів української мови. Такий напрямок дослідження дозволить відповісти на питання логічности/нелогічности долучення церковнослов'янських писемних пам'яток української редакції до вивчення історії української літературної мови. Переконані, що сам факт появи мовної риси і зростання кількості її фіксацій у наступних століттях є доказом намагань писців відображати вимовну норму рідної мови.

Особливо акцентуємо увагу на тому, що аналізуємо тексти, збережені в оригіналах, час (XI–XIV ст.) і місце (Київ, Галичина, Волинь) створення яких сумнівів у славістиці не викликають. Крім церковнослов'янських, долучаємо світські тексти, зокрема приклади з княжих грамот, покрайніх записів на сторінках церковних книг, написів-графіті Софійського собору в Києві, які датовані XI–XIV ст., також із написів на інших предметах.

Ілюстративний матеріал, доданий із інших джерел, допоможе краще зрозуміти вплив і масштаби аналізованих явищ, а також універсальність обговорюваних нормотворчих процесів не лише в літературі церковнослов'янською мовою, а й поза нею.

4.1. ФОНЕТИЧНИЙ РІВЕНЬ

4.1.1. ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ′ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

4.1.1.1. Підсистема вокалізму

4.1.1.1.1. Повноголосся

Повноголосся найвиразніше й найпослідовніше виявлене саме в українських пам'ятках, хоч і властиве й білоруській мові та (на період функціонування як окремої лінгвоструктури – до поневолення москвинами) новгородському ідіому. Повноголосні сполуки на місці давніх **-tert-*, **-telt-*, **-tort-*, **-tolt-* наразі є нормою літературної української мови. У російській мові поряд із повноголосними дотепер мовним стандартом є численні неповноголосні сполуки, а повноголос привнесений із київської (української) та новгородської писемних традицій:

> Навіть якщо частина таких утворень [неповноголосих написань – Й. Ґ., В. М.] російської мови виникла під впливом церковнослов'янської, все ж виглядає цілком імовірним, що тут маємо справу також із типовим для слов'янських мов явищем змішування,

перетину двох окремих самостійних лінгвістичних систем, конкретніше – з поширенням фонетичних взірців української мови на російську[141].

Повноголосні сполуки засвідчені в українських пам’ятках від XI ст.

XI століття

ОЄ 1056–1057: перегънѫвъ 294 зв., володимиръ … володимира 294 зв., въ новѣгородѣ 294 зв.;

Ізб. 1073: вереди 35 зв., вередиши 38, короставыимъ 49 зв., полои҆ 63 зв., въ полонѣ 63 зв., полоньникъ 67 зв., пор°сѧте 251, серебро 162, черепл’ѩ[142];

Ізб. 1076: оборонивъши 33 зв., вереда 63, сороМѧживоу бъіти 102, законъ хоронити 103, боротисѧ 107, норовоу 102, доброноровиѥ 103 зв., борошьнъмь 150 зв., морозъ 157, золотъмь 271;

АЄ 1092: берегоу 31 зв., оумерети 95, жеребиѩ 108, беремѩ 139 зв.;

ПА XI: черес 21, серебро 24, серебра … серебра 30;

ТЄ XI: серебро 3 зв., 4 зв.;

ЧудПс XI: иштерева – иштерева матерьгѧ 97;

СГБ XI: воротитъ сѧ[143].

Подібні записи проникали й до інших текстів, пор. іще в „Синайському патерику” – стороньникъ, оборотити, оумерети[144], толочи[145]. Про формування писемності з тенденцією до запису народної мови свідчать записи на стінах церкви св. Софії Київської з XI ст., пор.: бѣлогородьскыи[146]. Ці записи нівелюють тези славістів про існування нібито двох традицій української писемності – старої (староукраїнської) та нової – сучасної української мови, створеної на основі народної традиції. Ні, **від самого початку процес творення української мовної норми полягав у протистоянні елементів розмовної мови та правил церковнослов’янського письма – у різні періоди переваги набували різні елементи, що, зрештою, привело до формування літературної мови в тій формі, яку ми знаємо з творчості Івана Котляревського, пізніше – Тараса Шевченка чи Івана Франка**.

---

[141] О. Царук, *Українська мова серед інших слов’янських…*, op. cit., с. 133.

[142] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 130.

[143] Ibidem.

[144] З приводу потрактування повноголосу у словах на зразок *умерети*, *жерети* та под. див. міркування Юрія Шевельова, які ми поділяємо: Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., 134–135.

[145] Ibidem, с. 130.

[146] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 104.

XII століття

МЄ до 1117: вьсеволожю … володимирю … новъгородьскуомоу… города 213;

ГЄ 1144: серебрьныкъ 58 зв., о жеребѧти 68, половъı 6, половелъ 29, солона 91 зв., жерети 3 зв., оумерети 2 зв.;

ДЄ 1164: полокахоу 109 зв., оумеретвьꙗ 254;

ЖН XII: въ черево … ѡморочи 6, посередѣ 12 зв., голодомь 15, норови 26 зв., серебро 23, оумерети 15, пожерети 24 зв.;

ХА XII: волокоша 4, молока 141, ѿ молока 152, молоцѣ 264 зв., деревьнихъ 256, оумерети 110, 182 зв.;

ГВЄ XII: полотьна 43 зв.; створи чережѣныѥ велико 99 зв.; смотрите воронъ 113 зв.; ѡ̈ жеребець 145;

ЖФС XII: посередѣ 125 зв., 136 зв., боронѧщемъ 126 зв., незагорожено 131;

ХутСл XII: перенос. … по переносѣ 3 зв., переноснаꙗ 10;

Усп. зб. XII–XIII: володимироу 8, всеволода 8 зв., золото 9 зв., позолотивъ 24, волость 16, дъвѣма колодама 15, на головѣ 20 зв., оболость 24, паволокъı 25 зв., забороломъ 25 зв., новѣгородѣ 8 зв., въıшегородоу 10 зв., въıшегородѣ 19 зв., городъ 17, сѧ воротилъ 10 зв., сторонѣ 16 зв., огородьникомъ 21, дорогобоужѣ 21 зв., смородьнъıꙗ 281 зв., простерети 9 зв., перенесли 24, передъ 13, берестию 15 зв., въ деревꙗнѣ 20 зв., въ переꙗславськаꙗ оболость 24, серебръмь и золотъмь 24 зв., чересла 76 зв., чересъ 129 зв., берегли 272 зв. та ін.;

УСт XII: вологъı 243, перелетѣти 261, на стороноу 261, надпоправне пороздьноѣ – пороздьноѣ неⷣ 213.

Пор. ще в графіті СК 1104: володимиръ[147]; у записі на стінах собору про купівлю Боянової землі (датований між 1086 та 1107) передъ[148]; графіті другої чверті XII ст. молодѣевичь[149]; Мстиславова грамота бл. 1130 р. володимиръ, всеволодоу, серебрьно, серебра[150]; у написі на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича (до 1151 р.) володимирова, здоровье[151]; у графіті Михайлівської церкви XII ст. золотникъ[152], у „Троїцькому збірнику" кін. XII – поч. XIII ст. мережю 16 зв., въ паволоцѣ 11 зв., велеса 30.

---

[147] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела*, Київ 2014, с. 149.

[148] Iibidem, c. 151.

[149] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. IV *Приділ архангела Михаїла*, Київ 2015, с. 120.

[150] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 172.

[151] Ibidem.

[152] В. Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви (середина XII – початок XVIII ст.)*, Київ 2021, с. 207.

XIII століття
БЄ XII–XIII: полокахоу мрѣжа 22, полонени боудꙋть 65, съволокъше 51 зв.;
ЄЄ 1283: сволокоше 101, просторона врата 115 зв., череды 136, на передѣ 136;
ПНик XIII: оуховолокъ 66, соломою 89 зв., поволокъ 90 зв.;
ПЄС 1280: соломою 89 зв., поволокъ 90 зв.;
ОрЄ XIII: колода … кладоу 5(2).

Такі записи відомі й у графіті СК поч. XIII ст.: ѿ ворога[153], у Записі Йова (Ієва) бл. 1269 р. чересъ, володимѣра[154].

XIV століття
ВО (ІІІ) XIV: стережаху 52, ворогъ 108, перенесиньеѥ 171, 176 зв., мⷭ҇ць березозѡлъ 175, здоровъ 271;
ЛврЄ XIV: полотъна 97, воронъ 201, середѣ 335, перенесѣньѥ 362, возми деревⷰ /тут деревьце/143;
ЛПс 1384: перед лицемь 43 зв.;
КПс 1397: передъ нимь 195.

І в інших текстах цього століття виявляємо це явище, наприклад, у „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. волоса … дерева … переже … берегъ … головъı[155].

4.1.1.1.2. Друге повноголосся

Явище, яке характеризує українську, новгородську та білоруську писемність загалом. Іноді в пам’ятках XII–XIII ст. замість звукосполучення *-ор*, *-ол*, *-ер*, *-ел*, що розвинулися з давніх **-ъr-*, **-ъl-*, **-ьr-*, **-ьl-* між приголосними, виступають звукосполучення *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле*. У ранніх текстах (XII–XIII ст.) ще не завжди в таких позиціях відображувано повністю вокалізовані повноголосні сполуки, траплялися різні поєднання *-оръ-*, *-оль-*, *-ерь-*, *-ьре-*, *-ьрь-*. Це так зване, за словами Олександра Потебні, „друге повноголосся”[156]. Воно розвивалося тоді, коли сполучення [*ър*], [*ъл*], [*ьр*], [*ьл*] стояли перед приголосними, за якими йшов зредукований у слабкій позиції. Прикладів таких слів в українській мові наразі небагато: *терен*, *толок*, *ополонка*, *колобаня*, але в найдавніших пам’ятках української писемности подібні написання траплялися дуже часто.

---

[153] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської*..., 2015, op. cit., с. 110.
[154] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 291.
[155] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 331–333.
[156] А. Потебня, *К истории звуков русского языка*, Воронеж 1876, с. 90.

XI століття

ОЄ 1056–1057: бьрьвьно 59 зв., зьрьноу 237, вьрьхѫ 141; скърьбы 50 зв., мълъва 198, дълъжьны 155, дългы 275;

Ізб. 1073: жьрьти 160 зв., золобѣ 174 зв. /пор. зъловы 203 зв./;

Ізб. 1076: мьрьтва 115, вьрьсты 267 зв., пьрьси 229;

ПА XI: пьрьвѣѥ 11, възорокомь 246;

СГБ XI: жьрьцѧ 88 зв.;

ЧудПс XI: жьрьцемь 22;

БПс XI: дьржавьна 7, въ дълъготоу 7;

МінСл XI: облъклъ сꙗ 3 зв., одьржимоую 14, дьрьзновениёмь 15.

XII століття

МЄ до 1117: жьрьчьскыимъ 34, жьрьць 198 зв.;

ГВЄ XII: оумьреть 36 зв., 68, 161 зв., жьрьчьскамъ 37, жьрець 103 зв., съмерьтью 58, перьвъıи 68, сотьреть и 124 зв., ѿверьжеши сѧ 175 та ін., рідше *ър*: горъстью 86 зв. та *ъл*: голькомъ 87;

ДЄ 1164: въверьзѣте 95 зв., волъкъ 245 зв., волъсви 253, молъньꙗ 201 зв., мълънии 203, дълъжъникомъ 275, толъкноувъшю 148, померькнѣть 201 зв.;

ЖН XII: съдьрьжю 4 зв., дьрьжа чашю 8 зв., ѡдьрьжимомъ 9, жьрьцемъ 22 зв.;

ЖФС XII: въздьрьжаниѥ 40 зв., дьрьжѧ 140 зв., дьрьзни 146, дългo 65 зв.;

ХутСл XII: долъжноѥ 2, перьсть 5;

Усп. зб. XII–XIII: мьрьтвьца 4, пьрьстию 4, вьрьхоу 87 зв., вьрьста 236, одьрьжащю сѧ 74, търъгъ 253, пълънъ 116, вълъкъ 117, 188 зв., мьрьтвии 189, волоны 197, дологъ 279, мълониꙗ 329, дьрьжати 252, чьрьвь 333, чьрьниць 231.

XIII століття

БЄ XII–XIII: толощи въ двьри 66 зв., мѣроу доброу натолоченоу 27;

ЄЄ 1283: въвережѣть 11, дерезаите 38 зв., всѣде верехоу 68 зв., перестомь 73 зв., черевленою 101; пьрьстѣнь 59 зв., вьрьхоу 96, помьрькошю 97 зв.; почерьпшеи 5, исперьва 26, перьвѣи 91, смерьтью 78 зв., черьвленоу 95, мерътвыи 117, жерътвоу 260 зв.; оумолъчита 41, долъжникомъ 62;

ОрЄ XIII: тълъкноувъшю 66 зв. (1), толощи въ двьри 69 (1), помьрькнеть 99 зв. (1), призва вълъхвы 130 зв.

Також це явище засвідчене і в інших текстах XIII ст., пор. у Житії Сави Освяченого XIII ст.: череплема[157].

---

[157] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 312.

XIV століття

ЛврЄ XIV: да оумолокнета 134 (пор. у ДЄ 1164: оумолъкнѣта), скоропию (тут: про скорпию) 194;

КПс 1397: молонью 20 зв., молоньꙗ 105;

ЛЄ XIV: перьвѣю 16, одержимъ 16 зв.

Активно засвідчене в українській писемности й, мабуть, використовуване в мовленні явище з часом стало периферійним. Нормою стали лише деякі слова в українській мові, що відображають цей процес.

4.1.1.1.3. Початкові ро-, ло- із давніх *ort-, *olt-

В українській писемности від XI ст. засвідчено випадки написання *ро-*, *ло-* відповідно до давніх **ort-, *olt* (*робота, розбійник, розум, розгадати, лікоть* < *локъть*), що з часом стали нормою української мови.

XI століття

РЄ XI: ростѧше – отроча же ростѧше 6 зв. б /пор. в ОЄ 1056–1056: отроча же растѣаше 265 зв./;

Ізб. 1073: розумѣти 125 зв., 126, розоумъ 240, розбоиникъ 212, робъ 241, локътъ 266, лодиꙗ, роли ‘ріллі’[158];

ПА XI: розгнѣваѭть 187, роботꙑ 188.

Певне, традиції такого написання книжники взяли із живого мовлення, як то бачимо в написі-графіті на стіні Софійського собору в Києві про грім від 3 березня 1052 року: розъгръмел (сѧ)[159].

XII століття

ХА XII: роженъ, лони ‘торік’[160];

ЖФС XII: розгънаша 74, розглꙗдаѥмъ 112зв. зв., росхрьптавъ сꙗ 129; лодининою 58 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: ростꙗше 27, локти 144.

XIII століття

БЄ XII–XIII: локоть ѥдинъ 47 зв.;

ПЄС 1280: нерозумнꙑи 3.

---

[158] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 129.

[159] С. Висоцький, *Київська писемна школа X–XII ст.*, Львів–Київ–Нью-Йорк 1998, с. 134.

[160] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 129.

Подібні записи – звичне явище в давній українській писемності, про що свідчать і інші записи з цього століття: розбити в „Повчанні” Володимира Мономаха (Срзн.: III, 147), розвѧзати в „Руській Правді” (Срзн.: III, 150), у „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст.: на розоумиѥ (Тр. зб. 41).

XIV століття

ЛврЄ XIV: локоть 201.

Пор. ще: робота в „Повісті врем’яних літ” за Лаврентіївським списком (Срзн.: III, 126), розглѧда ‘огляд’ в „Повісті врем’яних літ” (Срзн.: III, 151), розглѧдати в Житії Федора Студита (там само), роздумати, роздумъівати в „Повісті врем’яних літ” (Срзн.: III, 153), розумъ в „Повісті врем’яних літ” (Срзн.: III, 160), розѣхатисѧ в „Повісті врем’яних літ” (Срзн.: III, 161).

4.1.1.1.4. Український ікавізм

4.1.1.1.4.1. Реалізація давнього *ě (ятя)

Наразі однією з найхарактерніших фонетичних ознак української мови з-поміж інших слов’янських є рефлексація ***ě**, ***e**, ***o** > [*i*], що в славістиці прийнято називати „ікавізмом”.

В українській мові етимологічний **ě* дав різні рефлекси. Нормою літературної мови є реалізація [і] незалежно від позиції в слові[161]. Значно ширше розмаїття рефлексів **ě* маємо в поліських (північноукраїнських) діалектах, до яких, найімовірніше, у минулому належали й говірки околиць Києва. Якість такого голосного залежала від наголосу. Під наголосом: ***и*** – *ˈричка, ˈбилий*; **ê** – *л’êс*, *пр΄істˈрêт*, *моˈйê ˈрук’і*; **ê** зі вставним ***й*** після губних – *вˈйêра, тобˈйê*; ***іе*** - *д’іед,* ***ие*** – *ˈриечка*; у ненаголошеній позиції: ***е*** – *деˈдок*, *беˈда*, *ведˈро*[162].

XI століття

Уже в найдавніших писемних текстах маємо підтвердження вияву таких рефлексів. Якщо у студіях істориків мови вказано поодинокі випадки

---

[161] Пор.: Е. Карский, *Что такое древнее западнорусское наречие*, op. cit., с. 48; Ф. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1979, с. 175; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 270; *Сучасна українська літературна мова*, ред. А. Грищенко, Київ 1993, с. 49; М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматика української мови*, Київ 1980, с. 87.

[162] *Атлас української мови*: у 3-х т., гол. ред. колегії І. Матвіяс, Київ 1984, т. I, с. 3–10; Київ 2001, т. III, ч. III, с. 62–63.

(наприклад, у відомих дослідженнях Михайла Жовтобрюха[163] та Юрія Шевельова[164] за XI–XII ст. наведено лише кілька прикладів), то повторний аналіз цих пам'яток дозволяє констатувати, що подібні явища (написання и на місці ѣ та ѣ на місці и) не варто потрактовувати лише як морфологічну аналогію чи звичайні помилки. Докладний аналіз київських рукописів дозволяє констатувати, що такі написання не були просто описками:

ОЄ 1056–1057: видите замість вѣдите 146, вѣдѣ замість видѣ 289 зв.;

Ізб. 1073: ниции 5, въ вѣри 17 зв., посмиꙗвъсѧ 115, нимаꙗ 142, видыи 149, исцили 162, оутишениѭ 199 зв., разоуминиѥ 264, поплутування ѣ = и – въ кѡнъстаньтини градѣ … въ кѡнстантинѣ градѣ 23, о положенѣи … о извьр҄жении 24;

Ізб. 1076: не оплитати сѧ 103 /пор. в Ізб. 1073 – оплѣтаꙗ, в „Пандектах" Никона Чорногорця – оплѣтати сѧ (СДЯ Срзн.: II, 684-685)/, въ мироу 'помірно' 237 зв., ѥи – волю ѥи творита 111, не косноутьсѧ ѥи 245, поплутування ѣ = и – истиньнѣ писаниꙗ 2, излѣю 84;

АЄ 1092: ꙗви (присл.) 98, о сп҃си 126 зв., двѣ ризи 151 зв., видивъше же народи 32, оудобиѥ 79 зв. – оудобѣѥ 41 зв.; поплутування ѣ = и – прѣобрѧщеши 24, прѣстоупль 28 – пристоупль 29 зв.;

ПА XI: виꙗли – халдѣискыꙗ виꙗли /тут від вѣꙗти/ 2, поплутування ѣ = и – изволенѣе 33, казание … неказанѣѥмь 88;

СГБ XI: съ стины 6 зв., поплутування ѣ = и – строинѣѥ 95 зв. /пор. ꙗвлѥниѥ 95 зв./, доселѣ 34 – досели 263;

ТЄ XI: видѧть – видѧть гласъ его 1, де кореневе и < ѣ, пор.: вѣдѧть 35 зв. ОЄ 1056–1057;

МінСл XI: поплутування ѣ = и – въ мѫчѥницѣ 3 зв., коньчьнѣꙗ 6, прѣвѣдѣние – /тут привидѣние/ отъ ношти невѣдѣниꙗ прѣвѣдѣние обрѣтохомъ 8;

БПс XI: мъıшьци мои 1;

ЧудПс XI: крѣпьции 36 зв., поплутування ѣ = и – питиѥ … пѣтиѥ 82 зв., приложи 90 зв., прирече 157 зв., въсхотѣ 18 зв. (нак. сп.), повелѣ 84 зв. (нак. сп.).

В українській писемній традиції в запозичених словах написання в фіналях на місці гр. -*ει*- віддавна збіглися з ятевим рефлексом -*ѣй*-, що відповідно графічно нерідко відображувано як -*ий* (пор. в сучасній літературній мові *Мусій*, *Андрій*). Такі написання відомі в київському скрипторії від XI ст.: мѡсии (Ізб. 1073: 83), до моусиꙗ (Ізб. 1073: 176), андриꙗ (Ізб. 1073: 261 зв.), матѳиа (Ізб. 1073: 262), мѡсиимъ (4), маттаѳиꙗ (ЧудПс XI:17 зв.). Писець РЄ виправив ѣ на *и* в дієприкметниковій формі З. в. мн. стоѧщѣ > стоѧщи (РЄ XI: 16 зв. а–б). Виправлення майже не помітне в факсимільній копії пам'ятки, однак добре видно в оригіналі.

---

[163] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 239.

[164] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 260.

Також у Толстовському Псалтирі въꙁвистите[165].

XII століття

МЄ до 1117: поплутування ѣ = и – никотерыи 212 зв. – нѣкотерыи 21, никъгда 10 зв. – нѣкъгда 119;

ГЄ 1144: въ попели[166] поплутування ѣ = и – о неповелѣнѣ 2, на кровѣ /пор. ОЄ 1056–1057 въ крови 215/ 161;

ДЄ 1164 соль ꙁемли 43, де в русько-українських редакціях переважала флексія –ѣ[167], поплутування ѣ = и – никто 3 – нѣкто 68, никоѥꙗ же 18 зв. – нѣкоꙗ же 130, о наꙁарѧнѣнѣ 4, да прѣдѣть 91, ослѣпѣ очи ихъ 31 зв.;

ХА XII: о чади 255; поплутування ѣ = и – о помагании 53 – о подвиꙁаньнѣи 223;

ГВЄ XII: свѣдитѣль 175, въ комьрѡꙁи 145 зв., иꙁидають 143 зв., прѣидѣмъ 101; поплутування ѣ = и – пролѣѥтьсѧ 43 зв., 95 зв., пролиетьсѧ 44; вашѣ ноꙁѣ 172 зв.; пр҃рка ильѣ 220;

ЖН XII: побидилъ ѥси 9 зв.;

ЖФС XII: имѣниѥ … имити 37, поплутування ѣ = и – помедьлѣвъ 155;

ХутСл XII: приꙁираꙗ 2 зв., ѥдинои чаши 7, съвѣдитѣльствомь 9, съвѣдительствова 12;

Усп. зб. XII–XIII: поплутування ѣ = и – моисѣꙗ 250 зв. – мѡѵсию 178 зв., николи 10, 38, 125, 143, нѣколи 45 зв., 47 зв.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: въ коринфи 158 зв., никто 192, свѣдители 184 зв., трапляються й численні поплутування букв ѣ та и – порѣваꙗсѧ 129 зв., моцѣ твоѥи 150 зв., братьѣ 170, въ лици 241, въ лицѣ 288, невмѣстѣмаго 273, во ѡтечьствѣ 207, во ѡтечьствии 207 зв.;

ПНик XIII: оуспивъ – пѣниѥмь оуспивъ 63, послѣди 71 зв.;

ХЄ XIII: свѣдительствова … свѣдѣтельствоуѥте 7 зв., въ оутрии 6 – въ оутрѣи 10 зв.;

---

[165] І. Огієнко, *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків*, op. cit., с. 164.

[166] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 260.

[167] А. Шахматов, *Историческая морфология русского языка*, Москва 1957, с. 79.

ОрЄ XIII: соль земли 2, съвѣдитель 110, на съвѣдительство 26, 119 зв., свѣдительство 92, а також плутання ѣ = и – на мосѣовѣ 100 зв. (2), моиси 7 зв., 23 зв., 126 зв., голѣндоухы 139 зв. пор. ще в Мстиславовім Євангелії: голиндоухы 201 зв.;

ЄЄ 1283: во цр͑тві 39, свѣдитѣль 84, 92, свѣдитѣльство 2, 13 зв., 52, 64, чл҃къ никии 50 зв., на коупили 11, въ обитили 121 зв., заприти ѥмоу 39, пиниѥ 114 зв. поплутування ѣ = *и* – прижє дуже багато написань, придъ 54, придо 116 зв., прѣнєси 33, прѣлѣпит сѧ 39 зв., къ вдовицѣ 134, прѣ ѥлисѣи 134 зв.

Пор. ще в графіті XII–XIII ст. на стінах Софії Київської: рабꙋ николи[168]; в „Пандектах” Никона Чорногорця за списком поч. XIII ст. із зібрання Ярославського державного музею-заповідника свѣдительствоуємы[169], въ манастырѣ … въ манастыри[170].

XIV століття

АБиб XIV: видѣти 3 зв., видѣньѥ 3 зв., за невидѣньꙗ 36 /відп. до вѣдѣти/, по мирѣ /відп. до мѣрѣ/ 23, свѣдителѧ 27 зв., поплутування ѣ = *и*: вашѣ недостатки 24 зв.;

ПЄ XIV: свѣдитѣльство 1, во оутрий 5, поплутування ѣ = *и* – мойсѣй 5 – мойсий 7, тимофиꙗ 242, въ храмѣнѣ … въ храмїнѣ 211, дѣвици 248 – дѣвіцѣ 249 /Р. в. одн./ та ін.;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: ст҃ои мч҃ница харитонъі 244 зв., ѥлисавети /Д. в. одн./ – ѥлисавети же исполнисѧ врѣмѧ родити 255, поплутування ѣ = *и* – вѣкѣнтьꙗ 246 /пор. у ЛЄ викѣнтьꙗ 235/, придъ тобою 252;

ВО (III) XIV: въсхътівъ 83 зв., усхотѣв бо 148, свѣдітѣльство 186, свирѧющимъ ‘звіряючим’ 214 зв., онаньѣ ильѣ 165 зв.;

ЛврЄ XIV: на кꙋпили 20 зв., оу притвори 31, злишьше 57, виситсꙗ 63, гришници 89 зв., заприти нак. сп. 92 зв., скоудилничи 151, майже безвинятково писар писав *и*-рефлекс у слові свѣдитель та похідних 2, 5 зв., 12, 18 та ін. Також у пам’ятці виявлено численні поплутування ѣ = и – смѣрисѧ 45 зв., на тысѧщѣ 73, к фарѣсѣѥмъ 110, оу прѣтвъръ … оу притворъ 149;

ЛПс 1384: стрѣлъі лоукавий 158, поплутування ѣ = и – сѣлѣ твоѥꙗ 63, о г҃и … ѡ г҃ѣ 157;

---

[168] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської*..., 2015, op. cit., c. 85.

[169] Цитуємо за виданням: К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века (юридические тексты)*, Москва 1998, с. 6.

[170] Ibidem, c. 7, 79.

МТ XIV: д҃ши моѥи (<**mojejě*) Р. одн. 32, свой (<**svojě*) поклониша главꙑ 41, свѣдительство 7, свѣдительствомь 71 зв., свѣдителѧ 99 зв., поплутування ѣ = *и* – съ всими 66, со всѣми 71, о господѣ /М. одн. о господи/ 1, на вечерѣ /М. одн. на вечери/ 6;

ЛЄ XIV: миси /тут мѣхи/ 86, ники 152 зв., видꙗше 103 зв.; садоукии 157 зв., макавии 256;

КПс 1397: до … земли 3 зв., ис темници 195 зв., призовите 207 зв., посреди 187, 189, 216.

Такі ж рефлекси засвідчено в Апостолі XIV ст. № 40 (25): в киеви, разви, приступникъ, види /аор. 3 ос. одн./, видивъ, въ ꙗзꙑцихъ, всимъ[171]; в Апостолі XIV ст. (Толстовському): приобразуитесѧ, по мирѣ /мѣрѣ/, поплутування ѣ = и – въ телесѣ, о словесѣ[172]; в списку „Пандектів" Никона Чорногорця (1390-ті рр.) тѣрпити … терпиньи[173]; також і в світській писемності: свидци[174]. Зазначимо, що такі *і*-рефлекси широко представлені в новгородській писемності, зокрема в берестяних грамотах: съби, тоби, клить – № 266 XIV ст., рики, мни /тут мьнѣ/ – № 99 XIV ст., михи, диду, ихалы, надиисѧ – № 354 XIV ст., приихавь, сином, на гумни, при соби, в миру – № 354 XIV ст.[175] Ці та інші (див. ще мовні риси в наступних підпунктах) паралелі щодо вживання новгородськими писцями очевидних українських особливостий безумовно свідчать про тривалі контакти і впливи руського півдня на новгородську писемність.

4.1.1.1.4.2. Український ікавізм. Реалізація *е (явище нового ятя)

Якщо поява нового звука [*і*] на місці ятя (***ě** > [*і*]) засвідчена вже в найдавніших писемних пам'ятках української мови, тобто від XI ст., то [*і*] на місці (***е** > [*і*]) в історичній славістиці прийнято пов'язувати з долею надкоротких (зредукованих) – існуванням та занепадом ***ь***, ***ъ***. Наразі в українській мові вживання ***і*** на місці етимологічного ****е*** в новозакритому складі є нормою. Михайло Жовтобрюх та Юрій Шевельов перші вияви цієї зміни датують серединою XII ст.[176] Проте найдавніші приклади цього явища в українській писемності виявлено від кінця XI ст., а в пам’ятках XII–XIV ст. таких прикладів уже сотні.

---

[171] *Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. Опытъ изслѣдованія языка и текста славянского Апостола по рукописямъ XII–XV вв. Григорія Воскресенскаго*, Москва 1879, с. 135.

[172] Ibidem, с. 164.

[173] К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца…*, op. cit., с. 97.

[174] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 241.

[175] Приклади з грамот за публікацією: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, op. cit., с. 48.

[176] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 197; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 389.

XI століття

Звернемо увагу на спостереження Р. Кривка про написання у південноруській (українській) пам’ятці Бичківському Псалтирі, яка точно не датована, але багато дослідників схильні вважати часом її створення кін. XI – поч. XII ст., кількох написань із очевидними накресленнями літери ѣ „ять” на місці ****e*** в новозакритому складі: о сѣмь познахъ, по всѣи землн[177], а також глаголѣть, оугаснѣть[178]. Подальші пошуки дослідника дозволили виявити такі написання ще у двох південноруських текстах: „Сказання церковне” та „Учительне Євангеліє” Константина Болгарського. Датування цих пам’яток має деякі розбіжности – від кін. XI до поч. XIII ст.: глаголѣтьсѧ, о сѣмь, жидѣть, зѣмнѥ, свѣдѣтѣльства, на нѣмьже, въскрьсновѣньѥ, словѣсьно, небѣсьскомъ, о нѣмьже, по сѣмьже[179]. Російські вчені вважають місцем створення цих текстів Київський скрипторій. Це дало підставу Р. Кривкові переглянути як появу явища „нового ятя” (не середина XII ст., а кінець XI), так і час занепаду зредукованих. Можливо, справді, є сенс переглянути хронологію цього характерного явища української писемности, якщо згадані пам’ятки таки датовані кінцем XI ст. Додамо, що і в „Пандектах” Антіоха, „Словах” Григорія Богослова також трапляються поодинокі приклади цієї зміни:

ПА: боудѣмъ – довьльни боудѣмъ 37 (пор. поимьни бѫдемъ 153), добродѣтѣльна 147, обоутѣль 152 зв.;

СГБ: спасѣнїє 7 зв., аньгѣльскъıѧ – аньгѣльскъıѧ силъı 134.

Маємо сумніви, що ці тексти написані в Київському скрипторії, адже точно датовані пам’ятки XI – поч. XII ст. – обидва „Ізборники”, Архангельське та Мстиславове Євангелія – не мають прикладів „нового ятя”. Не засвідчене це явище й у пізніших київських пам’ятках: Оршанське Євангеліє кін. XIII ст., Київський Псалтир 1397 р. Натомість у всіх галицько-волинських текстах від другої половини XII ст. прикладів „нового ятя” – сотні.

XII століття

ГЄ 1144: прѣдъ просвѣщѣньемь 69;

---

[177] Р. Кривко, *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, op. cit., с. 47.

[178] М. Тюренкова, *Языковая вариативность и текстологическая стратификация раннедревнерусской рукописи: древнейший список Учительного евангелия Константина, епископа Славянского (выпускная квалификационная работа)*, Москва 2015, с. 23.

[179] Р. Кривко, *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, op. cit., с. 52.

ДЄ 1164: камѣнь 14, 90, 157, ремѣнь 3 зв., мѣчь 50 зв., пѣщь 61, сѣдмь 74, шѣсть 145; възнесѣньѥ 32, знамѣньѥ 56 зв., камѣньѥ 25 зв., корѣньѥ 58, зѣльѥ 60 зв.; дѣлатѣль 49, оучитѣль 50; въ нѣмь 6, 22 зв., по нѣмь 48, 58, о сѣмь 24, на сѣмь 76, въ всѣмь 215, въ нѣи 78 зв., на нѣи 109, по всѣи 80; боудѣть (3 ос. одн.) 22 зв., 31, въздвигнѣть (3 ос. одн.) 55 зв., възмѣть (3 ос. одн.) 7, 67 зв., достанѣть (3 ос. одн.) 105 та ін.;

ХА XII: за моудѣньꙗ 32 зв. /де ѣ на місці ь, пор. моудьнъ/;

ХутСл XII: хвалѣниꙗ 3, смѣрѣниꙗ 3, о сѣмь 3 зв., 12 зв., ѡтокръвѣниѥ 3 зв., словѣсноую 3 зв., ѡброучѣниѥ 4 зв., славословлѣниѥ 4 зв., самѣмь 5 зв., твоѣмь 5 зв., трид҃нѣвноѥ погребѣниѥ 6 зв., въ зѣмныхъ 7 зв., гоубитѣльства 8 зв., во смѣрѣнии 12, прѣдложѣниѥ 12 зв., о нашѣмь 12 зв., по перенесѣнии 14, възношѣниѥ 14 зв. та ін.;

ЖН XII: боудѣть ѥмоу /3 ос. одн./ 15 зв., 16 зв., жидѣть /3 ос. одн./ 2, начнѣть /3 ос. одн./ 4, 12 камѣниѥ … камѣнь 28, знамѣниѥ 28 зв., пламѣнь 30, въ бѣздьнѣ 31 зв., та ін.;

ЖФС XII: немꙗтѣжьноу 33 зв., степѣнь 35, весѣлиѥ 42, степѣнь 35, вѣщь 46, 56 зв., мѣчь 113 зв., корѣнь 62 зв., камѣнь 144, съмотрѣниѥ 60 зв., плетѣниѥмь 100 зв., погребѣниѥ 150, зѣмьнѣи 51 зв., прикосновѣньно 109 зв., сѣмь 51, 59 зв., изберѣть /3 ос. одн./ 121, наведѣть /3 ос. одн./ 140, п[р]инесѣть /3 ос. одн./ 161 зв. та ін.;

ГВЄ XII: шѣсть 8, 93 зв., шѣстью 6 зв., сѣмь 139 зв., ремѣнь 3, камѣнь 12 зв., 23 зв., перстѣнь 144 зв.; весѣлье 216, оучѣньѥ 17 зв., оучѣньꙗ 58, ѿ пливовѣньꙗ 26, помъıшлѣньꙗ 30, 56 зв., въ ѡставлѣнье 30 зв., прѣдъложѣньꙗ 49 зв., ѿ съложѣньꙗ 55, въскрѣшѣнью 68, ꙗвлѣньѥ 79; по нѣмь 43, 48, 50 зв., о нѣи 37 зв., въ вашѣмь 18 зв., в вашѣи 47, въ вашѣмь 127, въ моѣмь 176 зв., твоѣмь 199 зв., въ своѣмь 77 зв. та ін.

Напис із виявами „нового ятя” маємо й у написі на білоруській святині – хресті Єфросинії Полоцької 1161 р.: камѣньѥ, изнесѣть[180]. Не виключаємо поширення цього явища як правописної звички далеко за межі Руси-України, що могло виявлятися в таких написаннях. Можливо, що для напису на хресті були долучені і безпосередньо русини-українці.

XIII століття

БЄ XII–XIII: камѣнь 5, 71, 105 зв., 109 зв., 115 зв., сѣмь 16 зв., шѣсть 59 зв., мѣчьнъıмь 65; съгрѣшѣниꙗ 3 зв., хоулѣниꙗ 3 зв., оставлѣниꙗ 3 зв., камѣниѥмь 7 зв., въ рожѣнии 11, знамѣниѥ 13; прѣдатѣль 24 зв., дѣлатѣль 36, строитѣль 48, тѧжатѣль 77 зв., ѿ житѣль 86; по нѣмь 2, 8, о нѣмь 3 зв., 11, 28, въ нѣмь 5, 36 зв., въ пламени сѣмь 38, всѣмь ср҃дцемь и всѣмь разоумомь 80 зв., въ родѣ сѣмь 102 та ін.;

---

[180] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 197.

ХЄ XIII: ѡ нѣмь 5, на нѣи 70, оучитѣль 6 зв., дѣлатѣль 25, на ꙁнамѣньꙗ 8, шѣсть по ѡчищѣнию 8 зв., въскрѣшѣньѥ 9 зв., ѿпоущѣниѥ 69 зв., нѣ ищетє 10, камѣнь 11, 69 та ін.;

ПНик XIII: камѣнь 66 зв., корѣнь 71, ꙁѣлиѥ 71 зв., вѣщь 72 зв., ѡдѣжь 89; ѿ въкоушѣниꙗ 54 зв., поставлѣниꙗ 55, възѡбражѣньꙗ 55, неоуправлѣниѥ 57, оумилѣниѥ 59, до ѿпоущѣниꙗ. и въ ст҃ѣмь прїчащѣнии 63 зв., прѣстоуплѣниѥ 64 зв., идолослоужѣниѥ 82 зв., крашѣниѥ телѣсное 90; вечѣрнихъ 55, вечѣрнаꙗ 57 зв., кѣлью 60, небѣсноѥ 72 зв., къ … ꙁѣмнѣи 82 зв.; зазиратѣль … смотритѣль 66, ревнитѣль 72 зв.; о сѣмь 61 зв., о нѣмьже 64, въ чюжѣмъ 63 зв. та ін.;

ВО (I–II) XIII: камѣнь 174 зв., камѣниѥ 9 зв., камѣниѥмь 210 зв., 177 зв., молѣбницю 128, въ пѣщь 158, сѣмь бѣсъ 175 зв., словѣсною 250, шѣсть 206 зв., мѣчь 214, матѣрь 237, силѣ твоѣи 29 зв., по своѣи воли 155 зв. ѡ твоѣмь 216, по своѣмь 225 зв., въ нѣи 205, въ нѣмь 214, ѡ сѣмь /про це/ 216 зв., умьрщвѣниѥ 1, ѡбновлѣниѥ 4 зв., хвалѣниꙗ 30, помышлѣниѥ 34 зв., погребѣниѥмь 55, въскрьсѣниѥ 60, весѣниꙗ 68 зв., ꙁаступлѣниѥ 94 зв., уⷮшѣнии 127, повелѣниѥмь 167 зв., учѣниꙗ 265 зв., на обновлѣньѥ 277 зв., вседержитѣль 195 зв., накаꙁатѣль 203, дѣлатѣль 214 зв. та ін.;

ЄЄ 1283: камѣнь 8 зв., 75 зв., 98 зв., камѣньѥ 102, ѡчищѣньѥ 4 зв., помышлѣньѥмь 53, ꙗвлѣньѥ 51, въ рожѣньи 125, оучитѣль 3 зв., 38 зв., 43, дѣлатѣль 25 зв., оутѣшитѣль 26 зв., цр҃ь ꙁѣмнии 38 зв., на стоудѣнци 14 зв., трѣтьюю 55, пѣщь 68, небѣсноѥ 108, в нѣмь 12 зв., 15, 26, 42, ѡ нѣи 48 зв., въ сѣмь 22, ѡ сѣмь 11 зв., 16, 20 та ін.;

ПЄС 1280: оутѣшѣньѥ 2, молѣньѥ 2, повчѣньѥ 2, ꙗвлѣньѥ 3, просвѣщѣньꙗ 5 зв., речѣньꙗ 20 зв., хожѣньѥмь 21, оутвьржѣньѥ 22 зв., ополчѣньꙗ 36 зв., оукрашѣниѥмь 88 зв., въ кѣльи 23 зв., таковыхъ ѡдѣжь 89, вѣщь 93, телѣснымь 4, ꙁѣмльнымь 26, вечѣрнихъ 55, колѣсница 73, трепѣть 74, ѡ сѣмь 75 та ін.

Також і в графіті XII – початку XIII ст. Софії Київської бѣловѣжъсъкыи[181].

Про вимову [*і*] на місці нового ятя свідчать поодинокі написання з графемою ***и***.

ЄЄ1283: ѡ оучиньи 47, 73, прѣ[же съ]ложиниꙗ 90 зв., в моимь 80 зв., въ своимь 134.

---

[181] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської*…, Київ 2014, op. cit., с. 229.

Дуже промовистим є приклад „ікальної" вимови в написанні слова съгрѣшѥниѥ у ВО (І–ІІ) XIII на 22 аркуші, де в оригіналі чітко видно виправлення (и>ѥ) съгрѣш(и>ѥ)ниѥ.

XIV століття

АБиб XIV: оусоужѣньѥ 1, блоужѣньꙗ 1 зв., оутѣшѣньѥ 9 зв., соужѣньѥ 18 зв., во вучѣньи 4, ꙗвлѣньѥ 10 зв., камѣньѥ 11 зв., стѣбльѥ 11 зв., весѣльѥ 35, вѣщь 6 зв., мѣчь 7, каꙁатѣль 29 зв., строитѣль 29 зв., тажѣсть 16 зв.; въ вашѣмь 1 зв. /пор. іще: о вашимь 26/, въ своѣмь 3 та ін.;

ПЄ XIV: ꙁнамѣний 6, камѣнь 16, весѣлье 254, оучитѣль 129, пантелѣймона 213; въ сѣмь 129, ѡ нѣмь 132, въ вашѣмь 214, ѡ моѣмь 230 та ін.;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: въꙁдвижѣньѥмь 243 зв., прѣставлѣньѥ 245 зв., вѣкѣнтьѧ 246, повелѣньѥ 247 зв. та ін.;

ЛврЄ XIV: ремѣнь 7, шѣстьюдесꙗть 68, сѣдмь 82, младѣньцемъ 54, на нѣм 16 зв., в вашѣмь 24 зв., въ моѣмь 62, оучѣньѥ 23 зв., помышлѣньѥ 36 зв., камѣньѥмь 131 та ін.;

ВО (ІІІ) XIV: ꙁаколѣнье, погребѣнье 4 зв., вѣлью 4 зв., 15, въ своѣмь 5, ꙁ ꙁѣмль 5 зв., ȣ твоѣмь 6, 179 зв., але твоимь О. в. 192, на моѣмь 189 зв., втѣшѣньемь 13 зв., вѡскрьсѣнье 14 зв., иꙁбавитѣль 14 зв., неиꙁдречѣньно 15, камѣнь 15 зв., 23 зв., 80, 243 зв., камѣньемь 167, весѣльꙗ 24, 83 зв. та ін.;

ЛПс 1384: камѣнь 104, корѣньѥ 109 зв., смѣрѣньѥ 32, ꙁащититѣль 91 та ін.;

ЛЄ XIV: въ коупѣль 16 зв., аньгѣлъ 32, камѣньѥмь 187, погребѣньѥ 197 зв., весѣльѥ 253 зв., иꙁъбавлѣньѥ 182 зв., поклонѣньѥ 229 зв. та ін.

У світських пам'ятках XIV–XV ст. написання з такими рефлексами також широко відомі: при нѣмъ (ССУМ: ІІ, 86), оутвержѣнье (ССУМ: ІІ, 558), шѣстьдесѧть (ССУМ: ІІ, 558).

4.1.1.1.4.3. Український ікавізм. Реалізація *о

Шлях етимологічного ***о*** в напрямку до витворення [*і*] був значно довший, ніж ***е*** до [*і*]. Перші ознаки зміни ***о*** в новозакритих складах після занепаду зредукованих проявилися в написаннях графем оо, у, *ω*: воовьцѧ, воовьчихъ (Галицьке Євангеліє 1266–1301), воо(тц)ѧ (Полікарпове Євангеліє 1307)[182].

---

[182] Пор.: Ф. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, op. cit., с. 222; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 408; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, op. cit., с. 180.

XII століття

ГВЄ XII: въ вечеръ соубоутнъıи 193.

XIII століття

ОрЄ XIII: роужьствоу же бъıвъшю иродовоу 15 зв. (2).

XIV століття

У низці пам'яток засвідчуємо стійку тенденцію написання омеги ѡ в новозакритому складі, що може свідчити про спробу передати писцями своєрідну артикуляцію нового звука, який відрізнявся від *о*:

АБиб XIV: свобѡдь 2 зв., стрѡи́но 3, коумірѡмъ 3 зв., кѡнци вѣкѡмъ дѡи́доша 5, бѡи́сꙗ 7 та ін.;

ВО (ІІІ) XIV: мѡи 5, нѡздрью 6, кѡнца 8 зв., безакѡньѥ 9, живѡ^{т} 12 зв., лѡвца 52, бѡгъ 53 зв., дарѡвъ 75, плѡдъ 92, рѡвъ 268, пѡднѡжью 270 зв. та ін. Особливо виразно простежуємо це у словах із кількома *о*: потѡмъ 5, достѡїно 82 зв., березозѡлъ 175, потѡкъ 232 зв., за впокѡї 266 та ін. Такі ж само написання знаходимо і в „Шестодневі" Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. вѡлъ … кѡнь … їнърѡгъ … пѡ^{д}[183];

ЛврЄ XIV: приставлѣньи домувънѣмь 103.

У ВО (ІІІ) XIV засвідчено лексему озѣрноѣ – зимы ра^{д} озѣрноѣ 173 зв. Давній прикметник озорный 'грубий' в українській та білоруській мовах набутком не став (слово відсутнє і в білоруському, і в українському історичних словниках), утвердившись лише в російській мові, де відзначено найдавнішу фіксацію номена в проміжку між 1496–1504 рр. (Срзн.: т. ІІ, 636; СлРЯ: вип. 12, 313). Проте, як бачимо, цей ад'єктив був віддавна у вжитку русинів-українців і, мабуть, мав дещо іншу семантику – 'суворий'. Якщо в написанні маємо не звичайнісіньку описку, то наведена лексема може більше зацікавити істориків мови в контексті появи українського ікавізму. Найімовірніше, що кореневий ѣ у цьому слові написано на місці **о* в новозакритому складі (Фасмер: т. ІІІ, 126). Єдине застереження, що писець міг цей ѣ накреслити за аналогією до форм *озъро*, *озъры*, які засвідчено в староукраїнських пам'ятках XV ст. (ССУМ XIV–XV: ІІ, 77), тож не виключаємо й раніших подібних написань.

Не просто однозначно прокоментувати у ЛврЄ XIV написання займенників: ни умрѣти бо по тѣмь могуть 107 зв. (пор.: МЄ до 1117: по томь 97 зв., ДЄ 1164: по томь 149 зв., БЄ XII–XIII: по томь 63 зв.); гл҃а мт҃ри своѥи жено се сн҃ъ твои потѣм же гл҃а вченику Місяцеслів за 8 травня ЛврЄ XIV 178 зв.

---

[183] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 330.

(пор.: МЄ до 1117: по томь 196, ДЄ 1164: – цей фрагмент відсутній, ЄЄ 1283: по том 133, ЛЄ XIV: по томъ 251 зв.). У відповідних фрагментах Євангелій, створених раніше, в цих займенниках, як бачимо, всюди *о*. У наведених прикладах незаперечні написання у формі давального – місцевого відмінків із закономірним флексійним *о*. Транслітерувальники опублікованих /МЄ до 1117, ЄЄ 1283, ДЄ 1164, БЄ XII–XIII/ євангелій послідовно подавали *по томь* саме так, окремо, і відповідно в словопокажчиках ця форма представлена серед займенникових. Утім, чеські лексикографи, упорядники „Slovníka jazyka staroslověnského”, засвідчують *потомъ* і як прислівник з написанням разом (ССЯ: III, 212–213). Від другої половини XIV ст. дослідники українських пам'яток[184] та укладачі лексиконів послідовно виділяють прислівник *потомъ* (ССУМ XIV–XV: II, 213). Неможливо встановити із прикладів ЛврЄ, чи сприймав писець це слово як прийменник з займенником *по томь*, чи відбулася прислівникація прийменниково-займенникової конструкції *по томъ* > *потомъ* з перенесенням наголосу на прийменник у новій для української писемности конструкції потѣмъ. Жодних сумнівів щодо ѣ на місці *о* в написаннях ѡ себе самѣмь Ів VIII/14 24 зв. (пор.: МЄ до 1117: о мнѣ самомь 13 зв., ДЄ 1164: о мне самомь 20 зв.,); ѡбразиша сѧ храминѣ тѣи Мт VII/27 52 (пор.: МЄ до 1117: храминѣ тои 33 зв., ДЄ 1164: храминѣ тои 51, ХЄ XIII: храминѣ тои 34). Для остаточних висновків щодо ікавізму/неікавізму в прикладах потѣм/по тѣм, ѡ самѣмь, тѣи (М. в., одн., ж. р.) варто зважити й на інші написання в досліджуваній пам'ятці. Писарі ЛврЄ у займенникових формах М. в. одн. накреслювали графему ѣ і відповідно до **е*: ѡ имени твоѣмь (ДЄ 1164, ХЄ XIII, БЄ XII–XIII, ЛЄ XIV – твоѥмь) 94 зв.; въ дому моѣмь (ДЄ 1164, ХЄ XIII, БЄ XII–XIII, ЛЄ XIV – моѣмь) 103 зв.; въ срд҃ци своѣмь (ДЄ 1164, БЄ XII–XIII – своѥмь) 113; ѡ имени твоѣмь 164 зв.; въ срд҃ци своѣмь (ХЄ XIII 161 зв., ЛЄ XIV 238 зв. своѥмь) 168, що цілком ув'язується з давньоукраїнською писемною традицією вживання літери ѣ на місці **е* в новозакритому складі („новий ѣ”). Звичайно, приклади потѣмь (чи по тѣмь) та ѡ самѣмь, тѣи у контексті сказаного також можна пояснювати як морфологічно зумовлені (написання за аналогією). Питання про вимову ятевого рефлекса в цих словах залишається відкритим: пишучи ѡ имени твоѣмь, копіювальник проговорював [*твойем*] чи [*твойім*]? У написаннях потѣмь, ѡ самѣмь, тѣи вимова [*потем самем тей*] малоймовірна. Якщо в протографі було вжито форми з *о* – ѡ самомь, то навіщо копіювальнику ЛврЄ змінювати його на ѣ – ѡ самѣмь? Висновок звідси двоякий: або існував невідомий нам протограф з ятевими написаннями, або писар ЛврЄ свідомо накреслював графему ѣ на місці *о*, бо так вимовляв ці слова [*пот*$^{(')}$*ім сам*$^{(')}$*ім т*$^{(')}$*ій*]. В українських пам'ятках написань ѣ на місці **о* в новозакритих складах (нехай і в морфологічно зумовлених позиціях) до XVI ст. не засвідчено.

---

[184] *Грамоти XIV ст.*, упорядк. М. М. Пещак, Київ 1974, с. 183.

4.1.1.1.5. Злиття давніх **і* – **у* в один звук і витворення українського [*и*]

Злиття давніх **у* (непереднього ряду) та **і* (переднього ряду) в один специфічний звук [*и*] (передньо-середнього ряду, середньо-високого підняття) поряд з ікавізмом є однією з найхарактерніших рис українського вокалізму. Явище поширене в більшості говірок української мови[185], у сучасній українській мові така реалізація є нормою[186].

XI століття

У текстах XI ст. цих виявів засвідчено вже десятки:

РЄ XI: мужь еи правьдивь си 4, чл҃кь сы правьдьни 6, ныже 8;

ОЄ 1056–1057: мъногашьди 73 – мъногашьдъı 133 зв. (пор. у таких прислівниках на -*ш*(*ж*)*ьды* переважно маємо написання з кінцевим -*ы*: дважды, двашьды (Срзн.: I, 637); мъногажьды, мъногашьды (Срзн.: II, 204);

Ізб. 1073: ти ли съмѣеши 87, въспъıтанъ 92, тръıзнъı 92, вельмъı 94 зв., неправди 104 зв., ꙗзикъ 110, плътолюбъıꙗ 135, ахименыды 154, въıнъı 154 зв., рикаю 180, прикриваѥ 185, землѩмѣръıи 203 зв., риба 251, ѱалтира 253 зв.;

Ізб. 1076: осъıрѣѭ 112 зв., пронирливии 249;

АЄ 1092: постъıдить сѧ … постъıдъıть сѧ 80 зв., годъıнъı 111, ръıзъı 102 зв., 118, рибъı 163, статъıрь 37–37 зв., оубокръıти 42, оупокръıти 75;

ПА XI: монастирѧ 2 – въ манастъıрь 4 зв. граждани – стръпътьнъı пѫти посъıлаѥть б҃ъ и пакъı подражаѥть граждани /З. в. мн./ 106 зв.;

МінСл XI: непостыжьноу 9, непостыжимаго 14 – постижениꙗ 11 зв.;

СГБ XI: мьногашьди 79 зв., тръıзнѫ 86, зълааго ражденъıѧ 103 зв., рикаѧ 299.

XII століття

ГЄ 1144: ви ѥсте 17;

ДЄ 1164: рабъı – шедъше рабъı ти /Н. в. мн./ 95, томоу бити 99, погоубъıвъıи дш҃ю 65 зв., просъıти 139 зв., съвѣтьнъıкъ 186 зв., ти – ти въ мнѣ 225 зв.;

---

[185] *Атлас української мови*, op. cit., т. I: кк. 41–44; т. III, ч. III: к. 5.

[186] М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматика української мови*.., op. cit., с. 90.

ХА XII: бꙑвати руками 3, хотѧщихъ бꙑти 35, вꙑ … моученꙑ 59, ѿкрилъ 140 зв. – ѿкрꙑваѥтьсѧ 142;

ГВЄ XII: ѡ лицемѣрꙑихъ 86 зв. та ѡ лицемѣриихъ 87, нъ ѡбоувенꙑ в сандальꙗ (пор. нъ ѡбоувени ДЄ 1164: 97, БЄ XII–XIII: 11) 84;

ХутСл XII: непостꙑжна 12 зв.

Такі написання відомі й у світській писемності, наприклад, у графіті Софії Київської XII – ѥнъчꙑнъ[187].

XIII століття

ВО (I–II) XIII: распьны 35 зв., гвозды 71, не пще вабыти 161, ми молимъ 150 зв., слишати да слышить 158 зв., не вныде … и вниде 186;

ЄЄ 1283: азъ грѣшнии 62 зв., самарѧнини ѥси 16 зв., розга ѥсишать (тобто изсышеть) … не праведныхъ но грѣшнихъ 35, тисѧща 38, тисѧщникомо 139 зв., поустиню 51 зв., стидахоу сѧ 54 зв., ти во мнѣ 90 зв., в° ризи 95 зв., години 96 зв., тꙑ ѥсы 84 зв., нѣ ѡставлю васъ сыръ /тобто сиры 'сиротами'/ 86, подвизалы сѧ 93;

ПЄС 1280: раби /З. в. мн./ – молю вꙑ раби 28, милостинѣ 71 зв., видѣлъ лы ѥси 71 зв., ѡбразъ боуди оунꙑмъ и грубимъ 75 зв.

Також іще в графіті XIII ст. на стінах Софії Київської єлы – прислівник 'скільки', 'якщо' пор. ѥли, ѥлико (Срзн.: I, 823) коупри[ѧ]не гора[з]дъ єси єлы соучи расъсмаглица ми[188].

XIV століття

АБиб XIV: ѥсте въписанꙑ … почитаѥми и вѣдоми 15 зв., причастихѡмсѧ прѣже нареченꙑи 33, цр҃квꙑ ѥсте 18 зв.;

ПЄ XIV: ехидново 68, левъгитъ 103, дщерꙑ 195;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: пастири 248;

ЛврЄ XIV: сꙑлуамли 32 зв., на крылѣ 85, чтꙑ /нак. сп./ 132, кнꙑгꙑ 147 зв., дщерꙑ 122, дъщерꙑ 156 зв., оу монастирехъ 157, ѡбувьны /Н. в. мн./ нъ ѡбувьны оу сандальꙗ 160, дроужꙑнꙑ 166, ѿкрꙑлъ 164 зв., антꙑпꙑ 177, лицемѣри … лицемѣры 134;

ВО (III) XIV: к тисѧщі 7, не постызаетсѧ 26, прытыкаюсѧ лютѣ 83;

ЛЄ XIV: съ нꙑмь 17 зв., в҃ тисѧчь 97 зв., д҃ тисѧчи 240;

---

[187] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 256.

[188] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 143.

ЛПс 1384: възищю … въззыщю 34, дщеры 62;
МТ XIV: словомь истинй 16, сыꙗниѥ славы твоѥꙗ 62, непостижьна 84 – непостыжьноѥ 86 зв., съ мужі кръви 20 (у Балтиморському Служебнику – съ мужи кривы на зв. арк. 5 (W.548))[189];
КПс 1397: ѿрыгноуть 199 – отъригноу 61, рикающе 144 – рыка^{х} 52, взыщю 34 зв. – взискаеть 40 зв., обыидоуть 78 зв., – обиидоу^{т} 79.

Також такі написи відомі й у світській писемності: у грамоті 1368 – тисѧча[190]. Плутання на письмі *ы* – *и* знаходимо і в берестяних грамотах новгородської писемности: риби – № 99 XIV ст., ихалы – № 354 XIV ст.[191]

4.1.1.1.6. Відображення на письмі артикуляції задньоязикових. Написання *-ги-*, *ки-*, *-хи-* відповідно до давніх *-гы-*, *кы-*, *-хы-*

У XI ст. у питомих слов'янських словах українські писці досить послідовно накреслювали графему *ы* після *г*, *к*, *х*. Однак у подальшій писемній практиці русинів такі написання зазнавали змін, оскільки ці приголосні набувають на українському ґрунті напівпалатальної артикуляції.

XI століття

Літеру *и* після *г*, *к*, *х* українські писці писали спочатку переважно в чужих словах:

ОЄ 1056–1057: кифа 6 зв.;
Ізб. 1073: гигасъ 68, кивотъ 285, никифоръ 35 зв., м^{о}сикийскыими 160 зв.;
Ізб. 1076: георгіа 238, иѥзекиꙗ 236;
АЄ 1092: никиты 130.

Лише в Бичківському Псалтирі засвідчено цю зміну в питомому слові:
БПс XI: аки 1 зв.

---

[189] *Древнерусский служебник первой половины XIV в., фототипическое издание частей разделенного в начале XIX в. кодекса (Реконструкция Т. Афанасьевой). Балтиморский служебник. Древнерусский служебник первой половины XIV в.: Балтиморская и петербургская части*, СПб. 2018.

[190] С. Бевзенко, А. Грищенко, Т. Лукінова, В. Німчук, В. Русанівський, С. Самійленко, *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1978, с. 256 (далі – *Історія української мови. Морфологія*).

[191] Приклади з грамот за публікацією: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, op. cit., с. 48.

XII століття

ЮЄ до 1128: киихъ 2 зв., великии 173;
ГЄ 1144: нбⷭ҇ькиꙗ … нбⷭ҇ьскии 13, нбⷭ҇кимь 39 зв., птіцамъ небесьскімь 77, чл҃ⷱскии 37, чл҃ⷱскіи 139 зв., искаріотьскіи 58 зв.;
ДЄ 1164: никии 51 зв., секира 256 зв., 257 зв., въскисе всє 60 зв.;
ХутСл XII: ѡ людьскихъ 3 зв., крестьꙗньскиꙗ 9 зв., прⷪ҇ркъı … проповѣдьники, бл҃гвистники мⷱ҇нкъı исповѣдники 7, паки и пакъı 13;
ХА XII: сурьскъıꙗ. и киликиꙗ 198 зв., лаодикиꙗ фроугиискъıꙗ 285 зв.;
Усп. зб. XII–XIII: великии 56, онкию 75, киликъ 221, китовѣ 241 зв., никитъı 11, паки 5, китъ 334;
ГВЄ XII: книжникъı людьскиѧ 204 зв.

Таку зміну засвідчено і в Житії Феодосія Печерського за списком XII ст.: великии 41[192].

XIII століття

ВО (I–II) XIII: китъ 144, скини ю 149 зв., грѣхи 206, многи 207 зв., ꙗзъıки 208 зв., пррⷪки 211, погибшимъ 212 зв., великии 235, книги 235;
ЄЄ 1283: погибѣль 79 зв., погибшимъ 117 зв., книги 12 зв., ѿ руки 19, паки 20 зв., съ оученики 34 зв., никии 50 зв., грѣхи … грѣхъı 48, кимь 56 зв., сапоги 59 зв., многими 77, секира 124 та ін.;
ПНик XIII: великии 85 зв.;
ОрЄ XIII: китовѣ 11, ѥхиднова 19, єхидьнова 101 зв.;
ПЄС 1280: кападакиискую 2 зв., скиму 22 зв., скитатисѧ 23, въ скитѣ 93;
ХЄ XIII: многими 128 зв.

Також і в Записі Йова (Ієва) 1268 р. кнѧгини волзѣ[193], у „Хроніці Георгія Амартола" кін. XIII ст. перегиниꙗ (Срзн.: II, 903).

XIV століття

АБиб XIV: аки 18 зв., 20 зв., паки 1 зв., въ вѣки 2 зв., погибоша 5, 12, многими 16 зв., книги 31 зв. /пор. ще плутання – архытиктонъ 11 зв., макыдѡнью 12 зв./;
ПЄ XIV: паки 9, погибнеть 33, книги 35, оу вѣки 140, кий 107, никий 112 та ін.;
ЛПс 1384: ліваньскиꙗ 48;

---

[192] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 248.
[193] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 291.

ЛврЄ XIV: плотьски … моужьски 2, аки 49 зв., никии 76 зв., сн҃ъ чл҃вчкии 107, дроугии 135, на великии 151, секира 171 та ін.;
ВО (III) XIV: погибнуть 7 зв., паки 25 зв., 122 зв., паки 230, киѡта 206, высокимь 210 зв., въвѣки 211 зв., 276 зв. въвѣкі 276 зв., члвч҄кимь 252, аньгѣльскима 252, раіскиє 258 зв., многими 259 зв. та ін.;
Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: книги 247 зв.;
ЛЄ XIV: многи 5 зв., погибнеть 8 зв., 42, дроуги 6 зв., нѣки 153, паки 38 зв., 40, оучникї 39, великии 41, изъбытъки 102, книги 109 зв., посохи 166 зв., аки 243 та ін.;
КПс 1397: расхищахоу 60, погибнета 66 зв., погибоша 99, глоухіи 77, оужики 100 зв., секирами 100 зв., покиваша 158 зв. та ін.;
МТ XIV: всхищениѥ 62, всѧчьскимъ 76, въсхищаѥмъімъ 97 зв.

Також ці зміни засвідчені в „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. прехитрыи … велїкии … хитро … волки[194]; у списку кін. XIV ст. „Пандектів” Никона Чорногорця похитающихъ[195]; в Апостолі XIV ст.: в киеви, погибнуть[196].

4.1.1.1.7. Написання *-ьꙗ-*, *-ьѥ-*, *-ью-* на місці південнослов'янських *-иꙗ-*, *-иѥ-*, *-ию-*

На початках руської писемности превалювали написання -иꙗ-, -иѥ-, -ию–, де літера и позначала редукований [ĭ] перед *j* та *i̯*. З часом, особливо після занепаду єрів, в українських текстах починають домінувати написання -ьꙗ-, -ьѥ-, -ью-. Ця зміна стала одним із найвиразніших показників писемности русько-української редакції. Явище характерне вже для найдавніших текстів XI ст.

XI століття
РЄ XI: братьѭ 4, прѣселеньѧ 4б, радостьѭ 6б;
Ізб. 1073: намѣстьѥ 23 зв., житьꙗ 214 зв.;
Ізб. 1076: тъчью 1 зв., житьꙗ 4, ѡ имѣньи 17, бештьстьѥ 34, радостью 273 зв.;
АЄ 1092: братью 91, смѣшеньѥ 113, погребеньѥ 116 зв., пѧтью 121;
БПс XI: людьѥ 1 зв., радостью 4, роукы пьсьѧ … братьи моѥи 5 зв.;
МінСл XI: крьштеньѥ … роженье̇ 10 зв., сиꙗньемь 11;
ТЄ XI: съмрьтьѭ 2;

---

[194] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 330, 333.
[195] К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца…*, op. cit., с. 143.
[196] *Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в.…*, op. cit., с. 135.

ПА XI: неꙗденьимь 20, вь … житьи 32, евⷢ҇льꙗ бж҃ьꙗ 32 зв., вѣдѣньꙗ 80 зв., ꙁъваньꙗ и исповѣданиꙗ 83 зв., беꙁоумью 94, каꙁанье … каꙁаньѥ … обличеньи 143, съ смѣреньѥмь … расуждeньѥмь … въпрошеньѥмь 187;
СГБ XI: ꙗвлѥниѥ … ѿданьѥ 95 зв.

Також це явище відображено в написі першої половини XI ст. на Спасо-Преображенському соборі в Чернігові: ильѧ ... юрьѧ[197].

XII століття
МЄ до 1117: испью 143, о съконьчаньи 213;
ГЄ 1144: скаꙁаньѥ 1 зв., ꙁнаменьѥ 1 зв., ꙁволеньѥ 24, на каменьихъ 27 зв., відѣньѧ 37 зв., поруганьѥ и бьѥньѥ 44, ѿ съложеньѧ 57, распѧтьѥ 58, до скончѧньꙗ 67 зв., льѧти 73, съвьршеньѥ 154 зв. та ін.;
ДЄ 1164: беꙁаконьꙗ 200 зв., беꙁаконьѥ 61, братьꙗ 19, 57 зв., по вечерѧньи 181 зв., весельꙗ 263 зв., видѣньѥ 267 зв., ꙁапоустѣньѥ 201 та ін.;
ХА XII: хр̾щеньѥ покаꙗньꙗ 1, сп҃сеньꙗ 1, истьлѣньѥ 2, ꙁнаменьѥмъ 3, съ дьрꙁновеньѥмь 4, обращеньѥ 5, паденьѥ 5 зв., братьꙗ сн҃ве 1, оученьѥ 5, коньчаньѥ 24, хотѣньѥ 26, по велѣнью 29 зв., въ лѣтопсаньѥ 89 зв., рьвньѥмь 98 зв., плотью 115 зв., бьрнью 120, оутѣшеньѥмь 131, съꙁъданьѥ 188 зв., наслѣдью 211, солью 240, рѣчью 291 та ін.;
ГВЄ XII: братью 41 зв., беꙁаконье 55, во въскрѣшѣнье 68, въ декапольи 81, точью 81 зв., бл҃говѣщѣньꙗ 91 зв., людье 91 зв., коустодью 189 зв., съ тъщаньѥмь 195 та ін.;
Усп. зб. XII–XIII: дѣꙗѩньѩ 7, поутьѥ 10 зв., беꙁаконьньи 78 зв.;
ХутСл XII: о бл҃горастворѣньи 12 зв.;
ЖФС XII: въскоутьѧ 43 зв., нарѣчьѥ 119.

XIII століття
БЄ XII–XIII: соудьꙗ 40 зв., причастьѥ 47, властью 108 зв., ꙁаповѣдью 13, ильꙗ 32 та ін.;
ВО (I–II) XIII: ѡбновлѣньѥ 4 зв., волью 7, 41 зв., въскрьсѣньѥ 73 зв., суѥтьѥмь 85, рвеньѥмь 89, братьи моѥи 172 зв., до скончаньꙗ 174, ꙁнамѣньꙗми 177 зв., рыданьѥ 237 зв., молчаньѥмь 268 зв., житьѥ 281 зв., терпѣнью 205, по прѣспѣванью 211 зв., имѣньѥ 212 та ін.;
ХЄ XIII: радостью 7 зв., ильꙗ 45 зв., по жестоср҃дью 99, житьѥ 100 та ін.;
ОрЄ XIII: ильи … ильꙗ 18 зв. (2), 44 зв (1), вълꙗти 29 (2), на препоутьихъ 37 зв. (2), мꙑслью 100 зв. (1), ꙁаповѣдью 100 зв. (1), на распоутьи 131 (1) та ін.;

---

[197] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 32.

ПНик XIII: бещиньѥ 57, званьѥ 61 зв., житьѥ 62 та ін.;
ЄЄ 1283: знамѣньѥ 4, 9, приселиньѥ 120, мелентья 130 та ін.;
ПЄС 1280: оутѣшѣньѥ 2, молѣньѥ 2, повчѣньѥ 2, оутвьржѣньѥ 22 зв., дѣꙗньи 2зв, оу кесарью 2 зв., братьѥ 3, житьи 3, милосердьѥмь 3 зв., житью 21, бездѣльѥмь 88 зв. та ін.

XIV століття

АБиб XIV: братью 1, оудержаньꙗ 1 зв., людьѥ 5, въ житьи 12, престоуплѣньꙗ 29, хотѣньꙗ 33, в терпѣньи 34 та ін.;
ПЄ XIV: анатольи 223, марьи 249, федосьи 249, ильѣ 258 та ін.;
ЛврЄ XIV: ꙗвлѣньѥ 8, оуздыханьꙗ 14 зв., писаньѥ 39 зв., съгрѣшѣньꙗ 123, камѣньѥмь 131, желѣньѥмь 139 та ін.;
ВО (III) XIV: вѡскр҃ньꙗ 4 зв., въ дыханью 6, пѣньє 6 зв., осіꙗньємь 8 зв., людьє 23 зв., дьꙗвола 104 та ін.;
Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: сергьꙗ 144 зв., деѡнисьꙗ 244 зв., дьꙗкона 245 та ін.;
ЛЄ XIV: осоуженьѥ 3, ꙗвленьѥ 3, знамѣньѥ 26, 29 зв., оученьѥ 18 зв., о вченьи 190, камѣньѥмь 187, погребѣньѥ 197 зв., весѣльѥ 253 зв. та ін.;
МТ XIV: ѿданьѥ̇ 32, исполненьѥ̇ 33 зв., ӧдѣнью̇ 54 зв., илью 99 зв., на зданьѥ 101, паденьꙗ 103 зв. та ін.

Юрій Шевельов з приводу таких написань зауважував, що „після занепаду єрів ужиток *ь* на письмі, певна річ, віддзеркалював не голосний, але його брак; завдяки цьому можна також з'ясувати, що за попередньої епохи обидва написання (через -ьѥ та -иѥ) передавали або *ь*, або якийсь голосний переднього ряду, трактований аналогічно. Ба й уся фонетична еволюція таких форм упродовж наступних століть засвідчує те саме, адже й появу „нового ятя" в попередньому складі (наприклад, камѣньѥ – „Пандекти" Антіоха 1307), і подовження приголосних (суч. укр. *каміння*) можна пояснити лише занепадом голосного перед закінченням"[198].

4.1.1.1.8. Вимова *о* з наближенням до *у*

Очевидно, русько-українським явищем є вимова о та ъ з подальшою їх лабіалізацією в напрямку до виразного ꙋ. Ця зміна загалом у певних позиціях (перед складом з наступним лабіалізованим [*о*] або [*у*]) наразі є вимовною українською нормою: *ко*^{у}*жух*, *го*^{у}*лубка*, *ко*^{у}*рова*. У діалектному ж мовленні такі процеси виявлені ще більш виразно.

---

[198] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 352.

XI століття

Ізб. 1073: оусквьрнилъсѧ 28 зв., оучистивъшесѧ 38, оумьноуѭ мысльѭ 132, божьскѹѭ силоѭ 245, є҆пископъ … є҆пископъ 262 зв.

XII століття

МЄ до 1117: и оустоудить 81 зв.;
ГВЄ XII: въ комьроузи 151 зв., пор. в інших текстах: у „Синайському патерику" комърогы[199], у Добриловому Євангелії въ коморозѣ ДЄ 174, 181;
ЖН XII: ѡноумоу 14;
ЖФС XII: оукроухъ 131;
Усп. зб. XII–XIII: єпископа 5 зв.

Також і в „Троїцькому збірнику" – да роуздроушить (Тр. зб.: 37).

XIII століття

ЄЄ 1283: скузи – скузи поустынь 51 зв., скоузи оуши 57, гл҃хоу ап҃стоулъмъ 104, надпоправне помилъи мѧ 57 зв., юмоу – свѣдѣтельствоваша юмоу 30[200];
ОрЄ XIII: соуперника 78(1);
ПЄС 1280: во вунютрьнеѥ 22 зв., дулу – имѣти дулу ѡчи 73 зв.

Це явище ми виявили також у Записі Йова (Ієва) 1268 р. оуноука романова[201]; у „Рязанській кормчій" 1284 р. куранъ 'коран' (СДЯ: IV, 339).

XIV століття

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: никоулы 247 /пор. ДЄ николы 250/;
ВО (ІІІ) XIV: никулу 81, никулае 81 зв., пр҃ркмъ и апустолѡмъ 198 зв., ꙗко гулубь 230 зв.,
ЛврЄ XIV: бѹви /*богуві*/ 18, верьгѹша 29 зв., поу поути 117, съ посоухъı 118, скузѣ 89, доундеже … възмоужно 356;
ЛПс 1384: прѣдо мноую 51, ѥпископство 148 зв.;
ЛЄ XIV: скоузи 104 зв., 113 зв., 118 зв., апоустолы 113 зв., оустави 111 зв. (замість остави).

---

[199] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 121.

[200] У такому написанні вказівно-особових займенників чоловічого роду у формах родового, давального та місцевого відмінків однини процес переходу *je* > *jo* вже відбувся, тобто *jему* (ѥмоу) > *jому* (йомоу) > *jуму* (юмоу). Див. ще: В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, в: *Євсевієве Євангеліє 1283 року*, підгот. до вид. Г. Арполенко, З. Козирєва, Г. Лиса, В. Німчук, К. Симонова, Г. Щербатюк, Київ 2001, с. 25.

[201] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 291.

Написання *у* на місці *о* не в позиції новозакритого складу в пам’ятках староукраїнського періоду стало звичним явищем: у Четьї 1489 року – *апустоло*^{м}, *архиєпискупа*, *докулє*, *єпи*^{с}*купъ*, *єпи*^{с}*куп*^{с}*тво*, *ω*^{т}*коу*^{л}, *ω*^{т}*коулє*, *ω*^{т}*тоуль*[202]; а також у пам’ятках XVI–XVII ст.: *которую мо*^{ч}*ю, куро*^{в}*, зусѣмъ, зрузуметь, пу ωному, кушу*^{л}*, белокуровичи, горуховъ, кучорова, пуясъ*[203].

4.1.1.1.9. Зближення артикуляції ненаголошених [*е*], [*и*]

Явище зближення артикуляції ненаголошених [*е*], [*и*] поширене в більшості говірок української мови[204]. В українській писемності це явище віддзеркалене від XI ст. У сучасній українській мові така реалізація є орфоепічною нормою.

XI століття

Ізб. 1073: речиши – о бз҃и питаѥшии нъ всѧко речиши 13, не рьци … ни рьци 28 зв., движитьсѧ 59 зв., на кристѣ 157, израиливи /Д. в. одн./, наричемъ /1 ос. мн./[205], наричеши[206];

Ізб. 1076: властилинъ 130 зв. /пор. властелинъ СГБ 105/, оучитилѧ /Р. в. одн./ 233, съ иерѣимь 260 зв., къ коренфиомъ 122;

АЄ 1092: заимъ 49 зв. – заѥмъ 50;

ПА XI: словомь бж҃иѥмь 12, оучетелѧ /З. в. мн./ 119, живеши и движиши сѧ 140, жеводатива – жеводатива дⷯа /тут: животодатного/ 220;

СГБ XI: строинѣѥ 95 зв., исповѣданиимь … наставлѥниѥмь 103;

СП XI: иринеи 37 зв. – иренѣю 38;

МінСл XI: оружиимь – оружиимь вѣры 4, копиимь 4 зв., повѣданиимь – бж҃иимь повѣданиимь 8 зв., але сиꙗньемь 11.

XII століття

МЄ до 1117: наричеть /при послідовному нарečеши, нарече, нарекуть/ 134;

ГЄ 1144: събьравъшемъ /Д. в. мн. събьравъшиимъ/же сѧ имъ 63 зв., о д҃не … о д҃ни 68 зв., осъіплю гноимь 151;

ХА XII: дⷯъмь бж҃иѥмь 116 зв., оⷱемь – оⷱемь прѣданиѥмь 198, не сѥю тварью ни кровью 271 зв.;

ГВЄ XII: бесѣдоующима 3 зв. /тут О. в. дв., де закономірне закінчення -*ема*/, въ заѥмъ даѥте … въ заимъ дадите 97, мимоходѧщеи хоулахоу его … мимоходѧщии 186 зв.;

---

[202] В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів…*, op. cit., с. 161.

[203] Ibidem, с. 171.

[204] *Атлас української мови*, op. cit., т. 1, к. 41–44.

[205] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 665.

[206] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 263.

ЖН XII: диꙗволъ преде /тут: приде/ 6;
ЖФС XII: наречеть сꙗ 122 зв. – наричеть сꙗ 121 зв.;
Усп. зб. XII–XIII: лѣжеть /тут лежить/ на голѣ ꙁемли плътию лѣжеть 75, орить горы /тут ореть/ 72 зв., гноѥмь 79 – гноимь 85 зв.

Також іще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської фелемона < /гр. Φιλήμων/[207]; у „Троїцькому збірнику" – ꙁноимь (Тр. зб.: 3), чишють (Тр. зб.: 4).

XIII століття

ВО (I–II) XIII: въ коренфѣ /пор. давн. гр. Κόρινθος, ПА коринѳиѥмъ 82/ 169 зв., людемь проходѧщемъ поющимъ 27, г҃а въспѣваить (47 зв.); иж(и>ѥ), пришедъши /волхви/ видѣвъше 219;
ЄЄ 1283: ожеветь 67 зв., въ жевоти 78, жевотъ 85 зв., пооучате /тут пооучати/ 113 зв., въздвижеше /2 ос. одн./ 28 зв., не искоусеше /2 ос. одн./ 128, преведоша к немоу 64 зв., достоѥнъ 36, гл҃а ѥмъ /тут имъ/ 93 зв., съ ѡроужеѥмь 82 зв., разумѣить оучѣньѥ 12 зв., мноꙁи жи слышавше 11 зв., ѥщи / тут ѥще/ 24 зв., 78 зв., 104, секира … лижет /тут: лежить/ 124; прѣдъ оц҃мь моѥмь 31 зв., июдѣѥскъ 106, галилѣѥскъ 132, ѿ крови 95, ѿ крове 101; деонисиꙗ 114 зв., вефлеѡма 122, въ галелѣю 63 зв., 97 зв., семеонъ … симеонъ 129, фаресѣи 66;
ХЄ XIII: достойнъ … достоѥ̈нъ 79 зв.;
ПНик XIII: ѿ кръви /Р. в. одн. ѿ кръве/ 90 зв.;
ОрЄ XIII: въ преторъ … въ приторъ 116, наимникъ 80 зв., алчющеи /Н. в. мн./ 45 зв. – пасоущии /Н. в. мн./ 33 зв.;
ПЄС 1280: сꙋитнаго /над и надписано пізнішим почерком є/ 11, сꙋитѣ – чл҃вкъ сꙋитѣ оуподобисѧ 27 зв., къ коренфеѡмъ 91 зв., наоучѥмъ сѧ 92 зв.

XIV століття

ПЄ XIV: прѣклечеть /тут: прѣкличеть/ 19;
ЛврЄ XIV: прѣидить (3 ос. одн.) 63, не оукрадиши 67, генисаритьскоу 77 зв., дондиже 82 зв., възыграить 87 зв., здравии но болꙗщеи 124 зв., диветесѧ 23 зв., оу галелии 22 зв., галелѣѧне 101, сребрьнекъ 79 зв., съ поуте 96 зв., демеꙗноу 99 зв., старѣишены 106 зв., словеса не меноуть 116, съ ѡружиѥмь … съ ѡружеѥмь 118 та ін.;
ВО (III) XIV: приⷣ тобою 108 зв., пристолꙋ 106 зв.;
Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: деѡнисьꙗ 244 зв., параскъıвьꙗ 245, придътеча 250 зв.;

---

[207] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської...*, 2015, op. cit., с. 24.

ЛЄ XIV: ıоустены 232 /пор. у Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: иоустинъı 244 зв./;

КПс 1397: ѿ нищиты 121, в ꙁимли 109, блг҃воленеемь 71.

Пор. ще з Полікарпового Євангелія 1307 р. – придъ ними, применеть /тут: промине/, принече /тут: приниче/, жедове[208].

У світських українських текстах від XV ст. це явище вже стало властивим для більшости писців, наприклад, у грамотах: диниса, пичать, именим, низгода, потвыржение[209].

4.1.1.1.10. Перехід е > о

4.1.1.1.10.1. Перехід е > о після шиплячих

Для сучасної української літературної мови характерні написання й вимова [*о*] після шиплячих та [*j*] перед етимологічно твердими: *ж**о**лудь* (< *жєлудь*), *й**о**го* (< *єго*) та відповідно [*е*] перед історично м'якими: *пш**е**ниця*, *книж**е**чка*[210]. Явище поширене в більшості говірок української мови і засвідчене в найдавніших київських текстах від XI ст.[211]

XI століття

Ізб. 1073: чоловѣка 179 зв.;

Ізб. 1076: жона 181 зв., у контексті цієї зміни також потрактовуємо й ь > ъ у цій таки позиції: пришъдъши 235 зв., въ мъножъствѣ 236, начънишю 243, грѣшънъ 246, шъпътьникъ 'пліткар'[212];

АЄ 1092: можливо, написання просѧщеомоу 24 зв., имоущеомоу 51 зв. також відображають цей процес;

ПА XI: можливо, написання неимоуштюмоу 92;

СГБ XI: ничосоже 24 зв., отшълъ 93 зв. /пор. пришьлъ 128 зв./;

---

[208] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., c. 665.

[209] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., c. 263.

[210] *Сучасна українська літературна мова*, ред. А. Грищенко, op. cit., c. 50; *Сучасна українська літературна мова*, ред. М. Плющ, Київ 2003, c. 71.

[211] Російські вчені чомусь виникнення цього явища в руській писемности датують другою половиною XII ст., покликаючися на праці О. Соболевського, див.: Р. Кривко, *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера: от восточнославянской рукописи к южнославянскому архетипу*, „Slověne", 2016, т. 5, № 2, c. 345.

[212] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., c. 201.

Пор. ще в Уч. Єв. XI–XII: приключьшомъсѧ, не большомъ, сꙋщомъ, вълѣзшомъ, приходѧщомъ, вѣроующомоу, съвьршонъ, кръщонъ, жонъ[213], чоловѣкъ (Срзн.: III, 1492). Нам не зрозуміло, чому Р. Кривко приклад чоловѣчьскꙑи вважає маловиразним[214], адже така писемна практика у слові *чоловік* уже була відома русько-українським писцям (див. приклади з Ізб. 1073).

XII століття
ГЄ 1144: жо – то жо слово 104;
ХА XII: съвѣдѣтельствоующомоу 3, имоущомоу 59, мьньшомоу 94, 119 зв.;
ГВЄ XII: блажонъ будеши 117;
ЖФС XII: движющомꙋ 139;
Усп. зб. XII–XIII: ѡбладающомоу 74.

XIII століття
БЄ XII–XIII: врачовъ 10, вечоръ 84 зв., положонъ 6, блажонъ 28 зв., отрочищомъ 29, ѿвержонъ 45 зв., разврⷶщонъ 51, възложонъ 55, въпрошонъ 56, оукрашонъ 64 зв., прокажонъ 66 зв., исѣчонъ 139, коупьцомъ 58 зв., младѣньцомъ 59, жерцомъ 99, старцомъ 139 зв. та багато ін.;
ВО (I–II) XIII: кланѧющомъсѧ 104, просвѣщонъ 270, можливо, написання стрѣгоущеомоу 80 також відображає цей процес;
ХЄ XIII: послѣдоующомоу 80, ѥдущомъ 133 зв., размѣшонъ 150.

Пор. ще в „Рязанській кормчій” 1284 р. – ащо, хотѧщому, учившомъ[215]; у „Пандектах” Никона Чорногорця за списком поч. XIII ст. із зібрання Ярославського державного музею-заповідника присносоущеомоу[216].

XIV століття
АБиб XIV: соущомоу 4, дѣлающомоу 7, оумершомоу 17 зв.;
КПс 1397: ѡбышодших мѧ 41, вшодшому 90, ѡбладающомоу 86.

Пор. іще в Євангелії Верковича – мы речомъ, можомъ, жонъ, вечоръ, врачовъ, бъчолъ, а також у грамотах (1347) – чотыри, (1393) – шлѧхтичовъ, жону, жоны, чорнымъ[217]; у тексті молитви Святій Трійці за списком XIII–XIV ст.[218] ликъ с҃тыхъ жонъ[219]; у „Ходінні Данила, Руської землі ігумена” поч. XII ст. за списком XV ст. – пшоніцею и ѡвоцюмъ[220].

---

[213] Р. Кривко, *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера…*, op. cit., с. 345–346.
[214] Ibidem.
[215] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 265.
[216] К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца…*, op. cit., с. 20.

Від XV ст. прикладів відображення цього явища в пам’ятках передовсім північного (божой, божое, божого, вшодшому, ѡбладающомоу, нашому, въ чомъ, вжо, чолове^к^, жону, ничо^го^ та ін.) та південно-східного (урожоный, нашом, нашого, бывшого, Чорнушенка, жоною, задолжон, жони щоцѣ, чорноусый, шовковый, жовто-гарѧчый, пошолъ та ін.) наріч уже сотні[221].

4.1.1.1.10.2. Перехід *е* > *о* після *й*

XIV століття

Наразі нам відомі лише кілька написань у Луцькому Євангелії, які вочевидь в українській писемності є піонерськими для відображення цього процесу: *його*, у варіянті писця ѥго – пришелъ годъ ѥго 19 зв. та *йому* ѥмоу – пришедъшю ѥмоу ись села 156 зв.

4.1.1.1.10.3. Перехід початкового *е* > *о* після *й*

Для давньоукраїнської мови вживання початкового голосного [*е*] не було властивим. Артикуляція такого [*е*] почала змінюватися: він поступово огублювався й переходив у звук [*о*]. В українській мові та її говорах це явище є закономірним нормативним виявом, початки якого засвідчено в текстах XI ст.

XI століття

Ізб. 1073: одъва – правьдъныи одъва сп҃сетьсѧ 107;
Ізб. 1076: ѡдинъıи 127, одинъ 168 зв., одъва 180, одиною 240;
АЄ 1092: одинъ 96, одиного 129;
ПА XI: оклисиасть 79 зв. /гр. Ἐκκλησιαστής/;
СГБ XI: още 145;
ЧудПс XI: ни о[ди]нѫ – ни онѫ же отърадоу имамъ 90 (у списку XIV ст. – ѥдину), одиноѥ – из одиноѥ матере 148 зв.

---

[217] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., c. 265.

[218] В. Живов уважає, що ця молитва в „русской рукописной традиции” відома від XIII ст. Див.: В. Живов, *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*, Москва 2002, с. 91.

[219] А. Соболевский, *Матеріалы и изслѣдованія въ области славянской филологіи и археологіи*, СПб. 1910, с. 47.

[220] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c.171.

[221] В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів…*, op. cit., c. 187–188, 203.

Також цю зміну засвідчено в „Синайському патерику” – одинородьноу … одиного, одино … одиноѭ одинъ … одино[222].

XII століття

МЄ до 1117: иордана 28, иѡрдана 3;
ДЄ 1164: озероу 43, одва 136 зв., також иордана 87, 259 зв.;
ХА XII: вы одино ѥсте 203;
ЖФС XII: безъ ѡдиного 97;
Усп. зб. XII–XIII: одъва /тут ѥдъва/ 25 зв., 26, 132, одинѣмь – одинѣмь бо перъмь орьлъ на высотоу не възлетить 191 зв., одинъ 20 зв., 254, 281 зв., одино 280 зв., одини 285 зв., одиносоущьна 281 зв., още 286, оже 290;
Уст. XII: одиною 226 зв., одинои – по одинои свѣщи 274; осеньнии нощи 246 зв.

Також це явище виявлено в Юріївському Євангелії – охидьнова; в написі 1161 р. – ѡфросиньꙗ[223]; в „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст.: одва /тут: едва/ (Тр. зб. 13 зв.).

XIII століття

ПНик XIII: ѡдинъ 150 зв.

Також у списку „Руської правди” кін. XIII ст.: ѡдинои м҃три (Срзн.: VI, 85).

XIV століття

ВО (III) XIV: одѣно ѥсть 141 зв.

Зміну засвідчено і в Путенському Євангелії – олисѣꙗ[224], „Повісті врем’яних літ” озерома, у грамоті 1130 осеньнѥ[225].

У пізніших пам’ятках таких написань уже сотні. Наводимо дещицю прикладів із документів українського справочинства XVI–XVII ст.: однако, одинъ, ѡднаки^{м}, непооднокротъ, ѡпа^{н}ча, остафиꙗ, оме^{л}ѧ^{н}, з оленою, овдотьꙗ та ін.[226]

---

[222] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 119–121.
[223] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., c. 146–147.
[224] Ibidem.
[225] Ibidem.
[226] В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів…*, op. cit., c. 210.

4.1.1.1.11. Поплутування при написанні *у* та *в*, що засвідчує появу губно-губного [ў]. Чергування *у//в*

Поява губно-губного [ў] та постання чергування *у//в* у південноруських діалектах дослідники прямо пов'язують із занепадом зредукованих[227]. Наразі це чергування є нормою української та білоруської мов[228]. В українських пам'ятках цілком певні випадки аналізованого явища відзначено від XII–XIII ст.[229], хоча початки цього процесу, як видно з наведених прикладів, варто виводити вже від кінця XI ст.; у білоруських – переважно від XIII–XIV ст.[230] Підтвердженням цьому є часті поплутування на письмі *у* та *в*.

XI століття

ОЄ 1056–1057: ста оу нихъ 250;
Ізб. 1073: испълни уселенуѫ 8 зв. /пор. у Чуд. Пс. вьселенъıꙗ 74/, уселꙗтьсѧ 37, оуразити 57, прауда 60 зв., въгодьно 35, въкрадоу 71 зв., въчинены 95 зв., аугоуста – авъгоусть 249, зьмьꙗ ѥвъгу и ѥуга адама 209;
Ізб. 1076: оуселеноуѫ 9, въгодити 74;
ЧудПс XI: паувьлъ 29;
ПА XI: по вьселенѣи 21 – всѫ оуселенѫѫ 138;
СГБ XI: добрѣвъгодьныихъ 8, оуселишисѧ 107, ѥже уписалъ ѥсмь въписахъ 143 /пор. отъвѣшта пилатъ. еже писахъ писахъ/[231].

Також ця зміна засвідчена в „Синайському патерику”: уселенаꙗ[232].

XII століття

МЄ до 1117: въгодиѥ 116 /із такою зміною *у* > *в* слово відоме ще в Юріївському Євангелії (Срзн.: І, 329)/;
ГЄ 1144: оупрашаю 219, прѣѣхауъше[233];

---

[227] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 380; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 225.

[228] Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, op. cit., с. 214.

[229] Л. Булаховський, *Питання походження української мови*, op. cit., с. 60–61; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 380–381.

[230] Е. Карский, *Белоруссы. Язык белорусского народа*, Москва 1955, вып. І *Исторический очерк звуков белорусского языка*, с. 243.

[231] *Евангелие от Иоана в славянской традиции*, изд. подг. А. Алексеев, И. Азарова, Е. Алексеева, М. Бабицкая и др., СПб. 1998, с. 89.

[232] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 226.

[233] Ibidem.

ДЄ 1164: довълѣѥть 33 зв. – доoулѣѥть 25 зв., гаврилъ 265 – гаурилъ 262, левгию 116 зв. – леоугию 190 зв., лѣвьгитъ 137 зв., – лѣугиты 3, паула 249 зв.[234];

ХА XII: паулъ 4, павьлъ 5 зв., въ н҆ихъ 5, оу н҆ихъ 22 зв., оу нѥго 22 зв., не оусѧ 73, савлъ 85 зв., опрауди ‘оправдав’ /сиꙗ и призва … сиꙗ и опрауди 117/, мъı оу нѥго 150 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: павьла 69 – паула 136;

ГВЄ XII: въгодьнаѧ 19 зв., оу о҃ца 20, завътра 74 зв., 224, 143, навъчиша 84, навъчилъсѧ 216, наоучить… навъчить 220, народоу въгодьѥ створити 149, завьлонихъ … землѧ завлолѧ(!) 210 зв. та ін.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: и у ѥдину 47, у купѣ 48 зв., прабабы ѥужины 74 зв., създавъ еугу древле прабабу нашю 147 зв., утории 108, будеть у игемона 173, паулъ 228 зв., павла 229, страна завлон (пор. землѧ заулонѣ ДЄ, 259 зв.) 241 зв., навъчивъ 265 зв. та ін.;

ЄЄ 1283: во оуторыи дн҃ь 7 зв., оуча оу капернаумѣ 11 зв., въ оускрѣшѣньѥ 6 зв., въжасъ 48, имѣꙗ въши /тут оуши / 54, хотѧше въмрѣти 78 зв., да въготоваѥмъ 81 зв., невъгасающимь 126 зв.;

ПЄС 1280: повчѣньѥ 2, повчитсѧ 78, на оустоцѣ 2, повчахъ 3, оуспитаньѥмь 4, оузлюблене 20 зв., оузѧхъ 23 зв., повчити … сѧ 24 зв., и оу водоу оумѣтаемъ 71 зв., оузвратисѧ 76 зв.;

ПНик XIII: павелъ … паоуль 71;

ХЄ XIII: не оуси – не оуси разоумѣваѥте 43 зв.;

ОрЄ XIII: павла 127 зв., 139 – паоула 136, 141.

Таку зміну знаходимо ще й у „Повчанні” Георгія Зарубського за списком XIII ст. повчѣньѥ[235].

---

[234] Попри застереження московських учених щодо сумнівности відображення слов’янської фонетики в прикладах гаврилъ – гаурилъ, павла – паула (див.: В. Крысько, М. Федорова, *Первое издание Добрилова евангелия*, „Русский язык в научном освещении”, 2015, № 1(29), с. 251), усе ж зауважимо, що подібні написання, будучи властивими й південнослов’янській писемності, на українському ґрунті набули особливого поширення, оскільки були підтримувані говірковою рисою. У контексті зазначеного зауважимо про ілюстрацію гаурилъ із Супрасльського рукопису, появу якого дослідники небезпідставно пов’язують із Південною Руссю (див.: *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 127). Також можливим буде твердження щодо відображення цього явища в білоруській писемності як наслідок впливу писемної практики книжників із Руси-України.

[235] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 292.

XIV століття

АБиб XIV: вгажати 4, во вчѣньи 4, вчити 10 зв., въпразнитьсѧ 9, въвидѣхомъ 18, паоуловъ 7 зв.; оуноутрьнимъ 1, оукоупь 1 зв., оузрастимъ 36, оу правдоу 28 зв. та ін.;

ПЄ XIV: оучера 17, маньноу оу пустъıни 17, оускршю 18, оуздвиженьꙗ … въздвиженьє 208 та ін.;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: оучерашнѣи 250;

ВО (ІІІ) XIV: оу адъ 9 зв., втѣшѣньемь 13 зв., вжасошасѧ 15, євга 15 зв., навчіша 24 зв., въмрщвѣньє 28 зв., оузмѡглъ бы 60 зв., нє вмираю 92, вхо твоє 94 зв., нє вдолѣєть 133 зв., вчѣньємь 134 зв., вчашє 135 зв., невъклѡньнъıмь 139 зв., вжасаютсѧ 148, свѣщникъ вгашьшє 148 зв., навчьшисѧ 157 зв., навчі 264 зв., вчитѣль 179, єулампьѧ і євлампьѧ 159, узлюбленаго 168 зв., благовъхающа 176, вліты 181 зв. – улиты 183 зв., вѡ вътробѣ 192, адамова унука 193, да тѧ въвѣдать 226, завлоні странѣі 230 зв., недовмѣєть 235 зв., втѣшѣньє 242 зв., мнѡга внъıньѧ 259 зв. та ін.;

ЛврЄ XIV: оу цр҃кви 3, оулѣзоша 13 зв., оу поустыни 16, оуспѧть 22, оу корабль 69, во вътрии 4 зв., вченикомъ 10 зв., ѡ оучении 23 зв., во вши ѥго 125, ѡвого вбиша 131, ст҃оѣ ѥвгѣньѣ 167 та ін.;

ЛПс 1384: нє вбоꙗшасѧ 69 зв., рѣкы оу поустыни 146 зв., оудова 148 зв., во въжаси 155, повъчюсѧ 159 зв., навчюсѧ … наоучюсѧ 163 та ін.;

ЛЄ XIV: въжасиша (в інших євангельських текстах – оужасоша) 3, въчителю 4 зв., со въченікы 12, въмрети 31, отъ вънности 151 зв.; оу славоу 3, оу корабль 71, оузмоущашє 16, оузъможеть 149, оузърадовати 164, аоурамлѧ 21 зв., аурама 25 зв., видѣоушє 127 та ін. У досліджуваному тексті, очевидно, вперше засвідчено характерний для української мови займенник увесь 2 зв., 100 зв.

Наведені вище написання дають підстави констатувати появу у мовленні писців губно-губного [*ў*].

Починаючи від кінця XIII ст. у пам’ятках уже простежуємо відображення на письмі тенденції до української милозвучности щодо вживання *у* та *в*: після голосних писці накреслювали *в*: ВО (ІІІ) XIV: или в нѡщь 5, вси вповающеі на нь 8 зв., все впованьє 15, чл҃вковбиіца 17, вѡ вътробѣ 40, пѡ въставу 60, приклоні вхо 249, моего вморивъ 131 зв., і вдобрівъ 269 зв., Лвр Є: нѣ вчивъсѧ … ѡ вчѣньи 23 зв., навъчитесѧ 54, во вхо 121, ового вбиша 131, во вмывалницю 140; а після приголосних *у*: ЄЄ 1283: вамъ оу свѣдитѣльство 113 зв., ан҃глъ гн҃ь оу нихъ 121 зв.; у ПЄС – влазилъ оу баню 71 зв., во въ оумъ 36 зв.; Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: избьѥнъıхъ оу лаврѣ 251 зв.; ВО (ІІІ) XIV: ȣ д҃нь 5, всѣхъ узалъ єси 132 зв., ЛврЄ: азъ оу васъ … азъ оу нѣмь 40, ѿ оустокъ 55 зв., ѡц҃ь оускрѣшаѥть 11, а в „Паренесисі” Єфрема Сирина засвідчено прийменник *ув* (оув): съшедшаго оув адъ ПЄС 1280: 3 зв.

Від XIII ст. трапляються випадки переходу кінцевого *л* > *в* в дієслівних формах минулого часу однини чоловічого роду: и ѡбатилъсѩ но облѣнивъсѩ ПЄС 1280: 27(пор. у Ю. Шевельова про поплутування дієприкметників на *-лъ* та *-въ* в ЄЄ 1283: иродъ пославъ ѥатъ иwана[236]).

Більше таких прикладів маємо з текстів XV–XVI ст.: у „Слові про закон і благодать” за списком 1414 р. – источникъ наводнивсѧ и всю землю покривъ и до насъ пролиꙗвсѧ; у Крехівському Апостолі 1560 р. – ирод розгнѣвавсѧ, у Житомирській книзі 1583 р. – мене бив и звезавъ[237].

4.1.1.1.12. Доля початкового [*i*-]

4.1.1.1.12.1. Втрата голосного *и*- на початку слова

Найраніші свідчення такої редукції в українській писемності історики мови відзначали від кінця XIII ст.[238] Однак у практиці українських писців (частіше в запозичених словах) відомі приклади, де початковий голосний опускався (від XI ст.).

Заслуговує на увагу в контексті характеристики цього явища й написання в тексті І Віденського Октоїха форми ишьлъ (стсл. **шьдлъ**) – и ис того ишьлъ ѥси 80 з приставним **и** (сучасна українська форма *ішов*/*йшов*).

XI століття
РЄ XI: е̓рдана 13, е̓рданьстѣи 10;
АЄ 1092: игемѡнъмь 106 – гемонъмъ 116 зв.;
СП XI: ерданъ 96 зв. /пор. ие̓рданъ 75/;
СГБ XI: съповѣданиꙗ 62зв., съповѣдѣ 63 зв.

XII століття
МЄ до 1117: ерȣсалима 201, скариѡтьскыи 32, ȣ гемона 163;
Усп. зб. XII–XIII: е̓ремиꙗ 158 зв., ероусалимитина 222 зв.

XIII століття
БЄ XII–XIII: нѣ мате видѣти мене 50 зв. (відповідно до не имате в протографі), скариота – прозываѥмаго скариота 65 зв., воини гѣмонови 135;

---

[236] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., c. 531.

[237] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., c. 224–225.

[238] Ibidem, c. 302; Г. Півторак, *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, op. cit., c. 191; В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам’ятка української мови*, op. cit., c. 22.

ВО (I–II) XIII: в імперфектній формі 3 ос. мн. від имати спостерігаємо втрату початкового *и*: и нѣ махꙋ имъ вѣры 179;

ЄЄ 1283: мать /тут имать/ живъта вѣчнаго 10, бѣса ли маша /тут имаша/ 13, нє мамъ /тут имамъ/ 111 зв.; юда скариωтьскии 79 зв., июда скариωдеськыи 81 зв., оу гѣмона 99 зв., прѣдъ гѣмономъ … гѣмонъ … гѣмоноу 101, ѥзекию 120, ѥремиѥмь 123 зв., сидора 129 зв., ꙗковъ … ꙗкова … ωсифа 120, ѥсифъ 98 зв., 102 зв., въ ѥрданьстѣи рѣцѣ 124 зв.;

ОрЄ XIII: гѣмонъ 9 117 зв., ωсифови 129 зв.

У написаннях ꙁидє, спꙋсти, схожашє – прободє ємоу ребра и ꙁидє вода и кровь і҃съ же возпи глаⷭмь великомь и спꙋсти дх҃ъ 97 та и схожашє к нємоу всѧ июдѣискаꙗ страна 124 зв. в ЄЄ 1283 В. Німчук обґрунтовано вважає відпадіння початкового *и*, а не стягнення *ии* > *и*[239].

ПНик XIII: ѥрѣꙗ 56.

XIV століття

ПЄ XIV: ωтъ єроусалима 2, въ єрданѣ 8, скариωтьскии 166;

ЛврЄ XIV: молньꙗ сходить 64 зв., по ꙁгнаньи 112, дасть ꙗковъ ѥсифоу 26 зв., вы єрⷭлмъ … въ ѥрⷭлмѣ 20 зв., ѥрдана 13;

ЛЄ XIV: лариωна 234;

МТ XIV: ѥрѣи 90.

У XIV–XV ст. цю зміну засвідчено і в світських пам’ятках, див. у грамотах: ларивꙋнъ 1366, здавна 1393, сполна 1412, мєнованаꙗ 1433, маєтъ 1434, мѣли 1493[240].

4.1.1.1.12.2. Збереження кореневого *і*- в префіксальних дієсловах, похідних від *и-ти*

У давньоукраїнській писемности явище збереження кореневого *і*- в префіксальних дієсловах, похідних від *и-ти* засвідчуємо від XI ст. Із часом в українській мові початковий *і*- редукувався в *й* і наразі така вимова [*приї̆ти* / *приї̆ду* / *об’ї̆ти* / *об’ї̆ду*] й орфографія *прийти*, *прийду*, *обійти*, *обійду* є мовною нормою.

XI століття

РЄ XI: приидоша 2 зв. а, 6 зв. б, 11б, приидє 10 зв. б, 11 зв. б, о̑тиидє 7 зв. б;

Ізб. 1076: приидоша 271 зв., приидє 272;

АЄ 1092: приити 98 зв., приидоу 99, приидєть 85;

ПА XI: приидохомъ 4.

---

[239] В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам’ятка української мови*, op. cit., c. 23.

[240] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., c. 302.

XII століття
МЄ до 1117: приидеть 7 зв., 32 зв., 145, приидѫть 81 зв., приидевѣ 145 зв.;
ГЄ 1144: прииде 77 зв.;
ДЄ 1164: не приидѣть нъ прѣидеть 11;
ГВЄ XII: прииди 5, приидеть 13 зв., 26, прииде 28 зв., 29, 32, 54, 71, 158 зв., приидоу 176, приити 72 зв., 106, приидоша 81, 72 зв., приидоуть 85 зв., прииде потопъ… тать приидеть 88.

XIII століття
БЄ XII–XIII: приидоша 2 зв., 3, 22 зв., приити 9 зв., приидоуть 13, 24;
ВО (I–II) XIII: приидѣть 11 зв., прииде 21 зв., 33 зв., 159, приидеши 151, приити 161, приидеть 168 зв., изиидеть 201;
ЄЄ 1283: приидоу 29, приіди 38 зв., прииди 63 зв. та ін.;
ХЄ XIII: прииде 8;
ПЄС 1280: приидꙋ 2 зв., прииде 3 зв., приидите 4, ѡбиидеть 27, приити 71 зв., приидоша 77 та ін.

Також у записі у Житті Сави Освяченого XIII ст. приидоша … прииде[241].

XIV століття
АБиб XIV: прийти 13 зв., прийдоу 14, прийдохъ 26 зв., изийдохъ 15, взийдохъ 26 зв.;
ПЄ XIV: прийде 1, прийдоша 4, прийдоста 132, изъıйти 5, вниитй 6;
ЛврЄ XIV: приидеть година 18, приидохъ 24 зв., приидоу 39 зв., прииди 95 зв., обиидоша 31 та ін.;
ЛЄ XIV: обиидоша 27 зв., приидоша 236, прииде 237 зв.;
ЛПс 1384: ѡбиидоу ѡлтарь 33, ѡбийдоша 148, прийде 149, прийдеши 150, прийти 157 зв.;
КПс 1397: объıидѣте 65 зв., объıидоу^{т} 79, изиидосте 130, приидет 136 зв.

4.1.1.2. Підсистема консонантизму

4.1.1.2.1. Відображення глоткового *г* (*h*)

Процес витворення українського фарингального *h* (g > γ > h), найімовірніше, розпочався в дописемний період. Руські писці в найдавніших пам'ятках пропускали літеру *г*, що свідчило про появу гортанного, можливо, й фарингального *г*, що з часом стало закономірною вимовою українців.

---

[241] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 313.

XI століття

Ізб. 1073: разнѣвавъ же сѧ /тут разгнѣвавъ же сѧ, пор. на цьому ж арк. гнѣваꙗ́сѧ/ 145 зв., кънїхъчии /тут: кънїгъчии/ 232, изниѥть /тут: изгниѥть / 237, тъда /тут: тъгда / 240, ходъ /тут годъ/[242];
ПА XI: изъ ѥжпта 86 зв.

XII століття

ЖН XII: єда – ѥгда: єда огнь сънидеть ... море ѥгда възмоутитьсꙗ 13;
ЖФС XII: мꙗкъко 45 – мꙗчии 124 зв.;
ГВЄ XII: аньнели 40.

У написі на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича (до 1151 р.) також відзначаємо це явище: ѡсподарѧ[243].

XIII століття

ЄЄ 1283: възласи 4, възлашь гласомь 97 зв.

Пор. ще в „Повчанні" Георгія Зарубського за списком XIII ст. аньѥлы[244]; в угорській королівській грамоті 1229 р. власний іменник *Галичина* переданий з початковим *h*: *Halicie*, хоч тоді ж традиційно в цьому слові, як і в іменнику Галич, була поширена літера *g*: *Galich* (грамота 1240), *Galicie* (грамота 1254)[245].

XIV століття

ЛврЄ XIV: аньѥлы 5, изнани (тут изгнани) 35 зв.;
МТ XIV: хрѣха 90.

Можливо, пропуски літери *ґ* у словах єда/єгда, бѣство/бѣгство, виявлених у „Пандектах" Антіоха 183, 225 зв. та багатьох євангельських текстах (пор. ДЄ 169 зв., БЄ 83 зв., ОрЄ 78, ЛЄ 161), також свідчать про відображення цього явища, проте зауважимо, що такі написання відомі й у текстах південнослов'янських.

Від XIV ст. в українській писемності за літерою *г* остаточно закріпилася функція передавати лише звичайний для української мови фарингальний [*h*], оскільки для проривного задньоязикового [*g*], що заходив до неї в іншомовних словах, писці стали вживати буквосполучення *кг*: кгирдивидъ, кголдовать (грамота 1388), кгастовтъ (грамота 1392), бекгичь (грамота 1393)[246].

---

[242] В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, op. cit., с. 690.

[243] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 172.

[244] Ibidem, с. 293.

[245] Пор. М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 169.

4.1.1.2.2. Відображення твердости/м’якости передньоязикових перед історичними дієзними

В українській мові наразі літературною нормою є тверда вимова колишніх напівпом’якшених передньоязикових перед *е*, *и*. Остаточне розв’язання давності цього процесу потребує ще подальших студій[247], однак саме в київських рукописах засвідчені, хоч і не завжди послідовно, певні закономірності написання йотованих після *л* та *н* і надрядкових над ними в позиціях, де вони були історично м’якими, а в інших випадках – ні. На це звернули увагу історики мови та палеографи[248]. А спостереження Лідії Жуковської щодо використання надрядкових знаків для відображення різного ступеня м’якости писцем Мстиславового Євангелія Алексою Лазаревичем актуальні й зараз:

> Писець МЄ розрізняв три ступені твердости/м’якости приголосних:
>
> 1) тверді – перед голосними заднього ряду, якщо ці приголосні, варто пам’ятати, не були м’якими в початкову спільнослов’янську епоху (тобто в праіндоєвропейську епоху не походили від поєднань з **j*);
>
> 2) м’які приголосні – приголосні, утворені з поєднань із **j* чи із задньоязикових приголосних **к*, **г*, **х* за результатами трьох палаталізацій;
>
> 3) напівм’які – приголосні, що не стосуються двох перших груп у позиції перед голосними переднього ряду.
>
> Отже, фонетична система писця була, імовірно, ближчою до сучасної системи української мови, з її напівпалатальними перед голосними [е], [и], аніж до сучасної російської, з її рівнозначно м’якими [р], [л], [н] як у позиції, де приголосні перед голосними переднього ряду мають недавню м’якість (наприклад, *лед, лес, лиса, несла, нес, нет, искони, изрек, река, крик, корь*), так і в позиції, де м’якість набута від поєднань з **j* (*поле, воли, на коне, кони, конь, горе, морям* і т. ін.)[249].

В українських пам’ятках це явище засвідчено неодноразово.

---

[246] Ibidem.

[247] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., c. 235.

[248] М. Соколова, *К истории русского языка в XII в.*, „Известия по русскому языку и словесности”, Ленинград 1930, т. III, кн. 1, с. 90–92; М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 253–254; И. Тот, *Житие Феклы*, „Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae”, Budapest 1976, t. XXII, f. 3–4, p. 247.

[249] Л. Жуковская, *Апракос Мстислава Великого – рукопись конца XI (рубежа XI–XII) века*, в: *Апракос Мстислава Великого*, изд. подг. Л. Жуковская, Л. Владимирова, Н. Панкратова, Москва 1983, с. 21.

XI століття

Ізб. 1073: веде лѫжди ... съ ӊими ... къ ӊимь ... прогӊѣва ... ԓѫбаше ..., але помьни ... молитвьникъ ... издраили 8, съѥдиӊениѥмь ... ꙗвԓениѥ, але не подълежи 8 зв., ꙁемԓѫ[250], але г҃ԓа 9 зв., ꙁемлꙗ́ 54 зв., гнѥвъ (двічі) у нѥго ... отъ н̈его, але въненавидѣ ... не недостоинѣ ... не имать 28 зв.;

АЄ 1092. Таку ж особливість спостерігаємо й у другого писаря Архангельського Євангелія: къ нѥмоу... ѿ нѥго, але принеси 78 зв., ослаблѥна... ослаблѥнꙑи, але лежаше 79, ѿнѥлѣ, але невѣрьнъ 81 зв. Цей писар послідовно накреслював ꙗ після л’ та н’, въ ближнꙗ 78 зв., славлꙗхоу 79 зв., зберігаючи при цьому ѧ в етимологічних написаннях изгонѧ 78 зв., събирашасѧ 79, сѣдѧща 79 зв., а після шиплячих послідовно а, не залежно чи походить з *ę, чи з *’*a*: гнаша 78 зв., ѿкрꙑша ... чадо 79[251]. Другий писець АЄ також використовував спеціальну позначку для літер л та н – ԓ, ӊ майже безвинятково у випадках, де ці приголосні історично м’які, але після них не стоять йотовані, а ѧ або є: валѧшесѧ 81 зв., любԓѧше 129 зв., гԓетьсѧ 128 зв., иӊѧ 161 зв., хоч трапляються й поодинокі написання цих графем і перед *ь* та *и*: родитеԓи 132, съ ӊимь 168[252];

ТЄ XI: по нѥмь – ижденеть 1, ѿ нѥго ꙗко не ꙁнаѭть 1, ѿ нѥю 7 зв., ꙁаконучителѥ 8 зв., ослаблѥнъ 8 зв.; зазначимо, що писець досить послідовно дотримувався тенденції вживати йотований саме після *л* та *н*, після інших пом’якшених – лише ѧ та ꙗ[253];

ЧудПс XI: гоубитеԓь 2, приѥмԓюштиихъ 2 зв., добрꙑꙗ дѣтеԓи 2 зв., ԓюбѧште 3, вьсеԓенѫ 7 зв., невоԓеѭ 8, правԓениꙗ 9 зв., ꙁемԓи 12 зв., съкаꙁатеԓе 22 зв., але – далече 13, раꙁличьнꙑ 13, великꙑи 13; оу ӊѥго 2 зв., ближӊиихъ 3 зв., въ ꙁаконѣ г҃ни 4, на ӊѧ 6, иꙁмѣӊении 6 зв., поӊеже 14, але – ратьници 13 зв., проꙁѧбнеть 23;

СГБ XI: иж ӊего ... не меӊьшиимъ 141.

---

[250] Зазначимо, що подібні накреслення літер ԓ, ӊ були відомі й у давньоболгарських пам’ятках (див.: В. Щепкин, *Русская палеография*, Москва 1967, с. 113), але в українській писемності такі написання лягли на благодатний ґрунт у плані розрізнення писцями ступеня м’якости різних приголосних. Зрештою, на руських теренах цей спосіб відображення м’якости відомий лише в пам’ятках української писемности: Остромировому Євангелії, обох Святославових збірниках 1073 та 1076 років, Архангельському Євангелії, „Синайському патерику”, Чудівському Псалтирі, Типографському уставі, Мстиславовому Євангелії, Христинопольському Апостолі, Житії Нифонта, Житії Федора Студита.

[251] М. Соколова, *К истории русского языка в XII в.*, op. cit., с. 91.

[252] Ibidem, с. 94.

[253] И. Тот, *Графическая система ТЛ*, в: И. Тот, Э. Хоргони, Г. Хорват, *Туровские Листки*, op. cit., с. 197.

Відзначаємо цю рису і в „Синайському патерику” – исцѣлѥнъ ѿ н҄его … на н҄емь … ѿн҄юдоу[254], прѣмѣн҄ати … въплѧ больша … землю[255].

XII століття

МЄ до 1117: съ н҄има 3 зв., але вниде 5, въ н҄ь, але не погъібнеть 5, нѥго … по нѥмь 4, прѣломлѥнии 3 зв., недѣлѧ 10 зв., помъішлаꙗ 81 зв., приѥмлѥте 5, л̓юбите 74, оучител̓ю 133 зв., пон̓ѥже 138, н̓ѥмь 138 та ін.;

ХА XII: прѣстоупл/ениꙗ 188, на земли 238, прѣставл̓ь 1, съвѣдѣтел̓ьства 4, 21, 26 зв., 80, оуподобл̓ьшасѧ 3 зв., попъі мол̓ьша же сѧ 4 зв., бол̓ьша 6 зв., приѥмл̓и 8 зв., 25, л̓юдьми 13, 21, л̓юди 24, исправл̓ю 6, л̓юбодѣяниꙗ 6, бл̓юсти 6 зв.; въ н҄емь 15, 33 зв., 73, съ н҄ими 23 зв., зан҄е 16, 26 зв., 36 зв., ѿн҄елѣ 30 зв., гн҃ѧ … гн҃ьмь 51, прадѣдьн҄ии вѣрѣ 87, к н̓имъ 13, нъін̓ѣ 5 зв., 15 зв., 21, 28, дрѣвьн̓ихъ 6, 81 зв., дн҃ьшн̓иї дн҃ь 19 зв., 21 зв., вънѣшьн̓ихъ 34 зв., испълн̓юсѧ 10 та ін.;

ГЄ 1144: к н҄емоу 27 зв., 52 зв., послѣдн҄аꙗ 43 зв., ѿнѥлиже 152;

ДЄ 1164: възлѥже 39, вънѥмлѣте 140 зв., клѥврета 83 зв., плѥвелъ 60 та ін.;

ЖН XII: ни краси … съ н҄ими … оуплѣн҄ꙗѥма 4, испълн҄ѥни 4 зв., къ н҄ѥмоу … приникъ 11, ѡ н҄ѥмь … имене 31;

ЖФС XII: пон҄ѥже 34, ѿ н҄ѥго 34 зв., лючии 38, полѥ 44, властелѥ … съвъкоуплѥнию 81 зв.

4.1.1.2.3. Зміни в праслов’янських групах приголосних під впливом [*j*]

Результати т. зв. йотації, процесу, що відбувався до діалектного поділу східних слов’ян, що полягає в уподібненні попереднього приголосного до *j*, – різні залежно від фонетичного сусідства. На місці давніх поєднань з *j* виникли звуки, спільною ознакою яких є палатальність і протяжність (звичайно, асиміляція з *j* була лише початком цілого ряду змін, реалізованих різними способами, залежно від мови). Унаслідок асимілятивного впливу *j* на губні приголосні *б*, *п*, *в*, *м* утворюється т. зв. епентетичний: **zemja* > **zeml'a*. Уплив на передньоязикові *r*, *l*, *n* призвів до пом’якшення цих приголосних; наслідки контакту із задньоязиковими не відрізняються від результатів першої палаталізації (тобто зміни *k*, *g*, *x* на *ž'*, *č'*, *š'* відповідно: **douxja* > *duš'i*). Результатом поєднань щілинних *z*, *s* з *j* стали звуки *ž'*, *š'*. Сполучення з вибуховими *t*, *d* спочатку призводили до подовження цих приголосних, а в подальшому відбулися інші зміни.

---

[254] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 120–121.

[255] Ibidem, c. 122.

4.1.1.2.3.1. Відображення на письмі *ж* відповідно до **dj*

Давня праслов'янська звукосполука **dj* зберігалася досить довго, тому її рефлекси були різні не лише в окремих мовних групах (напр. у західнослов'янській **dj* розвинулося переважно в ʒ΄/dz΄/), але навіть у структурах окремих мов. Наприклад, в українській мові існує два типи рефлексів відповідно до давньої сполуки **dj*: у дієслівних формах, включно з віддієслівними іменниками на -*ення* звук – [*дж*] (*сидіти* – *сиджу*, *водити* – *воджу*; *провадження*, *нагромадження*), у північноукраїнських говірках – [*ж*] (*сежу*, *вожу*). Усупереч дослідникам, прихильникам гіпотези про первинний перехід **dj* > *ž* (Павло Житецький, Алєксєй Соболевський, Фєдот Філін), Юрій Шевельов висловлює припущення, що „в усіх українських говірках первісним рефлексом був **dj* > *дж*, який у пізніші часи спростився на *ж*"[256].

XI століття

РЄ XI: стражѫщиихъ 2 зв., рожтвомь 3 зв., рожьства 3 зв., охожѧше 6 зв., прижє 1а, исхожѧше 10, троужѧѫщиисѧ 13 зв.б, жѧжѫщеи 14а та ін.;

ОЄ 1056–1057: роженъıи 8, прихожѫ 23зв., прѣже 52зв., на рожьство 216;

Ізб. 1073: прѣже 23, 52 зв., 160 зв., роженоѥ 11 зв., ѡсоужѧѭщтѧ 27 зв., осоужени 51 зв., стражеть 66 зв.;

Ізб. 1076: вижь 4, не осоужаите 23 зв., рожено 29, досажати 33, осоуженоу 103 зв., огорожаѭть 245;

ПА XI: поврьженомъ 4, такоже 21, жажоуштоу 24;

ТЄ XI: рожьство 6, до рожьства 6 зв.;

СГБ XI: рождениѩ и по рожении 88 зв., ograженъ 104, надежѧ 107 зв.;

БПс XI: вижь 8 зв., въздажь ми 31;

МінСл XI: стражоушти 5, оутвьржение 9, преже рожьства 15 зв.;

ЧудПс XI: рожьства 2, рожьство 104 зв., огражєнъ 43 зв., прѣже 6 зв., въхожение 26 зв.;

СП XI: осоужаемъ прѣже[257].

XII століття

МЄ до 1117: троужати, роженъıи, преже, прѣже, осоужение, повѣжь, вижю, жѧжюща та ін.[258];

ГЄ 1144: преже 1, 60, ѡ хоженьї 2 зв., рожьства 3, троужѧющеисѧ 24, расоужати 35 зв., заблоужьшаѧ 39 зв., вожи слѣпии 51, жѧжюща 58 та ін.;

---

[256] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 88.

[257] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 121.

[258] Л. Жуковская, *Апракос Мстислава Великого…*, op. cit., с. 25–26.

ХА XII: межю нами 5 зв., съзижю 6, соужю 6, троужающесѧ 8, троужающимъ 8, прѣжє 8, 28, надежа 12, оугоженьꙗ 15, гражанинъ 25, досажаѥши 27 зв., съ досажениѥмь 36 зв., ражаѥть 44 зв., оутвьржати 52 зв., оутвьрженомъ 64, порожени 55 зв., хожьшаꙗ 59, оубоужати 64, побѣжаѥть 77, подажь ми 84–84 зв., ограждени 85 зв., дажь ми 89, нє стъıжю бо сѧ 101 зв., вожа 104 зв., 283 зв., жажеть /жаждеть/ 127 зв., жажемъ 143 зв., въ алчи и жажи 191 зв., постъıжюсѧ 188 зв., нє вѣжа словъмь 189 зв., въ работоу ражаꙗсѧ 204 зв., рожиꙗсѧ 205, посажь /посади/ 211 зв., обьхоженьѥмь семью дн҃ъ 279 та багато ін.;

ГВЄ XII: ѽдежа 47, рожьства 57, зижетє 70 зв., жижетє гробы /місяцеслів за 5 вересня/ 194 зв., продажь ї дажь 134 зв., ноужю 154 зв., гл҃а жажю 188 зв.; хожаста 207 та ін.;

ДЄ 1164: блоуженьꙗ 101 зв., вижю 29 зв., вожи 78 зв., исхожашє 270, межю 191 зв., прѣжє 14 зв., въ одежахъ 46, одежа 95 зв., оутверженьѥ 264 та ін.;

ЖН XII: жажею 3, рожьшею 3, вижь 9, въ … ѡдежахъ 12, нє ѡсоужаи 2 та ін.;

ЖФС XII: огражена 44, прехожениѥ 122 зв., надежами 162, ноужами 166 та ін.;

ХутСл XII: дажь 2 зв., надежа 8 зв., ѡсоуженно 9 зв., въхожашє 11, ѡсоуженъ 12 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: прежє 27, надежю 10 зв., 70, ѿхожю 63 зв., подажь 101 зв., дажь 194 зв., вижь 124 зв., межюрѣчиѥ 139 зв., гражанинъмь 155, жажющии 190, хожашє 213 зв.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: порожьшиꙗ 1 зв., дажь ми 8 зв., ѡдежю 5, 21 зв., заблужешимъ 19, осужениѥ 22, утвьрьжающи 25, надежею 101 зв., надежю 268 зв., побѣжена 45 зв., стражющу 35, ѡсужениѥ 43 зв., въсхожению 57 зв., зижеть 84, свобожьшаого 106 зв., рожьство 130, утвьржениѥ 270 зв., наслажениѥ 271 зв. та багато ін.;

ЄЄ 1283: межю собою 9 зв., вожи слѣпии 74 зв., жажею 15, ѡдежю 59 зв., хожашє 21 зв., вижю 20 зв. та ін.;

ХЄ XIII: прѣжє 5 зв., роженыи 6 зв., прихожахоу 7, ѡсоуженъ 8 зв., 25 зв.;

БЄ XII–XIII: въ одежю 10,речє къ симону вижь 22, зижющемоу 27 зв., въ одежи 28 зв., имамъ ноужю изити и видѣти є 62 зв., вижю 68, да много пстражеть 68 зв., дажь 96, 111, межю собою 130 зв. та ін.;

ПНик XIII: подажь … надежа 65, въ ноужю себе. ли на одежю 86 зв., таковыхъ одѣжь … одежь 89;

ОрЄ XIII: заблоужьшаꙗ 1, ѡдежа …ѡдежи 3 зв. (2), ӧдежа 7 зв. (1), 59 (1), дажь ми 15 зв. (2), 24 (2), ӧсоужениѥ̇ 24 зв. (2), вожи 24 зв. (2), продажь

… дажь 29 зв. (2), преже 32 зв (1), троужаѥ̈шь 33 зв. (2), жажеть 45 зв. (1), низъхоженију 64 зв. (2), вижю 69 зв. (2), зижющії 98 зв. (1) та ін.;
ПЄС 1280: побѣже побѣжаемь 3, ѡдежа 88 зв.

Цей рефлекс відомий і в світській писемності, зокрема в звенигородській берестяній грамоті: прижь[259].

XIV століття
АБиб XIV: надежю 4, 23, прихожю 25 зв., оучюжени 36;
ЛврЄ XIV: жажеть 43, одежа … одежи 52 зв., дажь 26 зв., стражеть 148 та ін.;
ЛЄ XIV: прихожю ... хожаше 16 зв., зижющеи 90;
ЛПс 1384: троужаюсѧ 48, ражающиꙗ 62;
МТ XIV: вхожениѥмъ 12 зв., наслажении 20 зв., осужениѥ 26, 66, осуженъı 52 зв., даи҃жь 13 зв., дажь 43 зв., ѿдажь 50 зв. та ін.;
ВО (ІІІ) XIV: надежа моѧ 7 зв., даж ми 8 зв., побѣжаю 94 зв., прижь дажь 122, прохлажашесѧ 192 зв., осужѣнье 193, омлажьсѧ 245 зв., утверьжѣнье 252 зв. та ін.

4.1.1.2.3.2. Відображення африкати *дж* відповідно до **zdj*

Здається, усупереч наведеним вище висновкам Юрія Шевельова (африката [ǯ] була первісним рефлексом *dj, який потім спростився до [ž][260]), розвиток африкати [ǯ] в українській мові відбувався поступово. Проте незаперечним є той факт, що африката створена безпосередньо на місці **zdj*, що знайшло відображення в українській писемності вже в текстах XII ст.

На місці **dj* у пам'ятках із північноукраїнських земель (створених на базі дулібського, деревлянського та північнополянського діалектних масивів) книжники послідовно накреслювали літеру *ж*, яку можна вважати відображенням тогочасного мовлення. Зазначимо також, що спроби писарів київських скрипторіїв, пов'язані з відображенням звука [ж], стали зразком для писарів з інших регіонів – Галичини, Закарпаття, Поділля, звідки міг походити звук зі складною артикуляцією (з вибуховим компонентом).

До XVI століття не маємо засвідчених на письмі фактів відображення африкати [ǯ] на місці **dj*.

---

[259] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 268.
[260] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., c. 88.

XII століття
ГЄ 1144: дъжчить 11, дъжчь 15, о дъжчи 160;
ХА XII: дъж҆чь 4, дъжчь 39, дъж҄чь 51, дъж҄чю … дъжчи 52, дъжча 265; въ измъж҆чаниѥ плъти 145.

XIV століття
ЛврЄ XIV: дожчь 51 зв.;
ЛЄ XIV: дъжчь 52, о дъжчи 53.

Такі рефлекси знаходимо в Житії Сави Освяченого XIII ст. побѣжчєноу … дъжча[261].

Незаперечні підтвердження наявності в мовленні африкати маємо від XVII ст.: *zhromadżu, chodżu, мєджа, потвєрджамъ, оулгаджєнны, приводжу*[262].

4.1.1.2.3.3. Рефлекси *tj > [$\check{c}$]

Написання літери ч відповідно до щ в південнослов'янських пам'ятках засвідчені в українській писемності від XI ст.

XI століття
Ізб. 1076: хочꙋ 57, хочю 95, хочєши 76, ищючє 244 зв., ночь 274;
АЄ 1092: хочю 22, 95 зв., хочєши 93, 100 зв., нарєчисѧ 72, възлєчи 5, очюти 139.

XII століття
ДЄ 1164: хочю 54 зв., трепечющи 96, нарєчєши 252, нарєчє 112, вѧчии 122, горѧчии 142;
ЖН XII: хочєши 2 зв., нє хочю 31, хочє 26 зв., плєчи 28;
ЖФС XII: ѡбьчє 61, попєчєсꙗ 71, хочєши 140, хочю 143, възвєрєчи 152, лючии … лющии 38, помочьнъıи 51, вꙗчє 125, вꙗчьшю 155 зв.;
Усп. зб. XII–XIII: хочєтє 14, хочєши 78, нє хочю 187, нє поръпъчи 273, скрьжєчющє 274 зв., ночь 9, 10, 11, ночьсь 291 зв., пєчєры 32 зв. пєчєрьскыи 20 зв.;
ГВЄ XII: мт҃рь на дъче̑рь и дъчи на мт҃рь (пор. мт҃и на дъще̑рь и дъщи на мт҃рь БЄ 49) 114 зв.

---

[261] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 312.

[262] M. Łesiów, *Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku*, „Slavia Orientalis", 1965, rocz. XIV, № 3, s. 356; Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., c. 802.

У „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст. також виявлено такі написання: трепечюще (Тр. зб. 47 зв.), въстрепечеши (Тр. зб. 59).

XIII століття

ПНик XIII: хочетсѧ – не много хочетьсѧ ѥмоу (Срзн.: III, 1392).

XIV століття

ВО (III) XIV: к помочи 7 зв.

Також цей вияв маємо в „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. опче жилище[263], а також у світській писемности: хочемъ померети ѿ глада; хочемъ погубити смерды (Срзн.: III, 1391–1392).

4.1.1.2.4. Відображення м’якости *ц'*

Африката *ц'* успадкована давньоукраїнською мовою як м’яка. Палатальна вимова [*ц*] перед [*а*], наприклад у пам’ятках, часто відображалася написанням букви ѧ після ц. М’яка вимова *ц'* є наразі нормою української мови. Накреслення літери *ю* після *ц* у таких випадках менш показові, оскільки руські писці її писали в переважній більшості випадків. Щодо написання ѧ та ѩ, то виділяємо пам’ятки з більш та менш послідовним відображенням м’якости, аж до відсутности написань з ѧ та ѩ.

XI століття

РЄ XI: младеньцѧ 7 зв. б;
ОЄ 1056–1057: лицѧ 26 зв., нарицѧѥмъıи 41 зв., сьрьдцѧ 43 зв.;
Ізб. 1073: коньць 69, мѣсѧць 187 зв., лихоимьцю 29, сьрдьцю 74, пиѩницѧ 32 зв., блоудьницѩ 49 зв., творьцѧ 168;
Ізб. 1076: оц҃ѧ … ср҃дцѧ 5, въдовицѧмъ 15, житьницѧ 183, коупьцьмь 152, гърньцю 150, творьцю 264 зв., мьрьцѧѩ 10 зв., не приницѧти 104 зв.;
АЄ 1092: овьцѧ 6, 7, овьцѧмъ 70 зв., ѩицѧ 71 зв., птицѧ 29 зв., 52, любодѣицѧми 73 зв., слѣпьцѧ 33 зв.;
ПА XI: чьрнориꙁ҃цѧ 2, дъва мѣсѧцѧ 4 зв., нарицѧемъıи оц҃ѧ 5, отц҃ѧ 6, пьшеницѧ 7 зв., ср҃цѧ 14 зв., срьдьцѧ 31 зв., винопиицѧ 16 зв., възницѧѭть 17 зв., въдовицѧ 17 зв. та ін.;
СГБ XI: жьрьцѧ 88 зв., дѣвицѧ 94 зв., вьдовицѧмь 95, троицѧ 139 зв.;
БПс XI: десницѧ 1, коньцѧ 2, младеньцѧ 2 зв., лицѧ 4, ср҃дцѧ 6;

---

[263] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 333.

ТЄ XI: овьца … овьцамь 1, къ овьцамъ 6, пьрвомученица 2 зв., бц҃а 6 зв.;
ЧудПс XI: дьньница 10, дѣвица же бж҃бъница 82 зв., деснница 131 зв.

Такі написання засвідчено в „Синайському патерику” – пьшеница[264], також у світській писемності, у написах-графіті СК XI – мц҃а[265].

XII століття

МЄ до 1117: мѣсѧць 45, коньць 64, въдовицю 111 зв.;
ГЄ 1144: до конца 1 зв., дв҃ца 19, нарицаєть 50, оц҃а не наріцаите 50 зв., слѣпца 107, овьцамь 115, птицамъ 77, 189, мъшіцю 51 зв., срⷣца 73 зв., коуріца 152 зв., коупьцю 197;
ДЄ 1164: въдовица 167 зв., десница 187, вонꙗлица 130, житьница 134, овьца 55 зв., отроковица 93 зв., 94, пришельца 204 зв., слѣпьца 64 зв., срⷣца 32 зв., 140 зв. коньца 80, 99; гостиньницю 137 зв., десницю 232, житьницю 141 зв., коупьцю 61 зв., лицю 184, мѣдьницю 139 зв., сл҃нцю 110 зв. та ін.;
УСт XII: ꙗица 213, печьца 241;
ХутСл XII: бц҃а и присноδв҃ца 5 зв.;
ЖН XII: палицю 2 зв., сълньцꙗ 7 зв., мс҃ца 32 зв., лицꙗ 7 зв.;
ЖФС XII: простьца 34 зв., мьртвьца 136, нарицати 152 зв., нарицаниѥ 169 зв., нарицꙗѥма 146 зв;
Усп. зб. XII–XIII: вѣньца 193, до коньца 193 зв., творца 194 зв., агница 303, пещьницꙗ 42, багъраница 62, въдовица 61 зв., въдовицамъ 61, доиница 134 зв., ѿрицати 154, брацаꙗ 222.

Також у „Троїцькому збірнику” відомі такі написання – лица (Тр. зб. 1 зв.); у написі-графіті на стінах Софійського собору: мс҃ца[266].

XIII століття

ВО (I–II) XIII: агньца 123, оц҃а 145 зв., овьца 201 зв., мѣшьцꙗ 214 зв., оуньца и вѣньца 229, творца 273, въ срⷣца 217 зв., два пътѣньца 223, помощницю 7, дв҃цю 43, ходатаицю 78, нарицахоу 228 зв., нарицаѥмыи 238. У дієслові звꙗцꙗти – ꙗко кругъ мѣдꙗнъ звꙗцꙗꙗ 211 зв. також писець відобразив м’яку вимову *ц′* (усі приклади цього дієслова в церковнослов’янських болгарської і македонської редакцій та давньоруських лексиконах наведені з кінцевим основи -а: **звѧца-** (ССЯ: I, 668; Срзн.: I, 967);

---

[264] Ibidem, c. 121.
[265] Ibidem, c. 104.
[266] Ibidem, c. 157.

ОрЄ XIII: цѧтоу 76 зв., цѧтѣ 80;
ЄЄ 1283: въ темницю 4 зв., слѣпцю 20, оудицю 39, златницю 72 зв., пьшеницю 81, десницю 96, сл҃цю 103; слѣпцѧ 36 зв., срⷣцѧ 37, чаⷣцѧ 85, дверницѧ 91 зв., агньцѧ 107 зв.; цѧтоу 42, нарицѧти сѧ 43;
ХЄ XIII: ѡц҃ѧ 9 зв., 99, мⷭ҇ць 46;
ПЄС 1280: концѧ 20 зв., дв҃цѧ 75, ѡвцѧ 77, лицѧ моѥго … срⷣцѧ моѥго 77.
Пор. іще в „Повчанні” Георгія Зарубського за списком XIII ст.: отъ черноризцѧ … старцѧ, гудцѧ и свирцѧ[267], у „Троїцькому збірнику” XII–XIII ст.: прорицѧхоу (Тр. зб. 9 зв.).

XIV століття
ПЄ XIV: ѿ҃ць 124, 226, пшеницю 222, оу житницю 222;
ЛврЄ XIV: младѣньцѧ 14 зв., ни мѣшцѧ 99 зв., до коньцѧ 51, цвѣтьцѧ 52 зв., старцѧ 95 нарицѧемыи 138 зв. та ін.;
ЛПс 1384: ѡвець 40, пшеницю 82;
ВО (ІІІ) XIV: десницю 27, чл҃вколюбець 72 зв., ѡц҃ю 75;
КПс 1397: цр҃цѧ 62, мъıшцю 13, зѣницю 18 зв., лицю 19.

Крім зазначених вище, такі написання є в „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. шестоⷣньцѧ … птицѧхъ … лисицѧ … ꙗицѧ … птицѧхъ[268], в Апостолі XIV ст. (Толстовському): творьцѧ, оц҃ѧ, ср҃цѧ, нарицѧхꙋ, дв҃цѧ, пьшеницѧ[269].

4.1.1.2.5. Асимілятивно-дисимілятивні процеси

Вплив фонетичного сусідства завжди зумовлював різні зміни в окремих мовах, які диференціювали діалектні ареали. Наприклад, українській мові властива милозвучність, яка досягається завдяки гармонії вимови суміжних звуків. Проте йдеться не лише про милозвучність вимови, а й про максимальне розуміння написаного та почутого писцем і читачем (слухачем). Це відбувається завдяки вставленню приголосного поміж скупчення голосних, або спрощенню груп приголосних у коренях слів та на межі морфем, або через різні типи уподібнень та розподібнень звуків, про які докладніше йтиметься в цьому розділі. Важливо, що в найдавніших пам'ятках показано намагання книжників створити умови для відображення на письмі специфічних українських мовних явищ. Тому в цьому розділі ми зосередимося не лише на загальній характеристиці вибраних явищ, а й вкажемо на конкретні процеси, які славісти визнають типово українськими і які відрізняють українську (та її орфографічну норму) від мов і текстів інших слов'янських ареалів. Такими слід вважати насамперед дисиміляції *zg > зk та *kr > xr.

---

[267] Ibidem, с. 292–293.
[268] Ibidem, с. 330–331.
[269] *Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в.…*, op. cit., с. 165.

4.1.1.2.5.1. Асимілятивне подовження перед *-ьj-*

Написання й вимова довгих приголосних у результаті асимілятивного подовження після занепаду зредукованих стало нормою української літературної мови. Особливо промовистими в таких випадках є приклади з написанням однієї графеми без зредукованого.

XII століття
ГЄ 1144: о неповелѣнѣ 2;
ХА XII: чьствоване 41 зв.

XIII століття
ВО (I–II) XIII: осоужениꙗ 89 зв.;
БЄ XII–XIII: печалю[270];
ЄЄ 1283 възѧша камѣне 17, илю 65, въ осоужѣни 101 зв.;
ПНик XIII: оучѣне 63.

XIV століття
МТ XIV: ӧсужеⷩ҇ѥ 29 зв., прегрѣшеⷩ҇ѥ 32, покланѧⷩ҇ѥ 34, смѣреⷩ҇ю 44 зв. покланѧⷩ҇ѥ 11 зв., на преӧбражеⷩ҇ѥ 107 зв.

Такі написання відомі й світській писемності, наприклад графіті СК XI ст. жсъпене[271].

У Христинопольському Апостолі XII ст. ми вже засвідчили дві однакові графеми: ХА XII: о послоушаньнѣ /у контексті написань о покорении… о помагании/ 53, о подвизаньнѣ и спѣшнѣ /у контексті написань о житии… о ѥдинѥнии/ 223, о обьщении …а не насъıщеннѣ 137. У контексті поплутувань, пов'язаних із *ь*, ъ, привертає увагу написання одним із писців ЛврЄ XIV: жить вѣчноѥ (у порівнюваних євангельських текстах – житиѥ/житьѥ) 112. Чи не йдеться в цьому випадку про відбиття місцевої вимови [*жит΄е*]?

---

[270] *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, відп. ред. В. Німчук, підгот. до вид. Ю. Осінчук, Київ 2017, с. 32.

[271] С. Висоцький, *Київська писемна школа*, op. cit., с. 135.

Можливо, від кінця XII ст. писці-русини з теренів Київщини, Волині та Галичини уже вимовляли й писали цю асимілятивну зміну без роздільної вимови.

4.1.1.2.5.2. Одзвінчення початкового *с* перед дзвінким після занепаду редукованих

Після занепаду редукованих у низці пам’яток широко засвідчене явище одзвінчення початкового [*с*] перед дзвінким. Приклади цієї зміни відомі в українській писемності від XII ст. В українській мові така вимова й написання є нормативними. Зазначимо, що від XII ст. трапляються написання з одзвінченням глухих перед іншими глухими, що свідчить про впровадження відтоді однієї з найхарактерніших ознак українського консонантизму.

XII століття
МЄ до 1117: въсходѧща и низъходѧща 4 зв.;
ПЄС 1280: въ зборъ 25, въ зборѣ 27.

Ці ж процеси притаманні були й світській писемності: здоровьє – в написі на чарі Володимира Давидовича 1151[272].

XIII століття
ХЄ XIII: низъходѧща 6.

XIV століття
ЛврЄ XIV: чл҃вка здрава 23 зв., збираѥть 28, зберoутьсѩ 119 зв., избора (тут: из збора) 35 зв., оу зборъ 55 зв., здравии 58, здє 80, сє ножа здє два 139 зв.;
ЛЄ XIV: исъ изъбора 33, во зборъ 57, здравии 59 зв.;
МТ XIV: здѣланъıхъ 4 зв., къ ст҃ѣи своѥи зборнѣи ап҃лстѣи црк 15 зв.

Також це явище засвідчене й у Полікарповому Євангелії 1307 р. – збудетсѧ, збора[273].

4.1.1.2.5.3. Інші асимілятивно-дисимілятивні процеси

Типові для української мови явища асиміляції (уподібнення за дзвінкістю/глухістю, за місцем і способом творення) та дисиміляції відображені вже в текстах від XI ст.

---

[272] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., с. 205.

[273] Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., с. 246.

XI століття

ОЄ 1056–1057: ижени 3, без менне 168 зв., без него 2, бес печали 204, бес порока 277 зв.;
ТЄ XI: из него 7 – ис кораблꙗ 7 зв.;
Ізб. 1073: бечисла 19 зв., бечиньнаꙗ (безъчиньнаꙗ) … бечьствовати (безъчьствовати) 55 зв;
Ізб. 1076: беславиѥ … бештьстьѥ 34;
ЧудПс XI: бештьсти (безъ чьсти) 24 зв.;
АЄ 1092: ис кораблѧ 12 зв., 13, 22 зв., исъшеть 18, раширꙗють 43 зв., ичрева 144 зв., ищрева 39;
ПА XI: бечьстиѥ 84 зв., бещиноуѭща 264 зв., мѧкъкоѥ 13 зв.;
СГБ XI: ишчистимъ 136, бечьстиѥмь 253;
МінСл XI: ицѣлениє 8 зв., привышьши 14 зв., ищрева 15.

XII століття

МЄ до 1117: бещада (безъ чада) 97 зв.;
ГЄ 1144: расоужѧти 35 зв.;
ДЄ 1164: ищрева мт҃рѧ 82 зв., бесъ плода 60, што – што положити 126;
ГВЄ XII: безаконье (безъ законье) 43, расѧдутьсѧ (разъ сѧдутьсѧ) 43 зв., бещадъ (безъ чадъ) 126 зв., бещестьна (безъ честьна) 137 зв., прѣдверь (прѣдъ двери ДЄ, с. 387) 148, исъбора (изъ събора) 29 зв., бесапогъ (безъ сапогъ) 152 зв., въ гробѣ исѣченѣ (изъсѣченѣ) 155 зв., и ишедъше (изъшедъше) изъ гробъ 187–187 зв., ищрѣва (изъ чрѣва) 204 зв.;
ЖФС XII: бещисльнъıимь 36, бещьствова 41 зв., ращитаꙗ 80 зв., мꙗкъко 45 – мꙗчии 124 зв.;
ХутСл XII: ищрѣва мт҃ре 8 зв., бещисльна 13;
Усп. зб. XII–XIII: ичрева 6, бес правдъı 10 зв., але без милости 11 зв., бесъблазна 12, ищернигова 25 зв., а щюжиихъ (съ чюжиихъ) 192.

XIII століття

БЄ XII–XIII: бещьсти (безъ чьсти) 11, бещадъ (безъ чадъ) 63 зв.;
ВО (I–II) XIII: ищистыꙗ (изъ чистыꙗ) 20, дш҃ю расшири 45 зв., бесмертньє 44 зв., бесѣменьно 72 зв., ищреслъ (изъ чреслъ) 63, бещьсть (безъ чьсть) 54 зв., ищрева (изъ чрева) 58 зв., ищьртога (изъ чьртога) 91 зв., з бокоу 133 зв.;
ЄЄ 1283: помилоуи на сп҃оу /тут: насъ сп҃оу/ 36 зв., безаконии 71 зв., истіньнъ ѥ свѣдитѣльство 98 (пор. у МЄ до 1117: истиньно ѥсть съвѣдѣтельство); што – што облечете сѧ 33 зв., 117 зв.;
ОрЄ XIII: бесапогъ 87, 107 (безъ сапогъ), ищрева 27 зв., 45 зв., 138 зв. (изъ чрева), бещьсти 15 зв. (безъ чьсти), бещадъ 67 (безъ чадъ);

ХЄ XIII: бещьстьнъ (безъ чьстьнъ) 42 зв.;
ПНик XIII: бещиньѥ 57, ишьшиваны 89;
ПЄС 1280: бещьсти 26.

XIV століття
АБиб XIV: бежь жены 6 зв., рашиню 8;
ВО (ІІІ) XIV: исохшиѧ 41 зв., бещісла 122, ищрѣва 193 зв.;
ЛПс 1384: бещадьѥ доуши 44, рашириша 44 зв., бещисла /безъ числа/ 90;
ЛЄ XIV: исщюще 12, ишьчють 88 зв., раширають 94, бещьсти 96.

4.1.1.2.5.4. Зміна звукосполук **zg > зк*

Особливого значення набуває в контексті аналізу звукових процесів зміна **zg > зк*. Одна із визначальних рис українського консонантизму, засвідчена від XIII ст. Леонід Булаховський трактував її як одну з характерних ознак впливу живої української мови на давньоруську[274]. Ця риса в українській мові виявляється послідовно в усіх можливих для проведення такої зміни конкретних умовах, не знає жодних варіативних відхилень: *бризка*, *луска*, *різка*, *друзки*, *брязкати*, *мозок*, *дріб'язок* та ін.[275]

XIII століття
ЄЄ 1283: розка – всꙗкоу розъкоу 25 зв., розка не можеть плода творити 26, 86 зв.

XIV століття
ЛЄ XIV: розъка, розку 86 зв.

4.1.1.2.5.5. Написання слова *хрьстъ* відповідно до *крьстъ* у південнослов'янських протографах

XI століття
Ізб. 1073: хрістивыисѧ 28 зв., хріштениꙗ 59.

XII століття
ДЄ 1164: стоꙗхоу ȣ хс҃а іс҃ва мт҃и ѥго 263;
ЖФС XII: хр҃стителꙗ 84.

---

[274] Л. Булаховський, *Майбутні українські риси в староруських пам'ятках (до XIV ст.)*, в: *Вибрані праці*: у 5 т., Київ 1977, т. 5, с. 82.
[275] О. Царук, *Українська мова серед інших слов'янських…*, op. cit., с. 141–142.

Пор. ще в Учительному Євангелії Константина, кін. XI – поч. XII ст. – хрьстъ, у Лаврентіївському та Іпатіївському списках „Повісті врем'яних літ" – хрестъ, хреста (Срзн.: III, 1412).

4.1.1.2.6. Протетичні приголосні

У давньоукраїнській мові вже існувала тенденція до усунення збігу голосних. Протетичні приголосні вже на українському мовному ґрунті розвивалися перед початковим голосним. Виникнувши як засіб уникнення не характерного для української мови міжслівного збігу голосних, протеза поступово закріплювалася в звуковому складі слова, і слово з цим протетичним приголосним починає вже функціонувати в будь-якій позиції[276].

XI століття
СГБ XI: вѫзы /тут ѫзы/ 195 зв., вѫтробѫ /тут: ѫтроба/ 314.

XIII століття
ЄЄ 1283: вовца моꙗ 28 зв., своимъ воуч[е]никомъ 65, въно же ставъ запрѣти вѣтроу 119 /пор. у МЄ до 1117: онъ же ставъ/, трепетъ и воужасъ 103.
Також у Записі Йова (Ієва) 1268 р. кнѧгини волзѣ[277].

XIV століття
АБиб XIV: вотъ – вотъ д҃нь чл҃вка /тут: отъ/ 27 зв.;
ЛЄ XIV: вутра 145 зв., вуч҃нкомъ 151 зв., воученици 172 зв., вовцꙗмъ 26 зв., вѡвьцꙗмъ 107, водръ 179 зв.

Подібні написання знаходимо також у Полікарповому Євангелії 1307 р. – о вовцахъ[278], також у світських текстах: грамоті 1404 – на вутрие, у „Повісті врем'яних літ" – въ вустьѣ Днѣпрьскомъ[279], вꙋи – съ вꙋемъ своимъ (Срзн.: I, 323), вольга – иде вольга новугороду (Срзн.: II, 1017).

4.1.1.2.7. Поява епентетичних (вставних) приголосних

Причина появи вставних звуків в українській мові така ж сама, як і у випадку з протетичними: ідеться про уникнення тяжкого для вимови збігу кількох приголосних шляхом вставляння звука, що не має етимологічного обґрунтування. Такі процеси в українській писемності відомі від XIII ст.

---

[276] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., c. 304.
[277] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 291.
[278] Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., c. 246.
[279] М. Жовтобрюх, *Фонетика*, op. cit., c. 305.

XIII століття

ЄЄ 1283: капернавоумъ 4, 7 зв., 34, дш҃и сивънова /тут сиѡнова/ 69 зв., симонє ивонє 28 зв., силєвана /тут силуана/ 133, иѡвана 6, 127, ивана, 65, 106, 107, 108, 111.

XIV століття

ВО (III) XIV: фаравона – мисльнаго фаравона потопившє 113;
ЛЄ XIV: капернавоумъ 11 зв., отъ кєнтоуривона 12 зв., ивонинъ 40, лєгивонъ 92 зв., фавоуста 256.

Такі явища відомі і в інших текстах української писемности: у грамоті 1366 року: ларивунъ[280], у записі XIII або XIV ст. в Галицькому Євангелії 1144 року: за здоровьѥ … львоньтьѧ[281].

4.1.1.2.8. Спрощення в групах приголосних

В українській писемності найдавнішого періоду відома тенденція до усунення нагромадження приголосних. Саме так можемо трактувати вже в текстах від XI ст. спроби невідображення на письмі збігу приголосних, як етимологічно обгрунтованих, так і на стикові морфем, що було властивим для південнослов'янської писемности: *-lньc-, *-rdьn-, *-zdьn-, *-rdьc-, *-dstv-, *-tstv-, *-žstv- і *-zstv-, *-vstv-, *-dsk-.

XI століття

Ізб. 1073: оупразнивыисѧ 34 зв., упразнимысѧ 38;
ПА XI: да оупразнить 14 зв., празнить 19;
СГБ XI: о празницѣ … празноуѫштиихъ 9.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: оупразни 56, 246 зв., прежє ростboard 145;
ПЄС 1280: искоусноѥ 74;
ПНик XIII: оупразнисѧ 85, празны 86 зв.

---

[280] Ibidem, c. 302.

[281] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 329.

XIV століття
АБиб XIV: въпразнихъсѧ 9;
ЛПс 1384: празника 110;
ЛврЄ XIV: но оузрыдаѥте 41;
ВО (ІІІ) XIV: ізречѣнно 26, упразнилъ 23 зв., несмѣсно 49, упразни 104, 139, 237, упразниши 122, срадавше тебе ради 147 зв.;
МТ XIV: неизреченьну /у давніх текстах після префіксального -*з* перед кореневим *р*- переважно з літерою *д* издреченьн–/ 3 зв., бестрасна 22.

Під дією цієї ж тенденції на українському мовному ґрунті з'являються написання без літери *д* у формах числівника *сім.*

XI століття
РЄ XI: семь 5 зв., 15;
ОЄ 1056–1057: семѫѭ – въ годинѫ семѫѭ 19;
Ізб. 1076: семи 261;
МінСл XI: семидесѧтъ 1 зв.;
СГБ XI: до семи 24, семоѥ 358.

Також це спрощення виявляємо і в „Синайському патерику" – семь[282], семоѥ[283].

XII століття
МЄ до 1117: семь … седмь 48, 80 зв., семи 133 зв.;
ГЄ 1144; семоѥ 1 зв., семь лѣтъ 117 зв.;
ДЄ 1164: семь 246;
ГВЄ XII: сѣмь 139 зв.

Такі написання властиві і світській писемности, наприклад у графіті на стінах Софії Київської: драниць семьсъту гривьнъ[284].

XIII століття
БЄ XII–XIII: сѣмь братиї 112;
ХЄ XIII: въ годиноу семоую 11 зв.;
ВО (І–ІІ) XIII: сѣмь вѣсъ 175 зв.

---

[282] Ibidem, c.119.
[283] Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., с. 166.
[284] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської…*, 2014, с. 151–153.

Також це явище засвідчено ще в „Пандектах” Никона Чорногорця за списком поч. XIII ст. із зібрання Ярославського державного музею-заповідника: семаго[285]; також у Записі Йова (Ієва) бл. 1269 р.: семоѥ[286].

XIV століття
ПЄ XIV: семоую годиноу 17.

У світській писемності від XIV ст. написання без кореневого *д* стали очевидними: семого, семыи, семь (ССУМ: II, 337).

4.1.2. ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ’ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ ЗБЕРЕГЛИСЯ В ОКРЕМИХ ДІАЛЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

4.1.2.1. Підсистема вокалізму

4.1.2.1.1. Реалізація давнього **ě* (*ятя*)

Крім *и*-виявів на місці **ě*, засвідчено й десятки прикладів *е*-реалізації, що цілком відповідає північноукраїнській (поліській) рефлексації цієї давньої фонеми в українській мові. Цілком можливо, що записи з є відображають властивий північнополянським та деревлянським говіркам звук неоднорідної артикуляції [$_i$*e*] чи [*i*^{e}]. Очевидно, зародившись на початках руської писемности в київських скрипторіях, такі написання були перенесені вже як „неписане правило” і на інші терени Півдня Руси.

XI століття
РЄ XI: е̇ды 10 б, ѿ нее 4 б, с оное̇ страны 14 а, оученикы свое 2 зв. а, грѣхы свое 10 б;
ОЄ 1056–1057: въметаѥмо замість въмѣтаѥмо 255;
Ізб. 1073: въ вѣре 8 зв., ѥвъне 12 зв., тебе … тобе /Д. в. одн./ 15 зв. б, вероуж҃ 21 зв. а, въ ефесе 23 зв. б;
Ізб. 1076: сребра 3, 105, времени 12, главы своѥ /Р. в. одн./ 18;
АЄ 1092: ѥсти 2 зв., ѥдать 5, ѥмь … ѥси 68, тебе /Д. в. одн./ 30, 40 зв., себе /Д. в. одн./ 91, 105, о таине 101, опреснъкъ 93, оудобеѥ 32 зв. – оудобѣѥ 41 зв., плутання ѣ = е – андрѣови 11 зв. – андреови 86 зв.,

---

[285] К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца…*, op. cit., с. 8.
[286] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 291.

архиѥрѣи 10 зв. – архиереи 97, галилеꙗ 154 зв. – галилѣꙗ 22 зв., прѣдъ 49 – предъ 164;

ПА XI: себе /Д. в. одн./ 22, 24, плутання ѣ = е – небрегыи 23, на земле 23[287], плутання ѣ = ε: сребро 29, ѥда къгда нѣ сътворилъ … ѥда къгда не сътворилъ 141 зв.;

СГБ XI: ѥдь /тут – *їжа*/ 96 зв.;

БПс XI: кости моѥ 5, жребиѧ 5 зв., посредѣ 6 зв., предъ 6 – прѣдъ 6 зв.;

МінСл XI: обретесѧ 10, але обрѣтъ 11, посредѣ 11;

ТЄ XI: посредѣ 7, плутання ѣ = е: галилеискъ 7 – галилѣискꙑ 8, фарисеи 8 – фарисѣи 9;

СП XI: видениѥ 42 зв., владеть 164 зв., плутання ѣ = е – аи҆дреи 166 зв. – андрѣꙗ 82, врѣмѧ 43 зв. – времѧ 13 зв.;

ЧудПс XI: многоразличьноѥ красотꙑ 27, плутання ѣ = е – трапѣзꙑ 6.

Також такі рефлекси виявлено ще в графіті XI ст. на стінах Софії Київської: господи помози стефаноу грешнамоу[288].

XII століття

МЄ до 1117: отъ средꙑ 40 зв., по сребрьникоу 46 зв., плутання ѣ = е – древо … дрѣво 30 зв., вѣтсъсѣ – къ ризѣ вѣтсъсѣ 31, въ морѣ /З. в. одн./ 38 зв., отъ галилеа 46 зв. – въ галилѣи 50 зв., оцѣщающеи … оцещаѥте 51 зв.;

ГЄ 1144: въ рецѣ 69, сребрьнікъ 63, по брегоу 78, плутання ѣ = е – врѣмене … времѧ 150 зв., фарісеї 50 зв., – фарісѣи 152 зв.;

ДЄ 1164: ѥздѧхоу 13, бесомъ 85, блг҃овестоую 252 зв., верова 243 зв., делатели 199 зв., запоустеньꙗ 80, креплии 257, невестоу 50 зв., последьнии 45 зв., тело 129 зв.; къ себе 14, въ себе 16, гл҃ю тебе 39, въ тебе 51 зв.;

ХА XII: имеши 122, не владеть 147 зв., льгъкоѥ печали 179, любъви истоѥ 184 зв.;

ГВЄ XII: к тебе (32 зв., 38);

ЖН XII: дремати 2 зв., запрети 3 зв., запрещениѥ 23 зв., ѿветъ 17, имениѥ 24 зв., також багато виправлень е > ѣ вс(е>ѣ)мъ 5, б(е>ѣ)съ 4, 6 зв., 8, велиц(е>ѣ) 7, плутання ѣ = е – древа 30;

ЖФС XII: нъıнѥшнѥѥ 36 зв., моудреѥ 107, слабеѥ 124 зв., пременѥниѥ 154, ис темнице /Р. в. одн./ 137 зв., кроплѥ /З. в. мн./ 124 – в обох випадках типові північноукраїнські ятеві рефлекси, пѣсни побѣдьнꙑѥ 117 зв., скважьнѣ тьмьничьнꙑѥ 137 зв., съвѣдетьльствоваше 73 зв., хлеба 131 зв.;

---

[287] Таке написання не варто вважати опискою, як то робить Іштван Пожгай, див.: I. Pozsgai, *Одноеровая часть Пандект монаха Антиоха*, „Revue des etudes slaves”, Paris 2015, t. 86, fascicule 3, s. 330. Тут маємо типовий вияв ятя для цих іменників у північноукраїнських говірках.

[288] Н. Нікітенко, В. Корнієнко, *Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору*, „Софійські читання”, Київ 2009, вип. 4, с. 428.

ХутСл XII: прѣгрешениѥ 2 зв., телеса 2 зв., грешнии 5, грехъ 8 зв., к тебе 11;

Усп. зб. XII–XIII: лепо 16 зв., беседовати 228, запретилъ 40 – запрѣтилъ 193, плутання ѣ = е – мосѣꙗ 107 зв. – мосею 262 зв., плутання ѣ = е – съмерению … съмѣрениѥ 12 зв., ѿметаахоу сѧ 207 зв. – отъмѣтахоу сꙗ 5 зв.

Також іще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської – грехы, делы[289], грешъника[290].

XIII століття

ВО (I–II) XIII: неизмерьныи 3, оу тебе 149, засвѣдетельствова 155 зв., прегрешени 257;

ОрЄ XIII: погрети 10, ѿтвьржеть себе 18, ѿтвьржеть собе 18 зв., ӧ тебе 43, тобе 47 зв., по тебе 62, к тобѣ … к тебе 75 зв., преди 64, не вредить 64, собе 77, також випадки поплутування ѣ = е – вслѣдъ же шьдъшѣ женꙑ 90, възлѣганиꙗ 100 зв.;

ЄЄ 1283: свѣдетельствоваша 30, веренъ 114 зв., азъ повѣде (замість очікуваного повѣдѣ) 70, гл҃ю тебе 3, 28 зв., 48 зв., въздасть тебе 62, тобе 61 зв., въ себе 71 зв., 112 зв., к себе 3; приѥхавше 38 зв., хлѣба ѥсть 56, очи моѥ 129, великоѥ неⷣ 78, птицѣ ненбныѥ 34, мч҃нцѣ федосьѥ 134;

ХЄ XIII: ѡ тебе 4 зв., посредѣ 4 зв., ѿ моусеа 5, нꙑнѥ 26 зв., въ тебе 27;

ПНик XIII: на местѣ 55, на собе 68 зв., поѥши … ѡбьѥданиꙗ 76 зв., ѥдоуще и пьюще 82, пророчьскыѥ. и апл(с̃)кыѥ книгы 58 зв., соудити тажѣ мирьскыѥ 82 зв., поплутування ѣ = е – нѣ̃(с) любвѣ 81 зв. /пор. ѿ любве 82 зв./, таковыхъ одѣжь … одежь 89;

ПЄС 1280: телесемь 21, процветъшиꙗ ꙗко цвѣть 73, сребро 90 зв.

XIV століття

ЛврЄ XIV: хлебо 21 зв., грешникъ 33 зв., даите єсти 74 зв., некто … в законе 101 зв., исцелѧше 178 зв. та ін.;

ЛПс 1384: к тебе 34 зв., въ болезни 37 зв., хлебъ 133, ведми 147;

ЛЄ XIV: отъвеща 5, отъвещаите 105 зв., последьнии 14 зв., дела 14, оу недоузе 16 зв., цела 16 зв., слепи 26 зв., окамѣнело 32 зв., именья 134 зв., целоуете 46, болезнемъ 160 та ін.;

---

[289] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, частина III. *Центральна нава*, Київ 2011, с. 16.

[290] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської*..., 2015, op. cit., с. 35.

КПс 1397: рідше під наголосом – поведите 65 зв., въ гневѣ 77 зв., севера 152 зв., оудолееши 159, первее 171, в рекахъ 217; частіше в ненаголошеній позиції – крепит сѧ 11 зв., наследиша 59 зв., пререканье 73 зв., стрелѧють 83 зв., запрети 90, насекомыи 162 та ін; особливо красномовні приклади північноукраїнської рефлексації ятевих континуантів відзначимо в написаннях із двома ятевими рефлексами в одному слові, де під наголосом ѣ, а в ненаголошеній позиції *ε* – ѡнемѣхъ 53, 53 зв., в рецѣ 85 зв., в дѣлехъ 129, 199 зв.

Наведені приклади дають підстави для узагальнення про те, що київські писарі у церковно-релігійних пам'ятках вносили в ці тексти місцевий розмовний узус: *и*- та *ε*-рефлекси на місці давнього **ě*. Вимова й написання з *ε*-рефлексами тривалий час зберігалися в українській писемности в пам'ятках північного ареалу, однак у процесі витворення мовної норми так і залишилися на периферії як діалектне (узусне) явище українського мовного простору.

4.1.2.1.2. Написання *ε* на місці ʹ*a* після мʹяких приголосних

Локальне західноукраїнське діалектне явище, відображене в пам'ятках від кінця XII ст.

XII століття
ДЄ 1164: развращеѥть 184 зв.

XIII століття
БЄ XII–XIII: величиють сѧ 113 зв. У цьому слові, зважаючи на місце переписування пам'ятки (наддністрянські говірки), відображення явища можна інтерпретувати як спробу передачі місцевої вимови [*велич'ійут´*/ *велич'ейут´*], а не як помилкове написання під впливом *и* в попередньому складі.
ЄЄ 1283: о всеком гл҃ѣ 127 зв., ѿвѣще і҃съ 19, не ѿвѣщевъ 92, не ѡсоужеить / тут не ѡсужаите/ да не ѡсоужени боудете 32, быⷭ възлежещь … възлежахоу 66, азъ оучехъ 91 зв., петръ стоѩ и грѣѥ сѧ /треба грѣѩ сѧ/ 91 зв., землѧ потресе сѧ 97. Трапляються й надпоправні написання (*ѩ* на місці *ѥ*): въ ѩрⷭлимъ 11. Наведені вище написання можна потрактовувати як відображення рідної говірки писця, оскільки перезвук *´а* в *´ε* (також в *´і*, *´и*) притаманний наддністрянським, західноволинським і волинсько-поліським говіркам української мови[291].

---

[291] В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, op. cit., с. 17.

ПЄС 1280: помъıслъ …творитьсе 12, поразоумѣимосе 78 зв., але оубоимосꙗ 24 зв.

XIV століття

ЛврЄ XIV: не пить ли птиць цѣнитсꙗ на пѧти срѣбрникъ 99. Зважаючи на послідовність поплутувань писарями цієї пам'ятки *ѧ – ε* та *ε – и*[292], цілком імовірним видається припущення про відбиття вимови [*п'ет́*] у цьому випадку. Не виключаємо й місцевої діалектної вимови [*п'іт́*][293]. У річищі зазначених написань допускаємо поплутування початкового *йе* > *и* в слові *икы*: или икы рабъ 102 зв., тобто в мовленні, можливо, було [*йеки*].

ЛЄ XIV: тѧжетели М 12/7 (пор. у ХЄ – тѧжателе 102, ГВЄ тѧжатели 137 зв.) 156;

КПс 1397: прозебати 143 зв., прозебающемоу 201 зв., заецемь /Д. в. мн./ 144, мѣденаꙗ /врата/ 153 зв., ефиѡплене 97, вжеда /дш҃а/ 82 зв.

4.1.2.2. Підсистема консонантизму

4.1.2.2.1. Відображення твердости етимологічно м'якого *r′*

Для північноукраїнських говірок велярна вимова колишнього *r′* – характерна консонантна риса. Більшість носіїв поліських діалектів ще й дотепер у мовленні зберігають цю особливість. Імовірно, що в низці написань у текстах, починаючи від XI ст., цю рису вже відображено.

XI століття

ОЄ 1056–1057: боура 244, вечерѫ 107, кесара 184, алтара 278, вър҆хоу замість вьр҆хоу 199, вечераѭ 113, оудараите 275 зв.;

АЄ 1092: приобращеть 8, 80 зв., сътвороу 117 зв., трѧпезы 71 – трапезѣ 90 зв. /у переважній більшості написань цього слова в руських пам'ятках після *р* накреслено *ѧ* або ꙗ/;

ПА XI: цеⷭру 10, кесароу 90, на трапезѣ 10 зв., о лотовоу дъщероу 17 зв.–18;

СГБ XI: кесароу 7 зв., творѫ 85 /пор. олтарѭ 88 зв./, по мору 222 зв., тваръ 305 зв., горкаго 134, трапезахъ 253 зв.;

ТЄ XI: трапѣзы 6;

---

[292] Докладніше див.: В. Мойсієнко, *Протографи і мова Лавришівського Євангелія*, op. cit., с. 444–445.

[293] Ареал поширення вимови [*уз'іти*, *шч'іс'т'е*] – наддністрянські говірки, див.: *Атлас української мови*, op. cit., т. 2, к. 41, 43.

ЧудПс XI: пьрѫ моѭ /тут пьрꙗ/ 15 зв., къ олтарѫ … къ олътарѫ 16 зв., сътворѫ 17, цѣсарѫꙗ 18 зв., борѫштихъ 20 зв., творѫ 23 зв., по морѫ 27, борѫщиихъ 33, трапеза 91 зв.

Також у „Синайському патерику” маємо надпоправне – въ лав’рю[294].

XII століття
МЄ до 1117: отъ трапезы 81 зв., трапезою 66;
ГЄ 1144: ѿ трапезъı 158;
ДЄ 1164: вару 175 зв., вратару 170 зв., кесару 148, мору 47, 98 зв., 259 зв., разору 176 зв., сътвороу 220, сътвору 34, твору 35 зв., 215 зв.;
ЖН XII: градоуща 14;
ЖФС XII: зару – свѣтьлоу зару 50.

XIII століття
ЄЄ 1283: по трохъ днехъ 125 зв.;
ОрЄ XIII: надпоправне написання дїрѧ 29;
ПЄС 1280: горко 23, горка 70 зв.

XIV століття
ЛврЄ XIV: оу баграницю 95 зв., въ ѥзеро гороуще 111, прамо 117;
КПс 1397: горкоу 83 зв.;
ЛЄ XIV: раширають 94.

4.1.2.2.2. Зміна *л* > *н*

Очевидно, низка написань зі зміною *л* > *н* у деяких українських пам’ятках свідчать про відображення говіркової особливости.

XIII століття
ВО (I–II) XIII: нетнѣньно 54 зв., въ прѣломнѣнии хлѣба 182 зв.;
ЄЄ 1283: ни млите /тут: ни мните/ 7.

У контексті таких написань, очевидно, варто пояснювати й засвідчені в цьому ж Євсевієвому Євангелії слова земнꙗ – на земни тоуга 60 зв. та на н҃бси … и на земⷩѧ 62, які дотепер поширені в українських діалектах[295].

---

[294] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 120.
[295] *Атлас української мови*, op. cit., т. 2, к. 239.

4.1.2.2.3. Переставляння звуків *с* та *в*

Як місцеву діалектну особливість або специфічну вимову власне самого писця можна трактувати перестановку звуків *с* та *в*. У низці південно-західних українських говірок подібна метатеза відома й дотепер.

XIII століття

ЄЄ 1283: све тѣло /тобто *все тіло*/ 33, во славѣ свѣи /тобто *во славі всій*/ 33 зв., на свѣхъ бѣсѣхъ /тобто *на всіх бісах*/ 51 зв. Саме ця особливість (метатеза *с – в* у займеннику *весь*) дала підстави деяким мовознавцям вважати, що протографом ЄЄ був якийсь сербський рукопис, оскільки така зміна властива давній сербській писемності. Однак дослідник пам'ятки В. Німчук аргументовно заперечив це припущення, вважаючи подібні написання в Євангелії індивідуальною особливістю писця Євсевія, оскільки подібну перестановку виявлено і в інших словах: на домоу всоѥмоу /тобто *своєму*/ 76, обрѣть ѡслѧ и свѣде на нь / тобто *вседе*/ 69 зв., по свеи свельнѣи въ свѣдительство свѣмъ /тобто *по всій вселенній … всім*/ 71 зв., всыше /тобто *свыше*/ 94, всѧзана /тобто *связана*/ 91. До того ж у деяких українських наддністрянських говірках, зокрема на Львівщині, і дотепер відома вимова *Всітий Вечір*, а не *Святий Вечір*[296].

4.1.3. ЗВУКОВІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ НЕ МАЛИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У цій частині йтиметься про характеристику фонетичних особливостей, відображених лише в українських пам'ятках XI–XIV ст., які, однак, через різноманітні лінгвальні та екстралінгвальні чинники не утвердилися як норма української мови. Описані в цій частині писарські спроби відобразити фонетичні особливості української мови мають особливе значення: вони вказують, що русько-українські писці не боялися вводити в своє письмо елементи рідної вимови, а отже – з давніх-давен намагалися упровадити свою норму на основі „народної мови".

---

[296] В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, op. cit., с. 11.

4.1.3.1. Підсистема вокалізму

4.1.3.1.1. Реалізація *ь*, *ъ* перед *j* [*і*], [*и*]

Відзначимо типову для найдавнішої русько-української писемності рису: реалізацію *ь*, *ъ* перед *j* > [і], [и]. Зміна та в XI–XIV ст. була характерною передовсім київській та галицько-волинській писемним школам.

XI століття

Відомості про відображення цього явища не є новинкою в українознавстві – на їх наявність указували дослідники, наприклад, в „Ізборнику Святослава” 1073 р.: поꙗлꙑ и, приимꙑ и, отъ плодовꙑ ихъ, вꙑ имѧ[297]. Докладний повторний аналіз текстів дозволяє сформулювати твердження про універсальність спроб відображення цього явища на письмі. Це була настільки чітка норма говірок Київської Руси XI ст., що писці не вагалися відображати це явище навіть у текстах церковнослов’янською мовою, щоб „одомашнити” їх:

РЄ XI: повиты и 5, поѧты и 12, приѧты и рꙋкꙋ 15, нарекꙋти имѧ 4 зв.;
Ізб. 1073: грѣсѣ прѣдиꙗвлѥ̈ни 44 зв., ведоути и 58, въврьжети и б҃ъ 63 зв., оузрѧть … и положѧти и 192;
АЄ 1092: вꙑ истиноу 1 зв., вꙑ имѧ 15 зв., поꙗтꙑ и 154, приѧты и на рꙋкꙋ 156 зв., приѧты и въ домъ 126 зв., почьтети и оц҃ь 11 зв., молѧхоути и гл҃ющє 31 зв., и оубиюти и 38 зв., и дасти и мт҃ри 51, и назирахоути и кънижници …ащє …исцѣлити и 51 зв., вѧзахоути и оужи железнꙑ 56;
ПА XI: до съгрѣꙗти и 9, приимꙑ и 10, боудеть ѕъванꙑ имъ 12, вꙑ иоанньсцѣмъ 92;
МінСл XI: добли и моудръ 6 зв.

XII століття

МЄ до 1117: вꙑ иноу 26 зв. – въ иноу 22, и поимꙑ и петръ 44, протешети и – придеть же гн҃ъ … и протешети и 87 зв., оубиѣмꙑ и – придѣте оубиѣмꙑ и и приимѣмъ наслѣдиѥ ѥго 131 зв., видѣвꙑ и[298];
ГЄ 1144: молѧхоутı и 33, оубиимꙑ и[299];
ХА XII: молѧхоути и 12, молѧхомꙑ имꙑ 23, оубьюти и 28 зв., ѿрѣшити и 31 зв.;

---

[297] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 354; И. Тот, *Русская редакция древнеболгарского языка…*, op. cit., с. 138.

[298] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 354.

[299] Ibidem.

ДЄ 1164: поѥмъı и 191 зв., приведохъı и 68 зв., жена … приꙗтъı и 246 зв., ꙗтъı и 74 зв., слоугы биꙗхоути и 177, видѧхоути и 87, оученици … въпрашахоути и 158, заплююти и 143, цѣловахоути и 155;
ЖН XII: поважаѥти и 85, простилъı и ѥсть б҃ъ 19;
ЖФС XII: ѡклевещети и 129 зв.;
Усп. зб. XII–XIII: сотона начатъı и 12 зв.

XIII століття
ВО (I–II) XIII: помажюти и 174, вѣнчалъı и 155 зв., приꙗтъı и 162, гнетꙗхути и 204, ицѣлити и г҃ь 206, въпрашахути и 226; ïзъıидѣтє 61 зв.;
БЄ XII–XIII: ѥгда видѧхоути и доуси нечистии 2 зв., и видѣвъı и 8, 51 зв., гнетѧхоути и 10, слъıшахоути и 14, молѧхоути и 19, 37, поставити и 48, оубиимъı и 61, въ соуботоу ицѣлити и 99 зв., и осоудѧти и нⷶ смерть 104;
ЄЄ 1283: снемъı и ѡбитъı и 8, видѣлъı и 21, оставимъı и 21, приведохъı и 39, вѣмъı и 117 та ін.; да помажюти и 8 зв., молѧхоути и 16, пристоупли и 38 зв., прѣдасти и 41, оугнѣтахоути и 52 та ін.;
ХЄ XIII: въı имѧ 9 зв., сънемъı и обитъı и – дасть тѣло иѡсифови и коупль понѧвоу и сънемъı и обитъı и въ понѧвоу 11, помажюти и 11, хотѧхоути и 26.

XIV століття
ПЄ XIV: ємъı и – ісоусъ ємъı и за роуку 131;
ЛврЄ XIV: вѣми и 29, исповѣми и азъ 47 зв., имꙗхоути и 70 зв., слъıшати и 81, въпрашахоути и 109 зв., видѣлъı и 34, прославихъı и 35, приведохы и 63, приꙗты и 161 зв. та ін.

Такі написання безсумнівно вказують на своєрідну (невідому іншим руським теренам) вимову писцями, вихідцями з Руси-України, колишніх напружених зредукованих *ь* та *ъ*. Зміна **ъ** + j > **ъ̑** (**ъı**) + j відома й давньоболгарським пам’яткам. Але асиміляція **ь** + j > **ь̑** + **ь̑** (**и**) + j, на відміну від попередньої, могла відбутися лише на давньоруському ґрунті, оскільки закінчення **-ть** в 3 ос. одн. теп. ч. властиве пам’яткам русько-українського ізводу. Очевидно, зазначене вище явище варто пояснювати намаганням писаря відобразити місцеву руську (українську) вимову, пов’язану із долею редукованих **ь** + j > **ь̑** + **ь̑** (**и**) + j, **ъ** + j > **ъ̑** (**ъı**) + j, які в протоукраїнських діалектах мали окремий шлях розвитку: *й* та *ĭ* перед *j* в **ъ** та **ь** не перейшли, а зберегли вимову, близьку до [*і*], [*ы*][300], що і становило виразну особливість русько-української писемности, починаючи від другої половини XI ст. Підтвердження цьому – написання в українських пам'ятках:

---

[300] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., c. 112.

РЄ XI: ь=ы вьзлоубленьи мои 8 зв. а;
ОЄ 1056–1057: и=ь – виси замість вьси 250 зв.;
ТЄ XI: ъ=ы – приимъи … приимꙑи 3 зв.;
ЧудПс XI: ъ=ы – придъреченъи … коньць 7, прѣдъписанъи ѱаломъ 30 зв.;
ПА XI: ъ=ы – ꙗдъи … ꙗдꙑи 11, благъи … г҃ь 37 зв., зълъи порокъ 94 – рабе зълꙑи 82 зв., величавъи 95;
СГБ XI: ъ=ы – не сѣньныими нъ дх҃вьнъими 88, добръихъ 91.

Наведені вище написання властиві й давньоболгарській писемності, однак, потрапивши на Русь, вони лягли на благодатний ґрунт української:

Ізб. 1076: съ шии своихъ 271 зв., облыгаѥть 29 зв.;
ПА XI: ѡблꙑгаѭшта 2;
МЄ до 1117: обиѥмлють 30 зв.;
ХутСл XII: омꙑи 11;
Усп. зб. XII–XIII: обиѥмлють 10v., обиходить 193, ѡблꙑгающих 23;
ПНик XIII: мыющихъсѧ 56; обитѣкающе 87 зв.;
ВО (I–II) XIII: омꙑ мѧ 139;
ЛПс 1384: ѡбиидоу ѡлтарь 33, ѡмꙑй мѧ 65 зв.; изрꙑи 3, оумꙑю 33, скрꙑѥши 40, не оубии 79, ѡблꙑгахоу 148;
ЛврЄ XIV: по плꙑти соудите 24 зв., не вꙑльꙗти /пор. у ДЄ: въливати 85 зв./ 66 зв.;
ЛПс 1384: скрꙑ мѧ 33 зв., ѡблꙑгахоу 51, въ блищаньи 85, крый 115 зв.

Звичайно, написання изрꙑи, оумꙑю, крыи продовжують і південнослов'янську писемну традицію, однак із часом така вокалізація – *рию*, *мию*, *крию* – стала нормою української літературної мови.

4.1.3.1.2. Реалізація **е*

Уперше в українській писемности з наявних на сьогодні свідчень у тексті Галицько-Волинського Євангелія кінця XII ст. (ГВЄ XII) виявлено написання *ю* на місці **е* в закритому складі: щюдръ – ѿц҃ь вашь щюдръ ѥсть 97 зв. та аньгюлъ – се азъ посълю аньгюлъ мои (місяцеслів за 27 грудня, Єв. від Марка) 206 зв. Пор. ще всꙗчьскꙑимь благочестиюмь Усп. зб. XII–XIII: 27, оутѣшѣньюмь АБиб XIV: 4. Такі написання, можливо, відображали складний процес зміни голосного *е* в новозакритому складі після занепаду слабких єрів.

4.1.3.1.3. Рефлекси зредукованого в поєднанні з плавним у слові *скьрбь / скєрбь* < (**skъrb-*)

Ця діалектна особливість, виявлена у багатьох пам’ятках XI–XIV ст., недвозначно вказує, що автори чи переписувачі цих текстів належали до південноруської (української) писемної школи. На це явище і його південноруські витоки у свій час звернув увагу І. Ягич: „Я постійно вказував у своїх лекціях на форму слова «скербь», вона знайшла широке розповсюдження, якщо не цілковито, то принаймні у південноруських пам’ятках”[301].

XI століття
Ізб 1073: скрьбьнꙑихъ 100;
АЄ 1092: скьрби 19 зв., скьрбь 45 зв., скьрбѧ 41 зв., скьрбѧшє 41, 77 зв., 94, прискьрбьнъ 65 зв.;
ПА XI: отъ скрьби 28, за скрьби 94 зв., оскрьблѧєть 141 зв., скрьбить 153, але скръби 28;
БПс XI: скьрбь 5;
МінСл XI: отъ скьрбии 6 зв.

Звертаємо увагу на послідовність відображення цієї зміни. У Псалтирі (Толстовському) це слово 72 рази написане з ь: -скрьб-[302].

XII століття
ДЄ 1164: скерби 36, 37, 90 зв., скерпью 126 зв., скербь 200 зв., скербѣти 216 зв., скербѧщє 215 зв., прискербьна 216 зв.;
ЖН XII: въ скьрби 7, въ скьрбьхъ 10 зв., ск(ь>ъ)рбꙗ 11;
ЖФС XII: противоускьрбѣти 117 зв., скьрбѧшє 66, скьрьбьнаꙗ 50, скербьно 81;
Усп. зб. XII–XIII: нє скьрбить 1, скьрьбьнꙑимь 191 зв., оскьрьблꙗють 81 зв., оскьрьбѣ 169, оскьрьбити 219 зв., поскьрбѣ 74 зв.
Пор. у „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст., Тр. зб.: въ скьрбьхъ 74.

XIII століття
ВО (I–II) XIII: въ скьрби 107, оскьрблѧющю 259, всѧкы скерби 266;

---

[301] „Я постоянно указывалъ въ своихъ лекціяхъ на форму слова «скербь», она нашла широкое распространеніе, если не исключительно, такъ по крайней мѣрѣ преимущественно въ южнорусскихъ памятникахъ”, в: И. Ягич, *Критическія заметки по исторіи русскаго языка*, СПб. 1889, с. 26.

[302] Г. Мольков, *Графико-орфографические особенности Толстовской псалтыри*, „Acta Linguistica Petropolitana”, 2019, vol. 15.2, с. 418.

БЄ XII–XIII: бъıвъши скерби 6, въ скербь 110 зв., скербѧще 125, скербѣти 126, оскербѣ 160, прискербьна 126;

ЄЄ 1283: скербь 26 зв., скерби 27, 88, ѡскербѣ 28 зв., прискербьна 38, прискербенъ 139 зв., скербѧ 41 зв., въ скербь 44, 71 зв., скербѧще 82 зв., скербѣти 83;

ХЄ XIII: скерби 25 зв.;

ПЄС 1280: скербьнаго … скербьнаго 23, поскербѣти 23 зв., скербеши 70 зв.

Цю зміну засвідчуємо і в Житії Сави Освяченого XIII ст. – скербѧщема[303].

XIV століття

АБиб XIV: скерьби 13, аще бо скербимъ 13, скербью 27 зв., не скербите 28;

ПЄ XIV: скербѧща 237;

ВО (III) XIV: скербѣти 1 зв., скерби 26 зв., 74 зв., скербѧщихъ 42, скербэ 53, скербехъ 81, скербьмі 83 зв., скербиї 190 зв., ꙋ скерби 259 зв., въ скербехъ 261;

ЛврЄ XIV: скербѧ 123 зв., скербѧще 142 зв.;

ЛПс 1384: ѿ скербии моихъ 40, скербии 48, скерби 155.

Ці написання, мабуть, на початках писемности були властиві й київським текстам, однак у подальшій писарській практиці все частіше виявляються переважно в пам’ятках галицько-волинської школи.

4.1.3.1.4. Написання, пов’язані з існуванням та занепадом зредукованих

Зникнення редукованих голосних викликало в писців очевидну проблему з відображенням його наслідків, тобто записом вимови нових сполучень. Імовірно, це було пов’язано з тим, що вимова нових звукосполук тільки складалася. Тож русько-українські писці записували почуте: це був ні короткий [*е*], ні короткий [*и*], ні короткий [*о*], ні короткий [*у*]. Видається виправданою теза про те, що українські пам’ятки найдавнішого періоду розвитку писемності відображають процес формування української вимови. Про це свідчить як різноманітність записів на місці очікуваних редукованих голосних, так і різноманітність записів редукованих голосних на місці очікуваних графем *е*, *і*, *о*, *ы*.

XI століття

РЄ XI: ь=ы – бьвьши 5 зв. а.

---

[303] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 311.

XII століття

ДЄ 1164: ь=ъ вьзѧти 17 зв., донъдеже 29, лобьза 176, нивъныхъ 61; ъ=о въ живътѣ 15, ѥдинъгонадесѧте 5, ь=е одебьлѣ 59 зв.;

ГЄ 1144: ъ=ы – слъшащімъ 76 зв., ъ=о тъбѣ 113;

ГВЄ XII: ъ=о живътъ 2, и вь сънемъ 28, помѧни сънемъ твои 196 зв. /в обох випадках ідеться про *сонм*/; плутання ь – ъ мертвъцѧ 119 зв., домꙑ въдовича 143 зв., вьдовица 141 і въдовица 143 зв., съсеци (сесьци ДЄ 405) 155; съвѣдѣтьльство 2 зв. та вертепъ въ вертьпѣ 189; о=ъ рабо тъ, родо сь родъ лоукавꙑи, 142 зв., надо всѣмь 91 зв., оуго вѣющь 114 зв., чл҃вко сь 211 зв., да доволеть (да довълѣѥть ДЄ 125) 42, оумерошь сн҃ъ (оумерша БЄ 80) 100, про таке плутання свідчать і виправлення – х(о>ъ)лмомъ 155, с(о>ъ)мерти 161;

ХутСл XII: о=ъ – въ миро сь 5, хлѣбо сь 6, во смѣрѣнии 12, ъ=о – на вꙑсътоу 11;

ЖН XII: ъ=ы – слъша шюмъ 5 зв., на въсотоу 17, погъбѣли 24, бъвають 32 зв.;

ЖФС XII: ъ=о – въиноу 34, ъ=ы – съмъслъ 40, ѡбъчьномоу 127;

Усп. зб. XII–XIII: ъ=ы – бъвъши 70.

XIII століття

БЄ XII–XIII: ъ=о – отоидоша 4 зв., изо дъщере 16, безо съкровища 97 зв.; ъ=ы – изгъблъ бѣ 86 зв.;

ВО (I–II) XIII: е=ь – нѣ телѣньнꙑи … тьлѣньи 5 зв., заблоужешимъ 19, ь=е – волью /тут волею/ 41 зв., надьжѧ 135 зв., ъ=о – ꙗко силънъ /тут сильнъ/12, адъва врата 18, силъю 30, своѥ тѣлъ 103, въсьлься 75 зв., и=ь – коничина 158, смотрьша 228;

ЄЄ 1283: о=ъ – ꙗзꙑко 50 зв., въ гробо 8, множество слѣпꙑхъ хромꙑхо 11, столпо 70 зв., да любить дроуго дроуга 85, всѧкъ золо гл҃ъ 108 зв., ы=ъ – просѧтꙑ вꙑ 108 зв., се рекъ издыше /треба издъше/ 97 зв., іѡанъ… пославꙑ оученикꙑ 130, на вꙑстоцѣ 122 зв.; ъ=о – мъжете 10, слово мъѥ 17, въ нарѣдѣ 29 зв., мъи 50 зв., полъжю 73 зв., симънъ петръ 85, въ дъмъ 52 зв.; є=ь – ѿ сѣмьне дв҃два 29 зв., оумъю тьбе 82, празденикъ 29, слоужебоу 88, по нѣме иде 34 зв., бысть моуже … силенъ 104 зв.; ъ=ы – послахъ въ жатъ / треба вꙑ/ 16, въ боудете 27, пакъ ѡставлѧю /треба пакꙑ/ 27 зв., ѿ годинъ сеꙗ 78 зв., ꙗзъкомъ 129; тръ кратꙑ 83, миръ … мъръ 86 зв.;

ХЄ XIII: о=ъ – во тъ часъ 5 зв.;

ОрЄ XIII: ь=е – предѣлъ тоурескъ и сидонескъ 93, понетьскомоу пилатоу 110 зв., камьнь… брьгоша 31 зв., камьнь 54 зв., шьстѣи 84, шьстидьнъ 96 зв.; ъ=о – словъмь 99 зв., чл҃вко сь 78, оученико тъ 115 зв., плъ/дъ 23 зв., плодъ 51 зв., плъда … плодъ 51 зв., плъдꙑ 98 зв.; пожидѣте 109; ъ=ы – предꙑ 7;

ПЄС 1280: ъ=о – градо тъ 2, вѣко сь 3, наслѣдьнико ихъ 14 зв.

Також ці зміни виявлено і в „Повчанні” Георгія Зарубського за списком XIII ст. – ъ=ы – ни любъмымъ … слъшавъ[304], у Житії Сави Освяченого XIII ст. – ъ=ы – ꙗблыко … ꙗблъка[305].

XIV століття

АБиб XIV: ъ=о – во имѧ 1 зв., 7 зв., во смерть 15, ко всемꙋ 16, велико /Н. в. одн./ 24;

ЛврЄ XIV: ъ=о – соудъ мъи 12, да довъволить 50, мѣхꙑ вѣтохꙑ 66 зв., приточю сию 85 зв., иди за мною сотонъ 85; ь=є – льжаше 66, седь – дажь ми сьде 70 зв.; ь=и – да мьстьтсѧ 98 зв.; ъ=ы – четърь вѣтръ 54 зв., со ученикъ своими 117 зв., погъбъшаго 99; ы=ъ – по плꙑти 24 зв., вꙑ коупи 104 зв.; ъ=у – не имоущоумъ 82, ишедоушюю 79, из ъстъ бж҃ии 85;

ЛПс 1384: ь=и – въ блищаньи 85;

МТ XIV: ъ=о – храмо сь 11, градо сь 68, въдухнулъ ѥси 88.

4.1.3.1.5. Написання початкового *оу* відповідно до давнього *ю*

Уже в найдавніших текстах української писемности при переписуванні з південнослов'янських протографів початкова звукосполука *йу* (ю, ѭ) замінювалася писцями на ꙋ (оу, ѫ).

XI століття

Ізб.1073: въ оуности 56 зв., оутрь 251;

Ізб.1076: оунošѧ 270 зв.;

АЄ 1092: оуности 41, оуноша 41, оунꙑи 72, оуга 63 зв.;

ПА XI: отъ оуности 3;

ЧудПс XI: оутро 8, 33, оуньша 33, оутрꙑгии 132 зв.;

СГБ XI: на оуньшеѥ 134, 143;

БПс XI: оуньци[306].

XII століття

ДЄ 1164: оуга – сѣвера и оуга 152 зв., оуноша 176, бѣ оунъ /юний/ 39, оуньци 95;

ЖН XII: ѿ оуности 19, въ оуности 29 зв., Ꙋтрьнюю 20;

ЖФС XII: въ оутрьнимь 50, оуньшеѥ 61 зв., въ оутрии 165;

ХутСл XII: оуность 8.

---

[304] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 292.

[305] Ibidem, с. 311.

[306] Ibidem, с. 106.

XIII століття

БЄ XII–XIII: XII–XIII оуноша 1 зв., ѿ оуности 1 зв., оугъ 49, сѣвера и оуга 66 зв., оунъ 160;

ВО (I–II) XIII: бѣ унъ 193 зв.;

ХЄ XIII: въ оутрии 6, оуношю 11;

ПЄС 1280: оуноша 75, оунымъ 75 зв.;

ОрЄ XIII: оуродивоу 7 зв.,оугъ 59 зв., оуности 29 зв., оуноша 29.

4.1.3.2. Підсистема консонантизму

4.1.3.2.1. Відображення на письмі звуків [*г*], [*з*], [*ж*], які стояли на межі префікса й кореня

Низку оригінальних рефлексів засвідчено в пам'ятках української писемності при відображенні на письмі звуків [*г*], [*з*], [*ж*], які стояли на межі префікса й кореня. Складні – і такі, що не відповідали засадам української міжзвукової гармонії, що вже мала місце в мові на час написання цих пам'яток, – артикуляційні вияви, очевидно, завдавали чималого клопоту писцям, які намагалися знайти графічні засоби для передавання таких звуків. Дуже ймовірно, що в написаннях на зразок – ижченоуть ижчивете оужчелѣша – була спроба відобразити поєднання шиплячого *ж* з африкатою *дж*, яку на той час писці іще не знали, як написати.

XI століття

ПА XI: въжьжесѧ – въжьжесѧ огнемь 304 зв., иждивѫтьсѧ /тут: изъ живатисѧ/ 36 зв., иждьжение /тут: изъ жьжение/ 106;

ТЄ XI: ижденеть 1.

XII століття

МЄ до 1117: ижденоуть 36 зв., ижденеть 191;

ГЄ 1144: ижченоуть 8 зв., ижченете 52, ижченоу 193 зв., въжчадахсѧ 57, въжчелѣша 28 зв., въжчелѣѥте 160, ижчıвшı 79, въжажетсѧ 186 зв.;

ХА XII: разъ + жьгти: о ражчьжении 42 зв., ражчьжению 60, ражчьгъшасѧ 102 зв., раж҆чьженъıꙗ 221 зв., не раж҆чизаюсѧ 192; изъ+жити: иж҆чивоу… иж҆чивенъ 193 зв., ижчивете 49–49 зв., въжчизаѥть 150, изъ+желати: въж҆челѣющемъ 187 зв., моужь бежченъı /без жены/ 157;

ГВЄ XII: въжчелѣша 53 зв.; ижденоу 13 зв. Проте частіше в таких випадках писець накреслював одну літеру: да иженеть бѣсъ 88; иженоуть 50 зв.; иженоуть въı 178 зв.; въжегъ 110; оубьють и женоуть (пор. оубьють и ижденоуть ДЄ 131, оубиѥте и ижденете БЄ 44 зв.) 111; ижигаѥть (пор. иждизаѥть

МЄ 40, иждигають ДЄ 61) 55; нѣ въжизаѥть ли (не въжьжеть БЄ 53 зв.) 118, въжелаѥте (пор. въжделаѥте ДЄ 141 зв., БЄ 56) 120; въжагають 219 зв.;
Усп. зб. XII–XIII: ижденуть 13.

XIII століття
ВО (I–II) XIII: ижченуть 176 зв.;
ПЄС 1280: ражчизающинꙗ 71 зв., ражчиньѥ 74.

XIV століття
ЛврЄ XIV: нѣ ижченоу вонъ 16 зв., ижченоуть 16 зв., ижчизають 60 зв., свѣтилника въжчегъ 97;
ЛЄ XIV: ижченоу 14, оужчелѣша 61.

4.1.3.2.2. Зміна *ч* > *ц* (явище цекання)

Поплутування літер *ч* – *ц* загалом не властиве українській писемности, проте вже в найдавніших текстах поодинокі написання з відображенням цього явища трапляються. Найбільше таких поплутувань маємо в слові *очистити*, як, наприклад, у Бичковському Псалтирі – оцѣсти … очисти[307], які, однак, не показові в плані відображення місцевих звукових процесів, бо відомі й південнослов'янським рукописам (ССС: 438–439). Проте низка інших написань, які наводимо тут, дозволяють дещо глибше подивитися на природу їх появи: це або дуже давні руськоукраїнсько-польські контакти, або місцева діалектна особливість, що розвивалася незалежно від новгородської.

XI століття
БПс XI: оцѣщюсѧ 3, оцѣсти 8 зв.;
ПА XI: оцѣстить сѧ 92, цьрньць 23, отъ плацѫщиихъ 194 зв.;
ЧудПс XI: оцѣстиши 60 зв.

XII століття
ГВЄ XII: и створи биць ѿ вьрвии (пор. и сътвори ꙗко бичь ДЄ 1164: 7 зв.), о ѿцѣщѣнии 6 зв. (ѡ очищеньи ДЄ 1164: 8), ꙗзъици ицють (ищють МЄ до 1117: 34 зв., ДЄ 1164: 46 зв.) 42, приходѧще щѣлите сѧ (цѣлите сѧ ДЄ 1164: 145, БЄ XII–XIII: 59 зв.) 122 зв.;
ЖФС XII: ци – ци оубо помедьлѣвъ 155;
Усп. зб. XII–XIII: оцѣстить сѩ 13.

---

[307] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 108.

XIII століття

ВО (І–ІІ) XIII: моцѣ – подобаѱі сѧ моцѣ твоѥи 150 зв., ѡцѣщениѥ 99, 282 зв., ѡцѣсти 100, 282 зв., и оцѣстить 220, ѡцѣщениꙗ 260.

XIV століття

ЛПс 1384: оцѣсти грѣхъ 32;
ЛврЄ XIV: жреческъ … жрецьска 118;
ВО (ІІІ) XIV: оцѣщѣнью 124 зв.

4.1.3.2.3. Поплутування *з – ж*

У низці українських пам'яток виявлено зміну *з > ж* переважно на межі слів та морфем, рідше в коренях. Імовірно, такі написання можна пояснювати впливом південнослов'янських протографів. Ця зміна відома, наприклад, в Ассеманієвому Євангелії. Подальшого розвитку це явище в українській мові не набуло.

XI століття

РЄ XI: сила иж нѥго 2 зв. а;
Ізб. 1076: съблажнѩюшта сѧ 23 зв.;
ЧудПс XI: беж ѥего 10 зв., иж ѥихъ 26 зв.;
МінСл XI: иж нѥꙗ 4.

XII століття

МЄ до 1117: иж нѥго 37 зв., съблажнꙗѥть 29, але съблаꙁнить 29;
ГЄ 1144: и ïꙁіде иж нѥго 38;
ХА XII: иж нѥго 4 зв., иж ѥеꙗ 12, иж нѥго 150 зв., 215, иж ѥихъ 30, беж ѥеꙗ 69 зв., беж нѥꙗ 281 зв., же жидущю 14 зв., скърби жидоуть 21, оужьникъ 28 зв., мъножѣ кораⷡлни^{ци} 36 зв., мол҄ю вꙑдьрꙁати 37 зв., съблажнꙗѥтьсѧ 130 зв., въ оужи желѣзнѣ 222, въ оуꙁахъ моихъ 223 зв.–224;
ЖН XII: иж нѥго 29;
Усп. зб. XII–XIII: съблажнениꙗ 12 зв.

XIII століття

ПНик XIII: съблажньшимъсѧ 12 зв.;
ХЄ XIII: сблажнѩѥтсѧ 40 зв.;
ОрЄ XIII: съблажнѩѥ́ть 71зв., съблаж҄нюсѧ 109, рождїѥ /розги/ 112, ӧцетъ съ ꙁолчью 120 зв.

4.2. МОРФОЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ

4.2.1. МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ’ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ СТАЛИ НОРМОЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Відредаговані південнослов’янськими книжниками пам’ятки церковнослов’янської мови вирізнялися розвиненою системою словозміни із характерними для кожного відмінка закінченнями. Із появою в Русі-Україні, наприклад, болгарських протографів місцеві книжники почали вводити в тексти говіркові риси, тому у старих пам’ятках, крім церковнослов’янських закінчень, часто зустрічаємо місцеві розмовні звороти. Унаслідок цього вже в найдавніших релігійних текстах можна знайти морфологічні ознаки, які з часом стали нормою української мови. На письмі вони проявляються рідше, ніж у записах фонетичних ознак, але виявлені спроби їх відображення свідчать про бажання переписувачів створити власну орфографічну традицію. У наступній частині ми не намагаємося дати вичерпний опис української морфологічної системи на основі найдавніших текстів: ми хочемо показати появу певних рис, характерних для „живої” української мови, які формально визнано нормативними у значно пізніший період і потрактовано як „народні” елементи, що становлять своєрідність української норми, базованої на „розмовній” основі.

Беручи до уваги те, що сучасній нормі української мови притаманні риси, відображені вже в найдавнішій русько-українській писемності, маємо вагомі підстави стверджувати, що й морфологічна правописна норма вироблялася століттями, тобто в процесі, який розпочався ще в XI ст. з появою перших центрів писемности в Київській Русі.

4.2.1.1. ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ

4.2.1.1.1. Іменникові закінчення давального відмінка *-ові*, *-еві*

Флексія *-ові*, *-еві* іменників є типовою для південно-східного наріччя та для більшості подільських і волинських говірок української мови[308]. Це закінчення є нормою української літературної мови і вживається в Д. та М. в. паралельно з *-у*, *-ю*.

Подаючи приклади із рукописів, ми свідомі того, що місцеві писці могли такі форми копіювати і з давньоболгарських та македонських протографів.

---

[308] М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматика української мови…*, op. cit., c. 137.

Однак незаперечним є й те, що ці субстантиви підтримувалися місцевим мовним узусом, який в українській писемності ставав чимдалі помітнішим (наприклад, у графіті Софії Київської закічення *-ові*, *-еві* є панівним), тоді як у білоруській та російській мовах флексія *-у*/*-ю* стала єдиною для цієї відмінкової форми[309].

XI століття

У церковнослов’янських пам’ятках русько-української редакції вже в XI ст. дієслівні закінчення *-ові*, *-еві* досить часто вживані, тож дуже рідко, переписуючи з південнослов’янських протографів, писці виправляли їх на *-у*, *-ю*, як то нерідко траплялося в писарській практиці на тогочасних землях Білорусі, Новгорода та пізніше Московії:

РЄ XI: иосифови 4;
ОЄ 1056–1057: аньдреови 42, авраамови 254, иродови 287, моужеви 269; усього таких написань у пам’ятці 82[310];
Ізб. 1073: мѡусєови 64, петрови 239 зв., господєви 29 зв., израилєви 51 зв. та ін.;
Ізб. 1076: конєви 2, моужєви 159 зв., олтарєви 188 зв. та ін.;
АЄ 1092: андреови 11 зв., архиреови 11 зв., иродови 54 зв., иереови 78 зв., сынови 87 зв., петрови 95 зв., иосифови 112 зв., иѡанови 157 зв., моужеви 18, кесареви 42 та ін.;
ТЄ XI: къ симонови 8;
СГБ XI: дъневи 3, мореви 107, олтарєви 167 зв., гласови 158, нилови 285 зв. та ін.;
МінСл XI: мирови 15;
ПА XI: тимотеови 141 зв., дроугови 145, ïзврагови 147 зв.;
СП XI: бѣсови 41;
Уч. Єв. XI–XII: слѣпцеви, народови, братови, чл҃кови, г҃ви, крьстителеви, ноѥви, правьдникови[311].

Такі закінчення є й у світській писемності, наприклад, у графіті XI ст. на стінах Софії Київської петровви (так!), иванъви[312].

---

[309] В. Німчук, *Літературні мови Київської Русі*, op. cit., с. 692.

[310] Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., с. 125.

[311] Р. Кривко, *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера…*, op. cit., с. 350.

[312] Н. Нікітенко, В. Корнієнко, *Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору*, op. cit., с. 422, 427.

XII століття
МЄ до 1117: андрѣови 20 зв., ıереѡви 125, иродови 206;
ГЄ 1144: петровı 6 зв., къ вıнареви 151;
ХА XII: гв҃и 4 зв., павьлови 13, 32, тимофеовѣ 9 зв.;
ГВЄ XII: сн҃ови 9, миров҄ї 26, кѣсареви 78;
ДЄ 1164: андреови 210, иосифови 251 зв., петрови 14, 77, кесареви 89 зв., 147 зв., копачеви 136, моужеви 120 зв., 262;
ЖФС XII: дроугови 156 зв., цⷭ҇рви 68;
Усп. зб. XII–XIII: господеви 11 зв., лазореви 22, огневи 144 зв.;
УСт XII: врачеви 243 зв.

Також і в графіті XII ст. на стінах Софії Київської андреєв[и][313], XIII ст. – игнатови[314].

XIII століття
БЄ XII–XIII: симонови 2 зв., кесареви 61 зв., андрѣюви 119, петрови 126;
ЄЄ 1284: архиѥрѣюви ... ко архиѥрѣюви 91 зв.;
ОрЄ XIII: олтареви 2, андрѣѡви 104 зв., игѣмонови 118, петрови 18, моужеви 51;
ХЄ XIII: къ і҃сви 6, петрови 45 зв., андрѣѡви 129 зв.;
ПНик XIII: огневи 63 зв., моисѣови 68.

XIV століття
АБиб XIV: моужеви 1 зв., господеви 3, бⷢ҇ови 5 зв.;
ПЄ XIV: ко исоусови 6;
ЛЄ XIV: симонови 87 зв., кесареви 89 зв.;
ВО (III) XIV: огневи 41 зв., раеви 122 зв., къ петрови 200 зв.;
ЛврЄ XIV: моисѣюви 25, боꙋ҃ви 35, бⷢ҇ви 226, мирови 47, андрѣюви 274;
МТ XIV: г҃ви 29, моисѣюви 83.

Багато прикладів з такими закінченнями виявлено і в світських текстах: листови (грамота 1378), королеви (грамота 1352), къ мунастыреви (грамота 1388)[315].

4.2.1.1.2. Відображення форм кличного відмінка іменників

Форми кличного відмінка активно вживаються в сучасній українській мові, тим самим продовжуючи найдавнішу традицію, яка відображена на письмі.

---

[313] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської…*, 2011, op. cit., c. 16.
[314] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської…*, 2015, op. cit., c. 91.
[315] *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., c. 93.

Їх поява в писаних текстах зумовлювалася мовленнєвою практикою. Тяглість цих форм в українській мові свідчить на користь безперервності процесу розвитку української мови.

XI століття
ОЄ 1056–1057: рабе, роде, дроуже, чловѣче, съıноу[316];
Ізб. 1076: брате 28 зв.;
АЄ 1092: влⷣко 156 зв., дроуже 45, дш҃е 59 зв., жено 60 зв., ꙁахарие 166;
ПА XI: марѳо – гл҃ѧ къ неи марѳо марѳо 34, петре 39 зв., о жено 143 зв.;
ТЄ XI: о жено 6, рабе 4, наставьниче 7;
ЧудПс XI: брате 11, ц҃ре 12, дш҃е моꙗ 17;
СГБ XI: о жено 7, ѡ прѣмъıсльниче 104;
БПс XI: помощьниче 3;
МінСл XI: варнаво 1 зв., ап҃ле славьне 1 зв., главо 4 зв., варѳоломѣю 7, варѳоломѣю 8, иоудо 14;
СП XI: жено 33, ꙁосиме 86 зв.

Також і в написах графіті XI ст. на стінах Софії Київської владыко[317].

XII століття
МЄ до 1117: съıноу иди дьньсь 49 зв., ни оч҃е аврааме 81 зв., дроуже 82, фарисею слѣпе 135;
ГЄ 1144: иосіфе 4, ѹчютелю – ѹчютелю идоу по тобѣ 16 зв., дроуже 153 зв.;
ДЄ 1164: жено 9 зв., 23, с҃ноу 75 зв., 86, брате 114;
ЖН XII: нифѡнте 1 зв., брате 4, скврьньниче 5, чл҃вче 9 зв.;
ЖФС XII: самодьржьче 92, любовьниче 170 зв.;
Усп. зб. XII: сило моꙗ 3, свѣте 3, 9, 190, ꙁаре 9, иеремие иꙁбьраниче бж҃ии 4, водителю, одеже, жьꙁле 12 зв., ꙁемле 14 зв., рече къ немоу нечисте пьсе и проклѧте 138 зв., дроужино 294 зв., павле 206 зв.;
ХутСл XII: вл҃дко 11;
ГВЄ XII: фарисѣю слѣпче 70;
ХА XII: сауле брате 26, агриппо ц҃рю 33 зв., съврьстьнице 230.

---

[316] А. Востоков, *Грамматическія правила словенскаго языка, извлеченныя изъ Остромирова Евангелія*, в: *Остромирово Евангеліе 1056–57 года. Съ приложеніемъ греческаго текста и грамматическими объясненіями, изданное А. Востоковымъ*, СПб. 1845, с. 3.
[317] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської…*, 2015, op. cit., с. 55.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: законодавьцю мосѣю 3 зв., ст҃аꙗ дв҃це 7 зв., невѣсто 91, петре 134, стѣно … славо 10;
БЄ XII–XIII: о҃че авраме 38;
ХЄ XIII: жено 8 зв., роде 46, наставниче 70 зв.;
ПНик XIII: б҃е вл҃дко 67, брате 86 зв.;
ОрЄ XIII: дроуже 21, 35, 109 зв., иѥрлⷭме 60 зв., роде 60 зв., чл҃вче 88, рабе 103 зв., пе/тре 106 зв. – 107, дш҃е 15 зв., земле 130 зв.;
ПЄС 1280: рабе 2 зв., братьѥ 3, дш҃е 3, дш҃е невѣсто моꙗ 3 зв., дьꙗволе 71.

Такі само форми засвідчені ще в графіті XII ст. на стінах Софії Київської коуприⷶ[ѧ]не[318].

XIV століття

АБиб XIV: жено 2, моужю 2;
ЛврЄ XIV: симоне … петре 278;
ЛЄ XIV: д҃ше /тут дух/ – изїиди д҃ше нечⷭтъіи 92 зв.;
ЛПс: источьниче 40, добрыи пастырю 40, б҃це 40, защитниче нашь 113;
ВО (III) XIV: неопалимаꙗ купино 59, никулае 81 зв., земле 90 зв., разбоіниче 122 зв., единице трисъставна 125, пріблажене олексе 174, мѡисѣю 197 зв.

Справжньою знахідкою щодо вживання українським писцем форм кличного відмінка є текст молитви Святій Трійці за списком XIV ст., яку В. Живов, як ми вже зазначали вище, датує XIII ст.[319]: иване, петре, павле, андрѣю, ꙗкове, марко, матфѣю, филипе, климѧнте, силевестре, лве, стефане, геѡрⷢьѥ, зиновьѥ, власьѥ, николаѥ, васильѥ, іѡане златооусте, григориѥ чюдотворче, алферьѥ, капитоне, мартъіне, полуѥкте, федоре, дмитреѥ, пантелѣимоне, фроле и лавре, прокопьѥ, никито, мино, хфре, вите, вѧчеславе, мануіле, савеліе, вендикте, ізмаиле, созоне, романе, максиме, борисе и глѣбе, ѥфрѣме, саво, лариѡне, пр҃рче ильѥ, даниле, моисию, авраме, исаѥ[320].

Такі форми властиві й світській писемності: королю (грамота 1386), смерде (грамота після 1389).

---

[318] Ibidem.

[319] В. Живов, *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*, Москва 2002, с. 91.

[320] А. Соболевскій, *Матеріалы и изслѣдованія въ области славянской филологіи и археологіи*, op. cit., с. 46–47.

4.2.1.1.3. Флексія *-ě* (*ѣ > і*) у формах родового відмінка однини та називного – знахідного відмінків множини іменників *jā*-основ

Пам’ятки церковнослов’янської мови болгарської редакції відзначалися випрацюваною системою словозміни з характерними закінченнями, які й було принесено на Русь. Русько-українські ж писці впроваджували особливості власного мовлення, тому поряд із церковнослов’янськими флексіями нерідко виявляємо в давніх текстах і місцеві розмовні.

У родовому відмінку однини

Іменники колишніх **-ja*-основ у Р. в. одн. мали успадковану праслов’янську флексію **-ě*[321], що на українському мовному ґрунті закономірно змінилася в *-і*, яку графічно русини-українці накреслювали як -и або -ѣ. Ця флексія з часом повністю витіснила церковнослов’янську -ꙗ. У сучасній українській мові субстантиви з таким закінченням є нормою[322].

XI століття
РЄ XI: ст҃ыꙗ недѣлѣ 1 зв., ни єдино пользѣ 2, творите стьзѣ єго 9 зв., 10 зв.;
ОЄ 1056–1057: недѣлѣ /въ въторьникъ .в҃. недѣлѣ/ 12 зв.;
АЄ 1092: недѣлѣ 86 зв., пррⷪчицѣ 157, мⷱ҇нцѣ 169, мⷱ҇нци 323, захарıѣ 167;
СП XI: доуши 66, д҃ши 28, 41 зв., землѣ 8 зв., мантıѣ 61.

XII століття
МЄ до 1117: мытарницѣ 38, отъ землѣ 211 зв., отъ вонѣ, лоучии ѥсть овцѣ[323];
ТипЄ XII: землѣ 2[324];
ХА XII: ѿ чашѣ 158 зв.;
ДЄ 1164: соль земли 43, близь поустынѣ 30 зв., д҃ тъıсѧщѣ 74, мѣръ пшеницѣ 140;
ГВЄ XII: не имѣша землѣ многъı (нѣ имѧша землѧ многъı ДЄ 57 зв.) 52 зв.;
ЖН XII: до землѣ 30;
ЖФС XII: ѿ грамотицѣ 152, тьмници 161;
Усп. зб. XII–XIII: землѣ моѥꙗ 13, ѿ землѣ 290, ѿ боурѣ 291 зв.;
УСт XII: пшеницѣ – прииметь … пшеницѣ 243 зв.

---

[321] А. Шахматов, *Историческая морфология…*, с. 74–75.
[322] *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., с. 75.
[323] А. Шахматов, *Историческая морфология…*, op. cit., с. 75.
[324] Ibidem.

XIII століття

БЄ XII–XIII: стомь мѣръ пшеницѣ 54;
ЄЄ 1283: близь поустъıнѣ 21 зв., ѿ смоковницѣ 72, мч҃нцѣ феѡдосьѥ 134, мч҃нцѣ феклы 113 зв., ст҃оѥ магдалъıнѣ 137 зв., мч҃нци ѥоуфимьи 112 зв.;
ПНик XIII: до опаницѣ 86 зв.;
ХЄ XIII: тъıсѧщѣ – четъıри тъıсѧщѣ /пор. четъıри тъıсѧща у ЮЄ до 1128[325] та четъıри тъıсѧща ДЄ 1164: 67/45;
ОрЄ XIII: не бѧше землѣ многъı 11 зв., ѿ смоковьницѣ 99 зв., по срѣди пшеницѣ 127 зв.

XIV століття

ПЄ XIV: вечери 107, доушѣ 219, дѣвици 248, дѣвіцѣ 249, моученици 215, моученицѣ 216 та ін.;
ЛврЄ XIV: не имѣша землѣ 116, ѿ смоковницѣ 266;
ЛЄ XIV: отроковицѣ – поꙗ б҃цѧ отроковицѣ 93 зв.

Для іменників ja-основи у Р. в. флексію -ѣ уведено до відмінкової парадигми у „Граматиці...” Лаврентія Зизанія[326].

У називному та знахідному відмінку множини

XII століття

МЄ до 1117: птицѣ нб҃сьныꙗ 55 зв., овьцѣ[327];
ДЄ 1164: многъı въдовицѣ 109;
ГВЄ XII: приидоша птицѣ и позобаша є 77 зв.; птѣцѣ нб҃сьнъıѧ 128 зв.; овьцѣ разбѣгноутьсѧ 146; разлоучаѥть ѡвьцѣ ѿ козьлищь 150, 168 зв.;
ЖФС XII: и темницѣ прочитаю 161;
Усп. зб. XII–XIII: птицѣ 77, дш҃ѣ соуть 291.

XIII століття

ЄЄ 1283: птицѣ въселишасѧ 55 зв., паси овцѣ моꙗ 107 зв., идоша въ свиньѥ /тут: ѣ > ѥ/ 35;
ПНик XIII: оскърблѧюще въдовицѣ 57;
БЄ XII–XIII: ѿлоучаѥть овьцѣ ѿ козлищь 94;

---

[325] *Евангелие от Матвея в славянской традиции...*, op. cit., с. 89.

[326] *Лаврентій Зизаній. Граматика словенська*, підготовка факсимільного видання та дослідження пам’ятки В. Німчука, Київ 1980, с. 37 у дослідженні та на звороті л҃в у факсиміле.

[327] А. Шахматов, *Историческая морфология*..., с. 76.

ОрЄ XIII: овьцѣ не имоуще пастоуха 5 зв., възрите на птицѣ 8, сконьча притчѣ сиꙗ 14.

Такі закінчення відомі також у „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. птицѣ[328].

XIV століття
ПЄ XIV: лисицѣ 104;
Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: д҃ тъıсѧшѣ 247;
ЛврЄ XIV: птицѣ нб҃сьныѥ 208;
ЛЄ XIV: птицѣ – приидош (так!) птицѣ 89.

Також таку зміну засвідчуємо в Лаврентіївському списку „Повісті...”: вежѣ, птицѣ, оусобицѣ[329].

4.2.1.1.4. Флексія -ѣ у формах місцевого відмінка однини та називного – знахідного відмінків множини іменників чоловічого роду *jŏ*-основ

Поява флексії -ѣ (вимова – [*i*]) у формі Н. – З. в. мн. іменників чоловічого роду із давніми основами на *jŏ*- на місці етимологічного *-*i* – явище, характерне для русько-українського письма, яке згодом стало нормою української мови. В обох випадках українські писці виправили форми з -а і рідше – ꙗ в староболгарських протографах (Nom.=Acc.) на -ѣ. Створення однієї форми із написанням (ѣ) у закінченні, що артикулювали як [i], появу якого можна пояснити вирівнюванням форми знахідного – називному, підсиленим фонетичними процесами (реалізація [*ĕ] > [*i*]), також є ще одним аргументом на користь усвідомленого розвитку традицій української писемности, які вирівнювали артикуляцію звуків [*ĕ*] > [*i*], що графічно передавали як ѣ.

Явище фіксуємо від XI століття.

XI століття
АЄ 1092: три мⷭцѣ 126 зв., ключѣ 168 зв.

XII століття
ГЄ 1144: ключѣ 168 зв., воѣ 66 зв.;
ДЄ 1164: три мⷭцѣ 262, расъıпа пѣнѧзѣ 7 зв.;

---

[328] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 332.
[329] А. Шахматов, *Историческая морфология*..., с. 76.

ЖФС XII: всѣ ѡц҃ѣ 42, въстатѣлѣ 75, манастъıрѣ 101;
Усп. зб. XII–XIII: въıшегородьскъıѣ моужѣ 10 зв., кръвопиицѣ 13 зв.

XIII століття
БЄ XII–XIII: приношахоу къ іс҃оу младѣньцѣ 57;
ПНик XIII: не тъкмо простьцѣ нъ и с҃тителѣ 59 зв.;
ЄЄ 1283: вси оучьницѣ 83, и чл҃вцѣ и пастоуси 122, три мцѣ 110 зв.;
ОрЄ XIII: три мⷭцѣ 124.

Зміну и > ѣ засвідчено і в формах місцевого відмінка, наприклад, у „Пандектах” Никона Чорногорця за списком поч. XIII ст. із зібрання Ярославського державного музею-заповідника въ манастырѣ[330].

XIV століття
ЛврЄ XIV: ѕ҃ мⷭцѣ 161.
Також ще в Лаврентіївському списку „Повісті...”: кнѧжичѣ, на конѣ, в кораблѣ своѣ, мечѣ, мꙋжѣ, царѣ, сторожѣ[331].

У місцевому відмінку однини такі флексії виявлено в „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. во истѡчницѣ[332].

4.2.1.1.5. Аналогійне вирівнювання іменникових закінчень

У пам'ятках русько-української писемности спостерігаємо руйнування системи давнього відмінювання. Процес започатковано вже від XI ст., і тривав він упродовж багатьох століть: поряд із давніми етимологічними флексіями писці впроваджували нові говіркові, які виникали в мовленні за аналогією до інших типів відмінювання. Так з'явилися в українській писемності паралельні форми, як от: О. в. одн.: имѩмь відповідно до именьмь; Р. в. мн.: грѣховъ відповідно до грѣхъ; М. в. мн.: въ ситахъ відповідно до въ ситѣхъ. Із плином століть таких утворень знаходимо все більше, а частина з них стане нормою української словозміни.

XI століття
АЄ 1092: грѣховъ 14;
Ізб. 1076: тѣхъ вождевъ 7 зв., отъ ларевъ 272 зв.

---

[330] К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца*…, op. cit., с. 7.
[331] А. Шахматов, *Историческая морфология*..., с. 58.
[332] Ibidem.

XII століття

МЄ до 1117: въ ситахъ – въ моучьнахъ ситахъ трьхъ 40 /пор. у Мтв. лише въ ситѣхъ 75/;
ГЄ 1144: дьньи м҃ /пор. у ДЄ 1164 м҃ днии 84/ 69 зв.;
ГВЄ XII: въ ситахъ – въ трехъ моучнахъ ситахъ 54 зв.;
ЖН XII: ѿ бѣсовъ 10 зв. – ѿ бѣсъ 11;
ЖФС XII: троудовъ 46 зв., троудъми 45 /О. в. мн./, имꙗмь – онъ къ нѥмоу имꙗмь нарекъ 112;
Усп. зб. XII–XIII: грѣховъ 29 зв. – грѣхъ 11 зв.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: ѿ врачевъ 204, грѣховъ 266; ис кораблѧмь /О. в. мн., тут *ь* = *и*/ 85, лучами 282 зв., къ съвѧзнѧмь 54, въ любови 262; положи б҃ъ въ цⷬ҇кви … апⷭ҇лы … прⷪ҇рки … оучителꙗ 211 і на цій таки сторінці вьси оучители 211. Вирівнювання м’якого варіанта відмінювання за твердим зразком: мьртвьцомъ /Д. в. мн./ 77 зв., младѣньцѡмъ /Д. в. мн./ 216 зв.;
БЄ XII–XIII: гробоу – ото двериі гробоу 150 зв.
ЄЄ 1283: хлѣба чадамъ и псомъ 46 зв.;
ХЄ XIII: въниде … въ корабль … вълѣзоша сами въ кораблѧ 10 зв.;
ПЄС 1280: троудовъ 91;
ОрЄ XIII: бѣсовъ … бѣсъ 10 зв.;
ПНик XIII: ради троудовъ 84 зв., ѿ кръви 90 зв.

XIV століття

АБиб XIV: оу приставницахъ /тут оу приставницѣхъ/ 27 зв.;
ЛврЄ XIV: мат҃рии – паче всѣхъ мат҃рии 28, д҃ни /тут Н. в. мн. дньѥ/ 130;
ЛЄ XIV: вълѣзоша оу кораблꙗ 12, двери гробоу 12 зв., отъ врачевъ 95, мⷭциї /Р. в. мн./ 110;
ЛПс 1384: ѿ маты твоꙗ 64 зв.,
МТ XIV: грѣховъ 8.

Закінчення -ʾ*а* з -**е* в називному – знахідному відмінку однини іменників середнього роду, на зразок *знання*, є виразною рисою сучасної української літературної мови, як і більшості її діалектів[333]. Найдавніші вияви цього закінчення з’являються вже в XIII ст., у Віденському Октоїху: дх҃вноѥ сиꙗниꙗ̀ 52 зв. Цей приклад відомий з дослідження Юрія Шевельова без покликання на конкретний аркуш. Дослідник додатково вказав на надправний запис твоѥго ꙁачатиѥ також без точних посилань на сторінку[334].

---

[333] С. Бевзенко, *Українська діалектологія*, Київ 1980, с. 98.

4.2.1.1.6. Прикметникові (займенникові) форми родового відмінку однини жіночого роду із закінченнями *-ѣ*, *-и*, *-е*; *-еѣ*, *-еи*, *-ее* відповідно до *-ея*, *-ыя* в південнослов’янських протографах

Характерною особливістю найдавнішої русько-української писемності з найдавніших часів було введення закінчень *-ѣ*, *-и*, *-е*; *-еѣ*/*-оѣ*, *-еи*/*-ои*, *-ее*/*-ое* у формах Р. в. одн. прикметників жіночого роду замість характерних для південнослов’янських протографів форм -ѥꙗ, -ꙑꙗ. У подальшому процесі розвитку української та білоруської мов кожна з цих систем набула специфічних закінчень: у пам’ятках білоруської мови (та північноукраїнського наріччя української) скоріше закінчення *-oje*/*-eje*, в українських текстах (обох південноукраїнських наріч) скоріше *-oï*/*-eï*[335], але лише наприкінці XVIII ст. відзначається послідовність у записі цих форм[336]. У пам’ятках української релігійної писемності південнослов’янські форми тривають аж до XIX ст. Тому той факт, що форми, характеризовані як „народнорозмовні” сучасної української норми, з’явилися вже в XII ст., свідчить про тривалий і складний процес формування норми української літературної мови.

XII століття
ГЄ 1144: ст҃ои мч҃ница харитонꙑ 244 зв.;
Усп. зб. XII–XIII: оуности моѥѣ 9, съмрьти тоѣ пагоубьноѣ 10, деревꙗноѣ 24, кръви моѥѣ 14, цѣнꙑ тоѣ 14, твоѥѣ оутробꙑ 273;
УСт XII: пороздьноѣ – пороздьноѣ неⷣ 213.

XIII століття
ВО (I–II) XIII: дш҃и моеї 80 зв., прⷣ҇бноѣ полагьѣ 159, ст҃оѣ аньнꙑ 164 зв.;
ОрЄ XIII: ст҃оѣ пьрвмⷱцѣ 125 зв.;
ПЄС 1280: дш҃и моѥи 3.

XIV століття
ПЄ XIV: свѧтоѣ мⷱ҇ч евдокьѣ 206, свѧтои мⷱ҇ч єоуфимьи 211, первоѣ 214;
ЛврЄ XIV: ст҃оѣ первомч҃ницѣ 334, мнгострⷭ҇ноѣ мч҃ницѣ 337;

---

[334] Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, op. cit., с. 440.

[335] В. Мойсієнко, *Фонетична система українських поліських говорів…*, с. 336.

[336] J. Getka, *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język nauk parafialnych (Poczajów 1794)*, Warszawa 2012, s. 192 і наст.

ВО (III) XIV: вечери твоѣї 264;
ВМісяцеслів XIV ст. ГЄ 1144: ст҃ои мч҃ница харитонъı 244 зв.;
МТ XIV: д҃ши моѥи 32.

4.2.1.1.7. Прикметникові (прислівникові) форми компаративів

В українській писемності досить рано починають переважати компаративи з суфіксами *-ьш-*, *-иш-* над *-ии-*, *-и-*, а в подальшому вони закріпляються як функціонально рівнозначні формотворчі афікси з тенденцією до ширшого вживання *-иш-*[337].

XI століття
АЄ 1092: горьши 136 зв.;
СГБ XI: на оуньшеѥ отъ горьшаго 143;
ПА XI: добрѣише 141 зв.;
МінСл XI: ширше 8 зв.

XII століття
МЄ до 1117: зълѣишь … горьша 37 зв., горьшь 83, моудрѣише 91 зв.;
ДЄ 1164: больши 133 зв., больше 171 зв.;
ЖФС XII: вышьшии 54 зв., вышьшю 79 зв., дивьнѣише 145 зв., добрѣиша 35, горьшаꙗ 154;
Усп. зб. XII–XIII: добрѣише 159 зв.;
ГВЄ XII: легъчѣѥ 48 зв., горьшь себе 108 зв.

XIII століття
ВО (I–II) XIII: оуранше 4, сѣни ширьши 31 зв., ширшю 257, горше 84;
ПЄС 1280: добрѣишеи 37;
ПНик XIII: правьднѣише 86 зв.

XIV століття
АБиб XIV: крѣпчѣише 5 зв.;
ЛврЄ XIV: свъıшьше 5, 37, злишьше 57;
ЛЄ XIV: свъıшьше 34;
МТ XIV: меншиї ... старѣиши 32–32 зв.

---

[337] *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., c. 210–211.

4.2.1.1.8. Префікс *пре-* для вираження надмірної кількости ознаки

В українській мові за допомогою префікса *пре-* утворюються прикметники, які виражають найвищий ступінь якости: *гарний – прегарний*, *добрий – предобрий*, *радий – прерадий*, *великий – превеликий*. Такі форми в українській писемності засвідчені від XI ст.: у Мінеї службовій (Дубровського) XI ст. прехвальне – варнаво прехвальне (МінСл 11), „Успенському збірнику" XII ст. прерада – заповѣдавъ ирини она же прерада бъвъши (Усп. зб. XII–XIII 70).

4.2.1.1.9. Форми особових та зворотного займенників у давальному та місцевому відмінках однини

У давальному та місцевому відмінках однини особовий (*ти*) та зворотний (*себе*) займенники нині підтримуються в українській мові відомою з праслов'янського періоду формою тобѣ, собѣ із коренем *-о-*[338]. Отже, сучасна українська мова продовжує давню традицію. Церковнослов'янська ж – знайшла продовження в російській мові, де в цих позиціях знаходимо *-е-*.

Пишучи *-о-* в корені слів, русько-українські книжники зберігали давні записи, які додатково підкріплювали аналогією до форм інстр. одн. (*tobojǫ*, *sobojǫ*)[339]. У наступні століття, особливо в староукраїнський період, домінують форми з коренем *-о-*, які майже повністю витісняють у літературі форми тебѣ, себѣ у релігійній писемності і становлять варіантні форми[340].

Також форми із закінченням -ѣ поширені в давньоболгарських пам'ятках, а приклади змішаного вживання графем ѣ – и також можуть свідчити про намагання передати специфіку відмінювання займенників в українській мові.

XI століття

Написання тобѣ, собѣ засвідчені в усіх церковнослов'янських текстах русько-української редакції XI ст., переписаних у Києві (Ізб. 1073, Ізб. 1076, ЧудПс, ПА, СП[341]). Наприклад, в Архангельському Євангелії 1092 Марія Соколова зафіксувала форми з кореневим *-о-* тобѣ – 17 написань, собѣ – 8[342].

Із часом у пізніших текстах, особливо в староукраїнську добу, вони почнуть домінувати, витіснивши поступово форми тебѣ, себѣ.

---

[338] М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматика української мови…*, op. cit., с. 159; А. Шахматов, *Историческая морфология...*, с. 152.

[339] Z. Stieber, *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979, s. 140.

[340] J. Getka, *Prosta mowa końca XVIII wieku…*, op. cit., s. 170 і наст.

[341] Я. Запаско, *Українська рукописна книга*, op. cit., с. 133, 155, 160, 166.

[342] М. Соколова, *К истории русского языка в XII в.*, op. cit., с. 114, 127.

XII століття

ГЄ 1144: къ собѣ 2, въ собѣ 6, собѣ 50 зв., 161; к тобѣ 10 зв., 57 зв., тобѣ 11 зв., 16, 112, 161, по тобѣ 16 зв., о тобѣ 69 зв.;
ХА XII: тобѣ 3 зв., 20 зв., 28 зв., 29 зв., 47, 95 та ін., собѣ 12 зв., 21, 23 зв., 27 зв., 47, 70 зв. та ін.;
ДЄ 1164: собѣ 6 218 зв., 221; тобѣ 9 зв., 39, 53 зв.;
ГВЄ XII: тобѣ 48 зв., 50 зв., 64 зв., 66 зв., 73 зв., 74 зв., 80 зв., 81, 92 зв. та ін., собѣ 14–2, 60, 108, 175 зв., ѡ собѣ 17–2, 18, 27, 79 зв., 84 зв., 101 та ін.;
ЖН XII: тобѣ 5, 5 зв.;
ЖФС XII: тобѣ 114, 170, собѣ 37, 100, 101 та ін.;
ХутСл XII: тобѣ 2, 3, собѣ 5 зв.;
Усп. зб. XII–XIII: собѣ 15 зв.,168, къ тобѣ 290, тобѣ 291 та ін.
Багато таких написань також у „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст.: тобѣ (Тр. зб. 153), въ собѣ (Тр. зб. 144 зв), къ собѣ (Тр. зб. 166).

XIII століття

ЄЄ 1283: тобѣ 5, 34 зв., 36 та ін., собѣ 6, 47 зв., 76 зв. та ін.;
ПНик XIII: тобѣ 54 зв. к тобѣ 84, к собѣ 56 зв., 73, собѣ 58 зв., на собе 68 зв.;
ХЄ XIII: по собѣ 5 зв., ѡ собѣ 8, тобѣ 8 зв. та ін.;
ОрЄ XIII: ѿ собе 20, къ тобѣ 1, 7 зв., 11 зв., тобѣ 21, 28, 33, 90, тобе 47 зв.; собѣ 19 зв., 28 зв., 41, 63 зв., къ собѣ 73 зв.

XIV століття

АБиб XIV: собѣ 11, 32, ѡ собѣ 11 та ін.;
ЛврЄ XIV: тобѣ 10, 31 собѣ 16, 23 та ін.;
ПЄ XIV: тобѣ 7, 17, собѣ 209 та ін.;
ЛЄ XIV: тобѣ 16 зв., в собѣ 90 зв. та ін.;
ЛПс 1384: тобѣ 40 зв., 64 зв. та ін.;
ВО (ІІІ) XIV: тобѣ 62, 81 зв., 186, 198, собѣ 80, на собѣ 133 зв. та ін.;
МТ XIV: тобѣ 30 зв., 93, 94 зв. та ін.

Також ще у „Шестодневі” Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст. собе[343]; такі форми були властиві й світським пам’яткам: тобѣ на помочь (грамота 1399), у Лаврентіївському списку „Повісті...” – оувы тобѣ, творѧть мовенье собѣ[344].

---

[343] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 333.
[344] *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., c. 143–144.

Форму Д. в. менѣ вперше засвідчено в написі-графіті на стіні Софії Київської[345].

4.2.1.1.10. Окремі займенникові утворення

Іноді в церковнослов'янські тексти потрапляли очевидні розмовні утворення, зокрема – займенники. Ми виявили кілька таких, які з часом стали активно вживаними в українській літературній мові.

XII століття
ЖН XII: съ кымь 4;
ЖФС XII: ꙗкъ – въздрастъмь ꙗвль сꙗ ꙗкъже ѥсть оуже /займ. означ. ч. р., суч. укр. *якиӣ*/ 153.

XIII століття
ЄЄ 1283: кимь 56 зв.

XIV століття
ЛврЄ XIV: тои – оу тои д҃нь 41;
ЛЄ XIV: увесь 2 зв., 100 зв.;
ВО (ІІІ) XIV: ѡтѣ – бѡжники ѡтѣ 253 зв.

Також деякі з наведених форм знаходимо і в берестяних грамотах новгородської писемности: ким – с ким будеш послалъ – № 358 XIV ст.[346] Це ще один доказ культурних контактів, власне впливів Південної Руси на Північну, про які було сказано вище.

4.2.1.1.11. Прикметникові (займенникові, дієприкметникові) стягнені відмінкові форми

Якщо система ад'єктивів південнослов'янських протографів, успадкована від праслов'янської, включала іменні і займенникові прикметникові форми (як-от: добраєго, доброуємоу тощо), то тенденції розвитку української мови, зумовлені універсальним принципом мовної економії, були спрямовані, серед іншого, на стягнення займенникових форм. Приклади стягнених закінчень *-ааго* > *-аго* > *-ого*, *-ууму* > *-уму* > *-ому*, *-ыихъ* > *-ыхъ*, *-иихъ* > *-ихъ*, *ыимъ* >

---

[345] С. Высоцкий, *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.*, Киев 1966, вып. 1, с. 87.

[346] Приклади з грамот за публікацією: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, op. cit., с. 48.

-ымъ стали звичайною практикою в українській писемності. У процесі розвитку української мови іменні прикметники загалом виходили з ужитку і збереглися в народнопісенній творчості або як архаїзми.

Перші приклади цього явища відомі від XI ст., а від XII ст. випадки таких написань стають уже досить частими.

XI століття

Ізб. 1076: малого 76, стꙋжитьѥмоу – стꙋжитьѥмоу поношению 34 зв., зимномоу 39 зв.;

АЄ 1092: вышнꙗго 11, ослаблѥномоу 32 зв., 37, чл҃вчскомоу 12, въпадъшемоу 58 зв., глоухымъ 81;

МінСл XI: сланаго 8, бж҃ствьнаго 11 зв., чьстьнаго 13; недооумѣваемъіхъ … лоукавъіхъ 14 зв.;

ТЄ XI: бл҃готворѧщимъ 9 зв.;

ПА XI: милостивьнаго 6, вѣчна[г]о 25, нечьстиваго 26, соуштоумоу 22, написання искрънюмоу 89 зв., искрьнюмоу 153 зв., на нашу думку, було спробою відобразити живомовну флексію *-ому* із м’якістю попереднього приголосного *-н´*; оубогъіхъ 89 зв.;

СП XI: ближьнюмоу 18 зв.; зълъіхъ 44, гноусьнъіхъ 54 зв., малъімъ 128 зв.

XII століття

МЄ до 1117: хоудомоу 213;

ГЄ 1144: речемого 61 зв.; ослаблёномоу 71 зв., жьрьчьскомоу 112; почівающіхъ 65 зв., ѿ мьртвъіхъ 66 зв., жівъімь 62; страньнъімъ 63, съ невѣрнъіми 150;

ДЄ 1164: чюжего 263 зв.; болѧщихъ 17, великъіхъ 244 зв.;

ГВЄ XII: просѧщемоу 97 зв.;

ЖН XII: сиꙗниѥ бесъмьртьне ѥдине 8; нищемоу 13 зв., правьдномꙋ 19, ѡслаблѥномоу 26, великомоу 22 зв. (за наявности форм ѡноумоу 14); зълыхъ 12 зв., дроугыхъ 24; лоукавымъ 21;

ЖФС XII: нагого 129, не послѣдьномоу 44 зв., страстьномоу 95, преподобномоу 114, дроужню – дроужню любъвь 88 зв.; большихъ 52 зв., бещисьльныхъ 168 зв.; волꙗщимъ 78;

ХутСл XII: новомоу твоѥмоу 3 зв.;

Усп. зб. XII–XIII: послѣдьнюмоу 26 зв., блаженомоу 44, великымь 69, глоухыхъ 114.

Нову стягнену форму зустрічаємо ще в написі на чарі Володимира Давидовича (до 1151 р.) великого[347].

---

[347] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 194.

XIII століття

БЄ XII–XIII: или чюжего или нагого 94 зв.;

ВО (I–II) XIII: разорьшаго 73 зв., вѣрнꙑмъ 67 зв., прѣвъзносѧщимъ 71 зв.;

ЄЄ 1283: стоⷢ 129 зв., 130, 133 зв., самого 89 зв., пославъшего 36 зв.; васъ маловѣрнѣ /тут ѣ < ыѣ/ 33 зв.;

ОрЄ XIII: ѥдиного оу главы а дроугого оу ногоу 142 зв.;

ПЄС 1280: свидущего 2 зв., началного 21, пространьного 23, коупльномоу 89 зв.;

ХЄ XIII: ѡслабленомоу 42 зв., праведнꙑхъ но грѣшꙑхъ 39 зв., спѧщимъ 40 зв.

Такі форми відомі ще в „Повчанні" Георгія Зарубського за списком XIII ст. отъ грѣшного[348].

XIV століття

АБиб XIV: мирьскꙑхъ 3, несмꙑсльнꙑмъ 24, жидовьскꙑмъ 26;

ПЄ XIV: великого 164; вѣроуюшемоу ... нечистомоу 131; живꙑмъ ... нбс҃нꙑхъ 163;

Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: папы римьскаго и петра алеѯандрьского 246 зв.;

ЛЄ XIV: июдѣискомоу 8, пославшемоу 9 зв., ицѣлѣвъшемоу 16 зв., небѣсномоу 63 зв., вѣчьнѡмоу 88 зв.; неправедномоу 153, фивѣиського 246, римьского 249, св҃щеного 250 зв., славного 257; слѣпыхъ и хромыхъ 16, бѣсовскимь 88;

ЛврЄ XIV: польского /тут: польового/ цвѣтцѧ польского 52 зв., прозрѣвшемоу 33;

ЛПс 1384: грѣшномоу 151, грѣшнꙑхъ 153, с великꙑми 154 зв.;

МТ XIV: верховнꙑⷯ 7 зв., волныхъ 8, всѧчьскꙑми дарꙑми 7.

У світських пам'ятках від XIV ст. стягнені форми трапляються часто: любецкого (грамота 1322), вѣрного (грамота 1377)[349].

4.2.1.1.12. Окремі числівникові форми

Також форми числівників у найдавніших пам'ятках відображають тенденції розвитку української мови, підтверджуючи прагнення писців наблизити мову текстів до живої мови, а отже, намагання створити власну норму на основі переписування болгарських текстів.

XI століття

В Ізб. 1073 засвідчено форму образы четыри 237 зв., де бачимо вирівнювання відмінювання числівника *чотири* за зразком узгодження з іменниками жіночого роду, що наразі є нормою української мови.

---

[348] Ibidem, с. 292.

[349] *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., с. 196.

У низці пам’яток засвідчено збірно-роздільний числівник *обоє*.

XII століття
ЧудПс XI: обоѥ – обоѥ оубо прѣдъгл҃е 92;
ПА XI: обоѥ – обоѥ поврѣждають 13 зв.

XIII століття
УСт.: обоѥ – варѧть сочива же и зелиꙗ …и по се^{м} въ ѥдинъ гърньць обоѥ да вложѧть 209; ЖФС XII: ѡбоѥмь – въздержаниѥмь … и страстьми … въсиꙗвъ … и ѥже въ ѡбоѥмь добродѣтель имѣꙗ 33 зв.;
Усп. зб. XII–XIII: обоѥ 211, 259.

XIV століття
ВО (III) XIV: обое 189.

Ця успадкована й відображена в українській писемності від XI ст. форма збірного квантитатива із флексією *-е*, графічно -ѥ (*обоє*) наразі є нормативною в літературній мові. Форма відома від кін. XII – поч. XIII ст. також у новгородській писемності – Милятине Євангеліє[350].

Написання лексикалізованих форм числівників на позначення другого десятка з фіналлю *-дцять* (*-дьсить*)

Форми числівників другого десятка *одинадцять – дев’ятнадцять* та назв десятків *двадцять*, *тридцять* в українській мові витворилися в результаті лексикалізації та асиміляційно-дисиміляційних процесів колишніх сполучень слів на зразок одинъ на десѧте. Унаслідок цих процесів нормативними стали квантитативи з фіналлю на *-дцять*.

Чи не найдавніший вияв у слов’янських мовах квантитатива на *-цѧть* засвідчено в „Рязанській кормчій” 1284 р. – штинадьцѧть лѣт или семинадьцѧть[351], появу якої небезпідставно пов’язують із київським списком, переписаним з південнослов’янського (сербського) протографа.

---

[350] О. Жолобов, В. Крысько, *Двойственное число = Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, Москва 2001, т. II, с. 50.

[351] О. Жолобов, *Числительные = Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, Москва 2006, т. IV, с. 264.

XIII століття

БЄ XII–XIII: двѣма на дьсѧте 5 зв., двою на дьсѧте 41 зв., осмь на дьсѧте 59, пѧти на дьсѧте 105, три дьсѧте 140;

ВО (I–II) XIII: обанадьсѩть 212 зв., 214.

XIV століття

ЛврЄ XIV: дванадцѧть 13 зв., обѣманадцѧть 22, ѡбанадцѧть 49, 99 зв., въ ѥдиноу же надцѧть годиноу 76, со двѣманадцѧть 113, пѧтинадьцѧть 128;

ПЄ XIV: обѣманадьсѧть 57, 66.

У відомих на сьогодні українських пам'ятках найдавніші приклади з такими африкатизованими фіналями датовані другою половиною XIV ст. – шистьцѧтого від 1366 р. (ССУМ XIV–XV: II, 559).

4.2.1.2. Дієслівні утворення

4.2.1.2.1. Дієслова з суфіксами *-ова-*, *-ува-*

У відомих нам пам'ятках світської писемности найдавніші вияви суфікса -*ува*- відомі від початку XV ст. торгувати (грамота 1408[352]), див. ще: добувати (грамоти 1449, 1455, 1457 (ССУМ: I, 311)).

Докладний аналіз релігійних пам'яток церковнослов'янської мови доводить, що відображення суфіксів, характерних для сучасної української мови, відбулося значно раніше – ще в писемності XI ст. Спроби такого типу проклали шлях до створення власної української писемної традиції, яскраві вияви якої помітні у світському письменстві XIV–XV ст.

XI століття

Ізб. 1073: исповѣдовати 5 зв., распꙑтовати 6, показовати 11, дѣвьствовати 41 зв.;

СГБ XI: описовати 10 зв., прѣрѣзовати 253 зв.;

СП XI: бесѣдовати 79 зв., 99 зв.;

ПА XI: бесѣдовати 220 зв., коуповати 36 зв.

XII століття

МЄ до 1117: печаловати сѧ 113 зв.;

ГЄ 1144: трѣбова 73;

ДЄ: бесѣдовати 128;

---

[352] *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., с. 242.

ЖН XII: бесѣдовати 4;
ЖФС XII: съказовати 109, обѣдовати 161;
Усп. зб. XII–XIII: вѣровати 212 зв., показоваше 94.

XIII століття
ПНик XIII: трѣбовати … бесѣдовавъ 84 зв.

XIV століття
ЛврЄ XIV: съказовати 147;
ЛПс 1384: помилоувати 133 зв.

4.2.1.2.2. Усічені дієслівні форми 2 особи однини теперішнього часу

В українській писемності такі форми відомі від XIII ст. Засвідчені вони і в Лаврентіївському списку „Повісті врем'яних літ”: аще сѧ крⷭтиши то и се пⷪлучишь, приведешь, не створишь а пустишь[353], але, певна річ, не можна однозначно стверджувати, що такі форми існували і в оригіналі цього твору.

XIII століття
ЄЄ 1283: амо же хотѧшь ѥгда же состарѣѥшь сѧ и въздвигньши роуцѣ 107 зв., гл҃шь … ꙗже не гл҃ши 89;
ОрЄ XIII: троужаѥ́шь 33 зв.;
Також у „Троїцькому збірнику” кін. XII – поч. XIII ст. засвідчені такі форми: бѣжишь (Тр. зб. 105).

XIV століття
ЛврЄ XIV: видиш ли 115, 231, имашь 101;
ЛЄ XIV: разьдрѣш 42 зв.

4.2.1.2.3. Фіналь *-ть* у дієсловах 3 особи однини та множини, відповідно до *-тъ* у давньоболгарських протографах

Кінцівка *-ть* у таких написаннях, яка наразі є нормою української літературної мови, одразу витіснила не властиву мовленню місцевих русинів *-тъ*. Уже в найдавніших писемних текстах русини-українці впровадили цей мовний узус як при переписуванні церковних книг, так і в оригінальній писемності.

---

[353] *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., с. 312.

XI століття

ОЄ 1056–1057: просвѣщаѥть 2 зв., слышить 60, въпросѧть 3 зв., грѧдѫть 10, рекѫть 69;
Ізб. 1073: видить… просить … дасть 164 зв.; приведоуть 159 зв., начноуть … веселѧть сѧ 214 зв.;
Ізб. 1076: гл҃ють 1 зв., хвалѧть 13;
АЄ 1092: сънѣдають 70, останоуть … да пребиють … възьмоуть 129 зв., принесоуть 135, събероуть 137;
ТЄ XI: видѧть … не идѫтьбижѧть 1, знаѭть 1, велить 7;
ПА XI: подобаеть 3, будеть … разумѣѥть 4, поищоуть 7, боудоуть 8, разоумѣѭть 36, придоуть 80 зв., коуѭть 100;
БПс XI: придеть 4 зв., помѧноуть сѧ 6;
Чуд.Пс. XI: наричѫть 92;
СГБ XI: възьмѫть 104, мѫчѧть 282;
СП XI: въстаѭть 143, живоуть 143.

XII століття

МЄ до 1117: придоуть … и възьмоуть 20, бл҃говѣстоують 75 зв.;
ГЄ 1144: рашірѧють … величѧють 50 зв., раздѣлѧть сѧ 150, прѣходѧть … прідоуть 158 зв.;
ДЄ 1164: вѣроують 18 зв., видѧть 19, варѧють 76;
ЖН XII: разбиѥть 3, поють 4, плачють 4;
ЖФС XII: бѣгаѥть 62, исходꙗть 43 зв., дарьствꙋють 77;
Усп. зб. XII–XIII: кричать 189, отъвѣщають 277 зв., пероуть 195, почоують 258, придоуть 212 зв.;
УСт XII: бываѥть 213, боудеть 213, въходѧть 213 зв.

Також такі дієслівні фіналі засвідчуємо й у світських текстах, наприклад, у Мстиславовій грамоті: почьнеть, кто запъртить[354].

XIII століття

ВО (І–ІІ) XIII: оживоуть 168 зв.;
БЄ XII–XIII: възьметь 1, вънидеть 2, придеть 17, възлюбить 30 зв., ицѣлить 33, приѥмлють 34, осоудѧть 43, приимоуть 54 зв., створить 69 зв., оубиють 103 зв. та ін.;
ХЄ XIII: не имоуть 8, вси чтоуть 9, оуслышать … ѡживоуть 9 зв.;
ПЄС 1280: начноуть 37, ждоуть 93;

---

[354] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 172.

ПНик XIII: поють … разоумѣють 61, мроуть 86 зв., да боудоуть 90;
ОрЄ XIII: живить 63, брежеть 128, бѣжить 128, видѧть 1, гонѧть 6 зв., алчють 29 та ін.

XIV століття
ПЄ XIV: могоуть 7; облечеть 60, спасеть 65;
ЛврЄ XIV: погыбноуть 134, боудоуть 155, зберoутьсꙗ 119 зв.;
ЛЄ XIV: спить – спить нощь 91 зв., плодить – землꙗ плодить 91 зв., послоушають 92, боудуть 94;
ВО (ІІІ) XIV: попалѧеть 232, разумѣють 200;
ЛПс 1384: поидоуть … да боудоуть 154;
МТ XIV: ѿверзаѥть 6 зв., подобаѥть 9 зв.

У контексті характеризування цих дієслівних форм звернемо увагу на засвідчену у Мстиславому Євангелії – отъдереть бо сѧ 31. Такі ж утворення виявлено ще у кількох давніх українських Євангеліях: Юріївському – отъдереть бо сѧ[355], Галицько-Волинському – одереть бо сѧ 43 зв., Лавришівському – одереть 48 та Луцькому – отъдереть 48 зв., які відображали говіркове місцеве мовлення – *отдереть*, що з часом стало нормативним *віддере*.

4.2.1.2.4. Дієслівні форми 3 особи однини та множини

У сучасній українській літературній мові[356] та її діалектах[357] характерним дієслівним закінченням 3-ї особи однини є -*е*, що постало, очевидно, в добу праслов'янську (про що свідчить поширення його в білоруській мові, північно- та південноросійських говірках, західно- та південнослов'янських мовах (за винятком болгарської))[358].

Найдавніші писемні свідчення цієї морфологічної риси відомі від кінця XI ст. Для церковнослов'янської мови (як і пізніше для російської) характерні були нередуковані дієслівні фіналі із -*тъ*.

---

[355] *Евангелие от Матвея в славянской традиции*, подг. А. Алексеев, И. Азарова, Е. Алексеева и др., СПб. 2005, с. 52.

[356] М. Жовтобрюх, О. Волох, С. Самійленко, І. Слинько, *Історична граматика української мови*, op. cit., с. 203–204.

[357] W. Kuraszkiewicz, *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1985, s. 208.

[358] В. Борковский, П. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, Москва 1965, с. 314–315; О. Безпалько, М. Бойчук, М. Жовтобрюх, С. Самійленко, І. Тараненко, *Історична граматика української мови*, Київ 1962, с. 333.

Форми 3 ос. одн. на зразок *він ходи*, *носи* охоплюють ареал за умовною лінією: на північ від берегів Дністра до Нововолинська – Дубна – Хмельницького[359]. Такі написання знаходимо і в деяких пам’ятках.

XI століття

Найдавніші писемні свідчення цієї морфологічної риси відомі від кінця XI ст.[360] У пам’ятках русько-української редакції ми зафіксували такі випадки:

ОЄ 1056–1057: напише 294 зв.;
Ізб. 1073: нарицае 7 зв., буде 10 зв., бѫде – бѫде ли почоулъ 56 зв., съвьршаѥ 12 зв., бъıваѥ 15, да сѧ покоушаѥ 17 зв., трѣбуѥ 29, писано бо ѥ̇ 40, оубиваѥ 111, грѣхъ нарицаѥ иже ѥ не въ разумѣнии 164 зв.;
Ізб. 1076: трѣбуѥ 22;
ПА XI: сь бо ꙗкоже ѥ истина 6 зв., сь бо ѥ правъдьно 83 зв., мала ѥ … бьчела 104 зв., бѫде 111 зв., отъвѣштавае 148 зв., не хоще 220 зв.;
СГБ XI: бѫде ли онъ покои … или оно что ѥ 294;
Чуд. Пс. XI: что ѥ намъ 92;
СГБ XI: не достане 176, подобаѥ 237, бѫде ли онъ покои … или оно что ѥ 294;
СП XI: боуде 141, бѫде 155 зв.

XII століття

ГЄ 1144: боуде 112 зв., може 154 зв.;
ХА XII: бл҃говстоуѥ 1 зв., что ѥ смотрениѥ 214 зв., моиси пише 121 зв., никто може 159;
ДЄ 1164: нарече 112, что ѥ тобѣ 39, дх҃ъ исходить … проходи 57, не достои / тут: нє достоить/ 120; коупѧть … не имоу 97 зв., полагаю – даꙗше оученикомъ своимъ да полагаю прѣдъ народомъ 102 зв.;
ГВЄ XII: все ѥлико имѣ продасть (имать ДЄ 61 зв.) 55 зв.;
ЖН XII: хоче ѡбитель быти 26 зв.;
ЖФС XII: бъıти подобаѥ 137, изгонꙗѥ 154 зв.;
Усп. зб. XII–XIII: боуде 46, 217 зв., послоухоуѥ 236;
УСт XII: ни моусѣ – ни моусѣ перелетѣти 261.

---

[359] В. Німчук, *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам’ятка української мови*, op. cit., с. 33.

[360] І. Крамко, А. Булыка, А. Жураўскі, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, с. 244; Е. Карский, *Белоруссы. Язык белорусского народа*, Москва 1956, вып. II *Исторический очерк словообразования и словоизменения в белорусском языке*, с. 256.

Такі написання знаходимо і в графіті XII ст. на стінах Софії Київської кива баранъ[361], у звенигородській берестяній грамоті кін. XII – поч. XIII ст. дае лоуцѣ[362].

XIII століття
ВО (I–II) XIII: величаѥ 13 зв., оубыѥ вы 200, что ѥ тобѣ 194;
ЄЄ 1283: не знаѥ чл҃вка 92 зв., не може спсти 96, сь изл҃итѧнинъ ѥ 63 зв.; тъ вы наоучи всемоу 86 зв., боудоуть … да видѧ славоу 90 зв., ты ли ѥ ц҃рь июѥскъ(!) 93;
ПНик XIII: показаѥ 68 зв.

XIV століття
ЛврЄ XIV: ище 23 зв., 46, боуде 110 зв., не може 206;
КПс 1397: пожре 77 зв.;
ЛЄ XIV: да събоуде сѧ 15 зв.

Виявлено такі форми і в списку XIV „Пандектів” Никона Чорногорця боуде[363], а також у світській писемності: може (грамота 1370), буде (грамота 1400)[364].

Деякі дослідники наявність давньої флексії -*е* в білоруській та українській мовах тлумачать польським впливом[365]. Проте наявність численних виявів цієї зміни в пам’ятках уже XI ст., коли вплив польської мови на українську та білоруську був малоймовірним, ця теза не видається нам слушною. Проте видається доцільним припустити, що тут ми маємо справу з незалежним – паралельним розвитком, або, що згадане вище і більш імовірно, продовженням давньої праслов’янської тенденції.

4.2.1.2.5. Плутання форм наказового способу 2 особи однини від дієслів *дати* (*даждь*) і *даяти* (*даи*) та поступове злиття їх в одну – *даи*

У сучасній українській мові дієслово *дати* набуває в 2 ос. одн. наказового способу форми *дай*, яка в минулому була відповідною до дієслова даꙗти – даи. До дієслова дати імперативом була форма даждь. Тенденція до мовної економії призвела до розповсюдження форми даи при одночасному усуненні початкової даꙗти, яку замінила інша – *давати*.

---

[361] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської…*, 2014, с. 167.

[362] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 268.

[363] К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца…*, op. cit., с. 15.

[364] *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., с. 314.

[365] С. Якаўлеў, *Польскія элементы ў сістэме назоўніка ў старабеларускай мове*, „Весці АН БССР”, 1983, №6, с. 105.

У наказовій формі 2 ос. одн. від дієслів *дати* та *даяти* від XI ст. трапляються випадки плутань у різних рукописах.

XII століття

ГВЄ XII: даи жє ми 107 (пор. дажь ми ДЄ 1164: 126, БЄ XII–XIII: 39 зв., але в ОрЄ XIII: даи ми 54 зв.), ГВЄ XII: даи ми 144 (пор. дажь ми ДЄ 1164: 171 зв., БЄ XII–XIII: 86), що може свідчити вже про нерозрізнення писцями ГВЄ XII та ОрЄ XIII походження наказових форм даи і даитє < даꙗти, даждь/дажь і дадитє < дати. При цьому зазначимо, що і в раніших текстах послідовности не спостерігаємо: у фрагменті читання віл Луки 11/5 в Остромировому – даждь ОЄ 1056–1057: 116 зв.–117, а в Архангельському даи АЄ 1092: 71. У подальшій українській писарській практиці таких поплутувань стає все більше.

XIV століття

ЛврЄ XIV: даи жє ми пити (у порівнюваних євангельських текстах переважають написання з дажь або дождь) 26 зв.; даи жє намъ (у порівнюваних євангельських текстах переважають написання з дажь або дождь) 96;
ЛЄ XIV: даи 22, 124 зв.

4.2.1.2.6. Наказовий спосіб дієслів у формі 1 особи множини із закінченням *-мо*

Стандарт сучасної української мови для форм 1 ос. мн. наказового способу (як і у формах 1 ос. мн. теперішнього часу) передбачає закінчення *-мо*. Ці форми в церковнослов'янських текстах мали закінченням *-мъ*. Через те, що закінчення *-мо* не може бути похідним від *-мъ* ані фонетично, ані через аналогічні корективи, його потрактовують як релікт протоіндоєвропейського perfectum[366]. Водночас у проаналізованих текстах ми не знайшли прикладів дієслівних форм від 1 ос. мн. теп. ч. із закінченням *-мо*, відтак варто або погодитися з твердженнями тих істориків української мови, які визнавали пріоритет цієї флексії передовсім у наказових формах, або припустити, що руські писці не наважувалися порушувати вироблені тенденції в церковнослов'янських пам'ятках, позначаючи специфічним чином спочатку лише форми наказового способу.

---

[366] Пор.: Z. Stieber, *Zarys gramatyki...*, с. 190–191.

Такі флексії в українській писемності відомі від XIII ст. і з часом стали нормою української літературної мови.

XIII століття
ВО (I–II) XIII: въспоимо 239 зв.;
ПЄС 1280: оубоимосѩ 24 зв., поразоумѣимо 26, не помышлѩимо 26, оубоимосѩ 26 зв., не оусрамлѩимосѩ 77 зв., имѣимо 78.

XIV століття
ВО (III) XIV: въспⷪимо 49 зв., въспѡимо 70 зв., успѡїмо 72 зв., 93 зв., пѡимо 197 зв., їспраздьнуїмо 256, цѣлуїмо 259.

Тут звертаємо увагу на один приклад із „Пандектів” Никона Чорногорця поч. XIII ст. приѥмлемо, де з контексту – съ благодарениѥмь приѥмлемо – уживання форми 3 ос. мн. цілком допустиме, до того ж у відповідному фрагменті пізнішого списку (кін. XIV ст.) маємо приѥмлемъ [367].

У Житії Нифонта виявлено форму наказового способу 3 ос. мн. начьнѣть 4, а в Євсевієвому Євангелії 1283 року – коупѣть собѣ 25 зв., які вочевидь писці взяли із тогочасного живого мовлення.

У „Пандектах” Никона Чорногорця також засвідчено розмовну форму наказового способу коупоуи – ибо аще трѣбоуѥши въ ноужю себе. ли на одежю ли на пищю. абиѥ коупоуи ПНик 86 зв., яка має продовження в сучасній українській мові: *купувати – купуй*.

4.2.1.2.7. Поява нових форм минулого часу

Нові форми минулого часу в українській мові постали на основі колишнього перфекта, при цьому допоміжне дієслово, яке вказувало на особу, опускалося, а виразником минулої дії став дієприкметник. Спочатку такі спрощені перфектні форми засвідчені в 3 особі. У XI ст. уже відомі такі приклади в українській писемності.

XI століття
ПА XI: еда къгда не сътворилъ 141 зв.

Також такі форми знаходимо в написі на Тмутороканському камені 1068 р. глѣбъ кнѧзь мѣрилъ море по леду[368], у написі-графіті XI ст. про князя

---

[367] К. Максимович, *Пандекты Никона Черногорца…*, с. 180.
[368] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 57.

Святослава Ярославовича д҃ лета кънѧжилъ сватославъ[369], у написі першої половини XI ст. на Спасо-Преображенському соборі в Чернігові: обѣдалъ ильѧ[370].

XII століття
МЄ до 1117: окаменилъ – ослѣпи очи их и окаменилъ срⷣца ихъ 139;
ДЄ 1164: б҃ъ съвъкоупилъ 82.

Форму без допоміжного слова засвідчено й у графіті Михайлівської церкви: [ту]тъ седилъ остапк[о][371].

XIII століття
ПНик XIII: рабъ … не противилъ бы сѧ 65, г҃ь ѿпоустилъ ѥмоу 74;
ХЄ XIII: не расточь – жьнѧ идеже не сѣꙗлъ. и събираꙗ оудоуже не расточь 68;
ОрЄ XIII: сѣꙗвъ расточивъ – жнеши оудуже не сѣꙗвъ и събираеши оудоуже не расточивъ … жьню идеже не сѣꙗвъ и събираю оудоуже не расточивъ 40 зв.; пор.: БЄ жьнѧ идеже нѣси сѣꙗлъ • и събираꙗ оудоуже не расточивъ … жьню идеже не сѣꙗлъ и събираю оудоуже не расточивъ 56;
ПЄС 1280: нѣ си ли слышалъ писаньꙗ 27, и ѡбатилъсꙗ но облѣнивъсꙗ 27;

Пор. ще в Лаврентіївському списку „Повісті…”: ѡдинъ ногама топталъ, а другыи рогома болъ; лютыи ꙁвѣрь скочилъ ко мнѣ на бедры[372].

4.2.1.2.8. Поява дієприслівників

В українській писемності найдавнішого періоду були лише зародки дієприслівника, що оформлявся на основі придієслівного вживання коротких активних дієприкметників теперішнього і минулого часу[373].

ПЄС 1280: прокопавши – пакъı начноуть бѣси смоущати браⷮ ꙗко дабъı мощно бъıло прокопавши стѣноу ѿ манастъıрѧ бѣжати 37.

У Лаврентіївському списку „Повісті врем’яних літ” також відомі подібні форми: прочитаючи – грамотицю прочитаючи потъснѣтесѧ на всѧ дѣла добраꙗ; попустят ны ꙁемлю идучи до насъ[374], де дієприкметникова за походженням форма жіночого роду однини легко поєднується за контекстом із вираженням множини.

---

[369] Ibidem, с. 58.
[370] Ibidem, с. 32.
[371] В. Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви…*, 2021, с. 207.
[372] *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., с. 325.
[373] Ibidem, с. 272.
[374] Ibidem, с. 270.

4.2.1.3. Невідмінювані частини мови

4.2.1.3.1. Прислівникові утворення, підтримувані живомовним узусом

Церковнослов'янська мова не повністю відображала комунікаційні можливості живої мови, тому з давніх-давен русько-українські книжники вводили в тексти живомовні форми. На прикладі різноманіття прислівникових форм яскраво видно, які можливості має жива мова.

Упродовж усієї історії розвитку української мови вживали прислівники, як успадковані з праслов'янської мови-основи, так і власне українські новотвори. Наприклад, адвербативи коли, кꙋдꙑ, годѣ відомі в українській писемности в найдавніших текстах і стали нормою. Нормативний ꙗкъ постав відповідно до како на українському грунті на місці ꙗко внаслідок редукції кінцевого -*о* і відомий уже в текстах другої половини XII ст.

У сучасній українській мові функціонують (іноді з незначними фонетичними змінами) прислівникові форми, засвідчені від XI ст.

XI століття
Ізб. 1076: николи 37 зв.;
ЧудПс XI: кѫдꙑ 20;
СГБ XI: николі 44 зв.;
ПА XI: въкѫпѣ /тут разом/ 166 зв., долоу 43 зв., долѣ 275 зв.

XII століття
МЄ до 1117: николи 14 зв., 26 зв.;
ДЄ 1164: съ задоу – съ задоу прикосноу сѧ ризѣ 95 зв., коудꙑ – коудꙑ вънести 113, ꙗк – бѣ же пѧтокъ пасхꙑ година же бѣ як ·є҃·ѧ· 247 зв.;
ГВЄ XII: правѣ гл҃ю 172 зв. Такий варіант прислівника засвідчений також в ЮЄ (Срзн.: II, 1363);
ЖН XII: николи 7, ниць 30;
ЖФС XII: годѣ 76 зв., коли 111 зв., горко 90, нагодѣ 72 зв., ниць 169;
Усп. зб. XII–XIII: николи 10, 38, 125, 143, нѣколи 45 зв., 47 зв., годѣ 11 зв., коли 191, 191 зв., нынѣчю 197 зв.;
УСт XII: годѣ 213.

XIII століття

ЄЄ 1283: ꙗк – гл҃ю бо вамъ ꙗк анг҃ли ихъ 30 зв., коли – коли сѧ женило … тогды 62 зв.;

ВО (I–II) XIII: вѣрно 6 зв., 148, 151, хвално 23, 152 зв., хвально 46, живъно 46, ще – отъ нощи утрьню ще чл҃вколюбче просвѣти 65 зв., ꙗкъ – въскрѣсилъ ѥси ꙗкъ б҃ъ 71;

ПНик XIII: коли 75;

ОрЄ XIII: тѧжько 12 зв., ѥдиначе 16 зв., коли 61 зв.

ПЄС 1280: туто – но стоꙗще туто на мѣстѣ 27 зв. /пор. у Лаврентіївському списку „Повісті врем'яних літ”: и всихъ кости тоуто лежать/[375].

XIV століття

ЛврЄ XIV: паде ниць 109;

ЛПс 1384: ѡкроугъ насъ 108;

ВО (III) XIV: вѣлми 7 зв., ѧ^{к} 62, несмѣшѣньно 199 зв., ѧвлѣньно 200, обнищавъ перстьно 218.

Також такі прислівники активно вживані і в Іпатіївському списку „Повісті…” коуды бы перѣхати[376].

Також деякі з наведених прислівників знаходимо і в берестяних грамотах новгородської писемности: коли – на гумни стои коли молотѧть – № 358 XIV ст.[377] Наведене написання із новгородської грамоти красномовно свідчить про очевидну мовну присутність тогочасної української мовної стихії (цей вислів в українській мові відтоді, за винятком кореневого *о* в слові *стой* – *стій*, не змінився: *на гумні стій*, *коли молотять*) у тогочасній Новгородщині.

4.2.1.3.2. Вигуки

Руські книжники прагнули відобразити на письмі особливості розмовної мови, які в подальшому й стали основою норм сучасної української мови. Яскраво це виявляється у засвідчених у пам'ятках вигуках.

У кількох текстах виявлено вигук *охъ*, який в українській мові частовживаний і зараз та є нормою. Причому як у світських написах-графіті: СК (XI–XII) што створю нѣ веде охъ мне комъ приближюсь[378], о горе тобѣ андроничє охъ тобѣ нѣбоже[379], ох д҃ше моꙗ[380], так і церковно-релігійних: Ізб. 1076 и рьци съ стенаниємь охъ мънѣ 36, ЖН XII: охъ мнѣ ѡслаблѥномоу 26, Усп. зб. XII–XIII: охъ мънѣ 15 зв. Традицію вживання цього інтер'єктива було продовжено в українській писемності, наприклад у Четьї 1489 року: охъ мнѣ бѣднои[381].

---

[375] Ibidem, с. 350.

[376] Ibidem, с. 349.

[377] Приклади з грамот за публікацією: К. Тищенко, *Правда про походження української мови*, op. cit., с. 48.

[378] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської…*, 2014, op. cit., с. 161.

4.2.2. МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ ЗБЕРЕГЛИСЯ В ОКРЕМИХ ДІАЛЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У пам'ятках української писемности XI–XIV ст. засвідчено риси, які характеризують окремі територіально-мовні утворення і властиві їм дотепер. Хоча вони й не стали основою норми – стандартної мови, проте їх наявність у давніх текстах є вагомим аргументом у дискусії про процес формування української літературної мови: вони доводять, що українські книжники, незалежно від місця народження, мали ту ж саму мету – адаптувати мову тексту до потреб читачів. Через те, що виділені риси непоодинокі, їх не варто потрактовувати як звичайні помилки. Зникнення їх, своєю чергою, у процесі нормотворення треба пояснювати локальністю сфери застосування та, можливо, неготовністю русинів-українців із інших діалектних ареалів поширення української мови визнавати їх як свої.

4.2.2.1. ІМЕННІ ЧАСТИНИ МОВИ

4.2.2.1.1. Закінчення *-ов* (<*-*ojǫ*) іменників та займенників у формі орудного відмінка однини

Відзначаємо у ВО два випадки цієї локальної південно-західної української морфологічної діалектної особливости – флексії -*оў*, -*іў* в О. в. іменників та займенників (*руков, головов, мнов, собов*), якої не засвідчено в жодній із відомих нам наразі пам'яток не лише XII–XIII ст., але й пізніших, аж до XVI ст.: възьмъша съ собов вънѧ 50 та за всѧ съмьртив распѧтиꙗ 103 зв.

---

[379] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. VIII *Південні внутрішня та зовнішня галереї*, Київ 2018, с. 440, табл. CCXLII, 1.

[380] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської...*, 2014, с. 229.

[381] В. Німчук, *Українська Четья 1489 року*, op. cit., с. 27.

4.2.2.1.2. Закінчення *-ии* іменників *-ĭ*-основ у родовому відмінку множини

Успадковане закінчення -ии було властиве на початках писемности всім русько-українським діалектам, що й відображено в найдавніших українських текстах, але з часом залишилося як характерна морфологічна особливість лише в діалектах південно-західного наріччя української мови[382]:

> Флексія *-ий* < *-ĭj-* розвинулася в південно-західних говорах української мови..., в південно-східних та північних говорах української мови, як і на решті східнослов'янської мовної території, в такій позиції відомий лише звук [е]: вістей, печей, коней[383].

Нормативним і в українській літературній мові стало закінчення *-ей* (*дітей*, *дверей*, *гостей*).

XI століття
ПА XI: съборъ людии 9 зв.;
МінСл XI: страстии 6, бл҃гдатии 14 зв.

XII століття
МЄ до 1117: дѣтии – нє имѣꙗ дѣтии 133 зв., людии 140;
ДЄ 1164: ѿ двьрии гроба 14, останѣтє дѣтии 71, костии мертвыхъ 79, 205, м҃ днии и м҃ нощии 84;
Усп. зб. XII–XIII: людии 4, пѣснии 4 зв., заповѣдии 27;
ХутСл XII: заповѣдии 10.

XIII століття
БЄ XII–XIII: нє дѣитє дѣтии 57, полни соуть костии 114 зв., ото двьрии гробоу 153 зв.;
ПНик XIII: малыхъ заповѣдии 83, до двьрии 84;
ЄЄ 1283: женъ и дѣтии 37 зв., поутии 43 зв., прѣнесѣньѥ мощии 137 зв.;
ПЄС 1280: заповѣдии 74 зв., похотии 75;
ХЄ XIII: дѣтии – нє дѣитє дѣтии 99.

XIV століття
АБиб XIV: свойхъ моужий 11;
ЛврЄ XIV: женъ и дѣтии 150, оубоꙗшасꙗ людии 214, оу дверии 304;
ЛПс 1384: стрⷭтий 150, напастий 151.

---

[382] *Атлас української мови*, op. cit., т. 2, кк. 197–198, 200.
[383] *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., с. 117.

4.2.2.1.3. Поява окремих займенникових форм

Редупліковані форми (*сь* + *сь* = *сесь*) відомі в українській писемності від XIII ст. й досі поширені в південно-західних говірках української мови[384].

XIV століття
ЛЄ XIV: сесь 18 зв.

4.2.2.1.4. Написання займенникової форми *ню* < *она* в знахідному відмінку однини після прийменника

Специфічна займенникова форма 3 ос. одн. ж. р. *ню* (неї) відома в українських пам'ятках від XI ст., а також у південнослов'янських протографах (пор. у „Савиній книзі”: на нѫ рѫцѣ СК XI: 58). Початковий *н´* постав унаслідок перерозкладу основ у прийменниково-займенникових конструкціях з прийменниками *vьn*, *sьn*, *kьn*[385], а в подальшому за аналогією і з іншими прийменниками *отъ*, *до*, *за*, *на* та ін. Займенникові форми з приставним *н´* – *до нього*, *до неї* – є нормою літературної мови. Конструкції ж на зразок – *до ню* (до неї), *на ню* (на неї) – збереглися в діалектному українському мовленні[386].

XI століття
ОЄ 1056–1057: на ню 236 зв.;
ПА XI: въ ню же 340.
Цю форму засвідчуємо і в „Синайському патерику” – на ню[387].

XII століття
МЄ до 1117: на ню 94 зв.;
ГЄ 1144: въ ню 150;
ДЄ 1164: въ ню 4 зв., на ню 144 зв.;
УСт XII: въ ню 243.

XIII століття
ХЄ XIII: въ ню 9 зв., на ню 42.

---

[384] *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., c. 133.
[385] Z. Stieber, *Zarys gramatyki...*, op. cit., s. 156.
[386] *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., c. 154.
[387] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 119.

XIV століття
ЛЄ XIV: въ ню 3, 91.

Таку форму виявлено ще в „Руській правді” – что на ню моужь възложить, у Житії Феодосія з „Успенського збірника” – ню[388].

4.2.2.2. Дієслівні форми

4.2.2.2.1. Уживання інфінітивного суфікса -*чи*

У західноукраїнських говірках морфема -*чи* збережена дотепер. Вона виступає в дієсловах, які мають у минулому часі варіант кореневої морфеми, що закінчується на задньоязиковий або фарингальний приголосний. Така вимова засвідчена і в найдавніших українських граматиках: І. Ужевича (1643) – секу, сечешъ, сечи 61, стрыгти, стрыгчи, стрычи 63 зв. та І. Могильницького (1823) – стричи, печи, стеречи 148, веречи, речи 155[389].

XII століття
ЖФС XII: расѣчи 68 зв., въверечи 152;
Усп. зб. XII–XIII: сѣчи – нача сѣчи дръва 42 зв.

Такий інфінітив засвідчено ще в „Троїцькому збірнику” XII–XIII ст. (Тр. зб.: не брѣчи 192 зв.); у списках „Повісті врем’яних літ” стеречи (Срзн.: III, 513), а також в українських грамотах XIV–XV ст.: насѣчи (1386–1418), помочи (1398), речи (1456), присѧчи (1435)[390].

4.2.2.2.2. Уживання *ся* в препозиції до дієслова та в постпозиції, але відірвано від дієслова

Писемна практика вживання -сꙗ відірвано від дієслова успадкована русинами-українцями і стала узусом для діалектів південно-західного наріччя.

XI століття
СГБ XI: стыдѣлъ бо сѧ быхъ 143;

---

[388] А. Шахматов, *Историческая морфология русского языка*, op. cit., c. 163.

[389] *Граматика слов’янська І. Ужевича*, підгот. до друку І. Білодід, Є. Кудрицький, Київ 1970, с. 37–38 перекладу; „*Грамматика изыка славенарускаго*” Ів. Могильницького, в: *Українсько-руський архив, видав М. Возняк*, Львів 1910, т. 5 *Фільольоґічні праці Івана Могильницького*.

[390] *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., c. 256.

ЧудПс.: весели бо сѧ рече 73 зв.;
СП XI: сѧ лоучи 22.

XII століття

МЄ до 1117: да сѧ отъвьржеть 44 зв.;
ДЄ 1164: боите же сѧ 50 зв.;
ГВЄ XII: миръ вашь къ вамъ да сѧ възвратить 45; да бъі сѧ ихъ прикосноулъ 121; аще ми сѧ лоучить 146; бъі сѧ не родилъ 173; приближиша же сѧ 4; ѿпоущають ти сѧ 96 зв., блѣдѣте же въі сѧ сами 141 зв., боѧхоу бо сѧ 170, радоуите же сѧ 199 зв., рожьшеѥ бо сѧ 203 зв. У рукописі знаходимо й випадки написання взагалі без *ся*: възврати і҃съ иѥрдана 92, що властиво й дотепер як говіркам, так і літературній мові[391];
ХутСл XII: молимъ ти сѧ 7 зв., ѿпоущаѭть ти сѧ грѣси 9;
ЖН XII: вьсѣмъ сꙗ покланꙗше 5, ѥго же сꙗ боꙗлъ 6, ни сꙗ възноси 10;
ЖФС XII: ѡблѣнити ми сꙗ 35 зв., не мнить ми сꙗ 15, ѡстати же сꙗ 62, сѧ повинемъ 92, сѧ дьржимъ 120, ми сꙗ лоучить 128, мнѣ сꙗ мнить 158, паче тои сꙗ примемъ 162;
Усп. зб. XII–XIII: сѧ бѣ воротилъ 10 зв.

XIII століття

ВО (I–II) XIII: ꙗко зли сꙗ дѣѥте 209, на мѧ сѧ гнѣваѥте 231;
ЄЄ 1283: коли сѧ женило 62 зв.;
ОрЄ XIII: иже сѧ смѣрить 19 зв., иже сѧ възвъісить 34 зв., да сѧ покаѭть 36, того сѧ оубоите 57 зв.;
ХЄ XIII: ѥлико сѧ прикосноуша 43;
ПЄС 1280: повчити ми сѧ 24 зв.

XIV століття

АБиб XIV: да сѧ молить да сѧ сказоуѥть 10;
ВО (III) XIV: сравнить мі сѧ 81, гора дымомъ сѧ покры 197;
МТ XIV: и тебе сѧ молимъ 17 зв.;
ЛПс 1384: надѣю бо сѧ 150 зв.;
ЛЄ XIV: сѧ самъ оубьѥть 20, самъ сѧ оузвыси ть 94 зв., да сѧ покаѭть 96 зв., разьгѣивавъ же сѧ 164, да сѧ разиїдете 210 зв.;
ЛПс 1384: надѣю бо сѧ 150 зв.

---

[391] Див. у Василя Стуса: „Народе мій, до тебе я ще верну” – у поезії „Як добре те, що смерті не боюсь я”, в: Василь Стус, *Вікна в позапростір*, Київ 1992, с. 99.

Досить часто використовувані писцями ці форми в українських текстах XV–XVII ст.: абы сѧ платило; всѣмъ сѧ показала, котраа сѧ … обецала[392]. Хоча наявність цього типу форм у пам’ятках від XIV ст. може бути потрактована польським впливом, але, безперечно, польська мова не була причиною появи таких утворень в українському письмі до XIII ст.

4.2.2.2.3. Усічені закінчення дієслівних форм (без редукованого), що може свідчити про тверду вимову кінцевого приголосного

Записи дієслівних форм 3 ос. одн. та мн. у скороченій формі, тобто без написання кінцевого -*ь*, може свідчити про тверду вимову кінцевого приголосного. Нині така тверда вимова кінцевого -*т* у дієслівних формах відома в численних говірках північного та південно-західного українського ареалу.

XII століття
ГЄ 1144: прімоут въı 157 зв.;
ДЄ 1164: въскрснет 268 зв., боудут 268 зв.

XIII століття
ПЄС 1280: обрѧщет ны … сподобит ны 28, принесоут 37, пишет бо 71 зв.;
ЄЄ 1283: оубьют и 39 зв., приведоут вы 117 зв., секира … лижет 124;
ХЄ XIII: и оусты чтоут мѧ 43 зв.;
ОрЄ XIII: боудет 1, събоудет сѧ 116.

XIV століття
АБиб XIV: цѣлоуют 26 зв., не причастит бо сѧ 31 зв.;
КПс: грѧдет 134 зв., приидет соудиⷮ 136 зв.

4.2.3. МОРФОЛОГІЧНІ РИСИ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ПАМ’ЯТОК XI–XIV СТ., ЯКІ НЕ МАЛИ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У досліджуваних текстах трапляються словоформи, які, помилково чи усвідомлено з’являючись у пам’ятках у результаті діяльности українських книжників, стали фактом української писемної культури, але не стали фактом її подальшого розвитку.

---

[392] *Історія української мови. Морфологія*, op. cit., c. 308.

Хоча в наступному підрозділі йдеться про особливості, які не закріпилися в українській мові й повністю зникли в процесі розвитку її норм, вони є свідченням багатовікового процесу творення писемної традиції, специфічного внутрішньоукраїнського культурного обговорення та узгодження форм, що могли би бути визнані носіями як питомі для більшості українських діалектів, але такими не стали.

4.2.3.1. Іменні частини мови

4.2.3.1.1. Окремі числівникові форми

Окремі форми квантитативів ми не засвідчили в жодному відомому нам історичному лексиконі.

XII століття
ГВЄ XII: трисъто срѣбрьникъ (читання від М 14/5) 143. У відповідних фрагментах інших пам'яток маємо: трии сотъ БЄ 85, вѧще триисотъ сребрьникъ ДЄ 171, ЛврЄ 116.

4.2.3.1.2. Займенникові форми *котор-* з кореневим *-е-* *котер-*

Форми з кореневим *-е-*: *котер-*, очевидно, указують на те, що руські писці могли мати для копіювання якийсь південнослов'янський протограф, оскільки такі написання цього займенника властиві передовсім цій писемності[393] та відповідно діалектам сербської, хорватської, словенської мов, а також деяким західнослов'янським мовам (словацькій, нижньолужицькій)[394].

XI століття
Ізб. 1076: котерии 193, котерыꙗ 193 зв.;
ПА XI: котеръıи 18;
СП XI: котерии 73 зв., котеръı 180 зв.

XII століття
МЄ до 1117: котеръıи 168 зв., котерааго 101 зв., никотеръıи 216 зв.;

---

[393] *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой, Москва 1994, с. 292.

[394] *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, вып. 1–42, ред. О. Трубачев (1–32), А. Журавлев (33–40), Ж. Варбот (41–42), Москва 1974–2021, с. 201–202.

ГЄ 1144: котерꙑи 132 зв., 171, котераго 49, 153, никотерꙑи 122 зв.;
ГВЄ XII: котери 100 зв., 164 зв., 170 зв., котерааго 68, никотерꙑи 93, 138;
ЖН XII: котерꙑ 11;
ЖФС XII: котераго 119 зв., котерꙑмь 109;
Усп. зб. XII–XIII: за котероую 14 зв., котерꙑи 196 зв., нѣкотерꙑимь 215.

XIII століття
ВО (I–II) XIII: котерою 205 зв.

4.2.3.1.3. Редуковані флексії в дієслівних утвореннях 2 особи однини наказового способу

Нерідко в аналізованих текстах знаходимо форми імператива з редукованими флексіями. Деякі з них були етапом і в подальшому розвитку української писемности й нормою не стали.

XI століття
ПА XI: сътворь 4.

XII століття
ГЄ 1144: продажь иминьѥ 42.

XIII століття
ВО (I–II) XIII: примѣшь бо себѣ 6, ѡбложь 56 зв., просвѣщь … раздрѣшь 136;
ЄЄ 1283: встанѣть идѣмъ ѿсюдоу 25 зв., цѣлить сѧ /тут: *зцілюйтеся*/ 54 зв., идѣте и коупѣть собѣ 25 зв.

XIV століття
ЛврЄ XIV: помажь 123;
ВО (III) XIV: поражь 62, любовь award положь 81.

4.3. ЛЕКСИЧНИЙ РІВЕНЬ

4.3.1. Джерела збереженої лексики та її реєстри

Діалектна місцева лексика потрапляла передовсім до найдавніших пам’яток світського характеру, яких збереглося дуже мало. Найбільше тут поталанило новгородсько-псковському ідіому, звідки відомі численні берестяні грамоти.

Водночас навіть короткі нотатки-графіті на стінах храмів, написи на різного роду культурних артефактах, записи в публічному просторі, маргіналії до текстів, що походять з півдня Руси, та, зрештою, питомі рідні слова (у коментарях, поясненнях, як, наприклад, у відомому першому польськомовному тексті з латиномовної „Книги Генриківської”), уведені до скопійованих іноземних протографів, дають можливість скласти певне уявлення й про тогочасну українську лексику.

Маємо констатувати, що з різних причин (до розпаду Радянського Союзу політичних – зарахування найдавнішої української культури до давньоруської „триєдиної” культури; а після 1991 р. передусім із фінансових), на сьогодні в україністиці давню лексику реєструють від XIV ст. Завершено й опубліковано лише „Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.”[395], але до нього не увійшли слова з пам’яток церковно-релігійного стилю. Тексти всіх жанрів і стилів стали джерелами „Словника української мови XVI – першої половини XVII століть”, який наразі ще не завершений. Тобто в українській історичній лексикографії лексика з пам’яток церковнослов’янської мови української редакції до XVI ст. ще не засвідчена в словниках, а до XIV – відсутні реєстри української лексики взагалі. Проєкт Василя Німчука „Словник церковнослов’янської мови української редакції XI–XIV століть” поки не реалізовано. Тому створення словника давньоукраїнської лексики найдавнішого періоду української писемности є нагальною й актуальною проблемою україністики.

Наразі свідчення про найдавнішу українську лексику (до XIV ст.) можемо черпати з трьох російських словників, назви яких, згідно з наявними сьогодні знаннями, слід тлумачити в дусі російського культурного імперіалізму (про який ми докладно писали вище, обговорюючи поширення хибної термінологічної омонімії та ототожнення понять „русский” і „руський” з „російський”): „Словник давньоруської мови” І. Срєзнєвского /далі „Словник…” І. Срєзнєвского/ („Словарь древнерусского языка” И. И. Срезневского), „Словник російської мови XI–XVII ст. ” /далі „Словник … XI–XVII ст.”/ („Словарь русского языка XI–XVII вв.”), „Словник давньоруської мови XI–XIV ст.” /далі „Словник … XI–XIV ст.”/ („Словарь древнерусского языка XI–XIV вв.”)[396]. У всіх вказаних історичних лексиконах реєстрові словникові статті до XIV ст. проілюстровані переважно цитатами з українських пам’яток.

---

[395] *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*: у 2 т., ред. Л. Гумецька, І. Керницький, Київ 1978; *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, вип. 1–17, ред. Д. Гринчишин (вип. 1–14), М. Чікало (вип. 15–17), Львів 1994–2017.

[396] И. Срезневский, *Словарь древнерусского языка*, op. cit.; *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, op. cit.; *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, op. cit.

Тому, як це не парадоксально, ретельно створені російські словники є гарним джерелом для аналізу української лексики найдавнішого періоду. Однак до цих джерел треба підходити критично – вони базуються на вже не раз згадуваних хибних методологічних припущеннях про те, що колискою російської може бути українсько-київська традиція.

Працюючи над аналізованими джерелами, ми виявили сотні лексем, які в російських словниках проілюстровані тільки цитатами з українських текстів.

4.3.1.1. Епіграфи

Хоча власне епіграфи пов'язані переважно з надмогильними написами, записами на монетах, медалях, табличках, до цієї групи належать також численні записи, знайдені в різних громадських місцях, незалежно від причини їх розміщення, разом з тим неофіційні, часто ситуативного характеру, написані під впливом емоцій, не розраховані на публічне сприйняття. Такі тексти – наприклад, написи на стінах – з'являються й зараз, і трактуються як прояви вандалізму. Якщо вони зберігаються, то з часом, окрім експресивної функції, набувають історичної та культурної цінності, що дозволяє зрозуміти різноманітні елементи менталітету, суспільних відносин і повсякденних реалій доби, в якій їх було створено.

У контексті вивчення таких написів як стандартний приклад зазвичай наводять напис на мечі першої половини XI ст. коваль людота або людоша[397], який залишив русин-українець, вказавши своє ремесло. Іменник *коваль* у подальшій мовній практиці українців став широковживаним.

Набагато більшу репрезентацію місцевої лексики можна знайти на стінах будівель у вигляді текстів, написаних городянами, які знали грамоту, що дозволяло їм формулювати та записувати конкретні повідомлення. При цьому вони не були „професійними" писцями й не керувалися правилами церковнослов'янської ортографії. Отже, це перші спроби максимально природного/наближеного до говірки відтворення власної мови, що цілком відповідає основному принципу сучасного стандарту української мови. Це ще один аргумент у дискусії про початок розвитку норми української мови, яку – відповідно до датування записів на стінах собору Святої Софії в Києві – варто виводити від XI ст. Вони відображають тогочасне мовлення (кінець XI – XIII ст.) не стільки киян, скільки – ширше – русинів-українців.

---

[397] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 30.

Багато таких записів-графіті збереглося на стінах Софійського собору в Києві (далі – СК) кін. XI – серед. XII ст.: о горе тобѣ андрониче охъ тобѣ небоже чему ѥси зьло сьтворил[ъ] то не вѣдае никъто же то[л]и те звѣлѣ Коуз[ма][398].

Графіті СК XII ст., напис на фресці св. Онуфрія:

мⷭцѧ енарѧ въ ·л҃· ст҃го ипта
крила землю кнѧгыни боꙗню
всеволожа а передъ ст҃ою софиѥю
передъ попы а ту былъ по
пинъ ꙗкимъ дъмило пателеи
стипъко михалько нѣжьнович
мⷯил данило марко сьмъюнъ михал
елисавиничь иванъ ꙗнъчынъ
тудоръ тоубыновъ ильꙗ копы
ловичъ тудоръ бързѧтичь а пере
дъ тими послухы коупи землю кнѧ
гыни боꙗню вьсю а въдала на неи
семьдесѧтъ гривьнъ соболии а въ томь
драниць семьсъту гривьнъ[399].

Такі написи цілком світські й іноді зовсім відверті, як то в графіті СК XII ст.: спрашиваѥтсѧ коза съ бѣсомъ еи поити кива баранъ еи[400]; чи коупри[ѧ]не гора[з]дъ еси елы соуи расъсмаглица ми[401]; чи мати не хотꙗчи дитичꙗ бѣжѧ гет… бг҃ь же не хоти человѣка бѣдами кажет[402]; або на стінах Михайлівської церкви XII ст.: [ту]тъ седилъ остапк[о] … трѧсцею оточе[403].

4.3.1.2. Покрайні записи (маргіналії)

Важливим джерелом для вивчення української лексики є приписки писців та покрайні записи на сторінках церковно-релігійних книг, як, наприклад, у записі XIII–XIV ст. в ГЄ 1144 р. ѿ пазоухы[404].

У кількох покрайніх написах Віденського Октоїха (I–II) накреслене слово **сусло**, найчитабельніший – унизу арк. 150: учисѧ сусло писати добро ти будеть. Із усіх відомих нам історичних словників церковнослов'янської та давньорусько-української лексики слово з таким значенням наявне в лексиконі Ізмаіла Срєзнєвського, проілюстроване з пам'ятки „Ходіння святого апостола Іоана Богослова" за списком 1419 року без указівки на його семантику (Срзн.: т. III, ч. 2, 627), а також у „Словнику … XI–XVII ст.", де найдавніша фіксація проілюстрована цією ж цитатою з Віденського Октоїха (СлРЯ: вип. 29, 62–63). У літературі найдавнішою із відомих нам згадок лексема сусло у значенні 'розчин для письма' засвідчена в описі приготування чорнила за текстом XVII ст., який наводять російські дослідники Любовь Столярова й Сєргєй Каштанов: „…на четвертий день покласти кору в горщик, налити води чи квасу доброго чи яйцевого *сусла*... Чорнильне сусло процідити крізь ганчірку й залити повен глечик"[405].

---

[398] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії*…, 2018, с. 440, табл. CCXLII, 1.
[399] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської*…, 2014, с. 151–153.
[400] Ibidem, с. 166–167.
[401] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської*…, 2015, op. cit., с. 143.
[402] Ibidem, с. 143.
[403] В. Корнієнко, *Графіті Кирилівської церкви*…, 2021, с. 207.
[404] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 329.

У ЛврЄ в покрайніх медичних записах знаходимо одразу кілька слів, не засвідчених дотепер в історичних лексиконах, які ввели в обіг українські волинські книжники. Цю лексику можна охарактеризувати не тільки як медичну, але й як побутову, кулінарну. Указані слова різноманітні не лише за значенням, але й за походженням, граматичною формою тощо. Наприклад:

- коуропта та голоубичаѧ: коуропта а в тои кровь силна помагае^{т} ѡчи^{м} а голоубичаѧ желчь всѧкъ недоугъ ѿганѧѥть 75 зв.[406];
- горчи^{ц} … часно^{к} попра 'перець' 71;
- запозичення з грецької зинзивѣръ 'імбир', реѡнъ 'ревень', крокосъ 'шафран': о очно^{и} зинзивѣра и костои и реѡнъ крокоса с вином даи 14;
- прикметник крино^{в} від кринъ 'лілія'– крино^{в} корѣнье 14;
- найраніша фіксація збірного іменника листꙗ – вербовоѥ листье 14, що, найімовірніше, вже відображало місцеву західнополіську рису, а саме збереження давніх флексій у таких іменниках ['*лис′т′е* / *ш'час′т′е* / *го'л′:е*];
- дерев^{ц} /деревце/ – возми дерев^{ц} 71 – перша поява цього демінутива у слов'янській писемности.

4.3.1.2.1. Механізм творення російських лексикографічних мітів на основі українських писемних джерел

Порівняльний аналіз української лексики, знайденої в найдавніших пам'ятках, записаних на землях Руси-України, та пізніших копіях, переписаних поза місцем їх створення, тобто за різних діалектних умов, на інших теренах Руси та поза її історичними межами, виявляє неймовірну тяглість українського словника. Наявність у найдавніших пам'ятках української лексики, переписаної наступними переписувачами – носіями інших діалектних систем, дає підстави зробити кілька висновків. У дискусії про походження самих пам'яток це остаточний доказ українського походження цих текстів, точна генеза яких невідома. Наприклад, лексему жито, яку зустрічаємо в „Рязанській кормчій" 1284 р., використано для ілюстрації значення цього слова в словниках російської мови[407]. У російській мові відповідник українського 'жито', польського 'żyto' – це 'рожь', від прасл. *ръжь. Писар міг використати слово, характерне для його мовного ареалу, але чомусь не зробив цього. Така ознака, яка доповнює загальну картину мови цієї пам'ятки, дала підстави дослідникам (Ватрославу Ягичу, Юрію Шевельову та ін.) сформулювати висновок про запис цього тексту з київського протографа[408].

---

[405] „На четвертый день положить кору в горшок, налить воды или квасу доброго или яичного *сусла*… Чернильное *сусло* процедить через тряпку и залить полный кувшин", див.: Л. Столярова, С. Каштанов, *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, op. cit., с. 62.

[406] Прочитання покрайніх текстів цієї пам'ятки здійснив В. Крисько. Див.: В. Крысько, *Лаврошевское евангелие и его экстратексты*, „Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik", 2019, Jahrgang 64, Heft 1, s. 148–190.

У контексті стану розвитку східнослов'янських мов це є важливим свідченням того, що мова тих наступних писців-переписувачів, які не наважилися внести зміни, залишивши оригінальні русько-українські мовні риси в текстах, не мали відповідних лексичних засобів – міжмовних синонімів, які можна було б використати в тексті. Тому в цих випадках українська лексика була єдиною можливою альтернативою церковнослов'янській.

Прикладом такого розвитку може бути лексема невѣголосъ – се же бѣ невѣголосъ (Срзн.: II, 365; СДЯ: V, 240)[409], яка є в наступних редакціях „Повісті врем'яних літ" і використовується як ілюстрація російської лексики у словниках історії цієї мови. При цьому зауважимо, що й неповноголосний варіант невѣгласъ, відомий у Супрасльському рукописі (СС: 360), також засвідчено в оригінальній пам'ятці української писемности – „Успенському збірнику" XII ст. (Усп. зб. XII–XIII: 61, 67) та в списках „Повісті…", у пізніших текстах він трапляється і в новгородській писемності (СДЯ: V, 240), зрештою, зі східнослов'янських лише в українській літературній мові ця лексема стала нормативною.

Отже, русин-полянин Нестор писав свій літопис тогочасною книжною давньоруськоукраїнською мовою, вводячи до неї сотні місцевих діалектних слів, які з часом увійшли не лише до українського словника, але й поширилися на інші терени Руси, також і за межами Руси, а згодом – увійшли й до словника інших мов (наприклад, російської).

---

[407] Варто зауважити, що, крім дискусійної щодо походження (місця переписування) „Рязанської кормчої", інші ілюстрації вживання лексеми 'жито' з цих словників, також походять з українських текстів: „Ізборника Святослава" 1076 року, Житія Феодосія Печерського XII ст., списку „Повісті врем'яних літ".

[408] И. В. Ягич, *Четыре критико-палеографические статьи*, СПб. 1884, с. 72.

[409] Зауважимо, що цитата з покликанням на список „Повісті..." є єдиною в російському словнику.

Водночас через описані раніше термінологічні маніпуляції (ототожнення понять „русский” і „российский”), запроваджені й популяризовані Російською імператорською академією наук у XIX ст., найдавніші русько-українські пам’ятки використовувалися для реалізації ідеологічних підвалин російського культурного імперіалізму, штучно подовжуючи історію російської мови. Згідно з цим підходом, найдавніша українська лексика таких текстів, наприклад „Слова о полку Ігоревім” чи київських редакцій „Повісті врем’яних літ”, у повному обсязі потрапила до історичних російських словників без будь-яких коментарів щодо походження цих слів, і відповідно – про те, що вони були запозичені російською мовою, що створює хибне враження про їх російське походження. Фрагменти, які ілюструють окремі приклади в історичних словниках російської мови, є найдавнішими українськими джерелами (а не пізнішими редакціями, створеними поза територією Руси-України), іноді єдиними, тобто словникові статті російської мови базуються на очевидних українських прикладах.

Так, у „Слові о полку Ігоревім” засвідчено лексеми:

– зегзица – ꙗрославнынъ гласъ слышить: зегзицею незнаемь, рано кычеть: полечю, рече, зегзицею по дунаеви (єдина цитата зі „Слова…” в СлРЯ: вип. 5, 368);
– клекътъ – орли клектомъ на кости звѣри зовуть (єдина цитата зі „Слова…” в СлРЯ: вип. 7, 162);
– ковылие – чемоу, господыне, мое веселие по ковылию развѣꙗ (єдина цитата зі „Слова…” в СлРЯ: вип. 7, 216);
– щекоть – щекотъ славии успе (єдина цитата зі „Слова…” в Срзн.: III, 1609).

Уживання цих слів у російській мові підтверджено лише єдиним джерелом – пам’яткою української мови „Словом о полку Ігоревім”. **Аналогічна картина з використанням сотень інших слів з українських пам’яток для ілюстрацій у російських словникових статтях.** Наприклад, у списках „Повісті...”:

– лозина (цитати лише з покликанням на списки „Повісті…” Срзн.: II, 44; СДЯ: IV, 426);
– печеръка (єдина цитата з покликанням на списокок „Повісті…”) СДЯ: VI, 387;

- плугъ у зн. ‘знаряддя праці’ найдавніша цитата з покликанням на „Руську правду”, а в значенні ‘земельний податок’ (єдина цитата з покликанням на список „Повісті…” СДЯ: VI, 433);
- роставлати (єдина цитата з покликанням на Лаврентіївський список „Повісті…” володимерко же роставлалъ баше дроужиноу свою Срзн.: III, 171).

Варто підкреслити, що оскільки засвідчені в російських словниках слова через відсутність власних джерел ілюструються лише прикладами з українських текстів, і вони єдині, то в українській мові ті самі лексеми, крім цитованих „Слова о полку Ігоревім” або „Повісті врем’яних літ”, знаходимо і в інших питомих русько-українських пам’ятках цього періоду. Це підтверджує і вкоріненість, і універсальність української лексики.

Засобом демонстрації штучної тяглости існування російської мови було включення до російськомовних лексиконів ілюстрацій з українських джерел поряд зі зразками, узятими з новгородських та пізніших московських (російських) пам’яток. Через те, що це давніші тексти, вони розміщені хронологічно на початку лексикографічного опису, без жодних додаткових зауважень щодо їхнього неросійського походження. Такий підхід також урівнює російські та українські пам’ятки у свідомості реципієнтів, зміцнюючи хибну ідею нібито спільного культурного простору минулого. Найупізнаванішими пам’ятками цього типу, культурну належність яких традиційно, але хибно, русистика вважає російським надбанням, є „Слово о полку Ігоревім” і „Повість врем’яних літ”, тому є багато словникових статей використання матеріалу з цих пам’яток як перших і найдавніших фіксацій в історичних лексиконах російської мови.

Зокрема, у „Слові...”:

- жалоци – ничить трава жалощами (перша цитата в „Словнику … XI–XVII ст.” зі „Слова…” (СлРЯ: вип. 5, 74);
- лада – възлелѣй, господине, мою ладу къ мнѣ (перша цитата зі „Слова…” в СлРЯ: вип. 8, 160);
- смага – поскочи по руской земли, смагу мычючи (перша цитата зі „Слова…” в СлРЯ: вип. 25, 152);
- тутнути (у Срзн.: III, 1040 – єдина цитата зі „Слова…”; у СлРЯ: вип. 30, 234 цитовано також за „Словом…” та іншими українськими пам’ятками – Чудовським Псалтирем XI ст., Тріоддю цвітною XII–XIII ст.).

У „Повісті врем’яних літ”:

- веретено (перша цитата зі списків „Повісті…” СДЯ: I, 107; СлРЯ: вип. 1, 79);

- володѣти (перша цитата в російських історичних лексиконах з покликанням на списки „Повісті…” СДЯ: I, 468 та на новгородську грамоту 1462 р. СлРЯ: вип. 3, 5);
- вѣникъ (перші цитати в СлРЯ зі списків „Повісті…” вип. 2, 75);
- дорога ‘шлях’ (перші цитати в російських словниках зі списків „Повісті…”, „Слова…” та з оригінальних українських грамот – Срзн.: I, 707; СДЯ: III, 58–59);
- дорогъıй (перші цитати в російських словниках зі списків „Повісті…” та з оригінальних українських пам’яток від XII ст. – Срзн.: I, 708; СДЯ: III, 59);
- имєнины (перша цитата в російських історичних лексиконах з покликанням на списки „Повісті…” СДЯ: IV, 146; СлРЯ: вип. 6, 227);
- коврижєкъ ‘хлібчик’ (перша цитата з покликанням на списки „Повісті…” (СДЯ: IV, 232; СлРЯ: вип. 7, 214);
- кысєль (перша цитата з покликанням на списки „Повісті…” СДЯ: IV, 385; СлРЯ: вип. 7, 137);
- рольꙗ (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті…” СлРЯ: вип. 22, 211);
- сорочька (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті…” Срзн.: III, 467; СлРЯ: вип. 26, 185).

Багато лексем, засвідчених у „Повісті...”, виявлені також передовсім в інших найдавніших українських пам’ятках:

- азъбоукы, азъбоукъвьныи (найдавніші цитати в російських історичних лексиконах з покликанням на українську пам’ятку „Києво-Печерський патерик” 1406 р. та списки „Повісті…” СДЯ: I, с. 78–79, СлРЯ: вип. 1, 24);
- вабити (перша цитата в російських історичних лексиконах з покликанням на „Чтения о Борисе и Глебе, написанные Нестором в XI в.” та на списки „Повісті…” СДЯ: I, 370; СлРЯ: вип. 2, 9), це слово засвідчене і в ВО (I–II) нє пщє вабыти 161;
- зорꙗ (перша цитата з покликанням на Житіє Феодосія Печерського XII ст. та списки „Повісті…” СДЯ т. III, 403);
- криницꙗ (перша цитата з покликанням на списки „Повісті…”, а з оригінальних текстів – на українські пам’ятки: „Жалувану грамоту” галицького князя Льва 1301 р., на „Пандекти” Никона Чорногорця (Срзн.: II, 1324) та на „Хроніку” Георгія Амартола СДЯ: IV, 298);
- поваръ (лише цитати з покликанням на українські пам’ятки – Студійський устав, „Сказання про Бориса і Гліба” – та список „Повісті…” СДЯ: VI, 458);

- посагъ (лише цитати з покликанням на список „Повісті…” та українську грамоту 1396 р. СДЯ: VII, 237);
- приꙗзнь (найдавніша цитата з покликанням на Ізб. 1076 СлРЯ: вип. 20, 87);
- роусь (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті…” та „Успенський збірник” XII ст. СлРЯ: вип. 22, 261);
- сварити (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті…” та „Синайський патерик” XI ст. СлРЯ: вип. 23, 98);
- соромъ (найдавніші цитати з покликанням на новгородські й смоленські грамоти та списки „Повісті…” СлРЯ: вип. 26, 182); соромота (найдавніші цитати з покликанням на „Руську правду” та списки „Повісті…” СлРЯ: вип. 26, 183);
- стѧгъ у зн. ‘прапор’ (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті…” СлРЯ: вип. 28, 227);
- стрѣха (найдавніша цитата з покликанням на списки „Повісті…” СлРЯ: вип. 28, 164);
- холопъ (найдавніша цитата з покликанням на список „Руської правди” Срзн.: III, 1384).

Штучне розширення історії словникового складу російської мови досягається також цитуванням відомих українських джерел, що має такий самий подвійний згубний ефект для українїстики: окрім хибного уявлення про давність лексем російської мови, у реципієнта, який не замислюється, що російські словникові статті проілюстровано українськими пам’ятками, складається ще й хибне уявлення про самі пам’ятки, які автоматично починають класифікувати як російські чи ототожнювати з ними. До речі, варто зазначити, що російська наука використовує таку саму процедуру запозичення культурної спадщини та творчості інших народів у випадку пам’яток із земель Північної Руси (сьогоднішньої Білорусії та колишньої Новгородської республіки). Покликання на московські пам’ятки в російських історичних лексиконах або відсутні взагалі, або наведені від XV ст. і доповнюють засвідчені раніше українські, що справляє враження уявної давности російської спадщини.

Наприклад, упорядники російських словників використовують ілюстрації з текстів русько-української та русько-новгородської писемности для словникових статей:

- гривьна/гривьнѧ (перші цитати до всіх трьох значень слова з покликанням на південноруські (українські) пам’ятки: „Сказання про Бориса і Гліба” з „Успенського збірника” XII–XIII ст., „Мстиславову грамоту”

1130, „Хроніку" Георгія Амартола (сп. XIII–XIV ст.) та північноруські (новгородські): Грамота № 238 (XI–XII ст.) СДЯ: II, 387–389;

- колодазь (перші цитати в російських історичних лексиконах з покликанням на немосковські пам'ятки: Новгородську кормчу 1280 р., українську (волинську) грамоту 1366 р. та на списки „Повісті…" СДЯ: IV, 242–243, а в СлРЯ ілюстрацією до статті КОЛОДЕЗЕКЪ узагалі подано цитату з української пам'ятки супротив колодѣска вниз к Рѣвнє за 1624 р. СлРЯ: вип. 7, 245);
- лѣтописьць і лѣтописаньѥ (перші цитати зі списків „Повісті…", а також покликання на Ізб. 1073, ХА 89 зв., „Слово" Кирила Турівського XII ст. зі сп. XIV ст. і Новгородську кормчу 1280, які до Московії не мають стосунку СДЯ: IV, 462, СлРЯ: вип. 8, 219);
- наимитъ (перші цитати з покликанням на українські та новгородські пам'ятки СДЯ: V, 146; СлРЯ: вип. 8, 219);
- нива (перші цитати з покликанням на новгородські та українські пам'ятки, використовуючи такі очевидні українськомовні цитати з волинської грамоти 1375 р., як в поли. кдє собѣ проорють нивы СДЯ: V, 402);
- печера (перші цитати з покликанням на українські (Ізб. 1076, Житіє Феодосія Печерського, списки „Повісті…") та новгородські пам'ятки (Новгородський літопис) СДЯ: VI, 387);
- туга (найдавніші цитати з покликанням на українські (Ізб. 1073, „Синайський патерик", „Слово…") та новгородські пам'ятки і списки „Повісті…" СлРЯ: вип. 30, 216).

Низка лексем, засвідчених у давніх українських пам'ятках, має паралелі з такими ж словами в білоруських грамотах:

– батогъ (перша цитата з покликанням на білоруську грамоту 1229 р. „Договір Смоленська з Ригою", яка до Московії жодного стосунку не мала, та на списки „Руської правди" й „Повісті…" СДЯ: I, 107; СлРЯ: вип. 1, 79);

– сторона у зн. 'край, держава' (найдавніші цитати з покликанням на списки „Повісті…" та Смоленську грамоту 1229 р. СлРЯ: вип. 28, 100).

Подібних прикладів можна навести ще чимало, але метою цієї частини було не створити комплексне дослідження проблеми неетичного використання українських джерел у російській науці, а лише висвітлити чіткі тенденції ідеологічного характеру: використання українських джерел для демонстрації давности російської лексики. Ця проблема потребує докладного опису відповідно до наведеного вище аналізу, щоб висвітлити реальні масштаби явища.

4.3.1.3. Українська лексика в пам’ятках церковнослов’янської мови української редакції

Важливим джерелом для вивчення української лексики є церковнослов’янські тексти – як оригінальні, створені на теренах Руси-України, так і переписані місцевими українськими книжниками з південнослов’янських протографів. У них часто відображені слова, які не зафіксовані в інших слов’янських пам’ятках раніше.

Це стосується, зокрема, Реймського Євангелія, де невідомий писець-русин увів у текст кілька лексем: источь 2а, льна (льнъ) 8 зв., які не засвідчені в інших слов’янських пам’ятках аж до XII ст.

Подібних прикладів дуже багато. Проте перед тим, як перейти до огляду української лексики, засвідченої в найдавніших церковнослов’янських текстах української редакції, ще раз наголосимо на згаданому факті в контексті механізмів створення неправдивого образу давности російської мови в попередньому параграфі. Майже всі наведені нижче українські слова, уведені до пам’яток української редакції церковнослов’янської мови русинами-українцями і з часом каталогізовані лексикографами, служать тепер найдавнішими ілюстраціями у словниках російської мови. Усвідомлення цього факту свідчить про масштабність розглянутого вище явища та нагальну потребу досліджень у цій царині для деконструювання мітів, що побутують у славістичних дослідженнях у сфері східнослов’янської лексики. Яскравим прикладом маніпулятивної діяльності в цій сфері є те, що укладачі згаданих вище російських історичних лексиконів охоче користуючись прикладами, скажімо, з „Успенського збірника”, не зважилися ввести до цих лексиконів назву мешканців Києва – *кияни*: кыꙗны – призвавъ кыꙗны многы дары имъ давъ (Усп. зб. XII–XIII: 10).

Пам’ятки містять багато лексем та виразів, з походження церковнослов’янських, які ввійшли до українського словника разом із переписуваними текстами. Ці слова мали різну долю: частина з них закорінилася в українській мові, частина – перемандрувала до інших східнослов’янських мов, але з’явилися вони в Русі завдяки діяльности українських книжників.

Дяк Григорій у приписці до Остромирового Євангелія чи не вперше в слов’янській писемності вводить лексему близокъ – близокоу сѫщоу изѧславоу … близокоу своемоу ‘родич за шлюбом, свояк’ ОЄ 1056–1057: 294–294 зв., у російських історичних словниках наведено цю ж цитату (Срзн.: I, 115), а також із українських пам’яток XIV ст. та пізніших копій (Срзн.: I, 115; СлРЯ: вип. 1, 241; СДР: I, 231), цю ж цитату перенесено й до „Slovníka jazyka staroslověnského” (ССЯ: I, 114).

Писець „Ізборника Святослава” 1073, переписуючи текст, подає цілком розмовні українські вирази – образъ протѧгъ сѧ 36а., въ праздьникъ вьрбьныи 194 зв.; писець „Ізборника Святослава” 1076 – заблоудивъ съ поути 48, отъ горы до долоу 269 зв.; писець „13 Слів Григорія Богослова”: ꙗко и дѣтиштю цвилити 2 зв., слоухъ и дш҃ѫ чароуѭть 224 зв.; писець Мстиславового Євангелія: и часъ оуже миноулъ ѥсть 45 зв. /пор. у відповідному фрагменті з південнослов’янських протографів: і година/годъ минѫ ѥже (Мтв. 80)/; писець Християнопільського Апостола – побесѣдовавъ до зорь 20 зв., звонъ звѧцаꙗ 161, сваритесѧ и боретесѧ 49, ѥже бо аще въсѣѥть человѣкъ то же и пожнѥть 207 зв.; землꙗ бо пивъшиꙗ съ съдѧщаго на н҆ю множицею дъжча 265; писець Хутинського Служебника – по перенесѣнии оумъıютьсѧ попове 14; писець Житія Нифонта: вельми помагають молитвы 4 зв.; писець Бучацького Євангелія: оучитѣль осе ѥсть и зоветь тѧ 105 /тут осе ‘ось’, пор.: у МЄ – оучитѣль се ѥсть и зоветь тѧ 128 зв./; писець Путненського Євангелія – еваггелье съ бг҃омь починаетьсѧ 1; писець Віденського Октоїха (записи на берегах): пѣнью врѣмѧ молитвѣ чаⷭ ВО (III) XIV: 142, радуетсѧ дш҃ею ї трепещеть рукою 222, ты ꙗко клѣщами рукама свѣтшi мѧ 243 зв., писець Луцького Псалтиря 1384: паче снѣга оубилюсѧ 66, дасть ми крилѣ ꙗко голоубии полечю ЛПс 1384: 69; писець Луцького Євангелія – иди оуслѣдъ мене 4. Вираз – по всѧ часъı Ізб. 1076: 39 зв., ПЄС XIII: 3, мабуть, невдовзі в українських говірках лексикалізувався у нормативний прислівник *повсякчас*. Усе вищезазначене є незаперечним свідченням присутности української говіркової стихії на час написання цих текстів.

4.3.1.3.1. Лексеми з оригінальних українських пам’яток, які не ввійшли до історичних лексиконів

У текстах церковнослов’янської мови української редакції засвідчено лексеми, які ще не зареєстровані в історичних словниках слов’янських мов. Не виключено, що їх сконструювали власне самі русини-українці. У східнослов’янських мовах ці слова мали різну долю: одні зникли з ужитку, інші продовжують функціювати. Але незаперечний факт, що їхня поява пов’язана з діяльністю українських книжників. На основі повторного аналізу найдавніших пам’яток можна назвати слова, які досі залишалися поза описом словникових статей лексиконів слов’янських мов:

Ізб. 1073: правдъıти – правдъıти безакониꙗ 36 зв., богатѣниѥ 41 зв., лука – луками ходѧ 186 зв., оу̓на – отъ оу̓ны вьр‘сты 42 зв., також ця цитата є в Усп. зб. 125;

ПА XI: лихотроудье – о лихотроудьи 33;

МінСл XI: лозовыи – свѣтъ лозовыи 9 зв., законитель 12;

ХА XII: вѣⷬство 9, лѣтоѱаньникоу 89 зв.;

ВО (I–II) XIII: мокрѣно 74, хотѣтель 154, таиновѣданьѥ – и веде таины вьсꙗ. и вьсе таиновѣданьѥ 211 зв., б҃ословѣсьѥмь 204 зв. /у ССЯ 2006: I, 129 – лише б҃ословествиѥ/, зъриноути – да быша ини зъриноули 208 – усі наведені лексеми відсутні у відомих на сьогодні словниках історичної лексики слов'янських мов.

Не виявили ми у відомих нам історичних лексиконах засвідченого в українській пам'ятці XIII ст. „Пандектах" Никона Чорногорця слова щерба – аще ли кто ѿ сихъ ѿстоупить. щербоу вѣроу створить ПНик XIII: 56 зв. Тут цілком очевидно зі змісту, що йдеться про *ущербну* віру, можливо, писець ужив композит – *щерба-віра*, тобто *щербата* віра;

відсутнє й дієслово обьртати 'повертати в певний бік або іншим боком' – дроузии очи жалостьнѣ обьртають Усп. зб. XII–XIII: 274 зв.

Окрему групу становлять новотвори з суфіксом -*ощ*- (*радощі*, *любощі*, *пестощі*, *грубощі*, *труднощі*), що стали надбанням української мови. ОЄ 1056–1057: радощами – взиграсѧ младеньць радощами 216 зв. Очевидно, цю лексему писець Григорій переніс із південнослов'янського протографа (ССС: 566), але збірні іменники із суфіксом -*ощ*- для русина були на той час зрозумілими (пор. *жалощи* в „Слові о полку Ігоревім", *любощі* – любощевластиѥ в „Пандектах" Никона Чорногорця Срзн.: II, 87). Іменник *радощі* в російських історичних лексиконах представлений цитуванням саме цього фрагмента з Остромирового Євангелія та в пізніших новгородських текстах від XIII ст. (Срзн.: III, 14; СлРЯ: вип. 21, 126; СДЯ: IX, 463). Зауважимо, що в російській мові Володимир Даль на час укладання свого словника це слово маркував „црк. и юж.", наводячи цитати також із церковно-релігійних текстів (Даль: VI, 8). Це яскравий приклад використання історичних джерел для досягнення ідеологічної мети.

4.3.1.3.2. Внесок русько-українських книжників у розширення сфери вжитку церковнослов'янізмів

Деякі лексеми були введені в обіг місцевої церковнослов'янської мови (української редакції церковнослов'янської мови) українськими книжниками, оскільки найдавніші фіксації цих слів знайдено в текстах, переписаних на теренах Русі-України. Ішов процес зворотного зв'язку: русини-українці порушували правила церковнослов'янської мови, уводячи в неї місцеві лексеми. Ці місцеві слова, своєю чергою, з часом закріпилися, „одомашнилися" в церковнослов'янській мові, ставши загальнозрозумілими для носіїв різних діалектів Руси, а потім „повернулися” в українську мову як форми „високого” стилю.

Це передовсім лексеми:

- повелитеⷧ҇и ХА XII: 203; /у (ССЯ 2006: III, 68; СлРЯ: вип. 15, 147) єдина цитата з покликанням на Христинопільський Апостол, цю лексему засвідчено у Віденському Октоїху (I–II) повелитель – подъ повелители и приставники (З. мн.) ВО (I–II) XIII: 203 зв., у російських пам’ятках уперше трапляється від кінця XV ст. (СлРЯ: там само)/ – також у відомих на сьогодні історичних лексиконах, крім ХА та ВО (I–II) XIII, ніде більше не виявлені;
- водитель ‘вождь’ – водителю слѣпыимъ, лексема засвідчена в Усп. зб. XII–XIII: 12 зв., в історичних словниках – „Словнику…” І. Срєзнєвского (Срзн.: I, 277), „Словнику … XI–XIV ст.” (СДЯ: I, 452–453) – наведено цитату з „Успенського збірника”;
- волитель – волитела млⷭ҇т ВО (I–II) XIII: 261 зв., засвідчена лише в словнику Григорія Дяченка, де наведено цю ж цитату (ПЦС: 91);
- дарователь – добрꙑи дарователь СП XI: 43, у „Словнику … XI–XVII ст.” також зацитовано цю пам’ятку (СлРЯ, вип. 4, 173);
- приѥ̇динити – приѥдинить ꙗ къ ст҃ѣи своѣи сборнѣи ап҃ль ХутСл 2 зв., приѥ̇динить ꙗ къ ст҃ѣи своѥ̇и ꙁборнѣи ап҃лстѣи црк МТ 15 зв., найімовірніше, є власне руським утвором. Саме такий приклад наведено в „Словнику…” І. Срєзнєвского для ілюстрації цього слова приѥ̇динить ꙗ къ ст҃ѣи своѣи сборнѣи (церкви) з покликанням на Хутинський Служебник (Срзн.: II, 1400). Водночас зауважимо, що ця лексема виявлена в „Слові божественному про покаяння” за списком „Берлінського збірника” XIII ст.[410]. Пам’ятка дискусійна щодо походження – болгарська чи руська[411]. Проте лексеми приѥ̇динити в історичних словниках старослов’янської мови („Словник старослов’янської мови” – ССЯ; „Старослов’янський словник /за рукописами X–XI ст./ – ССС)” не виявлено.

Деякі лексеми, створені (чи привнесені при переписуванні) писцями-русинами, із часом вийшли з вжитку. Доказом їх присутності в мові русинів є українські пам’ятки, які найчастіше виступають єдиним джерелом лексичних ілюстрацій у словникових статтях:

- боуѥсловесьѥ – в Христинопільському Апостолі ХА XII: 218 /у (ССЯ 2006: I, 147) єдина цитата з покликанням на українську пам’ятку/;

---

[410] С. Смирнов, *Матеріалы для исторіи древне-русской покаянной дисциплины. (Тексты и замѣтки)*, Москва 1912, с. 173.

[411] Ibidem, с. 424–426.

- имѣньникъ ‘привласнювач’ – нѣсть свара крьстителю съ имѣньникомъ имѣнию СГБ XI: 105 зв., у „Словнику … XI–XVII ст.” наведено саме цю цитату (СлРЯ, вип. 6, 228), у „Словнику … XI–XIV вв.” також зацитовано цю пам’ятку, але за списком XIV ст. (СДЯ IV, 149);
- коштунованиѥ ‘кепкування, жарти’ – и блꙗдениѥ и ѹродословиѥ й коштунованиѥ Ізб. 1073: 40 зв. б, у „Словнику… ” І. Срєзнєвского саме ця цитата (Срзн.: т. І, ч. 2, 1309);
- наничьникъ ‘лицемір’ – чьто мѧ исоушаете наничьници ПА XI: 81, у російських словниках історичної лексики наведено лише цю цитату цитату (Срзн.: II, 304; СлРЯ, вип. 10, 158);
- нечьстьникъ – ѿ… нечьстьникъ избави Ізб. 1073: 55, у „Словнику … XI–XVII ст.” саме ця цитата (СлРЯ: вип. 11, 351);
- обидѣниѥ҃ 79 зв. б., крім ХА XII, у значенні ‘образа, насильство’, уперше засвідчена в „Пандектах” Антіоха XI ст. (СлРЯ: вип.12, 49);
- отъвечериѥ ‘надвечір’я’ – и д҃нь прѣклонилъ сѧ бѣ на отъвечериѥ Ізб. 1076: 269–269 зв., очевидно, створений на зорі української писемности нововтвір (мабуть, за зразком південнослов’янського навечериѥ) послугував словотвірною моделлю для українського іменника *надвечір’я*; у „Словнику… ” І. Срєзнєвского, „Словнику … XI–XVII ст.” наведено саме цю цитату (Срзн.: II, 775; СлРЯ, вип. 13, 198; СДЯ: VI, 217);
- опаница – опаницю же стажа въ неи же въкоушаше (Усп. зб. XII–XIII: 293 зв.), до ѥдиноѩ опаницѣ ПНик XIII: 86 зв. ‘чашка, посудина’, в історичних російських словниках – „Словнику … ” І. Срєзнєвского (Срзн.: II, 677), „Словнику … XI–XIV ст.” (СДЯ: VI, 135), „Словнику … XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 12, 381) найдавніші цитати наведено лише з пам’яток української писемности;
- писательникъ ‘переписувач, писець’ – азъ томоу не грубъ писательникъ СГБ XI: 142, у російських історичних лексиконах слово проілюстороване лише цією цитатою (Срзн.: II, 935; СлРЯ: вип. 15, 52), у „Словнику … XI – XIV ст.” також зацитовано цю пам’ятку, але за списком XIV ст. (СДЯ VI, 394);
- прѣстоуплѥника – у Християнопільському Апостолі ХА XII: 200 зв. /у (ССЯ 2006: III, 491) єдина цитата з покликанням на українську пам’ятку/;
- помаганиѥ – о помагании 53, крім ХА XII, відоме також у пам’ятці української писемности – „Синайському патерику” XI ст. (СлРЯ: вип. 17, 25), у російській писемності – від XIV ст. *помганьѥ* (так!) (СДЯ: VII, 133);
- пѣстоун҄никъ … подъпѣстоуньникъ – в Християнопільському Апостолі ХА XII: 202 зв. /у (ССЯ 2006: III, 528) єдина цитата з покликанням на українську пам’ятку/;

- рогозиница – чадо поверзи на землї рогозиницю /із семантикою ‘рогожа’ засвідчена у ЖН XII: 31 зв./, у „Словнику… ” І. Срєзнєвского наведено саме цю цитату (Срзн.: III, 130);
- сильство – ‘потужність’ ПА 155, в історичних російських словниках – „Словнику… ” І. Срєзнєвского (Срзн.: III, 354), „Словнику … XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 24, 147) наведено цю цитату;
- славохотьѥ – ѿ славохотьꙗ 43, крім ХА, із найдавніших фіксацій відзначимо українські пам’ятки: „Ізборник Святослава” 1076 та „Слово про закон і благодать” митрополита Іларіона (Срзн.: III, 407; СлРЯ: вип. 26, 61).

Окремі слова, зафіксовані в найдавніших пам’ятках, що належать до української писемности, хоч і не збереглися в таких словотвірних варіянтах в українській мові, усе ж трапляються в словниках інших слов’янських народів. Ці типи утворень доводять культуротворчу роль української традиції:

- коурıца – ꙗко же коурıца гнѣздо своѥ подъ крıлѣ ГЄ 1144: 152 зв., у „Словнику…” І. Срєзнєвского наведено цю ж цитату з покликанням на Юріївське та Галицьке Євангелія (Срзн.: I, 1378), у „Словнику … XI–XVII ст.” переписано цю саму цитату, а також подано пізніші вже з московських пам’яток від XV ст. (СлРЯ: вип. 8, 139);
- прѣдъсловьѥ ХА XII: 41, в оригінальних пам’ятках слово засвідчене саме в найдавніших текстах української писемности: Галицькому Євангелії 1144, „Рязанській кормчій” (на українські витоки цього списку ми вже звертали увагу вище), Срзн.: II, 1639; СлРЯ: вип. 18, 209; у „Словнику старослов’янської мови” з покликанням на тексти сербської XIII ст. та московської XVI ст. редакцій (ССЯ т. 3, с. 431), а в ХА – XII ст.;
- свирѣлникъ – видѣ свирѣлникы и народъ плищююшь (ОрЄ XIII: 14 зв. (2), в історичних російських лексиконах найдавніше покликання на „Рязанську кормчу” 1284, а також зауважимо, що слово свирѣль проілюстроване в цих словниках найдавнішими цитатами з українських пам’яток „13 слів Григорія Богослова” XI ст., „Паренесис” Єфрема Сирина 1289 (Срзн.: III, 274; СлРЯ, вип. 23, 164–165).

У зв’язку з цим видається доцільним припустити, що **українські книжники, копіюючи староболгарські протографи, створювали лексичні моделі на основі церковнослов’янської мови**. Це припущення підтверджує той факт, що найдавніші записи окремих лексичних форм походять із найдавніших українських пам’яток.

Мабуть, лексему клопотъ ‘шум, гам’ – шѫмъ же тѣмъ и клопотъ Ізб. 1076: 265 зв., українські писці могли перенести з південнослов’янських пам’яток (відома в глаголичному македонському Синайському Євхологіі XI ст. – ССЯ: II, 30), однак уже від XI ст. й надалі це слово широко засвідчене і в українській писемності (Срзн.: I, 1224–1225; СДЯ: IV, 222).

Низку лексем, мабуть, українські писці ввели безпосередньо з рідної говірки.

Вочевидь русини-українці зі свого мовного повсякдення ввели слова оутълъ, оутьлина, оутьлизна, із семантикою ‘дряхлий, немічний, нікчемний; щілина, дірка’, засвідчені в найдавніших українських текстах, починаючи від XI ст. – в обох Святославових Ізборниках 1073 і 1076 рр., у Мстиславовому (МЄ XII: 55 зв.), Юріївському, Добриловому (ДЄ 1164: 85 зв.), Оршанському (ОрЄ XIII: 5) Євангеліях, у „Паренесисі” Єфрема Сирина (ПЄС XIII: 93), пізніше у списках „Повісті врем’яних літ” (Срзн.: III, 1322). У новгородську писемність (Мінеї кін. XI ст.) ці лексеми, імовірно, потрапили з київських скрипторіїв. Покликання на пізніші копії (XVI ст.) писань Упиря Лихого (Оупирь Лихыи – оупирь лихыи) відповідають спостереженням тих дослідників, які вказують на неновгородське походження цього писця, виключаючи при цьому його московське походження[412].

А власне, лексема *вутлий/утлий* наразі є нормою українського слововжитку в значеннях ‘ненадійне знаряддя для пересування (про човен); неприваблививий вигляд, старий, потертий; слабий, недорозвинутий’[413]. У контексті цитувань тексту Упиря Лихого російськими лексикографами доречно навести ще одну лексему з українських пам’яток: лайно у значенні ‘гівно’ – у „Пандектах” Антіоха лаиномъ бо жидъкомъ (ПА XI: 85), у „13 Словах Григорія Богослова” – и отъ лаинъ свобожаѥмьсѧ (СГБ XI: 340 зв.), а також з цим значенням і в Упиря Лихого – въ лаинѣ мотыль чл҃вчь погребеши (Срзн.: II, 5).

Також нововведеннями руських писців вважаємо:

- бездомъкъ – въведеши въ домъ свои бездомъка Усп. зб. XII–XIII: 194 зв.; форма напевне увійшла в руську писемність завдяки діяльности київських книжників, адже найдавніші цитати в російських історичних словниках наведено з українських пам’яток – „Ізборник Святослава” 1073 р. (Срзн.: I, 54–55) та „Студійський устав XII ст.” (СДЯ XI–XIV: I, 115);
- бѫбъница – дѣвица же бѫбъница ЧудПс 82 зв.; найдавніше вживання цієї лексеми засвідчує поки що лише русько-український Чудівський Псалтир (Срзн.: I, 188). Так само й лексема бѫбънъ у всіх історичних

---

[412] А. Шёберг, *Эпир – рунорезец Уппланда и придворный проповедник Новгорода*, „Чело”, 1996, № 2, с. 7–11.

[413] *Атлас української мови*: у 3 т., op. cit., т. 1, с. 789.

лексиконах російської мови має найдавніші покликання (до XIV ст.) лише на українські писемні джерела (Срзн.: I, 188; СлРЯ: вип. 1, 343; СДЯ: I, 321–322);

– вечераньѥ/вечераниѥ – по вечерании/вечераньи АЄ 1092: 90 зв., МЄ XII: 118 зв., ДЄ 1164: 181 зв.; іменник відомий завдяки українським євангеліям, що з'являлися від XII ст. У „Словнику…" І. Срєзнєвского маємо покликання на Галицьке Євангеліє XIII ст. (Срзн.: I, 252), у „Словнику … XI–XVII ст." слово вперше засвідчено в посланні митрополита Фотія 1419 р. за списком XVI ст. (СлРЯ: вип. 2, 130);

– волога – а вологы равьно с мнихы вариво же и сокъ 'рідка страва' УСт. XII: 243, у російських історичних словниках наведено саме цю цитату (СДЯ: I, 468), а також приклади з „Руської правди" (Срзн.: I, 290; СДЯ: I, 468);

– въдѣꙗти 'просунути, вставити щось крізь отвір' – въдѣѥть СП XI: 179, у „Словнику … XI–XVII ст." також зацитовано цю пам'ятку (СлРЯ, вип. 2, 37);

– вѣтрило – кораблѭ вѣтрила (Ізб. 1073: 2 зв.), у російських історичних лексиконах це слово ілюстроване лише українськими пам'ятками (Срзн.: I, 497–498; СДЯ: II, 306–307);

– доуга 'райдуга' – доуга въ красоу стоꙗшти Ізб. 1076: 270 зв., у російських історичних словниках наведено найдавніші цитати з українських пам'яток (Срзн.: I, 741; СлРЯ: вип. 4, 371; СДЯ: III, 98);

– дъчька – дъчькѫ имавѣ СП XI: 15, у „Словнику…" І. Срєзнєвского – саме ця цитата (Срзн.: т. I, 763), у російських пам'ятках цей українізм засвідчено від кін. XIV ст. (СлРЯ, вип. 4, 347; СДЯ: III, 127);

– зогзулѧ – зогзулѧ в чюжа гнѣзда ꙗица своꙗ мечеть засвідчена в українській пам'ятці „Шестоднев" Йоана Екзарха Болгарського за списком XIV ст.[414] Цю ж цитату для ілюстрації слова, якого московити не знали й ніколи не вживали, наведено в історичних російських лексиконах (Срзн.: I, 994; СДЯ: III, 401);

– копачь – рече къ копачеви ДЄ 1164: 136. Лексему засвідчено лише в українських євангеліях, щоправда, у формах копачьмѣ, копачьмъ: МЄ 88 зв., ЮЄ, Полікарповому Євангелії 1307 р. (Срзн.: I, 1279), у пам'ятках російської писемности цей українізм засвідчено від кін. XV ст. (СлРЯ: вип. 7, 294);

– къıчивъıимъ – словесьмь тъщеславивъıимъ и къıчивъıимъ /із семантикою 'високомірний, кичливий' засвідчена у ЖФС XII: 39 зв./, у „Словнику…"

---

[414] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., c. 331.

І. Срєзнєвского та „Словнику … XI–XVII ст.” наведено саме цю цитату (Срзн.: І, 1419; СлРЯ, вип. 7, 143);

– ласкавьно – ласкавьно же паче семоу приходити ЖФС XII: 113, у всіх історичних російських лексиконах покликання лише на цю цитату (СлРЯ: вип. 8, 174; СДЯ: IV, 390; Срзн.: ІІ, 10);

– ласкавꙑи – словеса ласкава СП XI: 173 зв., в історичних російських словниках – „Словнику… ” І. Срєзнєвского (Срзн.: ІІ, 10), „Словнику … XI–XIV ст.” (СДЯ: IV, 389, „Словнику … XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 8, 351) наведено цю та інші цитати лише з пам’яток української писемности;

– нагодѣ – аще ли не толико ли же врѣмени нагодѣ пристѫпить же оу то … /тут прислівник ‘за зручного часу’, пор. суч. укр.: іменник *нагода*, *стати в нагоді*/ СГБ XI: 361 зв.–362, ЖФС XII: 72 зв., в історичних російських лексиконах покликання на ці та інші українські пам’ятки (Срзн.: ІІ, 275; СлРЯ: вип.10, 52);

– ножици – принеси ножици сѣмо, лексему, яка від XI ст. засвідчена в пам’ятках української писемности, зокрема в „Синайському патерику”, а потім відповідно й пізніших текстах XIII–XIV ст. (Срзн.: ІІ, 463; СДЯ: V, 428–429), найімовірніше, руські писці ввели з місцевого мовлення (у лексиконах старослов’янської мови ССС та ССЯ слово відсутнє);

– носило ‘носилки’ – несꙗхоуть ѥго на носилѣхъ, лексема засвідчена в Усп. зб. XII–XIII: 15 зв., в історичних словниках – „Словник …” І. Срєзнєвского (Срзн.: ІІ, 467–468), „Словнику … XI–XIV ст.” (СДЯ: V, 431) наведено цитати лише з українських пам’яток;

– окъньце Усп. зб. XII–XIII: 290, в історичних словниках – „Словнику…” І. Срєзнєвского (Срзн.: ІІ, 656), „Словнику … XI–XIV вв.” (СДЯ: VI, 118), „Словнику … XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 12, 336) найдавніші цитати наведено лише з пам’яток української писемности; зазначимо також, що в словнику Володимира Даля це слово не засвідчене, лише *окошко* та його варіанти (Даль: ІІ, 663–664);

– оплитати сѧ – не оплитати сѧ лихꙑми рѣчьми Ізб. 1076: 103 писець ужив у переносному значенні ‘оплутувати, оплітковувати’, в історичних словниках – „Словнику…” І. Срєзнєвського (Срзн.: ІІ, 685), „Словнику … XI–XIV ст.” (СДЯ: VI, 141) як найдавнішу наведено саме цю цитату;

– поспѣхомъ Ізб. 1073: 38 зв. б., зі семантикою ‘здатність, сила’ відома старослов’янським (давньоболгарським) текстам (ССС: 484), але на русько-українському ґрунті сфера вживання цього слова значно розширилася – ‘допомога, сприяння’, ‘користь’, ‘старання’, ‘подвиг’, що й відображено в українських пам’ятках – в „Ізборнику Святослава” 1073, „Успенському збірнику” XII–XIII ст., Лаврентіївському списку

„Повісті врем'яних літ”, і лише від XVII ст. – у російській писемності (Срзн.: II, 253–254; СлРЯ: вип. 17, 213);

- посѫплѩтисѧ ‘насупитися, хмуритися’ – оунылъ же паче и ѩкы посѫплѩаасѧ СГБ XI: 91 зв., у російських історичних лексиконах слова посоуплѩти, посоупити, посоупленыи проілюсторовані лише цитатами з українських пам'яток (Срзн.: II, 1275; СДЯ: VII, 318–319);
- похода ‘хода’ – се гл҃ѭ блѣдость и ѫсъ и похода обычаина СГБ XI: 91–91 зв., у „Словнику…” І. Срєзнєвского наведено цю цитату (Срзн.: II, 1316), також лексему засвідчено в „Супрасльському рукописі” (ССС: 492);
- поповьство – ѩрославъ и все поповьство и людиѥ, лексема засвідчена в Усп. зб. XII–XIII: 20, в історичних словниках – „Словнику… ” І. Срєзнєвского (Срзн.: II, 1194–1195), „Словнику … XI–XIV ст.” (СДЯ: VII, 197) найдавніші цитати наведено лише з українських пам'яток;
- прати – ‘мити одяг’ плата не прана ОрЄ XIII: 5(1), в „Словнику…” І. Срєзнєвского (Срзн.: II, 1761) найдавніші цитати наведено лише з українських пам'яток („Ізборник Святослава” 1073 р., „Синайський патерик” XI ст.), у „Словнику … XI–XIV ст.” (СДЯ: IX, 357) – покликання на пізніші новгородські тексти від кін. XIII, „Словник старослов'янської мови” також містить покликання на тексти XIII–XIV ст. (ССЯ: III, 517);
- принада – ‘те, що вабить, спокуса’ безоумныхъ и сребролюбьныхъ принада се ѥсть ПЄС XIII: 90 зв., в історичних словниках – „Словнику…” І. Срєзнєвского (Срзн.: II, 1435), „Словнику … XI–XVII ст.” (СлРЯ: вип. 19, 225) наведено цитату зі „Ізборника Святослава” 1073 року; зауважимо, що лексема відсутня в словнику Володимира Даля;
- скати 90 зв. /із семантикою ‘шукати’ засвідчена в ЛПс 1384/, у пізніших пам'ятках вона відома від кінця XV ст., але зі значенням ‘ткати, снувати’ (Срзн.: III, 367–368; СлРЯ: вип. 24, 181–182). Зазначимо, що в українській мові це слово в активному вжитку й дотепер, напр. *ськати воші* ‘шукати воші’;
- скоролоупинѩ – подасть ѥмоу скоро//~~лоу~~пию ГВЄ XII: 107 зв., де руський писець, імовірно, переплутав слова скоролоупинѩ ‘шкаралупа’ – скоропинѩ ‘скорпіон’. В історичних словниках лексему *скорлупа* засвідчено в Книзі чисел п'ятикнижжя Мойсея XIV ст., решта фіксацій від XVI–XVII ст. (СлРЯ XI–XVII: вип. 24, 240); *скоролупля* Библ. Геннад. (СлРЯ XI–XVII: вип. 24, 244);
- соуперникъ – ѿ соуперника моего (ОрЄ 78), соуперникꙋ своѥмоу (ПНик XIII: 78 зв.) в історичних російських словниках – „Словнику…” І. Срєзнєвского, „Словнику … XI–XVII ст.” найдавніші цитати наведено

лише з українських пам'яток: „Ізборник Святослава" 1073, Юріївське та Мстиславове Євангелія (Срзн.: III, 626; СлРЯ XI–XVII: вип. 29, 31–32);
- скрьгъчеть/скрегъчеть – ТипЄ XII: 161 зв.; ДЄ 1164: 192, у якій, мабуть, можна шукати пряме продовження уживання цього слова в українській мові: *скреготіти – скрегоче*. Цю ж цитату, але з Галицького Євангелія кін. XIII ст., наводить у своєму словнику І. Срєзнєвский (Срзн.: т. III, ч. 1, 392); її ж перенесли й укладачі „Словника … XI–XVII ст." (СлРЯ: вип. 25, 19).

Низка рідковживаних слів, уперше виявлених у пам'ятках церковнослов'янської мови української редакції, стали етапом української писемности й подальшого розвитку в українській мові не набули.

Це стосується лексем:
- богатьно 239 /у (ССЯ 2006: I, 122–123) цитата з покликанням на ХА XII та болгарський Охридський Апостол XII ст./;
- враска – скврьнъı или враскъı 'зморшка' із найдавніших пам'яток відома в ХА XII, а також на два століття пізніше в сербському Paraxapostolus Šišatovacensis 1324 року (ССЯ 2006: I, 220);
- бъздро /тут: іменник ж. р. у формі К. в. засвідчений в Усп. зб. XII–XIII: 9 – свѣте очию моѥю · сиꙗниѥ и заре лица моѥго · бъздро оуности моѥѣ, у „Словнику…" І. Срєзнєвского це слово наведено за цитатою XV ст. (Срзн.: I, 197). В інших історичних лексиконах слов'янських мов відсутнє;
- въбързѣ – онъ же въбързѣ въ малѣ дроужинѣ въсѣдъ на конь поѣха /із семантикою 'якомога швидше' засвідчений в Усп. зб. XII–XIII: 13, в „Словнику…" І. Срєзнєвского (Срзн.: I, 199) наведено цитату з „Успенського збірника";
- дългънь – насажденъıꙗ садъı по дългъню ЧудПс XI: 4 зв. /у списку XIV ст. долгиню/ у „Словнику…" І. Срєзнєвского – саме ця цитата (Срзн.: т. I, 757);
- коморогъ/комьрогъ 'глечик, горнятко' – въ комьрѿзи ГВЄ XII: 145 зв., М 14/13 (въ комьрозѣ ЮЄ XII: Мрк. 349, въ комързѣ ТипЄ XII: 143, въ коморозѣ ДЄ 1164: 181, а також ще: въ комьроузи ГВЄ XII: 151 зв. (въ коморзѣ ТипЄ XII: 150 зв.). У російських історичних лексиконах це слово наведено й ілюстровано лише українськими пам'ятками: „Синайський патерик" XI–XII ст., Юріївське Євангеліє, Галицьке Євангеліє XIII ст. Певна річ, що в Геннадіївську Біблію 1499 року слово потрапило вже з української мови (Срзн.: I, 1266, 1268; СлРЯ: вип. 7, 268);

- порѣды ‘рідко’ – добро ли є прамь комъкати часто или порѣды Ізб. 1073: 51 зв., у російських історичних лексиконах слово проілюстроване лише цитатами з обох Святославових збірників (Срзн.: II, 1224; СлРЯ: вип. 17, 114; СДЯ VII, 235);
- съныє – си съныѧ видащє ХА XII: 82 зв. /засвідчена в Христинопільському Апостолі лексема проливає світло на походження українського слова *безсоння*/, від XI ст. слово трапляється як у македонській і болгарській писемности (ССЯ 2006: IV, 312; ССС: 661–662), так і в українській, наприклад у „Пандектах” Антіоха XI (СлРЯ: вип. 26, 144);
- синапьноу – зьрноу синапьноу /гр. σίναπι ‘гірчиця’/ ОрЄ XIII: 13 зв. У більшості відомих нам порівнюваних євангельських текстах відповідником є зьрноу гороушьноу (лише в Чудівському Новому Завіті середини XIV ст. та в Четвероєвангелії др. пол. XIV ст. надибуємо цю ж кальку з грецької Мтв.: 74), у „Словнику…” І. Срєзнєвского наведено цитати з пам’яток за списками XIV та XVI ст. (Срзн.: III, 355), а в „Словнику … XI–XVII ст.” повторено ці ж приклади (СлРЯ, вип. 24, 148).

Можна дискутувати щодо власне новотворів чи копіювання окремих слів русько-українськими писцями, але незаперечним є той факт (зважаючи на наявність відомих сучасній славістичній медієвистиці писемних пам’яток та їх вивченість), що наведені вище лексеми з’явилися на руських землях передовсім завдяки діяльності українських книжників.

4.3.2. Українські назви місяців

У низці українських рукописів – місяцесловів (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV, ВО (III)) подано повний перелік відповідників народних назв місяців[415], багато з яких стали нормою української мови, а інші або вийшли з ужитку, або збереглися в окремих територіально-мовних утвореннях:

- *січень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV мⷭць генъварь рекомыи просинець 248; ВО (III) XIV мⷭць генварь рекомыі просинець 167 зв.;
- *лютий* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV мⷭць февраль рекомыи сѣченъ 249 зв.; ВО (III) XIV мⷭць февраль рекомыі сѣчеⷩ 171 зв.;
- *березень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV мⷭць маротъ рекомыи сухыи 251; ВО (III) XIV мⷭць мароⷮ рекомыи сухиї 173;

---

[415] Зазначимо, що місяцеслови з такими назвами також були відомі й у давньоболгарській писемності, див.: *Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в.…*, op. cit., с. 96.

- *квітень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV мⷭць априль рекомыи березозωлъ 252; ВО (III) XIV мⷭць априⷧ рекомыı березозωлъ 175;
- *травень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV мⷭць маи рекомыи травенъ 253; ВО (III) мⷭць маи рекомыı травенъ 176 зв.;
- *червень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV мⷭць июнь рекомыи изокъ 254 зв.; ВО (III) XIV мⷭць июнь рекомыı изокъ 178 зв.;
- *липень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV мⷭць июль рекомыи червенъ 255 зв.; ВО (III) XIV мⷭць июⷧ рекомыı червеⷩ 180 зв.;
- *серпень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV мⷭць августъ рекомыи заревъ 256–256 зв.; ВО (III) XIV мⷭць авгусⷮ рекомыї зареⷡ 183 зв. ;
- *вересень* – АЄ 1092 мⷭца септѧмбрѧ рекомаaго рюина 123 зв.; Місяцеслів ГЄ XIII–XIV мⷭць сьмтѧбрь рекомыи рюѥнъ 242 зв.; ВО (III) XIV мⷭць сентѧⷠ рекомыи рюенъ 154 зв.;
- *жовтень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV мⷭць октѧбрь рекомыи листопадъ 244 зв.; ВО (III) XIV мⷭць октѧбрь рекомыı листопаⷣ 158;
- *листопад* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV мⷭць ноꙗбрь рекомыи груденъ 245 зв.; ВО (III) XIV мⷭць ноꙗⷠ рекомыı грудеⷩ 160 зв.;
- *грудень* – Місяцеслів ГЄ XIII–XIV мⷭць декабрь рекомыи студеныи 247; ВО (III) XIV мⷭць декаⷠ рекомыи рекомыї студеный 163 зв.

4.3.3. Відображення в пам'ятках живомовних форм запозичених імен

З хрещенням Володимира та жителів Києва, а відтак символічним хрещенням Руси-України в 988 р. та появою дедалі сильніших зовнішніх культурних впливів на українських землях з'явилися також нові християнські імена, які від початку видозмінювали, щоб адаптувати їх до місцевої мови. Свідчення про їхнє відображення на письмі маємо з XI ст., а в активній українській мові ці назви існують і досі.

Від другої половини XI ст. русини-українці видозмінювали чужі християнські імена, які й дотепер існують в українському іменнику. Написи-графіті зі стін Софії Київської поєднують як давні руські, так і чужі імена: ѱ(а)хъ петро (1076р.)[416], кюрило – запис від 1233р.[417], слѣпько – запис від XIII ст.[418] У найбільшому записі на стінах собору про купівлю Боянової землі (датований між 1086 та 1107 рр.) таких імен кілька: дъмило, стипъко, михалько, данило, марко[419]. Не завжди українські книжники дотримувалися певних канонів при передаванні запозичених імен і в текстах церковнослов'янською мовою. Тому й з'являлися варіанти імен із місцевої говірки: василь, иванъ, леѯандръ, домъна, олена, ѯенѧ, ѡлекса, пауло, феохтистъ, хролъ, ходоръ.

---

[416] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської*..., 2014, op. cit., с. 41.

[417] В. Корнієнко, *Корпус графіті Софії Київської*..., 2015, op. cit., с. 51.

[418] Ibidem, с. 60.

XI століття

- катеринѣ (РЄ XI: 1 зв.);
- петро ... пауло (Ізб. 1073: 262 зв.);
- моусиинѡ (ЧудПс XI: 10 зв.);
- гаврилоу (АЄ 1092: 137 зв.);
- костѫ̑нтина (СП XI: 6 зв.);
- василь (СГБ XI: 47 зв.).

XII століття

- аѳанасъ (Усп. зб. XII–XIII: 174 зв.);
- гаврилъ (ДЄ 1164: 265);
- даниломь (ДЄ 1164: 80);
- иеанъ (ГВЄ XII: 2);
- во ивановѣ (ХутСл XII: 2);
- костѫнтина (ДЄ 1164: 263 зв.);
- марко (ХА II: 5 зв.);
- катеринъı (ГВЄ XII: 201 зв.);
- овгеньꙗ (ДЄ 1164: 250 зв.);
- федороу (ДЄ 1164: 249 зв.).

XIII століття

- демꙗна (ЄЄ 1283: 137);
- ѥзекию (ЄЄ 1283: 120);
- ѥремиѥмь (ЄЄ 1283: 123 зв.);
- иванко (БЄ XII–XIII: 75, очевидно, пізніша приписка[420]);
- иакиипфа (ЄЄ 1283: 137);
- леѯандръ – ст҃оⷢ леѯандра (ЄЄ 1283: 134); оц҃ю олексанъдровоу (ЄЄ 1283: 95 зв.);
- ст҃ог мелентьꙗ (ЄЄ 1283: 130);

---

[419] В. Корнієнко, *Графіті Софії Київської*..., 2014, op. cit., с. 151.

[420] Ім'я вжито як покрайній запис ѿселѣ почалъ иванко, можливо, зроблений дещо пізніше від самого тексту Євангелія, див. ще: В. Німчук, Ю. Осінчук, *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, в: *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, ред. В. Німчук, підгот. Ю. Осінчук, Київ 2017, с. 8.

- олєны (ЄЄ 1283: 133 зв.);
- орины (ЄЄ 1283: 133);
- ѡсифа (ЄЄ 1283: 120);
- сидора (ЄЄ 1283: 129 зв.);
- оустины 126 (ОрЄ);
- федосьѥ мⷱ҇нцѣ (ЄЄ 1283: 134);
- федора (ЄЄ 1283: 130); фодора (ЄЄ 1283: 131 зв.);
- ꙗковъ … ꙗкова (ЄЄ 1283: 120); ꙗковоу (ПЄС XIII: 91 зв.).

XIV століття

- вархфоломѣꙗ (ЛврЄ XIV: 136);
- вѣкѣнтьѧ (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 246);
- гаврила (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 246), гаврила (ВО (III) XIV: 174 зв.);
- демьꙗна (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 255 зв.);
- данила (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 247), данила (ВО (III) XIV: 165);
- євгиньѣ (ВО (III) XIV: 166);
- еремѣѧ (ВО (III) XIV: 178);
- ермула (ВО (III) XIV: 169 зв.);
- прпⷣбнꙑꙗ ѥфросинꙑ (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 244);
- оц҃а еутоухьꙗ … євтоухьꙗ (ЛЄ XIV: 250 зв.), еутоуха (ЛЄ XIV: 257 зв.);
- иванъ 1, ѡ иванѣ (ПЄ XIV: 133); ивана 256 (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 244), ко ивану (ЛврЄ XIV: 7), ѡ иванѣ (ЛврЄ XIV: 73 зв.,), иванъ (ЛЄ XIV: 2), къ ивановоу (ЛЄ XIV: 10 зв.), ивана (ЛПс 1384 1384: 90), въ ивановѣ слⷤу (МТ XIV: 56 зв., 72 зв.);
- катеринꙑ (ПЄ XIV: 223), катерины /пор. в АЄ ѥкатерины 138 зв./ (ЛЄ XIV: 235 зв.);
- костѧнтинъ (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 251);
- коузмы (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 255 зв.);
- ст҃оѣ … ѯени (ЛЄ XIV: 246), ѯени ВО (III) XIV: 171;
- лариѡна (ЛЄ XIV: 234), ларiѡнⷣ ВО (III) XIV: 159 зв.;
- михаила (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 246);
- мотруны (ВО (III) XIV: 161);
- настасьѣ (ПЄ XIV: 160 зв.), настасьѣ (ЛврЄ XIV: 165);
- нiколы (ВО (III) XIV: 164);
- огафьи (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 250), огафьѣ (ВО (III) XIV: 172);
- ѡсифови (ПЄ XIV: 16), осифа (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 254);
- олеѯанъдра (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 251), ВО (III) XIV: 178, олександроу (ПЄ XIV: 247);

- ѡлексъı (ПЄ XIV: 247), олѯы /тут олексы/ (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 251 зв.), **памѧ̑ⷮ стⷢ̑о ѡлеѯъı** (ЛврЄ XIV: 176), стоⷢ ѡлеѯы (ЛврЄ XIV: 176), стⷢо олексь (ЛЄ XIV: 249);
- ѡленъı (ПЄ XIV: 247), олены (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 252), мⷮре ѥго ѡлены (ЛврЄ XIV: 178 зв.), олены (ВО (ІІІ) XIV: 177 зв.);
- орины (ВО (ІІІ) XIV: 177);
- ѡц҃а офанасьꙗ (ПЄ XIV: 242), офанасьꙗ (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 249);
- петра (ПЄ XIV: 223), петро – нача петро гл҃ти емоу /звичайно, не виключаємо в такому написанні поплутування о = ъ, але, зважаючи на значний відсоток діалектної стихії в цьому тексті, відтворення розмовного українського варіанта імені цілком допустиме/ (ЛврЄ XIV: 112);
- селевестра (ВО (ІІІ) XIV: 168);
- сидора (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 250);
- ѡц҃а федосьꙗ (ПЄ XIV: 241), оц҃а федосьꙗ (ЛЄ XIV: 245 зв.);
- федора (Місяцеслів ГЄ XIII–XIV: 254 зв.), федора (ЛЄ XIV: 248), федора (ВО (ІІІ) XIV: 175 зв.);
- феохтиста прпⷣ̑бнаго (ЛврЄ XIV: 169 зв.);
- хрьстины (ВО (ІІІ) XIV: 182 зв.);
- хрола (ЛЄ XIV: 257 зв.) /пор. Місяцеслів ГЄ XIII–XIV фрола 257/;
- ѧкова ВО (ІІІ) XIV: 163, ѡ ꙗковѣ (ПЄ XIV: 133).

У Місяцеслові ГЄ XIII–XIV: за здоровьѥ ѧкова артимьѧ ивана львоньтьѧ ходора домънъı хотимьѣ савъı ильѣ григорьѧ натальѣ (ф)еклъı[421].

---

[421] *Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст.*, op. cit., с. 329.

5. Висновки

Запропонований у дослідженні підхід базований на докладному аналізі та переосмисленій інтерпретації вже наявних і відомих фактів, а також уведенні в обіг нового матеріалу, що суттєво доповнить напрацювання попередніх студій щодо відображення особливостей живої русько-української мови (узусу) в писемних текстах XI–XIV ст.

Працюючи над текстами, ми прагнули не лише перевірити попередні висновки, але й змінити парадигму дослідження.

Незважаючи на прогрес студій у царині славістики, досі існує теза про спільну „давньоруську” мову східних слов’ян до XIV ст., з якої в наступні віки виокремилися національні мови. Ця теза, створена в XIX ст. і з часом спростована вченими з різних країн, постійно повертається в науковий наратив під впливом російської ідеології, ускладнюючи розуміння мовного процесу.

Аналогічні теорії були сформульовані щодо писемності східних слов’ян і спиралися на помилкові припущення про подібність культурного становища слов’ян, чия писемність обслуговувалася чужими мовами (латинською і церковнослов’янською). Оскільки писемність західних слов’ян, які, охрестившись із Риму, увійшли в коло латинської культури, „обслуговувала” латинська мова, то – згідно з цією концепцією – писемність на східнослов’янських землях після хрещення Володимира й киян у 988 р. обслуговувала церковнослов’янська мова. Ця мова, створена на базі слов’янських діалектів Солуня для великоморавської християнської місії, після розколу 1054 р. виросла до рангу літургійної мови православної церкви. Після запровадження цієї мови на землях Руси вона (мова) з часом набула деяких місцевих рис, що дозволило вченим, об’єднаним навколо Російської імператорської академії наук, сформулювати висновок про існування загальної, спільної східнослов’янської писемності. На основі термінологічних маніпуляцій, які полягали в ототожненні коренів слів *рус*- (первісно пов'язане з Руссю) і *рос*- (Русь у перекладі грецькою Ῥωσσία – Rhōssía), цю традицію назвали „давньоруською" (рос. 'древнерусская'), загальноруською (рос. 'общерусская'). У результаті була створена цілісна теорія щодо загального – спільного розвитку мов, писемності та, ширше, східнослов'янських культур, яка й до сьогодні служить інструментом політичної експансії, що відновлює нібито „одвічну культурну спільноту".

Попри вищесказане, серед дослідників загалом існує консенсус, що навіть найдавніші тексти „порушують" неписані правила передавання (орфографії) давніх текстів. Ці „порушення" трактували як „помилки/недогляди" писців, які дозволяють сучасним дослідникам реконструювати розмовну мову предків теперішніх українців, білорусів, мешканців давнього Новгорода тощо.

Очевидні неточності в наведеній вище аргументації є взаємовиключними: тобто існування однієї мови та однієї писемності для всіх східних слов'ян до XIV ст., які, однак, зазнали говіркового впливу („помилки/недогляди") уже від XI ст., що й дозволяє розрізняти різні мовні редакції, – змусили нас глибоко переосмислити повторювані наукові припущення. Ми представили наше дослідження в широкому історичному та культурному контексті.

Беззаперечним і доведеним у славістичних дослідженнях ми вважаємо той факт, що українська мова сформувалася після розпаду праслов'янської спільноти, тому цей аспект залишився поза полем наших інтересів у рамках представленого дослідження. **Нашою основною метою було визначення ролі та значення писемности Руси в нормотворчому процесі української літературної мови.**

Відправною точкою нашої студії було припущення про хибний підхід до оцінки ролі церковнослов'янської мови в Русі, її структури та значення у славістичних дослідженнях, що мало лінгвістичне обґрунтування. Якщо церковнослов'янська мова на Русі відрізнялася від такої ж мови південнослов'янських редакцій своєю насиченістю місцевими говірковими елементами – що в науці не заперечується, – то, очевидно, ніщо не заважало їй мати місцеві різновиди (редакції). На основі наявних мовних фактів можемо стверджувати, що не існувало єдиної спільної східнослов'янської писемності як однорідного явища.

Важливим зауваженням у цьому контексті є факт, що випливає з оцінки мовної ситуації Київської Руси в XI ст. і веде до розуміння цілковитої різниці культурних умов на землях *Slavia Latina* і *Slavia Ortodoxa*. **Церковнослов'янська мова, хоч і була іншомовною системою, вважалася освіченими русько-українськими писцями не тільки зрозумілою, але й такою, що певною мірою допускала відображення особливостей рідної мови.** Пам'ятаймо, що навіть сьогодні писемна форма народної мови є більш ретельною і витонченою, ніж усна, а тому може створювати враження певної штучности. Водночас підкреслимо, що не існувало якоїсь форми диглосної ситуації (як припускав, наприклад, Борис Успєнскій); церковнослов'янська мова не була своєю (природньою) системою і сприймалася більше як інакша. Однак це була система, яка, всупереч припущенням про її незмінність унаслідок священних функцій, була гнучкою та створювала можливості для ідентифікації та локальної індивідуалізації текстів.

Аналіз наявних пам'яток, створених на українських землях в XI–XIV ст., дозволяє зробити висновок, що в церковнослов'янській мові відзначені ті ж риси, які відображені у збережених дотепер свідченнях, написаних рідною мовою предків теперішніх українців, наприклад на стінах собору Софії Київської. Важливо, що це багато в чому ті самі особливості, які лежать в основі норм української літературної мови. Тому аналіз мовних фактів, здійснений з урахуванням широкого історико-культурного контексту, дозволяє зробити висновок, що **норма літературної української мови створювалася поступово, двостороннім шляхом: світські писемні тексти дали поштовх позначити подібні риси в церковнослов'янських, і навпаки – деякі прийоми книжників, які готували тексти церковнослов'янською мовою, потрапили і до світської літератури**.

Дослідження лінгвістичних фактів із найдавніших пам'яток, написаних на землях Руси-України від XI ст., здійснене в довгостроковій лінгвокультурологічній перспективі разом із поглибленим осмисленням наукової дискусії щодо розвитку норми літературної мови в інших слов'янських народів, дозволили сформулювати ключовий висновок для розуміння українського процесу нормотворення: **для характеристики його початків можна правомірно використовувати джерела, написані церковнослов'янською мовою**. Відповідно до концепції longue durée – довгої тривалості, важливо розуміти механізми, а не шукати конкретні реалізації, оскільки вони – залежно від соціокультурних та індивідуальних факторів – можуть виявлятися з більшою чи меншою інтенсивністю в різні періоди.

Вивчення точно датованих і локалізованих церковнослов'янських, а також деяких суперечливих щодо точного датування та місця створення текстів XI–XIV ст., які чітко виявляють українські мовні риси, а тому безсумнівно належать до надбання української писемности, виокремлення в них мовних особливостей і порівняння їх із сучасними нормативними в українській літературній мові та її діалектах, може бути підставою для виокремлення найдавнішого періоду функціонування русько-української літературної мови від XI ст. Такий підхід дозволяє простежити становлення (перші закріплення) і зростання (кількісні вияви) української мовної норми.

Кількість таких явищ, виявлених у різних рукописах, різна – від поодиноких до кількох десятків, а в XIV ст. навіть до кількох сотень. Що важливо: вони влилися в наступні періоди української писемности.

Шлях до формування норми української мови був тривалим і зазнав низки змін на різних етапах розвитку русько-української писемності. На початку розвитку української писемности було мало змін і спроб книжників позначити власну мовну традицію. Проте з часом писці, насамперед київські, переписуючи рукописи, що надходили в Русь-Україну з інших центрів слов'янської писемности, поступово вносили певні зміни, які згодом стали характерною рисою окремої традиції. Стимулом до такої діяльности могли бути відмінності церковнослов'янської мови, виявлені в текстах Моравії, Паннонії та Македонії, Болгарії, що спонукало книжників з Києва та околиць усвідомлювати можливості „одомашнення" церковнослов'янського письма. **Саме тоді почався процес проникнення народно-розмовних елементів в українську писемність.** Сама мовна структура, повторюємо, має тут другорядне значення; фундаментальним є розуміння механізму й визначення специфічних мовних рис, які з давніх-давен вважалися русько-українськими писцями найважливішими, тобто – основними, для розпізнавання текстів як своїх. З культурною експансією Київської Руси києво-українська писемна традиція розвивалася в столичних скрипторіях і з часом поширилася на інші руські землі. До найдавніших характерних рис русько-українського писемного різновиду (редакції) церковнослов'янської мови належать:

- написання *ж* на місці **dj*: *мєжю*, *ѡдєжѧ* та значно рідше *ч* відповідно до псл. **tj*: *хочю*;
- написання з *є* в рефлексах південнослов'янських *-рѣ-* < **-er-*: *врємѧ*, *дрєво*;
- поплутування букв *ѧ – ю*, *ѫ – оу* відповідно до орфографії південнослов'янських текстів: *коупѣль*, *водоу*, *дрѫже, врачѧ*;
- написания початкового *оу-* відповідно до *ю-* в південнослов'янській писемності: *оугъ*, *оуноша*;
- написання зі вставним *л'* після губних: *земля*, *коуплю*;
- написания *-ью-*, *-ьѥ-*, *-ьѩ-* відповідно до *-ию-*, *-иѥ-*, *-иѩ-* в південнослов'янській писемності: *мыслью, каменьѥ*, *братьѩ*;
- написання *ърь*, *ълъ*, *ьрь* або *ър*, *ъл*, *ьр* на місці давніх **tъrt*, **tъlt*, **tьrt*: *търгъ*, *търъгъ*, *вълкъ*;
- написання повноголосних сполук: *городъ*, *володимєръ*;
- відображення переходу *е* > *о* після *й* на початку слів: *озеро*, *одинъ*;
- закінчення О. в. одн. -*ъмь,* -*ьмь* відповідно до -*омь*, -*емь* у південнослов'янських протографах: *селъмь*;

- написання стягнених прикметникових та дієслівних форм: *добраго, речємого*, *моудромоу*, *искашє*, *бѧхоу*;
- закінчення -*ть* у дієсловах 3 особи однини та множини, відповідно до -*тъ* у південнослов'янських протографах: *ведеть – ведоуть*.

Із поширенням книжної справи з Києва на інші терени Руси ця русько-українська редакція починає увиразнюватися і з часом до цих первинних вищезазначених рис додаються й місцеві новгородсько-псковські, галицько-волинські, полоцько-смоленські, а трохи згодом і московські. Тому в різних місцинах Руси в різний час ота базова для культурно-мовного простору Руської землі київська (русько-українська) редакція починає обростати місцевими особливостями. Наводимо мовно-орфографічні риси, які в комплексі з іншими дають безумовні підстави робити висновки щодо належності такого тексту до української писемности:

- рефлексація *ě* (ять) як *и* та *е* або плутання графем відповідно *ѣ* = *и* та *ѣ* = *е* в одній пам'ятці: *свѣдительство – свѣдетельство, запрети – заприти*;
- плутання написань *ы – и*: *годыны*, *мъногашьди*;
- плутання написань *е – и*: *властилинъ*, *на кристѣ, жевотъ*;
- відображення переходу *е* > *о* після *шиплячих*: *жона*, *чоловѣка, имоущомоу*;
- спеціальне позначення м'якости передньоязикових (передовсім *л*, *н*);
- збереження початкового *и* у префіксальних похідних від *идти*: *приити*, *приидохъ*;
- відпадіння початкового *и*-: *мѣти*, *ерѣй*;
- відображення чергування *у* // *в* як свідчення появи губно-губного [*ў*]: *прауда, въгодити, не оусѧ*;
- написання -*ги*-, -*ки*-, -*хи*- відповідно до південнослов'янських -*гы*-, -*кы*, -*хы*-: *китъ*, *великии*;
- написання з „новим ятем”: *шѣсть*, *оучѣнье*;
- написання з початковими *ро*-, *ло*-: *розоумѣти*, *локоть*;
- написання *жч* відповідно до *zdj: *дъжчь*;
- відображення м'якости *ц'*: *житьницѧ*, *творцѧ*, *нарицѧти* при одночасному
- відображенні твердости *р*: *твору*, *приобращеть*;
- написання з протетичними приголосними: *вовьцѧ*, *вольга*;
- реалізація *ь*, *ъ* > *и*, *ы* перед *j* [*i*], [*и*]: *повиты и* (< *повитъ и*), *оубиюти и (< оубиють и*);
- написання слова *скьрбь* / *скєрбь* < (*$sk_{ъ}rb$-): *скьрби*, *скербѧше*;
- переважання написань із флексією -*ові*, -*еві* в Д. в. одн.: *петрови*, *коневи*;

- відображення форм К. в.: *рабе*, *роде*, *дроуже*, *жено*, *сило*;
- написання займенникових форм *тобѣ*, *собѣ*;
- написання числівника *сім* без кореневого *-д-*: *сѣмь*, *семи*, *семое*;
- написання дієслів з усіченими формами в 3 ос. одн. теп. ч.: *напише*, *може*, *знає*.

Ми свідомі того, що деякі засвідчені вище риси могли бути:

- привнесені в переписуваний текст із південнослов'янського протографа, як-то: змішування в болгаро-македонських та сербських ы – и, в болгаро-македонських оу – о, у середньоболгарських є – о після шиплячих у дієприкметниках, у сербських ѣ – є, також у царині словозміни форми Д. в. з флексією -ови, -єви, К. в., редуковане закінчення -є в дієсловах 3 ос. одн. та деякі ін.;
- спільними й для інших східнослов'янських мов, як, наприклад, явище повноголосся, рефлексація *ѣ* > *е*, перехід *е* > *о* після шиплячих, уживання редукованих закінчень у дієслівних формах 3 ос. одн. та деякі ін.

Отже, те, що дозволяє **визначити окремі пам'ятки та означені мовні зміни як започатковувальні для української традиції (початок процесу творення норми літературної мови), – це наявність у них певного комплексу – сукупності ознак.** Звичайно, це не завжди повний набір перерахованих ознак, що характеризують сучасну українську мовну норму. Наголошуємо, що має бути наявність мовних особливостей у певних конфігураціях та поєднаннях (наприклад, відображення м'якості [*ц'*] з одночасним відображенням твердості [*р*] відрізняє українську систему від білоруської).

Теоретичною основою для дослідження тривалого процесу формування норми літературної української мови стали висновки з дискусій славістів щодо формування літературних мов. Початки літературної мови варто пов'язувати з появою перших виявів норми цієї мови. При цьому ми виходимо з позиції російських філологів, яка не є дискусійною у славістичних дослідженнях: церковнослов'янська мова вважається першою літературною мовою Руси. Однак ми повністю відкидаємо припущення про давньоруську мовну спільність, яке використовується в ідеологічних цілях і дозволяє штучно продовжувати історію російської мови. Найдавніші київські (українські) церковнослов'янські тексти можна пов'язувати лише з українською традицією, зародками формування норми української мови. Це незаперечно засвідчує той факт, що в найдавнішій руській писемності ми знаходимо мовні риси, які й сьогодні є основою української норми. Ідеться тут, підкреслимо ще раз, про комплекс ознак української мови, тобто відображення не лише тих елементів, які є спільними для трьох східнослов'янських мов, чи навіть вужче – для двох із них, що б указувало на певні спроби створити наддіалектний простір. Ні: уже в найдавнішій церковнослов'янській писемності Руси ми маємо справу зі спробою книжників відобразити риси власної мови – русько-української, як це показано в Додатку 1. Започаткована в Русі-Україні писемна традиція була перенесена й на інші терени Руси й пізніше підкорених неслов'янських земель, наприклад Залісся. Тому в текстах з території Новгородщини, Полоччини й пізніше Московії закономірно маємо свідчення використання писемних рис, започаткованих у київських (українських) скрипторіях, що справляє враження певної спільності розвитку традиції. Але це було не так: первісної єдиної спільноти не було, українська (київська) традиція була попередницею інших східнослов'янських традицій.

Вочевидь у більшості цих ознак є конкретна географічна адреса – княжий та лаврський скрипторії в Києві.

Зібрані нами в процесі аналізу українських пам'яток матеріали показують, що графічні засоби для відображення особливостей живої мови в українській писемності після XIV ст., тобто в період, беззастережно визнаний у славістичних дослідженнях як виключно український, були відомі русько-українським книжникам і трьома століттями раніше, власне, від XI ст. (докладний аналіз зібраних ознак представлено в Додатку 1). Тому цей період можна справедливо назвати початком становлення норми української мови.

Проведене дослідження дозволило перевірити тезу про невипадковість використання виявлених особливостей живої мови, що суперечить усе ще поширеним твердженням про те, що це лише помилки недосвідчених писарів або написання, викликані міжзвуковою аналогією у слові. Аналіз пізніших текстів дозволяє зробити висновок, що з кожним століттям кількість відображених рис збільшується. Це дає підстави підтвердити придатність відібраних джерел для аналізу та чітко визначити їх належність до української писемно-мовної спадщини, про що свідчить наявність у цих пам'ятках набору (у різних конфігураціях) українських мовних рис.

Результати нашої студії, включаючи дослідження, виконані раніше іншими славістами, представлені в Таблиці 1. У цю таблицю для порівняння, крім результатів із церковнослов'янських текстів, ми включили мовні факти з різних видів написів: написи-графіті, написи на різних предметах, ужиткових об'єктах, пам'ятних місцях тощо, які служать порівняльним контекстом і доводять, що праця київських книжників відповідала нормотворчій тенденції, яка мала місце й поза межами власне самої книжної справи. Мета була одна: урахувати й показати у своїй писемній практиці особливості, що відображали власну вимову русинів-українців.

Таблиця 1. Представлення визначальних фонетичних та морфологічних українських рис у пам'ятках церковнослов'янської мови української редакції на тлі порівнянь зі світськими.

	Повноголосся	Написання -*ья*-, *ьє*, *ью*- на місці півд. сл. -*ия*-, -*иє*-, -*ию*-	Ікавізм (написання *і* на місці *ě)	Злиття давніх *і-, *у в звук [и]	Перехід *е* > *о* після [j] на початку слова	Перехід *е* > *о* після шиплячих	Наближення вимови [е] та [и]	Поява нескладового [ў], чергування *у* // *в*	Зміна давніх -*гы*-, -*кы*-, -*хы*- на -*ги*-, -*ки*-, -*хи*-	Ікавізм. Явище нового ятя	Рефлекс давнього *dj > ž	Відображення м'якості *ц́*	Спрощення приголосних *-*dm*- у числівнику *sedmь	Стягнені прикметникові (займенникові) форми	Форми з кореневим *о* в займенниках *тоб*-, *соб*-	Фіналь -*ть* у дієсловах 3 особи одн. та мн.	Закінчення -*ові*, -*еві* в Д. в. одн.	Наявність форм кличного відмінка	Усічені фіналі дієслів 3 особи одн. і мн.	Століття
Реймське Євангеліє		+		+							+	+	+				+			
Остромирове Євангеліє 1056	+		+	+				+			+	+	+			+	+	+	+	XI
„Ізборник Святослава” 1073	+	+	+	+	+	+	+	+			+	+			+	+	+		+	XI
„Ізборник Святослава” 1076	+	+	+	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+	XI
Архангельське Євангеліє 1092	+	+	+	+	+	+	+				+	+		+	+	+	+	+		XI
Чудівський Псалтир	+		+		+			+		+	+	+			+	+		+	+	XI
„Пандекти” Антіоха	+	+	+	+	+		+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	XI
Бичковський Псалтир		+	+						+		+	+				+		+		XI
Турівське Євангеліє	+	+	+								+	+		+		+	+	+		XI
Мінея Служб. (Дубровського)		+	+	+			+				+		+	+			+	+		
„13 Слів Григорія Богослова”	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+			+	+	+	+	+	XI
„Синайський патерик”	+		+		+		+	+			+	+	+			+	+		+	XI
Написи-графіті, інші світські тексти	+	+						+				+					+	+		XI
Мстиславове Євангеліє 1117	+	+	+				+	+			+	+	+	+		+	+	+		XII
Галицьке Євангеліє 1144	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	XII
Добрилове Євангеліє 1164	+	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	XII

Житіє Нифонта	+		+				+			+	+	+		+	+	+		+	+	XII
Христинопільський Апостол	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				+		+	+	+	XII
Хутинський Служебник	+	+	+	+					+	+	+	+		+	+			+		XII
Галицько-Волинське Євангеліє (кін. XII ст.)	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+		+		+	+	+	XII
Житіє Федора Студита	+	+			+	+	+			+	+	+		+	+	+	+	+	+	XII
Написи-графіті, інші світські тексти	+		+	+	+		+			+		+	+			+	+	+	+	XII
Студійський Устав	+											+		+		+	+		+	
Бучацьке Євангеліє	+	+				+				+	+	+	+	+	+	+	+			XII/ XIII
„Успенський збірник”	+	+	+		+	+	+		+		+	+		+	+	+	+	+	+	XII/ XIII
„Паренесис” Єфрема Сирина	+	+		+			+	+	+	+	+	+		+	+	+		+		XIII
Євсевієве Євангеліє 1283	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+		+	+				+	XIII
Віденський Октоїх I–II		+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	
Оршанське Євангеліє	+	+	+				+	+	+		+	+		+	+	+	+	+		XIII
Холмське Євангеліє		+	+			+	+		+	+	+	+	+		+	+	+	+		XIII
„Пандекти” Никона Чорногорця	+	+	+				+	+	+	+	+		+		+	+	+	+	+	XIII
Написи-графіті, інші світські тексти	+		+	+	+					+	+							+		XIII
Апостол Бибельський		+	+	+		+		+	+	+	+			+	+		+	+		XIV
Путненське Євангеліє	+		+	+			+	+	+	+	+		+			+	+			XIV
Віденський Октоїх III	+		+	+	+			+	+	+		+			+	+	+	+		XIV
Місяцеслів Галицького Євангелія 1144		+	+	+			+	+	+	+				+	+					XIV
Луцький Псалтир 1384	+		+	+				+		+		+		+	+	+		+	+	XIV
Київський Псалтир 1397	+	+	+	+		+	+		+			+			+				+	XIV
Лавришівське Євангеліє	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	XIV
Луцьке Євангеліє		+	+	+			+	+	+	+	+			+	+	+	+	+	+	XIV
„Молитовник” Теодоровича		+	+	+					+		+			+		+	+			XIV
Написи-графіті, інші світські тексти	+		+	+	+	+	+			+	+			+	+		+	+	+	XIV

Представлене на основі нашого аналізу зведення фактів – фонетичних і морфологічних – української мови, відображених у найдавніших текстах української культури як релігійного (написаних церковнослов’янською мовою), так і світського характеру, свідчить не лише про те, що деякі спільні риси східнослов'янських мов у текстах відображені слабше, ніж питомі українські (універсальність ікавізму, відображення м'якості [*ц'*], нескладового *ў,* поява займенникових форм із коренем [о]: *тоб-*, *соб-* та ін.), а також, що дуже важливо, у контексті творення писемної норми української мови: усупереч чинним твердженням про закостенілість норми церковнослов'янської мови, що унеможливлює запровадження будь-яких змін в орфографії текстів, саме церковнослов'янська мова часто випереджала світське письменство в пошуку можливостей графічного відображення особливостей живої мови та застосування їх на практиці.

Що особливо важливо, аналізовані в пам'ятках мовні факти складають конгломерат – систему, відображену на всіх рівнях мовної структури. Також це добре видно на лексичному рівні.

Місцеві русько-українські писці, переписуючи церковнослов'янські (болгарські, македонські, сербські, моравські) тексти, уводили свої місцеві більш зрозумілі слова, можливо, й конструювали новотвори. Аналіз лексики пам'яток XI–XIV ст. показує, що сотні слів, уведених російськими істориками мови до своїх історичних лексиконів, марковані прикладами з текстів української писемности: бездомъкъ, бѫбъницѧ, вабити, веретено, вечерѧньѥ, волога, володѣти, вѣникъ, жалощи, жито, зегзицѧ, зогзоулѧ, именины, клекътъ, ковилиѥ, коврижькъ, криницѧ, кысѣль, кычивыи, лада, ласкавьно, лѣтописьць, носило, ножици, окъньце, паволокы, помаганиѥ, печеръка, плоугъ, поповьство, посагъ, приѧзнь, приѥдинити, пѣстоунникъ, рольꙗ, роставлѧти, скрегъчеть, скоролупиꙗ, сорочька, соромота, спѣвати, стѧгъ, соуперникъ, съньѥ, тутьноути, холопъ, щекотъ та ін. Тут наводимо дещицю слів, які засвідчені винятково в українських пам'ятках. Деякі лексеми пізніше потраплять на Московію як очевидні українізми.

Отже, хоча найдавніших текстів небагато, очевидно, що на їхній основі можна простежити початки створення норми. Звісно, не можна очікувати, що кожна пам'ятка відбиває весь спектр особливостей української мови, але добре видно, що в кожне століття найдавнішої доби української писемності було засвідчено багато говіркових особливостей на різних лінгвальних рівнях. Пізніший період був своєрідною дискусією щодо розробки цілісного правописного канону. Цей процес був тривалим, його інтенсивність зростала (наприклад, у так звану золоту добу української культури у XVI ст.) або зменшувалася (під час так званого перелому – занепаду у XVIII ст.) і завершувалася діяльністю нормувальників лише в XIX–XX ст.

Навіть якщо може здатися, що засвідчених нами змін небагато, їхню присутність у текстах мали помітити тогочасні читачі та витлумачити

як спробу відобразити власну мову. Якщо для русинів-українців ці зміни були цілком природними й прийнятними, а їхні зусилля в пізніших століттях були спрямовані на посилення цих рефлексій, то для мешканців Муромо-Ростово-Суздальсько-Рязанських земель ця діяльність була цілком чужою, тому москвини прагнули її усунути з пам'яток. Це знайшло відображення в історії церковнослов'янської писемності московської редакції, де намагалися позбутися українських впливів, тобто – у сьогоднішній термінології – перекладали з української редакції церковнослов'янської мови на свою, „правильну". Це також свідчить про те, що тогочасні реципієнти знали про існування різних варіантів церковнослов'янської писемности на Русі, які потребували уніфікації.

Через необхідність звернення до ширшого міжкультурного контексту для кращого розуміння специфічного українського нормотворчого процесу аналіз обов'язково веде до порівняльних висновків.

Наші міркування про нормотворчі процеси української літературної мови певною мірою проливають світло й на історію та механізми становлення російської літературної мови. Російська літературна мова уґрунтована на церковнослов'янській основі, а тому розвиває значною мірою стан цієї мови в її болгарській та українській редакціях від найдавнішого періоду писемності. Болгарська ж і українська редакції розвинулися на основі живомовних елементів болгарської та української мов, які виникли з праслов'янської, розвивалися за своїми законами. Тому наразі в російській літературній мові й маємо поєднання цих двох редакцій: *сладкий – солод*, *единица – один*, *мощь – ночь* і т. ін. Відповідно варто зважати, що **російська літературна мова є не тільки новішим витвором, але й не зовсім самобутнім, який не постав на основі місцевих московських говірок, як то було з українською чи болгарською, а з'явилася ніби в результаті дару, прийнятого місцевим багатоетнічним населенням, яке свою оригінальну мовну традицію не розвинуло**.

Водночас із уже явним домінуванням ознак народної мови в українській писемності XVIII ст. (поширене в україністиці цілком помилкове потрактування „виникнення/постання нової української літературної мови на народній основі"), що завершило тривалий процес еволюції української мови, яка полягає у відході від етимологічного та морфологічного принципу найдавнішої української писемності, заснованої на церковнослов'янській мові, до фонетичного принципу української літературної мови сучасної доби, може справді виникнути враження розриву з русько-українською писемністю XI ст., і навпаки: після того, як українська мова поступово утвердилася на народній основі, цю церковнослов'янську мову української редакції дослідники все частіше починають сприймати як мову-основу для російської, оскільки сучасна російська літературна мова не зазнала подібної до української мови еволюції.

Тому треба особливо наголосити на тому, що мову, як і всі культурні процеси, варто розглядати з погляду тяглости й наступности: висновки про існування різноманітних непов'язаних між собою традицій письма випливають із покрокового (у вибрані періоди) розгляду наслідків окремих етапів процесу, а не лише сам процес. При цьому незаперечним є факт, що як найдавніші зразки писемности XI ст., так і пізніші (українська літературна мова на цілком народній основі від кінця XVIII ст.) творив один народ – русини-українці.

Ідея російської літературної мови як найдавнішої літературної мови східнослов'янської групи є результатом дій і вмілих, хоча нерідко маніпулятивних, характеристик, зроблених російськими медієвістами, починаючи від XIX ст., і повторюваних у славістичних дослідженнях дотепер. Це яскраво видно у словникових виданнях за матеріалами українських пам'яток, проаналізованих у цій праці. Якщо докладно проаналізувати лексикони російської мови, опубліковані від XIX ст. до наших днів, то виявиться, що словниковий матеріал до XIV ст. узято переважно з київських, волинських, галицьких тестів, які потрапили до Московії з поширенням писемної культури. Імовірно, саме тоді російська мова наповнилася словами, запозиченими з українських пам'яток. Багато з них збереглося в російській мові й зараз, але це не питомі російські слова.

Представлені в дослідженні тексти доводять, що з бігом часу збільшується кількість розмовних рис, які відображають місцеву для писців говірку. Тому варто зважати, що це була свідома дія книжників, які прагнули „одомашнити" тексти. На підставі проведеного аналізу вважаємо, що тексти, писані церковнослов'янською мовою української редакції, є джерелом для студій про становлення української літературної мови.

Запропонована в цій праці схема аналізу найдавнішого етапу української писемности (визначення кола писемних текстів, аналіз мовних особливостей та зіставлення їх із фактами сучасних мов і діалектів) окреслює нові дослідницькі перспективи: може бути застосована й для характеризування решти східнослов'янських мовних структур. Зрештою, для новгородсько-псковської писемности це вже зробив А. Залізняк[422]; для білоруської таке дослідження слід виконати на основі пам'яток принаймні від XIII ст. (ідеться про найдавніші полоцькі та смоленські тексти); для російської, власне московської, – на основі найдавніших текстів муромо-ростово-суздальсько-рязанських земель[423].

---

[422] А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, op. cit.

Складні перипетії витворення (а у випадку з новгородсько-псковським ідіомом – занепаду) окремих східнослов'янських мов та набуття ними повного спектру визначальних рис припадають на пізніші століття, передовсім XV–XVIII, але витоки їхні безумовно зароджувались у вже відчутно здиференційованих у мовному плані ареалах Руси, де після розпаду праслов'янської мовної спільноти, щонайменше від XI ст., уже були писемно представлені два: русько-український та русько-новгородський.

Процес розвитку української норми, як і будь-якої живої мовної структури, триває безупинно, незважаючи на різноманітні умови її розвитку в окремі історичні періоди, аж дотепер. Зусиллями київських (українських) книжників були вироблені універсальні механізми впровадження в писемність говіркової стихії, яка наростала з часом і, зрештою, призвела до постання сучасного українського правопису, де й зафіксовані норми української літературної мови.

Усе зазначене вище дає підстави для узагальнення про започаткування норм української мови від XI ст.

---

[423] Зрештою, подібний підхід до походження російської мови висловив Ю. Шевельов у рецензії на праці Г. Хабургаєва „Этнонимы «Повести временных лет» в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза", Москва 1979 та „Становление русского языка", Москва 1980: „Повертаючись до проблем становлення російської мови: якщо Х. [Хабургаєв – Й. Ґ., В. М.] щиро й чесно хоче просуватися до розв'язання цих проблем, він має не забувати про простіший і кращий шлях до мети: не вибудовувати загальних схем на мінімумі фактів, а строго і документально обстежувати мовний розвиток на певній території, для російської мови – насамперед ***ростовсько-суздальсько-московській*** [виділення наше – Й. Ґ., В. М.] у її консеквентності та спадкоємності, а потім рязанській (Новгород навряд чи безпосередньо виявить таку спадкоємність внаслідок винищення й виселення його населення при московській окупації). За такого підходу факти вибудовуються в разюче ясний ланцюг структурно-мотивованих мовних змін – і при цьому без найменшого відриву від історії землі та народу", див.: Ю. Шевельов, *Між праслов'янською і російською*, op. cit., с. 19.

Писемні пам’ятки, використані в дослідженні

АБиб XIV:	*Апостол Бибельський* (*поч. XIV ст.*). *Apostolus Bibliensis saes. XIV. Grammatisch-krutisch analisiert von dr. Peter Kopko*, „Denkschriften der Kaiserlichen der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse”, Wien 1912, band LV.
АЄ 1092:	*Архангельське Євангеліє (1092 рік)*, Росія, Москва, Російська державна бібліотека, ф. 178, № 1666. *Архангельское Евангелиє 1092 года. Исследования, древнерусский текст, словоуказатели*, изд. подгот. Л. Жуковская, Т. Миронова, Москва 1997. Електронна копія: https://dlib.rsl.ru/viewer/01003149175#?page=1.
БЄ XII–XIII:	*Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, відп. ред. В. Німчук, підгот. до вид. Ю. Осінчук, Київ 2017.
БПс XI:	*Бичківський Псалтир (XI ст.)*, Росія, Російська національна бібліотека, Q. п. I. № 73, 8 арк.; Синай, Монастир великомучениці Катерини, Slav. 6/0, 135 арк., Slav. 6/N, 17 арк. Перший писець – арк. 1–13, 17–43, електронна копія: https://kp.rusneb.ru/item/reader/psaltyr-s-gadatelnymi-pripiskami.
ВО (I–II) XIII:	*Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavikus 37*, вид. факсим. типу, Київ 2019. Тексти I і II цього конволюту написані в XIII ст.
ВО (III) XIV:	*Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavikus 37*, вид. факсим. типу, Київ 2019. Текст III цього конволюту написаний у XIV ст.
ГВЄ XII:	*Галицько-Волинське Євангеліє (кін. XII ст.)*, Росія, Москва, Бібліотека Державної Третьяковської галереї, ГТГ К-5348. *Галицько-Волинське Євангеліє XI століття*, видання факсимфільного типу, відп. ред. В. Мойсієнко, Київ 2023.
ГЄ 1144:	*Галицьке Євангеліє (1144 рік)*, Росія, Москва, Державний історичний музей, 80370 Син. 404, ел. копія: https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177149?album=622494765;&index=19.
ДЄ 1164:	*Добрилове Євангеліє 1164 року*, упор. Ю. Осінчук, відп. ред. В. Німчук, Львів 2012, ел. копія: https://lib-fond.ru/lib-rgb/256/f-256-103/#image-2.
ЄЄ 1283:	*Євсевієве Євангеліє 1283 року*, підгот. до вид. Г. Арполенко, З. Козирєва, Г. Лиса, В. Німчук, К. Симонова, Г. Щербатюк, Київ 2001; відп. ред. В. Німчук, Київ 2001.

ЖФС XII:	*Житіє прп. Федора Студита (кін. XII ст.)*. Росія, Москва, Російська державна бібліотека, ф. 178 М. 1832. *Выголексинский сборник*, изд. подгот. В. Дубровина, Р. Бахтурина, В. Голышенко, под ред. С. Коткова, Москва 1977.
ЖН XII:	*Житіє св. Нифонта Кіпрського (кін. XII ст.)*, Росія, Москва, Російська державна бібліотека, ф. 178 М. 1832. *Выголексинский сборник*, изд. подгот. В. Дубровина, Р. Бахтурина, В. Голышенко, под ред. С. Коткова, Москва 1977.
Ізб. 1073:	*Ізборник Святослава. (1073 рік)*, Росія, Москва, Державний історичний музей, ф. 80370, Син. 1043 (Син. 31-д). *Изборник Святослава 1073 года*, факсимильное издание, Москва 1983.
Ізб. 1076:	*Ізборник Святослава (1076 рік)*, Росія, СПб., Російська національна бібліотека, ф. 885, Эрм. 20, ел. копія: https://kp.rusneb.ru/item/reader/sbornik-slov-i-poucheniy-2; *Изборник 1076 года*, изд. подготовили В. Голышенко, В. Дубровина, В. Демьянов, Г. Нефедов, Москва 1965.
Іоан.:	*Евангелие от Иоана в славянской традиции*, изд. подг. А. Алексеев, И. Азарова, Е. Алексеева, М. Бабицкая и др., СПб. 1998.
КПс 1397:	Київський Псалтир (1397 рік). *Киевская Псалтирь 1397 года* [текст], [факсимильное воспроизведение текста из государственной Публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина], Москва 1978.
ЛврЄ XIV:	*Лавришівське Євангеліє XIV ст*., видання факсимільного типу, Київ 2018.
ЛЄ XIV:	*Луцьке Євангеліє XIV століття*, видання факсимільного типу, Київ 2011.
ЛПс 1384:	*Луцький Псалтир 1384 року*, видання факсимільного типу, Київ 2013.
МЄ до 1117:	*Мстиславове Євангеліє 1103–1117 рік = Евангелие тетр „Мстиславово” полный апракос. Начало XII в. (до 1117 г.)*, Росія, Москва, Державний історичний музей (ДІМ), ф. 80370, Син. 1203. *Апракос Мстислава Великого*, изд. подг. Л. Жуковская, Л. Владимирова, Н. Панкратова, под. ред. Л. Жуковской, Москва 1983; електронна копія: https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177989?page=6&fund=21&index=299.
МінСл XI:	*Уривки Службової мінеї (на червень) XI ст*., (*Мінея Дубровського*), в: *Минея служебная. Июнь, XI век*, Росія, державна Публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі, F. п. I. 36, ел. копія: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_NLR_%D0%9E%D0%A0+57863E4A+690D+4ECD+97F5+A19BE443D9B7/.
Місяцеслів ГЄ XIII–XIV:	*Місяцеслів Галицького Євангелія 1144, датований кінцем XIII – початком XIV ст*. в: *Евангелие тетр Галицкое (1144 год)*, Росія, Москва, Державний історичний музей, 80370 Син. 404, арк. 229–260, ел. копія: https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/177149?album=622494765;&index=19.
Мтв.:	*Евангелие от Матфея в славянской традиции*, изд. подг. А. Алексеев, И. Азарова, Е. Алексеева, М. Бабицкая и др., СПб. 2005.
Мрк.:	*Евангеліе от Марка по основнымъ спискамъ четырехъ редакцій рукописного славянскаго евангельскаго текста съ разночтеніями изъ ста восьми рукописей Евангелія XI–XVI вв.*, трудъ Г. Воскресенскаго, Сергіевъ Посад 1894.

МТ XIV: *Молитовник князя Володимира (Служебник Теодоровича) XIV ст.*, видання факсимільного типу, відп. ред. Л. Гнатенко, Київ 2021.

ОЄ 1056–1057: *Остромирове Євангеліє 1056–1057 р. = Остромирово евангелие 1056–57 года, хранящееся в Императорской Публичной библиотеке*, 2-е фотолитогр. изд., СПб. 1889.

ОрЄ XIII: *Оршанське Євангеліє (XIII ст.)*, Україна, Київ, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису (НБУВ), ф. 301, № 555 П.

ПЄ XIV: *Путненське Євангеліє поч. XIV ст.*, в: Monumenta Linguae Palaeoslovenica. Cillecta et in lucen edita. Cura et opera. Aemiliani Kaluzniacki. Tomus primus. Evangelarum Putnanum. Vindobonae et Teschenae, Universitate Francesco-Josephina Czernovicicum MDCCCLXXXVIII.

ПА XI: *Пандекти Антіоха Чорноризця (др. пол. XI ст.) = Пандекты Антиоха Черноризца*, Росія, Москва, Державний історичний музей, ф. 80370, Воскр. 30, ел. публікація: http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=36766464.

ПЄС 1280: *Паренесис Єфрема Сирина 1280*, Росія, СПб., Російська національна бібліотека, ОР Погод. 71, ел. копія: https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=937E55F0-2BA5-463C-861B-1F534235F9B3.

ПНик XIII: *Пандекти Никона Чорногорця (XIII ст.)*, Росія, СПб., Російська національна бібліотека, Греч. 70, арк. 54–98, *Пандекты Никона Черногорца* в ркп. РНБ, Греч. 70, подгот. текста Т. Афанасьевой и Ж. Левшиной, в: *Лингвистическое источниковедение и история русского литературного языка* 2006–2009, Москва 2010, с. 104–157, ел. копія: https://nlr.ru/manuscripts/RA1527/elektronnyiy-katalog?ab=7579B1C9-CF3B-4BA9-AC44-4B54A86D86C5.

РЄ XI: *Реймське Євангеліє (пер. пол. XI ст.)*, видання факсимільного типу: у 2 т., Київ 2019.

СК XI: *Саввина книга*, трудъ В. Щепкина, Памятники старославянскаго языка, СПб. 1903, т. I, вып. 2.

СГБ XI: *Слова (13) Григорія Богослова (др. пол XI ст.) = Слова. Григорий Богослов, патриарх Константинопольский, XI век*, Росія, Російська національна бібліотека, Q. p. I. 16, ел. копія: https://kp.rusneb.ru/item/material/slova-8-9; *XIII Словъ Григория Богослова въ древнеславянскомъ перевод по рукописи Императорской публичной библиотеки XI века. Критико-палеографический трудъ А. Будиловича*, СПб. 1875.

СП XI: *Синайський патерик (кін. XI ст.)*, Росія, Москва, Державний історичний музей, Син 551. *Синайский патерик*, изд. подгот. В. Голышенко, В. Дубровина, Москва 1967.

ТипЄ XII: *Євангеліє апракос повний „Типографське № 6" (XII ст.)*, Росія, Москва, Російський державний архів давніх актів, ф. 381, Син. тип. № 6 (пер. пол. XII ст.), ел. копія: http://rgada.info/kueh/index2.php?str=381_1_6&name=%D0%95%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B5%20%D0%B0%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%81%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BD%D1%8B%D0%B9.

ТЄ XI: *Євангеліє апракос короткий „Турівське" (др. пол XI ст.)*, Литва, Вільнюс, Центральна бібліотека Академії наук Литви (ЦБАН Литви), F19-1. Факсимільна копія за виданнями: И. Тот,

	Э. Хоргоши, Г. Хорват, *Туровские листки*, „Acta Universitatis Szegediensis de Atila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae”, 1978, т. XIII, р. 181–258; *Тураўскае Евангелле = Туровское Евангелие = Turau Gospel*, факсімільнае узнаўленне, даследаванне, пад агул. рэд. А. Суша, Мінск 2014 (2-е выд. Мінск 2015).
Тр. зб. XII–XIII:	*Троїцький збірник кінця XII – початку XIII ст. = Троицкий сборник, XII–XIII вв.*, Росія, Російська державна бібліотека, Ф. 304.1, № 12, ел. публікація: http://manuscripts.ru/mns/main?p_text=91701845.
Уч. Єв. XI–XII:	*Учительне Євангеліє Константина, кін. XI – поч. XII ст. = Евангелие учительное Константина Болгарского. 1-я четверть XII в.*, Росія, Москва, Державний історичний музей, Синодальное собрание, № 262, ел. копія: https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/164766?query=%D0%A1%D0%B8%D0%BD.%20262&index=1.
Усп. зб. XII–III:	*Успенський збірник (кін. XII – поч. XIII ст.)*, Росія, Державний історичний музей, Усп. перг. 4; *Успенский сборник XII–XIII вв.*, изд. подгот. О. Князевская, В. Демьянов, М. Ляпон, под ред. С. Коткова, Москва 1971.
УСт XII:	*Устав студійський (кінець XII ст.)*, Росія, СПб., Російська національна бібліотека, Соф. 1136, ел. копія: https://kp.rusneb.ru/item/material/ustav-cerkovnyy-studiyskiy.
ХА XII:	*Христинопільський Апостол* (інша назва „Кристинопільський”, або „Городиський”) (XII ст.), 291 арк., Львівський історичний музей, ф. 123, (Рук.) № 39; 8 арк., Національна бібліотека України ім. В. Вернадського, ф. VIII, № 3 М.
ХЄ XIII:	*Холмське Євангеліє (XIII ст.)*, видання факсимільного типу, Київ 2015.
ХутСл XII:	*Служебник Хутинський (кін. XII – поч. XIII ст.)*, Росія, Москва, Державний історичний музей (ДІМ), Ф. 80370 Син. 604, ел. копія: https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/178243?album=622494765&index=5.
ЧудПс XI:	*Псалтир тлумачний Феодорита Кирського (Чудовський) XI ст.*, Росія, Москва. Державний історичний музей (ДІМ), ф. 80370, Чуд. 7, ел. копія: https://catalog.shm.ru/api/spf/2z2zcrdfNyIa-HjCIju7np-rRQMILEzQ8WcmoQacdg9MBjoDFZ0soC3lwVjQqJVI.data; В. Погореловъ, *Чудовская Псалтырь XI вѣка, отрывокъ Толкованія Феодирита Киррскаго на Псалтырь въ древне-болгарскомъ переводѣ*, СПб., 1910.
ЮЄ до 1128:	*Юріївське Євангеліє 1119–1128 рр. = Юрьевское Евангелие (Евангелие апракос), ок. 1120 года*, Росія, Москва, Державний історичний музей, ф. 80370, Синод. 1003.

Словники

SJP:	*Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, https://sjp.pwn.pl/slowniki/rusycyzm.html.
SJS:	*Slovník jazyka staroslověnského*, hlavni red. J. Kurz, Praha 1958–1997, t. I–III.
WSJP:	*Wielki Słownik Języka Polskiego*, https://wsjp.pl.
Даль:	Даль В., *Толковый словарь живого великорусского языка*: в 4 т., репринтное издание, СПб. 1996.
ПЦС:	*Полный церковнославянский словарь* (со внесением в него важнейших древнерус. слов и выражений): пособие, сост. свящ. Григорий Дьяченко [репр. воспр. изд. 1900 г.], Москва 2004.
СлРЯ:	*Словарь русского языка XI–XVII вв.*, вып. 1–5, ред. С. Бархударов; вып. 7–10, ред. Ф. Филин; вып. 11–14, ред. Д. Шмелев, вып. 14–26, ред. Г. Богатова; вып. 27–29, ред. В. Крысько; вып. 30, ред. Р. Кривко, Москва 1975–2015.
Срзн.:	Срезневский И., *Словарь древнерусского языка*, репринт. изд. *Матеріалы для словаря древне-русскаго языка по письменнымъ памятникамъ, трудъ И. И. Срезневскаго, СПб. 1893*, т. 1 *А–К; СПб. 1902*, т. 2 *Л–П*; СПб. 1912, т. 3 *Р–Я*, Москва 1989.
СДЯ:	*Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*, Москва 1988–2019, т. 1–5, ред. Р. Аванесов; т. 6, ред. И. Улуханов, т. 7–12, ред. В. Крысько.
ССС:	*Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова, Москва 1994.
ССУМ XIV–XV:	*Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*: у 2 т., ред. Л. Гумецька, І. Керницький, Київ 1977, т. 1, 1978, т. 2.
СУМ XVI–XVII:	*Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, 17 томів: т. 1–14:, ред. Д. Гринчишин, т. 15–17: ред. М.Чікало, Львів 1994–2017.
ССЯ:	*Словарь старославянского языка, репринт. изд. „Slovníka jazyka staroslověnského”*, Praha 1958–1997, СПб. 2006.
Фасмер:	Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*: в 4 т., изд 2-е, стереотипное, Москва 1986.
ЭССЯ:	*Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, вып. 1–42, ред. О. Трубачев (1–32), А. Журавлев (33–40), Ж. Варбот (41–42), Москва 1974–2021.

Література

Barszczewska N., *Bałtycko-słowiańska geneza języka białoruskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej" 2018, t. LXVI, s. 21–37.

Belcarzowa E., *Glosy polskie w łacińskich kazaniach średniowiecznych*, część I–IV, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981–2001.

Bonarek J., *Pojęcie Ruś jako określenie grupy społecznej*, „Slavia Orientalis", 1998, t. XLVII, nr 1, s. 7–16.

Chodynicki I., *Historya stołecznego królestw Galicyi i Lodomeryi miasta Lwowa od założenia jego aż do czasów teraznieyszych*, Lwów 1829.

Domańska M., Rogoża J., *Naprzód, w przeszłość! Rosyjska polityka historyczna w służbie „wiecznego" autorytaryzmu*, Raport OSW, maj 2021.

Fałowski A., *Język ukraiński*, w: *Słowiańskie języki literackie. Rys historyczny*, red. B. Oczkowa, E. Szczepańska, przy współpracy T. Kwoki, Kraków 2011, s. 127–144.

Getka J., *Jeszcze raz o klasyfikacji zabytków ruskich. Próba uporządkowania zagadnienia. Słowem przenikanie. Szkice o języku i kulturze*, pod red. A. Budziak i W. Hojsak, „Studia Ruthenica Cracoviensia", 2022, no 13, s. 141–156.

Getka J., *Prosta mowa końca XVIII wieku. Język nauk parafialnych (Poczajów 1794)*, Warszawa 2012.

Getka J., *U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazyliańskie XVIII wieku*, Warszawa 2017.

Getka J., *Obalić mity, paradygmaty i dogmaty. Humanistyka wobec wyzwań rosyjsko-ukraińskiej wojny hybrydowej. Uwagi na marginesie polsko-ukraińskich kontaktów kulturowych*, w: *W poszukiwaniu tożsamości Europy Środkowo-Wschodniej. Tom jubileuszowy z okazji dwudziestolecia Katedry Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. J. Getka, J. Grzybowski, WUW, Warszawa 2022, s. 15–45.

Getka J., Darczewska J., *Ruś porwana? Rosyjska wojna o tożsamość Ukrainy*, Warszawa 2023.

Getka J., Moisiienko V., *Origins of the Ukrainian literary language in the context of the polish hypothesis on genesis polish literary language*, „Українська полоністика", 2020, nr 17, s. 27–39.

Grand Principality of Moscow, w: Britannica, https://www.britannica.com/place/Grand-Principality-of-Moscow.

Heller M., *Historia Imperium Rosyjskiego*, wyd. 3, Warszawa 2002.

Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, Warszawa 2011.

Jaworski S., *Terminy literackie*, WSiP 1990.

Krause T. B., Slocum J., *Old Russian Online. Series Introduction*, https://lrc.la.utexas.edu/eieol/oruol.

Kuraszkiewicz W., *Ruthenica. Studia z historycznej i współczesnej dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa 1985.

Kuraszkiewicz W., *Tło społeczne rozwoju polskiego języka literackiego*, w: Kuraszkiewicz W., *Polski język literacki*, Warszawa–Poznań 1986, s. 129–179.

Łesiów M., *Właściwości fonetyczne ukraińskiego języka pisanego XVII i początku XVIII wieku*, „Slavia Orientalis", 1965, rocz. XIV, № 3, s. 347–362.

Łowmiański H., *Polityka Jagiellonów*, Poznań 2006.

Mażulis-Frydel A., *Cerkiewizmy w rosyjskim języku literackim XIX i XX wieku. Porównawcza analiza leksykalno-stylistyczna na materiale prac N. M. Karamzina „Исторія Государства Россійскаго" i B. D. Griekowa „Киевская Русь"*, Kraków 2000.

Mucha B., *Zarys literatury ukraińskiej i białoruskiej*, Piotrków Trybunalski 2000.

Nowak A., *Dzieje Polski*, Kraków 2019, t. 4 *1468–1572. Trudny złoty wiek*.

Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 2006.

Podhorodecki L., *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2022.

Pozsgai I., *Одноеровая часть Пандект монаха Антиоха*, „Revue des etudes slaves", Paris 2015, t. 86, fascicule 3, p. 319–338.

Pugh S. M., *Testament to Ruthenian: A Linguistic Analysis of the Smotryc'kyj Variant*, Cambridge 1996.

Riasanovsky N. V., Steinberg D., *Historia Rosji*, 2009.

Serczyk W., *Historia Ukrainy*, wyd. 3 poprawione i uzupełnione, Wrocław 2001.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 9: *Rossya*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1888.

SIL online: https://iso639-3.sil.org/code/orv.

Stieber Z., *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*, Warszawa 1979.

Toporišič J., *Enciklopedija slovenskega jezika*, K. Dolinar (red.), Lublana 1992.

Unbegaun B., *Le russe litteraire est-il d'origine russe?*, „Revue des etudes slaves", 1964, nr XLIV, s. 19–28.

Unbegaun B., *Язык русской литературы и проблемы его развития*, „Revue des études slaves", 1968, t. 47, fascicule 1–4 *Communications de la délégation française au VIe Congrès international des slavistes (Prague 1968)*, s. 129–134, DOI: https://doi.org/10.3406/slave.1968.1963.

Urbańczyk S., *W sprawie polskiego języka literackiego. 1. O dawności dialektu kulturalnego*, „Język Polski", 1950, z. 3, s. 97–109.

Walczak B., *Geneza polskiego języka literackiego*, „Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja", 1994, nr 3(27), s. 35–47.

Алексеев А., *Почему в Древней Руси не было диглоссии*, в: *Литературный язык Древней Руси*, ред. В. Колесов, Москва 1986, с. 3–11.

Анічэнка У., *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969.

Атлас української мови: у 3 т., ред. І. Матвіяс, Київ 1984, т. І, ред. тому І. Матвіяс; Київ 1988, т. ІІ, ред. тому Я. Закревська; Київ 2001, т. ІІІ, ред. тому А. Залеський, І. Матвіяс.

Бандарэнка Т., *Літаратурная мова*, в: *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, пад рэд. А. Міхневіча, Мінск 1994, с. 312.

Бевзенко С., *Українська діалектологія*, Київ 1980.

Бевзенко С., Грищенко А., Лукінова Т., Німчук В., Русанівський В., Самійленко С., *Історія української мови. Морфологія*, Київ 1978.

Безпалько О., Бойчук М., Жовтобрюх М., Самійленко С., Тараненко І., *Історична граматика української мови*, Київ 1962.

Белей Л., *Не минаючи ані титли… Лінгвобіографія старослов'янської мови*, Київ 2015.

Білих О., *Українська редакція церковнослов'янської мови кінця XVI–XVII ст.: проблеми інтерференції та морфологічного унормування*, дис. … д-ра філол. наук, Кропивницький 2019.

Большой энциклопедический словарь, ред. А. Прохоров, Москва 1997.

Бугайський Я., *Неспроможна держава. Інструкція з розшматування Росії*, пер. з англ. М. Дуброва та ін., Київ 2022.

Бузук П., *Про мову найдавнішої української євангелії*, „Записки історико-філологічного відділу УАН”, 1927, кн. 12, с. 4–25.

Булаховський Л., *Питання походження української мови*, Київ 1956.

Булаховський Л., *Майбутні українські риси в староруських пам’ятках (до XIV ст.)*, в: *Вибрані праці*: в 5 т., Київ 1977, т. 5, с. 50–87.

Вэкслер П., *Гістарычная фаналогія беларускае мовы*, Мінск 2004.

Виноградов В., *Избранные труды. История русского литературного языка*, Москва 1978.

Виноградов В., *Очерки по истории русского литературного языка*, Москва 1982.

Висоцький С., *Київська писемна школа X–XII ст.*, Львів–Київ–Нью-Йорк 1998.

Высоцкий С., *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.*, Киев 1966, вып. 1.

Востоков А., *Грамматическія правила словенскаго языка, извлеченныя изъ Остромирова Евангелія*, в: *Остромирово Евангеліе 1056–57 года. Съ приложеніемъ греческаго текста и грамматическими объясненіями, изданное А. Востоковымъ*, СПб. 1845, с. 2–37.

Гісторыя беларускай мовы. Вучэбная праграма для вышэйшых навучальных устаноў, склад. Л. Шакун, В. Красней і др., Мінск 2006.

Древнерусский служебник первой половины XIV в., фототипическое издание частей разделенного в начале XIX в. кодекса (реконструкция Т. Афанасьевой). Балтиморский служебник. Древнерусский служебник первой половины XIV в.: Балтиморская и петербургская части, СПб. 2018.

Древній славянскій переводъ Апостола и его судьбы до XV в. Опытъ исслѣдованія языка и текста славянского Апостола по рукописямъ XII–XV вв. Григорія Воскресенскаго, Москва 1879.

Горбач О., *Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку*, в: Горбач О., *Зібрані статті*, Мюнхен 1993, т. III *Історія української мови*, с. 45–52.

Горбач О., *Генеза української мови та її становище серед інших слов’янських*, в: *Історія української мови*: хрестоматія, ред. С. Єрмоленко, А. Мойсієнко, Київ 1996, с. 206–225.

Горшков А., *Теория и история русского литературного языка*, Москва 1984.

Горшков А., *История русского литературного языка*, Москва 1969.

Грамоти XIV ст., упоряд. М. Пещак, Київ 1974.

Гухман М., *Литературный язык,* в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Ярцева, Москва 1990.

Даниленко А., *Від Біблії до Шекспіра. Пантелеймон Куліш і формування української літературної мови*, пер. з англ. П. Таращук, Київ 2023.

Дурново Н., *Хрестоматія по исторіи русскаго языка*, Москва 1914.

Едличка А., *Проблематика нормы и кодификация литературного языка в отношениии к типу литературного языка*, в: *Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диаронном аспектах*, ред. Ф. Филин, Москва 1976, с. 18–29.

Єрмоленко С., *Літературна мова*, в: *Українська мова. Енциклопедія*, ред. В. Русанівський, О. Тараненко, Київ 2004.

Ефименко А., *История украинского народа*, Київ 1990.

Ефимов А., *История русского литературного языка*, Москва 1955.

Живов В., *Проблемы формирования русской редакции церковнославянского языка на начальном этапе (По поводу книги И. Тота „Русская редакция…”)*, „Вопросы языкознания”, 1987, №1, с. 46–66.

Живов В., *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*, Москва 2002.

Живов В., *Очерки исторической морфологии русского языка XVII–XVIII вв.*, Москва 2004.

Живов В., *История языка русской письменности*: в 2 т., Москва 2017, т. 1.

Жовтобрюх М., *Фонетика*, в: М. Жовтобрюх, В. Русанівський, В. Скляренко, *Історія української мови. Фонетика*, ред. В. Німчук, Київ 1979, с. 65–329.

Жовтобрюх М., Волох О., Самійленко С., Слинько І., *Історична граматика української мови*, Київ 1980.

Жовтобрюх М., Молдован А., *Украинский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, ред. А. Молдован, С. Скорвид, А. Кибрик, Н. Рогова, Е. Якушкина, А. Журавлев, С. Толстая, Москва 2005, с. 513–547.

Жолобов О., *Древнерусская граматика: простые претериты и praesens historikum*, Казань 2017.

Жолобов О., *Числительные = Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, Москва 2006, т. IV.

Жолобов О., Крысько В., *Двойственное число = Историческая грамматика древнерусского языка*, ред. В. Крысько, Москва 2001, т. II.

Жуковская Л., *Апракос Мстислава Великого – рукопись конца XI (рубежа XI–XII) века*, в: *Апракос Мстислава Великого*, изд. подг. Л. Жуковская, Л. Владимирова, Н. Панкратова, Москва 1983, с. 3–28.

Жураўскі А., *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1967, т. 1.

Зализняк А., *Древненовгородский диалект*, 2-е издание, переработанное с учетом материала находок 1995–2003 гг., Москва 2004.

Запаско Я., *Українська рукописна книга*, Львів 1995.

Иванов В., *Древнерусский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Ярцева, Москва 1990, с. 143.

Иванов В., Сумникова Т., Панкратова Н., *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 1990.

Исаченко А., *Если бы в конце XV века Новгород одержал победу над Москвой*, „Wiener slawistisches Jahrbuch”, 1973, bd. XVIII, c. 48–53.

Історія української мови. Морфологія, ред. В. Німчук, Київ, 1978.

Історія української мови. Хрестоматія X–XIII ст., упоряд. В. Німчук, Харків 2018.

Камчатнов А., *История русского литературного языка (XI – первая половина XIX вв.)*, Москва 2015.

Камчатнов А., *Хрестоматия по истории русского литературного языка*, Москва 2009.

Карский Е., *Белоруссы. Язык белорусского народа*, Москва 1955, вып. I *Исторический очерк звуков белорусского языка*.

Карский Е., *Белоруссы. Язык белорусского народа*, Москва 1956, вып. II *Исторический очерк словообразования и словоизмениния в белорусском языке*, вып. III *Очерки синтаксиса белорусского языка*.

Карский Е., *Белорусы. Очерки словесности белорусского племени*, Петроград 1921, т. III, ч. 2 *Старая западнорусская литература*.

Карский Е., *Что такое древнее западнорусское наречие*, в: *Труды по белорусскому и другим славянским языкам*, Москва 1962, с. 253–263.

Киянова О., *Поздние летописи в истории русского литературного языка: конец XVI – начало XVIII веков*, СПб. 2010.

Ковалів П., *Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами*, „Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1958, т. CLXVIII, Збірник філологічної секції, т. 29, с. 212–213.

Ковалевская Е., *История русского литературного языка*, Москва 1978.

Кожин А., *Литературный язык Киевской Руси*, Москва 1981.

Кожин А., *История русского литературного языка. Хрестоматия*, Москва 1989.

Колесса О., *Погляд на історію української мови. Інавґураційний виклад, виголошений в Українському В. Університеті в Празі дня 23. жовтня 1921*, Прага 1924.

Корнієнко В., *Графіті Софії Київської XI – початку XVIII ст.: інформаційний потенціал джерела*, Київ 2014.

Корнієнко В., *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVII ст.)*, ч. III *Центральна нава*, Київ 2011.

Корнієнко В., *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. IV *Приділ архангела Михаїла*, Київ 2015.

Корнієнко В., *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. VIII *Південні внутрішня та зовнішня галереї*, Київ 2018.

Корнієнко В., *Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.)*, ч. IX *Північні внутрішня та зовнішня галереї*, Київ 2019.

Корнієнко В., *Графіті Кирилівської церкви (середина XII – початок XVIII ст.)*, Київ 2021.

Кравців Б., *Мала Русь*, в: *Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ–ІІ)*, ред. В. Кубійович, Париж–Нью-Йорк, 1962, т. 4, с. 1446–1447, http://izbornyk.org.ua/encycl/euii108.htm.

Крамко І., Булыка А., Жураўскі А., *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979.

Крамко І., *Адзіная старажытнарускасць. Ці была яна?*, „Наша слова" 2003, №33 (620), с. 2.

Кривко Р., *Очерк языка древних церковнославянских рукописей*, Москва 2015.

Кривко Р., *Языковые особенности древнейшего списка Учительного евангелия Константина Пресвитера: от восточнославянской рукописи к южнославянскому архетипу*, „Slověne", 2016, т. 5, № 2, с. 340–363.

Крымскій А., *Украинская грамматика. Научно-практическій курсъ сознательнаго изученія центрально-украинской рѣчи, освѣщенный указаніями на важнѣйшіе моменты изъ исторіи развитія малорусскаго языка начиная съ XI вѣка, особенно изъ исторіи нарѣчія восточно-малорусскаго (лѣтописнаго кіево-чернигово-переяславскаго)*, Москва 1907, т. I.

Крысько В., *Древнерусский язык*, https://old.bigenc.ru/linguistics/text/2631460.

Крысько В., Федорова М., *Первое издание Добрилова евангелия*, „Русский язык в научном освещении", 2015, № 1(29), с. 248–269.

Крысько В., *Лаврошевское евангелие и его экстратексты*, „Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik", 2019, Jahrgang 64, Heft 1, s. 148–190.

Курс історії української літературної мови, ред. І. Білодід, Київ 1958, т. 1 *Дожовтневий період*.

Лакиер А., *История титула государей России*, „Журнал Министерства народного просвещения", 1847, ч. 56, № 10–11, с. 81–156, с. 81–156.

Ларин Б., *Лекции по истории русского литературного языка*, Москва 1975.

Лопатин В., Улуханов И., *Русский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, Москва 2005, с. 444–513.

Лудольф Г. В., *Русская грамматика, Оксфорд 1696*, переизд., пер., вступ. ст. и примеч. Б. Ларина, Ленинград 1937, http://elib.shpl.ru/ru/nodes/83984-ludolf-g-v-russkaya-grammatika-oksford-1696-l-1937-materialy-i-issledovaniya-po-istorii-russkogo-yazyka-1#mode/inspect/page/126/zoom/5.

Максимович К., *Пандекты Никона Черногорца в древнерусском переводе XII века (юридические тексты*), Москва 1998.

Мещерский Н., *История русского литературного языка*, Ленинград 1985.

Мозер М., *Історія української мови*, Київ 2018.

Мойсієнко В., *Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.*, Житомир 2006.

Мойсієнко В., *Кого називали „людьми руськими" на Русі та на поструських геополітичних утвореннях? (До історії вживання народоназви та мовоназви „руський" в україністиці, білорусистиці та русистиці)*, „Мовознавство", 2016, № 4, с. 22–39.

Мойсієнко В., *Протографи і мова Лавришівського Євангелія*, в: *Лавришівське Євангеліє XIV ст.*, видання факсимільного типу, Київ 2018, с. 431–450.

Мольков Г., *Графико-орфографические особенности Толстовской псалтыри*, „Acta Linguistica Petropolitana", 2019, vol. 15.2, p. 392–436.

Нікітенко Н., Корнієнко В., *Найдавніші графіті Софії Київської та датування собору*, „Софійські читання", Київ 2009, вип. 4, с. 417–443.

Німчук В., *Літературні мови Київської Русі*, в: *Історія української культури*: у 5 т., ред. П. Толочко, Київ 2001, т. 1, с. 694–708.

Німчук В., *Євсевієве Євангеліє 1283 року як пам'ятка української мови*, в: *Євсевієве Євангеліє 1283 року*, підгот. до вид. Г. Арполенко, З. Козирєва, Г. Лиса, В. Німчук, К. Симонова, Г. Щербатюк, Київ 2001, с. 5–44.

Німчук В., *Походження української мови*, в: *Етнічна та етнокультурна історія України*, Київ 2005, т. I, кн. 2, с. 351–468.

Німчук В., *Українська Четья 1489 року*, Житомир 2015.

Німчук В., Осінчук Ю., *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, в: *Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.*, відп. ред. В. Німчук, підгот. до вид. Ю. Осінчук, Київ 2017, с. 5–20.

Николаев С., Тер-Аванесова О., Толстая М., *Вокализм праславянских говоров в праславянской перспективе*, в: *Славянское языкознание, XV Международный съезд славистов, Доклады российской делегации*, Минск 2013, с. 99–140.

Огієнко І., *Пам'ятки старо-слов'янської мови X–XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд з повною бібліографією та альбом 155 знимків з пам'яток з кириливською транскрипцією*, Варшава 1929.

Огієнко І., *Історія української літературної мови*, Київ 1995.

Пешковский А., *Избранные труды*, сост. и ред. И. Василенко и И. Палей, Москва 1959.

Півторак Г., *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*, Київ 1988.

Півторак Г., *Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі*, в: *Український глотогенез. Матеріали Міжнародної наукової конференції*, Житомир 2015, с. 5–18.

Півторак Г., *Мовна ситуація у давній Русі. Вплив української мови на північно-східну периферію*, в: Півторак Г., *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, с. 116–123.

Півторак Г., *Вытокі беларускай мовы: новая канцэпцыя*, в: Півторак Г., *Історико-лінгвістична славістика. Вибрані праці*, Київ 2015, с. 320–324.

Плотнікаў Б., Антанюк Л., *Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003.

Плохій С., *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до Незалежності*, перероблене і доповнене видання, пер. з англ. Р. Клочко, Харків 2022.

Плющ П., *Історія української літературної мови*, Київ 1971.

Подтергера И., *Что такое история языка*?, „Slověne", 2015, № 1, с. 394–455.

Потебня А., *К истории звуков русского языка*, Воронеж 1876.

Русанівський В., *Історія української літературної мови*, Київ 2001.

Русина О., *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998.

Скаб М., *Церковнослов'янська мова української редакції*: посібник, Чернівці 2020.

Смаль-Стоцький С., *Розвиток поглядів на сем'ю словянських мов і їх взаїмне спорідненння*, 2 доп. вид., Прага 1927.

Смирнов С., *Матеріалы для исторіи древне-русской покаянной дисциплины. (Тексты и замѣтки)*, Москва 1912.

Смирнова К., *„Проста мова" как лингвистический феномен (реконструкция глагольной системы на материале Евангелия Тяпинского)*, автореф. … дисс. канд. филол. наук, Москва 2011.

Соболевский А., *Матеріалы и изслѣдованія въ области славянской филологіи и археологіи*, СПб. 1910.

Соколова М., *К истории русского языка в XII в.*, „Известия по русскому языку и словесности", Ленинград 1930, т. III, кн. 1, с. 75–135.

Соловьёв А., *Византийское имя России*, „Византийский временник", № 12, 1957, с. 134–155.

Станкевіч Я., *Доля мовы беларускае (яе вонкашняя гісторыя) у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі*, в: Станкевіч Я., *Збор твораў*: у 2 т., Менск 2002, т. 1, с. 48–61.

Столярова Л., Каштанов С., *Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.)*, Москва 2010.

Сучасна українська літературна мова, ред. А. Грищенко, Київ 1993.

Сучасна українська літературна мова, ред. М. Плющ, Київ 2003.

Супрун А., Молдован А., *Старославянский и церковнославянский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, ред. Молдован А., Скорвид С., Кибрик А., Рогова Н., Якушкина Е., Журавлев А., Толстая С., Москва 2005, с. 29–69.

Тищенко К., *Правда про походження української мови*, „Український тиждень”, 2012, № 39, с. 22–62.

Толстой Н., *Церковнославянский и русский: их соотношение и симбиоз. Лекции лауреатов Демидовской премии (1993–2004): 1994 год*, Екатеринбург 2006, с. 72–87.

Тот И., Хоргоши Э., Хорват Г., *Туровские листки*, „Acta Universitatis Szegediensis de Atila Jozef nominatae. Dissertationis slavicae”, 1978, т. XIII, p. 181–258.

Тот И., *Житие Феклы*, „Studia slavica. Academiae scientiarum hungaricae”, Budapest 1976, t. XXII, f. 3–4, p. 245–256.

Тот И., *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв.*, София 1985.

Трубачев О., *В поисках единства. Мысли по случаю тысячелетия русской культуры*, в: *Прометей 16*, Москва 1990, с. 6–30.

Тюренкова М., *Языковая вариативность и текстологическая стратификация раннедревнерусской рукописи: древнейший список Учительного евангелия Константина, епископа Славянского (выпускная квалификационная работа)*, Москва 2015.

Унбегаун Б., *Историческая грамматика русского языка и ее задачи*, в: *Язык и человек*, Москва 1970, с. 262–267.

Успенский Б., *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, Будапешт 1988.

Успенский Б., *История русского литературного языка (XI–XVII вв.)*, изд. 3-е, испр. и доп., Москва 2002.

Уханова Е., *О форме объединения древнерусских писцов в конце XI – начале XII в.*, в: *Монфокон. Исследования по палеографии, кодикологии и дипломатике*, Москва 2017, с. 523–540.

Фаріон І., *Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива*, Львів 2015, с. 188–200.

Филин Ф., *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1972.

Филин Ф., *Русский язык*, в: *Лингвистический энциклопедический словарь*, ред. В. Ярцева, Москва 1990, с. 429–430.

Хабургаев Г., *Старославянский – церковнославянский – русский литературный*, в: *История русского языка в древнейший период*, Москва, 1984, с. 5–35.

Хабургаев Г., *Древнерусский язык*, в: *Языки мира. Славянские языки*, ред. А. Молдован, С. Скорвид, А. Кибрик, Н. Рогова, Е. Якушкина, А. Журавлев, С. Толстая, Москва 2005, с. 418–438.

Царук О., *Українська мова серед інших слов’янських. Етнологічні та граматичні параметри*, Дніпропетровськ 1998.

Царалунга І., *Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст.*, Хмельницький 2017.

Шакун Л., *Старабеларуская літаратурная мова*, в: *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, пад рэд. А. Міхневіча, Мінск 1994, с. 531–533.

Шахматов А., *Историческая морфология русского языка*, Москва 1957.

Шёберг А., *Эпир – рунорезец Уппланда и придворный проповедник Новгорода*, „Чело”, 1996, № 2, с. 7.

Шевельов Ю., *Українська літературна мова*, „Збірник Харківського історико-філологічного товариства”, Харків 1999, т. 8, с. 84–96.

Шевельов Ю., *Між праслов’янською і російською*, „Київська старовина”, 2001, №6, с. 2–19.

Шевельов Ю., *Чому общерусский язик, а не вібчоруська мова*, в: Ю. Шевельов, *Вибрані праці. Мовознавство*, Київ, кн. 1, с. 382–411.

Шевельов Ю., *Історична фонологія української мови*, переклад з англ. С. Вакуленка та А. Даниленка, Харків 2002.

Штаден Г., *О Москве Ивана Грозного*, [Москва] 1925.

Щавелев А., *Славянские „племена” восточной Европы X – первой половины XI века: аутентификация, локализация и хронология*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2015, № 2, с. 99–133.

Щепкин В., *Русская палеография*, Москва 1967.

Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд, вып. 1–42, ред. О. Трубачев (1–32), А. Журавлев (33–40), Ж. Варбот (41–42), Москва 1974–2021.

Ягич И., *Критическія заметки по исторіи русскаго языка*, СПб. 1889.

Якаўлеў С., *Польскія элементы ў сістэме назоўніка ў старабеларускай мове*, „Весці АН БССР”, 1983, №6, с. 97–103.

ДОДАТОК 1. Мовні риси, засвідчені в писемних пам’ятках, які стали нормою української літературної мови

У таблиці подано найдавніші й найхарактерніші вияви мовних особливостей. Повний перелік усіх засвідчених нами явищ представлений у тексті монографії.

Назва риси	Приклад	Час
Повноголосся	Остромирове Євангеліє: перегънѫвъ, володимиръ … володимира, въ новѣгородѣ; „Ізборник Святослава” 1073: пор°сѧте, полой, вереди, вередиши, черепл’ꙗ, короставыимъ, въ полонѣ; „Ізборник Святослава” 1076: норовоу, оборонивъши, соромаживоу бꙑти, законъ хоронити, морозъ, золотъмь; Архангельське Євангеліє 1092: берегоу, жеребиꙗ, беремꙗ; „Пандекти” Антіоха: черес, серебро, серебра … серебра; Чудівський Псалтир: иштерева – иштерева матерыгѧ; „Синайський патерик”: золотьникъ, перегьноувъ, стороньникъ, оборотити, толочи.	XI століття
Початкові *ро-, ло- із давніх *ort-, *olt-*	Реймське Євангеліє: ростѧше; „Ізборник Святослава” 1073: розумѣти, розумъ, розбоиникъ, локътъ; „Пандекти” Антіоха: розгнѣваѭть, роботꙑ; Житіє Федора Студита: розгънаша, розглꙗдаѥмъ, росхрьптавъ сꙗ, лодиином; „Успенський збірник”: ростꙗше, локти; Христинопільський Апостол: роженъ, лони ‘торік’.	XI століття XII століття
Написання -*ьꙗ*-, -*ьѥ*-, -*ью*- на місці південнослов’янських -*иꙗ*-, -*иѥ*-, -*ию*-. Цей процес став першою ланкою	Реймське Євангеліє: прѣселеньѧ, радостьѫ; „Ізборник Святослава” 1073: намѣстьѥ, житьꙗ; „Ізборник Святослава” 1076: житьꙗ, ѡ имѣньи, бештьстьѥ, радостью; Архангельське Євангеліє 1092: смѣшеньѥ, погребеньѥ; Мінея Службова (Дубровського): крьштеньѥ … роженьє̇, синьемь;	XI століття

Назва риси	Приклад	Час
на шляху до витворення українського подовження	Галицьке Євангеліє 1144: казаньѥ, знаменьѥ, зволеньѥ, на каменьихъ, відѣньѧ, поруганьѥ и бьѥньѥ, ѿ съложеньѧ, распѧтьѥ, до сконъчаньꙗ, льѧти; Добрилове Євангеліє 1164: безаконьꙗ, безаконьѥ, братьꙗ, по вечерѧньи, весельꙗ, видѣньѥ, запоустѣньѥ; Христинопільський Апостол: хр҃щеньѥ покаꙗньꙗ, сп҃сеньꙗ, истьлѣньѥ, знаменьѥмъ, съ дьрзновеньѥмь, обращеньѥ, паденьѥ.	XII століття
Ікавізм (*і* на місці *ять*)	Остромирове Євангеліє: видите замість вѣдите, вѣдѣ замість видѣ; „Ізборник Святослава" 1073: ницииı, въ вѣри, посмиꙗвъсѧ, нимаꙗ, видыи, исцили, оутишениѭ; „Ізборник Святослава" 1076: въ мироу 'помірно', ѥи – волю ѥи творита, оплитати сѧ; Архангельське Євангеліє 1092: ꙗви (присл.), о сп҃си, двѣ ризи, видивъше же народи, оудобиѥ; Чудівський Псалтир: крѣпьции, питиѥ … пѣтиѥ; Бичківський Псалтир: мышьци мои; Галицьке Євангеліє 1144: въ попели; Добрилове Євангеліє 1164: соль земли, никто – нѣкто, никоѥꙗ же – нѣкоꙗ же; Христинопільський Апостол: о чади; Галицько-Волинське Євангеліє: свѣдитѣль, въ комьрѡзи, изидають, прѣидѣмъ, пролѣѥтьсѧ – пролиетьсѧ; Житіє Нифонта: побидилъ ѥси; Хутинський Служебник: призираꙗ, ѥдинои чаши, съвѣдитѣльствомь, съвѣдительствова.	XI століття XII століття
Поява українського звука [*и*]	Реймське Євангеліє: мужь єи правьдивь си, чл҃кь сы правьдьни, ныже; Остромирове Євангеліє 1056 – 1057: мъногашьди – мъногашьды; „Ізборник Святослава" 1073: ти – ти ли съмѣєши, въспытанъ, трызны, вельмы, неправди, ꙗзикъ, плътолюбыꙗ, выны, рикаю, прикриваѥ, землꙗмѣрыи, риба, ѱалтира; „Ізборник Святослава" 1076: осырѣѭ, пронирливии; Архангельське Євангеліє 1092: постыдыть сѧ, годины, рызы, рибы, статырь, оупокрыти; „Пандекти" Антіоха: монастирѧ – въ манастырь, граждани /З. в. мн./; Мінея Службова (Дубровського): непостыжьноу, непостыжимаго – постижениꙗ; „13 Слів Григорія Богослова": мъногашьди, трызнѫ, зълааго ражденыꙗ, рикаѧ.	XI століття
Написання *-ги-*, *-ки-*, *-хи-* відповідно до давніх *-гы-*, *кы-*, *-хы-*	Бичківський Псалтир: аки; Юріївське Євангеліє: киихъ, великии; Галицьке Євангеліє 1144: нб҃скиѧ … нб҃ськии, чл҃вскии, нб҃скимь, птіцамъ небесьскімь;	XI століття XII століття

Назва риси	**Приклад**	**Час**
	Добрилове Євангеліє 1164: никии, секира, въскисе все; Хутинський Служебник: ѡ людьскихъ, крестьꙗньскиꙗ, прⷬ҇кы … проповѣдьники, бⷧ҇гвистники мⷱ҇нкы исповѣдники, паки и пакы; „Успенський збірник": паки, никиты, великии, онкию, киликъ, китовѣ, китъ.	XII–XIII століття
Перехід *е* > *о* після *й* на початку слів	„Ізборник Святослава" 1073: одинъ, одъва; „Ізборник Святослава" 1076: одного, ѡдиныи, одинъ, одною; Архангельське Євангеліє 1092: одинъ, одиного; Чудівський Псалтир: ни о[ди]нѫ – ни онѫ же отърадоу имамъ (у списку XIV ст. – ѥдину), одиноѥ – из одиноѥ матере; „Синайський патерик": одинородьноу … одиного, одино … одиноѭ, одинъ … одино; Добрилове Євангеліє 1164: озероу, ст҃хъ мⷱ҇нкъ … овьгеньꙗ, иордана; Християнопільський Апостол: вы одино ѥсте; Житіє Федора Студита: безъ ѡдиного; „Успенський збірник": одъва, одинѣмь – одинѣмь бо перъмь орьлъ на высотоу не възлетить, одинъ, одино, още, оже.	XI століття XII століття XII–XIII століття
Перехід *е* > *о* після шиплячих та *й*	„Ізборник Святослава" 1073: чоловѣка; „Ізборник Святослава" 1076: жона, пришъдъши, въ мъножъствѣ, начъншю, грѣшънъ, шъпътьникъ 'пліткар'; Архангельське Євангеліє 1092: написання просѧщеомоу, имоущеомоу, очевидно, також відображають цю зміну; „13 Слів Григорія Богослова": ничосоже, отшълъ; Учительне Євангеліє XI–XII: жонъ, приключьшомъсѧ, не большомъ, сꙋщомъ, вълѣзшомъ, приходѧщомъ, вѣроующомоу, съвьршонъ, кръщонъ; Луцьке Євангеліє: *його* ѥго – пришелъ годъ ѥго та *йому* ѥмоу – пришедъшю ѥмоу ись села.	XI століття XIV століття
Зближення артикуляції [*е*] та [*и*]	„Ізборник Святослава" 1073: речиши – о бⷥ҇и питаѥшии нъ всѧко речиши, на кристѣ, не рьци … ни рьци 28, движитьсѧ 59, израиливи /Д. в. одн./, наричемъ /1 ос. мн./ наричеши; „Ізборник Святослава" 1076: властилинъ, оучитилѧ /Р. в. одн./, съ иерѣимь, къ коренфиомъ; Архангельське Євангеліє 1092: заимъ – заѥмъ, капетолинѣ; Галицьке Євангеліє 1144: събьравъшемъ /Д. мн. събьравъшиимъ/же сѧ имъ, о дⷩ҇е … о дⷩ҇и, осъıплю гноимь Християнопільський Апостол: дⷯ҇ъмь бⷤ҇иѥмь, оⷱ҇емь прѣданиѥмь; Галицько-Волинське Євангеліє: бесѣдоующима /тут О. в. дв., де закономірне закінчення -*ема*/, въ заѥмъ даѥте … въ заимъ дадите, мимоходѧщеи хоулѧхоу его … мимоходѧщии;	XI століття XII століття XII–XIII століття

Назва риси	Приклад	Час
	Житіє Нифонта: диꙗволъ преде /тут приде/; „Успенський збірник”: лѣжеть /тут лежить/ на голѣ земли плътию лѣжеть 75, обоучаимъ сѧ 286, орить горы /тут ореть/.	
Поява губно-губного [ў] та чергування *у // в*	„Ізборник Святослава” 1073: прауда, оуселеноуж, въгодьно, въкрадоу, въчинены, аугоуста – авъгоусть, зьмьꙗ ѥвъгу и ѥуга адама; „Ізборник Святослава” 1076: въгодити 74; Галицьке Євангеліє 1144: прѣѣхаухъше; Христинопільський Апостол: въ н҆ихъ, – оу н҆ихъ, оу нѥго, не оусѧ, савлъ, оправди ‘оправдав’ /сиꙗ и призва … сиꙗ и оправди/, мъı оу нѥго; Добрилове Євангеліє 1164: довълѣѥть – дооулѣѥть, гаврилъ – гаурилъ, левгию – леоугию, лѣвьгитъ – лѣугиты, паула; Галицько-Волинське Євангеліє: въгодьнаѧ, оу о҃ца, завътра, навъчиша, навъчилъсѧ, наоучить… навъчить, народоу въгодьѥ створити, завьлонихъ … земла завлоla. Такі приклади цього явища, як навъчилъсѧ, навъчить, въгодьѥ ‘вгіддя’, у східнослов'янській писемності засвідчено вперше.	XI століття XII століття
Ікавізм (*і* на місці давнього *е* – новий ять)	„Пандекти” Антіоха: боудѣмъ – довьльни боудѣмъ 37, добродѣтѣльна, обоутѣль; „13 Слів Григорія Богослова”: спасѣнїє, аньгѣльскъıа – аньгѣльскъıа силъı; Учительне Євангеліє XI–XII: глаголѣтьсѧ, о сѣмъ, жидѣть; Галицьке Євангеліє 1144: прѣдъ просвѣщѣньемь; Галицько-Волинське Євангеліє: шѣсть, сѣмь, ремѣнь, камѣнь, весѣлье, оучѣньꙗ, въ ѡставлѣнье, прѣдъложѣньꙗ, ѿ съложѣньꙗ, въскрѣшѣнью, ꙗвлѣньѥ, по нѣмь, въ вашѣмь, въ моѣмь, твоѣмь; Добрилове Євангеліє 1164: камѣнь, ремѣнь, шѣсть; възнесѣньѥ, знамѣньѥ, камѣньѥ, корѣньѥ, зѣльѥ; о сѣмь, въ всѣмь, въ нѣи, по всѣи; Служебник Хутинський: хвалѣниꙗ, смѣрѣниꙗ, ѡтокръвѣниѥ, ѡброучѣниѥ, во смѣрѣнии, прѣдложѣниѥ, по перенесѣнии, възношѣниѥ, о сѣмь, о нашѣмь, твоѣмь; Житіє Нифонта: боудѣть ѥмоу, камѣниѥ … камѣнь, знамѣниѥ, пламѣнь; Житіє Федора Студита: немꙗтѣжьноу, степѣнь, весѣлиѥ, степѣнь, вѣщь, мѣчь, корѣнь, камѣнь, плетѣниѥмь, погребѣниѥ, зѣмьнѣи, прикосновѣньно, сѣмь.	XI століття XII століття
Ікавізм (зміна **о* в новозакритому складі, що призвела в подальшому до появи *і*)	Галицько-Волинське Євангеліє: соубоутнъıи – въ вечеръ соубоутнъıи; Галицько-Волинське Євангеліє 1266–1301: воовьцѧ, воовьчихъ; Оршанське Євангеліє: роужьствоу – роужьствоу же бꙑвъшю иродовоу.	XII століття XIII століття

Назва риси	Приклад	Час
Вимова *о* з наближенням до *у*	„Ізборник Святослава" 1073: оусквьрнилъсѧ, оучистивъшесѧ, божьскꙊѭ силоѭ, є̓пископъ … є̓пископъ; „Успенський збірник": є̓пископа; Євсевієве Євангеліє 1283: ап҃стоулъмъ – гл҃хоу ап҃стоулъмъ, ѥмоу – свѣдѣтельствоваша ѥмоу; Оршанське Євангеліє: соуперника; „Паренесис" Єфрема Сирина: дулу – имѣти дулу ѡчи; Віденський Октоїх (текст XIV ст.): пр҃ркмъ и апустолѡмъ, ꙗко гулубь; Луцький Псалтир 1384: прѣдо мноую, ѥпископство.	XI століття XII–XIII століття XIII століття XIV століття
Втрата голосного *и*- на початку слова	Реймське Євангеліє: є̓рдана, є̓рданьстѣи; Архангельське Євангеліє: игємѡнъмь – гємонъмъ; „Синайський патерик": єрданъ; „13 Слів Григорія Богослова": съповѣданиꙗ, съповѣдѣ; Бучацьке Євангеліє: матє – нѣ матє видѣти мєнє; Віденський Октоїх: мѧху – и нѣ мѧху имъ вѣры; Євсевієве Євангеліє 1283: мать /тут имать/ живъта вѣчнаго, бѣса ли маша /тут имаша/, нє мамъ /тут имамъ/, зидє, спусти, схожашє.	XI століття XII–XIII століття XIII століття
Збереження кореневого *і*- в префіксальних дієсловах, похідних від *и-ти*	Реймське Євангеліє: приидоша, приидє, о̇тиидє; „Ізборник Святослава" 1073: приидоша, приидє; Архангельське Євангеліє 1092: и приити, приидоу, приидєть; Галицьке Євангеліє 1144: приидє; Добрилове Євангеліє 1164: нє приидѣть нъ прѣидєть; Галицько-Волинське Євангеліє: прииди, приидєть, приидє, приидоу, приити, приидоша, приидоуть.	XI століття XII століття
Відображення глоткового *г* (*h*)	„Ізборник Святослава" 1073: разнѣвавъ жє сѧ /тут разгнѣвавъ жє сѧ/, кънїхъчии /тут кънїгъчии/, изниѥть / тут изгниѥть /, тъда /тут тъгда/; Галицько-Волинське Євангеліє: аньѥли; Євсевієве Євангеліє 1283: възласи, възлашь гласомь; Лавришівське Євангеліє: аньѥлы, изнани /тут изгнани/; „Молитовник" Теодоровича: хрѣха /тут грѣха/.	XI століття XII століття XIII століття XIV століття
Відображення на письмі *ж* відповідно до **dj*, у північноукраїнських говірках цей рефлекс зберігся, а в південних розвиток пішов у напрямку африкати *дж*, що й стало мовною нормою	Реймське Євангліє: стражѭщиихъ, рожтвомь, рожьства, охожѧшє, прижє, исхожѧшє, троужѧжщиисѧ; Остромирове Євангеліє 1056–1057: рожєнꙑи, рожьство, такожє, прихожѭ, прѣжє; „Ізборник Святослава" 1073: прѣжє, рожєноѥ, ѡсоужѧѭщтѧ, осоужєни, стражєть; „Пандекти" Антіоха: поврьжєномъ, такожє, жажоуштоу; Турівське Євангеліє: рожьство, до рожьства; Чудівський Псалтир: рожьства, рожьство, огражєнъ, въхожєниє; Мстиславове Євангеліє: троужати, рожєнꙑи, прєжє, прѣжє, осоужєниѥ, повѣжь, вижю, жажюща; Галицьке Євангеліє 1144: прєжє, ѡ хожєньї, рожьства, троужѧющєисѧ, расоужѧти, заблоужьшаѧ, осоужєньѥ.	XI століття XII століття

Назва риси	Приклад	Час
Відображення африкати *дж* відповідно до **zdj*	Галицьке Євангеліє 1144: дъжчить; Христинопільський Апостол: дъж҆чь, дъжчь, дъжч҆ь, дъжч҆ю … дъжчи, дъжча; Житіє Сави Освяченого: дъжча; Лвришівське Євангеліє: дожчь; Луцьке Євангеліє: дъжчь.	XII століття XIII століття XIV століття
Відображення на письмі *ч* відповідно до *щ* у південнослов’янських пам’ятках	„Ізборник Святослава” 1073: хочꙋ, хочю, хочеши, ищюче, ночь; Архангельське Євангеліє 1092: хочю, хочеши, наречисѧ, възлечи, очюти; Добрилове Євангеліє 1164: хочю, трепечющи, наречеши, нарече, вѧчии, горѧчии; Житіє Нифонта: хочеши, не хочю, хоче, плечи; „Успенський збірник”: хочете, хоче ши, не хочю, не поръпъчи, скрьжечюще, ночь.	XI століття XII століття
Відображення м’якости *ц´*	Реймске Євангеліє: младеньцѧ; Остромирове Євангеліє 1065–1057: лицѧ, сьрдьцѧ; „Ізборник Святослава” 1073: коньць, мѣсѧць, лихоимьцю, сьрдьцю, пиꙗницѧ, блоудьницꙗ; Архангельське Євангеліє 1092: овьцѧ, овьцѧмъ, ꙗицѧ, птицѧ, любодѣицѧми, слѣпьцѧ; „Пандекти” Антіоха: чьрнориз҆цѧ, дъва мѣсѧцѧ, нарицѧемъıи оц҃ѧ, отц҃ѧ 6, пьшеницѧ 7, ср҃цѧ 14, срьдьцѧ 31, винопиицѧ 16, възницѧѭть; „13 Слів Григорія Богослова”: жьрьцѧ, дѣвицѧ, вьдовицѧмь, троицѧ; Турівське Євангеліє: овьцѧ … овьцѧмь, къ овьцѧмъ, пьрвомученицѧ, бц҃ѧ.	XI століття
Написання без роздільної вимови та відображення асимілятивного подовження в іменниках середнього роду на *-иє*	Галицьке Євангеліє 1144: о неповелѣнѣ; Христинопільський Апостол: чьствоване, у цій пам’ятці засвідчили вже дві однакові графеми: о послоушаньнѣ /в контексті написань о покорении… о помагании/, о подвизаньнѣи/в контексті написань о житии… о ѥдинѥнии/, о обьщении …а не насъıщеннѣ; Бучацьке Євангеліє: печалю; Віденський Октоїх: осуженꙗ; Євсевієве Євангеліє 1283: възѧша камѣне, илю, въ осоужѣни; „Молитовник” Теодоровича: ӧсужен҇ѥ̇, прегрѣшен҇ѥ, покланѧн҇ѥ̇, смѣрен҇ю, покланѧн҇ѥ̇, на преӧбражен҇ѥ.	XII століття XII–XIII століття XIII століття XIV століття
Одзвінчення початкового *с* перед дзвінким після занепаду зредукованих	Мстиславове Євангеліє: низъходѧща – въсходѧща и низъходѧща; „Паренесис” Єфрема Сирина: въ зборъ, въ зборѣ; Холмське Євангеліє: низъходѧща; Євсевієве Євангеліє 1283: зде; Лавришівське Євангеліє: чл҃вка здрава, збираѥть, збероутьсꙗ, избора (тут: из збора), оу зборъ, здравии;	XII століття XIII століття XIV століття

Назва риси	Приклад	Час
	Луцьке Євангеліє: исъ изъбора, во зборъ, здравии; „Молитовник” Теодоровича: здѣланъıхъ, къ ст҃ѣи своѥи зборнѣи ап҃лстѣи црк҃.	
Протетичні приголосні	„13 Слів Григорія Богослова”: вѫзы /тут ѫзы/ вѫтробѫ / тут ѫтроба/; Євсевієве Євангеліє 1283: вовца моꙗ, своимъ воуч[е]никомъ, въно же вставъ запрѣти вѣтроу /пор. у МЄ онъ же вставъ/, трепетъ и воужасъ; Луцьке Євангеліє: вутра, вуч҃нкомъ, воученици, вовцꙗмъ, вѡвьцꙗмъ, водръ.	XI століття XIII століття XIV століття
Епентетичні приголосні	Євсевієве Євангеліє 1283: капернавоумъ, дщ҃и сивънова / тут сиѡнова/, симоне ивоне, силевана /тут силуана/, иѡвана, ивана; Луцьке Євангеліє: капернавоумъ, отъ кентоуривона, ивонинъ, легивонъ, фавоуста.	XIII століття XIV століття
Спрощення в групах приголосних	„Ізборник Святослава” 1073: оупразнивыисѧ, упразнимысѧ; „Пандекти” Антіоха : да оупразнить, празнить; „13 Слів Григорія Богослова”: о празницѣ … празноуѫштиихъ; Віденський Октоїх: оупразни, преже роства; „Паренесис” Єфрема Сирина: искоусноѥ; „Пандекти” Никона Чорногорця: оупразнисѧ, празны.	XI століття XIII століття
Зміна звукосполуки **zg > зк*	Євсевієве Євангеліє 1283: розка – всѧкоу розъкоу, розка не можеть плода творити; ЛЄ XIV: розъка, розку.	XIII століття XIV століття
Флексія Д. в. *-ові*, *-еві*	Реймське Євангеліє: иосифови; Остромирове Євангеліє 1056–1057: аньдреови, авраамови, иродови, моужеви; „Ізборник Святослава” 1073: мѡусеови, петрови, господеви, израилеви та ін.; „Ізборник Святослава” 1076: коневи, моужеви, олтареви та ін.; Архангельське Євангеліє 1092: андреови, архиреови, иродови, иереови, сынови, петрови, иосифови, иѡанови, моужеви, кесареви та ін.; Учительне Євангеліє XI–XII: слѣпцеви, народови, братови, чл҃кови, гв҃и, крьстителеви, ноѥви, правьдникови.	XI століття
Відображення форм К. в.	Остромирове Євангеліє 1056–1057: рабе, роде, дроуже, чловѣче, сыноу; Архангельське Євангеліє 1092: влⷣко, дроуже, дш҃е, жено, захарие; „Турівські листки”: о жено, рабе, наставьниче; Чудівський Псалтир: брате, цр҃е, дш҃е моꙗ; „13 Слів Григорія Богослова”: о жено, ѡ прѣмъıсльниче; Мстиславове Євангеліє: съıноу, капернаоуме, ни оч҃е аврааме, дроуже;	XI століття XII століття

Назва риси	Приклад	Час
	„Успенський збірник”: сило, свѣте, заре, иеремие избьраниче б҃жии, водителю, одеже, жьзле, земле, рече къ немоу нечисте пьсе и проклате, дроужино.	XII–XIII століття
Займенникові форми Д. та М. в. *тобѣ*, *собѣ*	Написання тобѣ, собѣ засвідчені в усіх церковнослов’янських текстах русько-української редакції XI ст., переписаних у Києві (Запаско 1995: 127, 133, 155, 160). Наприклад, в Архангельському Євангелії 1092 М. Соколова зафіксувала форми з кореневим *-о-*: тобѣ – 17 написань, собѣ – 8 (Соколова 1930: 114, 127). Із часом у пізніших текстах, особливо в добу староукраїнську, вони домінують, витіснивши форми тебѣ, себѣ майже повністю.	XI століття
Флексія *ѣ* > *и* у формі Н., З. в. мн. іменників чоловічого роду *jŏ*-основ	Архангельське Євангеліє 1092: три мⷭцѣ, ключѣ; Добрилове Євангеліє 1164: три мⷭцѣ, расъıпа пѣнꙗзѣ; Житіє Федора Студита: сѣ ѡц҃ѣ, въстатѣлѣ, манастъıрѣ; „Успенський збірник”: въıшегородьскъıѣ моужѣ, кръвопиицѣ.	XI століття XII століття XII–XIII століття
Прикметникові (займенникові) стягнені форми	„Ізборник Святослава” 1076: малого, зимномоу; Архангельське Євангеліє 1092: ослаблѥномоу, чл҃вѣчскомоу 12, въпадъшемоу 58, глоухымъ; „Синайський патерик”: ближьгюмоу; зълъıхъ, гноусьнъıхъ, малъıмъ; Мстиславове Євангеліє: хоудомоу; Галицьке Євангеліє 1144: речемого; ослаблёномоу, жьрьчьскомоу; почıвающıхъ, ѿ мьртвъıхъ, жıвъıмь; страньнъıмъ, съ невѣрнъıми; Житіє Нифонта: сиꙗние бесъмьртьне ѥдине; нищемоу, правьдномꙋ, ѡслаблѥномоу, великомоу; зълыхъ, дроугыхъ; лоукавымъ; Житіє Федора Студита: нагого, не послѣдьномоу, страстьномоу, преподобномоу, дроужню – дроужню любъвь.	XI століття XII століття
Прикметникові (займенникові) форми Р. в. одн. жіночого роду із закінченнями -*ѣ*, -*и*, -*е*; -*еѣ*, -*еи*, -*ее* відповідно до -єꙗ, -ыꙗ в південнослов’янських протографах	„Успенський збірник”: уности моѥѣ, съмрьти тоѣ пагоубьноѣ, деревꙗноѣ, кръви моѥѣ, цѣнъı тоѣ, твоѥѣ оутробъı; Віденський Октоїх: д҃ши моеї, прⷣбноѣ полагьѣ, с҃тоѣ аньнъı; Оршанське Євангеліє: с҃тоѣ пьрвмⷱцѣ; „Паренесис” Єфрема Сирина: д҃ши моѥи.	XII–XIII століття XIII століття
Займенникові форми Д. та М. в. *тобѣ*, *собѣ*	Написання тобѣ, собѣ засвідчені в усіх церковнослов’янських текстах русько-української редакції від XI ст.	
Написання числівника *сім* без	Остромирове Євангеліє 1056–57: семѭ – въ годинѫ семѭ;	XI століття

Назва риси	Приклад	Час
кореневого *-д*, у кількісних та порядкових квантитативних утвореннях	„Синайський патерик”: семь; Мстиславове Євангеліє: семь, семи; Галицьке Євангеліє 1144: семоѥ; Галицько-Волинське Євангеліє: сѣмь; Віденський Октоїх: сѣмь бѣсъ; Запис Йова (Ієва) бл. 1268 р.: семоѥ.	XII століття XIII століття
Написання форм числівників на позначення другого десятка з фіналлю *-дцять* (*-дьсѧть*)	Бучацьке Євангеліє: двѣма на дьсѧте, двою на дьсѧте, осмь на дьсѧте лѣтъ, пѧти на дьсѧте поприщь, три дьсѧте срѣбрьникъ; Віденський Октоїх: ѡбанадьсѧть; „Рязанська кормча” 1284 р. – штинадьцѧть лѣт или семинадьцѧть; Лавришівське Євангеліє: дванадцѧть, обѣманадцѧть, ѡбанадцѧть, въ ѥдиноу же надцѧть годиноу, со двѣманадцѧть, пѧтинадьцѧть.	XIII століття XIV століття
Дієслова з суфіксами *-ова-*, *-ува-*	„Ізборник Святослава” 1073: исповѣдовати, распътовати, показовати, дѣвьствовати; „13 Слів Григорія Богослова”: описовати, прѣрѣзовати; „Синайський патерик”: бесѣдовати; Луцький Псалтир 1384: помилоувати.	XI століття XIV століття
Усічені дієслівні форми 3 ос. одн.	ОстоThere is a ромирове Євангеліє 1056–1057: напише; „Ізборник Святослава” 1073: нарицае, буде, бѫде – бѫде ли почоулъ, съвьршаѥ, бываѥ, да сѧ покоушаѥ, трѣбуѥ, писано бо ѐ, оубиваѥ; Христинопільський Апостол: бл҃говстоуѥ, что ѥ смотрениѥ, моиси пише, никто може; Добрилове Євангеліє 1164: нарече, что ѥ тобѣ, дх҃ъ исходить … проходи, не достои /тут не достоить/; Галицько-Волинське Євангеліє: все ѥлико имѣ продасть; Житіє Нифонта: хоче ѡбитель быти; Устав Студійський: ни моусѣ – ни моусѣ перелетѣти; Графіті XII ст. на стінах Софії Київської: кива баранъ; Звенигородська берестяна грамота кін. XII – поч. XIII ст. дае лоуцѣ.	XI століття XII століття
Фіналь *-ть* у дієсловах 3 ос. одн. та мн., відповідно до *-тъ* у південнослов’янських протографах	Остромирове Євангеліє 1056–1057: просвѣщаѥть, слышить, въпросѧть, градѫть, рекѫть; „Ізборник Святослава” 1073: видить… просить … дасть; приведоуть, начноуть … веселѧть сѧ; Архангельське Євангеліє 1092: сънѣдають, останоуть … да пребиють … възьмоуть, принесоуть, събероуть; „Пандекти” Антіоха: подобаеть, будеть … разумѣѥть, поищоуть, боудоуть, разоумѣѭть, придоуть, коуѭть.	XI століття
Наказовий спосіб дієслів у формі 3 ос. мн. із закінченням *-мо*	Віденський Октоїх (текст XIII ст.): въспоимо; „Паренесис” Єфрема Сирина: оубоимосꙗ, поразоумѣимо, не помышлꙗимо, не оусрамлꙗимосꙗ, имѣимо; Віденський Октоїх (текст XIV ст.): въспⷪимо, въспѡимо, оуспѡїмо, пѡимо, їспраздьнуїмо цѣлуїмо.	XIII століття XIV століття

Анотація

У книзі запропоновано новий підхід до висвітлення генези літературно-писемних мов у східних слов'ян на прикладі української. Автори відкидають теорію, згідно з якою про літературну мову можна говорити лише від часу кодифікації мовних норм, а підтримують тезу про початки існування мовної норми навіть не писаної, але повторюваної час від часу в писарській практиці. Норми української та білоруської мови пройшли довгий шлях, але їхні початки безсумнівно сягають періоду Руси.

При цьому автори постулюють не лише ідею існування окремих білоруської та української мов від XI ст., а й окремих редакцій – української та білоруської – церковнослов'янської мови в XI–XIV ст., тим самим відкидаючи політично сформовану ідеологічну тезу російських мовознавців про існування в цей період єдиної церковнослов'янської редакції для східнослов'янських мов.

Наведені в дослідженні висновки ґрунтуються на повторному аналізі оригінальних джерел, які, на думку авторів, є єдиними достовірними матеріалами для тлумачення витоків мовної норми. Аналіз охоплює оригінальні документи, дата і місце створення яких не викликає суперечок серед науковців. Це передовсім пам'ятки церковнослов'янської мови української редакції, а також оригінальні світські тексти з південних теренів Руси з очевидними ознаками місцевого мовленнєвого узусу. У цьому контексті варто підкреслити, що тогочасні писемні пам'ятки також виявляють виразні риси новгородсько-псковського діалекту, які, однак, залишаються поза сферою інтересів авторів статті через те, що цей діалект не виокремився в окрему східнослов'янську мову: на зміну новгородській традиції прийшла московська.

Дослідницький підхід авторів базований на утверджуваній упродовж останнього часу в європейській лінгвістиці концепції, що історія мови невіддільна від історії комунікації, тобто як узаємин всередині соціуму, так і контактів між соціумами, що з часом призводить до появи на певному терені соціолінгвальної тріади: *мовлення – узус – норма*.

Ключові слова: літературна мова, мовна норма, писемна пам'ятка, східнослов'янські мови, українська мова, редакції церковнослов'янської мови